

Burgers, broeders en bazen

Op het omslag: Gezicht op de Markt van 's-Hertogenbosch door Abraham Beerstraten en Johannes Lingelbach, 1665. Op de voorgrond een 'lantaarn'. In werkelijkheid een zogenaamde draaikooi waarin ontuchtige vrouwen hun schandstraf ondergingen. Voor het stadhuis, waarvan de voorgevel is afgebeeld, mensen van allerlei slag; een doorsnee van de bevolking: arm en rijk, koopvrouwen, ambachtslui en regenten. Van Beerstraten en Lingelbach schilderden het werk enkele jaren voor de grote verbouwing van het stadhuis (Noordbrabants Museum).

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN,
het ISBN van de handelsuitgave is 978-90-8704-011-6.

© 2007 Aart Vos & Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

Brochage: Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Burgers, broeders en bazen

Het maatschappelijk middenveld van
's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw

Citizens, brothers and masters

The civil society of 's-Hertogenbosch in the seventeenth and eighteenth century
(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht
op gezag van de rector magnificus, prof.dr. J.C. Stoof,
ingevolge het besluit van het college van promoties
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 14 december 2007
des middags te 12.45 uur

door

AART VOS

geboren op 29 september 1949
te Utrecht

Promotor: Prof.dr. M.R. Prak

Inhoudsopgave

Voorwoord	11
I Inleiding	15
Individualisme en gemeenschapszin: de discussie	17
Historische dimensie	19
Steden en corporaties in de Republiek	21
's-Hertogenbosch als pars pro toto	25
II Burgers, ingezetenen en vreemdelingen: gevestigden en buitenstaanders	31
Rechten en plichten	32
Poorterschap	35
Geboren en gedoopt	35
Koop	36
Huwelijk	37
Schenking	37
Groot en klein burgerschap	39
Ingezetenen en burgers	40
Poorters	42
Poorterschap en religie	43
'Peuplering' met gereformeerden	43
Katholieken uitgesloten	45
Handhaving van de resolutie	47
Vreemd en eigen	51
Vluchtelingen	53
Poorterschap en gilden	55
'Joodsche Natie'	58
Joden en poorterschap	59
Privileges voor joden	61
Conclusie	66
III De Schutterijen: Edel Manhaftigh en Garde der Stadt	69
De middeleeuwse schuttersgilden	73
Oorlogen en Oproeren	75
Burgervendels en schuttersgilden	76
Betrouwbaarheid	78

Gereformeerde dreiging	80
Professionalisering	82
Vanaf het bestand	82
Tussen 1629 en de reformatie van 1643	83
Nieuwe schutterijen	88
De officieren	89
‘Gewone’ schutters	90
Vrijgestelden	92
Vrijwilligers	93
In dienst van de stadsgemeenschap	94
Defensie: pionieren, waken en strijden	94
Ijsbijten en waterhuishouding	97
Brandblussen	98
Handhaving openbare orde	100
Verdediging stedelijke privileges	103
Problemen en spanningen	105
Alledaagse conflicten	105
Katholiek en gereformeerd	106
Wijkindeling: verwarring	108
Onder elkaar	110
De bogaarden	110
Mannenverenigingen	116
Eten en drinken	117
Papegaai-schieten	120
Begraven: broederschap en inkomsten	122
Representatie	125
Parade	125
Vaandel en kleding	129
Vrijheid en Repressie	131
Goed en geld	137
Inkomsten	138
Contributie en boete	138
Dienstverlening	139
Bijdragen overheid	139
Uitgaven	140
Conclusie	141
IV Ambachtsgilden	144
Organisatie	148
Toetredingsvoorwaarden	148
Leerjaren	150
Baas - leerling	153
Weeskinderen	154
Intreegeld	155
Gildenbestuur	156

Sociabiliteit	160
Maaltijden en drinkrituelen	160
Attributen	165
Behuizing	167
Religie	170
Omgangsoecumene	178
Onderlinge hulpverlening en solidariteit	181
Onderlinge verzekeringen	182
Bushoudende gilden	183
Gilden zonder bus	188
Onderstand in 1799	191
Begravenissen	191
Rituelen	194
Begravenisbussen	196
Corporatieve spelregels	199
'Een morele gemeenschap'	200
Concurrenten	203
Sociale controle	205
Ommegangen	205
Beslaglegging	207
Grensconflicten	208
Gelijksoortige beroepen	208
Producenten versus verkopers	209
Benadeling publieke zaak	211
Beunhaas en buitenstaander	213
Buitenstaanders: vrouwen, vreemdelingen en soldaten	215
Vrouwen	215
Terugblik	216
Opgeleid om te zorgen	218
Werkende vrouwen	219
Burgerlijke staat	221
Vrouwen in productie- en in dienstengilden	226
Status binnen het gilde	227
Plichten en gunsten	228
Kinderen worden meester	229
Vreemdelingen	230
'Uytlanders'	231
Gereformeerden	232
Joden	236
Soldaten	237
Soldatenleven	239
Concurrenten	240
Soldaat als werknemer	242
Soldatenvrouwen	243
Conclusie	246

V Een gemeente van liefhebbers en lidmaten	250
Organisatie, werkers en medewerkers	252
De kerkenraad	252
Ouderlingen	255
Predikanten	256
Vergaderen	257
Liefhebbers en lidmaten	259
Gereformeerd, maar waarom?	269
Gemeenschapsvorming	272
De Bijbel	272
De preek: verkondiging, vermaning en onderwijzing	274
De heilige doop	278
Het heilig avondmaal	283
Gebeden en collecten	288
Gemeentezang	289
Pastoraat	293
Hervorming	297
Hervorming van de stedelijke samenleving	298
Sabbatsheiliging	298
'Comedien en danserien'	301
Afbakening van de gemeenschap	304
Zorg voor de gemeenschap	310
Armoede	311
De Bossche armen	312
Armenzorg in 's-Hertogenbosch	313
Diaconie	315
De diaconiearmen	318
Soldaten	320
Inkomsten	323
Kerkcollectes	323
De 'beckens'	323
Straatcollectes	324
Nalatenschappen	325
Belastinggeld	325
Overige inkomsten	326
Diaconale Zorg	328
'Klaagdagen'	328
Geld en natura	329
Onderwijs	330
Toezicht op de bedeelde	331
Twee gemeenschappen	333
Religie: een drukmiddel?	335
Kerk en Overheid	339
In de kerkenraad	341
Beroepingswerk	342
Dominees	346

Kerkelijk werkers, overheidsdienaren	348
Ziekentroosters	348
De katholieken. Buitenstaanders?	351
Calvinisering	351
Afscheid van de Nadere Reformatoren	356
Bestrijding roomse religie	357
Antipapisme in preken	366
Omgang tussen gereformeerden en katholieken	367
Conclusie	373
VI Eindconclusie	376
Interne cohesie	377
Gevestigden en buitenstaanders	379
Bijdragen aan de gemeenschap	380
Van 1629 naar 1795	383
Summary	385
Geraadpleegde archieven en collecties	391
Curriculum Vitae	411
Index van geografische namen	412
Index van persoonsnamen	415

Voorwoord

Geschiedenis en oud papier zijn een groot deel van mijn leven gaan beheersen. Het stukje perkament uit 1661 dat de 5 jarige Beatris, die aan 'lazerije' leed, recht gaf op enige verzorging, het procesdossier van de dronken vechtersbaas uit 1720 en de gedetailleerde opgave van de kosten die gemaakt werden om in 1635 een dominee uit Purmerend te beroepen, geven enig zicht op levens van mensen van lang geleden. Informatie die de wereld niet op de kop zet, maar je in aanraking brengt met de vreugden en zorgen van onze voorgangers. Oud papier kan helpen bij de relativering van het haastige heden. Het houdt je bij de les. Zo genieten historici een voorsprong.

Over relativering gesproken. In provinciesteden zoals 's-Hertogenbosch wordt een chauvinisme levend gehouden dat de nadruk legt op de grote daden die in het verleden verricht zijn. Ronkende verhalen met de klemtoon op 'wij hebben de grootste' of 'wij zijn de beste'. Ik kan u verzekeren dat er in het Bossche verleden GROOTSE dingen werden verricht, maar dat de meeste aangelegenheden een zeer alledaags karakter droegen. Evenals vandaag. In Den Bosch woonden en wonen gewone mensen!

In dit boek ga ik niet op zoek naar het beste of het slechte uit de menselijke geschiedenis. Beide invalshoeken doen geen recht aan onze voorgangers. Het verslag van mijn onderzoek wil laten zien waarom mensen het de moeite waard vonden met anderen samen te leven. Want het is vooral een boek over de moeite en de vreugde van het samenleven in een middelgrote stad.

De belangstelling voor mensen van lang geleden ontstond op het Utrechtse Domplein waar ik in oktober 1953 voor de eerste keer de Hervormde Burgerschool betrad. Ik raakte geïmponeerd door de majestueuze Domtoren waar ik vanaf huis tegen aanliep, waar ik sneeuwballen tegenaan gooide, waar de wind kon gieren, waar in 1959 een koker – helaas enkele jaren geleden gestolen – in werd gestopt over de burgerluchtvaart. Op de lagere school zette juffrouw Meijer de ramen wijd open als Chris Bos het carillon bespeelde. Op de stoep voor de school mochten we één maal per jaar – in september – kijken naar die lange stoet mannen in jurken (waren er toen vrouwen bij?) die uit een gebouw aan de verre overkant kwamen. Hoe bestond het dat er zovelen uit één huis kwamen en in optocht in de Domkerk verdwenen? Gingen ze daar psalmen zingen? Dat deed ik daar later zelf wel. Het Domplein was en is een gezegende plek.

De geschiedenis werd pas echt groter tijdens de zaterdagmiddagcolleges van prof. Van Deursen in het toen nog nieuwe gebouw van de VU aan de De Boelelaan. Er werd een stencil uitgedeeld, de enveloppe voor die middag kwam uit de binnenzak van het wat ouderwetse pak, en Van Deursen begon met behulp van het eerste kaartje uit de enveloppe te vertellen.

Na een aantal jaren in het Bossche stadsarchief met echte geschiedenis te hebben gewerkt – het diploma ‘archiefambtenaar der tweede klasse’ op zak – besloot ik de opleiding geschiedenis aan de Utrechtse universiteit af te maken. Ik maakte toen kennis met Maarten Prak, toen nog geen hoogleraar, wel een enthousiaste onderwijzer en onderzoeker, dat laatste onder meer in de Bossche stedelijke archieven. In de afgelopen twintig jaar heeft hij niets verloren aan gedrevenheid. Wel zijn hem de jaren door meer en meer beslommingen ten deel gevallen, al of niet zelf gekozen. Prak is echter altijd een stimulerend docent en begeleider gebleven, die ook door zijn kennis van de geschiedenis van ’s-Hertogenbosch de voor mij juiste promotor was. Ik dank hem hartelijk voor de aanmoedigingen en adviezen.

Met enige jaloezie heb ik naar zogenaamde Aio’s gekeken, niet omdat hun hoofdwerk bestond uit het werken aan een proefschrift, maar omdat voor hen de mogelijkheid bestond met elkaar over hun werk van gedachten te wisselen. Dankbaar ben ik voor de gelegenheid die het NWO mij in 2006 bood een half jaar in een wetenschappelijk klimaat te werken. Dit half jaar vergoedde veel, maar je bent en blijft een zogeheuten buitenpromovendus, die veelal buitengewoon solitair bezig is. Als archivaris zit je boven op de bronnen, als onderzoeker ben je toch wel ver van sparringpartners verwijderd. Gesprekken met Maarten Prak buitte ik dan ook extra uit.

Mijn dank gaat niet alleen uit naar Maarten Prak, maar ook naar de mensen die dagelijks met archivalia omgaan of omgingen. Ik denk vooral aan oud-collega Jozef Hoekx. Jarenlang genoot ik het voorrecht aan een bureau tegenover hem te zitten. Zijn gevraagde en ongevraagde adviezen, puttend uit zijn onbegrensde kennis van het oud archief van ’s-Hertogenbosch waren van grote waarde, naast zijn subtiële humor.

Gedurende enkele jaren verleende mijn werkgever, de gemeente ’s-Hertogenbosch, mij het recht om een halve dag per week aan mijn promotieonderzoek te besteden. In lang vervlogen tijden heette dat ‘grondslagonderzoek’ waarop iedere archiefmedewerker toen, met het oog op de cliënt, ‘recht’ had. Archiefonderzoek is tijdrovend. Menige avond vertoefde ik daarom in het Bossche stadsarchief. Dat kon omdat collega en archiefkenner Jan Buiks mij terzijde stond. Ik dank hem voor zijn hulpvaardigheid en vele adviezen. Ook bedank ik mijn bibliotheekcollega’s, Ed van Berge Henegouwen die mij hielp met het uitzoeken van beeldmateriaal en Ernest Verhees die met mij schermtuselde over de ‘grote’ vragen uit de geschiedenis. Gerard van Gurp, Charles de Mooij, Tineke Rutgers en mijn goede vriend Wout Zinkstok, die ook de summary voor zijn rekening nam, namen de moeite manuscripten en drukproeven door te nemen en mij waardevolle adviezen te vertrekken. Hen ben ik zeer dankbaar. Corrienne en Elisa Talacua nodigden Ina en mij regelmatig ter recreatie en voor een versnapering uit. Bedankt vrienden! Voorts ben ik natuurlijk alle vrienden, familieleden en bekenden er-

kentelijk voor hun belangstelling naar mijn wel en wee rond 'de scriptie'. Een woord van dank aan de leden van de leescommissie, prof. R.E. de Bruin, prof. W. Frijhoff, prof. L. Heerma van Voss, dr. R. de Peuter en prof. J. L. van Zanden, die zich deze zomer al of niet gezeten voor hun tent, in de regen of in zonneschijn, over het manuscript bogen.

Jarenlang ging veel vrije tijd 'op' aan de studie geschiedenis, het moest grotendeels naast mijn werk gebeuren, ook lang voordat ik aan het promotietraject begon. Eva en Judith, onze twee dochters, hebben er, zo verzekerden ze mij, niet onder geleden dat ik met hen geen Apenheulen en Landen van Ooit bezocht. Voor de speeltuin op het Eiland van Nederhemert was ik wel te porren evenals voor een goed glas met Thomas, onze wijngaardenier!

Ina dank ik bovenal. Zij liet mij begaan, fronste wel haar wenkbrauwen over de chaos waartussen ik mij in de studeerkamer bevond en hield het vol mij aan te moedigen. Kortom, zonder haar steun was deze studie niet tot stand gekomen.

Tot slot: de uitgave het proefschrift kon worden gerealiseerd dankzij financiële bijdragen van het Prof.dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemtfonds, de Gemeente 's-Hertogenbosch en het Stadsarchief 's-Hertogenbosch. Mijn werkgever voegde zich daarmee in een traditie. Op 1 april 1645 ontving Francisco Wijngaerts dertig gulden uit de stedelijke kas voor het publiceren van 'sijne theses' en voor de kosten van 'sijn aenstaende publiecke disputatie' (OSA H/P 1536).

Inleiding

In januari 1630, enkele maanden na de capitulatie van 's-Hertogenbosch, stonden 'hondert huysgesinnen', verdreven gereformeerden, voor een van de Bossche stadspoorten. Afkomstig uit Gulik en omgeving hoopten zij dat het stadsbestuur hun toestemming zou geven om zich in Den Bosch te vestigen en als lakenwevers en bomba-zijnwerkers de kost te verdienen.¹ Ze wensten ook het poorterrecht, om daarna een eigen ambachtsgilde van wollenwevers te vormen. Daar tegenover stond dat zij de stad aanboden uit hun midden een compagnie schutters – met eigen vaandel – te vormen om als het er op aan kwam 's-Hertogenbosch met hun 'goed ende bloet'² tegen aanval- lers te verdedigen. De vluchtelingen brachten hun eigen predikant, Marcilius Rotari- us, mee. Deze vroeg aan de gereformeerde kerkenraad of die bij de stadsregering wilde pleiten voor een kerkgebouw waar preken in de Hoogduitse taal konden worden ge- houden.³

De Gulikers presenteerden zich als een economisch, defensief en religieus collectief en hoopten binnen het grotere collectief, de Bossche stedelijke gemeenschap, te integre- ren. In dit voorbeeld zijn de belangrijkste ingrediënten aanwezig van deze studie:

* Het poorterschap gaf rechten en bescherming; de poorter hoorde helemaal tot de stedelijke gemeenschap.

* Het poorterschap verleende toegang tot een ambachtsgilde waarin de ambachts- meester kon meebeslissen over productie en prijs. De gildenbazen streden samen om het hoofd boven water te houden en probeerden met collega-ambachtsmees-

1 OSA H/P 262: 'Request off otmoedigh versoeck'. Zie ook: OSA H/P 261, 15 januari 1630. De kerkenraad van de gereformeerde gemeente verweet de Hoogduitse predikant Rotarius dat deze verwarring zaaide over het aantal huisgezinnen. Op 9 januari zouden er twaalf gezinnen uit het Land van Gulik in Den Bosch zijn aangekomen. Op 5 juni was sprake van 57 personen (AHG 1, 9 januari en 5 juni 1630). Van Zuijlen vermeldt dat in 1631-1632 aan 205 'vreemdelingen' het poorterrecht werd verleend. Slechts vijf van hen moesten het volledige bedrag betalen, 67 'vreemdelingen' ontvingen het poorterschap gratis, 133 betaalden slechts 2.10.0 aan het weeshuis (Van Zuijlen, *Stadsrekeningen*, 1871, p. 1370). Over het algemeen kregen personen die vanwege 'de religie' verjaagd waren, het poorterschap gratis aangeboden. De vlucht van de gereformeerden uit Gulik (het huidige Jülich) was een gevolg van het beleid van hertog Wolfgang Willem (1614-1653) die in 1624 een einde maakte aan de godsdienstvrijheid voor calvinisten, lutheranen en dopersen.

2 OSA H/P 1076. Voor het overgaan van de stad naar de Republiek kwam in de poorterseid de frase 'goet ende bloet' voor (Hand- schrift van Heurn, fol. 17).

3 AHG 1, 9 januari 1630.

ters de concurrentie van het lijf te houden. Bovendien, en dat was niet onbelangrijk, zorgde een gilde voor ‘camaraderie’.

- * Dienen in de schutterij was weliswaar een plicht en kostte geld – de uitrusting moest zelf bekostigd worden – maar daar stond prestige tegenover. De schutter stelde zich actief op voor het algemeen belang en vertegenwoordigde de stedelijke gemeenschap.
- * Geloof was zo nauw verweven met het dagelijks leven dat het opmerkelijk is dat de rekestranten dat meldden. Hadden ze echter verteld dat ze katholiek waren, dan was hun verzoek kansloos geweest. De Gulikers waren vanwege hun geloof verdreven. Nu hoopten de 400 mannen, vrouwen en kinderen ook een eigen – Hoogduits sprekende – gereformeerde gemeente te mogen vormen.

De Gulikers associëren we met de vroegmoderne tijd, toen sociale verbanden vanzelfsprekend waren en geborgenheid en zekerheid boden. De groep asielzoekers wilde lid worden van de stadsgemeenschap door daaraan een bijdrage te leveren en te integreren met behoud van eigen identiteit. De immigranten bezaten een gemeenschappelijke geschiedenis. De mensen werkten samen en vormden zo een sociaal verband met anderen van een zelfde beroepsgroep, met identieke ambities en gelijkaardige religieuze waarheden.⁴ Zij behoorden wellicht niet tot de welgestelden, maar waren wel in bezit van ‘sociaal kapitaal’.⁵ Dat stelde hen in staat om in het leven materiële of geestelijke idealen te bereiken, om zin aan het leven te geven. Een van de belangrijke mogelijkheden die participatie in een groep bood, was te zorgen dat anderen voor je zorgden.⁶ De Gulikers gaven ook duidelijk aan dat het algemeen belang, de stedelijke gemeenschap van ’s-Hertogenbosch, hun ter harte ging. De asielzoekers zouden de stad als het moest verdedigen tegen vijanden en waren van plan bij te dragen aan de stedelijke welvaart.

Uit het voorbeeld blijkt echter ook, dat er van een scherpe scheiding en tegenstelling tussen wat de Duitse socioloog Ferdinand Tönnies in de negentiende eeuw definieerde als *Gesellschaft* en *Gemeinschaft*, geen sprake is. De ‘hondert huysgesinnen’ mochten in 1630 dan wel een groep vormen, maar zij waren wel de uitgestoten van Tönnies’ *Gemeinschaft* van geborgenheid. Het collectief was belangrijk, maar de samenleving was geen *Gemeinschaft* waarin iedereen in harmonie met elkaar leefde. De vroegmoderne samenleving werd regelmatig geconfronteerd met al dan niet gedwongen ‘volks’verhuizingen die de traditionele samenleving niet zozeer bedreigden als wel deden veranderen. Armen die geen status hadden, werden in zware tijden zonder pardon uit de stad of het dorp gezet.

4 Vgl. De Swaan, *Mensenmaatschappij*, 2002, pp. 89-95.

5 Over ‘sociaal kapitaal’ is veel literatuur verschenen. Putnam ziet in zijn *Making democracy work* (1993) sociaal kapitaal als een combinatie van vertrouwen (in de medemens en in instituties), normen en netwerken. Dit kan leiden tot verbeteringen in de samenleving: ‘Social capital (...) refers to features of social organization, such as trust, norms and networks, that can improve the efficiency of society by facilitating co-ordinated actions (167)’. Voorts: Coleman, ‘Social Capital’, 1988, pp. 95-120, Hooghe (red.), *Sociaal kapitaal en democratie*, 2000 en Jacobs, ‘Sociaal kapitaal, verenigingsleven’, 2003, p. 3.

6 De Swaan, *De mens is de mens een zorg*, 1997, hfdst. 2.

INDIVIDUALISME EN GEMEENSCHAPSZIN: DE DISCUSSIE

Sociale verbanden zijn kennelijk van groot belang. Op het politieke vlak wordt dit al lange tijd onderkend. Alexis de Tocqueville concludeerde 175 jaar geleden dat samenlevingen – de toen ontwakende Europese democratieën – zouden bloeien als mensen zich op basis van vrijwilligheid verenigden. Hij bejubelde daarom de Verenigde Staten. De democratie was er springlevend dankzij de *intermediaire groeperingen* die zowel orde als vrijheid, privé-belang als algemeen belang nastreefden. De Franse edelman beschouwde het verenigingsleven als een ‘leerschool van de democratie’.⁷ Johan Huizinga wees in zijn *Mensch en menigte in Amerika* eveneens op de ‘sterke zin voor organisatie’ en ‘de verstrekkende bereidwilligheid, om de persoonlijke kracht zonder voorbehoud in dienst te stellen van het doel der aaneensluiting, om kort te gaan als clubvorming of orde-stichting’.⁸ Ferdinand Tönnies (1855-1936) vreesde dat de moderne industriële samenleving – de *Gesellschaft* met zijn kilte, individualisme, vervreemding en rationaliteit – de ondergang zou betekenen van de uit bezielde verbanden bestaande *Gemeinschaft*.⁹ Met een zekere weemoed keek Tönnies om naar die eenheid, geborgenheid en hulpvaardigheid, volgens hem kenmerken van de vroegmoderne samenleving, en stelde die tegenover de kwalen van zijn moderne tijd.

De problematiek van gemeenschap versus individualisme heeft sociologen en denkers over de inrichting van de samenleving nooit losgelaten. Geringe samenhang in de maatschappij werd en wordt als oorzaak van veel kwaad beschouwd. Individualisme ondermijnde de gemeenschappelijke banden en kon mensen tot wanhoop drijven. De Franse socioloog Emile Durkheim (1858-1917) wees op het belang van ‘intermediaire groeperingen’, zoals gezinnen, kerkgenootschappen en politieke verbanden.¹⁰

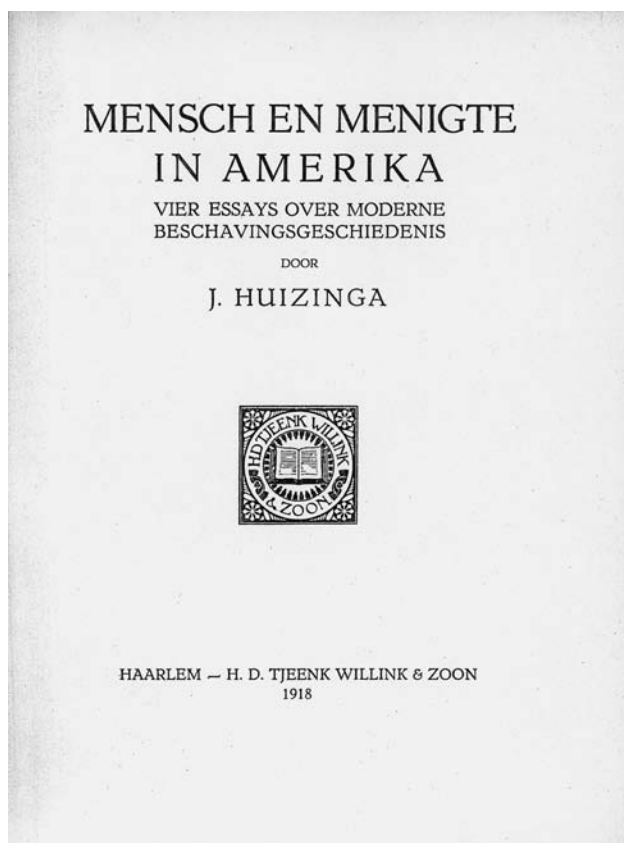
Sedert eind jaren tachtig van de vorige eeuw staat het thema, met name in de Verenigde Staten, op de agenda van *communitaristen* of *gemeenschapsdenkers*. Zij delen met elkaar de bezorgdheid over de erosie van de *civil society*, verenigingen, stichtingen en buurenverbanden. Voor de verontrusten staat het vast dat de *civil society* – in Nederland wel het maatschappelijk middenveld genoemd – van wezenlijk belang is voor de ontwikkeling van een democratische samenleving. Een belangrijke bijdrage aan de discussie leverde Francis Fukuyama. Nadat het stof was opgetrokken rond het boek *The end of the history and the Last Man* (1992) deed de politiek filosoof opnieuw van zich spreken met de publicatie van *Trust: The New Foundation of Global Prosperity* (1995); in het Nederlands verschenen onder de enigszins misleidende titel *Welvaart*. In zijn fascinerende studie neemt Fukuyama de lezer mee langs vele landen en komt tot de slotsom dat daar waar mensen elkaar onvoldoende vertrouwen schenken en slechts moeizaam in staat zijn tot samenwerken, de economie schade oploopt. In *The Great Disruption: Human Nature and the Re-*

7 De Tocqueville, *Democracy in America*, 1969, pp. 191 en 239. Voorts: Hooghe, ‘Inleiding: verenigingen’, 1999, p. 234.

8 Huizinga, *Mensch en menigte*, 1918, p. 27. Huizinga verwijst naar de oorsprong van de drang tot organisatie: de calvinistische migranten, met name de *Pilgrim Fathers*, en de Verlichting met haar ‘broederschapszin’ (pp. 28-29).

9 Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, 1991. Vgl. Kumar, *Prophecy and Progress*, 1987, hfdst. 3.

10 Durkheim, *Le suicide*, 1897; voorts Ultee e.a., *Sociologie*, 1992, hfdst. 4. Durkheim zag overigens ook de positieve zijde van het individualisme als bouwsteen van de moderne maatschappij, maar het moest wel leiden tot verbetering van de solidariteit.

‘Naast het Calvinisme heeft ook de Verlichting een sterk beginsel van aaneensluiting gebracht. Het besef der algemeene menselijkheid bracht een broederschapszin, die zich uitte in associatie’ (p. 29).

constitution of Social Order (1999) stelt Fukuyama de ontwrichtende werking van de voortschrijdende individualisering centraal. Toch lijkt de Amerikaan vol vertrouwen. Mensen hebben elkaar nu eenmaal nodig, of ze het leuk vinden of niet. Daarom ontstaan steeds nieuwe vormen van gemeenschap en ‘maatschappelijk kapitaal’. Groepsvorming zit ons in de genen.

Ook de politicoloog Putnam benadrukt dat samenwerking (het verenigingsleven) vertrouwen vereist. Vertrouwen is nodig om met mensen buiten de eigen kring om te gaan en vormt een belangrijke basis voor democratie. In tegenstelling tot Putnam meent Amitai Etzioni dat niet elke vereniging het juiste forum is om aan de democratie te werken. Hem gaat het om verenigingen met een maatschappelijke doelstelling, waar de leden ‘een binding met gemeenschappelijke waarden ontwikkelen’. Dus geen kegelclubs en aquariumverenigingen of Hell’s Angels. De verenigingen moeten een ‘boodschap’ hebben aan en voor de gemeenschap – Etzioni hamert op de ‘morele vulling’ – en de staat moet hen niet voor de voeten lopen. Deze ‘bemiddelende instellingen’ of ‘intermediaire lichamen’ beschermen volgens Etzioni de burger tegen de overheid, die bij hem eerder een rivaal van de burger is dan bij Putnam.¹¹

11 Etzioni, *De nieuwe gouden regel*, 2004.

Over een aantal zaken zijn deze *gemeenschapsdenkers* het eens. Ze benadrukken het belang van intermediaire groeperingen en leggen de nadruk op samenwerking. Individualisering heeft volgens *communitaristen* mensen onverschillig gemaakt tegenover de staat, die haar eigen gang gaat en zich aan de burgers weinig gelegen laat liggen. De meningen zijn verdeeld over het antwoord op de vraag hoe de *civil society* te verbeteren.

HISTORISCHE DIMENSIE

De politicoloog Robert Putnam vestigde in 1993 zijn naam met een studie naar de *civil society* in Italië. Hij wees er op dat een goed functionerende samenleving in de geschiedenis wortelende *civic organizations* nodig heeft. Zowel het sukkelen van de Zuid-Italiaanse regio's, met hun geringe welvaart, als de bloei in het Noorden vinden hun oorzaak in een ver verleden. Gericht zijn op de eigen familieverbanden en het niet openstaan voor 'vreemdelingen', dat wil zeggen personen die niet tot de kring van verwanten behoren, tekenden zich volgens Putnam in Zuid-Italië al in de middeleeuwen af. Noord- en Midden-Italië daarentegen bloeiden door de dynamiek die sociale verbanden in de stedelijke samenlevingen brachten. Terwijl het Zuiden zuchtte onder de knoet van de Normandische koningen, waren in de steden in de noordelijke regio's sociale verbanden zoals gilden werkzaam. De burgerij, verenigd in die verbanden, oefende invloed uit op het stedelijk beleid, met als gevolg een bloeiende, open samenleving.¹² Putnam laat in zijn studie zien dat dit verleden tot op de dag van vandaag doorwerkt.

Ook Fukuyama onderkent het belang van historische patronen, gewoonten en tradities. Normen en waarden zitten als het ware 'ingebakken' in de samenleving omdat de bevolking eeuwenlang ervaren heeft dat het denken en werken vanuit normen en waarden vruchten afwerpt. Zo bepaalt niet de marktwerking de cultuur, maar de traditionele cultuur van een land hoe de markt in dat land functioneert. Fukuyama merkt op dat economen meer oog zouden moeten hebben voor zulke tradities en culturen, kortom voor historische wortels.¹³

Voor Etzioni wijzen de geschiedenis en de tradities de burger niet alleen op diens rechten, maar ook op verantwoordelijkheden. Dit brengt hem tot inzet voor die gemeenschap waarvan hij een onderdeel vormt. Het ideaal van Etzioni is een samenleving die gebaseerd is op waarden en op wetten die deze waarden belichamen.¹⁴

12 Putnam, *Making democracy work*, 1993. Antony Black benadrukt dat in de Italiaanse steden het bestuur eerder oligarchisch was, dan dat er van 'democratie' kan worden gesproken (Black, 'Communal Democracy', 1997, p. 14). Er is veel kritiek geleverd op Putnam. Hij zou slordig te werk zijn gegaan, oude studies over Italië gebruikt hebben en bewust een ideaal-typisch beeld hebben getekend om het lethargische Zuid-Italië, waar de bewoners in eeuwenoude patronen blijven leven en denken, tegen het dynamische Noorden te kunnen afzetten. Dat neemt niet weg dat zijn werk een ijsbrekerfunctie vervult. Voor kritiek: o.m. Hooghe (red.), *Sociaal kapitaal*, 2000.

13 Als voorbeeld noemt Fukuyama een Japans concern, met zijn horizontale en verticale netwerken, zijn financiers en onderaannemers, dat volledig op onderling vertrouwen berust. Elke werknemer kan aan een belkoord trekken en het volledige productieproces stilleggen. Dat vertrouwen is volgens Fukuyama een erfenis van de middeleeuwse Japanse *rijsteconomie* die een wijdvertakt netwerk van vrouwensrelaties noodzakelijk maakte.

14 Etzioni, *De nieuwe gulden regel*, 2004, p. 185. Etzioni kent aan sociale controle een belangrijke plaats toe.

Het sociale verband kan echter pas functioneren dankzij de inzet van het individu.¹⁵ ‘Corporate and personal liberty were one and the same thing’, aldus de Britse politoloog Antony Black. Het individu komt in de gemeenschap tot ontplooiing en kan zo zijn idealen verwezenlijken. Daarvoor verwijst Black niet alleen naar Karl Marx, maar ook naar de kerk. Het sociale verband biedt het individu mogelijkheden, indien het individu zich in dienst van de *Kommune* of *Gemeinde* stelt. Het *communalisme*, dat Black in de dertiende eeuw in de Europese stedenband (Noord-Italië, Zuid-Duitsland en Vlaanderen) ziet ontstaan, is verweven met de geschiedenis van de democratie en de vrijheid. Met een variatie op *stadslucht maakt vrij*, betoogt Black dat de *commune* vrij maakt. Onder de *commune* verstaat Black ‘an internally self-governing group, whether or not sovereign, which orders its affairs through the consensus of its full members’. Tot die *communes* rekent Black met name ambachtsgilden, maar ook religieuze verbanden.¹⁶

Black verwijst met instemming naar Peter Blickle, die consequent aan hetzelfde thema heeft gewerkt. Blickle benadrukte het belang van de middengroepen in de vijftiende en zestiende eeuw, in steden en in dorpsgemeenschappen. In zijn hele oeuvre laat hij zien dat de ‘gewone man’ met zijn gelijkheidsideaal via deze gemeenschappen invloed uitoefende op het overheidsbeleid, ook al ver voor de invoering van de democratie. Niet alleen vorsten en machthebbers bepaalden in die tijd de geschiedenis.¹⁷ In zijn onderzoek naar de Reformatie in de zestiende eeuw en de boerenopstanden in Zuid-Duitsland en Zwitserland dicht de Duitse historicus een groot aandeel toe aan de *Gemeinde*.¹⁸ Blickle meent dat de veranderingen van feodale dwangverhouding tot lokaal zelfbestuur en autonomie tot stand kwamen door toedoen van ‘korporativ-genossenschaftlichen Verbanden’. Deze sociale verbanden – corporaties – bestonden uit boeren of uit ambachtslieden, kortom de ‘gewone man’, die in een min of meer autonome organisaties – met als kenmerk een vorm van zelfbestuur en eigen rechtspraak – invloed op de politieke omstandigheden uitoefende.¹⁹

Ook Blickle beklemtoont het belang van sociale verbanden en hij wijst er op dat studie naar *Kommunen* in het verleden belangrijk is, ‘especially in view of the fact that the loss of ‘community’ is apparently felt to be a social problem world-wide’.²⁰ Blickle vertoont wel de neiging om egalitaire verhoudingen binnen de *Gemeinden* te benadrukken. Maar wordt de *Gemeinde* niet ook gekenmerkt door tegenstellingen en vertoonde de groep die de *Gemeinde* tegenover bijvoorbeeld het stadsbestuur vertegenwoordigde – hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan kerkenraden, want ook kerkelijke gemeenschappen bezitten de kenmerken van de *Gemeinde* – niet alle kenmerken van oligarchisering? En om bij de kerkelijke gemeente te blijven: kunnen we spreken van een nagestreefd gelijkheidsideaal als de gemeente op geen enkele wijze werd betrokken bij de predikantskeuze of het kerkelijk beleid? Daarnaast waren niet alle leden van de *Ge-*

15 Black, ‘Communal Democracy’, 1997, p. 6.

16 Black, ‘Communal Democracy’, 1997, p. 6.

17 Hele oeuvre uitmondend in: Blickle, *Kommunalismus*, 2000.

18 Bijvoorbeeld *From the communal Reformation*, 1998. Zie de samenvatting van en de kritiek op Blickles *Kommunalisme*-theorie: Prak, ‘Kommunalismus en de steden’, 2000–2001, pp. 10–44.

19 Bijv. Blickle, ‘Mit den Gemeinden’, 1998; Blickle, ‘The common people’, 1997, pp. 325–338.

20 Blickle (ed.), *Resistance*, 1997, p. 2.

meinden of *Kommunen* uitsluitend gericht op samenwerking. De maatschappelijke ordening die niet-elitaire groepen door hun participatie in de lokale gezagsuitoefening tussen ruwweg 1300 en 1800 realiseerden – Blickle noemt deze ordening van onderop *Kommunalismus* – steunde niet op altruïsme.²¹ Gemeinden zoals ambachtsgilden hadden behoefte aan regulering. Voor de een betekende dat bescherming, de ander werden restricties opgelegd. Het geheel was belangrijker dan de enkeling. Dat betekende een voortdurende afweging van belangen.

Terwijl Blickle zich concentreerde op sociale verbanden op het platteland, richtte Heinz Schilling zijn blik op de stad. Schilling verrichtte belangrijk onderzoek naar de ontwikkeling van de stedelijke autonomie in de vroegmoderne tijd. Hij vroeg aandacht voor het stedelijk *Republikanismus*.²² Burgers in de Duitse steden bezaten aan privileges ontleende rechten. De burgers vormden de kern van de steden en zorgden door het betalen van belastingen en het verrichten van diensten voor de leefbaarheid van de stedelijke gemeenschap. Belangrijke beslissingen moesten dan ook door de burgerij gedragen worden. De stad werd geregeerd door een bestuur dat niet zonder die burgerij kon bestaan, want de regeertaak was aan hen gedelegeerd. Elke poorter kon in principe tot lid van de stadsregering worden gekozen. Vrijheid was een kernbegrip; geen individuele vrijheid, maar ‘genossenschaftlich bestimmten Freiheit’,²³ of ‘bourgeois collectivism’.²⁴ Al deze auteurs onderstrepen het collectieve aspect van de maatschappelijke orde. Daarover gaat dit boek.

STEDEN EN CORPORATIES IN DE REPUBLIEK

Het poorter- of burgerschap kan met recht als de hoeksteen van de stedelijke gemeenschap worden beschouwd. Het was niet alleen een samenbindend element binnen de stads-gemeenschap, maar gold ook als een vorm van sociaal kapitaal, een ‘hulpbron’ die de bezitter van burgerrecht toegang verschaftte tot verschillende sociale verbanden. Het privilege was een contract, de bezegeling van de band tussen de burger en zijn stad.²⁵ Voor de buitenwereld ging dat zelfs zo ver dat een poorter aansprakelijk werd gesteld indien ‘zijn’ stad in gebreke was gebleven door het niet betalen van achterstallige gelden. De burger liet zich ook voorstaan op het poorterschap. Slechts de stad waarvan hij poorter was had iets over hem te zeggen: hij kon in een andere stad worden gearresteerd, maar niet voor de schepenen worden gedaagd. Alleen de schepenbank van zijn eigen stad mocht hem berechten. Het belang van het burgerschap blijkt uit tal van rekestes, attestaties en notariële akten, waarin zowel met nadruk als met een zekere vanzelfsprekendheid het burgerschap van de attestant of rekestrant wordt onderstreept. Dat

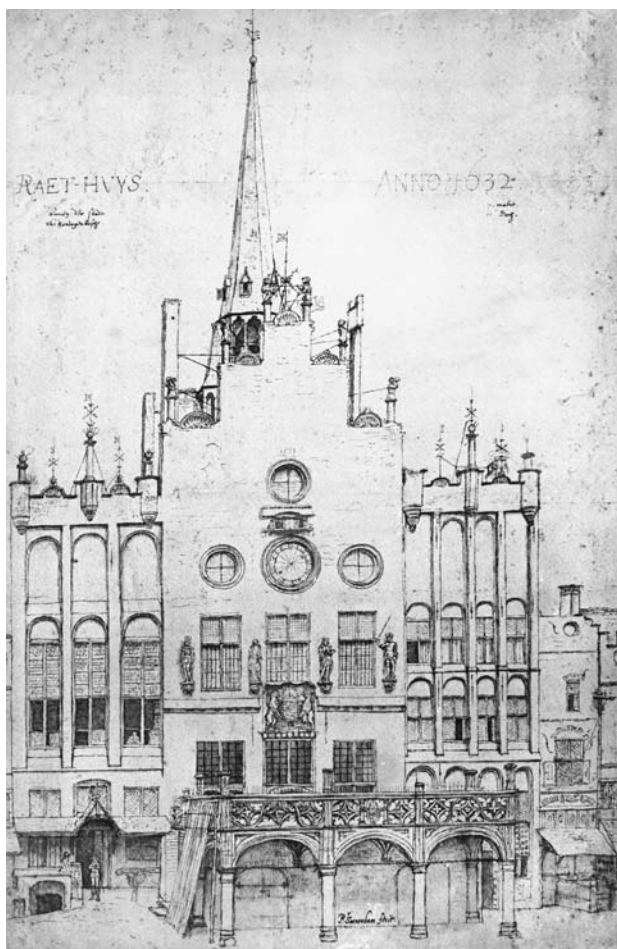
21 Toen in 1525 na het gildenoproer in Den Bosch Karel V de corporaties uitsloot van deelname aan het stadsbestuur, waren de gilden al lange tijd geoligarchiseerd. Aan het stadsbestuur namen gildenbazen deel die veraf stonden van de gildenpraktijk en zich nauwelijks verbonden wisten met de ‘gewone’ gildenbroeders.

22 Schilling, ‘Gab es im späten Mittelalter’, 1988, pp. 103-143.

23 Schilling, ‘Gab es im späten Mittelalter’, 1988, p. 115.

24 Barry, ‘Bourgeois Collectivism’, 1994, pp. 84-112.

25 Voor de goede orde: in 's-Hertogenbosch is ook herhaaldelijk sprake van ‘poortersessen’.

Middelpunt van de stad: het 'raethuys', door Pieter Saenredam in 1632 getekend. Enkele decennia later werd het stadhuis volledig verbouwd. Links van het stadhuis het huis 'Sinterclaes', dat tot 1598 eigendom was van het kramersgilde (Rijksprentenkabinet Amsterdam).

(rechts)historici het belang van het poorterschap voor de stedelijke gemeenschap onderkennen, blijkt uit de toenemende aandacht voor dit fenomeen. Oud-archivaris Berkenvelder ontleedde in zijn dissertatie uit 2005 de juridische betekenis en ontwikkeling van het burgerschap.²⁶ Berkenvelder richt zich op Deventer, Kampen en Zwolle, landsteden die in de middeleeuwen zo'n belangrijke rol op economisch en cultureel gebied vervulden. Maar hij wijst ook op overeenkomsten met andere steden. Eerder verrichtten Dorren, Kuijpers en Prak onderzoek naar het burgerschap in enkele Hollandse steden.²⁷ In hun synthetische 1650: *Bevochten eendracht* besteedden Frijhoff en Spies nadrukkelijk aandacht aan het burgerschap en de burgerlijke samenleving.²⁸

²⁶ Berkenvelder, *Stedelijk burgerrecht*, 2005.

²⁷ Dorren, 'De eerzamen', 1998; Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, hfdst. 2; Prak, 'Het oude recht der burgeren', 2001; Kuijpers en Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling', 2002, pp. 113-132. Voorts: Schimmel, *Burgerrecht te Nijmegen*, 1966; Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 1998, pp. 33-46.

²⁸ Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 1999, pp. 46-52. Zie voorts Aerts en te Velde (red.), *De stijl van de burger*, 1998, waarin diverse aspecten van het burgerschap in de tijd worden behandeld.

De belangstelling voor de studie van groepsculturen dateert uit de jaren tachtig van de vorige eeuw. In het Nederlandse taalgebied legden onder meer Lis, Soly, Lourens, Lucassen en Prak de nadruk op de rol van intermediaire groepen in de vroegmoderne stad. De interesse ging uit naar de ambachtsgilden en schutterijen in de steden van de Republiek met haar eigen-aardige politieke constellatie. Er verschenen, evenals in het buitenland, publicaties over (afzonderlijke) ambachtsgilden en schutterijen, stedelijke corporaties die verschillende dimensies van het sociale leven vormgaven.²⁹

In het verleden werden de ambachtsgilden veelal vanuit rechtshistorisch perspectief benaderd en richtte de aandacht zich op de middeleeuwen: de veronderstelde bloeitijd van de ambachtsgilden. De norm was daarbij de stichtingsakte met de daarbij behorende reglementen.³⁰ De door de gilden vastgelegde afspraken werden echter nauwelijks aan de praktijk getoetst. Hedendaagse studies kenmerken zich niet alleen door de aandacht die gevraagd wordt voor tal van terreinen waarop de ambachtsgilden actief waren, kortom de maatschappelijke rol van de gilden, maar ook door bestudering van een veelheid aan bronnenmateriaal zoals koopmansarchieven, resoluties van de stedelijke overheden en notariële protocollen.³¹ De grote rol van de gilden ten aanzien van de economische ontwikkeling is evident. Recenter onderzoek wees uit dat de ambachtsgilden geen rem zetten op de ontwikkeling van de proto-industrie en het kapitalisme. Hoe belangrijk ze waren, blijkt ook uit de groei van het aantal ambachtsgilden in de vroegmoderne tijd.³²

Hoewel in het zuiden van ons land de schuttersgilden nog springlevend zijn, verscheen tot nu slechts één monografie over schutterijen in de vroegmoderne tijd. Paul Knevel publiceerde een omvangrijke studie over de schutterijen in Holland, de provincie waar geen levende belangstelling voor dit fenomeen kan worden waargenomen.³³ Uit die studie blijkt overduidelijk dat voor de vorming van sociale identiteiten van de stedeling, schutterijen een belangrijke rol vervulden. Het martiale aspect droeg bij aan het zelfbeeld van de burgerij, die daarmee ook de 'grootseid' van de stad verbeeldde waarvan hij schutter was. De schutter verdedigde niet alleen de autonomie en de vrijheid van zijn stad, hij vertegenwoordigde als schutter ook de stedelijke gemeenschap.

Hoewel Lis en Soly opmerken dat zich buiten de wereld van de arbeid ook netwerken bevinden die de ontwikkeling van een wij-gevoel kunnen bevorderen,³⁴ is het opmerkelijk dat de beoefenaars van de sociale geschiedenis in de Lage Landen nauwelijks een boodschap hebben aan de rol van religie en kerkelijke gemeenschappen, sociale verbanden die talloze mensen in de vroegmoderne tijd niet alleen immateriële diensten aanboden, maar ook geld, brood en kleding aan hulpbehoevenden verstrekten.

29 Lis en Soly, *Werken volgens de regels*, 1994.

30 Bijv. Van den Heuvel, *Ambachtsgilden*, 1946 en Van den Heuvel, *Ambachtsgilden (Rechtsbronnen)*, 1946. Als bronnenpublicatie over de Bossche ambachtsgilden in de middeleeuwen onmisbaar.

31 Bijv. Bos, *Uyt liefde*, 1998 en Panhuysen, *Maatwerk*, 2000.

32 Lourens en Lucassen, 'Oprichting en ontwikkeling', 1997, pp. 43-77. Idem, 'Ambachtsgilden in Nederland', 1994, pp. 34-62.

33 Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994. Jette Janssen-Beij (UvT) werkt aan een proefschrift over de betekenis van de schuttersgilden voor de lokale samenleving in Staats- en Noord-Brabant. Tot op heden bleven tal van publicaties over schutterijen in Noord-Brabant voornamelijk steken in een nostalgische hang naar de vermeende bloeitijd van de schutterijen: de middeleeuwen.

34 Lis en Soly, 'Beter een goede buur', 1992, p. 107.

Met een zeker recht zou opgemerkt kunnen worden dat zich in de wereld van sociaal-historici nog een restje verzuilde geschiedschrijving schuil houdt: 'links' houdt zich niet bezig met de bovenbouw.³⁵ Kerkelijke gemeenschappen zijn, evenals gilden en schutterijen, maatschappelijke groepen.³⁶ Derhalve behoort de geschiedschrijving van kerkelijke gemeenschappen ook tot het werkterrein van sociaal-historici.

Aan het ontbreken van archivalia kan de geringe aandacht voor de geschiedenis van kerken niet liggen. Archieven van kerkelijke gemeenschappen blijken zich in combinatie met andere bronnen voortreffelijk te lenen voor historisch onderzoek. Notulen van kerkenraden verschaffen onder andere inzicht in de wijze van bedeling, disciplineren van de leden en de omgang met macht. Voor geschiedschrijving van kerkelijke gemeenschappen moeten we veelal buiten de kring van sociaal-historici zoeken. Joke Spaans en Charles de Mooij maken in hun studies over geloofsgemeenschappen in respectievelijk Haarlem en Bergen op Zoom duidelijk dat we niet te maken hebben met een groep mensen die zich binnen de kerkmuren liet onderdompelen in rituelen, maar dat geloven zijn weerslag had op de gehele samenleving.³⁷ In de vroegmoderne tijd was vrijwel iedereen het er wel over eens dat zonder geloof niemand wel voer. Religie was van existentieel belang voor de mensen uit het verleden.³⁸ Schilling wijst op de 'confessionalisering', die een belangrijk stempel drukte op de vroegmoderne samenleving, 'und die jeder Reisende noch heute erleben kann, wenn er von Skandinavien nach Spanien oder Italien oder auch nur von Amsterdam nach Antwerpen reist'.³⁹

Naast publicaties over afzonderlijke sociale verbanden verscheen in de afgelopen jaren een aantal studies over het sociaal-politieke en religieuze leven in een grotere gemeenschap met meerdere corporaties. In het buitenland was al veel eerder belangstelling voor de vormgeving van de stedelijke samenleving vanuit verschillende verbanden. Voor een verstedelijkte samenleving als de Republiek en met name Holland, is dit nauwelijks gebeurd. Van Deursen richtte zich op een Hollands dorp, Graft, met tal van horizontale verbanden. De relatief grote consensus over het gewenste waarden- en normenpatroon zorgde daar voor onderlinge gemeenschap.⁴⁰ Gabriëlle Dorren laat in haar proefschrift de invloed zien van kleinere gemeenschappen zoals 'gebuurten', religieuze gemeenschappen en ambachtsgilden op het leven van alledag in het Haarlem van de zeventiende eeuw.

35 Prak zag in 1994 een verschuiving. Sociale geschiedschrijving zou zich meer en meer op 'heel de mens' richten (p. 123). Prak ruimt veel plaats in voor de bespreking van de studie van Rob van de Laarse over de verzuiling in Woerden uit 1989 ('Nieuwe sociale geschiedschrijving', 1994, pp. 130-132). Het Sociaal en Cultureel Planbureau richt zich op het maatschappelijk middenveld. Een onderdeel van het SCP-rapport *Investeren in vermogen* is het hoofdstuk van P. Dekker en J. de Hart, getiteld 'Kerkgangers, investeerders in de civil society', 2006, pp. 317-338. Het Pierre Bayle Instituut van de Vrije Universiteit onderzoekt eveneens de positie van de kerk als onderdeel van de civil society.

36 Vgl. Prak, 'Sociale geschiedschrijving', 1991, pp. 614-639, alhier p. 634. Over de sociale rol van religie en geloof: Schilling, 'Confessional Europe', 1995, pp. 641-670.

37 Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 1989 en De Mooij, *Geloof kan bergen verzetten*, 1998.

38 Vgl. Van Deursen en Schutte, *Geleefd geloven*, 1996, p. 53. In vrijwel al zijn studies benadrukt Van Deursen het belang van kerk en geloof voor de mensen in de vroegmoderne tijd.

39 Schilling, *Europa in der werdenden Neuzeit*, 2002, p. 74 (Heineken lecture 2002).

40 Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 1994.

Deze studie wil daarop voortbouwen. Centraal staan corporaties in 's-Hertogenbosch, een stad die niet in het kerngewest Holland past, maar eerder aansluit bij de middelgrote steden in de zogenaamde landgewesten van de Republiek.

'S-HERTOGENBOSCH ALS PARS PRO TOTO

's-Hertogenbosch is een stad met een lange, maar geen uitzonderlijke geschiedenis. Zoals zoveel steden kende Den Bosch na een bloeitijd, een periode van neergang en stabiliteit. In de late middeleeuwen behoorde de vierde hoofdstad van het Hertogdom Brabant tot de grootste van het huidige Nederlandse grondgebied, maar daalde door de godsdiensttwisten aan het einde van de zestiende eeuw af tot een middelgrote stad waarvan er in de Republiek dertien in een dozijn waren. Den Bosch kan dan vergeleken worden met landsteden als Zwolle, Arnhem of Groningen, gewestelijke hoofdsteden en alle drie zonder grote culturele uitstraling.

Een groot verschil met Haarlem is het 'booming' karakter van de stad aan het Spaarne. Daar vestigden zich talloze vluchtelingen uit de zuidelijke Nederlanden. Het inwonertal verdubbelde tussen 1572 en 1622. Onder de immigranten bevonden zich trouwens ook veel Bosschenaren.⁴¹ 's-Hertogenbosch was een van de steden uit het Zuiden die in het laatste kwart van de zestiende eeuw een grote aderlating onderging. In 1550 woonden er 20.000 mensen in de stad. Een eeuw later telde de stad nog geen 13.000 inwoners. Duizenden handelaren en ambachtslieden waren tijdens de woelingen in de tweede helft van de zestiende eeuw weggetrokken, om hun heil en geluk elders te beproeven.⁴² Zo af en toe meldden zich nieuwe inwoners in Den Bosch, voor een groot deel mannen en vrouwen die geloofsvervolging in hun geboortestrekken ontvluchtten. Pas na het eerste kwart van de negentiende eeuw steeg het inwonertal weer boven de 14.000.⁴³ Haarlem was een 'melting pot' van culturen. Toch kan er, onverwacht volgens Dorren, van een harmonieuze samenleving worden gesproken.⁴⁴

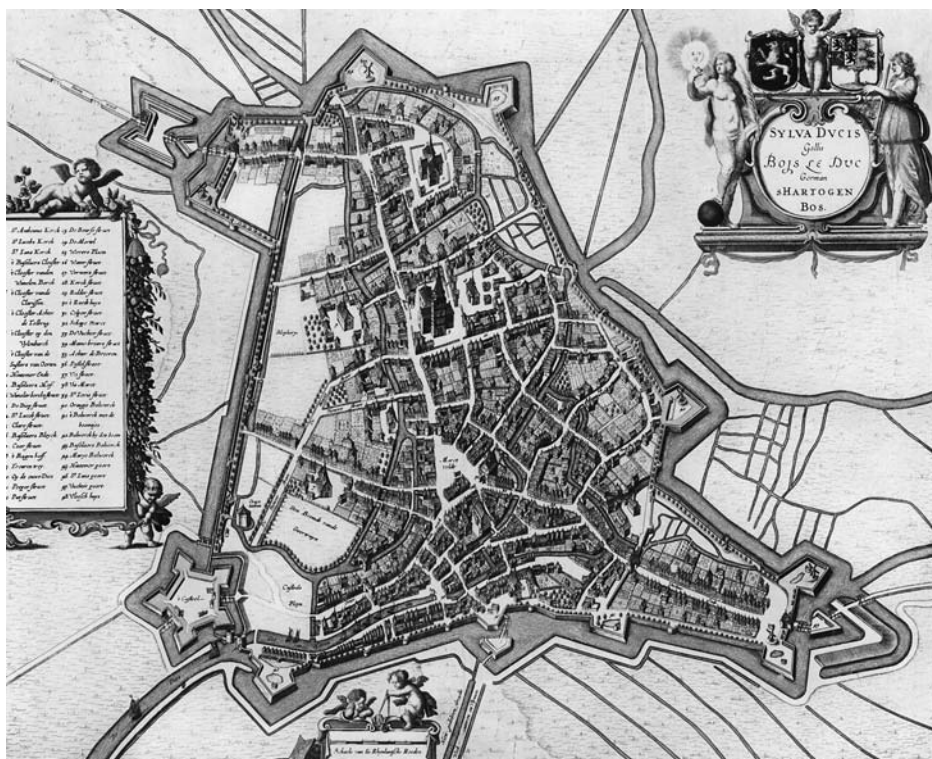
Toen Den Bosch in 1629 door Frederik Hendrik werd ingenomen was vrijwel de gehele bevolking katholiek. Dat veranderde in de jaren die volgden, al bleef de grote meerderheid Rome trouw. De gereformeerde kerk werd de publieke kerk. De Sint-Jan kwam in handen van de gereformeerden, katholieken zochten elkaar op in schuurkerken. Vanzelfsprekend leidde dit tot spanningen. In deze studie zal ruime aandacht geschonken worden aan dit probleem, een potentiële splijtzwam binnen de stedelijke samenleving. Was het mogelijk naar een gezamenlijk doel – een samenleving – te streven die boven de religieuze verschillen uitsteeg?

41 Dorren vermeldt een 'bos' van gezellen – waarschijnlijk wevers – uit 's-Hertogenbosch (*Eenheid en verscheidenheid*, 2001, p. 116).

42 Binnen de kerken van Haarlem en Dordrecht zijn nog decennia lang Brabantse ouderlingen en diakenen actief geweest die vooral de Brabantse immigranten verzorgden. Zie hiervoor Van Gorp, *Migranten*, 1996; idem, 'Bosschenaars in de verstrooiing', 1997 en idem, 'De ontvolking van 's-Hertogenbosch', 1998.

43 Vos e.a. (red.), *'s-Hertogenbosch 1629-1990*, 1997, p. 421.

44 Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 2001.

In 1649 vervaardigde stadsplattegrond – gezien in oostelijke richting – door Johan Blaeu. Links onder, aan de noordzijde van de stad, het nieuwe fort Willem Maria, bijgenaamd de Papenbril. Het schootsveld ver-eiste aan de zuidzijde afbraak van een groot aantal panden waaronder de Petrus en Pauluskerk. Uitvoer-der van de aanleg van de machtige burcht was ‘stadstimmerman’ Frans Blom, bevriend met pensionaris Johan Gans die gekend was in Haagse kringen (Bosch Prentenmuseum).

Voor deze studie zijn drie sociale verbanden bestudeerd: de schutterijen geken-merkt door hun politiek-defensief karakter, de ambachtsgilden waarin de econo-misch-sociale dimensie oplicht en de gereformeerde gemeente als religieus-cultureel gekleurde organisatie. Onderwijscorporaties, rechtsprekende organen en culturele verenigingen zoals de rederijders zijn buiten beschouwing gelaten.

Het onderzoek naar het reilen en zeilen van deze bestudeerde corporaties laat zien hoe mensen in de verschillende verbanden met elkaar omgingen en hoe deze corpora-ties naar buiten traden. Het begrip corporatie vergt een nadere uitleg, al was het alleen maar om gelijkenis met het corporatieve systeem dat onder fascisme en nationaal-so-cialisme opgeld deed, uit te sluiten. Ik sluit hier aan bij Prak, die de corporaties als sociale verbanden of instituties beschouwt. Ze vormen de bouwstenen van een maat-schappelijk stelsel, het corporatisme. Binnen de corporaties staan de lokale verhoudin-gen voorop. De corporaties kenmerken zich door een grote mate van autonomie, heb-ben eigen regels die vaak eeuwen terug gaan, hanteren een eigen ‘rechtspraak’, genereren eigen inkomsten, bezitten kapitaal en houden vergaderingen. De leden zijn

door onderlinge saamhorigheid met elkaar verbonden en rituelen houden die band in stand.⁴⁵ Evenals de andere steden in de Republiek, manifesteerde 's-Hertogenbosch zich als een 'stadsrepubliek' met een hoge mate van autonomie, waarbinnen het sociale leven zich afspeelde in zulke corporaties, met alle eigen-aardigheden.

Deze studie gaat dus over een stadsgemeenschap waarin verschillende autonome corporaties naast elkaar bestonden. Er wordt getracht een antwoord te vinden op drie vragen: 1. Hoe was in de Nederlandse steden in de zeventiende en achttiende eeuw het maatschappelijk middenveld (civil society) vormgegeven; 2. op welke wijze leverden corporatieve organisaties een bijdrage aan de lokale gemeenschapsvorming en 3. hoe ontwikkelden deze sociale verbanden zich in de loop der tijd? Steeds zullen de momenten naar voren komen waarop de corporaties eenheid en gemeenschap praktiseerden en beleefden of identificatie met de stedelijke gemeenschap plaatsvond. Tegelijk zullen de spanningen en conflicten binnen de corporatieve wereld worden blootgelegd.

De vragen lenen zich voor een analytische benadering van het bronnenmateriaal. Een belangrijk aspect van het onderzoek betreft een interne vergelijking van de verschillende bestudeerde organisaties: de schutterijen, de ambachtsgilden en de gereformeerde gemeente, waardoor duidelijk moet worden wat hun onderscheiden rol was in de vormgeving van de stedelijke samenleving. Er zijn twee redenen waarom ik voor de stad 's-Hertogenbosch en haar bewoners gekozen heb. In de eerste plaats komt geschiedschrijving van sociale verbanden wellicht het best tot haar recht als dit voor één stad gebeurt. 'Lokaal' betekende in de vroegmoderne tijd immers de plaats bij uitstek waar het sociale leven vorm kreeg. Daarnaast heb ik 's-Hertogenbosch niet uit ideële motieven uitgekozen. De keuze werd bepaald door mijn werk als archivaris/historicus in het Bossche stadsarchief, dat vele kilometers onderzoeksstof voor uiteenlopende onderwerpen biedt en ook na het verschijnen van dit boek nog tal van protocollen, resolutieregisters, brieven, rekeningen en kwitanties herbergt die tot onderzoek uitnodigen.

Wellicht vraagt de lezer zich af waarom de rooms-katholieke kerk, waartoe de grote meerderheid van de Bosschenaren behoorde, in deze studie, behalve als opponent van de gereformeerde kerk, niet aan bod komt? De reden is vrij simpel: er zijn onvoldoende archivalia bewaard gebleven en zeker geen archivalia die te vergelijken zijn met de notulenregisters van de kerkenraad van de gereformeerde gemeente. Toch zullen de katholieke Bosschenaren in dit boek ruimschoots aan bod komen.

De pijler onder de stadsgemeenschap was het *poorter- of burgerrecht*. De bezitter van dit typisch stedelijk privilege was volwaardig lid van de stedelijke gemeenschap. Het verschaftte hem of haar voorrechten en legde ook plichten op. Het *burgerschap* verleende niet alleen toegang tot de corporatief georganiseerde ambachtsgilden, de bezitter van het privilege kon in principe ook tot het stadsbestuur worden geroepen. Evenals in de andere hoofdstukken van de studie zal in dit eerste hoofdstuk over *burgerschap* aandacht

45 Vgl. Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, pp. 23-24.

besteed worden aan *buitenstaanders*, want niet iedereen kon in het bezit komen van het privilege of toetreden tot een corporatie.

Na het hoofdstuk over *burgerschap* volgen de hoofdstukken over drie sociale verbanden die om verschillende redenen van betekenis waren voor de stad. De ‘intermediaire lichamen’ of ‘corporaties’ functioneerden al eeuwen. Kerk, ambachtsgilden en schutterijen vormden een wezenlijk onderdeel van de middeleeuwse en vroegmoderne samenleving van West-Europa. De spanning tussen ‘gevestigden’ en ‘buitenstaanders’ blijkt in alle groepen voortdurend aanwezig. Leden van corporaties onderscheidden zich pas als er *buitenstaanders* waren, mensen die niet mochten meedoen of een vermeende bedreiging vormden. De eigen identiteit werd versterkt door zich af te zetten tegen hen die niet tot de groep behoorden of daar om de een of andere reden niet toe konden behoren.

Vanuit het perspectief van gemeenschapsdenkers als Putnam had de Republiek, vergeleken met andere Europese landen, een voorsprong in die zin dat het staatsbestel met zich meebracht, dat op allerlei niveaus en in allerlei lagen gediscussieerd werd over binnen- en buitenlandse aangelegenheden. De meeste steden konden meepraten over het buitenlands beleid en hadden stemrecht. Overal bevonden zich de ‘achterbannen’ die bij ruggespraak werden geraadpleegd. De Republiek werd gekenmerkt door een *discussiecultuur*.⁴⁶ De middengroepen die voor een belangrijke mate in de corporaties vertegenwoordigd waren, lieten hun stem horen. De overheid hield rekening met de meningen van corporaties, maar ging zeker niet altijd met hen mee. De regenten meenden in het belang van alle inwoners de steden en de Republiek te besturen. Daarom hadden de magistraten oog voor de katholieken die, bijvoorbeeld in 's-Hertogenbosch, de meerderheid van de bevolking uitmaakten, maar geen regeermacht bezaten. Zo schoot in corporaties en verenigingen in de Republiek de democratische republiek wortel.⁴⁷ De gereformeerde gemeente, de vier schutterijen en de ambachtsgilden waren corporaties met een eigen bestuur die handelden naar wat niet zelden door de leden was overeengekomen in de reglementen. In die reglementen waren afspraken opgenomen over moreel gedrag, over zorg voor de leden, rituelen, productiewijzen, kwaliteit van het product enzovoort. De vraag is of de reglementen ook overeen kwamen met de praktijk of dat er gekozen werd voor de praxis en haalbaarheid. Evenals in het hoofdstuk over *burgerschap*, worden de voorwaarden waarop iemand lid kon worden tegen het licht gehouden en waar de ‘broeder’ – want over het algemeen waren de corporaties mannenbastions – zich aan te houden had.

Bij alle drie verbanden speelde de zorg voor de leden een rol en waren rituelen belangrijk om zowel de gemeenschap te vormen als de band onder de leden aan te halen en te versterken. Een ‘community’ is niet alleen een werkgemeenschap of belangengroepering, maar verwijst ook naar gevoelens van verbondenheid, alsook naar een gedeelde identiteit.

De autonomie van de corporaties werd begrensd door het stadsbestuur. In bepaalde aangelegenheden had de stadsregering het laatste woord. We zullen zien dat de ver-

46 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 1999.

47 Vgl. “‘Buitendijks’”. J.I. Israel over Holland’, 2004, p. 111.

houding tot de magistraten niet zelden gespannen was, maar dat samenwerking geboden was om zowel de doelstellingen van de corporatie als van het overheidsbeleid te realiseren. Bovendien zal blijken dat de afzonderlijke corporaties niet alleen gericht waren op het eigen belang, maar dat zij – in ieder geval in naam – ook oog hadden voor het algemeen – stedelijk – belang.

In deze studie wordt een precisering aangebracht bij de in menig opzicht nog erg algemene noties die in deze inleiding genoemde auteurs zoals Fukuyama, Putnam, Etzioni en zelfs Blickle aandragen. Deze auteurs betogen wel dat het middenveld, de *civil society*, ertoe doet, maar geven betrekkelijk weinig inzicht in hoe het middenveld precies functioneert en wat datgeen is dat bijvoorbeeld corporatieve organisaties bijdragen aan de vormgeving van de samenleving. Ook gaan genoemde auteurs nogal gemakkelijk voorbij aan de negatieve aspecten van lokale organisaties, met name hun uitsluitende karakter.

Nog een enkel woord over de bronnen die voor het onderzoek zijn geraadpleegd. Voor een groot deel trof ik deze aan in het Bossche stadsarchief. Toen ik met mijn onderzoek begon was mr. Jozef Hoekx volop bezig om aan de hand van de oude uit 1860 daterende inventaris Van Zuijlen van het oud administratief archief van 's-Hertogenbosch, dit omvangrijke archief te herinventariseren. In een latere fase maakte ik gebruik van de voorlopige inventaris van Hoekx uit 1997. In 2004 presenteerden Hoekx en Valentijn Paquay het nieuwe werk: een inventaris van het Archief van de stad 's-Hertogenbosch, 1262-1810, naast een omvangrijke inleiding een beschrijving van het uit 9641 nummers bestaand archief. De omnummering, herschikking en fysieke herplaatsing van de archivalia bezorgden mij enige kopzorgen. Daar tegenover stond de grote bereidheid tot hulp van genoemde collega's. Vrijwel nooit greep ik mis en bovendien waren de toelichtingen bij de inventarisnummers zeer verhelderend.

Het oud-archief van de stedelijke administratie is vrijwel compleet wat de resoluties, stadsrekeningen en niet te vergeten de bijlagen bij die stadsrekeningen betreft. Ook de correspondentie, inclusief de talloze rekestes, verschaften veel inzicht in het functioneren van de diverse corporaties en de reactie van de stedelijke en Haagse overheid. Afzonderlijke archieven van ambachtsgilden en schutterijen zijn ook aanwezig. Naast privileges en charters uit de middeleeuwen, zijn er gelukkig ook notulen, correspondentie en rekeningen uit de zeventiende en achttiende eeuw. Jammer genoeg is wat er aan archivalia van de diverse corpora rest, gefragmenteerd. Van sommige ambachtsgilden zijn geen papieren meer aanwezig, van andere bevinden zich echter wel voldoende archivalia in het depot van het Bossche stadsarchief om een goed beeld te vormen. Van geen enkel ambachtsgilde lijkt een zo goed als compleet archief aanwezig. Voor de archieven van de vier schutterijen geldt mutatis mutandis hetzelfde.

Het archief van de hervormde gemeente is voor het grootste gedeelte bewaard gebleven. Ook in de zeventiende en achttiende eeuw achtten de bestuurders het archief belangrijk om in moeilijke kwesties op terug te grijpen. De kosters werd op het hart gebonden zorgvuldig om te gaan met de notulen en ambtsdragers die registers mee

naar huis namen kregen er van langs. Toch kon het gebeuren dat een belangrijk notulenregister uit de zeventiende eeuw, lopend van mei 1636-augustus 1668, zoek raakte. De mogelijke boosdoener was ds. Hamerstede, in 1671 in Den Bosch beroepen. Hij nam de notulen mee naar huis. Tot op heden zijn ze niet teruggevonden.

Burgers, ingezetenen en vreemdelingen: gevestigden en buitenstaanders

Al in 1185 kon men zich, tegen betaling van ongeveer zes penningen en het afleggen van een eed van getrouwheid, in 's-Hertogenbosch vestigen en het recht van poorterschap verwerven: 'die poerten ende inganc selen hem oepen sijn'. De aantrekkingskracht van de nieuwe stad was zo groot dat al rond 1250 buiten de eerste stadsmuur werd gebouwd. Zeventig jaar later was de aanleg van een tweede stadsmuur in volle gang.¹ De nieuwe poorters van 's-Hertogenbosch verwierven allerlei privileges. De poorter van 's-Hertogenbosch mocht volgens het *Privilegium Trinitatis* 'die rechte der stadt vriheit ghebruken'.² De vrijheid die het poorterschap schonk hield echter geen vrijblijvendheid in. Het poorterschap schiep verplichtingen aan de stedelijke gemeenschap. Poorters konden aansprakelijk gesteld worden voor een falend optreden van een mede-poorter, ja zelfs voor het in gebreke blijven van de gehele stedelijke gemeenschap.³ Het poorterschap drukte zo de eenheid van de poorters uit.⁴

In 's-Hertogenbosch werd, net als in andere steden, met grote regelmaat over het burger- of poorterschap gesproken. Met dit fenomeen hielden historici zich echter tot een decennium geleden zelden bezig.⁵ Een oorzaak hiervoor is, merkt Prak op, de in vergelijking met Duitsland matige ontwikkeling van de rechtsgeschiedenis in ons land. Een andere reden kan zijn dat burgerschap ten tijde van de Republiek een lokaal fenomeen was en vrijwel altijd nauw verbonden was met steden. Een nationaal Nederlands burgerschap bestond niet.⁶ Zoals gezegd is de laatste tien jaar meer onderzoek gedaan en volgde een aantal publicaties waarin het burgerschap in steden in de Republiek aan de orde werd gesteld. Uit alle studies wordt duidelijk dat lokale verschillen bestonden wat betreft de privileges en plichten van de poorters in de afzonderlijke steden. Het verlenen van het poorterschap gold echter overal als een bevestiging van het vertrouwen

1 Janssen, *Van Bos tot Stad* (1983) p. 71.

2 Over het Bosch' poorterecht in de middeleeuwen: Spierings, *Het Schepenprotocol*, 1984, o.m. pp. 23-25; Jacobs, *Justitie en politie*, 1986, pp. 16-17; Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 1998, m.n. pp. 33-45, 99-106 en Kuijer, *'s-Hertogenbosch 1185-1629*, 2000, pp. 193-194.

3 Vgl. Hanus, 'Miserabele personen', 2006, pp. 38-43, alhier 40.

4 Spierings, *Schepenprotocol*, 1984, p. 23; De Blécourt en Fischer, *Kort begrip*, 1959, p. 51.

5 Een van de uitzonderingen is de studie van de Nijmeegse stadsarchivaris Schimmel die het midden houdt tussen een beschouwing en een bronnenpublicatie: Schimmel, *Burgerrecht in Nijmegen*, 1966.

6 Prak, 'Het oude recht der burgeren', 2000, p. 25. In Frankrijk was sprake van een nationaal burgerschap: Wells, *Law and citizenship*, 1995.

dat de stedelijke gemeenschap in een persoon stelde. Een poorter werd deel van de gemeenschap waaraan hij trouw had gezworen. Wat ons in dit deel van de studie bezighoudt is het belang van het poorterschap als een wezenlijke uitdrukking van het stedelijk gemeenschapsbesef. Hoewel de niet-poorters in de vroegmoderne tijd misschien wel het grootste deel van het inwonertal uitmaakten,⁷ bepaalden poorters of burgers⁸ de stedelijke politiek. Burgerschap zorgde voor het juridisch, sociaal, politiek en economisch kader waarbinnen zowel poorters als niet-poorters aan hun leven vorm gaven.

Veel vreemdelingen die zich blijvend in de stad wilden vestigen poogden dat begerenswaardige privilege te verwerven. Voor katholieken was dit gedurende een aantal jaren in het midden van de zeventiende eeuw al niet gemakkelijk, voor joden was het poorterschap tot aan het einde van het ancien régime nauwelijks bereikbaar.⁹ Zoals de socioloog Elias aantoonde, versterkten de gevestigden hun identiteit dankzij de aanwezigheid van de buitenstaanders, in dit geval de niet-burgers.¹⁰ Ook om deze reden zal uitvoerig worden stilgestaan bij de positie van de inwoners die het privilege van het burgerschap niet bezaten: ingezetenen en vreemdelingen.

RECHTEN EN PLICHTEN

Het poorterschap was begerenswaardig omdat daardoor rechten werden verkregen. Een poorter was niet zoals een horige dienstbaar, poorterschap hield vrijheid in.¹¹ Na verkrijging van het poorterschap kon men volledig deelnemen aan de stedelijke samenleving. Stedelijke openbare ambten waren bereikbaar; in principe was het zelfs mogelijk als schepen de stad te besturen. Van groot belang was dat de burger lid van een ambachtsgilde kon worden. Een burger van Den Bosch had voorts baat bij de sinds 1356 verkregen vrijdom van houtschat. De burger hoefde niet te betalen voor het kapen en het gebruik van het hout dat eigendom was van de Brabantse hertog.¹² Daarnaast kon een burger van 's-Hertogenbosch onder meer aanspraak maken op tolvrijdom op de Maas en de Waal. Het vertonen van het bewijs van burgerrecht van Den

7 Burgers maakten een kwart tot een derde deel van de stedelijke populatie uit (Van Zanden and Prak, *Towards an economic interpretation of citizenship*, 2006, p. 17).

8 De aanduiding 'burger' raakt in de zeventiende en achttiende eeuw meer en meer 'ingeburgerd'.

9 Israel, *European Jewry*, 1998, p. 127.

10 Elias, 'Theoretisch essay', 1976.

11 Jacobs, *Justitie en politie*, p. 17.

12 Spierings, *Schepenprotocol*, 1984, p. 39. In de late 18^e eeuw procedeerden burgers van Den Bosch nog voor de Raad van Brabant omdat zij werden aangeslagen (OSA H/P 5004). Zie voorts Jacobs, 'Van Maintenuen en Poenalen', 1989, pp. 153-161: De criminele querulant Jhr. Cornelis Paulus van Beresteyn uit Vught betaalde aan de stad geen personele belastingen. Dit zou hem het verlies van zijn poorterschap kunnen kosten. Van Beresteyn kon zich dit niet veroorloven vanwege een belangrijk domeinbelastingvoordeel dat daaraan verbonden was. De stad vocht ook diens poorterrecht aan in verband met de verhuizing van Van Beresteyn naar kasteel Maurick in Vught. De partijen verschilden van mening over de vraag of Van Beresteyn een geboren poorter was, dan wel het poorterschap had gekocht. Met verwijzing naar titel 6 art. 3 betoogde de stad dat een 'gekoegt poirter willende genieten zijne poirterije binnen de stad zijn domicilium moet houden.' (OSA H/P 359, fol. 213 e.v.) en Van Beresteyn: 'dat een gebooren poirter van 's-Bosch nimmermeer zijn poirterije mag verliesen hoe lang dat hij uyt is, maar dat hij wederkomende de privilegien van de stad geniet' (OSA H/P 361, fol. 14v). Ook tamboereerde Van Beresteyn in de omvangrijke criminele dossiers (hij werd o.m. verdacht van ernstige mishandeling van zijn personeel en ontucht met zijn zuster) regelmatig op zijn poorterrecht (Vos, 'Een veilig dorp?', 2003, pp. 43-68).

Bosch garandeerde niet dat kooplieden en schippers zonder meer werden doorgelaten door tollenaars, maar tenminste hulp en bijstand van de stad die het burgerrecht had verschaft. Conflicten tussen riviersteden en Den Bosch, naar aanleiding van de behandeling van Bossche burgers, waren talrijk en niet alleen in de middeleeuwen. In 1681 klaagde Claas Coenen dat hij te Grave tol moest betalen. Het Bossche stadsbestuur was verontwaardigd. Tolheffing druiste in tegen het privilege van tolvrijdom dat 's-Hertogenbosch sedert 'immemoriale tijden' bezat. Het werd Coenen verboden tol te betalen.¹³ De Bossche Rijnschipper De Bedeker klaagde in 1710 over de 'vilipendie' door de tollenaar van Zaltbommel. Tevergeefs beriep hij zich in Bommel op zijn Bosch burgerrecht. Ook in dit geval moest de Bossche magistraat er aan te pas komen.¹⁴

Een ander belangrijk privilege van de Bossche poorter was het recht om voor schepenen van de eigen stad terecht te staan.¹⁵ Het arresteren van Bossche poorters in den vreemde leidde tot scherpe protesten en represaillemaatregelen.¹⁶ Aan het einde van de zeventiende eeuw ontstonden conflicten tussen 's-Hertogenbosch en tal van steden over maatregelen tegen Bossche poorters. Tegen het besluit dat de stad Rees op de goederen van Cornelis Hooft legde (1677), de dagvaarding van Antony Hulsius voor de bank van Düsseldorf (1698)¹⁷ en de aanhouding van Tossin de Nouw te Zaltbommel in hetzelfde jaar protesteerde het Bossche stadsbestuur fel.¹⁸

Ook in de achttiende eeuw kwam het nog herhaaldelijk tot protesten van de magistraat tegen bestuurders van andere steden die de privileges van 's-Hertogenbosch niet in acht namen. Toen het Rotterdamse stadsbestuur in 1738 om uitlevering van Jan Sterk verzocht die verdacht werd van het 'afsnoeijen' van zilveren munten, weigerde de Bossche magistraat dit. Hij deed een beroep op 'de generaale Landwetten van Brabant en de Particuliere voor regten' van 's-Hertogenbosch. Jan Sterk was burger van Den Bosch en stond terecht voor de Bossche schepenbank.¹⁹ Twee jaar later verzocht het stadsbestuur van Amsterdam Jacob Sweerts de Landas voor de Amsterdamse vierschaar te compareren. Per kerende post werd het verzoek afgewezen 'als aanlopende tegens deezer Stad Privilegien'.²⁰ Degene die iets te eisen had van een poorter van de stad 's-Hertogenbosch, moest dat doen voor de Bossche schepenen, een privilege dat de stad in 1330 verkreeg.²¹ Voor de Bossche poorter gold in de eerste plaats Bosch recht.

13 OSA H/P 314, 27 juni 1681.

14 OSA H/P 621, 19 april 1710. Tussen 1632 en 1723 werden tientallen klachten over, naar het Bossche stadsbestuur meende, onterechte tolheffingen geuit (OSA H/P 1156). Zie voorts over tolvrijdommen: OSA H/P 5728-5828.

15 Dat was niet uitzonderlijk, ook een Amsterdams of Haarlems poorter kon slechts voor de eigen schepenbank worden terecht. (Vgl. Kuijpers en Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling', p. 115 en Dorren, 'De eerzamen', 1998, p. 63). Vgl. de zaak Dijkmans, een Bosschenaar die in 1788 in Amsterdam een jood doodschoot, zich beriep op zijn Bosch poorterschap en daarom niet in Amsterdam terecht wilde staan (RA. 167-17; Vos, *Dataschurk* 339). Over de affaire: Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 38.

16 In 1391 trok de Bossche schout met 80 ruiters en 600 man voetvolk naar Megen omdat de graaf een Bosch poorter ten onrechte gevangen hield (Spierings, *Schepenprotocol*, 1984, p. 47).

17 OSA H/P 1220, *Collectanea Van Heurn*, fol. 1422ro. en 1423vo. Meer voorbeelden: folio's 1414ro.-1428vo.

18 OSA H/P 609, 21 mei 1698, 5 juni 1699, 20 juni 1699 (resp. folio's 148, 154 en 157).

19 OSA H/P 431, 2, 4, 10, 14 en 21 april 1738. De Rotterdamse magistraat zond de Bossche officier per schuit een bewijs van Jan Sterks misdrijf: een doosje met 'afsnoeijzel'.

20 OSA H/P 432, 26 juli 1740. Vgl. ook de kwestie Dijkmans in Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 38.

21 OSA H/P 1, *Privilegium Trinitatis*, art. 2.

Dat poorters een band onderhielden met de stad en elkaar behoorden te vertrouwen, sprak uit de regel dat een poorter in zijn stad een herberg kon verlaten zonder zijn gelag te hoeven betalen. Er werd vanuit gegaan dat een poorter later wel de rekening zou voldoen.²² Binding met de naaste omgeving stond voorop; eigen poorters wisten wat het beste was voor de stad. Vandaar dat het *Privilegium Trinitatis* een poorterschap van minstens twee jaar voor een schepenstoel eiste. Een kleine vijftig jaar later – in 1383 – werd deze eis aangescherpt.²³

Naast voorrechten waren er plichten. De poorter zwoer bij het verkrijgen van het poorterschap dat hij de stad met zijn goed en bloed zou verdedigen ingeval een vijand die trachtte te overmeesteren. In de late middeleeuwen behoorde bij de toetreding tot menig ambachtsgilde een ‘haakbus’ te worden getoond²⁴ of was een wapenuitrusting verplicht.²⁵ Uit de deelname aan de stedelijke samenleving vloeide vanzelfsprekend het lidmaatschap van de schutterij voort. In de *Carthe, Ordinantie, Regulen ende Articulen* uit 1453 die de Oude Schuts moesten volgen, was vastgelegd dat slechts geboren poorters en zij die het poorterschap hadden gekocht en een jaar en een dag in de stad woonachtig waren tot de schutterij konden toetreden.²⁶ Het poorterschap en het daarmee verbonden lidmaatschap van de schutterij was geen sinecure. Schutters mochten geen smet op het blazoën van de stad werpen. In handel en wandel dienden zij ‘eerlijk’ te zijn. Schutters woekerden niet, dreven geen oneerlijke handel, gingen niet om met ‘ledigen wyven’ en bedreven geen ‘oneerlike saken dairmede die guede mannen ende geselcap voors(chreven) bescaemt ende oneert werden’.²⁷ Identieke regels treffen we aan in de reglementen van de ambachtsgilden, waarvan de leden eveneens per definitie poorter waren. Zo werden bakkers die woekerden, overspelig waren of zich in ‘oneerlijke herbergen’ ophielden, bestraft.²⁸ Beide corporaties kunnen daarom wel als ‘moral communities’ beschouwd worden.²⁹ Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de burgerij.

In de zeventiende en achttiende eeuw krijgt het begrip burgerij een andere kleur, wanneer deze in verband gebracht wordt met de schutterijen. Hoewel over het algemeen Bosschenaren die in het bezit waren van het poorterrecht tot de schutterij konden toetreden, werden niet alle poorters toegelaten. De poorter die niet in staat was zijn wapenrusting en contributie te bekostigen, kon geen schutter worden. Wanneer

22 Hermesdorf, *De herberg*, 1957, p. 62.

23 Hermesdorf, *Rechtsspiegel*, 1980, pp. 112–113.

24 Bv. Kaart bakkers 1545 art. 1 (AG 105). Volgens Van Heurn een ‘klein stuk grof geschut’ dat op de wallen en in de poorten werd geplaatst om de vijand mee te bestrijden (Handschrift Van Heurn, fol. 47ro.).

25 Van den Heuvel wijst onder meer op de keur van de looiers en de schoenmakers uit 1428, de keur van de slagers uit 1459 en de keur van de bakkers uit 1545 (*Ambachtsgilden*, 1946, pp. 329–330).

26 OSA H/P 1310, fol. LXXXIXro. Na het midden van de zeventiende eeuw zijn ook niet-poorters schutter. In tijden van nood, bijvoorbeeld bij de nadering van de Franse troepen in 1672, werden de schutterijen zelfs met niet-Bosschenaren uitgebreid (zie hoofdstuk schutterijen). Over de interpretatie van het begrip ‘burgerschap’ binnen de schutterijen: Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, pp. 76–78.

27 OSA H/P 1310, fol. LXXXIXvo.

28 AG 105, kaart bakkers 1545, artikel 23.

29 Prak, ‘Ambachtsgilden vroeger en nu’, 1994, p. 31. De eisen die deze corporaties aan hun leden stelden en het optreden van de bestuurders tegen overtreding van de normen zijn vergelijkbaar met uitoefening van de tucht door de kerkenraad op de lidmaten van de gereformeerde kerk.

nu in de zeventiende en achttiende eeuw de schutterijen aangeduid worden als ‘borgercompagnieën’ of kortweg met ‘borgerij’, werd daarmee niet alleen onder woorden gebracht dat de schutterijen een afspiegeling van de gehele burgerij vormden en de normen en waarden van de stedelijke gemeenschap hooghielden,³⁰ maar werd eveneens gezinspeeld op de ‘burgerstand’, de sociaal-economische categorie waartoe de middenklasse behoorde. Deze middengroepen leverden de manschappen voor de schutterijen.³¹

POORTERSCHAP

Geboren en gedoopt

In de meeste steden kon men op vier manieren poorter worden: door middel van geboorte, huwelijk, koop of door schenking. De precieze modaliteiten verschilden echter van stad tot stad. De jongen of het meisje dat geboren was uit Bossche ouders en in een van de plaatselijke kerken was gedoopt, werd automatisch poorter. De privileges van de stad bepaalden dat het kind met de doop in de stedelijke gemeenschap werd geïncorporeerd.³² De bediening van de heilige doop, vanaf het midden van de zestiende eeuw in doopregisters aangetekend, was het bewijs van poorterschap. De geboren poorters hoefden zich in Den Bosch niet als burger te laten aantekenen en de daarbij behorende poorterseed af te leggen.³³ Wanneer iemand niet binnen de muren van de stad, maar in het vrijdom of rechtsgebied van ’s-Hertogenbosch³⁴ werd gedoopt, was hij ‘geboren’ Bosch poorter. Zelfs ouders uit omliggende dorpen lieten hun kind daarom wel in ’s-Hertogenbosch dopen.³⁵

Zij die in (groot) Den Bosch waren geboren en gedoopt, verwierven dus automatisch het poorterschap. Niettemin deden zich wel dilemma’s voor. In oktober 1642 – in de korte periode dat katholieken geen poorter konden worden – vervoegden zich twee mannen bij het stadsbestuur met de wens poorter te worden. Jan van Seelst en Aert Peters, beiden katholiek, vertelden dat hun ouders altijd in de stad hadden gewoond en zij door hun ouders ook in de stad waren opgevoed. Kennelijk waren hun ouders uit de stad vertrokken. Nu kwamen de kinderen terug en verzochten als poorter te worden ingeschreven, waarmee de schepenen instemden.³⁶ Jacob, de zoon van wijlen Laurens Pelgrom de Bie was gereformeerd. Hij betoogde dat zijn ouders ‘door de verleden troublen vermits de religie van hier verdreven’ waren. Deze zochten toen een goed heenko-

30 Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 2001, pp. 182–183.

31 Zie Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, pp. 66–67 en 74–82.

32 Zie over poorterschap in middeleeuws Den Bosch: Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 1998, hfdst. 2.

33 In Amsterdam was dit in de achttiende eeuw de praktijk (Kuijpers en Prak, ‘Burger, ingezetene, vreemdeling’, 2002, p. 119).

34 Jacobs, *Justitie en politie*, 1986, p. 16 ev.

35 Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 1998, p. 33–34.

36 OSA H/P 276, 9 okt. 1642: ‘Also de resolutie’ (betr. uitsluiting katholieken van poorterschap- AV) ‘niet en obsteert aen personen wiens ouders hier geboortich zijn geweest en van jongs af binnen de stadt hebben gewoont ende opgevoed sijn, het poorterschap te vergunnen’.

men in Bommel bij Nijmegen, waar Jacob het levenslicht zag. Groot geworden oefende hij in Rotterdam en andere plaatsen het ambacht van droogscheerder uit. Nu was hij alweer drie jaar in de stad, inmiddels getrouwd en van plan hier te blijven. Hij zou graag als meester toetreden tot het lakenkopersgilde, maar dan diende hij poorter te worden. Hij had begrepen, zo betoogde hij, dat kinderen van Bossche poorters die 'in de verleden troublen om de religie van hier verjaecht' waren en daarom niet in de stad geboren waren, 'sijn ende werden gehouden voor poorters deser stadt in vuegen al oft deselve alhier waeren gebooren ende voorsulcx het privilegie van tselve poorterschap behooren te genieten ofte zijn genietende'. De Bie, geboren in Bommel, werd beschouwd als geboren poorter 'overmits zijn vader om de religie eertijds buyten deser stadt was geweecken'. Het stadsbestuur droeg de dekenen van de lakenkopers op De Bie in het gilde op te nemen.³⁷

Koop

Een vreemde kon zich vervoegen bij het Bossche stadhuis met een gemotiveerd verzoek om burger te worden. Poorterschap was weggelegd voor hen die een 'directe meerwaarde' gaven aan de stedelijke samenleving. Meestal wees hij op het ambacht dat hij uitoefende, wanneer dit in 's-Hertogenbosch alleen maar mogelijk was onder de koepel van een gilde. De kandidaat-poorter wilde zich in Den Bosch vestigen omdat zijn bijdrage aan de stadsgemeenschap, zo betoogde hij dan, belangrijk was voor de bloei van de stad. Kon hij aantonen een man te zijn die met 'eer ende Godt' zijn kost voor vrouw en kinderen kon winnen, dan werd hij – katholiek of protestant – vrijwel zeker toegelaten. Tegen betaling van bijna zeventien gulden³⁸ en het afleggen van de eed werd hij in het poorterboek ingeschreven.³⁹ Het poorterschap van de stad was niet duur, wanneer we dit vergelijken met het intreegeld dat Amsterdam rekende en zeker niet in vergelijking tot het Zuid-Nederlandse Leuven. Afgezien van een enkele periode in de late zeventiende en in de achttiende eeuw toen het entreegeld 50 gulden bedroeg, schommelden de inkomgelden in Leuven tussen 100 gulden in 1693 en 200 gulden in de jaren vijftig van de achttiende eeuw.⁴⁰ In Amsterdam bedroeg het poortergeld in 1624 ruim 14 gulden en steeg geleidelijk tot 50 gulden in 1650, waarna het niet verder verhoogd werd.⁴¹ Ook een stad als Nijmegen vroeg aanmerkelijk meer aan een rekwe-

37 OSA H/P 268, 7 november 1641.

38 T.w. ruim zes gulden voor de stad, vijf voor de schepenen en drie voor de schout en de drie overblijvende guldens werden verdeeld tussen de pensionaris, de secretarissen en de Sint-Janskerk (OSA H/P 1220, Collectanea van Heurn, fol. 1411ro.). Een metselaar of timmerman verdiende in de zeventiende eeuw 1 gulden per dag.

39 Er zijn drie registers bewaard gebleven, resp. van 1470-1588 (met hiaten), 1604-1742 en 1742-1808 (OSA H/P 3267-3269). Midde achttiende eeuw luidde de poortersced als volgt: 'Ik belooven ende sweere de Heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden gehouw en getrouw te weesen, de zeekerheit en conservatie van der selver staat, mitsgaders van deze stad te helpen bevorderen en al wat daar tegens is te helpen afweeren, ook soo tot mijne kennisse yet komt, dat tot nadeel van deselve zoude mogen gepracticeert ofte voorgenomen worden, 't zelve te suillen openbaaren, ende voorts deze stad van 's-Hertogenbosch, mijne mede portres, ende poirteressens altijd houw en getrouw te blijven totter dood toe. Soo moet mij God helpen' (OSA H/P 1220, Collectanea van Heurn, fol. 1428ro.).

40 Van Buyten, 'De Leuvense staatsfinanciën', 1985, p. 398. In Leuven kreeg 'een zevende zoon' gratis poorterrechten (p. 399).

41 Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*, 1985, p. 147.

strant: 40 gulden, Utrecht zelfs 50 gulden. Het poorterschap te Leiden daarentegen was uitzonderlijk goedkoop. De stad vroeg slechts drie gulden en zes stuivers aan een nieuwkomer.⁴² Alleen, een stad zat niet op arme sloebbers te wachten en mensen van twijfelachtige statuur werden bepaald niet verwelkomd. Een verzoek tot toelating werd in de vergadering van de Bossche schepenen besproken. Soms werd er gewikt en gewogen, terwijl na recommendatie van een schepen of een ander belangrijk man het verzoek tot toelating met een hamerslag werd afgedaan.⁴³ Een man of vrouw die in de stad woonde, een 'ingesetene', maar geen poorter of poorteresse, kon het poorterschap eveneens kopen. Voor hem of haar gold in 1525 nog de bepaling dat men minstens vijf jaar in Den Bosch gewoond moest hebben. Nadien was het voor 'een yegelijk op wiens vorige gedrag niet te wederzeggen valt' mogelijk het poorterschap aan te vragen.⁴⁴

Toch bleef er verschil tussen poorters bestaan. Een *geboren* poorter beschouwde zich als een volwaardiger lid van de stedelijke gemeenschap dan de man of vrouw die het poorterschap door koop had verworven. Voor de *geboren* poorter waren ook meer voorrechten weggelegd. Zo konden in een aantal ambachtsgilden slechts geboren poorters deken worden.⁴⁵

Huwelijk

Huwde een ingezetene van Den Bosch of iemand van buiten de stad met een zoon of dochter van een Bosch poorter, dan verwierf zij of hij automatisch het poorterschap. Daar diende wel voor betaald te worden en de eed die het lid aan de stedelijke gemeenschap bond, moest ook worden afgelegd. Deze regel was buitengewoon aantrekkelijk voor hen die tot een gilde wensten toe te treden. Nieuwe echtgenoten van weduwen en dochters van overleden gildenmeesters ontvingen bij het huwelijk niet alleen een bedrijf, maar ook het poorterschap van Den Bosch.

Schenking

Tot slot waren er personen die het poorterschap kregen aangeboden, meestal ter bevordering van de economie of ter verhoging van het stedelijk prestige. De kandidaat poorters waren belangrijk voor de stad, zoals de opvolger van pensionaris Gans, Mr. Christiaan van Beresteyn.⁴⁶ Dankzij zijn afkomst verkreeg ook Samuël Conradi, zoon van dominee Conradi, het poorterschap gratis. Samuël wilde in Den Bosch een 'apo-

42 Schimmel, *Burgerrecht Nijmegen*, 1966, p. 39. Zie ook Prak: 'Burghers into citizens', 1997, p. 405. Utrecht en Leiden: Bos, *Uyt liefde*, 1998, p. 36.

43 In de kantbeschikking bij het verzoek van Jan van der Grindt uit Vlijmen noteerde de schout: 'Is een goed eerlijk gezel van goet leven en conversatie' (AG 115, mei 1660). Over leidekker Cornelis Laureijssen uit Woensel is 'een goet rapport' ontvangen (OSA H/P 299, 18 augustus 1649). Bij de verzoeken om poorterschap in 1660 wordt telkens vermeld of 'na omvraag' de indiener werkelijk een 'goed ende eerlijk persoon' blijkt te zijn (OSA H/P 287).

44 OSA H/P 1220, *Collectanea van Heurn*, fol. 1409v0.

45 Jacobs, *Justitie en politie*, 1986, pp. 17 en 36.

46 OSA H/P 3268, *Poorterboek* dd. 29 september 1641. Zie over Johan Gans, die betrokken raakte bij de affaire Musch: Van Sas-se van Ysselt, 'Johan Gans', 1935, pp. 217-228.

thecars en cruyniers winkel' beginnen. Met de aanbeveling van zijn vader kon Samuël na het afleggen van de poorterseed direct in het poorterboek worden ingeschreven.⁴⁷ Esaias Martens kreeg van de gedeputeerde van de Staten van Utrecht, Van Asch van Wijck, een aanbeveling mee 'vermits hij den landen wel ende getrouwelijk' had gediend.⁴⁸ Dit leverde hem een gratis poorterschap op. Niet alleen zij die van gewichtige komaf waren verkregen het poorterschap gratis, ook ambachtslui die van betekenis waren voor de economie van de stad werden wel op deze wijze welkom geheten. In 1639 plaatsten schepenen enkele vraagtekens bij de verlening van het gratis poorterschap aan zovelen. Het stadsbestuur besloot dat vanaf dat jaar alleen aan personen van wie de stad veel voordeel had te verwachten het poorterschap zou worden aangeboden.⁴⁹ Toen Lucas van Hooff, licentiaat in de rechten, enkele jaren later om het poorterschap vroeg, werd hem dat gegund. Hij ontving het recht zelfs als geschenk, want hij was een 'gequalificeerd persoon'. Er ontstond zich in de vergadering van het stadsbestuur een discussie of niet meer nieuwelingen het gratis poorterschap moest worden aangeboden. Uiteindelijk werd 'tot peuplering en verbetering der nering van de stad' besloten 'goede deugdelijcke luyden' aan te trekken.⁵⁰ In het decennium dat volgde zouden echter velen – ook gewone ambachtslui – het poorterschap om niet verkrijgen. Het stadsbestuur wilde in deze periode de stad met gereformeerden bevolken.⁵¹ De linnenwever Jacob Janse van Coesvelt, een 'arm persoon', ontving het poorterschap gratis.⁵² 'Om de goede rapporten van sijnen persoon gedaen' bood het stadsbestuur de schrijnwerker Dirck Hendrick Gerritsz van Lith uit Zaltbommel het poorterschap aan⁵³ en Johan de Hulter, zwager van president-schepenen Kuysten, ontving op voorspraak van Kuysten het poorterschap.⁵⁴ Later zou De Hulter in de schepenstoel plaatsnemen.

Armen, bemiddelden en mannen van importantie: velen ontvingen tussen 1641 en halverwege 1649 het poorterschap gratis. Eén ding hadden zij gemeen: ze waren gereformeerd. In augustus 1649 werd een halt toegeroepen aan dat gratis poorterschap. Het stadsbestuur merkte op dat de stad door het gulle uitdelen van het privilege vol met armen zat. Niemand zou in het vervolg het poorterschap meer worden aangeboden.⁵⁵ Slechts een zeer korte periode, nog geen decennium, ontvingen gereformeerden het poorterschap gratis. Sedert 1649 werden zij niet meer bevoordeeld en waren zij in principe gelijkgesteld aan katholieke immigranten.

47 OSA H/P 268, 18 april 1642.

48 OSA H/P 541. Zoon van de gereformeerde Jan Martens die bij het Schermersoproer in 1579 gewond raakte en de stad ontvluchtte.

49 OSA H/P 266, 30 mei 1639.

50 OSA H/P 276, 20 augustus 1642.

51 OSA H/P 268, 17 oktober 1641.

52 OSA H/P 268, 12 februari 1642.

53 OSA H/P 297, 20 januari 1645. Van Lith vervaardigde veel kerkmeubilair in de stad en in de Meierij. Ook de fraaie preekstoel in de Bommelse Sint Maarten – gemerkt DVL – is van diens hand.

54 OSA H/P 268, 27 september 1641.

55 OSA H/P 299, 18 augustus 1649. Personen die bijvoorbeeld vanwege hun naam en statuut voor de stad van betekenis waren blijken van deze regel uitgezonderd.

Om poorter te worden moest dus aan bepaalde voorwaarden worden voldaan. Het poorterschap door de doop in 's-Hertogenbosch verkregen lijkt wel het belangrijkste. Behalve inlijving in de kerkelijke gemeenschap, ging de gedoopte tevens behoren tot een stedelijke 'familie'. In de doop kwam de fundamentele eenheid van de burgerlijke en kerkelijke gemeenschap tot uiting.⁵⁶ Daarnaast was het huwelijk van een niet-poorter met een poorter(esse) een mogelijkheid en de stedelijke overheid kon bijvoorbeeld als instrument van bevolkingspolitiek het poorterschap schenken aan belangrijke vaklieden, gewichtige personen of mensen van een bepaalde religieuze kleur.

GROOT EN KLEIN BURGERSCHAP

Een instrument dat sommige steden invoerden om de stad te bevolken en extra inkomsten te verwerven, was de invoering van bijzondere vormen van poorterschap. Amsterdam introduceerde in 1668 een goedkoper ingezetenschap, het zogenoemd klein-burgerschap, om de stad aantrekkelijker te maken voor immigranten uit de zuidelijke Nederlanden.⁵⁷ Voor dit klein-burgerschap hoefde een veel lager bedrag neergeteld te worden, maar de voorrechten waren dan ook beperkter van aard. Het klein-burgerschap bood echter wel toegang tot de gilden.⁵⁸ In 1675 stelde de commissie 'tot voortsettinge van de coopmanschappen ende neeringe' voor om, in navolging van andere steden, in Den Bosch eveneens een klein en een groot poorterschap in te voeren. Een van de aanleidingen vormde de schippers, met name uit Dordrecht, die wel de lusten van een Bosch poorter genoten, maar de lasten niet wilden dragen. Zij hadden Bosche tolbrieven ontvangen, maar 'havenden' niet in de stad. De schippers huurden een kamer, doch sloegen hun koopwaar niet in Den Bosch op en 'zuchtten' bijvoorbeeld ook niet onder inkwartiering van soldaten. Daar moest een eind aan komen. Voortaan kon een schipper pas over een tolbrief beschikken als hij tenminste in het bezit was van het klein poorterrecht. De commissie werd opgedragen zo spoedig mogelijk met een uitgewerkt voorstel te komen. Het voorstel werd echter niet ingediend.⁵⁹ In 1681 sprak het stadsbestuur opnieuw over het invoeren van het klein- en groot poorterrecht. Nu omdat velen in de stad de 'tapnering' uitoefenden, maar geen burger waren. De schepenen vroegen zich af of 'men niet en behoorde eenige distinctie van poirters (...) te maecken'.⁶⁰ Drie jaar later, in 1684, werd 'gezien de achterheijt deser stadt' een commissie ingesteld om opnieuw de introductie van een klein- en een groot poorterrecht

⁵⁶ Van Rooden, 'Scheuring van de christenheid', 1991, p. 131. Interessant is wat Bredero opmerkt over de doop. De toediening van het sacrament, gepaard gaande met exorcisme, beschouwde men in de late middeleeuwen als 'een afweer tegen de steeds dreigende macht van het kwaad' (Bredero, *Christendom en christenheid*, 1986, p. 279). Een collectief van gedoopten, dat de belangrijkste steunpilaar van de Bossche samenleving vormde, kon volgens die opvatting de stad dus voor het kwade i.c. ziekten, hongersnood, oorlogsgeweld etc. behoeden.

⁵⁷ Kuijpers en Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling', 2002, p. 122. In 1668 werd het groot-burgerschap afgeschaft (Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*, 1985, p. 147).

⁵⁸ Kuijpers en Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling', 2002, p. 123.

⁵⁹ OSA H/P 293, 20 april 1675.

⁶⁰ OSA H/P 314, 18 februari 1681.

te onderzoeken.⁶¹ Van enige rapportage blijkt niets. In 1688 benoemde het stadsbestuur wederom een commissie.⁶² Met het invoeren van het klein-poorterschap naast het gewone burgerschap hoopte het stadsbestuur meer mensen naar de stad te lokken die voor inkomsten zorgden. Het idee om het klein-poorterschap in te voeren stierf echter een geruisloze dood, maar over het waarom zwijgen de bronnen.⁶³

INGEZETENEN EN BURGERS

Het was toegestaan zich als niet-poorter in de stad te vestigen en veel inwoners waren ook niet in bezit van het poorterschap. Voor de uitoefening van hun beroep waren ingezetenen niet van het bezit van het privilege afhankelijk. De niet-poorters deelden over het algemeen wel in de lasten van de poorter, maar bijzondere privileges genoten zij niet. Het belangrijkste voorrecht dat zij misten was de toelating tot de ambachtsgilden.⁶⁴

Niet-poorters werden wel ingeschakeld bij de defensie en door blokmeesters in wijkcompagnieën ingedeeld. Ze waren ook verplicht te helpen bij het blussen van brand in de stad en het breken van het ijs in de stadsgrachten. De ingezetene was niet vogelvrij, de wetten beschermden ook hem, maar hij behoorde toch tot een andere rang. In talloze attestaties – met name in de zeventiende eeuw – voor schepenen of notarissen zou degene die een verklaring aflegde benadrukken dat hij burger was.⁶⁵ Zelfs bij een criminele procedure vergat een Bosch poorter die verdacht werd van een misdrijf niet om aan te geven dat hij burger of nadrukkelijker ‘ingeboren poorter’ was. Een privilege van Wenceslaus van Bohemen en Hertogin Johanna uit 1371 verplichtte de schout een gearresteerde poorter bij een delict dat in de stad gepleegd was binnen twee dagen, en bij een misdrijf dat buiten de stad doch binnen de Meierij was begaan binnen twee weken te dagen.⁶⁶ Ook de aanklager (de hoogschout) vermeldde wanneer de gedaagde burger was. Van een burger werden geen handelingen verwacht die tegen de belangen van zijn gemeenschap indruisten.⁶⁷ De officier, hoog- en laagschout Johan Rabo van Keppel, liet in juli 1705 in zijn ‘ticht ende aenspraeck’ tegen Joost Canters aantekenen dat deze ‘gekocht poorter’ was. In de inleiding van de tenlastelegging benadrukte de officier dat de gevangene volkomen in tegenspraak met zijn verschuldigde plicht, eer, trouw en de eed die hij ten overstaan van zijn soevereine en wettige overheid had

61 OSA H/P 317, 12 december 1684.

62 OSA H/P 320, 24 juni 1688.

63 Eind 1700 wordt nog een keer naar de commissie verwezen, echter zonder nadere toelichting (OSA H/P 328, 12 november en 8 december fol. 60 en 66).

64 Van den Heuvel, *Ambachtsgilden*, 1946, p. 88. Zie voorts: Lourens en Lucassen, ‘Oprichting en ontwikkeling’, 1997, par. 3. Ingezetenen waren in de achttiende eeuw oververtegenwoordigd in de ‘lower middle-class’ en onder de armen (Prak, ‘Burghers into citizens’, 1997, p. 407).

65 Zie bijvoorbeeld de notariële protocollen 2665 (akten over de jaren 1631-1636); 2671 (over 1631-1634); 2671 (over 1662-1676); 2687 (over 1630-1637); 2694 (1660-1663); 2700 (1662-1663); 2701 (over 1633-1668); 2742 (over 1660-1663); 2743 (over 1664-1669).

66 OSA H/P 3270.

67 Of het bezit van het burgerrecht van invloed was op de straftoemeting zou nader moeten worden onderzocht.

Tekening van de Markt rond 1660 door J.C. Wendel. Rechts is een gedeelte van het oude stadhuis te zien (Universiteit Leiden).

afgelegd toen hij als poorter van 's-Hertogenbosch werd toegelaten, 'sich niet ontsien en heeft' een overval te beramen op het geldtransport van Amsterdam naar Diest.⁶⁸ De aanklager liet dus het poorterschap meewegen. Dat een vreemdeling of wellicht een gewoon ingezetene valse plannen uitbroedde was al erg, maar een burger van de stad!

Burgers mochten dan, omdat zij geprivilegieerd waren, eisen om in hun eigen stad voor de schepenbank te worden gedaagd, dat hoefde zeker niet te betekenen dat burgers er in hun eigen stad genadiger afkwamen. Van Johan van der Steen wordt uitdrukkelijk vermeld dat hij 'inwoonder en borger deser stadt' was en zijn slachtoffer Peter Souben slechts 'inwoonder'. Burger Van der Steen 'tracteerde' Souben 'heel miserabel' met zijn 'bloot mes'. In een 'stadt van rechten' kon het gedrag van burger Van der Steen niet worden getolereerd. Zo kwam hij voor de schepenbank waar hij, ondanks zijn burgerschap, geen strafvermindering kreeg.⁶⁹

Een ingezetene stond aan de andere kant van de grens, bezat een andere status. Er bestond over hem geen getuigenschrift van zijn eerbaarheid. De poorters waren verenigd door hun eed van loyaliteit: hun formele band met de stedelijke gemeenschap. Daar konden zij op worden aangesproken.⁷⁰ De ingezetene bezat slechts eerbaarheid bij de

⁶⁸ RA. 92-08 (Vos, Dataschurk 751).

⁶⁹ RA. 87-10 (Vos, Dataschurk 1108).

⁷⁰ Farr, *Hands of Honor*, 1988, pp. 224-225.

gratie van de directe omgeving.⁷¹ Het verzoek om het poorterschap willigde het stadsbestuur in als de rekwestrant ‘een blijk van goed comportement van leven’ toonde⁷² en ook wel wanneer na ‘omvraag’ bleek dat de rekwestrant een ‘goet ende eerlijck persoon’ was. Meester-smid Lieven Cornelis van Hoorn kreeg van de Rotterdamse magistraat een dergelijke attestatie mee. In Rotterdam had hij zich ‘sodanigh gedragen als een eerlijck man toestaet ende behoort te doen’.⁷³

Poorterschap bood geloofwaardigheid, verschafte een zeker respect en daarnaast waren burgers – arm of rijk – in principe gelijk.⁷⁴ Het feit dat men ingezetene was en zijn plichten deed, bood deze garantie niet. Was men eenmaal poorter, dan kwam de stadsregering voor hem op. In bepaalde situaties was dat van bijzonder belang.

POORTERESSEN

Myriam Everard en Mieke Aerts stelden terecht de vraag naar de betekenis van het poorterschap voor vrouwen.⁷⁵ Die vraag is niet gemakkelijk te beantwoorden. In ‘officiële’ bronnen komen vrouwen niet vaak voor. Wel wordt er regelmatig van ‘poorter’ en ‘poortersse’ gesproken. Vrouwen konden dus ook poorter zijn.⁷⁶ In de woelige jaren na 1780 traden vrouwen als ‘burgeres’ nadrukkelijker op de voorgrond.⁷⁷ In de *’s-Hertogenbossche Comptoir en Schryfalmanach* van 1784 worden naast de poorters ook de ‘poorterssen’ in de tekst van de poorterseede genoemd.⁷⁸ In de poorterboeken komen vrouwen echter slechts sporadisch voor.⁷⁹ Poorterschap was – behalve voor joden – overerfbaar. Dochters van poorters ontvingen bij hun doop de status van poorter, maar niet alle rechten en plichten die daaraan verbonden waren. Zij konden bij de meeste gilden niet als lid worden ingeschreven. Daarbij speelde de kwestie van handelingsbekwaamheid en die pakte in het bijzonder voor gehuwde vrouwen negatief uit. Voor koopvrouwen gold deze regel echter niet in *’s-Hertogenbosch*.⁸⁰

71 Vgl. o.m. Lis en Soly, ‘Beter een goede buur’, 1992, pp. 81–107; Jacobs, ‘Sociaal kapitaal van burens’, 1996, pp. 149–176 en Dorren, ‘De eerzamen’, 1998, pp. 60–79.

72 Zie het verzoek van messenmaker Dirk Peters dd. 30 april 1647 (OSA H/P 280).

73 AG 28, 4 december 1690. Zie ook voorin het pak ‘borgbrieven’ enkele zeventiende-eeuwse verzoeken om poorterschap, met argumentatie: eerlijk etc. (OSA H/P 3272).

74 Prak, ‘Les bourgeois de Bois-le-Duc’, 1993, pp. 926–927.

75 Everard en Aerts, ‘De burgeres’, 2002, pp. 173–229, alhier pp. 175–184. Vgl. Klock, ‘Vrouwen in de publieke ruimte’, 2003, pp. 42–53.

76 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 37.

77 Everard en Aerts, ‘De burgeres’, 2002, p. 175. De auteurs besteedden aandacht aan de burgeres die na de jaren tachtig van de achttiende eeuw van zich doet spreken, hoewel zij ook gegevens ontleenden aan Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst* (1760–1767).

78 GAH, bibliotheek HM 0009, p. 112.

79 In de periode 1630–1659 werden 1144 nieuwe – gekochte – poorters ingeschreven. Daarvan waren er elf vrouw onder wie zeven weduwe (telling naar poortersfiches Van Rheden). De poorterboeken zijn als bron niet betrouwbaar. Er werden ook nieuwe poorters in de stadsresoluties en de stadsrekeningen genoteerd die niet zijn terug te vinden in de poorterboeken. Om een volledig beeld te krijgen van het aantal Bossche poorters dienen alle doopboeken te worden doorgenomen.

80 In Holland gold de koopvrouw wel als handelingsonbekwaam al werd de regel niet absoluut toegepast. Zie: ‘Rechtsculturen’, 2000, pp. 59–60. Jacobs laat zien dat de versoepeling t.a.v. van de handelingsbekwaamheid van koopvrouwen in Holland steunde op het Haarlems stadsrecht dat zoals we weten direct of indirect was ontleend aan het stadsrecht van *’s-Hertogenbosch* en zo het algemeen geldend Hollands recht werd.

De corporatieve wereld was een mannenwereld. Vrouwen stonden als buitenstaanders veelal aan de kant, maar keken wel over de schouders van mannen mee en traden met name in de koophandel zelfstandig op.⁸¹ Veel vrouwen dreven een winkeltje en er waren ook vrouwen buiten de gildenberoepen actief, ook als leiders van lucratieve ondernemingen.⁸²

Naast het recht van de poorter om lid te worden van een gilde, was er de plicht om de stad in de schutterijen te helpen verdedigen. Dat deze plicht ook poortersessen gold schijnt in het geheel niet te zijn opgekomen in de hoofden van de mannelijke en vrouwelijke Bosschenaren. Vrouwen deden niet mee aan deze mannelijke activiteiten. De overheid eiste ook geen afkoopsom. Op geen enkele wijze werd ooit gerefereerd aan de verplichte deelname van vrouwen aan de schutterijen.

POORTERSCHAP EN RELIGIE

'Peuplering' met gereformeerden

Reeds op 27 september 1629, kort na de verovering van de stad, werd een publicatie uitgevaardigd dat alle timmerlieden, metselaars, leidekkers en glazenmakers die van buiten de stad kwamen en in Den Bosch wilden werken, dit voor het eerstkomende half jaar zonder beletsel van de gildenkaarten mochten doen. Gezien de toestand waarin de stad verkeerde – er was veel schade door het langdurige beleg, de bombardementen en het met duizenden teruggelopen aantal inwoners – alleszins begrijpelijk.⁸³ Op 19 januari 1630 stelde de stedelijke overheid alle gilden open. De dekenen van de gilden moesten nu hun goedkeuring hechten aan de toetreding van nieuwe leden; bij weigering zouden de schepenen hen dwingen de nieuwelingen aan te nemen.⁸⁴ Hoekx neemt terecht aan dat de stadsregering dit besluit op aandringen van de gereformeerde kerkenraad nam.⁸⁵ In het resolutieregister kunnen we lezen dat 'in 't openen van 't poorterschap ende gilden, soo veel mochte gedaen worden, dat niet geweert maer veel meer herwaerts gelockt ende getrocken werden vele huysgesinnen van de Religie'.⁸⁶ Een jaar later ordonneerden de Staten-Generaal dat vreemde handwerkslieden niet alleen het burgerrecht dienden te krijgen, maar ook toegelaten moesten worden in de gilden.⁸⁷ Uit de rekening van het schoenmakersgilde over 1631-1632 klinkt het protest van de gilden. De dekenen van het schoenmakersgilde moesten 29 nieuwe meesters toelaten. Dat ging niet van harte; groenroede (justitiedienaar) Joris de Greef sommeerde de de-

81 Zie Vos, 'Vrouwenarbeid', 2003, pp. 148-176.

82 Zie hoofdstuk ambachtsgilden.

83 In 1577 telde de stad ruim 20.000 inwoners, in 1602 14.500 en in 1629 11.300 inwoners. De meeste, onder wie veel aanhangers van de 'nije religie', sloegen op de vlucht voor de Spanjaarden. Zie Van Gurp, *Migranten*, 1996; idem, 'Bosschenaars in de verstrooiing', 1997, pp. 401-427 en idem, 'De ontvolking van 's-Hertogenbosch', 1998, pp. 407-435.

84 OSA H/P 261, 19 januari 1630.

85 Hoekx, 'Bossche Ambachtsgilden', 1980, p. 98.

86 AHG, KKR 1, 24 oktober 1629.

87 OSA H/P 270, 10 februari 1631.

Pensionaris Johan Gans trad in 1642 samen met enkele gereformeerde notabelen toe tot de Illustere Lieve Vrouwebroederschap. Met deze stap werd het exclusieve katholieke karakter van de broederschap verbroken. De katholieke en gereformeerde broeders spraken de wens uit vanaf dat moment als christenen met elkaar te leven in de Bossche stedelijke gemeenschap. De toetreding van pensionaris Gans betekende echter niet dat hij in het openbaar de strijdbijl begroef. Hij was de man die er op aandrong katholieken van het burgerschap uit te sluiten (Noordbrabants Museum).

kenen om hen in het gilde op te nemen. De dekenen spraken over ‘ingedrongen vremde meesters’.⁸⁸

De ‘peuplering’ van de stad met gereformeerden vlotte in het volgende decennium niet erg. Pensionaris Gans benadrukte dat de stadsregering er toch op moest blijven letten geen papisten toe te laten.⁸⁹ Verschillende ambachtsgilden bezaten reglementen waarin met zoveel woorden stond dat gereformeerden geen toegang konden krijgen tot deze gilden.

Gans drong aan op nauwere contacten met de steden en ingezetenen van de geünierde provincies en op inspanningen om gereformeerde immigranten uit het noorden te werven. Deze moesten allen tot de ambachtsgilden worden toegelaten. De meerderheid van het stadsbestuur verklaarde dat dit ‘hoog nodich werck’ zo spoedig mogelijk moest worden aangepakt. De hoogschout en het stadsbestuur hadden ooit de reglementen van de gilden gemaakt, zij konden ze nu ook snel veranderen.⁹⁰

Anderhalf jaar na de resolutie van 1641 waren in het poorterboek slechts twee kooplui, een timmerman, een oudekleerkoper, een zeilmaker, een ‘doeckwever’, een linnenwe-

⁸⁸ AG 175a.

⁸⁹ OSA H/P 268, 17 oktober 1641.

⁹⁰ OSA H/P 268, 17 oktober 1641.

ver, een kleermaker, twee chirurgijns, een pellenwever, een klokgieter, een schoenmaker, een nieuwe pensionaris (Van Berensteyn) en elf personen waarvan geen beroep bekend is, ingeschreven. Vierentwintig mannen en een weduwe. Negen nieuwe poorters kwamen uit Holland en Zeeland, drie uit Staats-Brabant, twee uit de landprovinciën en zes van buiten de Republiek, terwijl de plaats van herkomst van de overigen als niet bekend werd aangetekend. In de jaren die volgden verstrekke het stadsbestuur aan de meeste rekwestranten het poorterschap gratis.⁹¹ In hoog tempo werden nieuwe poorters geworven.⁹² Nieuwe gilden werden opgericht, onder meer het turftonders- en dragersgilde en het gilde van bierdraggers. In de loop der zeventiende eeuw richtte het stadsbestuur de gilden van koren- en zoutmeters en kraankinderen op. Het stadsbestuur benoemde deze beroepsbeoefenaren die dan toetraden tot door de stadsregering opgerichte 'ambtenaren' gilden.⁹³

Katholieken uitgesloten

Sommige steden van de Republiek – Deventer, Nijmegen, Utrecht, Arnhem en Zwolle – alle gelegen in de zogenaamde landprovincies – weigerden vanaf de jaren twintig van de zeventiende eeuw aan katholieken het poorterschap. Het is niet helemaal duidelijk of het uitsluiten van katholieken van het poorterschap in de Staatse periode een gevolg was van antipapisme of dat dit ingegeven was door economische problemen.⁹⁴ Met hun grote invloed op het stadsbestuur probeerden de gilden in de landsteden vaak hoge drempels op te werpen tegen het vergeven van het poorterschap. De ambachtsgilden onderhielden nauwe banden met de gevestigde gereformeerde kerk, waarvan de kerkenraden vanzelfsprekend ageerden tegen de – volgens hen – agressieve aanwezigheid van het katholicisme.⁹⁵ De regeringen in verschillende van deze steden werden mede gevormd door de Gezworen Gemeente die de bewoners van de stedelijke buurten vertegenwoordigde. Het was deze Gezworen Gemeente die in de genoemde landsteden bij voortduring aandrang op restrictieve maatregelen tegen de katholieken.⁹⁶ Frijhoff en Spies merken in hun *Bevochten eendracht* op dat rond dit jaar niet alleen in Nijmegen en Utrecht aan katholieken het burgerschap werd onthouden, ook in Den Bosch zouden katholieken van buiten dit privilege niet meer kunnen verwerven.⁹⁷

Doch in tegenstelling tot de steden in de landprovincies bestonden de ambachtsgilden in 's-Hertogenbosch voor een groot deel uit katholieken. Deze corporaties

91 In 1649 constateerde het stadsbestuur dat veel arme mensen om een gratis poorterschap kwamen. Om meer armen zat de stad niet te springen zodat besloten werd te stoppen met het verlenen van een gratis poorterschap (OSA H/P 299, 18 augustus 1649).

92 Inschrijvingen in het poortboek OSA H/P 3268: 1642: 35 (onder wie een vrouw: een weduwe); 1643: 66; 1644: 40; 1645: 24; 1646: 29 (onder wie twee vrouwen, waarvan een weduwe); 1647: 39; 1648: 26; 1649: 27; 1650: 19.

93 Van den Heuvel, *Ambachtsgilden*, 1946, p. 104, n.1.

94 Prak, 'Politics of intolerance', 2002, pp. 171-172. Vgl. Berkenvelder, *Stedelijk burgerrecht*, 2005, pp. 345-382.

95 Prak, 'Politics of intolerance', 2002, pp. 173-174.

96 Prak, 'Politics of intolerance', 2002, p. 173. De vraag rijst of de bevolking van landsteden als Zwolle en Deventer die zich door de Gezworen Gemeente liet vertegenwoordigen, werkelijk voornamelijk uit belijders van de 'ware christelijke gereformeerde religie' bestond.

97 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 1999, p. 184.

pleitten zeker niet voor het op slot doen van de deur voor katholieken. Integendeel, sommige gilden verzetten zich met hand en tand tegen gereformeerde invloeden. Het was slechts één corporatie, de gereformeerde kerk, die de magistraat tot dit voor katholieken onzalige besluit, namelijk uitsluiting van het poorterschap, dreef. De magistraat zwichtte voor die druk. Op 18 februari 1641 dienden zich op verzoek van president-schepen Kuysten enkele afgevaardigden van de kerkenraad aan bij het stadsbestuur.⁹⁸ Ds. Leemannus en ouderling Van Brussel betoogden dat 'de papen tegenwoordich weder seer inde stadt coomen ende paepsche conventiculen meer ende meer toeneemen'. De kerkenraad had bij de stadhouder (de plaatsvervanger van de hoogschout) al aangedrongen op maatregelen. Deze wilde ook wel optreden, maar hij werd 'gecontramineerd'. De kerkenraad deed thans een beroep op de magistraat 'als voetsterheere van Godes kercke'⁹⁹ om de 'papen' te weren. Mocht de regering in gebreke blijven, dan stond de kerkenraad niet anders te doen dan zich tot de Staten-Generaal te wenden. De vertegenwoordigers van de kerkenraad opperden ook dat onder de schepenen niet iedereen hetzelfde dacht over deze kwestie. Sommige schepenen hadden de stadhouder belet om op te treden tegen katholieken. Op de vraag wie van de magistraten dat dan wel waren, gaven Leemannus en Van Brussel geen antwoord. Zij wisten wie van het college 'de boosdoener' was, maar hadden geen opdracht ontvangen van de kerkenraad om dit mee te delen. Laat president-schepen Kuysten dat maar vertellen, suggereerden beide heren. Hij weet van de hoed en de rand. Predikanten en ouderlingen wensten scherpe maatregelen en dienden een verzoek in opdat 'het incoomen en vermeerderen vande Roomsgesinde borgers alhier mach gestuyt ende opgehouden worden'. Slechts aan gereformeerden die zich in de stad wilden vestigen mocht het burgerrecht worden verleend. De kerkenraad verwees naar de succesvolle politiek in andere steden en merkte fijntjes op dat er al genoeg 'Pausgesinde borgers' in de stad woonden.¹⁰⁰ De kerkenraad vond de meerderheid van het stadsbestuur achter zijn voorstel. De regering besloot 'datter voortaan geen papisten meer tot poirters en sullen worden geadmitteert, maer luyden vanden religie die eerlijck van leven ende goet van comportement zijn'.¹⁰¹ Aan het recht van katholieken die het geboren poorterschap bezaten of dat inmiddels hadden gekocht, werd echter niet getornd.¹⁰² In de vergadering werd voorts geopperd of er bezwaar was tegen het ontpoorteren van burgers of kinderen van burgers die een misdaad hadden gepleegd, of die de Koning van Span-

98 OSA H/P 267, 18 februari 1641.

99 Een verwijzing naar Artikel 36 van de Belijdenis des Geloofs der Gereformeerde Kerken in Nederland, overgezien in de Synode-Nationaal, laatst gehouden te Dordrecht, om voortaan in de Nederlandse Kerken alleen voor authentiek gehouden te worden. In dit artikel lezen we onder meer: 'Wij gelooven dat onze goede God, uit oorzaak der verdorvenheid des menschelijken geslachte, Koningen, Prinsen en Overheden verordend heeft, willende dat de wereld geregeerd worde door wetten en politie; opdat de ongebondenheid der menschen bedwongen worde, en het alles met goede ordinantie onder de menschen toega. (...) En haar (de overheid - A.V.) ambt is niet alleen, acht te nemen en te waken over de Politie, maar ook de hand te houden aan den heilige Kerkedienst; om te weren en uit te roeijen alle afgoderij en valschen godsdienst, om het rijk van den Antichrist te gronde te richten, en het Koninkrijk van Jezus Christus te bevorderen, het woord des Evangelies overal te doen prediken, opdat God van een iegelijk geëerd en gediend worde, gelijk Hij in zijn Woord gebiedt'.

100 OSA H/P 267, verzoek 25 februari 1641.

101 OSA H/P 267, 2 maart 1641.

102 In de andere steden die nieuwe katholieken uitsloten overigens ook niet (Prak, 'Politics of intolerance', 2002, pp. 165-166).

je of andere vijanden van de staat als soldaat hadden gediend. Vooralsnog nam het stadsbestuur hier geen besluit over.¹⁰³

Thans diende de hoogschout nog in te stemmen met het besluit. Hij wilde het stadsbestuur nog wel eens dwars zitten. Conflicten tussen de schepenen en de hoogschout over het niet afnemen van eden van de dekens van de gilden, over het bijwonen van vergaderingen van het stadsbestuur, over de zitplaats van de hoogschout bij vergaderingen en over de vraag wie bevoegd was inzake wetgeving, vergiftigden de sfeer.¹⁰⁴ Op 19 maart antwoordde Bergaigne echter dat hij het 'een goede ende loffelijcke resolutie' achtte 'ten dienste van dese stadt ende kercke streckende'. Om geen vergissingen te maken werd tenslotte besloten dat alleen op maandag nieuwe poorters zouden worden aangenomen in aanwezigheid van het stadsbestuur en de hoogschout. De laatste nam dan de eed van de nieuwe poorters af.¹⁰⁵

Handhaving van de resolutie

Volgens het poorterboek diende zich pas in mei een kandidaat aan: Jan Coenraets uit Zwolle, koopman in tabak.¹⁰⁶ Na betaling van de vereiste som en het afleggen van de eed werd hij op 15 juli 1641 ingeschreven in het poorterboek.¹⁰⁷ Problemen deden zich voor met een tweede kandidaat, bakker Dirk Janssen de Hooch uit Breda. Hij was katholiek. De man bracht zijn leerbrieven mee en wenste, nadat hij het poorterschap had gekocht, als meester in het ambacht van de bakkers te worden opgenomen. Maar katholieken zouden niet meer toegelaten worden als poorter. De Hooch was niet alleen 'paeps gesint', zijn echtgenote was van 'de gereformeerde religie afgefallen ende tegenwoordich hart paeps'.¹⁰⁸ Zijn verzoek werd dus afgewezen. De Hooch liet het hier niet bij zitten en schreef een brief aan de gematigde gouverneur Van Brederode.¹⁰⁹ De Hooch betoogde dat hij in 's-Hertogenbosch was gehuwd met de dochter van Hendrik Kars, reeds een huis had gekocht, een bakkerij-inventaris verworven en dat hij nu bakker in Den Bosch wilde worden. In Breda had hij de meesterproef met gunstig gevolg volbracht, maar hij kon zich in Den Bosch pas als bakker vestigen als hij ingeschreven werd in het meesterboek van het bakkersambacht en dat kon niet omdat hij geen poorter van Den Bosch was. 'Tot zijn bitteren schade ende ruïne' had de stadsregering zijn verzoek om het poorterschap afgewezen. Hij was straatarm, want al zijn geld had hij gestoken in het huis en het bakkersgereedschap. Gouverneur Van Brederode overhandigde het stadsbestuur het rekest van de ongelukkige De Hooch, waarop de magistraat

¹⁰³ OSA H/P 267, 2 maart 1641.

¹⁰⁴ Jacobs, 'Hendrik Bergaigne', 1980, pp. 77-136.

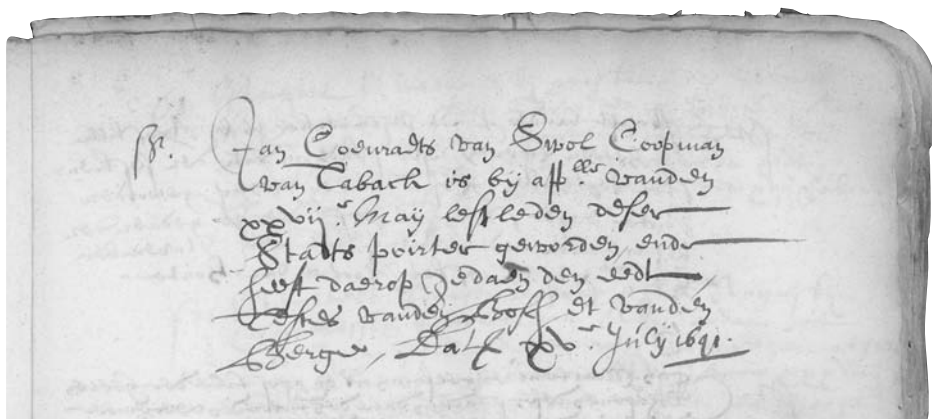
¹⁰⁵ OSA H/P 267, 19 maart 1641.

¹⁰⁶ Zowel in de poorterboeken, de stadsrekeningen en in de resolutieregisters van de stadsregering werden poorters aangetekend. Merkwaardigerwijs corresponderen namen en aantallen niet. Een naam kan in het poorterboek voorkomen en niet in een resolutieregister en andersom. Coenraets komt niet voor in het resolutieregister. In de stadsrekening 1640-1641 staat hij wel vermeld (OSA H/P 1492, fol. 20vo.).

¹⁰⁷ OSA H/P 3268 (Poorterboek), 15 juli 1641.

¹⁰⁸ OSA H/P 268, 17 augustus 1641.

¹⁰⁹ OSA H/P 268, 20 september 1641. Zie over de tolerantie van Van Brederode: Leeuwenburg, 'De religiepolitiek van Brederode', 1999, pp. 57-68.

Akte waarbij aan Jan Coenraets uit Zwolle, koopman in tabak, het poorterschap wordt verleend (OSA H/P 3268).

besloot met de kerkenraad te overleggen. Inmiddels had de schoonvader van De Hooch, Hendrik Kars, roet in het eten gegooid door enige kerkenraadsleden te beledigen.¹¹⁰ Het stadsbestuur deelde Kars mee dat hij hierover zijn leedwezen diende uit te spreken en als de kerkenraad met de verontschuldigungen tevreden was, dan wilde het stadsbestuur zich in zijn vergadering nog eens beraden over het verzoek van zijn schoonzoon. Misschien zou de kerkenraad over de streep worden getrokken als Kars boog. Als De Hooch het poorterschap zou worden gegund, bleef het een zaak op zichzelf. Katholieken zouden uitgesloten blijven van het poorterschap, aldus het stadsbestuur. Niet lang hierna diende De Hooch opnieuw een rekest in, waarin hij nogmaals benadrukte grote schade te ondervinden.¹¹¹ Voorts betoogde hij niet geweten te hebben van een resolutie die katholieken uitsloot van het poorterschap. Ondertussen had president-schepen Kuysten 'omvrage' gedaan en 'goede getuygenisse' ontvangen over De Hooch. De meerderheid van het stadsbestuur ging om. De katholieke bakker De Hooch mocht poorter worden. Pensionaris Gans liet wel aantekenen dat de stad 'geen duyfhuys' was, waar katholieken vrijelijk in konden vliegen. Den Bosch moest met gereformeerden worden bevolkt. Dirck Janssen de Hooch werd, kort na overhandiging van zijn brief waarin stond dat hij zijn leerjaren in Breda had volbracht, in het meesterboek van het bakkersgilde ingeschreven.¹¹²

Precies een jaar later vond opnieuw een discussie plaats in de vergadering van de stadsregering. Maar liefst vijftien turfponders wensten het poorterschap. De magistraat wist niet goed hoe hiermee om te gaan omdat het gilde van de turfponders en turfdragers een gilde was dat kort na de Reductie, evenals enkele andere gilden, door toedoen van de stedelijke overheid was opgericht. De turfponders en -draggers waren eigenlijk ste-

110 Ongetwijfeld zal over de kwestie in de vergaderingen van de kerkenraad gesproken zijn. Helaas is het resolutieregister van de kerkenraad over de jaren 1636-1668 niet meer aanwezig.

111 OSA H/P 268, 17 oktober 1641.

112 AG 111, fol. 57.

delijke functionarissen. Onder de vijftien turfponders bleek zich een aantal katholieken te bevinden. De aanvraag druiste niet alleen in tegen het genomen besluit om katholieken te weren, maar ook tegen de eis dat ambtenaren gereformeerd moesten zijn. Gelukkig vonden de bestuurders een uitvlucht. De katholieke rekwestranten hadden hun aanstelling tot turfponder reeds op zak voordat de resolutie van 1641 was aangenomen.¹¹³

In de loop der jaren verzochten meer katholieken om het poorterschap. De meesten werden toegelaten. De stad kon bekwame ambachtslui goed gebruiken! Het stadsbestuur plaatste wel steeds een aantekening bij de verlening van het poorterschap of maakte op andere wijze een uitzondering. De nieuwelingen moesten goed beseffen dat het een gunst was. Dat de economie van de stad boven de principiële stellingname tegen de katholieken ging, blijkt bijvoorbeeld uit het besluit om Antonius Jansen van Esch aan te nemen. 'Omdat hij hier zijn leerjaeren heeft volbracht' en omdat er een gebrek aan molenaars was 'sonde te vreesen datter misschien eenige molens door't voors. gebreck soude komen ledich te staan'. Maar helemaal tevreden kon Van Esch niet zijn. Hij mocht voorlopig een half jaar poorter blijven en het molenaarsvak uitoefenen.¹¹⁴ Een kleermaker uit Frankrijk moest aan de Franse predikant ds. Cordier beloven dat hij de gereformeerde kerkdiensten zou bijwonen. Zo niet dan zou hem het poorterschap worden afgenomen.¹¹⁵ In de jaren die volgden bleken meer en meer katholieken die het poorterschap verzochten te worden aangenomen. Hoogtepunt was het inwilligen van het verzoek van de rijke koopman Van Bree uit Aken. Van Bree is een 'bequaem man ende die hem tot den coophandel wil begeven, 't geene tot benefitie deser stadt is streckende', aldus de motivatie van het stadsbestuur.¹¹⁶ Een gelukkige greep, zo bleek niet lang daarna. Van Bree en zijn Maastrichtse partner Bonhomme richtten een glasblazerij op die een van de succesvolste uit de Republiek zou worden, waar 'belle verrerie' werd geproduceerd.¹¹⁷ Van Bree wist zelfs vrijstelling van accijnzen te verkrijgen. Het stadsbestuur ontving hij in zijn werkplaats voor een rondleiding met als resultaat dat hij vele 'casjes met glaesen' als cadeau voor hoogwaardigheidbekleders in en buiten de Republiek namens de stad 's-Hertogenbosch in zijn fabriek mocht vervaardigen.¹¹⁸ De stadsregering wees er zo nu en dan nog eens op dat het aannemen van katholieken 'ongeprejudiceert de resolutie' was, maar daar bleef het bij. Wel blijkt dat het stadsbestuur een onderscheid maakte: katholieken betaalden, gereformeerden ontvingen het poorterschap om niet. Op 16 februari 1649 behandelde de stadsregering acht rekestes om het poorterschap. Vijf mannen ontvingen het poorterschap gratis, zij waren gereformeerd, drie anderen, 'sijnde papist' werden eveneens toegelaten, 'mits betalende de gerechticheeden'.¹¹⁹ Meer en meer bleek dat het besluit om geen kathol-

113 OSA H/P 276, 23 oktober 1643.

114 OSA H/P 297, 18 oktober 1644. Van Esch werd niet afgewezen in tegenstelling tot wat Hezenmans vermeldt ('s-Hertogenbosch 1629 tot 1798, 1899, p.87).

115 OSA H/P 297, 14 maart 1645.

116 OSA H/P 297, 27 maart 1645.

117 Christiaan en Constantijn Huygens bestelden bij het Bossche bedrijf glas voor te slijpen lenzen (Van Helden en Van Gent, *The Lens Production*, 1999, pp. 69-79).

118 Zie voorts: Vos, "Een casje met glaesen", 1999, pp. 96-101.

119 OSA H/P 282, 16 februari 1649.

lieken als poorter aan te nemen slechts een basis was voor hun ongelijke behandeling, maar niet voor hun uitsluiting. Zeker als we de toepassing van het besluit vergelijken met de uitvoering in een stad als Utrecht. Daar drongen vertegenwoordigers van een andere middengroep, officieren van de schutterijen, in 1752 nog aan op de uitsluiting van katholieken van het poorterschap!¹²⁰

In 's-Hertogenbosch was het aanvankelijk de kerkenraad die de stadsregering het vuur aan de schenen legde. De maatregel van 1641 functioneerde als positieve discriminatie van gereformeerden. In 1653 kwam de kerkenraad met een waslijst van klachten over de brutale 'papisten'. Punt 16 behelsde de vraag naar de toepassing van de resolutie. 'Dit kon zo streng niet worden toegepast' sprak de magistraat, 'alsoo daerdoor dese stadt in haer welvaeren te seer soude konnen gekrenckt werden', maar voortaan zouden er alleen katholieken worden aangenomen 'die door haere qualiteiten, neringen ofte hantwercken eenich merkelyck voordeel ende welvaeren dese stadt soude konnen aenbrengen'.¹²¹ Een laatste poging van de kerkenraad om alleen gereformeerden die van buiten kwamen het burgerrecht te verlenen, dateert van 1686.¹²² Daarna werd er niet meer over gesproken.

Het berust dan ook op een misverstand dat Frijhoff 's-Hertogenbosch in hetzelfde rijtje plaatst als Utrecht of Deventer, waar het stadsbestuur van kandidaat-poorters bleef verlangen dat zij voorstanders waren van de ware christelijke gereformeerde religie.¹²³ Bovendien stonden in Den Bosch de ambachtsgilden er helemaal buiten. Het waren juist gildenbesturen die zich verzetten als zich gereformeerde poorters aandienden om lid te worden.¹²⁴

Den Bosch was een overwegend katholieke stad. Een kleine minderheid, waaronder een stadsbestuur met gereformeerde schepenen, moest zich handhaven in een omgeving waar animositeit heerste over een ervaren onrecht.¹²⁵ Verscherping van de verhoudingen kwam de omgang tussen katholiek en gereformeerd niet ten goede. Een geordende samenleving was gebaat bij een zeker evenwicht. Het besluit om katholieken van buiten het poorterrecht niet meer te gunnen zette getalsmatig weinig zoden aan de dijk, aangezien de meeste dopelingen katholiek waren en zo voor een natuurlijke aanwas van katholieke poorters zorgden. Het besluit van het stadsbestuur moet daarom eerder gezien worden als onderdeel van een heel pakket aan maatregelen dat enerzijds de dominantie van de gereformeerden moest demonstreren maar tegelijk ruimte aan de katholieken bleef bieden. De Bossche stadsregering opereerde op twee podia.¹²⁶

120 Prak, 'Politics of intolerance', 2002, p. 168.

121 OSA H/P 300, resp. 15 maart (fol. 193 ro-vo.) en 19 mei 1653 (fol. 201ro.).

122 KKR 3, 19 februari 1686.

123 Prak, 'Politics of intolerance', 2002, p. 164.

124 Met name de viskopers en de slagers.

125 De animositeit blijkt onder meer uit de *Kroniek van Sint Geertruy*. De katholieke chroniqueur, die zich zeker niet uitput in verhalen over onderdrukking van zijn geloofsgenoten, laat wel blijken dat de verstoring van katholieke godsdienstoefeningen door de katholieke bevolking als zeer negatief werd ervaren. De stadsresoluties maken ook melding van incidenten, zoals de verspreiding van negatieve verhalen en het zingen van liedjes over predikanten door katholieken. De oorlogsdreiging van 1672 was voor een Bosch burger reden een notariële akte te laten opmaken waarin de comparant meldde dat een stadgenote een soort bijtjesdag voor de gereformeerden aankondigde. Zie hoofdstuk Gereformeerde Gemeente.

126 De Cauwer karakteriseert de houding van de het stadsbestuur en gouverneur Van Brederode als dubbel. Den Haag koos

Sedert de jaren veertig van de zeventiende eeuw trachtten de regenten de gereformeerde kerkenraad gerust te stellen door het nemen van een aantal anti-katholieke maatregelen. Anderzijds poogden de heren de katholieken gunstig te stemmen door de soep niet al te heet op te dienen. De toetreding van een aantal regenten tot de katholieke Illustere Lieve Vrouwebroederschap onder aanvoering van pensionaris Johan Gans is daarvan een duidelijke demonstratie. In het deel over de Gereformeerde Gemeente zal hier uitvoeriger op worden ingegaan.

Het poorterschap kon als instrument in de bevolkingspolitiek en de stedelijke welvaart fungeren. Het stadsbestuur voerde een actieve politiek om gereformeerden te werven, terwijl er sprake was van passieve acceptatie van katholieke kandidaten, omdat algehele uitsluiting niet haalbaar bleek. Wat dit laatste betreft spreken de woorden van het stadsbestuur uit 1653 duidelijke taal. Het stadsbestuur koos ondubbelzinnig voor een economische politiek en niet voor een religie-politiek.¹²⁷

VREEMD EN EIGEN

De stadsregering kon slechts regeren als zij het vertrouwen genoot van de burgerij. Dat was niet evident want de meeste regenten kwamen van buiten de stad.¹²⁸ Met hun toetreding tot de stadsregering verwierven zij echter het poorterschap. Met het afleggen van de poorterseid werden de regenten Bosschenaar, identificeerden zich met de stad en wierpen zich op als patriotten die de stad voor de Bosschenaren wilden houden. Zij beriepen zich op Hugo de Groot, die benadrukte dat geen vreemdelingen in ambten konden worden geroepen. Daarbij werd onder meer verwezen naar vrije steden zoals Venetië, Genua, Straatsburg, Augsburg, Maagdenburg en de dertien kantons van Zwitserland.¹²⁹ Vreemdelingen mochten niet heersen over patria, en patria was veelal het grondgebied van de eigen stad. In 1686 luidde een van de grieven die in Den Haag werden gedeponereerd dat de voornaamste ambten aan vreemdelingen werden vergeven 'die den aart ende gewoontens der stad onkundig waren'. Het stadsbestuur benadrukte dat dit in strijd was met de *Blijde Inkomste*, en voegde daar nog aan toe dat veel vreemdelingen zich niet verwaardigden zich deze gewoonten eigen te maken.¹³⁰ Vreemdelingen, zo meende men,

voor repressief optreden. Op lokaal vlak bood het stadsbestuur ruimte voor een voorzichtige toenaderingspolitiek die zich manifesteerde op het gebied van privileges, en vooral op religieus gebied (De Cauwer, 'Droog brood en een lege kerk').

¹²⁷ OSA H/P 300, 19 mei 1653, fol. 201r.

¹²⁸ Zie o.m. Christ, *Brabantsche Saecke*, 1984, pp. 119-120. De eis van een aantal jaren poorterschap aler schepen te worden gaf in 1629 natuurlijk problemen. Bij gebrek aan bekwame gereformeerde Bosschenaren benoemde Den Haag oud-Bosschenaren en Brabanders die vanwege hun geloof het Hertogdom waren ontvlucht en nu konden terugkeren. De Cauwer scherpt dit nog verder aan. Hij bestrijdt het klassieke beeld als zouden de Staten-Generaal personen uit het Noorden naar Den Bosch hebben overgebracht: 'Droog brood en een lege kerk'.

¹²⁹ OSA H/P 585, jaar 1674.

¹³⁰ Van Heurn, *Historie III*, 1777, p. 300. Het slechten van de taalbarrière is een belangrijk aspect van inburgering. Interessant is daarom de opmerking van genoemde auteur bij een rekest van de kerkenraad van de Waals-Gereformeerde gemeente uit 1699 om vergroting van hun kerkgebouw. 'Ik heb hiervan geen gevolg gevonden. Denklijk hebben die vluchtelingen en hunne nakomelingen, de Nederduitsche tale magtig geworden zijnde, na die tijd zich bij de Nederduitsche gemeente gevoegd' (Van Heurn, *Historie III*, 1777, pp. 355-356). Zie ook Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie*, 1978, pp. 82-83.

konden niet opkomen voor de stedelijke gemeenschap, de ooit verworven rechten handhaven en de stedelijke autonomie verdedigen. Buitenstaanders moesten eerst het vertrouwen van de anderen winnen en mogelijke wederdiensten in het vooruitzicht kunnen stellen.¹³¹ Zij konden daarom ook geen stem hebben, laat staan hun stem verheffen. In het lokaal sentiment was duidelijk sprake van een binnen/buiten dichotomie.¹³² Afwijzing van de vreemdeling beschermde en versterkte de eigen groepsidentiteit.¹³³

In de vroegmoderne tijd was het voor de vreemdeling niet gemakkelijk zich buiten zijn geboorte- en woonplaats te vestigen.¹³⁴ Dat vreemdelingen met argwaan werden bekeken blijkt uit een voorval uit 1651. Buurtbewoners zagen allerlei volk dat ze niet kenden in het logement *In Nijmegen*. De vreemdelingen kwamen wel eens in de herberg van Aert Janssen Pyl die naast het logement was gelegen en dronken daar een pint. Pyl begreep dat de vreemdelingen geen werk hadden. Van een jongeman die zich in vrouwenkleden hulde en een vrouw die op 'haar Engelsch' gekleed was en in het huis *De Roomer* vertoefde, wist Pyl te vertellen dat ze 'aen de gebueren seer suspect waren geworden'. Kleermaker Jan Peters 'op de Haven', die voor deze vreemdelingen in het huis *In Nijmegen* kleren had gemaakt, verklaarde nog nooit gezien te hebben dat ze 'yets ter handen waren treckende tot gewin van haeren cost'. Ook turfonder Mattheus Hermans had zo zijn twijfels: ze werkten niet voor de kost 'daerom allerhande discoursen van hen sijn gesproocken van te moeten wesen gaudieven ende dat de gebuert daerommen een quaede ooge op hen hadden'.¹³⁵ De normen en waarden van de buurt waren deze vreemdelingen vreemd, ze stonden er buiten. Misschien vonden deze vreemdelingen zichzelf betrouwbaar en fatsoenlijk, maar vreemdelingen waren, zoals Van de Pol benadrukt, per definitie niet eerzaam, omdat de eer berustte op kennis van iemands reputatie en van de achtergrond en reputatie van diens familie. Afwijkend sociaal gedrag werd negatief beoordeeld.¹³⁶ Jean Paul du Pont, uit de buurt van Doornik, werd in 1765 gearresteerd. Hij zwierf wat rond en vroeg om een aalmoes. Zulke mensen waren er meer in Den Bosch, zeker in de tweede helft van de achttiende eeuw toen de verpaupering hard toesloeg. Alleen was Du Pont, zoals in de processtukken staat, 'een vreemd slagh van een cleijn manspersoon sijnde wonderlijk opgeschikt, welcke van een menigte mensen gevolgt wierd'.¹³⁷ Van vreemdelingen werd een bewijs van goed gedrag verlangd. Iemand als Jacob Vos en zijn vrouw Aelbertje, burgers uit Steenwijk, voldeden daaraan. Zij stonden volgens getuigenis van het Steenwijker stadsbestuur te 'goeder naem ende faem' bekend.¹³⁸ Reden om hen als poorter in te schrijven.

In de achttiende eeuw trof het Bossche stadsbestuur verschillende maatregelen om

131 Lis en Soly, 'Beter een goede buur', 1992, pp. 94-95.

132 Prak, 'Individu, corporatie', 1997, p. 314.

133 Elias, 'Theoretisch essay', 1991, pp. 14-16.

134 Vgl. Prak, 'Burghers into citizens', 1997, p. 408: 'negative reactions to outsiders point to a reflex that was central to the whole concept of early modern communities: the sharp distinction between "us" and "them"'.
135 RA. 144-06 (Vos, Dataschurk 2406).

136 Van de Pol, *Amsterdams Hoerdom*, 1996, p. 70. Vgl. voorts Dorren, 'De eerzamen', p. 73; Van Deursen, *Kopergeld I*, 1978, p. 58 en Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens*, 1991, pp. 16-17 en 175-176.

137 RA. 129-18 (Vos, Dataschurk 1008).

138 NA. 2742, 10 mei 1660.

arme vreemdelingen te weren en Bosschenaren boven buitenstaanders te bevoorstellen.¹³⁹ Er werd wel onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten vreemden. Christenen beschouwde men als minder verdacht dan joden, laat staan zigeuners die als 'heydenen of Egyptenaren' werden bestempeld en in zekere zin vogelvrij waren.¹⁴⁰ De buitenstaanders wezen zelf weer op door hen als een bedreiging beschouwde andere buitenstaanders. Simon Hartog was een 'eerlijk en honnet' inwoner, maar jood. Hij keerde zich tegen 'gemeene en obscure lieden', joden die het niet zoals hij hadden getroffen. Hartog wilde vergeleken worden met de gevestigde, 'echte' Bosschenaren, de gereformeerde en de katholieke.¹⁴¹ Gevestigde joden trachtten hun positie te beschermen en hanteerden daarbij hun eigen uitsluitingsmechanismen.¹⁴²

VLUCHTELINGEN

Al kort na de Reductie werden de Bosschenaren geconfronteerd met enkele honderden mannen, vrouwen en kinderen die vanwege hun geloof gedwongen waren hun woonplaats te verlaten. De vluchtelingen uit Gulik en omgeving, waar in de inleiding van deze studie al aan werd gerefereerd, hoopten het poorterschap van 's-Hertogenbosch te kunnen verwerven.¹⁴³

Niet veel later meldde zich een groep metaalbewerkers uit de omgeving van Sittard. De vluchtelingen werden 'vereert' met het poorterschap. Toetreding tot het smeden-gilde stuitte echter op bezwaren van het gilde. Een van de nieuwkomers, pistoolmaker David Andriessen, meende dat de dekenen er op uit waren hem 'uyt de stad te verdrijven'. Hij benadrukte dat hij uit Aken was gevlucht 'om de gereformeerde religie'.¹⁴⁴ Tot de jaren tachtig van de zeventiende eeuw arriveerden enkelingen en groepjes vluchtelingen in de stad. Met de herroeping van het Edict van Nantes veranderde dat. De Bossche stadspoorten gingen open voor grotere groepen vervolgden. 'Die ongeluckigen' moesten geherbergd worden. Bedden en dekens werden ingezameld, er werd voor hen gecollecteerd en de stadsregering bood aan dat zij zonder 'de gerechtigheid aan de gilden' te betalen hun nering mochten uitoefenen. Twaalf jaar lang werden ze vrijgesteld van stadsaccijnzen, hoefden in die tijd geen dienst te doen in de schutterij, geen inkwartiering te vrezen en van het ijsbijten waren zij in die jaren ook vrijgesteld.¹⁴⁵ Het

139 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, pp. 43-44. Prak memoreert in zijn 'Burghers into citizens', 1997, p. 408, het voorkeursadvies dat in 1773 werd uitgebracht om een Bosch poorter als stadsarchitect te benoemen. Deze zou, zelfs als hij mindere kwaliteiten als vakman bezat, veel beter in staat zijn zijn ambt te vervullen als iemand van buiten. Vgl. Deceulaer, 'Stadsbestuur en buurtbewoners te Gent', 1995, p. 17.

140 Gerechtelijke moorden in Gelderland (Zaltbommel) en klopjachten in de landprovincies. Zie Egmond, *Op het verkeerde pad*, 1994, pp. 119-142. Voorts: Tanja, 'Een zeldzaam volk', 1987, pp. 49-55.

141 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 46.

142 Vgl. Huussen jr., 'De joden in Nederland', 1989, p. 121.

143 OSA H/P 261, 15 januari 1630 en 10 februari 1631. Zie ook KKR 1, mei, juli en augustus 1630. Onder de Gulikers bevonden zich naast wevers, kooplieden en bombazijnwerkers.

144 AG 3088.

145 Dienst nemen in de schutterij en samen met Bosschenaren het ijs bijten waren wel uitstekende gelegenheden om het contact tussen verschillende groepen op positieve wijze tot stand te brengen of te intensiveren. Zie: Rommes, *Oost, west*, 1998, p. 172.

Prospect van de stad, ca. 1570. Voor vreemdelingen was het niet gemakkelijk de stad binnen te komen. Aan de stadspoorten, op het prospect is de machtige Vughterpoort aan de zuidkant van de stad het best zichtbaar, werden buitenlui geregistreerd (tekening naar Barlandus/Hogenberg; Stadsarchief).

poorterschap kregen zij gratis aangeboden. Dat konden ze ook niet kopen, want ze waren arm en berooid aangekomen.¹⁴⁶ De enige eis die de overheid stelde, was dat zij zich zouden gedragen naar 'sLands Wetten en de ordre der regering'.¹⁴⁷ 'Door christelijke liefde en compassie bewogen en die men aan geloofsgenoten schuldigh is te bewijzen', stond de stadsregering deze vluchtelingen 'alle neeringe en handtwercke' toe.¹⁴⁸ Voor de gereformeerde Bosschenaar waren deze vluchtelingen geen vreemden maar 'huisgenoten des geloofs'.

Het leek er op dat de vluchtelingen in een opgemaakt bed terecht kwamen. Maar ondanks het gratis burgerschap en de andere voorrechten veranderde er voor veel vluchtelingen weinig aan hun 'sobere staat'. Hermanus Quivoy, geboren in en gevlucht uit Sedan,¹⁴⁹ kreeg een vriendelijke ontvangst, maar al zijn pogingen om bij een baas aan het werk te komen liepen stuk. Zijn vrouw en kinderen leden gebrek en nu hij 'een en ander aen sijn huys' herstelde, werd hem dat door de dekenen van het timmermansgilde verboden. Hij wenste wel toe te treden tot het timmermansgilde, maar had geen geld en vroeg daarom bemiddeling van de magistraat.¹⁵⁰

¹⁴⁶ OSA H/P 417, 24 oktober 1685.

¹⁴⁷ Van Heurn, *Historie* III, 1777, pp. 294-296.

¹⁴⁸ OSA H/P 318, 11 oktober 1685.

¹⁴⁹ Uit Sedan kwamen veel gereformeerde vluchtelingen naar Den Bosch (Bots, 'Het Hugenotenonderzoek', 1989, p. 297).

¹⁵⁰ OSA H/P 621, 25 april 1710.

Verarmde (Franse) vluchtelingen waren aangewezen op sympathie, maar deze was niet vanzelfsprekend.¹⁵¹ De om de religie verdreven Jacop Pietersse werd als nagelsmid gildenbroeder van de Bossche smeden. Rond 1700 klaagde hij zijn nood bij de magistraat over een confrater die 'Luyckxse naegelen' verkocht, hoewel dat volgens de kaart van de smeden verboden was. Hij vroeg zich af waarom de dekenen van het gilde niet voor hem in de bres sprongen. Het ging hem nu zeer slecht. De concurrentie kon hij niet aan en buiten dat was hij 'belast met acht arme, nackte, onnoosele ende gebreec-kelijcke kinderens'. Hij tobde al twintig jaar met ziekten en nu waren zijn vrouw en kinderen 'geschaepen dese toecoemende winter te sullen vergaen'.¹⁵² De knooppmakers op hun beurt beklagden zich over de Walen en Fransen, die hun waar in de stad mochten slijten, terwijl zij, 'inboorlingen en poorters' alle 'borgerlijke lasten' droegen, zoals 'servitien, inlogeringe ende quotisatie'. De magistraat moest er, naar de knooppmakers betoogden, rekening mee houden dat ook vreemdelingen konden sterven. Hun weduwen en wezen zouden dan ten laste van de stad komen, want die bleven natuurlijk in de stad.¹⁵³ Een bekende klaagzang over de vreemdeling die voordelen genoot, terwijl de hardwerkende en oppassende Bosschenaar niet alleen het brood uit de mond werd gestoten, maar ook nog eens in het levensonderhoud van de vreemdeling moest voorzien.

Zo werd in de ene situatie de vreemdeling beschouwd als een gereformeerde broeder in nood die geholpen moest worden; in het andere geval werd, wanneer de vluchteling tot een geduchte concurrent op de markt uitgroeide, niet zelden met de vinger gewezen naar deze buitenstaander die de welvaart stal.

POORTERSCHAP EN GILDEN

Slechts poorters konden volwaardig lid en meester van een ambachtsgilde worden. Volgens Van den Heuvel was deze eis in eerste instantie niet afkomstig van de gilden zelf, maar een maatregel van de overheid die de stedelijke werkgelegenheid wenste te reserveren voor hen die ook bijdroegen aan de stedelijke belastingen. 'Want nyemant poirtersneringe doen en mach, hy en moet yerst poorter zijn'.¹⁵⁴ Zo konden alleen poorters toegang krijgen tot ambachtsgilden en als meester een ambacht uitoefenen.

De vereiste duur van het poorterschap verschilde van gilde tot gilde. Zo stelden de grutters de eis dat een poorter minimaal 1 jaar en 6 maanden het poorterrecht diende te bezitten voordat hij kon toetreden.¹⁵⁵ Ondanks alle bepalingen werd in de zeventiende eeuw de hand gelicht met de regels rond het bezit van het poorterschap. Het stadsbestuur benadrukte daarom in 1675 nog eens het belang daarvan en stelde in 1697, maar ook nog in later jaren, een boete in het vooruitzicht aan de dekenen die niet-poorters op-

151 Cruson, 'Standvastig en frivoool' in: *Vreemd gespuis*, 1987, pp. 38-48 en Bots e.a., *Vlucht naar de vrijheid*, 1985, pp. 68-77.

152 OSA H/P 611, circa 1700.

153 OSA H/P 326, 6 augustus 1698. Zie ook: Prak: 'Individu, corporatie', 1998, p. 299. Panhuysen geeft een voorbeeld van tegenwerking van een geloofsvluchteling door het kleermakersgilde in Haarlem (Panhuysen, *Maatwerk*, 2000, p. 153).

154 Van den Heuvel, *Ambachtsgilden*, 1946, p. 88. De bakkers formuleerden dit in hun kaart uit 1545 aldus: 'Ende voor eens en voor al moet men poirter sijn eer men meester worde magh' (AG 105).

155 Handschrift Van Heurn, fol. 62vo.-63ro.

namen in hun gilde.¹⁵⁶ Het geboren poorterschap was sedert 1383, en aangescherpt in 1408, noodzakelijk om deken van een ambachtsgilde te worden. Aangezien de dekenen toen mede deel uitmaakten van de stadsregering en de overige leden van het bestuur eveneens geboren poorter dienden te zijn, betekende dit dat tot de Reductie slechts autochtonen de stad regeerden.¹⁵⁷ Binnen enkele jaren na de Reductie zien we gereformeerden en niet-geboren poorters als deken van een ambacht fungeren, nota bene van het kuipers- en schrijnwerkersgilde waarvan de dekenen in 1632 ageerden tegen het gedwongen opnemen van veertien meesters. 'Met cracht en geweld' zo schreven zij, moesten zij deze nieuwelingen, 'die tegen ons en het gehele ambacht in gedrongen sijn', als meester in het meesterboek optekenen. Onder de veertien bevond zich ook Hendrick Gerritsen van der Lith uit Zaltbommel. Het jaar daarop werd deze schrijnwerker al deken van het gilde.¹⁵⁸

In 1660 werd de regel hersteld dat alleen geboren poorters deken konden worden.¹⁵⁹ Dat de ambachten opnieuw deel zouden hebben aan het stadsbestuur kwam niet meer ter sprake.

De viskopers en de vleeshouwers stelden als eis dat ook alle meesters geboren poorter moesten zijn. Deze regel uit de gildenkeur van viskopers en slaggers zorgde voor veel problemen. Het bleek zo immers mogelijk om gereformeerde slaggers en viskopers uit het gilde te weren.

Leden van een ambacht lieten zich er op voorstaan dat zij burgers waren met rechten en niet zomaar ingezetenen.¹⁶⁰ De ambachtsgilden gebruikten vaak het argument dat de gildenbazen 'alle burgerlijke lasten' opbrachten om zo vreemdelingen buiten de poorten te houden. De kramers voelden zich, naar zij betoogden, benadeeld door een 'meenichte van vreemdelingen' die handel dreven in hoedenbanden en knopen. De kooplieden suggereerden dat de 'vreemdelingen' alleen maar winst opstrekten, terwijl zij zelf gebukt gingen onder 'burgerlijke lasten'.¹⁶¹ Gildenbroeders hielden het weeshuis en andere instellingen in stand, die het lot van de 'eerlijke' arme Bosschenaar verlichtten, of ze werden opgeroepen voor gemeenschapstaken zoals het blussen van brand, het nachtelijk wachtlopen in de stad of het ijsvrij maken van de grachten onder onaangename weersomstandigheden. Allerlei vreemdelingen vestigen zich in de stad, klaagden de hoedenmakers. Ze gaan langs de deuren om oude en nieuwe hoeden te verkopen, zijn geen poorter en geen lid van het kramersgilde. Zij dragen geen verantwoordelijkheid voor de stedelijke gemeenschap, 'burgerlijke lasten' kunnen zij ontlopen.¹⁶²

De Bossche gildenbazen meenden dat zij zorgden dat het geld aanwezig was om het stedelijk welzijn en de stedelijke welvaart te garanderen. Bovendien spanden gilden-

156 OSA H/P 294, fol. 7vo., 29 oktober 1675; voorts OSA H/P 330, fol. 157vo., 12 september 1703 en OSA H/P 3270: 'die geen poirter is mag geen burger nering doen op pene van 25 gls., not(ulen). 12 sept. 1703, 1 aug. 1705 en 6 julij 1708'.

157 Jacobs, *Justitie en politie*, 1986, pp. 56-57.

158 AG 247.

159 Kappelhof, 'Laverend', 1997, p. 59.

160 Er waren ambachtslieden die niet in een gilde waren opgenomen omdat zij geen gilde nodig hadden dat door regelgeving kwaliteit waarborgde, concurrentie beteugelde of hun sociale leven reguleerde. Onder deze zelfstandigen bestond soms wel behoefte aan bescherming. De mandenmakers verzochten in 1649 hun vak alleen door poorters te laten uitoefenen. De mandenmakerij was en bleef een 'poiters-nering' (OSA H/P 283, 30 augustus en 18 september 1649).

161 OSA H/P 299, 2 april 1650.

162 OSA H/P 341, 14 oktober 1715.

broeders zich in om de stad leefbaar te maken en te houden, aldus de vertogen. De stad stond op de eerste plaats en diende beschermd te worden tegen vreemd volk dat de solidariteit uitholde en soms een heel gilde, zoals dat van de korenkopers in 1714, 'te niet' bracht. De korenkopers trachtten de magistraat te bewegen om de dorpelingen uit de naburige Bommelerwaard te beletten hun erwten en bonen langs de huizen in de stad uit te venten.¹⁶³ Ook de vilthoedenmakers wezen op 'vreemde luyden ende soorten van menschen [die] geen poirters of selfs inwoonders deser stad' waren, die de bestaande orde ondermijnden. De stadsregering moest een halt toeroepen aan de instroom van vreemdelingen. Goede voorbeelden waren volgens de hoedenmakers enige 'naburige' steden en ook Amsterdam.¹⁶⁴ De turfdraggers voelden zich ook bedreigd door 'vreemde en uytlandsche' personen. Ze wensten dat alleen 'vaste ende eerlijcke ingesetenen' aangesteld werden zodat ze 'des bequamer met haren suren ende bitteren arbeit voor vrouw ende kinderen den soberen kost konnen verdienen'.¹⁶⁵

Niet aangewezen zijn op de stedelijke armenkassen, maar onafhankelijk de 'sobere kost' verdienen door 'eerlijcke arbeit' om daarmee het gezin te onderhouden, behoorde tot de burgerlijke waarden van de middenstander.¹⁶⁶ De zilver- en goudsmiden waren van mening dat zij uit de 'notabelste en fatsoenlijkste der borgerije' sprongen. Zij kochten derhalve geen zilver van vreemdelingen. Maatregelen tegen vreemden vinden we ook terug in de reglementen. Elke gilde had weer zijn eigen regels; sommige gilden regelden summier wat iemand van buiten bij toetreding diende te betalen, andere gilden, zoals dat van de viskopers, gingen heel ver in hun regelgeving. Visverkopers die van buiten de stad en het vrijdom kwamen, mochten alleen 'op vrijdag achter de kraan ter zijde van de steen oostwaarts aan, met kleine [rivier]vis venten'.¹⁶⁷ Poorters die graag lid wilden worden van het viskopersgilde wisten dat 'eigen volk' eerst kwam. Het was Augustinus Siermans bekend dat de viskopers voor dergelijke argumenten gevoelig waren. Was hij – 'inboorling' – niet getrouwd met een viskopersdochter, reeds honderd jaar 'uyt viskooersbloede gesprooten'? Ging hij daarom niet boven Wouter Groeneboom, een 'uytlander'?¹⁶⁸

'Eigen volk eerst' is wel het kenmerkende motto voor de vroegmoderne samenleving. Er was een duidelijke rangorde in de stedelijke samenleving: de geboren poorter ging voor de 'gewone' poorter, die weer boven de ingezetene stond. De vreemdeling ten slotte woonde, werkte en leefde bij de gratie van het welzijn van de gevestigden. Joden stonden helemaal onderaan de maatschappelijke ladder en vormden weer een buiten-categorie onder de vreemdelingen, behalve wanneer zij poorter waren.

163 OSA H/P 3452, 16 december 1714.

164 OSA H/P 329, 22 januari 1703.

165 OSA H/P 586, 29 mei 1675.

166 Vgl. Barry en Brooks, *The middling sort*, 1994, p. 15. Farr wijst op de achttiende-eeuwse Duitser Justus Möser die de waarden benadrukte, die ook de gilden hoog wilden houden: 'Ehre, Erfahrung und Eigentum' (Farr, *Artisans in Europe*, 2001, pp. 24–25; vgl. Sweet, 'Freemen and independence', 1998).

167 Handschrift van Heurn, fol. 711r.

168 OSA H/P 3467, jaar 1728.

'JOODSCHE NATIE'

Het aantal joden dat zich in 's-Hertogenbosch vestigde, stelde niet veel voor. De relatie van de christelijke Bosschenaren met de joden werpt echter een scherp licht op het tolerantievraagstuk en de 'vreemd-eigen' problematiek. Er was niet één stad in de Republiek waar joden dezelfde rechten als christenen hadden. Zelfs in de meest tolerante stad, Amsterdam, waar joden mochten wonen, golden beperkende maatregelen. De gevestigden beschouwden joden over het algemeen als een noodzakelijk kwaad.¹⁶⁹ Wanneer de ambachtsgilden floreerden werden joden getolereerd, wanneer koophandel en nijverheid stokten werden zij als uitschot behandeld. De *Joodsche natie* – door het hanteren van deze typering werden joden als vreemd beschouwd – woonde en werkte tussen hoop en twijfel. Het bezit van het poorterschap was onder deze vreemdelingen begerenswaard. Het privilege gaf toegang tot de stedelijke gemeenschap en vrijwaarde de bezitter van discriminatie, althans op papier.

In de twaalfde eeuw vestigde zich net buiten de stad een groep joden.¹⁷⁰ Lang hebben zij er niet gewoond, want Bosschenaren brachten hen bij een pogrom op gruwelijke wijze om het leven. In de *Kroniek van Sint Geertruy* lezen we: 'In den jaere 1164 quamen hier oock wonen een menigte van joden, die haer woonsteden namen op een plaats, nu genoemd *Achter het Wilt Vercken*. Deze joden, als sij daer eenige jaeren gewoont hadde doende haer neringe ende hanteringe, soo is het gebeurt, dat sij alle gelijck ten getalle van hondert ende drieëntachtich, soo mans als vrouwen, sijn bij de kop gevath om haer blasphemi tegen Godt, valsche handel ende lelijcke feijten, daer sij in overtuijgt ende bevonden sijn. Soo sijn alle gecondemneert, om op de Vuchtse hijde levendig verbrant te worden, ter plaetse dat men noch de Jodekerchoff noemt, niet verre van de galg.'¹⁷¹ Begin veertiende eeuw zouden opnieuw joden uit Den Bosch zijn vermoord, na het gebruik van een 'folterrad'.¹⁷² Nadien wordt in de archieven eeuwenlang niet of nauwelijks melding gemaakt van de aanwezigheid van joden.¹⁷³

Uit Midden- en Oost-Europa trokken vanaf het begin van de zeventiende eeuw, moe van vervolging, oorlog en geweld en achterstelling, veelal met achterlating van geld en goed, joden naar de Republiek. Vooral Amsterdam oefende grote aantrekkingskracht uit. In Nederland verwachtten de joden een tolerante houding aan te treffen. Vergeleken met de landen van herkomst was dit ook zo, maar dat is slechts het halve verhaal.

169 Uitzonderingen zijn altijd te vinden. Een teken van een goede verhouding was de aanwezigheid van juffrouw Helena van Bladel en juffrouw Margareta van Coolen 'coopvrouwen en inwoonende poirteressen' bij de besnijdenis van Philippus Worms (NA. 2980, 25 april 1718).

170 Becker, 'De oudste Joodse gemeente', 1984, pp. 75-78.

171 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 1. Vgl. Boon, 'Joods leven in middeleeuws Brabant', 1996, p. 69. Voorts Hoekx e.a., *Kroniek van Molijs*, 2004, p. 93.

172 Zie over het lot van de joden in het Hertogdom Brabant in de middeleeuwen: Boon, 'Joods leven in middeleeuws Brabant', 1996, pp. 68-73 en Bader, *Uit stof en as*, 1998, pp. 1-9.

173 Eind vijftiende eeuw werd in aanwezigheid van Hertog Philips van Bourgondië de jood Jacob van Almaegniën in de Sint-Jan gedoopt. Van Almaegniën keerde kort daarna terug naar het geloof van zijn vaderen (Koldewij (red.), *In Buscoducis*, 1990, p. 367).

Joden en poorterschap

Voor Joden was het buitengewoon moeilijk om in 's-Hertogenbosch het poorterschap te verwerven. De Staten-Generaal lieten de beslissing om joden het poorterrecht te gunnen in een resolutie uit 1657 aan de steden.¹⁷⁴ Delft, Schiedam, Utrecht,¹⁷⁵ Gouda, Deventer en Zutphen – gelegen in Holland, evenals in de zogenoemde landprovincies – lieten in het geheel geen joden toe.¹⁷⁶ In sommige steden, bijvoorbeeld Den Bosch en Amsterdam, werd het hen, zij het onder voorwaarden, wel mogelijk gemaakt poorter te worden.¹⁷⁷ Uitzonderlijk was de situatie in Zwolle. Vanaf 1720 werd het poorterschap voor joden erfelijk verklaard en stonden alle gilden voor hen open. Op dat moment was hun positie gelijk aan de overige burgers.¹⁷⁸ In Amsterdam konden joden na het verkrijgen van het burgerschap toetreden tot een beperkt aantal gilden.¹⁷⁹ De joden die in 's-Hertogenbosch het poorterrecht konden kopen, mochten tot het kramersgilde toetreden. In een aantal achttiende-eeuwse registers waarin de namen van dekenen, gezworenen en keurmeesters van alle gilden staan aangetekend, bevinden zich ook eedformulieren voor joden.¹⁸⁰ Het lijkt er dus op alsof joden ook tot andere gilden dan het kramersgilde toegang konden krijgen, maar of dit ook werkelijk gebeurde blijft onduidelijk. Tussen 1680 en 1780 verkregen in Den Bosch slechts dertien joden het poorterrecht. Jacob Worms kocht in 1680, enkele jaren na zijn vestiging in de stad, het privilege.¹⁸¹ Van een consistent overheidsbeleid was geen sprake. In 1688 sloeg het stadsbestuur het verzoek van Ysack Coenraedt om het poorterschap af.¹⁸² In dat jaar besloot de stadsregering niet alleen dat geen jood meer het poorterschap zou worden verleend, maar dat er zelfs geen joden in de stad mochten wonen. Een jaar later gunde het

174 Panhuysen, *Maatwerk*, 2000, p. 81. Jonathan Israel betoogt dat ‘algemene uitsluiting’ van joden uit de Generaliteitslanden moet worden toegeschreven aan het beleid van de Staten-Generaal (Israel, ‘De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden’, 2004, p. 110). Uit de Bossche archieven blijkt geen verwijzing naar Haags beleid. Joden werden in de Staatse periode toegelaten, zij het onder voorwaarden en met mondjesmaat.

175 Dekker vermeldt een enkele uitzondering in de periode 1720–1725 in: *Toestanden en gebeurtenissen*, 1986, p. 54.

176 Lourens en Lucassen, ‘Ambachtsgilden’, 1994, pp. 150 en 152.

177 Zie Vos, ‘Vogelvrij of tweederangs?’, 1996, pp. 74–85; hier: 76; Kuijpers en Prak, ‘Burger, ingezetene, vreemdeling’, 2002, pp. 123–124.

178 Berkenvelder, *Stedelijk burgerrecht*, 2005, p. 382.

179 Het chirurgijns-, makelaars- en boekverkopersgilde (Lucassen, ‘Joodse Nederlanders’, 1940, p. 38; voorts Panhuysen, *Maatwerk*, 2000, pp. 79–80).

180 De conclusie die archivaris Ebeling trok, namelijk dat joden in het bestuur van een ambachtsgilde konden plaatsnemen, uit het voorkomen van een eedsformule in een register waarin jaarlijks de namen van degenen die door de schepenen tot dekenen, gezworenen en keurmeesters van de gilden waren aangesteld, lijkt mij voorbarig (Ebeling, ‘Het kramersgild’, 1907, p. 146). De eedsformule luidt als volgt: ‘Men neemt den Bijbel, en legt open het 2^e capittel van Exodus. De Jood legt zijn hand op de wet en spreekt met den hoed op het hoofd, Amen, op de volgende woorden hem door den secretaris voorgelezen: Gij sweert bij den Almagtigen en Levendigen God die Hemel en aarde geschapen heeft, en door Moses zijn wetten gegeven, opregt en Waaragtig te wezen, hetgeen U alhier gevraagd en voorgehouden word, en zoo gij in het geheel of ten deele iets valschelijk of ten onregte verklaard gij U alle de tijdelijke en eeuwige verdoemenisse, plaagen en straffen onderwerpt, welke de God Israëls over die van Sodom ende Gomorra ook Korach, Dathan en Abiram heeft gesonden, ende alle den sodanige gedreijgt, die zijne naame valschelijk en ligtvaardiglijk aanroepen en gebruyken, zoo waarlijk helpe of straffe U de Almagtige en Alweetende God Schepper des Heemels ende der Aarde’ (OSA H/P 3423).

181 Niet geregistreerd in de poorterboeken, wel in stadsrekening 1684–1685 (OSA H/P 1576, fol. 16).

182 Waarschijnlijk (mede) door toedoen van ambachtsgilden. De rekening van de goud- en zilversmeden over 1687–1688 vermeldt het ‘bijeenkomen over de joden’ en ‘een rekest tegen de joden’ (AG 313).

stadsbestuur aan Hartog Jacobs echter het poorterschap.¹⁸³ Dat ging wel met de nodige aarzelingen, want 'eenige Coopliede en Winckliers' wezen op 'vuyle practijken' van Jacob Worms. Daarnaast protesteerde Jacob Worms zelf.¹⁸⁴ Niet tegen de Bossche kooplieden die hem van bedriegerijen beschuldigden, maar tegen het verlenen van het burgerrecht aan Hartog Jacobs. Deze buitenstaander kon in zijn ogen de wankelende positie van, en de negatieve beeldvorming over joden slechts versterken. Toen er een persoonlijke aanbevelingsbrief van Godart, baron van Reede en vrijheer van Amerongen, bij het stadsbestuur werd bezorgd, veranderde de situatie.¹⁸⁵ Van Reede was nauw bevriend met koning-stadhouder Willem III en buitengewoon invloedrijk.¹⁸⁶ Willem III op zijn beurt steunde voor zijn veldtochten en oorlogvoering mede op joods kapitaal.¹⁸⁷

Het verlenen van mogelijke voordelen aan de stad droeg in 1768 bij aan het besluit om Isaac Mozes, houder van de bank van lening in Coevorden, het poorterschap te verlenen. In de vergadering van de stadsregering werd weliswaar opgemerkt dat 'ook wel eens verstaan is dat geen joden meer tot poorters zouden worden geadmitteerd', maar omdat de burgemeesters van Coevorden hadden benadrukt dat Mozes van goed gedrag was en 'welgezetten' én Mozes in Den Haag 'bij veele luiden van distinctie in aanzien was' konden de heren schepenen 'niet afzyn van dit verzoek'.¹⁸⁸

Wanneer een joods burger van 's-Hertogenbosch kinderen kreeg, werden deze vanzelfsprekend niet gedoopt, maar besneden. Zowel Van Zanden, Prak als Berkenvelder poneren dat iedereen die in 's-Hertogenbosch respectievelijk in een Brabantse stad ter wereld kwam automatische burger werd van de betreffende stad, het zgn. *ius soli*. Zij zien daarbij joden over het hoofd. Het gaat niet om geboren worden, maar om gedoopt zijn.¹⁸⁹ Als een jood al het poorterschap verwierf, was dit niet erfelijk. Kinderen van joodse poorters moesten, indien zij poorter wilden worden, een verzoek bij de stadsregering indienen of zij het poorterschap konden kopen. Twee zonen van Jacob Worms konden respectievelijk in 1692 en 1695 het poorterschap kopen.¹⁹⁰

183 Vos, 'Vogelvrij of tweederangs?', 1996, p. 76. Het is niet duidelijk waarom Panhuysen 1689 vermeldt als jaar waarin het stadsbestuur het aan joden verbood zich in Den Bosch te vestigen. Panhuysen noemt voorts 1768 als het eerstkomende jaar waarin een jood weer het poorterschap mocht kopen (Maatwerk, 2000, pp. 81-82). Reijnders, naar wie zij verwijst, vermeldt 1689 niet als jaar van het vestigingsverbod, wel dat tussen 1688 en 1768 joden poorter werden. In 1689 kocht Hartog Jacobs het poorterschap, in 1692 Isaac Worms, drie jaar later Josua Worms, in 1718 Salomon Ephraïms en in 1728 Simon Mozes Heijmans. Bij Michiel Nathan en Samuel Isler die resp. in 1742 en 1755 werden ingeschreven staat geen vermelding 'jode', ook niet bij Joseph Cappadose die in 1702 poorter werd (C. Reijnders, 'Joden en overheid in 's-Hertogenbosch van de 18de tot de 20ste eeuw', 1976, pp. 195-218). Zie ook Bader, *Stof en as*, 1998, pp. 25-26 en GAHT, Collectie Azijnman.

184 OSA H/P 320, fol. 224-226.

185 OSA H/P 600, 2 augustus 1689. Van Reede schreef over Hartog Jacobs o.m. dat deze de kost verdiende met het 'verstrekken van penningen aan de militie', met name aan 'de Engelsche natie'. De *Kroniek van Sint Geertruy* deelt mee dat Van Reede in januari 1694 een bezoek aan de Bossche stadsregering bracht. Hij werd 'seer splendido getraceert' (*Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 413).

186 O.m. Van Raaij en Spies, *In het gevolg van Willem III & Mary*, 1988, p. 131.

187 Roorda, 'De joodse entourage', 1984, pp. 143-155. De neef van Frederik Hendrik, 'de Braziliaan' Maurits van Nassau (stadhouder van Kleef, ovl. 1674) vierde de bruiloft mee van Tsippora Hamel en de zoon van reb Elia Gompers van Kleef, Cosman. Reb Elia (ovl. 1675) was financieel adviseur van de keurvorst van Brandenburg en bankier voor de Republiek. Zijn zoon Cosman werd o.m. bankier in Zaltbommel en drukker/uitgever in Amsterdam. Zie: Hamel, *Memoires van Glikl Hamel*, 1987.

188 OSA H/P 3278, 6 april 1768.

189 Van Zanden and Prak, 'Towards an economic interpretation', 2006, p. 121 en Berkenvelder, *Stedelijk burgerrecht*, 2005, pp. 168, 476, 494 en 734).

190 Merkwaardig dat beiden in 1711 als 'geboren poorters' werden aangeduid (OSA H/P 622, 4 april 1711).

Toelating van joden tot de stad was een bijzonderheid. De *Kroniek van Sint Geertruy* vermeldt nergens dat zich mensen van buiten in de stad vestigden. Voor joden en belangrijke personages maakte de kroniekschrijver echter een uitzondering: ‘1686 Een jode genaemt Jacob Worms met sijn familie gepermitteert te wonen ende coopmanschap-pen. [...] 1688: Een jode met sijn familie, genaamt Hartog Jacobs, alhier gepermitteerd’.¹⁹¹ Dat de joden, ook in Den Bosch, min of meer bij elkaar woonden, andere ge-woonten hadden dan hun christelijke mede-inwoners, droeg zonder meer bij aan negatieve beeldvorming.¹⁹²

Privileges voor joden

In 1695 waren de joden doelwit van allerlei ‘moetwilligheden’. Bosschenaren smeten vuiligheid naar hen en bezoek werd bedreigd. Het stadsbestuur vaardigde een publicatie uit, waarin gelast werd de joden – Jacob Worms, Hartog Jacobs en Isaac Worms, alle drie poorters – en hun gezinnen, bezoek en huizen met rust te laten.¹⁹³ In 1699 kwam de stadsregering bij het Amsterdamse stadsbestuur op voor ‘den Jood Jacob Worms, poirter van ’s-Hertogenbosch’, omdat Cosman Elias Gompers hem voor de Amsterdamse schepensbank had laten dagen.¹⁹⁴ Poorter Marcus Levi daagde Hendrik van Osch voor de schepensbank. Deze had hem op straat een klap gegeven. Voor de schepenen verklaarde de gedaagde dat hij Levi ‘voor een eerlijk man erkent, van welken hij niet te zeggen heeft dan eer en deugd’ en dat hij hem ten onrechte ‘in haastigheid’ de klap had toegediend. Van Osch werd veroordeeld tot een boete van ruim 230 gulden.¹⁹⁵ Poorters, van welke afkomst of religie ook, deden niet tevergeefs een beroep op bescherming door de overheid. De joodse buitenstaander werd, wanneer hij eenmaal poorter was, gerekend tot de gemeenschap van Bossche burgers en had daarom onverkort deel aan de privileges die aan het poorterschap verbonden waren.

In 1711 hield het stadsbestuur zich afzijdig toen het op de Sint Nicolaasmarkt tot een uitbarsting van geweld kwam. Niet alleen de dekenen van het kramersgilde, maar ook twee dienaren van de hoogschout plunderden de kramen van enkele joden, die duidelijk geen burger van ’s-Hertogenbosch, noch inwoner waren.¹⁹⁶ Volgens een getuige zouden de dienaars van de hoogschout soldaten hebben aangemoedigd om ook te komen plunderen door te roepen: ‘Helpt maer plunderen, het zijn maer Jooden’. Isabella Sael, een niet-joodse koopvrouw uit Utrecht verklaarde dat zij daarop luid riep: ‘Wij sijn hier in een stadt van reght, maer niet van ghewelt’.¹⁹⁷ Het regende deson-

191 *Kroniek van Sint Geertruy*, resp. fol. 389 en fol. 391.

192 Joden woonden op en rond de Pensmarkt. Vgl. Mosmans, ‘Varia joodsche gemeente’, 1940, p. 86. Voorts Huussen, ‘De joden in Nederland’, 1989, 119–120 en Reijnders, ‘Van ’joodsche natien’ tot Joodse Nederlanders, 1969. Vgl. over niet-acceptatie van buurtbewoners: Garriouch, *Neighbourhood and community*, 1986, pp. 50–55.

193 OSA H/P 419, 8 oktober 1695.

194 OSA H/P 715.

195 RA. 468, 15 december 1777.

196 T.w. Sijmen Jacobse, Abraham Daniëls, Jacob Isacs, Salomon Isaqs en Levi Prins.

197 NA. 2921, 12 december 1711, fol. 415. Van dit voorval werd een attestatie voor de notaris afgelegd. Een rechtszaak volgde niet en een vermelding in de stedelijke resolutieregisters is niet te vinden.

danks klachten over de handel en wandel van joden. In 1711 en in 1713 behandelde de magistraat een klacht tegen Jacob Worms, die te veel joodse gasten in zijn huis zou hebben die goederen te koop aanboden. Resultaat was een verbod op het herbergen van 'vreemde joden'.¹⁹⁸ In 1721 wendde het goud- en zilversmedengilde zich tot het stadsbestuur, omdat joden gestolen zilver zouden verhandelen.¹⁹⁹ Salomon Ephraïms en Simon Heijman werden in 1734 ten onrechte door een Bossche wijnhandelaar beschuldigd van valsheid in geschrifte.²⁰⁰ In 1747 dienden 'Joden en andere slegte [=arme] lieden' de stad te verlaten.²⁰¹

Toen rond 1770 veepest uitbrak en de aanvoer van gezond vlees stokte, dreef het beenhouwersgilde de prijs van het vlees op en buitte zo haar monopoliepositie uit. 'Vreemde' slagers, onder wie acht joden, leverden goedkoop vlees. De slagers protesteerden tegen deze 'valse concurrentie'.²⁰² In 1776 beschuldigde het kramersgilde de joden opnieuw van bedrog.²⁰³ Reden daarvoor was de komst van twee joodse kooplieden uit Maarssen, de gebroeders Van Lier. Het gilde voerde aan 'dat de onder-vinding had geleerd dat die van de Joodsche Natie (...) zich op allerlei intrigues toeleden en hunnen negotie meerendeels bestond uit goederen voor het uiterlijk opgeschikt doch in de grond defectueus en bedrieglijk (...) en boven dien uit goederen op een indirecte wijze verkregen, welke zij in stilte uitventen en omdroegen'. Onomwonden verzochten de kramers het stadsbestuur aan de joden geen toestemming meer te verlenen zich in de stad te vestigen en hen zeker geen poorterecht meer te verlenen. Immers, 'bedriegerijen (zijn) zeer eijgen aan dat geslacht'.²⁰⁴ Het protest van het kramersgilde leidde er in 1777 toe dat de joden het poorterecht niet meer konden verkrijgen en dat zij zich zelfs niet meer in de stad mochten vestigen.²⁰⁵ Het kramersgilde, dat ongeveer 500 leden telde, vertegenwoordigde circa tien procent van alle hoofden van huishoudens in de stad.²⁰⁶ De klachten en de toenemende druk van een grote en machtige minderheid van de burgerij zal zonder twijfel een rol hebben gespeeld in de besluitvorming van de stadsregering.

'Verlichte geesten' in de eerste helft van de achttiende eeuw, evenals de 'opinion leader' van het vaderland, de in Den Bosch woonachtige Justus van Effen, veroordeelden het beledigen van 'een eerlijken Jood'. Ze achtten dit in strijd met de 'menschelijkheid'. Ook keurden zij het mishandelen en beledigen van joden door het 'woeste en van denkbeelden ontbloot Janhagel' af, maar voor de 'menschlievende vaderlander' viel 'de menigte (joodse) Kramertjes' die 'hunnen schelmstukken buiten het bereik der wetten houden' toch buiten de categorie 'eerlijke joden'.²⁰⁷ Vanzelfsprekend beseften de joden

198 OSA H/P 337, 6 januari en 4 april 1711 en 425, 28 augustus 1713.

199 OSA H/P 427, 12 april 1721.

200 BHIC, resoluties Raad van Brabant 2861-2866. Zie Bader, *Stof en as*, 1998, p. 27.

201 OSA H/P 435, 25 februari 1747.

202 OSA H/P 394, 12 mei 1773.

203 OSA H/P 397, 23 oktober 1776. Prak, 'Verzekerd bestaan', 1992, pp. 72 en 77.

204 OSA H/P 398, 12 maart 1777.

205 OSA H/P 398, 12 maart 1777 en AG 178, februari 1777.

206 Prak, 'Verzekerd bestaan', 1992, pp. 77-78.

207 *Hollandsche Spectator*, 28 januari 1735.

Justus van Effen (1684-1735), een onzichtbare waarnemer van zijn tijd, hekelde in zijn *Hollandse Spectator* allerlei modegrillen, deelde soms rake klappen uit en liet zien wat de intellectuele burgerij zoal bezighield. Hard zingen in de kerk, het beschimpen van vreemdelingen, het mirakelgeloof van de Roomsegezinden? Er was geen onderwerp waar hij zich niet over uitliet (gravure door Pieter Tanjé).

dat zij in een kwade reuk stonden. Vanuit Amsterdam poogde het ‘Collegie van Diverse Cooplieden van de Hoogduitze Joodsche Natie Sadat Sikeinum of onderstand der oude lieden’ de handel en het leven van de kleine joodse kooplieden te reguleren en wellicht op die wijze wrevel weg te nemen bij de ‘gevestigden’. In 1768 richtte dit in 1754 opgerichte college een verzoek aan de Bossche stadsregering om de talrijke joodse kooplieden die de jaarmarkten en de kermessen afreisden geestelijke bijstand te mogen verlenen en de mogelijkheid te bieden ‘hunnen Godtsdienst agtervolgens de Joodsche Wetten en met de vereijste Ceremonien behoorlijk te kunnen verrigten en waarnemen’. De bestuurders van het college voerden als argument aan dat op deze wijze de joodse kooplieden die de jaarmarkten en kermessen frequenteerden ‘te houden [waren] onder een seker bedwang en subordinatie en alzo de goede rust en ordre gedurende dezelve jaarmarkten of kermessen meede te helpen conserveeren’. Daarnaast konden zij er voor zorgen dat de kleine kramertjes, indien deze niet meer in staat waren om te werken, niet geheel tot de bedelstaf werden veroordeeld. Een menigte bedelende joden was een schrikbeeld voor de reguliere burger en de overheden.²⁰⁸

208 OSA 3278, 24 augustus 1768; Zie ook Bader, *Stof en as*, 1998, pp. 15-16.

Niettemin had de overtuiging postgevat dat de jood met een 'lugtig hart' de christen bedroog. De fatsoenlijke burgerij twijfelde er niet aan dat zich met name onder joden 'openbare Rovers en gauwdieven en de hardnekkigste, baldadigste en lastigste Bedelaars' bevonden, 'die een fatsoenlyk mensch op de gemeene straat ontrusten kunnen'.²⁰⁹ Het gebruik van de aanduiding 'smous' in officiële stukken van de overheid was gewoon en de term 'spekjood' heel gebruikelijk.²¹⁰

'Smous, smous', riep een aantal bakkersknechten tegen Levi Nathan. Bij ondervraging door de justitie verklaarden zij 'dat sulx alleen voortkwam uit die vrij algemeene doch onbetaamlijke gewoonte om jooden te bespotten'. Een van de verdachten leek het ook niet ongewoon te vinden om een jood om het leven te brengen. Chirurgijn Bolsius, die in 1785 getuige was van het mishandelen van Levi Nathan en andere joden uit Den Bosch en Vught, sprak de verdachten op hun misdadig gedrag aan. Bakkersknecht Versteinen vroeg aan de chirurgijn 'of sij dan geen smous mogte vermoorden'. 'Neen', zei Bolsius, 'gij meugt nog geen kat vermoorden'. Het strafrecht maakte dan wel geen onderscheid tussen christen en jood,²¹¹ de stadhouder van de hoogschout Van Adrichem wees in dat jaar in zijn aanklacht tegen het viertal Bosschenaren dat een groep joden had gemolesteerd, er wel op dat joden 'gewoon zijn hunnen clagten tegens de christenen ten breedsten uyt te meeten'. Bovendien meenden de verdachte bakkersknechten dat joden 'een natie (waren) altijd op de christenen gebeeten'.²¹² Het heeft er alle schijn van dat de hoogschout zich had laten inspireren door het *Traktaat tegen het Jodendom* van de Bredase charlatan Jacob Campo Weyerman die meende dat volgens de Talmoed 'een Kristen te berooven een bevestigend en verdienstig bevel is aan den jood'.²¹³ Negatieve oordelen over joden werden gevoed door boekjes met titels als *De gestraften bedrieger of den Smous in het rasphuys* of *Den bedrieger bedrogen of den gevangen Smous* die zich ook bij de Bossche elite in de boekenkast bevonden.²¹⁴

Het werd de joden in Den Bosch erg moeilijk gemaakt een rustig leven te leiden. Simon Hartog was een van de Bossche joden die slachtoffer werd van discriminerende maatregelen. Geboren in Pleinig bij Bad Kreuznach, vestigde hij zich omstreeks 1772 in 's-Hertogenbosch. Met zijn vrouw, zoon en broer hoopte hij een bestaan te vinden in de stad. Als gevolg van een rekest van het kramersgilde moesten hij en zijn familie in 1777 de stad weer verlaten.²¹⁵ In Vught, toevluchtsoord voor meerdere joden, was hij slager. Daar werd hij in 1785 samen met een groep joden die een huwelijksfeest vierde,

209 *Hollandsche Spectator*, 28 januari 1735. De *Hollandsche Spectator* was in de eerste helft van de achttiende eeuw hét opiniërend tijdschrift van de fatsoenlijke burgerij. Zie Buynsters, *Justus van Effen*, 1992.

210 O.m. in RA. 126-08: 'Hoogduytsche Smousen' (1746) en RA. 147-08: 'swervende bende Smousen' (1751) (resp. Vos, *Dataschurk* 995 en 602). Zie ook Faber, *Strafrechtspleging*, 1983, pp. 251 en 253 en Spierenburg, *Judicial violence*, 1978, p. 78. Over houding tegenover joden op het Brabantse platteland rond 1800: Hanewinkel, *Reize door de Majorij*, 1973, pp. 13, 22-23, 32-34 en 134-135.

211 Egmond, *Op het verkeerde pad*, 1994, p. 147; Diederiks, 'Strafrecht en stigmatisering', 1987, p. 95.

212 RA. 090-02 (Vos, *Dataschurk* 666). Over de 'mini-pogrom' te Vught: Vos, 'Vogelvrij of tweederangs', 1996 en Calis, *Schelm, schurk, schoelje*, 1997, pp. 11-13.

213 Bader, *Stof en as*, 1998, pp. 12-13.

214 Vos, 'Vogelvrij of tweederangs', 1996, p. 81.

215 AG 178, fol. 173-188; Reijnders, 'Joden en overheid in 's-Hertogenbosch', 1976, p. 199; Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 46; Panhuysen is geen voorbeeld van uitwijzing bekend (*Maatwerk*, 2000, p. 82).

gemolesteerd, met de dood bedreigd en achtervolgd.²¹⁶ Nauwelijks in Den Bosch teruggekeerd werd zijn huis aan de Vughterdijk tijdens de muiterij van soldaten begin november 1787 belegerd en werden de ramen ingegoooid. Drie jaar na het anti-patriot-tenoproer vaardigde het stadsbestuur de order uit dat alle in de stad wonende joden dienden te verdwijnen. Hartog – inmiddels 'rabbi en opziener der Joodsche gemeente'²¹⁷ – vroeg de magistraat of hij 'als vast ingezetene dezer stad bij een ieder bekend geweest' [...] 'stads- en 's lands lasten gedraagen' hebbend en in het bezit van enkele huizen, ook moest vertrekken. Simon Hartog was weliswaar 'een gezeten' inwoner, maar geen poorter. Hij beseftte dat het poorterschap waarborgen bood en tot eer zou strekken en verzocht het stadsbestuur hem dit recht te verlenen.²¹⁸ Dit werd hem geweigerd, waarop Hartog rekwestreerde bij de Staten-Generaal. Hij probeerde de overheid te overtuigen van het feit dat uitzetting van joden niet hem en de zijnen, maar 'obscure en behoeftige lieden' moest gelden. Hartog had Den Bosch immers mede tot bloei gebracht. Zijn verwijdering uit de stad betekende een grote smet op zijn blazoën.²¹⁹ Simon Hartog wendde zich net als veel gevestigde joden af van de kleine 'pakdragende' jood.²²⁰ Ook joden maakten onderscheid tussen de buitenstaander, 'het grauw', en de gevestigden in 'hun natie'. 'Ieder had zijn eigen buitenstaander'.²²¹

In een uitvoerig advies aan de Staten-Generaal – door Simon Hartog ingeschakeld – toonde de magistraat dat het hem ernst was. Hartog was het voorbeeld van de jood: listig en leugenachtig! In haar antwoord aan de Staten-Generaal refereerde de stadsregering onder meer aan de 'geduurige en veelvuldige diefstallen' die in de Meierij werden gepleegd door joden. En dat was slechts mogelijk doordat 'de plegers van dezelve middel vinden om hunne gestoole goederen vaardig kwijt te raken, waartoe de jooden immers van die soort als zich hier ter neder zetten, gelijk niemand zal ontkennen zeer geneigd zijn de hand te leenen'.²²² Ondanks de antisemitische toon en de dreigende taal – Joden 'schuwen het licht', Hartog bedrijft 'swendelhandel'²²³ – lukte het niet Simon Hartog uit de stad te verwijderen. Het duurde nog lange tijd, maar enkele jaren na de gelijkberechtiging, op 3 mei 1799, ontving Simon Hartog het felbegeerde poorterrecht.²²⁴ Aan de rol van de joodse kooplieden in 's-Hertogenbosch lijkt met de maatregel van het Bossche stadsbestuur een einde gekomen. Een deel van hen vestigde zich in Vught. Van een jood werd in 's-Hertogenbosch, ook aan het einde van het ancien régime, nog geen

216 Vos, 'Vogelvrij of tweederangs', 1996.

217 OSA H/P 699, 13 februari 1788.

218 OSA H/P 412, 15 december 1790.

219 OSA H/P 413, 26 januari 1791.

220 *Hollandsche Spectator*, 28 januari 1735. De arme 'pakdragende' joden werden in dubbel opzicht buitengesloten: door Nederlandse burgers en door gevestigde joden (Egmond, *Op het verkeerde pad*, 1994, pp. 237-238).

221 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 46.

222 OSA H/P 413, 23 februari 1791.

223 OSA H/P 413, 23 februari 1791.

224 Op 3 mei 1799 verwierf Simon Hartog uiteindelijk het poorterrecht. Zijn zoon Hartog Simon was hem voorgegaan. Deze werd poorter op 27 februari 1798. Prak verwisselt beiden (*Republikeinse veelheid*, 1999, pp. 230-231). Hartog Simon die in 1792 met de Haagse bankiersdochter Sara Rachel Kann huwde en met medewerking van zijn schoonfamilie zijn intrede deed in de financiële wereld en effectenhandel, kon zich borg stellen voor zijn vader. Zie uitvoerig over de familie Hartog/Hartogensis: Bader, *Stof en as*, 1998, pp. 33-60.

burgerzin verwacht. Toen de bejaarde arts Levi Salomons bij de plundering van 1787 van alles was beroofd, en hij zijn enige dochter Rosetta geen bruidschat kon meegeven, gaf hij alle hoop op een goed huwelijk voor haar op. Alleen wanneer hem het burgerrecht werd verschaft, kon zij misschien nog worden uitgehuwelijkt. Zijn verzoek werd afgewezen.²²⁵ Zowel Hartog als Salomons hoopten vurig op de status van Bosch poorter. Het was zoals Prak opmerkt een vorm van sociaal kapitaal.²²⁶ Het poorterschap verleende toegang tot de wereld waarin men gerespecteerd werd.

De toename van discriminatoire maatregelen tegen de joden in de tweede helft van de achttiende eeuw werd ongetwijfeld versterkt door de toenemende verpaupering die ongenadig toesloeg, in het bijzonder onder de grote groepen joden die reeds aan de rand van het bestaan balanceerden. Veel joden kwamen daardoor in de criminele sfeer terecht. Het optreden van joodse bendes en individuele joodse criminelen versterkte het negatieve beeld van de jood.²²⁷ De gilden met hun monopolie op de handel en de ambachten hadden overwonnen. Doch enkele jaren later mochten de joden terugkeren en werden zij officieel niet langer als leden van een afzonderlijke 'Joodsche Natie' beschouwd. Ze dienden als volwaardige burgers te worden bejegend. Dat gebeurde echter niet. Nog in 1806 duidde het Bossche gemeentebestuur de joden aan als 'van de Joodsche Natie' en maakte hen, zelfs bij de Minister van Binnenlandse Zaken, verdacht. De aanwezigheid van joodse handelaren bezorgde de winkelniering veel schade 'als wetende zij door listige handelswijze en slechtere waren, die zij tot mindere prijzen uitventen, zich in een meerder debiet dan de christenen te attireren'. Voorts werd hen de toename van de criminaliteit nog eens aangewreven.²²⁸

CONCLUSIE

In de discussie over normen en waarden wordt vaak gewezen op de reizigers uit de omringende landen die de Republiek prezen om haar tolerantie en religieuze vrijheden.²²⁹ Nu was de tolerantie en religieuze verdraagzaamheid in vergelijking tot het buitenland groot. Maar net als vele andere verworvenheden en rechten verschilden deze van provincie tot provincie en daarbinnen van stad tot stad. Vraagstukken van uitsluiting

225 OSA H/P 414, 4 april 1792.

226 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 47.

227 Diederiks, 'Strafrecht en stigmatisering', 1987, pp. 94-95. In 1766 liet de overheid bij de Bossche drukker Palier een 'Lyste van Vagabonden' drukken. Van de 313 gezochte en beschreven 'gaauwdieven en suspecte personen' waren er 23 van de 'Joodsche natie'. In 1783 verscheen een 'Lyste der gedetineerde Jooden te 's-Hertogenbosch'. Tien joden werden ter dood gebracht, de overigen verbannen en/of geëxileerd. Bij de 'Generale Jagt' werden in januari 1787 131 vagebonden gevangen. Daaronder waren 18 joden. In de jaren veertig en vijftig (maar ook later) is er sprake van rondzwervende groepen joden die het voorzien hadden op boerderijen en reizigers in het Brabantse land (zie o.m. RA. 126-08; Vos, *Dataschurk* 995 en RA. 147-08; Vos, *Dataschurk* 602). Ook in 1742 (RA. 107-04; Vos *Dataschurk* 919), 1767 (RA. 126-06; Vos, *Dataschurk* 74) en 1774 (RA. 128-04; Vos, *Dataschurk* 1080). Voorts Bader, *Stof en As*, 1999, pp. 16-20 en voor joodse bendes aan het einde van de achttiende eeuw: Egmond, *Banditisme in de Franse tijd*, 1986 en van dezelfde auteur: *Op het verkeerde pad*, 1994.

228 Bader, *Stof en As*, 1998, pp. 35-36.

229 Buitenlanders duiden deze verworvenheden overigens niet positief! Vgl. Van Deursen, 'Lichaam en geest', 1997, pp. 262-270.

en discriminatie in de vroegmoderne tijd lagen heel ingewikkeld. In de eerste plaats bestond in de stedelijke samenleving een belangrijke scheiding tussen poorters en niet-poorters. Hoewel in de praktijk ook de ingezetene niet-poorter bescherming genoot, stond een poorter op een hoger plan. Hij maakte deel uit van de stedelijke gemeenschap die zich beroepen kon op verkregen voorrechten. Het onderscheid met de vreemdeling was nog veel groter. De constatering van Prak voor Amsterdam dat 'de vreemde, rondtrekkende, bedriegende, illegale en moreel abjecte buitenstaander in elk opzicht het tegendeel van de fatsoenlijke, gehoorzame, plaatselijk gewortelde gildenbroeder' was, geldt eveneens voor 's-Hertogenbosch.²³⁰ Het corporatief vertoog sloot de vreemdeling uit. Deze bleef buitenstaander. De gevestigde poorters zetten zich bij tijd en wijle scherp af tegen deze buitenstaanders. Met het zwart maken van de ander werd de eigen groepsidentiteit versterkt.²³¹ De buitenstaander die in principe 'eerloos' was, genoot geen vertrouwen. Familie, buurt, stad en gilde, dienden gevrijwaard te zijn en te blijven van sociaal inferieuren.²³²

Vreemdelingen waren in de eerst plaats niet-poorters. In het bijzonder gold dit de joden, de groep buitenstaanders die in gewoonten, gekoppeld aan hun religieuze beleving, afweek van het christelijke gedachtegoed en de christelijke levenswandel en daarom in de Republiek en ook in 's-Hertogenbosch nauwelijks of niet in aanmerking kwam voor het poorterschap. Omdat joden veelal niet in het bezit waren van het poorterschap konden zij gediscrimineerd worden. De stedelijke overheid deed daar aan mee. Klachten en ernstige beschuldigingen van gevestigden over joden werden serieus genomen en het kon zelfs zo ver komen dat marktkramen van joden geplunderd werden. Niettemin waren er grenzen aan de intolerantie. Een verlichte geest als Justus van Effen ontleende deze aan de redelijke godsdienst of deed een beroep op het fatsoen van de middenstand. Maar niet alleen de verlichte Van Effen wees intolerant gedrag af, er leefde bij gewone mensen ook een besef dat 'recht doen' haaks stond op het plunderen van kramen van vreemdelingen. Koopvrouw Isabella Sael wees daar luid protesterend op.

Joden waren niet vogelvrij. Maar zonder het begerenswaardige privilege van het poorterschap waren zij tot op zekere hoogte rechteloos. Eenmaal in het bezit van het privilege – dat voor joden vanwege hun niet-gedoopt zijn niet overerfbaar was – werden joden als volwaardig lid van de Bossche stedelijke gemeenschap bejegend. Pas dan konden zij een beroep doen op de privileges die verbonden waren aan het poorterschap, waren zij Bosschenaar en maakten zij deel uit van de gevestigde stedelijke gemeenschap.

Simon Hartog die na veel moeite het poorterschap verwierf, beantwoordde aan het profiel van die gevestigde burger. Hartog stond op een hoger plan dan zijn geloofsgenoten die niet in het bezit waren van het poorterschap. Joden die geen poorter waren, beschouwde ook hij als minderwaardig. Zij werden voor hem vreemdelingen en hij handelde daar ook naar. Poorter Simon Hartog kon rekenen op de bescherming door

230 Prak, 'Individu, corporatie', 1997, p. 311.

231 Elias, 'Theoretisch essay', 1991.

232 Farr, *Artisans in Europe*, 2000, pp. 222-223.

de overheid. Voor de christelijke burger bleef de jood overigens nog lang na de wettelijke gelijkstelling een buitenstaander.²³³

Het paradoxale was dat hoewel de poorter het cement was van de stedelijke gemeenschap, het poorterschap tegelijkertijd breuklijnen in die stedelijke samenleving veroorzaakte.

Dat bleek ook in de jaren veertig van de zeventiende eeuw. Om de gereformeerde kerkenraad tegemoet te komen besloot de stadsregering katholieke immigranten het poorterschap te weigeren. Al heel snel werd gekozen voor een pragmatische oplossing. Katholieken die van belang waren voor de stedelijke economie kregen het poorterschap wel. Toen in 1653 de kerkenraad nog eens informeerde naar de toepassing van de resolutie bleek dat ook deze regel niet meer werd gehandhaafd. Vanaf dat moment ontvingen zowel katholieke als gereformeerde immigranten na betaling en onderzoek van hun geloofspapieren het poorterschap.

Het poorterschap was een voorrecht dat niet alleen toegang verleende tot een beroepsgroep, het verschaftte ook eer, status, bescherming en vrijheid en kan als sociaal kapitaal worden beschouwd. Twee decennia na de Reductie manifesteerde het burgerschap zich als een religieus neutraal fenomeen binnen een algemeen christelijke samenleving. Indien de Bossche stedelijke gemeenschap er bij gebaat was, werd aan joden het poorterschap verleend. Bij het afleggen van de poorterseid was de nieuwe poorter, ook de jood, Bosschenaar, met alle rechten en plichten die daaraan verbonden waren.

233 Van de Sande en Vos, 'De kerk in het midden', 1997, p. 254.

De Schutterijen: Edel Manhaftigh en Garde der Stadt

Om de landsheer bij te staan, maar ook om de stedelijke autonomie en de burgerlijke vrijheden te verdedigen werd in 's-Hertogenbosch, net als in tal van andere steden, besloten tot de oprichting van schutterijen. Alle burgers waren verplicht hun aandeel daarin te leveren. Er werd van uitgegaan dat vooral de welgestelde burgers het nut van de verdediging van de verworven vrijheden ter hand wilden nemen. Een parallel dringt zich op met de adel, die het recht had zijn bezit te beschermen en dit ook kon omdat zij wapens bezaten. In Vlaanderen en Brabant werden in de dertiende eeuw reeds schuttersgilden opgericht. Een proces dat zich van de Lage Landen, Rijnland, de Baltische landen tot in Schotland uitbreidde. In de Schotse hoofdstad was in de zeventiende eeuw sprake van een compagnie burgermilities.¹

De Bossche schutterijen verdedigden nog eind achttiende eeuw hun bestaan door er op te wijzen dat zij vanouds ingesteld en 'altijd gehouden zijn voor de macht en zenuwen van 't gemeene best.'² Het was hun taak de stedelijke gemeenschap te beschermen en de landsheer militaire bijstand te verlenen.³ De trouw en eensgezindheid bleken volgens de Bossche Colveniers niet alleen uit de bereidheid om stad en hertog te dienen, maar ook uit hun oefeningen en jaarlijkse wedstrijden op Sint-Annadag. Het spreekwoord: *Heusheid hoord den Boogaard toe* was volgens hen ontsproten uit het vertoon van eendracht en trouw door de Colveniers.⁴

De schuttersgilden, moeilijk toegankelijk voor de minder kapitaalkrachtige burger omdat de schutter zijn uitrusting zelf diende te bekostigen, groeiden in de late middeleeuwen uit tot elite gezelschappen. Gewone stedelingen werden in tijden van crisis veelal door de stedelijke wijkorganisaties opgetrommeld om de stad te helpen verdedigen. De schuttersgilden verplaatsten hun activiteiten naar het organiseren van en deelnemen aan festiviteiten en recreatie.⁵ Zo groeiden in de late middeleeuwen de schuttersgilden in West-Europa uit tot corporaties die vooral uitblonden in het ten-toonspreiden van de roem en eer van hun stad. In competities tussen de verschillende

1 Prak, 'Burgers onder de wapenen', 1997, pp. 4-5. Prak noemt de voornaamste literatuur.

2 AS 66a, *Memorie ter adstructie van het recht der Schutterijen*, 1787 fol. 1vo. Hierna geannoteerd als 'Memorie 1787'.

3 Vgl. Van Autenboer, *Kaarten van de schuttersgilden* dl. 1, 1993, pp. 415-420.

4 Request 1785, fol. 5.

5 Van Autenboer, 'De schuttersgilden uit het oude hertogdom', 1987, p. 88.

stedelijke schuttersgilden droegen zij bij aan het ontstaan van een specifieke 'civic culture'.⁶ De overheden stimuleerden deze activiteiten omdat nadruk op militaire activiteiten een gevaar in zich borg.⁷ Maar ondanks de interstedelijke wedstrijden en de schietspelen bleven de schuttersgilden bewapende legertjes. In het Duitse rijk weerden zij zich in de strijd om de stedelijke autonomie⁸ en in de Nederlanden kon van hun opstelling het al of niet slagen van bijvoorbeeld de Beeldenstorm afhangen.⁹ In 1579 bracht het Schermersgilde, gevormd door gereformeerde jonge mannen die onder Willem van Oranje hadden gediend, de Bossche stadsregering aan het wankelen. De vraag prangde ook als de schutterijen werden opgeroepen om onlusten te beteugelen. Welke partij zouden de schutters kiezen als het eens tot een belastingoproer kwam?

In de zestiende eeuw werden de schuttersgilden in de noordelijke Nederlanden omgevormd tot stedelijke paramilitaire organisaties. Steden werden in schutterswijken verdeeld, waaruit de schutterijen hun leden rekruteerden. De gerekruteerden waren verplicht in de schutterijen te dienen. Slechts 'eerlijke' mannen en daarenboven gegoed – want opnieuw werd van de schutter gevraagd zijn eigen uitrusting te betalen – dienden in de schutterijen. Van schutters verwachtte de overheid oog en inzet voor het stedelijk belang dat zij boven het eigenbelang moesten laten prevaleren. Schutters moesten de ware vertegenwoordigers van hun stad zijn. Ze dienden waakzaam te zijn en de bestaande orde en veiligheid te waarborgen. Maar bewapende burgerwachten konden ook een gevaar voor de bestaande orde worden. De stedelijke regeringen verstevigden daarom hun greep op de schutterijen door de hoofdofficieren uit de stedelijke regering te kiezen of mannen die daar nauw aan waren gelieerd.

Om zich van hun defensieve taak te kunnen kwijten oefenden de schutters in hun bogaarden.¹⁰ Het drillen kwam ook goed van pas voor een andere, eveneens gewichtige taak, namelijk de vertegenwoordiging van de stadsgemeenschap. Bij allerlei ceremonieel vertoon waren de schutterijen present. In de middeleeuwen vervulden de schuttersgilden een belangrijke rol in processies, in de Staatse periode was aan de schutterijen een niet minder belangrijke representatieve taak toebedeeld: de begroeting van gewichtige personen en de jaarlijkse parade tijdens de kermis, wanneer niet alleen de stedelingen op de been waren, maar ook velen van buiten naar de stad kwamen.

De traditionele Brabantse literatuur besteedt veel aandacht aan de schuttersgilden.¹¹ Jhr. Verheijen achtte het midden negentiende eeuw belangrijk de geschiedenis van de Bossche schutters te boekstaven, maar wijdde slechts een enkel woord aan de schutte-

6 Arnade, *Realms of ritual*, 1996, pp. 65-94; Pleij, *De Sneeuwpoppen*, 1998.

7 Hale, *War and society*, 1985; Boynton, *The Elizabethan militia*, 1967; Descimon, 'Officieren van de Parijse schutterij', 1997, pp. 12-39.

8 Hsia, 'Civic militia', 1997, pp. 52-60.

9 Mechelen: Van Autenboer, 'De schuttersgilden', 1987, pp. 89-90; Amsterdam: Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994; Den Bosch: Schuttelaars, *Bossche beroerten*, 1991, pp. 87-170.

10 In 's-Hertogenbosch werd vrijwel nooit over 'doelen' gesproken.

11 Jolles, *De schuttersgilden van Noord-Brabant*, 1974; Van Autenboer, *De kaarten van de schuttersgilden*, 1993; Isings, *Brabantse schuttersgilden*, 1983; Van der Heijden, *De Oude Schuits*, 1992; Themnummer *Brabants Heem* 55, 2003.

rijen van na 1629.¹² In de zeventiende en achttiende eeuw lijken de geschiedschrijvers minder geïnteresseerd, omdat de schuttersgilden zich naar de tot voor kort heersende opinie niet konden ontplooiën door ‘de Hollandse onderdrukking’ van ‘de Kerk’ en de gilden ondanks dapper verzet wegwijnden.¹³ Het algemene patroon in de literatuur volgt de middeleeuwse oorsprong, de trouw aan de Hertog van Brabant, de toewijding aan de katholieke kerk, de patroonheilige en de Maagd Maria, de neergang in de Staatse periode door onderdrukking, en de bloei na 1850, waarin dikwijls werd teruggegrepen op de glorie van de schuttersgilden: ‘De eerste helft van de 16^e eeuw. O, hoe schoon was die tijd, toen immers alles bloeide’.¹⁴ De schutterijen in Noord-Brabant vervullen thans in de dorpen een belangrijke rol in het gemeenschapsleven. Ze worden nog vaak beschouwd als dragers van ‘typisch’ Brabantse kenmerken, de katholieke ‘volksaard’ en de onvoorwaardelijke trouw aan ‘de’ kerk, waarmee als vanzelfsprekend de katholieke kerk wordt bedoeld.¹⁵ De hang naar lang vervlogen tijden weerspiegelt zich in de kledij van de schutters, de ‘wapens’, aanspreektitels en andere vormen van ‘invented tradition’.¹⁶ De ‘broederschap’, die zich volgens de kenners van het schuttersleven in de katholieke middeleeuwen kon ontwikkelen, wordt ook anno 2007 onderhouden.¹⁷

In dit hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de Bossche schutterijen in de Staatse periode. Hoewel het zwaartepunt in de zeventiende en achttiende eeuw ligt, is het van belang aandacht te schenken aan de middeleeuwse schuttersgilden waarin de vroegmoderne schutterijen hun oorsprong vinden. De schutterijen grepen tot in hun nadagen terug op de toen verkregen privileges en verrichte daden. Daaraan ontleenden zij een belangrijk deel van hun identiteit (tweede par.). Voorts is de periode tussen de inname van de stad in september 1629 en de oprichting van de burgerlijke paramilitaire organisaties in 1643 belangrijk. Dat de stad bijna vijftien jaar geen functionerende schutterijen bezat, had alles te maken met de onduidelijkheid over de loyaliteit van nieuw op te richten

12 Verheyen, *Bijdrage*, 1857. Verheyen volgt de ‘Memorie dienend tot justificatie van het verzoek door de magistraat gedaan tot restitutie der geweren aan de geëxerceerd hebbende rotsgezellen van de vier schutterijen’ uit 1791 (OSA H/P 4056) waarin de kapiteins het voortbestaan van de corporaties aan de hand van roemruchte daden van de schutterijen in het verleden poogden te rechtvaardigen.

13 Rooijakkers wijst op het actieve verzet van de schuttersgilden tegen de Haagse plakkaat: Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 1994.

14 Iven e.a., *Schuttersgilden*, 1983, p. 116.

15 Vgl. Rooijakkers, ‘Ontaard broederschap’, 2000, p. 19. Zie voor de sfeer binnen de schuttersgilden voorts: Iven e.a., *Schuttersgilden*, 1983.

16 Bijv. ‘Het schutters- en gildewezen is uit de regio Weert niet weg te denken. De hang naar en de verbondenheid met het oude Bourgondische in deze streek is op tal van plaatsen nog duidelijk aanwezig, onder andere door de eeuwenoude schutterijen. Onze stadsschutterij is dan ook nadrukkelijk in de historie verankerd. De middeleeuwse gebruiken en titulatuur zijn bij Sinte Catharina bewaard gebleven. De galakostuums zijn gebaseerd op de kleding afgebeeld op de schilderijen van de Haarlemse schilder Frans Hals en zijn historisch verantwoord’ (17 april 2007: www.catharina1480.nl). De leden van de Bossche Oude Schuts pakken het anders aan. Geen Hollandse fratsen. Zeker, ook zij voelen zich verbonden met de bloeitijd van het grote Bourgondische rijk, spreken elkaar vandaag nog aan met ‘hoge deken’ en ‘deken-schrijver’, maar trekken daarbij kleding aan die gebaseerd is op ‘voorstellingen uit de vijftiende eeuw’ (17 april 2007: www.deoudeschuts.nl). In een boekje dat verscheen bij de gildetentoonstelling in Den Bosch in 1985 proeven we de sfeer waarin de schuttersgilden verkeren: ‘Dat wat zo typisch Brabants is, wat het diepst van het hart roert door eerlijkheid en oprechtheid, wat stijlvol de eeuwen met zich draagt, waar het spel nog te spelen valt, waar eenvoud de gildegeest zo sterk siert, dat alles is meer dan de mocite waard.’ (Oomen, ‘Iets over het Gildewezen’, 1985, p. 23).

17 Zie Themanummer *Brabants Heem* 55, 2003 en Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 1994, pp. 495 ev.

Houtsnede van Sint Joris – patroon van de Oude Schuts – die de draak doodt. Bijlage bij het Nieuwjaarsgedicht van de Oude Schuts voor het jaar 1770 (Atlas van Stolk).

schutterijen, die gevormd moesten worden uit de gereformeerde, maar vooral uit de overwonnen katholieke burgerij (par. 3). In de vierde paragraaf worden de 'nieuwe' schutterijen geïntroduceerd en komt de samenstelling van de schutterijen aan de orde. De merkwaardige verdeling van de stad in schutterswijken kon evenals het gedrag van de schutters, dat veelal gerelateerd was aan opvattingen over 'eerzaamheid', aanleiding geven tot conflicten. Onverwacht was het geringe aantal conflicten rond de confessie. In de paragraaf 'Problemen en spanningen' zal hierop worden ingegaan. Het takenpakket van de schutters, het waarborgen van de veiligheid en de 'vrijheden' van de stedelijke gemeenschap, vormt de inhoud van de vijfde paragraaf. Hoe de schutters werkten aan hun eendracht, deze beleefden en zich presenteerden als corporatie en als vertegenwoordigers van de stedelijke gemeenschap is in de twee volgende paragrafen te lezen. De algemene roep om bevrijding van het Haagse oligarchische juk klonk eind achttiende eeuw ook in Den Bosch. Uit onvrede over de gezagsuitoefening grepen de corporaties terug op aloude privileges waarmee zij de autonomie van 's-Hertogenbosch verdedigden. De politisering van de schutterijen aan het einde van de achttiende eeuw wordt in de negende paragraaf behandeld. Tot slot wordt de vraag gesteld naar het inkomsten- en uitgavenpatroon, waaruit de afhankelijkheid en onafhankelijkheid van deze corporaties ook aan het licht komen.

Dit deel van de studie schenkt ruim aandacht aan de rol die de schutterijen vervulden in het proces van identiteitsvorming. De schutterijen werden als onmisbaar beschouwd in de verdediging van de stedelijke autonomie, die nauw verbonden was met het bezit van de middenklasse. In een autonome stadsrepubliek beleefden de burgerlijke middengroepen hun politieke en economische vrijheid. Iedere stad liet zich door deze legertjes van de burgerij vertegenwoordigen, mannen die veel waarde hechtten aan hun stad en daar veel voor over hadden. In de vroegmoderne tijd waren er desondanks momenten dat ook de Bossche schutterijen in verval en vergetelheid raakten. Uit de wisselwerking tussen het stadsbestuur en de schutterijen blijkt echter telkens dat vier 'borgercompagnieën' een rol vervulden waarin het martiale karakter een afspiegeling was van wat de stad 's-Hertogenbosch wilde zijn. Een trotse stad met privileges die het waard waren om voor op te komen. Een versregel uit het 'Lof- en Eerzang' dat in 1744 aan de Handboogschutterij werd opgedragen, drukt uit wat de schutters voor en na 1629 wilden zijn: *Edel Manhaftigh en garde der Stadt, Dees eer hebben wij altijd gehad*.¹⁸ Een corporatie van mannen die pal stond voor de stedelijke privileges en vrijheden en zichzelf zag als drager van de stedelijke identiteit.¹⁹

DE MIDDELEEUWSE SCHUTTERSGLDEN

Zowel de verdediging van de stad als het militair bijstaan van de hertog was een taak van de burgerij. De reglementen van de ambachtsgilden verplichtten de leden daartoe

¹⁸ GAHT, bibliotheek, Hd.1348.

¹⁹ Vgl. Barry, 'Bourgeois Collectivism?', 1994, pp. 87 en 98.

tot de aanschaf van een militaire uitrusting.²⁰ In de dertiende eeuw was in Den Bosch sprake van een schuttersgilde, voor de verdediging en gevormd uit getrainde burgers.²¹ Buiten de eigen stadsmuren zetten zij zich ook in voor de Brabantse hertog. Ter verdediging van Brabant en bescherming van hun landsheer Jan IV belegerden de schutters in 1418 Dordrecht.²² 's-Gravenbrakel in Henegouwen, door de Engelsen bezet, werd mede door het optreden van Bossche schutters in 1424 ontzet en in brand gestoken. De schrik zat er goed in als we de Bossche stadssecretaris Peter van Os mogen geloven: 'die tijdinge quam alle Henegouwe doer, vele steden aldair, als Valencijn ende andere, quamen te genaden ende iaechden uuyt die Engelsche ...'.²³ De twee schuttersgilden bewezen hun dapperheid, maar honderden mannen keerden niet terug van het slagveld.²⁴ De schutters verdedigden echter allereerst de eigen stad en stonden hun landsheer slechts op verzoek bij.²⁵ Nog aan het einde van de achttiende eeuw benadrukten de schutterijen deze beide doelstellingen; ze hadden hun moed toen echter lang niet meer bewezen.²⁶

Naast de defensieve en offensieve taken legden de schutterijen grote nadruk op de 'interstedelijke' ontmoeting van gildenbroeders. In 1393 ontmoetten schutters elkaar in Mechelen en een jaar daarna waren zij present bij de schietspelen te Doornik. De schutters waren de uitverkorenen om de kracht van 's-Hertogenbosch te tonen. Daarom was het van groot belang voor de eigenwaarde en het prestige van de stad aan het schietspel te Gent in 1498 deel te nemen, waar overigens ook de Bossche stadspijpers en rederijkers aan bijdroegen. Kosten noch moeiten spaarden de schutters om het imago van de stad en de schutterijen te vergroten. Naast 's-Hertogenbosch waren maar liefst 31 andere steden vertegenwoordigd door hun schuttersgilden. Met veel pracht en praal trok een lange stoet richting Gent. 's-Hertogenbosch was aanwezig met zeven versierde praalwagens met 'banckens so men in Hollant siet'. In de Bossche 'afdeling' bevond zich ook een maagd in het wit met het schild van Sint Joris, vergezeld van een wilde-man met het wapen van de stad 's-Hertogenbosch. Voorts liepen er twee herauten met scepters waarvan het opzetstuk van de een bestond uit een kroon en de andere uit een papegaai. Hierna volgden 52 ruiters.²⁷

De schietfestijnen droegen bij aan een trotse burgercultuur. Alle deelnemende schuttersgilden manifesteerden het stedelijk zelfbewustzijn van hun eigen stad.²⁸ Naast de vaandels van de schutterijen wapperden de vlaggen van de stad.²⁹ De schutters hechtten waarde aan de participatie van de aristocratie. De Gentse schutters konden

20 Jacobs, *Justitie en politie*, 1986, p. 60.

21 Verheyen, *Bijdrage*, 1857, p. 10.

22 Verheyen, *Bijdrage*, 1857, p. 17.

23 Van Lith-Droogleever Fortuijn e.a. (bew.), *Kroniek van Peter van Os*, 1997, fol. 164v.

24 Request 1785, p. 3.

25 Oomen, 'Iets over het Gildewezen', 1985, p. 24.

26 Bv. de Memorie 1787.

27 Van Duyse, 'Het groot schietspel', 1855-1856, pp. 296-314. Het is grappig dat de wijze waarop de Brabantse Bosschenaren zich presenteerden als 'Hollands' werd bestempeld.

28 Zie voor stadsspektakels en de representatieve functie van de schutters voor de stad: Pleij, *Sneeuwpoppen*, 1998, pp. 166-174.

29 Arnade, *Realms of ritual*, 1996, p. 70.

trots zijn op de toetreding van Philips de Stoute in 1369,³⁰ hertog Arnold van Gelder was lid van de Bossche Oude Schuts³¹ en in 1534 nam Floris van Egmond deel aan het papegaaischieten bij de Colveniers. De graaf van Buren en tevens stadhouder van het hertogdom Brabant schoot zich naar de koningstitel.³² De titels die de winnaars van de schietspelen ontvingen, maar ook de titulatuur binnen de hiërarchie van de schuttersgilden (koning, keizer) laten de fascinatie met de aristocratische militaire cultuur zien.³³

Keer op keer ontvingen de schutterijen erkenning van de landsheer in de vorm van allerlei privileges, waaronder immuniteit. Zo werden schutters niet aansprakelijk gesteld voor de dood van een medebroeder wanneer deze tijdens het schietspel of oefeningen met de wapenen overleed.³⁴ De laatmiddeleeuwse schutterijen lieten in hun optreden, heldhaftige uitrusting en rivaliserende schietspelen zien dat zij niet alleen bereid waren hun landsheer te dienen maar in het bijzonder voor hun stad wilden opkomen. Nog in 1787, toen de schutterij van de Oude Voetboog haar recht op de wapenhandel verdedigde, onderstreepten de officieren van deze compagnie deze verbondenheid in een *Memorie*: de eigen stad stond voorop. De magistraat mocht de schutterijen zelfs tegen de landsheer gebruiken wanneer 'de volkszaak der burgerij dat vereiste', zo werd toen betoogd.³⁵

Oorlogen en Oproeren

De Gelderse Oorlogen en de Tachtigjarige Oorlog drongen de sportieve- en gezelligheidselementen naar de achtergrond. De stedelijke militie richtte zich meer op haar verdedigingstaak, hoewel anderzijds de komst van professionele soldaten deze taak sterk beconcurrerde. Aan het einde van de vijftiende en in de eerste helft van de zestiende eeuw stond het noorden van Brabant aan de voortdurende dreiging van de Geldersen bloot. In 1497 trok de graaf van Buren met soldaten het hertogdom Gelre binnen. Uit de schutterij van de Oude en Jonge Voetboog koos hij zich 49 mannen die aan de krijg deelnamen, aangevuld met nog eens 143 poorters die door de ambachtsgilden waren bewapend. Het gevaar was zeer nabij toen in 1524 de Geldersen de ten noorden van Den Bosch gelegen dorpen Orthen en Empel in brand staken.³⁶

De dreiging die uitging van de boerenopstanden in het Duitse Rijk, antiklerikalisme, ondermijning van de traditionele leer, een algemene angst, de verschrikkingen zoals verbeeld door Jheronimus Bosch, maar ook, concreter, stremmingen in de Sontvaart als gevolg van de oorlog tussen Denemarken en de Hanze troffen de stad. Een nieuwe bede van landvoogdes Margaretha was de directe aanleiding tot een oproer in 1525. De dekenen van de ambachten die samen met de andere leden van de stadsregering ter

30 Arnade, *Realms of ritual*, 1996, p. 71.

31 Hermans, *Verzameling kronyken*, 1848, pp. 63-64.

32 Van Oudenhoven, *Beschryvinge der Stadt*, 1649, p. 57.

33 Arnade, *Realms of ritual*, 1996, p. 70.

34 Archief Schutterijen (AS) 31 (Jonge Schuts), ca. 1525. In 1408 verleende hertog Anton van Brabant dit privilege (OSA H/P 4050). Vgl. Autenboer, *Kaarten van de schuttersgilden II*, 1993, p. 494 en Verheyen, *Bijdrage*, 1857, p. 50.

35 *Memorie* 1787, fol. 5v.

36 *Kroniek van Sint Geertry*, fol. 79v.

verantwoording werden geroepen, vroegen begrip voor de moeilijke situatie van de stad. Omstandig legden zij uit dat 's-Hertogenbosch een 'borstwering en schild tegen iedere aanval van de Gelderse vijand' was.³⁷ De stadsregering deed tevergeefs een beroep op de kloosters die vanwege hun bevoorrechte positie bij de stedelingen veel ergernis wekten.³⁸ Woede over de arrogantie van de clerus culmineerde in een opstand, waarbij de kloosters werden geplunderd. Evenals in Midden-Europa kwamen opstanden voort uit fysieke én geestelijke honger.³⁹ Antiklerikale gevoelens gingen samen met de sympathie die vele ambachtslieden hadden voor de nieuwe leer.⁴⁰ Om het oproer, dat bekend staat als het Krijtersoproer,⁴¹ de kop in te drukken werden uit 'het betrouwbare' deel van de bevolking bewapende vendels gevormd, naast de gemobiliseerde schutterijen.⁴² Uiteindelijk gingen de stedelingen letterlijk door de knieën voor Margaretha, die hen genadig vergaf. Niet echter zonder inperking van de invloed van de ambachtsgilden, die door de landsregering als de grote boosdoeners werden beschouwd. Zo werd de gilden onder meer het voorrecht om algemene vergaderingen te beleggen ontnomen.⁴³ In augustus 1525 legde de hertog van Brabant, Karel v, de stad een nieuwe politieke organisatie op, waarbij de macht van de ambachtsgilden voor het grootste deel werd beknot. Het Krijtersoproer had ook gevolgen voor de schuttersgilden. Aan het hoofd van ieder schuttersgilde diende voortaan een hoofdman te staan.⁴⁴ Hoofdmannen of kapiteins verdrongen de dekenen van de eerste plaats. Voorts richtte de landsheer naast de bestaande schutterijen een 'modern' schuttersgilde op: het gilde der Colveniers. Het militaire aspect van de schutterij kwam meer en meer centraal te staan; bittere noodzaak, gezien de Gelderse dreiging. In 1542 verbrandde Maarten van Rossum de even buiten de Vughterpoort gelegen wijk 'Vranckenhoffstadt'.

Burgervendels en schuttersgilden

Van den Heuvel wijdt in zijn studie over de Bossche ambachtsgilden voor 1629 een hoofdstuk aan de militaire functie van de ambachtsgilden.⁴⁵ De ambachtsgilden, waarvan iedere poorter in die tijd lid was, rekruteerden uit hun midden weerbare mannen die het stedelijke leger vormden. Elke gildenbroeder moest in het bezit zijn van een wapenrusting. Bij de heervaart werden de schutten gegroepeerd onder hun banier en aangevoerd door dekenen of gezworenen. Slechts zieken en de minder draagkrachti-

37 Kuijer, 's-Hertogenbosch 1185-1629, 2000, p. 301.

38 Van Uytven, 'Altyt siet dat eynde aen!', 1986, pp. 337-355.

39 Zie o.m. Blicke, 'Reformation in Erfurt', 1998, pp. 129-148. De titel suggereert dat Blicke slechts oproeren in Erfurt aan de orde stelt. De auteur wijst ook op overeenkomsten met opstanden in steden als Solothurn, Bazel, Neurenberg en Memmingen. Kuijer vermeldt rumoer in Leuven, Brussel, Den Haag, Mechelen en Antwerpen ('s-Hertogenbosch 1185-1629, 2000, pp. 299-309). Of in deze steden ook de roep om 'het zuivere Evangelie' klonk is niet duidelijk.

40 Van Uytven, 'Altyt siet dat eynde aen!', 1986, p. 337 en Decavele, *Dageraad van de Reformatie*, 1975, p. 635.

41 Evenals een 'roupe' kon een 'crijsch' een strijdkreet of oproep tot rebellie betekenen. Over 'roepers en krijzers', waarmee de meest radicale rebellen werden aangeduid: Dumolyn, 'Marginalen of Radicalen?', 2005, pp. 29-53.

42 Over het optreden van the 'common man': Blicke, 'A great, unprecedented upheaval', 1998, pp. 94-116.

43 Van Uytven, 'Altyt siet dat eynde aen!', 1986, p. 340.

44 AS 2, fol. 93 cv.

45 Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 1946, pp. 328-341.

gen waren vrijgesteld van de militaire dienst. De laatsten hoefden niet te dienen omdat zij geen wapenrusting konden bekostigen. Zij moesten zich echter wel ter beschikking stellen, onder meer voor graafwerk aan de stadswallen.

Aan het begin van de veertiende eeuw besteedde de wetgever aandacht aan de wapenrusting. In de keuren van de bakkers, schoenmakers, looiers en schrijnwerkers zijn bepalingen opgenomen waarin onder meer staat dat iedere meester in het bezit diende te zijn van een kwalitatief goed harnas, bestaande uit 'een pansier, een borste, enen ijseren oft stelen hoet, twee pipen ende twe handschoen om den here ende der stat alst noet geboeren sal mede te dienen'.⁴⁶ Jaarlijks vonden inspecties en keuringen van harnas en wapentuig plaats. In 1459 zien we dat de wetgeving zich aanpast aan de voortschrijdende techniek van de oorlogvoering. 'Spijshellebaert', 'raambusse' en een 'ruggentuygh ende eenen rinckrage met lofbaerlijck lanck geweer' gingen tot de uitrusting behoren.⁴⁷ Ook voor de aanschaf van legertenten en kookpotten moest de toetredende ambachtsmeester betalen.⁴⁸ De schuttersgilden rekruteerden hun manschappen uit de rijkere onder de burgerij. In 1622 verwoordden de kapiteins van de schuttersgilden de intentie van koning Filips IV. Elk van de vier schuttersgilden moest bestaan uit de 'gequalificeerste, vornempste ende sterkste mannen',⁴⁹ met verschillende beroepen en gerekruteerd volgens een territoriaal principe.⁵⁰ Aan de vier schuttersgilden werd ieder een wijk toegewezen waaruit zij hun manschappen rekruteerden.⁵¹

In 1487 werd de stad, die kort daarvoor in negen wijken was verdeeld, met aan het hoofd de zogenoemde blokmeesters,⁵² in twaalf 'waken' gesplitst.⁵³ Deze twaalf waken of kapiteinschappen assisteerden de schutters.⁵⁴ Gezien hun geringe staat konden de mannen die de vendels vormden niet tot de elite schuttersgilden toetreden. Veelal werden zij door de Blokken, die de armenverzorging organiseerden, bedeed.⁵⁵ De onrustige zestiende eeuw noopte de stadsregering uitgebreide maatregelen te treffen om de veiligheid te waarborgen.

In 1520 werden 2.636 mannen tussen de 20 en 60 gerekruteerd.⁵⁶ Een lijst uit 1525 vermeldt ruim 60 compagnieën met circa 2.200 manschappen.⁵⁷ Vijf jaar later waren in de stad 53 'burgervendels' actief met 3.005 man.⁵⁸ Deze vendels of kapiteinschappen waren compagniesgewijs gewapend en moesten op bepaalde punten van de stad waken of op de stadsmuren aanwezig zijn. Het stadsbestuur lette nauwgezet op het waken en wachtlopen. Wachtwoorden werden afgesproken en tucht en orde gehandhaafd. Zin-

46 Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 1946, pp. 328-330.

47 Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 1946, p. 330.

48 Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 1946, p. 331.

49 'Ordonnantie op de Borgerije der Hoofstad s' Bosch', fol. 8ro. (OSA H/P 4051)

50 Vgl. Descimon, 'Officiëren van de Parijse schutterij', 1997, p. 13.

51 'Ordonnantie op de Borgerije der Hoofstad s' Bosch', fol. 6vo. (OSA H/P 4051).

52 Kappelhof, *Armenzorg in Den Bosch*, 1983.

53 Jacobs, *Justitie en politie*, 1986, p. 161.

54 Van Oudenhoven, *Silva-ducis aucta*, 1670, p. 32.

55 Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen III*, 1915, p. 202.

56 Pirenne, *Tussen Atrecht en Utrecht*, 1959, pp. 76-77.

57 Van den Heuvel, *Ambachtsgilden*, 1946, p. 339; OSA H/P 4036.

58 Pirenne, *Tussen Atrecht en Utrecht*, 1959, pp. 76-77.

gen, drinken of slapen tijdens de wacht was er niet bij.⁵⁹ De kapiteinschappen, die na de Reductie verdwenen, waren dan wel geen schutterijen, maar volgens Van Oudenhoven waren zij goed uitgerust en in de wapenen geoefend 'datse voor geen compagnie burgers in Nederlandt en souden moeten wijcken'.⁶⁰

Zo bestonden er twee categorieën bewapende burgers: een 'elite' die in de schuttersgilden actief was, en vendels of kapiteinschappen die door overige burgers werden gevormd. De laatsten riep het stadsbestuur slechts in tijden van nood op.

Betrouwbaarheid

Het blijft gissen of sympathie voor het reformatorische gedachtegoed in 1566 de schutterijen deed besluiten Bosschenaren ongemoeid te laten wanneer deze naar hagenpredikers trokken.⁶¹ De algemeen gehate schout Jacob van Brecht ondervond in ieder geval geen medewerking van de schutten voor zijn plan de hagenpreken te verstoren en de predikant te arresteren.⁶² De kerken bleven bij het gildenoproer van 1525 nog gespaard voor plundering en vernieling. De storm stak ruim veertig jaar later wel op, maar nu vanuit het zuidwesten. De stadspoorten bleven geopend voor de oproerlingen en de schutten grepen niet in.⁶³ De stadsregering weigerde de kerken te zuiveren van de santenkraam, waarop het volk zelf aan de slag ging. Hervormingsgezindheid en vrees om schout Van Brecht de vrije hand te geven, beletten zowel het derde lid van de stadsregering – de dekenen van de ambachtsgilden – als de leiding van de schutterijen krachtig op te treden. Het beeld van Sint Sebastiaan en ornamenten die afkomstig waren van het altaar van de Handboogschutters in de Sint-Jan bleven gespaard en werden naar de bogaard van de schutterij gebracht.⁶⁴ Ze dienden daar tot ver in de achttiende eeuw als herinnering aan de schutspatroon. Pas met Kerstmis 1566, na een tweede Beeldenstorm, werden weer missen in de Sint-Jan opgedragen. Enkele maanden later pas stuurde de stadsregering de predikanten van de nieuwe religie de stad uit.⁶⁵ De Spaanse repressie bleef echter niet uit: vervolging, veroordeling en verplichte inname van garnizoen stond de bevolking te wachten. Met enkele tussenpozen was de stad vanaf dat jaar garnizoensstad. De verdediging van de stad werd nu in hoofdzaak een aangelegenheid van vreemden. Alva strafte de schuttersgilden, die zich tijdens de onlusten

59 OSA H/P 189, fol. 90-93vo. en 97-99vo. (Pampiereboek).

60 Van Oudenhoven, *Beschryvinge*, 1649, pp. 15-16. Zie over de rekrutering van manschappen die de vendels vormden ook: Mosmans, 'Leonardus van Vechel', 1937, pp. 160-161.

61 Onder Engelen preekte een predikant voor wel 4.000 toehoorders. Hagenpreekangers verzochten de stadsbestuurders om een overdekte ruimte. In weer en wind naar een preek luisteren is weinig comfortabel. Waarom zij allen door Kuijer 'gespuis' worden genoemd is niet duidelijk (Kuijer, 's-Hertogenbosch aan de vooravond', 1988, p. 113). Onder de steden van alle Nederlanden neemt Den Bosch, wat het aantal wegens ketterij veroordeelden betreft, de vijfde plaats in (Van de Laar, 'Katholieke restauratie', 1979-1983, p. 211).

62 Kuijer, 's-Hertogenbosch aan de vooravond', 1988, p. 113.

63 Schuttelaars, *Bossche Beroerten*, 1991, p. 96 en 103. In meerdere steden, zowel in het zuiden als in het noorden van de Nederlanden, weigerden schutterijen de orde te herstellen (Autenboer, 'De schuttersgilden' 1987, p. 89; Grayson, 'The Civic Militia', 1980, pp. 35-63, m.b.t. onlusten in 1566-67, pp. 35-55).

64 Oomen, 'Iets over het Gildewezen', 1985, p. 31.

65 Van de Laar, 'Katholieke restauratie', 1979-1983, pp. 210-211.

op zijn minst afzijdig hielden, door ze op te heffen.⁶⁶ Vanaf die tijd ging de stad zwaar gebukt onder de last van Spaanse en Duitse garnizoenen.

Na het vertrek van Alva, in december 1573, richtte het stadsbestuur zich tot zijn opvolger Requesens met het verzoek de schutterijen opnieuw op te mogen richten en de verdediging van de stad weer bij hen te leggen. Het garnizoen zou dan kunnen vertrekken. Het stadsbestuur streed voor lijfsbehoud en wilde koste wat kost de autonomie van de stad handhaven. Het zou echter tot november 1576 duren voordat het stadsbestuur onder verwarde omstandigheden en bij het dreigende gevaar van een invasie van muitende troepen geheel autonoom de beslissing nam de schutterijen weer in het leven te roepen. Er werd daartoe een uitvoerige 'Ordonnantie van der waken' uitgevaardigd.⁶⁷ De stadsregering liet daarmee zien dat zij op alles was voorbereid en inname van een garnizoen voor haar onbespreekbaar was. Naast de vier schutterijen werden in 1577 tien vendels dienstplichtigen gerekruteerd.⁶⁸ Van de 16.000 inwoners konden zo 3.500 man onder de wapenen worden geroepen.⁶⁹ De negen Blokken of stadswijken leverden volgens Van Oudenhoven tien kapiteins en tien 'compagnie burgers'.⁷⁰ Wellicht werden uit een dichtbevolkte wijk twee kapiteinschappen gerekruteerd. In 1670 memoreerde Van Oudenhoven dat elk Blok zijn eigen compagnie burgers bezat – hij telt dan negen compagnieën – onder leiding van 'sijnen besonderen capiteijn, vaendrager ende andere officieren'.⁷¹

De vier schutterijen werden elk op 300 man gebracht. Naast de vervulling van gewone schutterstaken werden de schutterijen nu ook betrokken bij de registratie van vreemdelingen bij de poorten.⁷² Gevluchte calvinisten mochten terugkeren, maar ze moesten wel hun mond houden. Een dergelijke eis stellen aan belijders van 'het ware geloof' was bij voorbaat tot mislukken gedoemd. De calvinisten eisten een stevige vinnger in de pap, in het bestuur en in de uitvoering van het beleid. Dat lukte hen. Ruim voor het vertrek van het garnizoen was al gepleit voor de oprichting van een keurkorps dat onder alle omstandigheden de stad kon verdedigen en de orde handhaven.⁷³ Het voorstel, afkomstig van reformatorisch-gezinden, nam het stadsbestuur reeds twee dagen na het vertrek van het garnizoen over. Maar is het argument dat de stadsregering zich door de 'sluwe' plannen van de calvinisten liet overvallen wel juist?⁷⁴ Van november 1576, de maand waarin de reformatorisch gezinde Simon Bacx zijn plan lanceerde, tot het vertrek van het garnizoen in september, circa tien maanden dus, lag het plan bij de stadsregering. Kort na het vertrek van het garnizoen kwam het opnieuw ter tafel en werd twee dagen daarna, alsof het een 'hamerstuk' was, aanvaard. Niet omdat de stads-

66 Alva ontwapende in Haarlem de schutters vanwege hun deloyale houding tijdens de onlusten (Grayson, 'The Civic Militia', 1980, pp. 43-44). De Delftse schutters kozen ook een eigen weg en werden uiteindelijk ontwapend (p. 50).

67 Van Oudenhoven, *Silva-ducis aucta*, 1670, pp. 44-49.

68 Pirenne, *Tussen Atrecht en Utrecht*, 1959, p. 77. Het systeem van stadsvendels dateerde van de periode van de Gelderse oorlogen.

69 Kuijjer, '*s-Hertogenbosch 1185-1629*', 2000, p. 483.

70 Van Oudenhoven, *Beschryvinge*, 1649, p. 15.

71 Van Oudenhoven, *Silva-ducis aucta*, 1670, p. 32.

72 Pirenne, *Tussen Atrecht en Utrecht*, 1959, p. 76. Enkele jaren later, in 1583, onthief het stadsbestuur de schutters van deze taak toen het vaste schrijvers aanstelde (Jacobs, *Justitie en politie*, 1986, p. 162).

73 Pirenne, *Tussen Atrecht en Utrecht*, 1959, pp. 21-22.

74 Kuijjer spreekt van calvinistische 'infiltratie' ('*s-Hertogenbosch 1185-1629*', 2000, p. 486).

regering geen tijd had dit te bestuderen, maar omdat het stadsbestuur het een goed plan achtte dat al bijna een jaar tevoren aan de orde was gesteld.⁷⁵

De nieuwe schutterij, het Schermersgilde, bestond uit jonge mannen⁷⁶ die eertijds vanwege hun geloof gedwongen waren te vluchten en zich onder het vaandel van Willem van Oranje hadden geschaard. De reden om militaire vaardigheden en ervaring op te doen lag dus in hun verdrijving van huis en haard vanwege hun belijden. Hierin laat zich een militant calvinisme zien dat niet bereid was zich als een mak schaap naar de slachtbank te laten leiden. Ter verdediging van de vrijheid der ware religie was, indien nodig, verzet geboden.⁷⁷

De tweede helft van de zestiende eeuw was een periode vol verwarring. In de stad heerste twijfel over de te kiezen kant. Het stadsbestuur was het er wel over eens, en dat manifesteerden alle ‘verdedigings-compagnieën’ ook, dat vreemde soldaten geen toegang tot de stad mochten krijgen. De dienstplichtigen uit de Bossche buurten, de vier traditionele schutterijen en het Schermersgilde, de laatste schutterij uit vrijwilligers gevormd, waren evenals de overgrote meerderheid van de bevolking anti-Spaans.⁷⁸ Zo eensgezind als de mannen waren in hun aversie tegen vreemde overheersing, zo verdeeld waren ze in hun keuze voor of tegen de Opstand. Het Schermersgilde uitte zich het meest geprononceerd. Het zou onvoorwaardelijk partij kiezen en pogingen ondernemen een Staatsgezind garnizoen in te nemen.⁷⁹

Gereformeerde dreiging

Met een sterk stedelijk defensieapparaat zou het innemen van een garnizoen volstrekt overbodig zijn. Althans zo meende het stadsbestuur. Willem van Oranje, populair in de stad, dacht daar anders over. De stad zou nooit bestand zijn tegen Spaanse belegeraars onder aanvoering van een man als Farnese, de prins van Parma. Mede onder Oranje’s invloed en onder pressie van de schuttersgilden werd een college van zeven ‘policiemeesters’ in het leven geroepen dat de verantwoordelijkheid van de stedelijke defensie op zich nam. In feite betekende dit dat de militaire verantwoordelijkheid van het burgerlijk gezag was losgeweekt.

Het stadsbestuur was bevreesd voor de invloed van de schuttersgilden op zijn beleid. De schuttersgilden bemoeiden zich overal mee en namen vaak gezamenlijk stelling tegen het stadsbestuur.⁸⁰ Ongevraagd verrichtten zij huiszoekingen. In vergade-

75 Pirenne, *Tussen Atrecht en Utrecht*, 1959, p. 75. Pirenne geeft geen verklaring voor de ‘goedgelovigheid’ van het stadsbestuur. De oprichters van het Schermersgilde stemden in met de voorwaarde dat ‘het oude geloof’ verdedigd moest worden. Het blijft opmerkelijk dat het stadsbestuur van reformatorsch-gezinden eiste dat het nieuwe keurkorps de katholieke godsdienst zou verdedigen.

76 Door Van Oudenhoven ook ‘vendelen vanden Jonghen ghesellen’ genoemd (*Silva-ducis aucta*, 1670, p. 44).

77 Nijenhuis, ‘De grenzen’, 1984, p. 94. Het is volstrekt duidelijk dat deze mensen met traumatische ervaringen en een standvastige wil, niet bepaald stonden te trappelen van ongeduld om het katholieke geloof, waarvan zij het slachtoffer waren geworden, te verdedigen.

78 Pirenne, *Tussen Atrecht en Utrecht*, 1959, p. 79.

79 Pirenne, *Tussen Atrecht en Utrecht*, 1959, p. 166.

80 Pirenne, *Tussen Atrecht en Utrecht*, 1959, pp. 79 en 94. Vgl. voor Holland: Grayson, ‘The civic militia’, 1980, pp. 35-63.

Bij de afkondiging dat 's-Hertogenbosch zich achter de Unie van Utrecht schaarde kwam het tot een gevecht tussen de inwoners van de stad. De 'schermers', het schuttersgilde dat uit gereformeerde jonge mannen bestond, juichten het besluit om toe te treden toe. De jaren na 1579 waren beslissend voor de toekomst van 's-Hertogenbosch. Duizenden inwoners, voor het merendeel gereformeerden, vluchtten naar de opstandige gewesten. Op de tekening is het noordoostelijke gedeelte van de Markt te zien. Rechts het stadhuis en in het midden het zogenaamde blok van de Markt, met de Laken- en de Vleeshal (prent van J. Everts, afgebeeld in J.H van Heurns *Historie der Stad en Meierije*).

ringen verschenen de schutters in volle wapenrusting, waaruit zelfbewustzijn en dreiging sprak.⁸¹ Tussen en binnen de schuttersgilden waren er wel tegenstellingen die in het voorjaar van 1578 meer en meer aan de oppervlakte kwamen. Leden van het Schermersgilde uitten dit door in het openbaar psalmen te zingen; bovendien sloegen zij op Sacramentsdag een kruisbeeld aan stukken.

In de stad groeide de vrees dat de calvinisten onder de burgerij en het Schermersgilde contact zouden maken met 700 Antwerpse schutters die op weg waren naar Den Bosch.⁸² Een reeks van incidenten spleet de Bossche stedelijke gemeenschap. Mede door de onverzoenlijke houding van zowel de katholieke als de gereformeerde voormannen escaleerde de situatie.⁸³ Op 1 juli 1579, tijdens de afkondiging, vanaf de pui van het stadhuis, dat de stad tot de Unie van Utrecht was toegetreden, klonk een gewerschot. Het gereformeerde Schermersgilde werd beschoten. Volgens de zeventiende-eeuwse geschiedschrijver Pieter Bor vielen er bij de gevechten die uitbraken veertig doden en honderdtwintig gewonden.⁸⁴ De volgende dag werd een verklaring van 'generale vergetinge en vergevinge' voorgelezen. 'Doch het onderling vertrouwen, tusschen de Burgery, was geheel verdweenen'.⁸⁵ Paniek ontstond, vooral onder de gereformeerden,

81 Pirenne, *Tussen Atrecht en Utrecht*, 1959, p. 95.

82 Pirenne, *Tussen Atrecht en Utrecht*, 1959, p. 156.

83 Pirenne, *Tussen Atrecht en Utrecht*, 1959, pp. 218-219.

84 Pirenne, *Tussen Atrecht en Utrecht*, 1959, p. 227.

85 Van Heurn, *Historie II*, 1776, p. 122.

toen de stad berichten bereikten dat Parma, die zijn soldaten enkele maanden daarvoor Maastricht had laten plunderen waarbij veel inwoners om het leven kwamen, onderweg was. Het gereformeerde Schermersgilde werd ontbonden en duizenden gereformeerde inwoners ontvluchtten de stad. De stadsregering verklaarde nog wel dat 'zy mit lyff ende goet vianden wesen ende blyven zullen van de spaengarden', doch dreef in de maanden die volgden in het kamp van de koning.⁸⁶ De stad onderwierp zich aan het koninklijk gezag. Ze betaalde een hoge prijs: het verlies van duizenden inwoners, oorlog met de Zeven Provinciën en ernstige economische teruggang.

Professionalisering

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werden de schuttersgilden meer en meer op militaire leest geschoeid. De algemene verordening van 1580 stelde bij elk van de vier schuttersgilden een kapitein aan het hoofd.⁸⁷ Uit de reglementen van de ambachtsgilden verdwenen de militaire voorschriften, met als gevolg dat de dekenen van de ambachtsgilden het militaire commando over de gildenbroeders kwijtraakten.⁸⁸ De hele verdediging werd in 1591 aan de schutterijen opgedragen, toen zich in dat jaar geen garnizoen in de stad bevond. Op hun trouw en waakzaamheid moest onvoorwaardelijk gerekend kunnen worden. Daarom werd hen, daags na de capitulatie van Nijmegen in 1591, de eed van trouw afgenomen.⁸⁹

Vanzelfsprekend waren de Bossche schutterijen nog nauw met de katholieke kerk verweven. De 'hoochdeken en de coninck' was in 1608 nog niet verdwenen en de schutterijen vervulden in de katholieke eredienst een taak. Ten behoeve van de altaardienst waren 'wasmeesters totten bewaernisse van ornamenten' aangesteld⁹⁰ en bij processies hielden schuttersgilden de wacht of vuurden ze salvo's af.⁹¹

Vanaf het Bestand

De jaren vanaf het bestand tot de inname van de stad traden de vier schutterijen weer als een eenheid op in dienst van de stad. Niet alleen leverden zij hun diensten bij kerkelijke processies⁹² zij kwamen ook op voor de stedelijke privileges⁹³ en op het militaire vlak lieten zij zich evenmin onbetuigd. In 1621-1622 vergaderden de schutterijen

86 Pirenne, *Tussen Atrecht en Utrecht*, 1959, pp. 226-229; over de leegloop van de stad: Van Gurp, 'De ontvolking van 's-Hertogenbosch', 1998, pp. 407-435. Voorts diens doctoraal scriptie: *Migranten tussen uitwijking en Reductie*, 1996 en 'Bosschenaars in de verstrooiing', 1997, pp. 401-427.

87 Oomen, 'Iets over het Gildewezen', 1985, p. 38.

88 Van den Heuvel, *Ambachtsgilden*, 1946, pp. 339-340.

89 Verheyen, *Bijdrage*, 1857, p. 52.

90 AS 66, 1 januari 1608.

91 OSA H/P 1471 (stadsrekening 1619-1620): Frans Kuysten, korporaal van de Colveniers ontvangt 8 gulden voor het afvuren van salvo's bij de processie van 3 november 1619.

92 Bijv. OSA H/P 1468 (stadsrekening 1616-1617): 'Aen Goyaart Peters, korporaal van de musketiers van de Colveniers omdat zij hebben geschoten in de processie ter gelegenheid van het tweede beleg: 8 gl.'.

93 OSA H/P 1468 (stadsrekening 1616-1617): Jan Aartse van Horenbeek, luitenant van de Oude Schuts ontvangt ruim 16 gulden voor het commanderen van de musketiers van de vier Schutterijen 'ter zake van het Ingebod te Oijen en Dieden'.

dagelijks met de officieren van het garnizoen over de Staatse troepen die een aanslag op het nabijgelegen Empel hadden gepleegd en zich opmaakten om de stad te belegeren. De schutters waren in 1622 tot de tanden bewapend.⁹⁴ De taak die de Blokken vervulden in de verdediging van de stad – het leveren van manschappen voor de burgervendels of kapiteinschappen – lijkt in 1623 te veranderen. De vaandels, door elk Blok afzonderlijk gevoerd, overhandigden zij in dat jaar aan de vier schuttersgilden.⁹⁵ In het voorjaar van 1629 sloeg Frederik Hendrik het beleg voor de stad. Gouverneur Grobendonck riep de hulp van de schutters – tot hun ongenoegen – pas veertien dagen voor de capitulatie in, na een verzoek van de stadsregering.⁹⁶ Het mocht niet baten, de toestand bleek onhoudbaar en in september gaf de stad zich over. Het Capitulatieverdrag bevat een artikel (XII) waarin de schutterijen worden genoemd: ‘Item dat alle confraterniteiten, schutterien, ambachten en gilden tegenwoordichlijck binnen de voorschreven stadt wesende, sullende blijven in esse ende behouden haere respective caerten, ordonnantien ende privilegien, mitsgaders alle haere goederen, soo gereede als ongereede’.

TUSSEN 1629 EN DE REFORMATIE VAN 1643

De schutterijen bleven dus bestaan en behielden hun privileges; op 2 oktober 1629 legden de schutters van de vier schutterijen ook de eed van getrouwheid af.⁹⁷ De schutters die dit weigerden moesten de stad verlaten.⁹⁸ De schutterijen erkenden – wellicht tegen wil en dank – de nieuwe, gereformeerde, stadsregering. De nieuw ontstane situatie was voor de meeste schutters geen reden om hun lidmaatschap op te zeggen. Maar welke betekenis hechtten de autoriteiten aan de eed van getrouwheid? Bij het overgaan van de stad waren de schutterijen ontwapend en hun vaandels afgenomen.⁹⁹ Archivalia refereren slechts spaarzaam aan het bestaan van de schutterijen. Uit de stadsrekeningen blijkt wel dat de stadsregering hen niet vergeten was. Zo kwamen de schutters in december 1633 in actie toen het ijs in de stadsgrachten moest worden stukgeslagen.¹⁰⁰ Er is waardering voor hun activiteiten. De provoosten en tamboers van de vier schutterijen ontvingen in juli 1633 4½ gulden ‘tot haer kermisse’.¹⁰¹ In het voorjaar van 1636–1637 ontvingen ‘d’officialen en de bogaartmeester’ van de Handboogschutterij 100 gulden om de muur van hun bogaard te herstellen.¹⁰²

94 OSA H/P 1473 (stadsrekening 1621–1622).

95 AS 66, 9 januari 1623.

96 Memorie 1787, fol. 8 en Request 1785, p. 7. Het Request vermeldt dat de schutters wegens ‘onwilligheid onder de bezetting om op de Belegeraars te schieten’ om bijstand werd verzocht.

97 OSA H/P 1481 (stadsrekening 1629–1630). Het stadsbestuur trakteerde de schutters daarna op acht tonnen Rotterdams bier.

98 OSA H/P 261, 19 januari 1630.

99 Van Heurn, *Historie II*, 1776, p. 517; Verheyen, *Bijdrage*, 1857, p. 53.

100 OSA H/P 1485 (stadsrekening 1633–1634), tamboers van de schutterijen, ontvingen ieder twee gulden voor het omroepen.

101 OSA H/P 1484 (stadsrekening 1632–1633).

102 OSA H/P 1488 (stadsrekening 1636–1637).

In de *Kroniek van Sint Geertruy* wordt een enkele maal aan de schutterijen gerefereerd. Zo lezen we dat in augustus 1632 de ‘officialen van de Oude Schuts’ aan Paulus van Dael, pastoor van Berlicum, voor ca. 90 gulden ‘een schone casuyffel’ verkochten ten behoeve van de kerk van Berlicum. Op de kazuifel was een kruis geborduurd met in het midden Sint Joris te paard. De ‘officialen’ wilden niet uitsluiten dat de calvinistische en politieke ‘storm’ mettertijd zou luwen en het nieuwe regime inclusief de daarbij behorende religie ten onder zou gaan. De verkoop van het liturgisch gewaad vond namelijk plaats onder conditie dat bij terugkeer van Den Bosch onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje ‘ofte tot vrije of openbare executie der katholieke eredienst en dienst van de heilige sacrificie der Misse’ het kazuifel weer aan de Oude Schuts zou toevallen. Het zilverwerk dat zich in de Sint Joriskapel bevond, in eigendom van de Oude Schuts, werd voor 429 gulden verkocht.¹⁰³

De mannen die de schutterijen vormden, hoefden niet meer opgeroepen te worden om de stad bij gevaar te verdedigen; ze verrichtten wel taken in dienst van de stedelijke gemeenschap. De stadsregering stelde op 13 januari 1634 een verordening vast inzake het begraven van lijken.¹⁰⁴ De schepenen merkten toen op dat voor de lijken die door ‘buren, gildenbroeders of rotgezellen’ gedragen werden, evenveel moest worden betaald als voor lijken die niet door deze Bosschenaren naar hun graf werden gebracht. Als een kind van een schutter overleed, mocht dit naar het graf worden gedragen door ‘de knecht van de schutterij’. Uit de verordening betreffende de lijkbezorging blijkt dat de schutters ook in deze jaren nauwe banden met elkaar onderhielden.

Als broederschap bleven de schutterijen na 1629 dus bestaan. De schutters kwamen bij elkaar maar voor hun taak als stadsverdedigers oefenden zij niet meer. De bogaarden bleven ook bestaan, maar of er onderhoud werd gepleegd is de vraag.¹⁰⁵ De doelen, boven de grachten aangebracht, lijken in die periode niet in de conditie te zijn om de schutters te laten oefenen. Zo lag de gracht die de bogaard van de Jonge Schuts van de burens afscheidde vol met vuilnis en stonden er struiken en bomen in die de burens hadden geplant.¹⁰⁶ In oktober 1643 werd de burens aangezegd hun vuilnis te ruimen dat zij gedurende lange tijd in de bogaarden hadden gestort.¹⁰⁷ Of de schutters bijeen kwamen in de bogaarden is de vraag. Voor de ‘her-oprichting’ in 1643 is sprake van een herberg waar de rotsgezellen hun ‘rothsbeer’ dronken.¹⁰⁸

Als gewapende macht bestonden de schutterijen niet meer. Bij de capitulatie waren de schutters ontwapend.¹⁰⁹ Niettemin sprak de stadsregering elf jaar later de vrees uit dat ‘de burgerij’, onder bevel van haar eigen officieren, wellicht toch gewapend was.¹¹⁰

103 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 276-277.

104 OSA H/P 266, 13 januari 1634.

105 In 1642 was sprake van ‘een seecker werck’ dat achter de oude schutsbogaard werd gebouwd. Het stadsbestuur tikte Ygrom Pottey, luitenant van de Oude Schuts, op de vingers. Zonder toestemming van de stadsregering mocht er niets worden vertimmerd (OSA H/P 268, 19 juli 1642).

106 Aanv. Oud Archief 8801b, 28 september 1643.

107 Aanv. Oud Archief 8801b, 21 oktober 1643.

108 NA. 2668, 7 mei 1642.

109 Van Heurn, *Historie II*, 1776, p. 517.

110 OSA H/P 266, 20 april 1640.

Frederik Hendrik speelde de hoofdrol bij de wederoprichting van de vier schutterijen die zowel uit katholieke als uit gereformeerde manschappen moesten bestaan. Op deze prent uit ca. 1635 van W. Akersloot staat de prins afgebeeld met de wapenschilden van de negen door hem veroverde steden. Op de achtergrond 's-Hertogenbosch, misschien wel de belangrijkste stad die de prins bedwong (Stadsarchief).

Uit een 'Staet vant resterende Geweer' blijkt dat er schiettuig en kogels bij de schutters thuis aanwezig waren.¹¹¹ Vrees voor een machtsgreep van de katholieken blijkt uit de oproep van de gouverneur om alleen gereformeerde 'nachtroepers' te benoemen. Op dat moment waren de meeste van deze stadswachten katholiek.¹¹²

In 1638 nam de stadsregering op instigatie van Frederik Hendrik het besluit om een geheime telling te laten uitvoeren van alle weerbare mannen die gereformeerd waren.¹¹³ Doel was het oprichten van nieuwe schutterijen. Een kleine drie weken na dit besluit, op 27 juli, was de uitslag van de telling van 'alle de mans personen binnen dese stadt, geen soldaten sijnde, die waepenen konnen dragen' bekend. Er bleken in de stad 424 gereformeerde mannen te zijn, naast 1.633 katholieke mannen die geschikt waren om te worden bewapend. Van deze ruim 400 gereformeerden werden er 300 'van staet en qualiteijt' geacht. Aan dit aantal besloot men 300 'van de beste papiste burgers' toe te voegen 'die men oordeelt best geaffectioneert te wesen tot desen staet'. 'Wapens

¹¹¹ AS 66a.

¹¹² OSA H/P 267, 3 juli 1640.

¹¹³ OSA H/P 273, 8 juli 1638.

die je aan je onderdanen verstrekt, verstrek je aan jezelf: zo worden verdachte onderdanen trouw', schreef Machiavelli.¹¹⁴ Nog geen decennium na de Reductie en tien jaar voor het vredesverdrag van Munster was het vertrouwen in de katholieke burgerij in die mate hersteld dat katholieke en gereformeerde manschappen op basis van pariteit in de schutterijen mochten dienen. De overheid nam hiermee afstand van de gereformeerde kerk, die de katholieken in het gereformeerde keurslijf trachtte te persen. De aanwezigheid van een katholieke meerderheid werd als een realiteit beschouwd. Het was derhalve van groot belang de katholieke Bosschenaren te laten merken dat hen in een veranderde politieke constellatie een belangrijke plaats toekwam. Katholieken hoorden bij de stad. Zij dienden zich met het Staatse 's-Hertogenbosch te 'vereenzelvigen'. Indien de stad door de vijand – en dat was toen nog het katholieke Spanje – zou worden bedreigd, rekenden de autoriteiten er op dat 'papistes' naast gereformeerde manschappen de stad zouden helpen verdedigen. Daarnaast zouden deze heropgerichte schutterijen de stad 's-Hertogenbosch, die nu 'Staats' was, representeren. Van deze 600 mannen konden vier schutterijen gevormd worden onder bevel van gereformeerde officieren. De overige wapendragende burgers moesten ontwapend worden.¹¹⁵ Van naar confessie samengestelde schutterijen was geen sprake; de prins doelde op religieus gemengde schutterijen. Na overleg met de commandeur en gouverneur van de stad legde het stadsbestuur het plan aan Frederik Hendrik voor, die daar in augustus 1638 mee akkoord ging.¹¹⁶

De overheden probeerden dus greep op de schutterijen te krijgen in deze veroverde katholieke stad door voorwaarden te scheppen waarin wederzijds vertrouwen kon groeien. Een deuk in een groeiend vertrouwen, temidden van de voorbereidingen tot de heroprichting van de schutterij, ontstond door een dreigend oproer in het voorjaar van 1640.¹¹⁷ Het stadsbestuur vreesde de blokmeesters – allen katholiek – die in strijd met de plakaten 's avonds laat bijeenkwamen. Zij konden bij een oproer mogelijk een leidende rol spelen. Wie kon de 'gantsche arme gemeente [...], op de handt' van de blokmeesters – mannen die ook zorgden dat de vele armlastigen in hun wijk te eten kregen – beteugelen? Op het garnizoen kon geen beroep worden gedaan. Zo tegen de zomer waren de soldaten op veldtocht. De Republiek was immers nog in oorlog. Het stadsbestuur was ook niet gerust op de mannen die aan de haven werkten. Zij hadden onder de koning van Spanje als soldaat gediend. Op de schutters die in 1629 formeel waren ontwapend kon evenmin een beroep worden gedaan. Wanneer de blokmeesters al deze mensen mobiliseerden, konden de poppen aan het dansen raken. Tot geluk van het stadsbestuur werd na tussenkomst van de gouverneur op het nippertje een compromis bereikt over de 'calvinisering' van het college van blokmeesters. Zowel het stadsbestuur als de blokmeesters deden water bij de wijn. Het stadsbestuur liet zijn eis vallen

114 Machiavelli, *Il Principe*, 2006, p. 197.

115 OSA H/P 273, 27 juli 1638. Hieruit blijkt ook dat de ontwapening van 1629 niet grondig was geschied, of de schutters uit 'het oude regime' moesten zich de jaren door weer van wapens hebben voorzien.

116 OSA H/P 273, 16 augustus 1638.

117 OSA H/P 266, 20 april 1640.

dat alle blokmeesters gereformeerd moesten zijn. De blokmeesters stemden er mee in dat de helft van de bestuurders van nu af gereformeerd waren.¹¹⁸

Ook onlusten tussen katholieken en gereformeerden wegens het storen van katholieke godsdienstoefeningen stonden een snelle realisatie van de heropricting in de weg.¹¹⁹ In 1641 was de verhouding katholiek-gereformeerd gespannen. Op tweede paasdag ontstond een 'seer periculeuse oploop' als gevolg van het storen van een mis.¹²⁰ Enkele maanden voor de officiële heropricting kwam het nog tot een stevige vechtpartij tussen gereformeerde en katholieke 'rotsgesellen van de Edele Handboog'.¹²¹ De 'oude' schutterijen kwamen in de jaren voor de heropricting geregeld als gezelligheidsverenigingen bij elkaar, om samen te drinken of gewoon een spel te beoefenen. De 'slapende' schutterijen bleken geen gesloten verenigingen te zijn en bestonden ook niet alleen uit katholieken! Op 22 januari 1642 bevonden Dierick Janssen (bakker, 46 jaar), Matthijs van Tubbergen (40 jaar), Giliam van Kessel (45 jaar), Dierick Deckers (39 jaar) en Adriaen Egberts (38 jaar), rotsgezellen van de Handboog, zich met collega schutters op 'de camer in het Molenijser' waar zij 'hun rothsbier' dronken. Daar begon Boudewijn Philipsen van de Last tegen enige rotsgezellen die bij het vuur zaten 'te disputeren van de religie': 'Eer dat ick weder paeps wilde worden, ick wilde liever heijdens en turcx worden (...) ick soude liever in dat vuer springen en verbranden', aldus Boudewijn. De getuigen verklaarden dat het gehele gezelschap 'seer vreempt opsiende'. Kennelijk was het een (stilzwijgende) afspraak dat de mannen met elkaar – om de lieve vrede – niet over het geloof zouden spreken. 'Foe Boudewijn, het is schande dat ghij soo spreek't', kreeg hij van alle kanten te horen. Boudewijn zette zijn aanval op de katholieken echter voort: 'De papisten' zo zei hij, 'die maecken daer koecxkens van meel en water ende daer maecken sij hunnen Godt aff ende bidden die aen'. De getuigen verklaarden dat Boudewijn nog veel meer 'onbehoorlijcke lasterlijcke woorden ende calumnyen tegens 't Pausdom' riep. Beenhouwer Van Dijck, die aan het einde van de tafel zat en met Albert van Steenwijck triktrak speelde, riep: 'Boudewijn, hout u backus toe off u backus sal vliegen vangen. Wat hebben wij met sulcke propoosten te doen'. Nicolaes Jacobsen, ook een van de schutters die bij het vuur zat, stond met 'een hefticheijt' op. Hij had een kan in zijn hand en kwam naar Jan van Dijck toe. Hij vroeg hem waarom Boudewijn niets mocht zeggen en waarom Van Dijck zich dat aantrok. Toen ontstond een vechtpartij die zo 'vehement' was dat Matthijs van Tilborch en Andries de Post tussen beiden kwamen. Matthijs hield zijn hand boven het hoofd van Jan van Dijck om hem tegen een klap met de bierkan, die Boudewijn hem wilde toedienen, te behoeden. Matthijs ving de klap op, zodat twee aderen en een zenuw in zijn hand 'stuck sijn gesprongen' en de hele hand aan de bovenkant open lag. Jan van Dijck riep tegen Adriaen Egberts 'Swager, swager, waer blijft ghij'. Egberts bemoeide er zich toen ook mee en sprong Boudewijn op z'n lijf. In de algehele worsteling viel Nicolaes Ja-

118 OSA H/P 266, 16, 17, 19 april en 4 mei 1640. Voorts: Kappelhof, *Armenzorg*, 1983, p. 26.

119 Voor het sluiten van 'paepsche' scholen zie: De Haas, *Bossche scholen*, 1926, pp. 167-175. Voor het optreden tegen katholieke godsdienstoefeningen zie het hoofdstuk Gereformeerde Gemeente en Meindersma, 'Stooringe', z.j., pp. 6-7.

120 Van Heurn, *Historie II*, 1776, pp. 510-511; OSA H/P 268, 19 april 1641.

121 NA. 2668, 7 mei 1642.

cobsen twee maal in het vuur. Het was een enorm tumult en gevecht. De volgende dag, zaterdag, ging Dierick Janssen bij Jacobsen kijken, maar deze wist niet wie hem verwond had.¹²²

In het voorjaar van 1642 kwam er schot in de plannen om vier schutterijen te vormen. De prins en het Bossche stadsbestuur waren kennelijk niet langer bevreesd voor een mogelijk verraad door de katholieke schutters. Ze beschouwden de geselecteerde groep katholieken als loyaal aan de nieuwe machtsstructuur. Belastingambtenaar Zuerius dacht daar anders over. Hij schreef aan Constantijn Huygens dat er gevaar dreigde voor een aanslag door een Spaans legeronderdeel op de stad: 'Van iemand, die zich verpraatte, hoorde ik over een plan van generaal Cantelmo, om met behulp van een deel der burgerij hier een aanval op de stad te doen'.¹²³ Alle kans dat de katholieke schutters zich dan tegen het gereformeerde smaldeel zouden keren!¹²⁴ Huygens hechtte weinig geloof aan Zuerius' woorden en de prins bleef bij zijn voornemen, waarna de confessioneel gemengde schutterijen werden geïnstalleerd.

NIEUWE SCHUTTERIJEN

De Prins van Oranje had zich uitgesproken voor schutterijen die bestonden uit mannen die gereformeerd waren en 'daer onder gemenckt eenige Paus gesinde van de notabelste ende beste geaffectioneerde tot desen staet'.¹²⁵ In 1642 stelde hij 'eenige' katholieke schutters voor. In werkelijkheid zag de samenstelling van de Jonge Schuts er voor de katholieken nog 'voordeliger' uit. Op de lijst van de schutters die in mei 1644 aan de Prins van Oranje werd overhandigd, prijken de namen van 83 schutters 'van de religie' naast 141 katholieken.¹²⁶ De hoofdofficieren – kapiteins, luitenants en vaandrighs – dienden allen gereformeerd te zijn. Het moesten 'gequalificeerde, moderate personen' zijn, 'de borgerie liefallig ende aengenaem' gezind. Kennelijk zag de prins wel in dat een stad die nog niet zo lang geleden onder de generaliteit was gebracht en waarvan de grote meerderheid katholiek was, geen baat had bij aanvoerders die tot de calvinistische scherpslijpers behoorden. Onder de sergeanten mochten zich zelfs enige katholieken bevinden. Sergeanten behoorden niet tot de bevelhebbers, maar gaven toch leiding aan vier rotten die elk onder leiding stonden van korporaals die eveneens niet gereformeerd hoefden te zijn.

Een tactische zet van Frederik Hendrik. Katholieken waren van sleutelposities uitgesloten, maar gingen toch meetellen. Opnieuw, zou de prins aan Machiavelli hebben gedacht? In zijn *Discorsi* schreef de Italiaan dat regeren niets anders is dan je ondergeschikten zodanig bejegenen dat ze geen kans of geen reden hebben je kwaad te doen. Dat doe je door hen of totaal onschadelijk te maken door hun alle wapens uit handen

122 NA 2668, 22 januari 1642: verklaring ter instantie van schutter Jan van Dijk (beenhouwer).

123 Worp, *De briefwisseling van Constantijn Huygens*, 1914, brief 3374.

124 Beermann, *Stad en Meierij*, 1940, pp. 122-124.

125 OSA H/P 276, 7 juni 1642 en 268, 13 juni 1642.

126 OSA H/P 4049, 7 mei 1644.

te slaan, of dermate goed te behandelen dat ze geen reden hebben om verandering te willen.¹²⁷

De officieren

Frederik Hendrik belastte Gijsbert Pieck van Tienhoven, Otto Copes, Hendrik Kuysten en Johan Gans met het commando van respectievelijk de Oude Voetboog of Oude Schuts, de Jonge Voetboog of Jonge Schuts, de Handboog en de Colveniers.¹²⁸ Deze vier schepenen zouden godsdienstig verdraagzaam genoemd kunnen worden.¹²⁹ Alle vier traden toe tot de Illustere Lieve Vrouwebroederschap. Twee van hen, Johan Gans en Otto Copes, waren ouderling van de Waals gereformeerde gemeente.¹³⁰ Het beleid van Hendrik Kuysten ten aanzien van de katholieken was ruim. De gereformeerde kerkenraad en de stadhouder van de hoogschout verdachten hem zelfs van het toestaan van 'paepse conventiculen'.¹³¹ Otto Copes, afkomstig uit Den Haag, behoorde tot de kring die vriendschappelijk met Frederik Hendrik omging. Waarschijnlijk kreeg hij daarvoor een aantal taken te vervullen, onder andere een speciaal gezantschap aan het Franse hof 'tot bevordering van saecken, raeckende de prins pupille ende de principauté van Orangie'.¹³² Niet alleen uit zijn toetreding tot de Illustere Lieve Vrouwebroederschap, maar ook in het beheren van het geld van een in Maastricht woonachtige kwezel blijkt dat hij zich met katholieken verstond. Aan een non liet hij een som geld na.¹³³

Zoals Knevel opmerkt, moesten de kapiteins 'de gemeenschap van wakkere burgers' verpersoonlijken.¹³⁴ De kapitein was als een vader. Het ereambt was omgeven door 'een aura van dapperheid en prestige'.¹³⁵ De kapitein bewaarde en bewaakte de eendracht en was bovenal een kloek en moedig voorbeeld. Gelegenheidsgedichten getuigen daar ook van.

Komt nu Lieve Vrienden Edelmoedig Hert
Gedenkt nu geen lyden, vergeet al u smert
Siet hoe ons Capteyn soekt 't al te voldoen
Wilt hem eer bewyzen ider in fatsoen,
Wilt dan vroolyk weezen en zyt hem getrouw,
Hy zal U beschermen teegen leet en rouw.¹³⁶

127 Machiavelli, *Discorsi*, 1997, p. 344.

128 De vier andere door het stadsbestuur voorgedragen kandidaten: Du Fresne, Ploos, Casteren en Tulleken. De inleiding bij de inventaris van het archief van de schutterijen suggereert dat drie van de vier mannen 'bevriend' waren met de Prins.

129 Beermann, *Stad en Meierij*, 1940, pp. 122-124.

130 Van Dijk, *De Bossche Optimaten*, 1973, pp. 321-322.

131 OSA H/P 267, 18 februari 1641.

132 De Mooij, 'Op bezoek bij de familie Copes', 1999, p. 80.

133 De Mooij, 'Op bezoek bij de familie Copes', 1999, p. 85.

134 Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, p. 133.

135 Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, p. 128.

136 Lof- en Eer-Gesang, 1744 (GAHT, bibliotheek Hd.1348). De 'lofgedichten' zijn zonder verwijzing naar confessie samengesteld. De gedichten uit de jaren tachtig van de achttiende eeuw verwijzen naar een 'Godheid' en een 'Opperwezen', maar refereren niet aan een confessie.

Het stadsbestuur koos uit de kapiteins een kolonel die de krijgsraad, het algemeen bestuur en rechtsprekend college van de schutterijen, presideerde. In de hiërarchie van de schutterijen stonden de luitenants, van wie er twee een compagnie commandeerden, onder de kapiteins. Zowel de Prins van Oranje als gouverneur Van Brederode benadrukten dat de luitenants uit 'de gemeijnte' moesten voortkomen. Omdat er in de stad maar moeilijk acht (gereformeerde) luitenants te vinden waren, werd voor elke schutterscompagnie een luitenant uit de stadsregering gekozen.¹³⁷ De sergeants en de korporaaals, die het bevel voerden over de rotten werden aangesteld door de officieren. De korporaaals bevonden zich in een minder benijdenswaardige positie. De gramschap van de schutters daalde op hun hoofden neer en van de sergeanten ontvingen de korporaaals orders die voor de schutters niet altijd aangenaam waren. De korporaaals waren tevens de rekenmeesters van hun korporaalschap. Zij hielden de inkomsten en uitgaven bij.¹³⁸ Het innen van contributies van de schutters en het opleggen van boetes zorgden vaak voor moeilijkheden. De belangrijkste taak van de korporaal bestond uit het commanderen van een van de vier rotten waar een sergeant het bevel over voerde. De korporaal stond te laag op de schuttersladder om met de officieren de maaltijd te gebruiken, een glas te drinken of 'feestelijk' te vergaderen. Er werd over hem beslist.

'Gewone' schutters

In 1638 was reeds een geheime telling uitgevoerd van alle weerbare mannen die gereformeerd waren.¹³⁹ De lijsten met de 600 uitverkorenen legde de stadsregering aan Frederik Hendrik voor.¹⁴⁰ De gereformeerden vormden een kleine minderheid in de stad, in de schutterijen was het aantal gereformeerde manschappen gelijk aan de katholieke schutters.

Een afspiegeling van de stedelijke gemeenschap vormden de schutterijen niet,¹⁴¹ zeker ook niet in religieus opzicht. Van de Jonge Voetboogschutterij is een lijst van 'personen van de gereformeerde religie' uit 1644 bekend.¹⁴² Op de lijst staan 83 gereformeerden die verdeeld zijn over vier rotten. Van 20% van de schutters werd het beroep vermeld. Onder hen bevonden zich twee slotenmakers, een kleermaker, een 'cercher' (belastinggaarder), een klokkengieter, een smid, een rademaker, drie bakkers, een schoenmaker, een schipper, een apotheker, een vettewariër, een koster, een waard, een

137 OSA H/P 276, fol.40, 20 augustus 1642.

138 AS 32, 'Ordonnantie', ca. 1650.

139 OSA H/P 273, 27 juli 1638.

140 OSA H/P 273, 16 augustus 1638. Daarnaast trof ik lijsten aan in OSA H/P 4048. Verschillende lijsten zijn later onjuist geda-teerd. Op de lijsten staan echter mannen die tussen 1630 en 1650 in Den Bosch werkzaam waren. Het lijkt er op dat deze lijsten zijn samengesteld om te komen tot oprichting van de herstelde schutterijen.

141 In het Zuid-Duitse Augsburg vormden in de jaren dertig van de zeventiende eeuw de protestanten de meerderheid van de bevolking die bestuurd werd door een katholieke minderheid. De schutterijen bestonden uit afzonderlijke katholieke en protestantse compagnieën. Zowel de protestanten als de katholieken gaven blijk van hun loyaliteit aan hun stad. Zie: Hsia, 'Civic militia', 1997, p. 55.

142 OSA H/P 4049.

nachtroeper en een tabakverkoper. Het merendeel van de schutters was ambachtsman en van 'staet en qualiteit', indien tenminste de criteria die voor 1638 golden zes jaar later ook nog van toepassing waren. Een lijst uit hetzelfde jaar van 'papiste personen' die onder de Jonge Schuts dienden telt 141 schutters, verdeeld over vier rotten.¹⁴³ Onder de katholieke schutters bevonden zich – uit de categorie 'voedsel' – elf bakkers, zeven molenaars, een grutter en een beenhouwer. De categorie 'metaal' was vertegenwoordigd door een gareelmaker, een spoormaker, vier smeden, een speldenmaker en twee tingueters. Uit de kledingnijverheid waren een kleermaker, twee schoenmakers, een hoedenmaker, een bleker en een looier afkomstig. Daarnaast waren er nog mannen uit andere beroepsgroepen zoals een 'casseijer' (kassier), een olieslager, een speelman, een timmerman, een velbloter, een kuiper en een verver. Van 43 schutters werd het beroep vermeld, 30% van het totaal. Zij gingen voor betrouwbare katholieke burgers door, die in staat waren een wapenrusting te bekostigen en te dragen.

Honderd jaar later lijkt de samenstelling van de schutterijen niet wezenlijk anders. Op de lijst van manschappen van het rot van Leendert Willem van Beusekom (sergeant bij de Oude Schuts) uit de jaren 1738-1748 komen 115 namen voor. De katholieke Leonardus van den Heesacker, meester-smid, voerde het korporaalschap aan. Onder de schutters bevonden zich kooplieden, 'studenten', winkeliers, bakkers, een drogist, een hovenier, een advocaat en een conrector. Kleermakers, timmerlieden, lintwerkers en speldenmakers blijken goed vertegenwoordigd.¹⁴⁴ De middengroepen – ambachtelijke nijverheid, kooplieden en de publieke sector – waren overduidelijk aanwezig onder de manschappen. De rotsgezellen die op de lijst voorkomen, konden hun uitrusting kennelijk bekostigen, inclusief de genoemde 'studenten'. Van 'verproletarisering' zoals in het midden van de achttiende eeuw het geval was in Haarlem, blijkt in 's-Hertogenbosch niets.¹⁴⁵

Het was deze 'brede borgerij' die waakte voor de vrede in de stad en zorgde dat haar orde niet verstoord werd. De honderden 'rotsgezellen' waren (kleine) zelfstandige ondernemers die hun stedelijke leefwereld, hun huis en kapitaal, hun (sociale) verworvenheden waardeerden. Met het 'geringer soort van volck' wilden de middengroepen weinig van doen hebben. Ze onderscheidden zich ook van de 'groten', de 'luyden van conditie': de adel, het stedelijke patriciaat en rijke kooplieden. In de achttiende eeuw werd van dit slag mensen wel gezegd dat hun houding de samenleving te gronde richtte door verrijking en verwaarlozing van de goede zeden.¹⁴⁶ In die eeuw wordt dit door Justus van Effen, de rond 1730 in 's-Hertogenbosch werkzame (politieke) smaakmaker, nog eens duidelijk omschreven. De middengroep, ambachtlieden en (kleine) zelf-

143 OSA H/P 4048. Eigentijdse telling '114 papisten', is onjuist.

144 AS 5a. Vermelde beroepen: mr.smid 1; koopman 3; rolhier 1; drogist 1; commies 1; factor 1; doctor 1; klerk secretarie 1; zadelmaker 1; kaarsenmaker 1; wijnkoper 1; rentenier 2; advocaat 1; conrector 1; pruikenmaker 1; student 4; bierdrager 1; winkelier 8; voerman 1; stadsarbeider 1; uitspanner 1; timmerman 11; kleermaker 13; lintwerker 11; schoolmeester 1; molenaar 3; schoenmaker 1; tentenmaker 1; korenmeter 1; messenmaker 1; tapper 2; kramer 1; slotenmaker 1; bakker 2; bierwerker 2; metselaar 1; bierdrager 1; orgeltreder 1; boeckbinder 1; vleeshouwer 1; koetsier 1; hovenier 1; garentwijnder 1; chirurgijn 1; glazenmaker 1; speldenmaker 10; linnenwever 2 en onbekend 8.

145 De Jongste, *Onrust aan het Spaarne*, 1984, hfdst. 3. Over proletarisering van schutterijen: Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, pp. 204-205.

146 Haks, 'Een wereldbeeld', 1998, p. 126.

standigen, noemde hij de ‘gelukkigste stand’. Deze ‘fatsoenlijke borgers’ – met haar ‘oud-Hollandse hartelijkheid’ – plaatste hij tegenover ‘het graauw’, ‘dat veelhoofdige beest’, dat tot elke prijs in toom moest worden gehouden. Daar huisden de luie of diefachtige bedienden, het bedelvolk en het woelziek grauw uit de achterbuurten. Boven aan de maatschappelijke ladder stonden de rijke nietsnutten, de geldsmijtende pronkers, decadente patriciërs, leeglopende studenten en wereldvreemde geleerden.¹⁴⁷ In de middenstand zag hij de ware vertegenwoordigers van het land.

Het ‘grauw’ diende, wanneer het de kop opstak, uiteen te worden gejaagd. En dat gebeurde ook in Den Bosch, door de schutterijen, bij verschillende opstootjes wanneer het spook van de honger door het bestaan van de geringe man waarde.

Vrijgestelden

In de zeventiende en achttiende eeuw telde de stad tussen de 12.000 en 13.000 inwoners. Iedere stedeling behoorde zijn burgerplicht te doen, maar in de praktijk kwam het er op neer dat op armlastigen geen beroep werd gedaan en bepaalde beroepsgroepen en ‘gepriviligeerden’ daarvan verschoond bleven. Onder de poorters bevonden zich veel armen die, omdat zij in de stad gedoopt waren, automatisch het burgerrecht bezaten. Deze ‘vrijgestelden’ hadden – buiten tijden van oorlog – geen deel aan de lusten en de lasten van de schutter.

Behalve armlastigen waren er meer vrijgestelden: predikanten, leden van de stadsregering – met uitzondering van de officieren – meesters van de Latijnse scholen en ziekentroosters.¹⁴⁸ Ziekentroosters en bedienaren van het Goddelijk Woord paste het wapengekletter, het legen van bierkannen en vrolijkheid temidden van mede-schutters kennelijk niet.¹⁴⁹ In 1643, na de heroprichting van de schutterijen, werden de rotsgezellen ingeschakeld bij de bewaking van de stad. Zij die niet tot de schutterijen waren toegetreden, geprivilegeerden en mannen ‘sonder qualiteit en aansien’, betaalden een waakgeld.¹⁵⁰ In dat jaar werd ook besloten dat elke compagnie uit minimaal 150 man moest bestaan. Zo diende van alle volwassen mannen al gauw 20 procent in de schutterijen. Dertig jaar later, toen de Fransen de stad bedreigden, excuseerden bepaalde inwoners zich. Zij wilden niet wachtlopen of werken aan de versterking van de wallen. De tamboers die hen ophaalden, rapporteerden de officieren van de schutterijen dat deze personen ‘in eenige digniteit zijn gestelt ofte onder faveur van de regenten ofte andere aansienlijke persoonen sig hadden getragt te eximeeren’. De nood was echter zo hoog dat de magistraat de vergeven voorrechten opzij zette en hen beval zich bij de schutterijen te voegen. De magistraat meende dat iedereen, behalve predikanten, leden van de stadsregering, meesters van Latijnse Scholen en ziekentroosters schuttersdiensten behoorde te verrichten.¹⁵¹ Secretaris Ruysch probeerde er toch onderuit te komen, maar het

¹⁴⁷ Buijnsters, *Justus van Effen*, 1992, pp. 266–269.

¹⁴⁸ AS 66a, Extract uit register resoluties schepenen dd. vrijdag 3 juni 1672.

¹⁴⁹ Knevel meldt geen predikanten onder de vrijgestelden in Holland (Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, pp. 194–200).

¹⁵⁰ OSA H/P 268, 13 juni 1642.

¹⁵¹ AS 66a, Extract uit register resoluties schepenen dd. 3 juni 1672.

stadsbestuur hield voet bij stuk. Hij moest zich ‘reguleren’ evenals ‘andere aansienlijke ende gequalificeerde Borgeren ende inwoonderen (...) opdat alsoo geen onwille werde veroorsaackt onder de burgerij ende dat die met een goet exempel mach werden voorgegaan ende geanimeert’.¹⁵² Onder de aanzienlijke personen werden overigens ook mannen van buiten gerekend, die voor het geweld naar de stad waren gevlucht. Zo moesten ook niet-Bosschenaren de stad helpen verdedigen met graafwerk.¹⁵³ Daaronder bevonden zich predikanten uit de Meierij die klaagden dat zij ‘onder een deel canalje mosten arbeijden’.¹⁵⁴ Een van de schutterkapiteins, Johan Gans, liet zijn collega-stadsbestuurders weten dat zich in zijn compagnie nogal wat mannen van naam bevonden die zich telkens trachtten te verschonen. De magistraat benadrukte echter dat genoemde personen het ‘poorterschap ende het borgerrecht’ genoten. Daarom was het onredelijk van hen om te weigeren ‘de lasten’ te dragen die aan dat privilege waren verbonden.¹⁵⁵ De magistraat antwoordde andere ‘vrijgestelden’ dat hij zelf ook zijn diensten had aangeboden.¹⁵⁶

Vrijwilligers

Binnen de Jonge Schuts was in de jaren zestig van de achttiende eeuw sprake van ‘voluntairs’. Volgens een Memorie uit 1791 was dit corps opgericht door schutters uit de vier schutterijen die zich met het oog op het bezoek van stadhouder Willem V speciaal in de wapenhandel wilden oefenen. In de verschillende bogaarden oefenden zij een- of meermalen per week onder leiding van een sergeant of korporaal van het garnizoen.¹⁵⁷ De compagnie vrijwilligers bestond uit 48 man die onderhorig waren aan de vier rotten van de compagnie. Niet alleen waren zij duidelijk herkenbaar aan het andere uniform (‘effen blauwe rok met blauwe voering, blauwe camisool, zwarte broek, witte kousen, hoed met gouden boord, een sultane en oranje kokarde’), de volontairs werden ook als eersten gekozen om ‘wachten en posten’ te bezetten. Bij de brandspuiten hoefden ze geen handlanger te zijn. Het belangrijkste was de positie van de vrijwilliger rond het symbool van de schutterij: het vaandel. Het vrijwilligerscorps ‘sal alleen met uitsluiting van elke andere rotsgezellen het voorrecht hebben het vaandel te escorteren’.¹⁵⁸

Na het overlijden van een vrijwilliger diende ‘het gansche corps des versogt sijnde bij de begrafenis’ te assisteren met ‘volle uniform’. Bij de begrafenis van een vrijwilliger werd de overledene in de kerk gebracht met ‘vier schilden van de Bogaard op de kist’. De familie van de overledene voorzag na afloop van de begrafenis het corps van bier, brood en kaas. Was de overledene geen lid van de schutterij, dan kon het corps toch de begrafenis verzorgen. Naast bier, brood en kaas was dan nog de betaling van zes gulden vereist.¹⁵⁹

152 OSA H/P 307, 5 juli 1672.

153 AS 66a en OSA H/P 307, 23 juli 1672.

154 OSA H/P 291, 18 juli 1672.

155 OSA H/P 291, 19 januari 1673.

156 OSA H/P 291, 16 juli 1672.

157 OSA H/P 4056, p. 7.

158 AS 27, 22 april 1762 (Jonge Schuts), reglement vrijwilligers artikel 5.

159 AS 27, 22 april 1762 (Jonge Schuts), reglement vrijwilligers, artikel 17, 24-26.

IN DIENST VAN DE STADSGEMEENSCHAP

De schutterijen die waren opgericht om de stad te verdedigen, kregen in de loop der tijd taken toebedeeld die gericht waren op het welzijn van de inwoners van 's-Hertogenbosch. De schutters werden betrokken bij het alledaagse leven door het uitvoeren van civiele diensten. Het militaire aspect raakte op de achtergrond. Toch bleven de schutters hoog opgeven van hun kwaliteiten in het hanteren van de wapens en de verdediging van de stad tegen aanslagen van buiten.

Defensie: pionieren, waken en strijden

In 1577 stelde de stadsregering – in overleg met de kapiteins van de Blokken en de schuttersgilden – ‘tot versekerheijdt vanden ingesetenen’ een ordonnantie inzake het waken op. In 62 artikelen worden de geboden en verboden opgesomd waaraan ‘alle inghesetenen ende inwoonderen’ van twintig tot zestig jaar zich dienden te houden.¹⁶⁰ Vanouds werden de stedelijke schutterijen betrokken bij de oorlogvoering.¹⁶¹ Een zestiende-eeuws register waarin ordonnanties met betrekking tot de verdediging van de stad staan afgeschreven, spreekt over de schutters als het ‘volck van wapenen [...] die de vianden moigen weder staen’.¹⁶² Toen Prins Maurits in 1601 de stad belegerde, stormden op 16 november 600 schutters en ‘enige soldaeten’ de stad uit. Ze verjoegen de vijand niet alleen, maar maakten ook buskruit, munitie en kanonnen buit.¹⁶³ In 1603 trokken 5.000 soldaten – Spanjaarden, Duitsers, Walen en Italianen – de stad in. De burgers voelden zich bedrogen. Hun was beloofd dat de stad geen garnizoen zou innemen. ‘De borgers gingen over straeten als bedroefde, rouwige menschen malcanderen beclagende, dat sij van haer eijgen prins ende heer soo schandelijck bedroogen waren’. Zij hadden 25 jaar ‘sonder groot getalle van garnisoen de stad bewaert tegen alle geweld van den vyant ende hun bloet daervoor vergooten’. De stedelingen wezen op de wapenfeiten van 1579 ‘in de furie op de Merckt’ (het Schermersoproer), op het jaar 1585 toen de schutters Hohenlohe uit de stad dreven en het jaar 1601 toen Maurits’ troepen de vlucht namen door toedoen van de dappere Bossche schutters.¹⁶⁴ In 1607 beloofden de vier schutterijen echter in vriendschap met het garnizoen te leven en zwoeren zij met de soldaten te strijden tegen de vijanden van de ‘roomsche religie’.¹⁶⁵ Ook in andere steden zag de bevolking niets in de inzet van vreemde soldaten. Het druiste in tegen een ‘krachtig gevoeld patriottisme en een sterk ontwikkelde burger trots’.¹⁶⁶

160 17 december 1577, opgenomen in Van Oudenhoven, *Silva-ducis aucta*, 1670, pp. 44-49. Een ‘additie’ op de ordonnantie dateert van 1598, waarin de bepalingen uit 1577 worden aangescherpt ‘sonderlinge noodich inne dese coniuncture’ (collectie Mattemburgh, nr. 6).

161 Zie de kronieken van Van Os, Moliën en Sint Geertruy.

162 OSA H/P 4036.

163 Kroniek van Sint Geertruy, fol. 39.

164 Kroniek van Sint Geertruy, fol. 74 en 75.

165 Kroniek van Sint Geertruy, fol. 96-97.

166 Knevel, *Wakkere Burgers*, 1991, p. 16.

In de jaren na het Bestand scherpste de overheid het waken en wachtlopen voortdurend aan. Het stadhuis, de wallen en de poorten waren de belangrijkste plaatsen in de stad die bewaakt moesten worden.¹⁶⁷ In 1622 werd zelfs de omtrek van de stad gemeten 'om de Corps du Garde ende schiltwachten te reguleren'.¹⁶⁸ Tijdens de belegering in 1629 nam het stadsbestuur de ene resolutie na de andere over het wachtlopen en de bewaking van de stad door de schutters. In het resolutieregister van de vier kapiteins is de dreiging van de Staatse troepen voelbaar. De verdedigingsmaatregelen volgden elkaar in hoog tempo op. Niet alleen werd op allerlei plaatsen in de stad op diverse tijdstippen wacht gelopen, ook trokken de schutters er op uit om te 'pyoneeren'.¹⁶⁹ In juli kwam het tot felle schermutselingen tussen 'de borgers' en de Staatse troepen aan de noordkant van de stad. Volgens de kroniekschrijver hadden de schutterijen tot dan hun eigen buskruit en kogels bekostigd, nu – 23 juli – ging het stadsbestuur over tot het uitdelen van 'cruyt ende loot'.¹⁷⁰ De *Kroniek van Sint Geertruy* noemt 'elk' wapenfeit, maar over de slagkracht van de schutterijen in 1629 licht hij ons minder in. Pas tegen het einde van het beleg richtte gouverneur Grobbendonck een verzoek aan de stadsregering om extra bijstand van de schutterijen in het bewaken van bepaalde posten. Met instemming benadrukte de *Memorie* ruim 150 jaar later dat de gouverneur om deze hulp vroeg.¹⁷¹ De *Memorie* wist echter niet veel wapenfeiten te melden, hoewel de schutters 'zich altoos in de oorlogen distingueerden in kloek- en dapperheid'.¹⁷² De schutters werden desondanks vanzelfsprekend geprezen als de 'dappere en fiere burgerij die de Spaansche partij zoo lang en zoo hardnekkig had aangekleefd'.¹⁷³

Na de Capitulatie werden de schutterijen op non-actief gesteld. Tot de heroprichting van de schutterijen waren de bewaking van het stadhuis, de poorten en wallen van de stad een zaak van de soldaten van het garnizoen. In 1643 werden de schutters weer ingeschakeld. Prins Frederik Hendrik hechtte toen zijn goedkeuring aan de bepaling dat iedere nacht een korporaalschap met een hoofdofficier het stadhuis bewaakte en dat schutters samen met een soldaat door de stad moesten patrouilleren.¹⁷⁴

Een kleine dertig jaar later konden de burgercompagnieën weer laten zien waarvoor zij exerceerden en zich oefenden in de 'wapenhandel'. De troepen van koning Lodewijk XIV belegerden 's-Hertogenbosch een tiental dagen, maar namen de stad niet in. In eerste instantie ging de Franse interesse uit naar Holland. In en rond 's-Hertogenbosch werd hard gewerkt om de wallen en fortificatiën te versterken, waarbij de schutterijen een hoofdrol vervulden. 'De Burgerij deed een treflijken dienst ter verdediging der stad, in het bezetten der muuren en bolwerken, met eene borstweering van aarde, die

167 AS 66a, januari 1625 (ordonnantie op de wachten) en 14 februari 1625.

168 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 129. 'Men can de wallen met de seven bolwercken omgaen in sevenduyssent passen, dat is ontrent vijff quartiers ver' (*Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 159).

169 AS 66, fol. 125 ev.

170 *Kroniek Sint van Geertruy*, fol. 200.

171 *Memorie* 1787, fol. 7vo.

172 *Memorie* 1787, fol. 5ro. Uit andere aantekeningen krijgen we evenmin de indruk dat de schutters zich duidelijk manifesteerden (vgl. Oomen, 'Iets over het Gildewezen', 1985, pp. 34-35).

173 *Memorie* 1787, fol. 9ro.

174 OSA H/P 268, 13 juni 1642.

meer dan tien voeten dik was, waarbij verscheide hunne gezondheid lieten en veele met schade, hunnen bijzondere zaken verwaarloosden' aldus historieschrijver Van Heurn.¹⁷⁵ De schutters werkten wel hard, maar de toestand bleef zorgelijk. Het garnizoen bestond uit slechts dertien compagnieën infanterie en van deze compagnieën waren er maar drie geoefend.

De Fransen veroverden de schansen rond de stad en sneden de weg naar het noorden af. Roorda schrijft dat rond 1672 de schutterijen in de meeste steden in vervallen staat verkeerden.¹⁷⁶ Dat gold voor de verdedigingswerken rond de stad zeker, maar of deze kwalificatie ook de Bossche schutterijen treft is de vraag. Deze gedroegen zich in ieder geval moedig. De *Kroniek van Sint Geertruy* weet te vertellen dat het rot van Jan Fabre, korporaal van de Edele Handboog, op 3 augustus naar de Orthenschans trok en vandaar uit trachtte te beletten dat Franse soldaten vanuit Crevecoeur de stad aanvielen. 'Jae, sommige gingen uyt de schans, om haer te attacqueren. Maer de Franssen haer siende aencomen retiereerde'.¹⁷⁷

Tijdens de Franse dreiging werd dus niet tevergeefs een beroep gedaan op de schutters. De burgercompagnieën spanden zich in door met sjouwen en graven de fortificatiën en de borstweringen te versterken. Hoewel bij deze werkzaamheden veel bier werd geschonken bleek de arbeidskracht van de schutters aanzienlijk productiever en goedkoper dan de inzet van soldaten.¹⁷⁸ Ook spaarzame rechtstreekse gevechten met de vijand gingen de schutters niet uit de weg.

De Bossche schutters meenden dat hun groot onrecht was aangedaan en zij in hun eer waren gekrenkt toen zij in 1673 zonder een enkel dankwoord van al hun taken werden ontheven. De *Memorie van 1787* benadrukte de inspanningen van de schutterijen in het Rampjaar, 'maar wat loon ontving de waakzame burgerij voor alle haare trouwe diensten in dien bangen en akeligen tijd het Land en Stad bewezen?' Hen werd 'een grievende slag toegebracht'.¹⁷⁹ Wat was het geval? Op 18 april 1673 deelde president-schepen Van Teffelen in de vergadering van de stadsregering mee dat het besluit van 31 maart om de schutters van het waken 'te ontlasten' tot 'grooten onluste' bij de rotsgezellen had geleid. Niet in de laatste plaats omdat voor de schutters 'geene de minste dancksegginge en was gedaen' en het afdanken van de burgercompagnieën zonder enige voorbereiding en stante pede zijn beslag diende te krijgen. De vier kapiteins besloten daarop een rapport te schrijven waarin zij hun grieven over deze handelwijze uiteenzetten. Gouverneur Kirckpatrick, met wie zowel de stadsregering als de kapiteins van de schutterijen het al eerder aan de stok hadden, zou hebben gezegd dat als de schutters nog langer zouden waken hij hun dat zou beletten. De houding van de gouverneur bestempelden de Colveniers later als een blijk van 'wraakzugtig ongenoe-gen'.¹⁸⁰ De hoogbejaarde Kirckpatrick gunde de kapiteins niet eens de tijd deze maatre-

175 Van Heurn, *Historie* III, 1777, pp. 187-188.

176 Roorda, *Partij en factie*, 1961, p. 71.

177 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 356-357.

178 OSA H/P 307, 1 augustus 1672.

179 *Memorie 1787*, fol. 12ro en 13ro; *Request 1785*, fol. 14-15.

180 *Request 1785*, fol. 14.

gel in de vergadering van de magistraat te bespreken. Om een conflict tussen de onder het bevel van de gouverneur staande soldaten en de schutters te voorkomen, spoedde kapitein Gans zich naar het stadhuis om luitenant 'sGravesande de rotsgezellen van de Jonge Schuts, die al in aantocht waren, te laten meedelen dat zij thuis konden blijven.

De magistraat had zo'n protest van en onlustgevoelens onder de schutters niet verwacht. Hij haastte zich om de schutterijen te bedanken voor het vele werk dat zij onder de Franse dreiging hadden verricht voor de stad. Ieder rot van de schutterijen ontving daarvoor twee ton bier. De officieren kregen een okschoofd wijn. De dankbaarheid brachten de magistraten niet per brief over. Het stadsbestuur vormde een commissie van acht regeringsleden die de schutterijen officieel gingen bedanken.¹⁸¹

Volgens het rekest van de Colveniers uit 1785 braken er na 1688 schrale jaren aan voor de schutterijen. Rond 1700 waren er wat activiteiten te bespeuren, zoals een serieuze oefening in het hanteren van de wapenen, alweer omdat er oorlog met Frankrijk dreigde. Toen in 1706, wegens een geringe bezetting door het garnizoen, een beroep werd gedaan op de schutters om binnen de stadsmuren enige wachtdiensten te vervullen, bleek dat het legertje schutters erbarmelijk uitgerust was. In 1712 werd uit voorzorg tegen een mogelijke inval door Franse troepen nog door schutters geoefend, daarna lagen de activiteiten van de schutters op het gebied van de 'wapenhandel' tot het moment van het rekest vrijwel stil.¹⁸²

Ijsbijten en waterhuishouding

Bij aanhoudende vorst was het niet eenvoudig om drinkwater, water voor industriële en huishoudelijke activiteiten en water dat nodig was voor het blussen van brand aan te voeren. Daarom stelde het stadsbestuur verordeningen op het ijsbijten vast.¹⁸³ Bij het ijsbijten werkten de vier schutterijen samen met de Blokken, maar de schutterijen voerden het bevel. Uit ieder huis werd een 'ijsbijter' verwacht.¹⁸⁴ Het was geen toeval dat de schutterijen hierbij betrokken waren, want het ijsbijten was ook van betekenis voor de defensie van de stad. In de ordonnantie van 1646 wordt uitdrukkelijk gewezen op het gevaar dat vijanden over de bevroren verdedigingsstadsgrachten de stad kunnen naderen.¹⁸⁵ Jan Hendrik van Heurn, chroniqueur uit de tweede helft van de achttiende eeuw, schrijft dat de schutters daarom niet alleen het ijs in de stadsgrachten openhielden, maar ook in de wijde omtrek van de stad. Door de slechte afvoer naar de Maas kwamen in de winter de velden rond de stad onder water te staan. Wanneer het vroom lag de stad temidden van een uitgestrekt ijsveld. In januari 1656 vreesde de gouverneur een aanval van de Lotharingse troepen die hun in geldnood verkerende Spaanse bevelhebbers hadden ingeruild voor de Fransen. De gouverneur riep de schutters toen nadruk-

181 OSA H/P 308, 18 april 1673.

182 Request 1785, fol. 16-18.

183 O.m. OSA H/P 278, 1 januari 1646, OSA H/P 301, 16 januari 1655 en 7 januari 1656 en GAHT, Collectie Provinciaal Genootschap 422, 12 februari 1695.

184 OSA H/P 301, 16 januari 1655, fol. 61.

185 Het rekest van de Colveniers uit 1785 wijst daar ook op (fol. 9).

kelijk op om het ijs te bijten.¹⁸⁶ In januari 1670 deden zich ongeregelheden voor. Het bijten van het ijs was onaangenaam en gevaarlijk.¹⁸⁷ Sommige schutters, maar ook andere inwoners van de stad, achtten zich ongeschikt voor de werkzaamheden. Na deliberatie besloot het stadsbestuur vrijstelling van het ijsbijten te verlenen aan de leden van de stadsregering, de pensionarissen, de secretarissen, de griffiers, de predikanten en de weduwen van deze ambtsdragers, kortom aan zichzelf, hun vrienden en verwanten.¹⁸⁸ De schutters die in deze maand drie dagen lang bijten in het ijs van de stadsgrachten hakten, voorzag de stadsregering van verversingen zoals jenever en bier.¹⁸⁹

Brandblussen

De huizen in de stad waren voor een groot deel van hout vervaardigd en vaak nog met daken van stro voorzien. Een kleine brand kon tot gevolg hebben dat grote delen van een stad in de as werden gelegd.¹⁹⁰ In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw moedigde het stadsbestuur het optrekken van stenen in plaats van houten gevels aan, door een derde gedeelte van de te gebruiken metselstenen te betalen. Dit aanbod uit 1615 grepen veel Bosschenaren aan om hun huis te verbouwen.¹⁹¹ Trotse eigenaars van een huis met een stenen gevel beloonde de stadsregering ook met een gouden penning.¹⁹² Na de grote brand van 1744 verbood het stadsbestuur zelfs houten gevels te herstellen en verplichtte de Bosschenaar stenen gevels op te trekken.¹⁹³ Het voorkomen van brand, de brandbestrijding en de organisatie daarvan behoorden tot de oudste taken van de Blokken. De blokmeesters werden tot aan de zestiende eeuw daarom ook 'vuurmeesters' genoemd.¹⁹⁴ In de vele ordonnanties die het stadsbestuur uitvaardigde wordt ook aan de rol van de schutterijen bij brandpreventie en -bestrijding gerefereerd. De Brandkeur uit 1703 wijst op de officieren van de burgerij die bij brand 'orders [moeten] beramen tot het weren van confusien'.¹⁹⁵ In de nieuwe stedelijke Brandkeur uit 1739 wordt echter nauwelijks gerept over de taak van de schutters.

Het was kennelijk vanzelfsprekend dat de schutterijen naast andere maatschappelijke organisaties, zoals de blokken, de ambachtsgilden en de godshuizen, hun verantwoordelijkheid droegen voor preventie en bestrijding van brand. Slechts artikel dertien van de Brandkeur refereerde nadrukkelijk aan de burgercompagnieën. Bij een brand werd hun een politietaak toegewezen: het handhaven van de orde.¹⁹⁶ In maart 1744 brak

186 OSA H/P 301, 9 januari 1656.

187 De kapiteins van de schutterijen meldde het stadsbestuur 13 januari 1689 'het peryckel van verdrincken der meenigte Borgers gisteren in het ijsbijten wegens de swackheijt van het eijs' (OSA H/P 418, 13 januari 1689).

188 OSA H/P 307, 11 januari 1670.

189 OSA H/P 1702 (bijlagen stadsrekening 1669-1670).

190 Kuijer, *'s-Hertogenbosch 1185-1629*, 2000, pp. 124-126 en Vink, 'Wonen ten noorden van de Sint-Jan', 1997, pp. 29-30.

191 Van Heurn, *Historie II*, 1776, p. 331.

192 Zie o.m. rekest in OSA H/P 1522-1524.

193 Van Heurn, *Historie IV*, 1778, p. 76.

194 Kappelhof, *Armenzorg*, 1983, p. 18.

195 OSA H/P 329 (brandkeur van 27 augustus 1703).

196 *Brandt-Keure der stadt 's-Hertogen-Bosch ('s-Hertogenbosch 1739)*.

De Markt, met links het stadhuis, in 1730. De Markt was de plaats waar de schutterscompagnieën en regimenten van het garnizoen elkaar ontmoetten. Schutters liepen samen met soldaten wacht en bewaakten het stadhuis; militairen en burgermilities paradeerden gezamenlijk of afzonderlijk voor het stadhuis. Op de prent staat ook een houten paard afgebeeld. Het paard, met een puntige rug, diende als strafwerktuig voor soldaten (tekening door Cornelis Pronk?; stadsarchief).

brand uit in het Gouvernement die dankzij de ‘vigilantie’ van de schutters geblust kon worden.¹⁹⁷ Nadat in mei van dat jaar een brand in *Het Paradijs* aan de Markt woedde, verscheen een nieuwe brandkeur. In de ordonnantie lezen we dat de schutters niet alleen dienden te zorgen dat er geen ‘onnutte’ mensen in de weg liepen bij bluswerkzaamheden en onverlaten de ‘darmen’ doorsneden, maar bovenal dat diefstal uit brandende huizen werd voorkomen. Het bedienen van de brandspuiten in de stad – op dat moment bevonden er zich drie spuiten in de stad en een vierde wordt in de ordonnantie aangekondigd – was een taak van de ambachtsgilden. De kapiteins besloten in hetzelfde jaar dat van ieder rot twaalf mannen bij een brand moesten assisteren. Alle officieren van de schutterijen waren verplicht bij een brand aanwezig te zijn behalve zij die reeds een functie als brandmeester hadden of toezicht moesten houden op het brandgereedschap.¹⁹⁸ Bij alle oefeningen met de brandspuit hoorden de 192 schutters (uit ieder rot twaalf schutters) aanwezig te zijn. De schutters stonden niet te trappelen om bij het blussen te assisteren. Hun absentie, evenals die van hun korporaals, bleek halverwege de achttiende eeuw een probleem.¹⁹⁹ De *Memorie ter adstructie van het recht der schutterijen* uit 1787 die het belang en het nut van de schutters voor de stad wil aantonen, benadrukt dat de ‘schutters vigilantie en gewilligheid niet naar waarde kan geroemd worden, waardoor dan ook de brand meestentijds ten eersten gebluscht word’.²⁰⁰

197 Request 1785, fol. 18.

198 AS 27 (Jonge Schuts), 24 juni 1744 en Ordonnantie Provisioneel vastgesteld voor de Burgeren en Rotsgezellen der vier Compagnien binnen deze Hoofdstadt 's-Hertogenbosch waar na dezelve ingeval van Brand zig zullen hebben te reguleren en gearresteerd bij den grooten Burger-krijgsraad den 6 juny 1744 (Bibliotheek GAHT).

199 AS 27 (Jonge Schuts), extract uit resolutien Grote Borger Krijgsraad 25 januari 1753. De korporaals Couwenberg en Van de Ven werden berispt en beboet (AS 27- Jonge Schuts-18 juli 1757).

200 *Memorie* 1787, fol. 18ro.

Handhaving openbare orde

Vanouds kon voor het handhaven van de orde op de schutters een beroep worden gedaan.²⁰¹ Het aantal mannen dat de schout vast ter beschikking stond was immers absoluut ontoereikend om deze taak te volbrengen. In andere steden van de Republiek schakelden de overheden de schutterijen eveneens in om het grauw te beteugelen.²⁰² Soldaten van het garnizoen dat in Den Bosch lag, liet het stadsbestuur om twee redenen niet altijd oproepen. In de eerst plaats omdat soldaten zich konden aansluiten bij de oproerige menigte, maar ook omdat inschakeling van het garnizoen het gezag van de burgerlijke autoriteiten tegenover de gouverneur ondermijnde. Het stadsbestuur koos dus voor de eigen schutters.

In juli 1662 belegerde ‘canalje’ het huis van bakker Hendrick Janssen Looode, ‘onder de Gevangenpoort’. Koortsachtig overlegde het stadhuis met de commandeur. De schepenen drongen er bij de bevelvoerder op aan dat hij de soldaten, hun vrouwen en hun kinderen gelastte ‘zig van den woesten hoop af te zonderen’.²⁰³ De angst voor honger en armoede en de gevolgen daarvan waren niet overdreven. Vanwege de duurte, de hongersnood en het toenemende aantal armen drong de gereformeerde diaconie dat jaar meermalen aan op ‘extra-ordinaire liberale aelmoessen’.²⁰⁴ In de stad kwam het tot een voedseloproer.²⁰⁵ Maar, ‘de plonderinge is belet door de borgerije, die aenstonts int geweer quamen’, deelt de *Kroniek van Sint Geertruy* mee.²⁰⁶ Niettemin bleef het die zomer onrustig in de stad. In oktober dreigden opnieuw onlusten na een incident over de hoge prijs van het koren.²⁰⁷

In september 1692 stelde het stadsbestuur een avondklok in, nadat zich ernstige ongeregelheden hadden voorgedaan bij de huizen van twee korenkopers in de Kerkstraat. 's Avonds na zeven uur mochten mannen, vrouwen en jongens zich niet meer op straat vertonen. Om het oproer te beteugelen sommeerde het stadsbestuur iedere ‘burger en ingezetene’ zich in wapenrusting naar het huis van de kapitein van de schutterij te begeven onder wiens bevel hij stond en zich daar bij zijn vaandel te voegen. Kennelijk was het stadsbestuur er toch niet helemaal van overtuigd dat de schutters zich uit zichzelf naar hun verzamelplaats zouden spoeden of misschien wel helemaal niet – uit protest tegen de duurte? – zouden opdagen. Bij niet verschijnen werd daarom een boete van vijf gulden in het vooruitzicht gesteld.²⁰⁸ De *Kroniek van Sint Geertruy* meldt dat het regiment Van Prot weliswaar in de wapenen was gekomen maar dat ‘het canalje’, waaronder ‘een

201 Spierings, *Het Schepenprotocol*, 1984, p. 46. In 1525 werd in de privileges die de landsheer, Keizer Karel v, aan de Bossche schutterijen verleende expliciet opgenomen dat het stadsbestuur het optreden van de stedelijke schutterijen kon verordonnen (AS 31, Jonge Schuts).

202 Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, pp. 239–251. Voorts: R.M. Dekker, *Oproeren in Holland*, 1979.

203 Van Heurn, *Historie III*, 1777, p. 120.

204 AHG, Diaconie 1, o.m. maart en 9 augustus 1662.

205 Bij voedseloproeren stond met name de duurte van levensmiddelen voorop. Bij hongeroproeren was er werkelijk sprake van honger. Vgl. Pot, ‘Door honger gedreven?’, 1991, pp. 147–171; Rudé, *The Crowd in history*, 1964, pp. 35–36 en Dekker, *Holland in beroering*, 1982, pp. 23–28.

206 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 325.

207 Van Heurn, *Historie III*, 1777, p. 121.

208 OSA H/P 460, 22 september 1692 (Publicatieboek).

hoop wijs' zich daartegen met succes had verzet. De 'vier compagnie borgers [...] naer haeren ingeboren aert ende dapperhijt',²⁰⁹ maar 'nochtans in tien jaeren tijts niet int ge-weer waeren geweest', verspreidden zich ten oosten en zuiden van het stadhuis. De Jonge Schuts marcheerden naar de Kerkstraat, de Oude Schuts gingen op weg naar het Sint-Janskerkhof, de Colveniers naar de Vughterstraat en die van de Handboog posteerden zich voor het centrum van de macht, het stadhuis.²¹⁰ Het was de schutters toegestaan bij 'ongelegentheijt en tumult [...] vrij (te) schieten' op personen die plunderden of 'ope-reerden' tegen patrouilles.²¹¹ Om half een 's middags kwamen de schutters in de wapen-en en om zeven uur was 'het rumoer gestilt ende enige bij de cop gevat'. Het merendeel van de schutters trok daarna naar de eigen bogaard. De Kerkstraat bleef echter bezet met schutters en tot half vijf in de morgen patrouilleerden schutters door de stad.²¹²

'Niet alleen het graan, maar ook alle de Eetwaaren steegen te deezer tijd in prijs, waar door het Gemeen te zamen rotte',²¹³ met als gevolg dat het in de herfst van het honger-jaar 1740 tot onlusten kwam, opnieuw aan de oostzijde van de stad. Op het Hinthamer-einde sloeg een vrouw op haar koekepan en zette daarmee groepen ontevreden en tot het belagen van bakkers- en grutterswoningen. Boeren die hun etenswaren naar de markt brachten, werden aangevallen en daarbij waren ook 'jongens' betrokken, die vaak afzonderlijk genoemd worden. Vanuit het stadhuis zagen de vergaderende schepenen dat een kar met brandhout dreigde geplunderd te worden, waarop zij zich naar buiten spoedden en 'het gemeen spoedig verstrooid' werd. Het stadsbestuur vaardigde een plakkaat uit waarin het oproerkraaiers een openbare geseling in het vooruitzicht stelde.²¹⁴ Officiëren van de vier compagnieën tekenden in hun *Memorie* uit 1787 aan dat het 'Hoogofficie' in augustus van 1740 al een beroep deed op de schutters om hen 'op 't eerst alarm in de Bogaard te doen komen'.²¹⁵ In 1748 gingen de officieren hier wat pruderter mee om. De officieren vreesden in de zomer van dat jaar een oproer over de belasting-pachten net als in Amsterdam, Haarlem of Leiden. Met succes damden de officieren een mogelijk oproer in. Kwesties rond belastingen lagen gevoelig. De middenklasse, het re-servoir waar de schutters uit afkomstig waren, kon zich door fiscale maatregelen bedreigd voelen. Bij voedselrellen traden de schutters effectief op, maar waar lagen bij be-lastingoproeren de loyaliteiten? In Leiden moedigden schutters de oproerlingen zelfs aan.²¹⁶ De 'Borger-Krijgsraad', waarin alleen de officieren zitting hadden, liet de rotsge-zellen derhalve weten dat zij zich 'omtrent de 's landspachten stil moesten houden' en als er een 'enig oproer of beweging' in de stad mocht komen, dan moesten de schutters in huis blijven en zich zeker niet bij elkaar in de bogaarden verzamelen!²¹⁷

209 De kroniekschrijver laat op meerdere plaatsen in zijn kroniek merken dat hij trots is op de schutterijen.

210 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 405-407.

211 OSA H/P 460, 22 september 1692 (*Publicatieboek*).

212 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 405-407.

213 Van Heurn, *Historie* IV, 1778, p. 48.

214 Van Heurn, *Historie* IV, 1778, pp. 48-49.

215 *Memorie* 1787.

216 Dekker, *Holland in beroering*, 1982, pp. 102-103.

217 AS 27, besluiten officieren, 10 juli 1748.

Om de bevolking te dwingen een verordening van het stadsbestuur na te komen werden in maart 1785 ‘eenige manschappen uyt de schutterijen’ in de wapenen gebracht om op het stadhuis de wacht te houden. Het stadsbestuur verbood toen het werpen van ‘slangen’ en het afschieten van vuurwerk ter gelegenheid van de verjaardag van stadhouder Willen v. In ‘d’uyterste nood’ mochten de schutters in actie komen om conflicten tussen burgerij en patrouillerende soldaten van het oranjegezinde garnizoen te voorkomen.²¹⁸

Een rekening uit 1688 vermeldt terloops een andere taak met betrekking tot de openbare orde. Toen in het genoemde jaar het kind van schutter Servaes de Piter begraven werd, kwamen maar weinig schutters opdagen om ‘te lijck te gaen’. Die dag, 29 juli, moesten de rotsgezellen namelijk op de Markt aanwezig zijn.²¹⁹ Waar zij bij openbare terechtstellingen op de Markt voor het stadhuis het samengestroomde volk in bedwang moesten houden.

Voorts schakelde de schout – verantwoordelijk voor arrestatie en vervolging van wetsovertreders – schutters in bij zijn werkzaamheden. Vooral in de achttiende eeuw organiseerde de hoogschout klopjachten op landlopers, ‘heijdenen en Egyptenaren’, die een plaag vormden voor de plattelandsbevolking.²²⁰ In 1713 vaardigden de Staten-Generaal een plakkaat uit waarin de gerechtsofficieren werd opgedragen alle zigeuners op te pakken en te straffen. Bij de jacht op zigeuners konden, volgens het plakkaat, ook schutters worden ingezet, die voor iedere gevangen vagebond een premie van 150 gulden ontvingen, een niet gering bedrag. In 1723 trokken maar liefst 500 man met daaronder veel schutters te paard en te voet uit ’s-Hertogenbosch richting de Zandschel, een moeilijk toegankelijk gebied tussen ’s-Gravenmoer en Loon op Zand, waar zich zigeuners ophielden. De klopjacht bleek succesvol. Maar liefst zestig zigeuners werden opgepakt, berecht en gestraft.²²¹

Ook bij vrolijke momenten, zoals de jaarlijkse kermis, waren de schutters paraat. De kermis was een groot volksfeest, maar gaf zoals veel volksfeesten aanleiding tot ongeordeligheden. Om massale vechtpartijen te voorkomen en overlast en opstootjes in te dammen dienden de schutters paraat te zijn. Gedurende de kermis van 1608 moesten de schutters op vrijdagavond, zaterdag, zondag en maandag wachtlopen²²² en in 1627 patrouilleerden tijdens de kermis rotten schutters door de stad.²²³ Zelfs een kermis die buiten de stad werd gevierd – zoals die van Boxtel – bracht Bossche schutters op de been. Kennelijk waren er horden Bosschenaren op de Boxtelse kermis die na afloop in ’s-Hertogenbosch hun feestje wilden voortzetten.²²⁴ Over de Bossche kermis noteerde ds. Scharp later dat ‘de boeren veelal met een jaap in de tronie en de jonge boerinnetjes met nog iets anders naar huis keerden’.²²⁵ ‘Vegterijen’ waren eerder regel dan uitzon-

218 AS 66a, 4 en 5 maart 1785.

219 AS 46 (Jonge Schuts), rekening korporaal Roelof Tiebos.

220 Over de bejegening van vagebonden: Egmond, *Op het verkeerde pad*, 1994, pp. 119–141.

221 Hiemstra en Jacobs, ‘Aan de grenzen van de samenleving’, 1995, pp. 96–97.

222 AS 2.

223 AS 66a, kladnotulen kapiteins, 28 juni 1627.

224 AS 66, 20 mei 1617.

225 Scharp en Vos, ‘Ds. Scharp bezoekt Den Bosch’, 1997, pp. 81–95.

dering. De chirurgijn beleefde tijdens de kermis zijn hoogseizoen.²²⁶ De kermis was één groot feest doch dit konden de schutters die moesten waken, wachtlopen en toezicht houden slechts in beperkte mate meevieren. Om de schutters enigszins tegemoet te komen, zorgde het stadsbestuur ieder jaar voor 'kermisbier'.²²⁷

Verdediging stedelijke privileges

De aantasting en schending van oude privileges en daarmee vaak de autonomie van de stad, waren aanleidingen om de gewapende burgerwacht in actie te laten komen. 'Regten, Vrydom, en een onbeschryfbre rei / Van Privilegiën. – Die waarde Gunst-geschenken' werden als onaantastbaar beschouwd.²²⁸ 's-Hertogenbosch, maar ook plaatsen als Sint Oedenrode, Helmond en Eindhoven, kenden als bijzondere civielrechtelijke executiemaatregel het recht van ingebod dat voor de eerste maal vermeld wordt door hertog Jan III in een uitspraak van 4 april 1328.²²⁹ Partijen buiten de stad en haar vrijheid woonachtig (ook buiten de Meierij) die in gebreke bleven, konden onder bepaalde omstandigheden voor de Bossche schepenbank gedaagd worden. De schepenen in de dorpen van de Meierij waren niet altijd even gelukkig met deze machtsverhoudingen en probeerden wel aan de greep van 's-Hertogenbosch te ontkomen. Bij verzet tegen het Bossche recht van ingebod mocht de Bossche schout zich naar het rebellerende dorp begeven, daar desnoods de schepenen afzetten en het recht herstellen. In 1544 trok een Bossche strafexpeditie naar Herpen in het Land van Ravenstein, gelegen buiten het grondgebied van de Nederlanden. Schout, schepenen, raadsheren en een flink aantal schutters trokken met acht wagens en vijftig paarden naar het dorp om een aantal inwoners van het bed te lichten en mee naar 's-Hertogenbosch te voeren omdat zij het recht van ingebod niet respecteerden.²³⁰ In 1616 werd het dorp Oyen met behulp van schutters aan de wil van 's-Hertogenbosch onderworpen.²³¹ Ook in de Staatse periode hield de stad vast aan het oude hertogelijke privilege. Een kras voorval deed zich in 1660 voor.²³² Een aantal dorpen in de Meierij betwistte het Bossche recht van ingebod en bleef de schepenbank van Antwerpen als hun hoofdbank beschouwen. 's-Hertogenbosch was echter van mening dat de koning van Spanje bij de Vrede van Munster afstand had gedaan van alle soevereiniteit over de Meierij en het Bossche recht van ingebod daarom ook het dorp Eersel betrof. Een door de bank van Eersel veroordeelde inwoner van Kneegsel wilde in 1660 in appèl gaan bij de Bossche schepenbank. De schepenbank van Eersel wees dit af, waarop Gerard van Lith, de ingebieder van 's-Hertogenbosch, gezeten op een wit paard en met de rode roede in zijn rechterhand met twee dienaren naar Eersel vertrok en daar twee schepenen gijzelde.²³³ De

226 Van Deursen, *Het Kopergeld II*, 1978, p. 52.

227 Bijv. OSA H/P 1702 (bijlagen stadsrekening 1669-1670: 29 oktober 1669).

228 Aan de gezamentlyke exerceerende leden, 1785.

229 Coopmans, 'Het Bossche recht', 1980, pp. 42-63 en Lijten, *Het burgerlijk procesrecht*, 1988, pp. 43-50 en 244.

230 Coopmans, 'Het Bossche recht', 1980, p. 59.

231 AS 66, 21 november 1616; *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 125.

232 OSA H/P 287, 16 oktober 1660.

233 Den Bosch was bevoegd autoriteiten van de in gebreke gebleven bank af te zetten. Zie: Coopmans, 'Het Bossche recht', 1980, p. 45.

dorpelingen bevrijdden de schepenen en sloten de ingebieder in een verlaten kapel op. In de avond werd de ingebieder op een kar met nat stro gesmeten en in een konvooi van dorpsschutters en schepenen naar Den Haag vervoerd. Daar zouden de schepenen van Eersel hun beklag doen bij de Raad van Brabant over de handelwijze van 's-Hertogenbosch. 'Met lijden ende bittere koude en veel regen snachs', dwars door Brabant over vreemd grondgebied, zonder de 'heirbane' te houden – om eventuele achtervolgers op een dwaalspoor te zetten – en bedreigd door 'struyckcroovers die men dickwils hoorde schuyffelen', hobbelde de stoet richting Holland. In Delft aangekomen, bedronken de bewakers zich en zag Van Lith kans te ontsnappen. In 's-Hertogenbosch was de zaak inmiddels ook bekend geworden. De magistraat beschouwde het optreden van het dorpsbestuur als een ernstige inbreuk op de stedelijke privileges en eiste herstel van dit onrecht en genoegdoening. Op 13 oktober 1660 trokken, onder het steken van trompetten en met de ontrolde stadsbanier, vier schepenen en de stadhouder van de hoogschout, gevolgd door driehonderd gewapende schutters onder aanvoering van Jonker Gijsbert Kuysten, de kapitein van de Handboogschutterij, de poort uit, richting Eersel. Onderweg vernamen zij dat gewapende inwoners van Eersel bereid waren met de Bosschenaren een bloedige strijd te leveren. De honderden dorpelingen waren door langdurig klokge-lui in een heldhaftige stemming gebracht.

Alsof het oorlog was hielden de Bosschenaren krijgsraad en kwamen een tactiek overeen om de verliezen zo beperkt mogelijk te houden bij het herstel van de Bossche rechten. Het plan mislukte echter, omdat vaandrig Van der Meulen met zijn schutters eerder het dorp in reed dan de bedoeling was. Het dorp bleek verlaten op een oude man na die naar Den Bosch werd meegevoerd. Hoewel er geen schermutselingen plaatsvonden verloor een Bossche schutter, smid Mathijs van Venrooij, zijn hand. De zaak was hiermee niet afgedaan. Den Haag was zeer verontwaardigd over de Bossche veldtocht. Zonder toestemming van de soeverein, de Staten-Generaal, was een dergelijke gewapende aanval ongeoorloofd. De stadsregering was echter tevreden over de inzet van haar schutters en schonk hun twee tonnen bier.²³⁴

Het 'eigenmachtig' optreden van de stad maakt nog eens duidelijk dat binnen de 'statenbond' van de Republiek ook een stad in een Generaliteitsland trekken vertoonde van een stadsstaat die haar verworven privileges, als het moest met vertoon van veel wapenmacht, wilde en kon verdedigen. Bij voortduring werd ook een beroep gedaan op deze oude voorrechten.²³⁵ Zo was het tonen van het Capitulatieverdrag van 1629 bij de intocht van een nieuwe Oranje-stadhouder een belangrijk onderdeel van het ritueel.²³⁶ Daarmee benadrukte de magistraat dat 's-Hertogenbosch zich niet alleen onderscheidde van alle andere steden, maar liet aan de nieuwe stadhouder ook zien dat deze

234 OSA H/P 287, 16 oktober 1660. Twee jaar later besloot Den Haag dat de schepenbanken van zeven heerlijkheden, daaronder die van Eersel, in 's-Hertogenbosch in beroep konden gaan (OSA H/P 303, 8 april 1662). Voorts: Van Heurn, *Historie* III, 1777, pp. 101-108; Hezenmans, *'s-Hertogenbosch 1629-1798*, 1899, pp. 171-179; *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 319-320.

235 Zie o.m. Prak, 'Van stadsregering naar gemeentebestuur', 1991, p. 11. Het stadsbestuur van Westfriese Hoorn liet de schutterijen ook tegen dorpen optreden. Zie: Aten, 'Als het gewelt comt ...', 1995, pp. 55-58.

236 Van Heurn, *Historie* IV, 1778, p. 222. Op 18 juni 1766 werd Prins Willem V ingehaald.

voorwaarden in 1629 niet voor niets waren bedongen. De stad en haar inwoners genoten oude voorrechten, die gehandhaafd moesten blijven en waarvoor men desnoods ten strijde trok en het eigen bloed wilde offeren. De stadslegertjes lieten zien dat zij de stedelijke autonomie tot bijna elke prijs wilden verdedigen.²³⁷

PROBLEMEN EN SPANNINGEN

Alledaagse conflicten

Slechts 'luyden van eer' werden geacht lid te zijn van de schutterijen. De ordonnantie van de Oude Voetboog uit 1453 stelde al dat een schutter die fraudeerde of woekerde uit de schutterij moest worden gezet evenals overspeligen en schutters die 'met ledigen wyven omgingen'. Zij mochten niet langer 'cleder noch capruyn' dragen.²³⁸ De Jonge Schuts lieten omstreeks 1700 een samenvatting van 'orders en waarschouwinge' verschijnen. 'Die vloect, malkanderen injurieert, onkuysse praat of dito liedekens singt' kon een boete tegemoet zien.²³⁹

Ondanks de verbodsbepalingen en regels liepen conflicten soms uit de hand en moest van hogerhand ingegrepen worden. Vooral tijdens de wacht en bij het bier onder de vergaderingen van de rotsgezellen werd veel geruzied. De krijgsraad oordeelde dat de ruziemakers zonder enig pardon uit de rotten verwijderd zouden worden. Ze mochten niet meer waken, niet meer vergaderen, noch teren of met de andere rotsgezellen bier drinken.²⁴⁰ De officieren van de Jonge Schuts verklaarden in 1740 dat Nicolaes Vermande 'onwaardig' was in zijn compagnie te dienen. Vermande had zich 'onordentelijk aangestelt in het exerceren'. Toen hij daar op gewezen werd, riep hij: 'Ik ben een Rotterdammer en ik exerceer op z'n Rotterdams'. Sergeant Jellico beval hem opnieuw correct te exerceren, waarop Vermande antwoordde: 'ik ben een burger en geen soldaat, nu zal ik alles verkeerd doen'. Dat deed hij en bovendien onder voortdurend gevloek. 'Op het rigoureuste' werd dit bestraft. Hem werd een boete van 25 gulden opgelegd, hij moest zijn verontschuldiging aanbieden en kreeg zijn ontslag.²⁴¹ De burger-krijgsraad behandelde ook zaken waar geweld mee gemoeid was. Toen het gelag moest worden betaald in de bogaard van de Handboogschutters ontstond een vechtpartij waarbij Hendrik Hendriksen, alias Vandt Veck, werd doodgestoken. Dit 'droevig ongeluk is geschied in de drank, tweedracht ende vechterij' merkten de officieren op.²⁴² Het beledigen van een officier werd als een ernstig misdrijf aangemerkt. Handboogschutter Jan Claessen, alias 'den Goudtsen Backer', werd daarom in 1650 door de krijgsraad uit de Handboogschutterij gezet. In aanwezigheid van 'een gantsch

237 Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, p. 14.

238 Verheyen, *Bijdrage*, 1857, pp. 52-53.

239 AS 32 (Jonge Schuts), 'Orders en waarschouwinge getrokken uit verscheidene resoluties van de Magistraat', ca. 1700.

240 AS 66a, college kapiteins, 13 november 1628.

241 AS 27 (Jonge Schuts), besluiten officieren, 30 mei en 4 juli 1740.

242 AS 66a, college der kapiteins, 1 september 1634.

roth' had hij tegen kapitein Hendrik Kuysten 'veel vilaine calumnien en seditieuse injurien uytgeworpen'. Kapitein Kuysten was door het gedrag van de 'Goudtsen backer' zo ontdaan, dat hij direct met de andere kapiteins overleg voerde. De zaak had zijn reputatie ernstig aangetast. Dergelijke feiten zouden 'eenen schadelijcke seditie ende andere onheijlen ende periculen' kunnen veroorzaken. Claessen had veel spijt; het kwam allemaal door 'sijnen dronck'. De zaak kwam niettemin voor de krijgsraad. Deze beval Claessen in de bogaard van de Handboog-schutterij te verschijnen temidden van de officieren, onderofficieren en alle schutters. Daar moest hij bekennen dat hij de woorden in 'dronckenschap' had gezegd. Voorts moest hij bekennen dat hij uitsluitend 'eer ende deugd' van Kuysten kende. Grootmoedig schonk kapitein Kuysten hem vergeving, doch Claessen moest wel beloven zich nooit meer zo te vergrijpen aan zijn kapitein. Bovendien moest Jan Claessen als genoegdoening aan het rot en de officieren twee tonnen bier schenken. Wie nu mocht denken dat de 'Goudtse Backer' voldoende gestraft was, heeft het mis. Kapitein Kuysten vergaf Jan Claessen zijn 'enormiteitjen', maar voor een schutter die de eer van zijn kapitein – en daarmee de schutterij – zo geschoffeerd had, was geen plaats meer in de schutterij.²⁴³

Katholiek en gereformeerd

Prins Frederik Hendrik en de Bossche magistraten wensten een schutterij waar zij niet alleen hun vertrouwen in konden stellen, maar waarop de bevolking ook kon vertrouwen. De kapiteins waren 'gequalificeerde, moderate personen', kwamen uit de stadsregering voort, waren dus gereformeerd, maar moesten 'de borgerie liefallig ende aengenaem' zijn.²⁴⁴ Zo vormden zij een waarborg voor loyaliteit.²⁴⁵ Het jaar 1643 vormt onmiskenbaar een omslag van calvinisering naar accommodatie. Preciese cijfers zijn niet voorhanden, maar in 1644 maakten katholieken de meerderheid van de Jonge Schuts uit. De vaandels van de schutters, met 'boergonse cruysebeelden ofte dergelijke superstitien', wapperden toen nog vrolijk in de wind. Deze moesten er vijf jaar later wel aan geloven.²⁴⁶ Op de penningen die de schutters bij hun oefeningen op de borst spelden, stond naast Sint Joris echter nog steeds het 'Jeruzalemskruis' afgebeeld.²⁴⁷ Tegen een kruis in het wapenschild maakte het stadsbestuur later geen bezwaar meer. Bij de vernieuwing van de gevel van de Oude Schutsbogaard plaatsten de schutters een blauwe steen (hardsteen) met wapenschild waarop een rood kruis op een veld van zilver.²⁴⁸ Daarnaast bleven de schutspatronen Sint Joris en Sint Sebastiaan een belangrijke rol vervullen. Sint Joris bleef op zijn paard zitten en de andere Sint zag de Bossche historieschrijver Van Heurn in de jaren zeventig van de achttiende eeuw hoog in de gevel

243 Collectie aanvullingen 8801c, betreft conflict Jan Claessen met kapitein Kuysten in de Handboogbogaard, 31 januari 1650. Vgl. Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, p. 134.

244 OSA H/P 276, 20 augustus 1642 en 268, 13 juni 1642.

245 Zie hierover Roorda, *Partij en factie*, 1961, pp. 70-76.

246 OSA H/P 283, 10 juli 1649.

247 Verheijen, *Bijdrage*, 1857, p. 62.

248 Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen* 1, 1910, p. 401.

van de Handboogbogaard prijken. Joris en Sebastiaan bleven en niemand die zich daar druk over maakte.²⁴⁹

Onenigheden tussen gereformeerde en katholieke schutters over godsdienstige aangelegenheden zullen er wel gebleven zijn. Er zijn echter maar weinig sporen van zulke conflicten in de archieven van de schutterijen terug te vinden. Het dreigen van Lodewijk XIV met oorlog zorgde voor onrust tussen katholieken en gereformeerden. Gouverneur John Kirckpatrick vertrouwde de katholieke schutters niet. Zij luisterden volgens de gouverneur naar de Jezuïten 'en andere vreemde Geestelijheden' die in de stad verbleven. De schutterijen mochten van hem niet ingeschakeld worden bij een eventuele verdediging van de stad. Vooral schepen en kapitein van de Jonge Voetboog Hendrik Copes sprong voor de schutters in de bres. Hij maakte de gouverneur duidelijk dat het ongepast was 'sulcken mistrouwen' in hen te hebben.²⁵⁰

Het beleid binnen de schutterijen was voorzichtig. In de lofdichten die van tijd tot tijd verschenen, wordt niet alleen voorbijgegaan aan godsdienstige verschillen, aan religie werd zelfs geen regel gewijd. De leiding hield rekening met de geloofsovertuiging van de schutters, ook bij het innen van opgelegde boetes. Onwillige betalers werden met zachte drang tot betaling gedwongen. In 1741 kregen de korporaals van de Jonge Schuts de opdracht tot 'half-vasen' te wachten. Het was koud en kennelijk wilde men de in gebreke gebleven katholieke schutters het vel niet over de oren halen. Na half-vasen lag de lente in het verschiet.²⁵¹

Het onderscheid tussen katholiek en gereformeerd werd gehandhaafd: het officierskorps bleef immers bestaan uit gereformeerden. Maar de katholieke onderofficieren lieten zich niet altijd 'de les lezen door gereformeerde officieren'.²⁵² In het begin van de jaren tachtig van de achttiende eeuw openbaarde zich een conflict tussen de onderofficieren van de Jonge Schuts en hun meerderen. Katholieke onderofficieren konden misschien geen officier worden, maar achtten zich wel 'borgers van eene gelijke conditie' als de officieren. Dat zij uit de schutterij werden ontslagen vanwege hun ongeoorloofde afwezigheid bij de brandspuit accepteerden zij niet. De (gereformeerde) officieren hielden zich toch ook niet aan de voorschriften? Nadat de zaak voor de burgerkrijgsraad was behandeld verklaarden de officieren dat zij in 'goede harmonie' wilden samenwerken. De kwestie verscheen ook op de agenda van de stadsregering, die uiteindelijk concludeerde dat de regel uit 1643 geen permanente status had. De weg van de katholiek naar het officiersambt was nu vrij, al werden niet direct alle obstakels opgeruimd. De kapiteins, aan het hoofd, dienden gereformeerd te zijn en te blijven. En bij gelijke bekwaamheid bleef een gereformeerde kandidaat de voorkeur genieten boven een katholieke Bosschenaar. Uiteindelijk besloot het stadsbestuur dat van de drie officieren beneden de kapiteinsrang er altijd twee gereformeerd moesten zijn.²⁵³

249 Dat gold ook voor de ambachtsgilden voor wie de patroons bleven bestaan en door de katholieke gildenmeesters werden vereerd.

250 OSA H/P 307, 28 mei 1671.

251 AS 27 (Jonge Schuts), besluiten officieren 4 januari 1741.

252 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 73.

253 Over dit conflict uitvoeriger Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, pp. 70-74.

In de honderdvijftig jaar tussen de heropricting van de schutterijen en de opheffing van de schutterijen vormden de godsdienstige tegenstellingen geen ernstig obstakel voor het bestaan en de werkzaamheden van de schutterijen. Het geringe aantal conflicten mag als opmerkelijk worden beschouwd gezien de ernstige confrontaties tussen protestant en katholiek in de omringende landen waarover de verhalen ook in Den Bosch doordrongen.

Wijkindeling: verwarring

Rivaliteit tussen de schutterijen moet wel hebben bestaan. Dit liep echter, voor zover bekend, niet uit op ernstige conflicten. Rond 1700 vaardigden de officieren van de Jonge Schuts een order uit die op deze wedijver wijst. De rotsgezellen werd toen bevolen dat zij onderweg naar huis, na het verlaten van hun bogaard, niet langs de straten ‘vivaat jonge schutters’ mochten roepen. Rotsgezellen van andere schutterijen mochten ook niet worden nageroepen ‘op pene van 15 gulden en verdere correctie’.²⁵⁴ Een uitzondering op de goede verhoudingen vormde het terugkerende gekibbel over het ophalen – en daarna inlijven – van nieuwe schutters uit elkaars wijken. De ‘Ordonnantie van der Waken’ uit 1577 stelde een boete van zes gulden op het aannemen van iemand die tot een andere schutterij behoorde.²⁵⁵ Volgens de ordonnantie van 23 januari 1617 was de Oude Schuts belast met bewaking van de eigen wijk die de huizen ten noorden van de Hinthamerstraat en het Hinthamereinde omvatte. De Jonge Schuts bewaakten de zuidzijde van de Hinthamerstraat evenals de aan die zijde aanwezige zijstraten. In de wijk van de Handboogschutters lagen de huizen aan de Oude Dieze, de Verwers-, Put-, Kar- en de Korenstraten en de Colveniers namen de oostzijde van de Vughterdijk en Vughterstraat voor hun rekening en vanaf de Orthenpoort langs de Gevangenpoort en om de Markt heen naar *Het Vergulde Harnas*. Uit deze wijken recruteerden de schutterijen hun manschappen. Daarnaast konden de vier schutterijen bij toerbeurt mannen recruteren uit enkele straten ten zuiden van de Markt rond het Minderbroedersstraatje, en de Fonteinstraat aan de oostzijde, ‘vrije’ wijken genoemd.²⁵⁶ In 1620 werd overeengekomen dat de Minderbroedersstraat tussen de Handboogschutters en de Jonge Schuts verdeeld mocht worden.²⁵⁷ De wijkindeling doet merkwaardig aan. Drie van de vier bogaarden lagen in ‘concurrerende’ wijken: de Handboogbogaard in de Tolbrugstraat (in de wijk van de Colveniers); de Colveniersbogaard aan het Hinthamereinde in de wijk van de Jonge Schuts en de Oude Schutsbogaard in de Sint-Jorisstraat lag evenals de Handboogbogaard in de wijk van de Colveniers.

In 1675 overwoog de stadsregering het aantal schutterijen te verdubbelen.²⁵⁸ Een verdeling van de stad over acht schutterswijken zou een groot aantal problemen heb-

²⁵⁴ AS 32 (Jonge Schuts), art. 14 uit enkele orders en waarschuwingen, ca. 1700.

²⁵⁵ Van Oudenhoven, *Silva-ducis aucta*, 1670, p. 48, artikel 15.

²⁵⁶ De Kroniek van Sint Geertruy geeft een uitgebreide omschrijving van de schutterswijken in 1620 (fol. 130-135). De wijkindeling van 1617 en 1620 wijkt nauwelijks af van de in 1794 gemaakte verdeling (OSA H/P 3428, Ingekomen stukken bij de commissie van privilegiën, 19 maart 1794).

²⁵⁷ Kroniek van Sint Geertruy, fol. 135.

²⁵⁸ OSA H/P 293, 16 september 1675.

ben opgelost. Over de deliberaties in de vergadering van de stadsregering vernemen we niets en een besluit werd niet genomen. Het lijkt er op dat het argument 'vanouds' krachtig genoeg was om de bestaande indeling te handhaven. Dat het recruteringsgebied van de schutterijen niet overeenkwam met de kwartieren of blokken waarin de stad verdeeld was, had waarschijnlijk te maken met het aantal inwoners dat de afzonderlijke blokken telde. De vier schutterijen wensten ten opzichte van elkaar een evenredig aantal mannen te kunnen recruteren. Mogelijk speelde ook de sociaal-economische samenstelling van de wijken een rol.²⁵⁹

Er zijn veel conflicten geweest rond het recruterende van schutters,²⁶⁰ zeker als de rekrut zijn zinnen op een andere schutterij had gezet. Misverstanden over het wonen of het tijdelijk verblijf in een schutterswijk konden evenzeer aanleiding zijn tot onenigheid. In de rekening van korporaal Nicolaes van Oudenhoven onder het rot van sergeant Johan Fier van de Jonge Schuts lezen we dat rond 1713 de kassier van de Oude Schuts 'jonghman' Adriaen Wolting ophaalde bij Anselmus van Wesel waar Wolting als knecht woonde. De korporaal tekende aan dat Adriaen Wolting 'met dreijgementen' was 'geforceerd onder haer te comen'.²⁶¹ Wolting was werkzaam bij Van Wesel. Woonde hij daar werkelijk of verbleef hij er tijdelijk en wilde hij daarom niet ingedeeld worden bij de Oude Schuts waarin zijn baas diende? Tragikomisch was de begrafenis van Theodorus Schenkels. De Jonge Schuts 'ging te lijck'. Bij het sterfhuis aangekomen bleek dat 'den selven [al] was opgehaelt bij de Colveniers'.²⁶² 1762 was een jaar vol irritaties. Zo wond sergeant Lomans van de Jonge Schuts zich erover op dat de Handboogschutterij de door de Jonge Schuts opgehaalde Marius Fenema 'terug eiste'. Fenema zou in de wijk van de Handboog zijn opgehaald. De officieren delibereerden uitvoerig en besloten uiteindelijk Fenema weer terug te laten gaan mits de Handboog Hendrikus van Lingen van de Jonge Schuts naar de Oude Schuts (!) liet overstappen. Van Lingen woonde immers voordat hij door de Handboog werd opgehaald drie jaar lang in de wijk van de Oude Schuts.²⁶³

Schutters die reeds bij een compagnie behoorden, klaagden regelmatig over tamboers van andere schutterijen die aan de deur kwamen om hen 'op te halen'.²⁶⁴

Het waarborgen van de veiligheid van de stadsgemeenschap als geheel bleef het oogmerk van de schutterijen. De enigszins onduidelijke begrenzing van de schutterswijk

259 Vgl. Robert Descimon over Parijs. Hoewel de recrutering in Parijs anders verliep en ook de bevelhebbers van de schutterijen op andere wijze verkozen werden, werd bij de recrutering van schutters nauwkeurig gelet op de in sociaal-economisch opzicht gevarieerde schutterskwartieren (Descimon, 'De officieren van de Parijse schutterij', 1997, p. 21). Voor Amsterdam: Prak, *De Gouden Eeuw*, 2002, p. 172.

260 Prak gaat hier in zijn boek over de sociale veranderingen in Den Bosch uitvoerig op in (*Republikeinse veelheid*, 1999, pp. 74-75).

261 AS 46 (Jonge Schuts), rekening korporaal Nicolaes van Oudenhoven.

262 AS 46 (Jonge Schuts), rekening 9 augustus 1721

263 AS 27 (Jonge Schuts), besluiten officieren, 14 juli 1762. Op dezelfde datum kwam Hermanus Veltman ter sprake die meende ten onrechte door de Handboog te zijn opgehaald en de zonen van de weduwe Appelboom die voet bij stuk hielden: zij hoorden bij de Jonge Schuts.

264 AS 66a, extract resolutieboek Grote Borger Krijgsraad, 14 december 1763: Simonis was in 1758 al ingelijfd door de Colveniers, in 1763 stonden de Jonge Schuts bij hem op de stoep.

ken leidde echter wel tot ‘territoriumdrift’ waarbij het belang van de afzonderlijke schutterij voorop stond. Het teruggrijpen naar aloude regelingen in plaats van de keuze voor een pragmatische oplossing, een duidelijke verdeling van de stad in wijken waarin de bogaarden waren gelegen, leidde niet zelden tot conflicten.

ONDER ELKAAR

De bogaarden

De schutterijen waren verenigingen van mannen uit de middengroepen met een zelfde doel, het verdedigen van hun stad. Om als een eenheid gemeenschappelijke taken te kunnen verrichten, was het van belang zich daarin te oefenen. Dat de schutters en de stad onlosmakelijk met elkaar verbonden waren, werd ‘geleerd’ in hun corporatie en in en rond de verenigingsgebouwen. Zo waren de schutterijen in het bezit van doelen, bogaarden of boomgaarden, omheinde stukken grond, waar geëxerceerd werd en in de wapenhandel geoefend kon worden. In de daarbij behorende gebouwen kwamen de officieren voor vergaderingen bijeen. Daar hieven de officieren en schutters als broeders ook het glas.

De predikant-geschiedschrijver Jacob van Oudenhoven schreef in 1649: ‘In elcken Schutters Boogart staet een schoone ende heerlijcke huysinghe van tamelijcke groote, verdeelt zijnde in vele ende verscheijde Cameren ende vertrecken. Achter de huysinghe hebben dese Boogarts schoone groote plaetsen in de lenghte uyt-loopende, in de welke hier ende daer geordonneert zijn Doelens ofte Schiet-plaetsen, alwaer de schutters haer met ’t Roer, Cruys ende Voet-boghe ende oock met hant-boghe in het schieten kunnen oeffenen.’²⁶⁵ De bogaarden van de Bossche schutters bevonden zich aan de uiteinden van de stad tegen de stadswallen. Daar was meer ruimte om te oefenen en liep de gewone Bosschenaar minder gevaar door een afgedwaalde pijl of kogel te worden geraakt. De Jonge Schutsbogaard lag naast de Vughterbinnenpoort aan de Vughterdijk. De Colveniers oefenden in hun bogaard aan het Hinthamereind, de schutters van de Handboog kwamen bijeen in hun bogaard aan de Tolbrugstraat en de bogaard van de Oude Schuts was aan de – hoe kan het anders – Sint Jorisstraat gelegen. De bogaarden van de Oude Schuts en Jonge Schuts bevonden zich op een steenworp afstand van elkaar. Helaas bestaat geen van de vier gebouwen meer.

Langs de Sint Jorisstraat stond eind achttiende eeuw een gebouw met ‘een sierlijken gevel naar hedendaagsche bouwkunde gemaakt, twee verdiepingen hoog, in dewelke zestien schuifraamen en eene deur zijn, behalven nog een poort, door dewelke de Schutterije, wanneer die in de wapenen komt, uittrekt’.²⁶⁶ Boven de poort bevond zich een hardsteen met daarin het wapen van de Oude Schuts of Oude Voetboog waarin de namen waren gebeiteld van de officieren die ten tijde van de totstandkoming van de

²⁶⁵ Van Oudenhoven, *Beschryvinge der stadt ende mehere*, 1649, p. 56.

²⁶⁶ Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen* 1, 1910, pp. 400-405.

gevel in dienst waren. Het wapenschild van de Oude Schuts bestond uit een rood kruis op een veld van zilver.

In of aan het gebouw van de Oude Schuts stond of hing net als in de andere drie bogaarden, het stadswapen.²⁶⁷ Daarnaast was Sint-Joris aanwezig die te paard zittend een draak doorsteekt.²⁶⁸ Het beeld zal een belangrijke symboolwaarde hebben vervuld. Uit de rekening van de bogaardmeester, de beheerder van het gebouw, het terrein en de voorwerpen van de schutterij, blijkt dat in 1763 het paard van Sint Joris aan een opknapbeurt toe was. In dat jaar werd een nieuw hoofdstel voor het paard vervaardigd en haar aangeschaft voor de staart en de manen.²⁶⁹

In 1668 vertelden de Moretussen uit Antwerpen die een bezoek aan de stad brachten, dat zij voorbij de 'schuttershoven' kwamen en daar 'notabel eenen S. Sebastiaen' zagen.²⁷⁰ De 'Sebastiaen' was de beschermheilige van de Handboogschutters. Van Heurn weet te vertellen dat tegen de bovenmuur van het gebouw aan de Tolbrugstraat naar de zijde van de wal 'staat uitgehouwen een beeld van Sebastianus die gewapend te paard zit en een koning met een scepter in de hand, overrijd; hetzelfde is levensgroot en met een houten kas omvat, voor welke twee deuren zijn, welke op zekere tijden worden opengezet'.²⁷¹

Evenals de andere schutsbogaarden was de bogaard van de Oude Voetboog een met bomen beplant en omheind terrein met daartussen doelen waarop geschoten kon worden. In de bogaard stond een schiethuis waar de schutter zijn wapen laadde. Wijn, bier en tabak mochten daar niet genuttigd worden en 'pissen of eenige onreijnicheit doen' in het schiethuis kostte de dader zijn schoen.²⁷²

In de Handboogbogaard werd de schutter, gereformeerd of katholiek, voortdurend herinnerd aan Sint Sebastiaan, de beschermheilige. In een van de kamers van het gebouw hing een 'tamelijk wel uitgevoerd schilderij' van een met pijlen doorschoten Sint Sebastiaan. Boven de schoorsteen hing een oud 'altaarstuk', een drieluik, waarop Sint Sebastiaan eveneens was afgebeeld.²⁷³ Hoewel afbeeldingen van kruisbeelden in de vaandels verboden waren,²⁷⁴ vonden sommige uitingen van het oude geloof kennelijk genade in de ogen van het stadsbestuur. In 1693 sloegen de Colveniers een penning met daarop (Sint) Christoffel.²⁷⁵ Gereformeerden accepteerden de patroons, zij het niet als heiligen.

De Jonge Schuts lieten hun gebouw 'van binnen appelbloesem' schilderen, 'het latwerk wit, van voren geel met wat gevlamd en onder aan de steilen blauw'. De 'prieelen' in de tuin van de bogaard van de Jonge Schuts zagen er halverwege de achttiende eeuw

267 De vier schutterijen ontvingen ieder 20 dukaten om het stadswapen in de bogaarden te plaatsen (OSA H/P 322, 20 mei 1692). De Colveniers lieten het stadswapen 'in de glazen van haar bogaard' maken (OSA H/P 1584, stadsrekening 1692-1693).

268 Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen I*, 1910, p. 401.

269 AS 13.

270 Sabbe, 'Reis der Moretussen', 1924, p. 36.

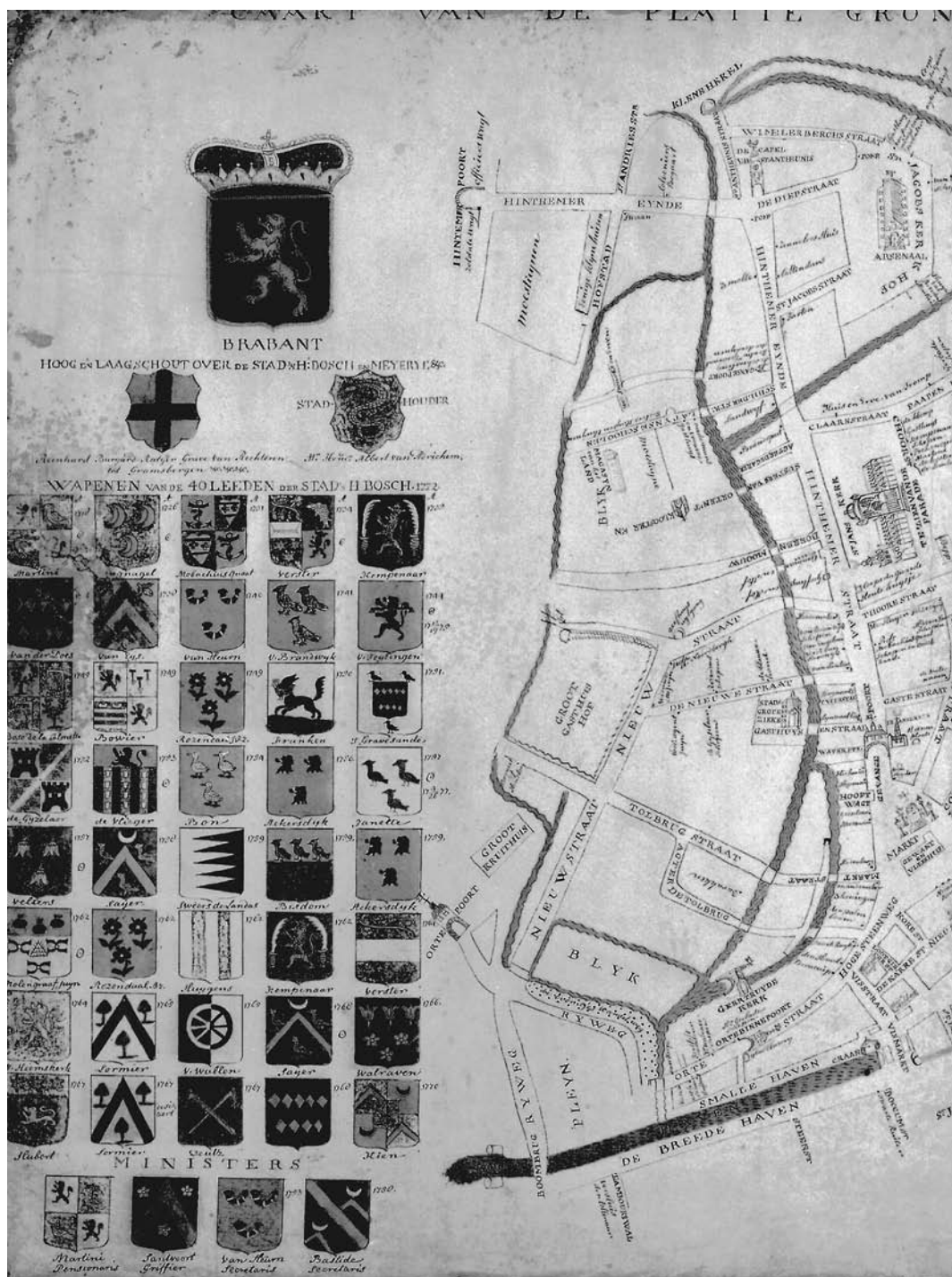
271 Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen III*, 1914, p. 368.

272 AS 65a, 'Ordonnantie rakende het excerceren van de handtbussche ofte roet', 1688.

273 Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen III*, 1914, pp. 367-368.

274 OSA H/P 299, 10 juli 1649; OSA H/P 303, 23 juli 1659: een winkelier aan de Hoge Steenweg werd gesommeerd zijn uithangbord, met daarop een afbeelding van de hemel en de Drievuldigheid, weg te halen.

275 Oomen, 'Iets over het Gildewezen', 1985, pp. 32-33.

Op deze kaart van 's-Hertogenbosch uit 1772 met de belangrijkste gebouwen van de stad worden ook de vier schuttersbogaarden, verspreid liggend in de stad, aangegeven. De kaart is vervaardigd door Cor-

nelis Martini, zoon van de pensionaris. Links de familiewapens van de leden van de stadsregering (Stadsarchief).

verzorgd uit.²⁷⁶ In 1781 werd een inventaris opgemaakt van de goederen die zich in de bogaard bevonden. Het resultaat daarvan was echter weinig indrukwekkend.²⁷⁷ De officierskamer van de Oude Schuts zag er rijker uit. De heren kwamen bijeen in een met goudleer behangen kamer.²⁷⁸ In 1763 werd de kamer opgeknapt: 25 iepen stoelen werden per schip van buiten de stad aangevoerd,²⁷⁹ er kwam een nieuwe tafel inclusief tafelkleed, gordijnen werden opgehangen en verlichting, tinnen tabakscomfoiren en fraaie wijnglazen completeerden de aanschaf.²⁸⁰

In tegenstelling tot Holland en Zeeland hingen in de gebouwen van de bogaarden geen zogenoemde schuttersstukken.²⁸¹ Rekeningen noch resoluties besteedden een woord aan (collectieve) portretten van schutters. Bij de heroprichting van de schutterijen in 1643 stelde Frederik Hendrik gereformeerde officieren aan. Na de overgave van de stad vestigden zij zich in de stad of werden 'geroepen'. Een aantal woonde voor 1629 in Holland en zal daar ongetwijfeld kennis hebben gemaakt met schuttersstukken. Kennelijk achtten zij het niet van belang zich in vol ornaat af te laten beelden.²⁸² De schuttersstukken golden in Holland 'tot onderhoudinge der geheugenisse en geneuchte der nakomelingen', want 'aensien doet gedencken'.²⁸³ Knevel noemt als een voorwaarde voor het bezit van een schuttersstuk een ruimte die groot genoeg moest zijn om het schilderij ten toon te stellen.²⁸⁴ Daar lijken de Bossche bogaarden aan te voldoen.²⁸⁵ Toch hingen in de gebouwen van de bogaarden geen (groeps)portretten van de schutters. Een andere verklaring die gegeven wordt over de afwezigheid van de schuttersstukken lijkt evenmin plausibel. Het seculiere element, de vervaardiging van groepsportretten zonder een religieuze context, zo wordt betoogd, vond in het calvinistische noorden ingang. De kerk verdween als opdrachtgever. In de zuidelijke Nederlanden bleef er plaats voor religieus geïnspireerde kunst. Daarom werden in het zuiden geen schuttersstukken geschilderd.²⁸⁶ Maar waarom bleef het seculiere groepsportret uitsluitend beperkt tot Holland en Zeeland?²⁸⁷ Waarom worden er behalve in

²⁷⁶ AS 27, 19 april 1752.

²⁷⁷ AS 28, 2 december 1781.

²⁷⁸ AS 11, rekening bogaardmeester (reparatie goudleerbehang in 1750).

²⁷⁹ De meubels waren dus niet door een Bossche schrijnwerker vervaardigd.

²⁸⁰ AS 13, rekening bogaardmeester.

²⁸¹ In de catalogus *Schutters in Holland*, 1988, samengesteld door M. Carasso-Kok en J. Levy-van Halm, wordt het fenomeen 'schuttersstukken' uitvoerig belicht.

²⁸² De Bossche schilder Theodoor van Thulden (1606-1669), bij wie Frederik Hendrik schilderijen voor Huis Ten Bosch bestelde, vervaardigde in opdracht van de Bossche stadsregering een aantal kapitale schilderijen: *Het recht van hoger beroep van de vier vierscharen van de Meierij bij de vierschaar van 's-Hertogenbosch*, *Het verzoek van de Brabantse steden om toetreding tot de Staten Generaal en Eenheid en Gerechtigheid*. Zie: OSA H/P 1498 (stadsrekening 1646-1647) en Vermet, 'Van Thuldens historische allegorieën', 1992, pp. 78-98. Van Thulden schilderde geen schutters.

²⁸³ Knevel over de schuttersstukken: *Burgers in het geweer*, 1994, pp. 132-139 en 311-322. Aangehaalde citaten, resp. blz. 137 en 135.

²⁸⁴ Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, p. 312.

²⁸⁵ Van Oudenhoven, *Beschryvinge*, 1649, p. 56. Zie over de grootte en de indeling van Hollandse schuttersdoelen: Rosenberg, 'Doelengebouwen en doelenterreinen', 1988, pp. 54-74.

²⁸⁶ Tümpel, 'De Amsterdamse schuttersstukken', 1988, pp. 75-103, m.n. p. 86.

²⁸⁷ Zelfs in het nabij 's-Hertogenbosch gelegen, thans Brabantse, maar destijds Hollandse Heusden, werden schutters geportretteerd: Van Sasse van Ysselt, 'Het smadelijk einde', 1933, pp. 4-13. Pag. 12: 'Van de overige stukken van het Gilde bevinden zich olieverfportretten van een kolvenier en twee officieren (...) in het museum van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant'.

's-Hertogenbosch, ook in Zwolle, Deventer, Leeuwarden geen schuttersstukken aangetroffen? Werd in het 'katholieke' Den Bosch, met na 1629 een 'gereformeerde' bovenlaag, echt zo anders gedacht dan in de gecaliniseerde (provinciehoofd)steden buiten Holland en Zeeland? Het lijkt er op dat de laatste twee gewesten afweken van de heersende gewoonte.²⁸⁸

De schutterijen waren wel in het bezit van zilveren voorwerpen, want zij waren 'van oudts in groote achtinghe'.²⁸⁹ De Jonge Schuts bezaten een zilveren plaat waarop het wapen met de spreuk: *Fortuna Fortes Adjuvat*,²⁹⁰ de Oude Schuts kon pronken met zilveren halssieraden²⁹¹ en bestelde in 1763 'vier zilveren Sint Jorissen tot de ringkragen'.²⁹² De Colveniers konden bogen op de zilveren papegaai die Heer Floris van Egmond hen 'tot roem en eer' schonk toen hij in 1534 de koningstitel bij het schieten won. Wanneer de Colveniers door de stad trokken, zetten zij de zilveren vogel op een stok.²⁹³ De Colveniers vergeleken de zilveren papegaai met 'de adelaar, de voornaamste krijgs-standaard der Romeinse legerbende'.²⁹⁴

Een bron van inkomsten was de verhuur van het doelengebouw als wijnhuis aan derden.²⁹⁵ De huurvoorwaarden van het doelengebouw van de Oude Schuts uit 1644 bepaalden uitdrukkelijk dat de waard de schutters 'goetwillichlijck en vriendelijck' toegang diende te verlenen, zeker als ze kwamen teren of drinken 'in enige pryeele of op de gallerije', maar de korporaals moesten de waard wel twee of drie dagen tevoren op de hoogte stellen, wanneer hun rot daarvoor bij elkaar kwam.²⁹⁶ De uitbater van de Jonge Schutsbogaard moest de schutters hun bier, dat zij van stadswege ontvingen, zonder dat hij hen een heffing oplegde, in de bogaard laten drinken. Over de 'bovenste achterkamer' konden de schutters vrij beschikken. Met de kastelein werd overeengekomen dat niet meer dan één rot tegelijk mocht komen drinken.²⁹⁷ De kastelein kocht zelf de wijn en het bier in voor zijn gasten. De schutters schaften hun 'eigen' bier en wijn aan. De kastelein ondervond de lasten: hij was verplicht uit deze vaatjes te tappen, maar genoot niet de lusten van de verdiensten. In 1759 besloten de officieren van de Jonge Schuts dat daar toch een vergoeding tegenover behoorde te staan. Van iedere ton bier die bestemd was voor de schutters, zou de kastelein een gulden ontvangen. Voor iedere fles wijn die van buiten kwam en naar de schutters ging kreeg de kastelein een stuiver.²⁹⁸

288 Ekkart noemt als reden ook 'toevallige omstandigheden' die nooit tot een initiatief tot het vervaardigen van schuttersstukken leidden. Ekkart, 'De schuttersstukken buiten Amsterdam en Haarlem', 1988, p. 127. Of waren het juist in Holland en Zeeland de 'toevallige omstandigheden' die reden tot het schilderen van schutterstukken gaven?

289 Van Oudenhoven, *Beschryvinge*, 1649, p. 57.

290 Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen I*, 1910, p. 314.

291 Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen I*, 1910, p. 402.

292 AS 13, rekening bogaardmeester.

293 Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen III*, 1914, p. 85. Zie uitvoerig over zilveren papegaaien: Kruijssen, 'De Dordtse Klove-niers', 1995, pp. 5-19.

294 *Request* 1785, fol. 5.

295 De Hollandse doelengebouwen werden eveneens verhuurd als wijn- en/of koffiehuis (Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, pp. 308-311).

296 Collectie aanvullingen 8801a, huurvoorwaarden bogaard Oude Schuts, oktober 1644.

297 Collectie aanvullingen 8801b, 12 januari 1641.

298 AS 27, besluiten officieren, 17 januari 1759.

Het terrein aan de Tolbrugstraat was zo omvangrijk dat daar een kolf- en beugelbaan werd aangelegd, waar velen van binnen en buiten de stad zich kwamen ontspannen.²⁹⁹ In de bogaard van de Oude Schuts aan de Sint Jorisstraat kon ook gekegeld worden,³⁰⁰ de Jonge Schutsbogaard aan de Vughterbinnenpoort bood halverwege de achttiende eeuw aan de Bosschenaren de gelegenheid te kolven en te beugelen, een inkomstenbron voor de schutterij evenals het biljart in de gelijknamige kamer.³⁰¹ Aan het einde van de achttiende eeuw blijken zowel de Oude Schutsbogaard in de Sint Jorisstraat als de Colveniersbogaard aan het Hinthamereinde tevens als logement te dienen.³⁰²

De schutterijen bezaten terreinen en gebouwen die representatief waren en recht deden aan de belangrijke positie van deze corporaties in en voor de stad. Dat de schutterijen met de stad verbonden wilden zijn, blijkt uit de stadswapens die op hun gebouwen of in de glazen prijken.³⁰³ De bogaarden werden ook wel met hoog bezoek vereerd. Alle vier rotten van de Edele Handboog waren present toen Cornelis Kuchlinus, als kapitein van de Handboog, op 12 augustus 1666 de Prins van Tarante trakteerde. De prins overhandigde de schutterij een cadeau: een 'caert van sijn geslacht'.³⁰⁴ Het verleden van hooggeplaatsten dat verbonden werd met de roemruchte geschiedenis van de schutterij was van betekenis. Het teruggrijpen naar heldendaden, zelfs die van de Romeinen, wijst op de eerbiedwaardigheid van de schutterijen en het respect dat zij meenden te verdienen.³⁰⁵

Mannenverenigingen

Bij de schutterijen ging het vaak om vertoon van mannelijke viriliteit en 'martial craft'. De kunsthistorica Joaneath Spicer laat in haar bijdrage over (groeps)portretten in de zestiende en zeventiende eeuw zien dat de mannen zich graag als 'krachtpatsers' lieten afbeelden. Het liefst met de hand in de zijde, de elleboog vooruit en met brutale blik richting toeschouwer. Met vertoon van macht en stoutmoedigheid lieten deze mannen, onder wie veel schutters, zich portretteren. De 'elleboog in zijn meest volmaakte vorm – de hand in de zij'.³⁰⁶ Nu bevonden zich in de hoofdstad van Meierij geen schuttersstukken. Niettemin wordt ons uit de archieven van de schutterijen duidelijk dat ook in 's-Hertogenbosch de schutterij een aangelegenheid van dappere mannen was.

In de reglementen wordt van 'vaders, zonen, zwagers en broeders' gesproken. Vrouwen werden in de schuttersbogaard amper geduld. Wanneer de rotsgezellen een vriendschappelijke maaltijd genoten, werden er wel meisjes ingehuurd om de schutters te bedienen, doch echtgenotes, kinderen en dienstpersoneel van de rotsgezellen

299 Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen* III, 1914, p. 370.

300 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 339.

301 AS 27a (Jonge Schuts), kladnotulen officieren, 22 februari 1768 en AS 27 (Jonge Schuts), 1 november 1760 en 28 mei 1765.

302 's-Hertogenbosche Schryf en Comptoir Almanak, 1782.

303 OSA H/P 304, 27 mei 1662; OSA H/P 1584 (stadsrekening 1692-1693).

304 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 339.

305 Vgl. Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, p. 139.

306 Spicer, 'De renaissance-elleboog', 1993, pp. 99-100.

In 's-Hertogenbosch werden schutters niet geportretteerd. Deze gewoonte beperkte zich voornamelijk tot de gewesten Holland en Zeeland. Op dit doek van 209x429 cm staan de trotse officieren, elleboog vooruit en brutale blik, van een vendel van de Amsterdamse Voetboogschutterij, 1633-1637 (schilderij van Frans Hals en Pieter Codde; Rijksmuseum Amsterdam).

werden de schutters.³⁰⁷ De schuttersbogaard was het domein van de man, waar vrouwen niets te zoeken hadden. 'Martiale' vrouwen komen we in 's-Hertogenbosch wel tegen, maar dan buiten de schutterijen. Zij waren eerder de tegenstanders van de schutters. Bij de oproeren in de stad stonden deze vrouwen vooraan. Zij riepen op tot verzet. Vrouwen sloegen op de koekepan en gooiden als eersten met stenen.³⁰⁸

Eten en drinken

Na 1629 bleef het gezelligheidselement binnen het schuttersbedrijf bestaan. De bogaarden waren trefpunten waar de schutters ook gezamenlijk teerden. Dat samen eten en drinken was een teken van vriendschap en eendracht.³⁰⁹ Het was de schutters van de Jonge Schuts zelfs verboden om een meegebrachte gast op de teerkamer te laten. Als de gast niet direct vertrok dan riskeerde de gastheer een boete van maar liefst 35 gulden.³¹⁰ Het waarborgen van solidariteit en eendracht ging zo ver dat het voor echtgenotes, kinderen en dienstpersoneel verboden was zich in de teerkamers van de schutters te laten zien. De tamboers moesten er op toezien dat ook de 'noten- en coecwijven' uit de buurt van de teerkamer bleven. Wilden de schutters iets eten, dan moesten zij dat beneden bij deze verkoopsters halen. Maakte vader het laat en kwam een zoon of dochter kijken waar deze bleef, dan mocht het kind niet boven komen.³¹¹ De waard van de Jon-

307 AS 32, 'Orders en waarschouwinge getrokken uit verschillende Resolutien'.

308 Zie paragraaf 'Handhaving openbare orde'.

309 Zie ook Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, p. 321. Vgl. Visser, *The rituals of dinner*, 1991, pp. 84-89 en 121. Over drinken: o.m. Soly, 'Kroeg lopen in Brabant', 1983, pp. 569-577; Brennan, *Public drinking*, 1988; Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens*, 1991, pp. 166-186.

310 AS 32, 'Orders en waarschouwinge getrokken uit verschillende Resolutien'.

311 AS 32, 'Orders en waarschouwinge getrokken uit verschillende Resolutien'.

ge Schutsbogaard schonk in het algemeen tussen drie uur in de middag en half tien 's avonds, waarna de mannen geacht werden te vertrekken. Er diende altijd een korporaal aanwezig te zijn op de teerkamer. Als deze na half tien niet langer wenste op te passen, mocht hij de kelder sluiten en de kannen en glazen in bewaring nemen 'alsoo men verstaet dat de corporael schier halve nachten naer 3 á 4 personen moet wachten'.³¹²

De 'confraterniteit' van de Colveniers hield elk jaar een 'schutterlijke' maaltijd na het schieten van 'de papegaai' of als het bestuur dit noodzakelijk achtte.³¹³ Deze maaltijd beperkte zich niet tot één dag. Het zal er vrolijk aan toe zijn gegaan. Er werd gegeten en gedronken en ingehuurde speellieden musiceerden.³¹⁴ Toen een professionele muzikant, organist Otto Wicherts van de Grote kerk, sous-luitenant van de Jonge Schuts werd, zocht deze naar bijzondere muziek. Op zijn advies brachten in 1774 muzikanten 'tot advertisement en vermaak' op de Grote Zaal van de Jonge Schutsbogaard muziek ten gehore voor twee violen en een 'hakkebord' (plankciter) en in de kelderkamer klonk muziek voor viool, hakkebord en 'strijkbas'.³¹⁵

Zelfs de zeer orthodox-gereformeerde ds. Wittewrongel vond dat door de maaltijden de 'banden der christelijcker liefde ende vriendschap te vaster gemackt ende de gemoederen aen malkanderen te beter verknocht werden'. Roodenburg meent dat de predikant ongetwijfeld aan de schuttersmaaltijden dacht, met hun mengeling van stand en burgerlijke egaliteit. Wittewrongels collega Taffin had eveneens oog voor de maatschappelijke functies van het drinken. Het met elkaar drinken was volgens ds. Taffin een 'getuygenisse van vrientschap', doch het diende binnen 'de palen' van de vriendschap te blijven en hij wees op het betrachten van matigheid.³¹⁶ Na de heroprichting van de schutterijen maakten gelovigen van beide zijden zich zorgen over deze vorm van toenadering tussen gereformeerd en katholiek, een onvermijdelijk gevolg in een vereniging waarin beiden participeerden en waar 'vriendelijke maaltijden' werden gehouden.³¹⁷ Het stadsbestuur verwachtte zowel van katholieke als van gereformeerde zijde daarover 'enige swaericheden' en trachtte zich tegenover de kerkenraad te verschonen: de opdracht was van hogerhand gekomen om de vier schutterijen weer op te richten. De magistraat wenste nu van de kerkenraad te vernemen of de gereformeerde schutters 'sonder hare consciëntie te besoetelen' met de katholieken maaltijd konden houden en vergaderen. Het stadsbestuur raadde de kerkenraad aan bij bezwaren een gravamen bij de classis in te dienen.³¹⁸ Ds. Voetius, die 's-Hertogenbosch kort na de inname in 1629 als predikant diende, en heftig polemiseerde tegen de toetreding van gereformeerden tot de Illustere Lieve Vrouwebroederschap, zag evenmin als zijn collega Wittewrongel geen overwegende bezwaren in het nuttigen van een gastmaal met een niet-gelijkgezinde. 'De band der maatschappij, die iemand noopte om met andersdenkenden en andersgezinden welwillend samen te leven, kon noch behoefde door de

312 AS 32, 'Ordonnantie manhafte schutterije den Jongen Voetboog', 1650-1700.

313 AS 65a, *ordonnantie confraterniteit Colveniers*, ca. 1688.

314 AS 46 (Jonge Schuts), rekening korporaal Tiebos vermeldt 'Hendrick de Speulman'.

315 AS 28 (Jonge Schuts), 21 juni 1774.

316 Roodenburg, *Onder Censuur*, 1990, p. 338.

317 OSA H/P 276, 14 augustus 1643.

318 OSA H/P 276, 14 augustus 1643.

religie verbroken te worden'.³¹⁹ Goed nabuurschap en de zorg om een leefbare samenleving vereisten interconfessionele en vriendschappelijke contacten.³²⁰

Het drinken was in hoge mate geritualiseerd. Veel gebeurtenissen in het leven, van het sluiten van een contract tot de begrafenis van een rotsgezel, werden beklonken of omlijst met drank.³²¹ De bokaalen die de schutterijen bezaten, vertellen ook iets over deze rituelen. Jacques van Kessel, een welvarende oud-Handboogschutter die in Parijs woonde, schonk zijn schutterij in 1669 'eene schonen silvere gedreven kop'.³²² De officieren van de Oude Schuts bestelden in 1747 en 1748 een aantal bokaalen.³²³ Dat was niet ongebruikelijk. Ook de stadsregering en de gilden waren in het bezit van bokaalen. De kwitantie van de aanschaf van een drinkglas door de stadsregering maakt duidelijk dat het hier om een zogenoemd 'hensglas' ging ter waarde van maar liefst 38 gulden.³²⁴ Het woord 'hens' dat stamt van het Middelnederlandse woord 'hanse', duidt op 'college, gilde of bondgenootschap'. Wanneer iemand voor de eerste maal in een gezelschap kwam, of werd aangenomen als medelid of ambtgenoot, werd hem 'eene groote glas, of kroes toegeschikt, die hij moet uitdrincken, dat men verhensen of verhansen noemt, dat is, in dit gezelschap, aangenomen worden'. Zo werd de hensbeker gedronken als een teken van 'onderlinge gemeenschap, liefde, trouw, eendragt, broederschap en lotgemeenschap onder den anderen'.³²⁵ Eventuele meningsverschillen en ruzies werden daarnaast afgedronken door gezamenlijk uit de rondgaande bokaal te drinken.³²⁶

In 1785 schonk Jacob Kien, kapitein van de Handboogschutterij, zijn schutterij een glazen bokaal. Degene die de bokaal 'sneed' was verplicht een aantal (dicht)regels in een daarbij door luitenant Verster geschonken album te schrijven. Uit het album blijkt niet alleen wie met elkaar dronken, welke betekenis het drinkgedrag had, maar ook welke standaard de mannen hoog wilden houden. Schutter en advocaat Hopman noteerde: 'Vriendschap, eendragt in de Stadt. Eerbied voor sLands Burger Vadren. Vrijheid edle drift in d'adren, doen meer, dan het Druivennat ooyt in Handboogs Glas omvat'.³²⁷ En Justus van Effen meende: 'fatsoenlijke luyden komen niet voornamelijk bij elkander om 't eten en te drinken, maar veel eer om daar uit die vreugd en verlustiging te rapen, die in het gemeen genoten zijnde de onderlinge vriendschap leven en kracht bijzet'.³²⁸

319 Duker, Voetius II, 1897, p. 255.

320 Vgl. Frijhoff, 'The threshold of toleration', 2002, p. 65.

321 Vgl. Laan, *Drank en drinkgerei*, 2002, pp. 179-188 en Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 1995, pp. 52-66.

322 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 343. Over een zilveren bokaal uit de jaren zestig van de zeventiende eeuw: Koldewij (red.), *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, 1985, pp. 206-207.

323 AS 10 (Oude Schuts) rekening bogaardmeester, 10 november 1747: 2 bokaalen 'met vrachtgeld', 16.8.0 en 30 oktober 1748: gekocht een bokaal, 'met vrachtgeld', 8 gulden, 4 stuiver.

324 OSA H/P 1747, bijlagen stadsrekening 1714-1715.

325 Van Alkemade en Van der Schelling, *Nederlandsche displegtigheden*, 1732, pp. 226-228.

326 Zie over hensbekers die zich in de collecties van veel waterschappen bevinden de boeiende bijdrage van Camphuis-Haakman, *De glascollectie van het waterschap IJsselmonde*, 1992, m.n. pp. 21-26.

327 Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen III*, 1914, p. 369. Het 'poëzie-album' dat verlucht is met tekeningen van de dichtende schutters is bewaard gebleven onder AS 62a.

328 *Hollandsche Spectator*, nr. 71, 30 juni 1732. Gezamenlijk de maaltijd gebruiken heeft in bepaalde opzichten ook de betekenis van deelhebben aan een gebeurtenis, delen van gezamenlijke waarden. Zie o.m. Trexler, *Public life*, 1980, pp. 85 ev. en Douglas

Binnen de schutterijen was niet iedereen 'gelijkgestemd'. Dat blijkt al uit het eetpatroon. Bij de eerste manifestatie van de schutters in 1644 nodigde het stadsbestuur de officieren van de schutterijen en de sergeants uit 'op de Gaffel', maar niet de manschappen. In deze stadsherberg naast het raadhuis trakteerden de magistraten hen vanwege de presentatie van de nieuwe vaandels.³²⁹ Bij de viering van de Vrede van Munster trokken de schutters feestelijk door de stad. Het stadsbestuur nodigde de officieren uit om samen met de stadsregering aan de feestelijke dis te zitten. Uit de kwitantie over de gekochte etenswaren voor de feestelijke maaltijd in het stadhuis krijgen we een indruk wat er op het menu stond. Een kleine greep: '42 ponden rundvlees om te soyen en te braden', 68 pond kalfsvlees, 1 kalkone, 2 hazen, 4 lamsschouders 'om te braede', 14 koppel jonge hoenderen, 'slaei, raedies, gruen', olie, azijn, kappers, hamelbouten, specerijen, boter en kaas, 'paelinck soo om te soye als te brade', wittebrood, tarwebrood en roggebrood, 12 schotels 'aensyoeveis', 37 kruiken 'Raense wijn', 36 potten Franse wijn en voor 12 gulden bier. De genodigden aten voor 369 gulden (inclusief de kosten van gebroken glazen en kruiken), een niet onaanzienlijk bedrag. De stadsregering bedacht de gewone schutters met brood, kaas en bier.³³⁰

In de plannenmakerij voor de ontvangst van Prins Willem v in 1766 werden de officieren gescheiden van de overige schutters. Zij zouden worden uitgenodigd om samen met vele hoogwaardigheidsbekleders aan te zitten aan het souper. De belangrijkste personen van de stad zonderden zich af en benadrukten de sociale hiërarchie en maatschappelijke gelaagdheid in de samenleving.³³¹ In de doelengebouwen feestten en aten de officieren ook apart. Officieren aten oesters, citroenen en kreeften en dronken rode Franse wijn en witte Moezel.³³² Na de parade tijdens de kermis van 1763 dronken de schutters 36 tonnen bier en aten daarbij 2.303 witte broden en 627 pond kaas.³³³ Het was gebruikelijk dat een nieuwe officier bij zijn aantreden zijn manschappen op bier tracteerde.³³⁴ Het schenken van bier onderhield de relatie tussen schutters en leiding.³³⁵ In de relatie tot het stadsbestuur treffen we deze reciprociteit eveneens aan. De vele diensten die de schutters aan de stadsgemeenschap bewezen, van ijsbijten tot het versterken van de verdedigingswerken rond de stad, werden beloond met bier, veel bier, Franse broodjes en oude kaas.

Papegaai-schieten

Na de heroprichting van de schutterijen zijn geen schietwedstrijden meer gehouden met schutters uit andere steden en dorpen. De tijd van pracht en praal, hertogen en

(red.), *Constructive drinking. Perspectives on drink from anthropology* (Cambridge/Parijs 1987). Voorts Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz.*, 1995, p. 873.

329 OSA H/P 297, 19 april 1644.

330 Vos, 's-Hertogenbosch en de viering', 1998, pp. 41-47.

331 Frijhoff, 'Feesten in de 18de eeuw', 1996, p. 20.

332 AS 10, 11 en 13 over de jaren 1740-1764.

333 AS 13 (Oude Schuts), rekening bogaardmeester, 1763.

334 Bijv. AS 46 (Jonge Schuts), rekening korporaal Evert Buyster.

335 Vgl. Brennan, *Public drinking*, 1988, pp. 3-20.

graven die de papegaai konden winnen, leek voor de Bossche schutters voorbij. Gereformeerde dominees zagen niets in het papegaaischieten. Dit veroorzaakte slechts 'schande en schaede' en moest worden afgeschaft.³³⁶ Het gereformeerde geluid leek een beetje op de verzuchtingen van de Brabantse contrareformatoren die in 1571 ontsporingen ontdekten onder de bijeenkomsten van de boogschutters. Zij namen het initiatief bij de bestrijding van 'misbruiken'.³³⁷ Het drankgebruik door de schutters was bischop Masius al een doorn in het oog, ook omdat de clerus participeerde in de activiteiten van de schutters.³³⁸ Kerk en staat werkten hard aan de beschaving van het volksleven. De gereformeerden zagen vanzelfsprekend in de schutterijen veel katholiek zuurdesem. De schuttersgilden waren immers nauw verbonden geweest met de katholieke kerk. Ze vervulden een belangrijke rol in processies en in het geloofsleven van de katholieken.³³⁹ Verdween nu met de komst van de gereformeerde dominees 'alle kleurig vertoon van vrolijk volksleven'?³⁴⁰ Dit lijkt niet het geval: in de bogaarden en tussen de schutters onderling bleef de 'gezellige en broederlijke omgang' bestaan.

Competitie en wedstrijdschieten behoorden niet meer tot de belangrijkste doelstellingen van de schutterijen, maar in de bogaard werd ter ontspanning en vermaak geschoten. In de tuin van de Colveniersbogaard bijvoorbeeld stond een hoge schutsboom. Daarop kon een houten vogel worden geplaatst om er door de schutters te worden afgeschoten. Het hing 'van het welbehagen der Officieren en Schutteren' af of de wedstrijden jaarlijks plaatsvonden.³⁴¹ In 1649 stelde men regels op voor de boogschutters van de Jonge Schuts.³⁴² Aan de wedstrijden namen geen officieren, dat wil zeggen kapiteins, luitenants en vaandrags, deel. De boogschutters vormden een vereniging met een eigen bestuur, een 'confraterniteit' binnen de schutterij. 'Deeckenen, hooftmans en raden en gemeene schutters van de Jonge Voetbooghs Schutterij' stelden de ordonnantie op. De activiteiten waren niet direct verbonden met de defensieve taak van de schutters. Ieder van goede naam en faam kon lid worden en moest in het bezit zijn van een voetboog. Het entreegeld bedroeg 25 stuivers voor de kas van de schutterij. De schietvereniging had ook een knaap in dienst, een 'ballenjongen', om de geschoten pijlen te verzamelen. Deze werd betaald uit het entreegeld. Ieder nieuw lid betaalde hem een schelling en zes stuivers. In de ordonnantie vinden we instructies over de verschillende handbogen waarmee geschoten mocht worden, de spelregels worden verklaard, evenals de puntentelling. In tegenstelling tot de 'gewone' schutterij van de Jonge Voetboog noemde deze vereniging zich een gilde. In artikel 5 van de ampliatio die tot de ordonnantie behoort, staat vermeld dat 'die van tGilde' elke dinsdagmiddag in de Bogaard bij elkaar komen om ten minste 'twee tot drye heulen' te schieten.³⁴³

336 Rooijakkers, *Rituele Repertoires*, 1994, pp. 518-519.

337 Rooijakkers, *Rituele Repertoires*, 1994, p. 510.

338 Rooijakkers, *Rituele Repertoires*, 1994, pp. 509-510.

339 In 1615 paradeerden de schutters maar liefst vier avonden tijdens het feest van de consecratie van de bisschop (AS 66, 9 mei 1615).

340 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, 1964, p. 1075.

341 Van Sasse van Ysselt, *De voornamste huizen III*, 1914, p. 85.

342 AS 31 (Jonge Schuts), 26 augustus 1649.

343 AS 31, 26 augustus 1649.

Ook de Colveniers kenden binnen hun schutterij een verband van sportschutters. In de ordonnantie, die waarschijnlijk van 1688 dateert,³⁴⁴ komen ‘koning en dekenen’ ter sprake en noemden zij zich zelf een ‘confraterniteit’. Uit het reglement blijkt niet dat de broederschap zich – zoals vóór 1629 – ten doel stelde God en de Heilige Maagd te vereren en in het bijzonder ten behoeve van de patroonheilige godsdienstige plichten te vervullen. Eenmaal per jaar genoot men een ‘schutterlijke maaltijd’ en ter ontspanning en vermaak werd met de wapens geschoten. Naast deze bepalingen treffen we in dit reglement ook allerlei spelregels over het schieten aan. Op ‘roepen, clappen, gecken of mallen’ stond de verbeurdverklaring van een schoen, die op het uiteinde van het doel gehangen werd. Net als bij de broeders van de Jonge Schuts was ‘pissen’ in het schiethuis verboden evenals het gebruik van tabak en bier. Schieten vereiste concentratie. Er konden zich ernstige ongelukken voordoen. De broeders losten dit zelf op zonder de rechterlijke macht daarbij te betrekken: Als per ongeluk iemand een ander, na de klank van de bel, kwetste of wanneer door het uit elkaar springen van de bus of het ontbranden van het kruit iemand gewond raakte, ja zelfs als de ander daardoor stierf, mocht niemand daar op worden aangesproken.³⁴⁵

Over schietwedstrijden tussen de vier Bossche schutterijen is weinig bekend. In de ordonnantie van augustus 1649 is sprake van ‘schieten om prijs’, waaruit we mogen concluderen dat binnen de corporatie wedstrijden werden gespeeld.³⁴⁶ De Colveniers schoten de papegaai op de eerste meidag. Wie won mocht zich koning noemen.³⁴⁷

Begraven: broederschap en inkomsten

Vanouds werd het begraven van de doden tot de werken der barmhartigheid gerekend waar Christus in Mattheüs 25 over spreekt. In de middeleeuwen was het begraven van de doden het voornaamste doel van de broederschappen. De doden konden rekenen op de gebeden van hun medebroeders, de verzorging van de uitvaartdienst en deelname aan de lijkstoet.³⁴⁸ Voor de schutters behoorde, zoals uit de rekeningen blijkt, het ‘te lijk gaan’ tot de belangrijkste sociale plichten. De schutterij was een begrafenisonderneeming *avant-la-lettre*.³⁴⁹ In de reglementen van de schutters, die elkaar gezelschap of broeder noemden, wordt veel aandacht besteed aan de uitvaart.

In de besluiten van de vier kapiteins wordt een opsomming gegeven van de mannen die in 1610 Mr. David Everswijn, kapitein van de Jonge Schuts en president-schepen begroeven: voor de baar uit liepen drie groenroeden met hun staf. Vier sergeants droegen de baar en aan elke zijde van de baar liep een luitenant en een vaandrig. Achter de

344 AS 65a, Colveniers, ws. 1688 (jaartal staat alleen vermeld in de inventaris). ‘Ordonnantie bij den capitijn e.a. officieren van de Colveniers, rakende het exerceren van de handtbusse ofte roer in de Colveniers Bogaard ofte doele, waarnaar de broeder ende andere schutters soo ten regarde van het oprichten van een confraterniteit zich hebben te reguleren’.

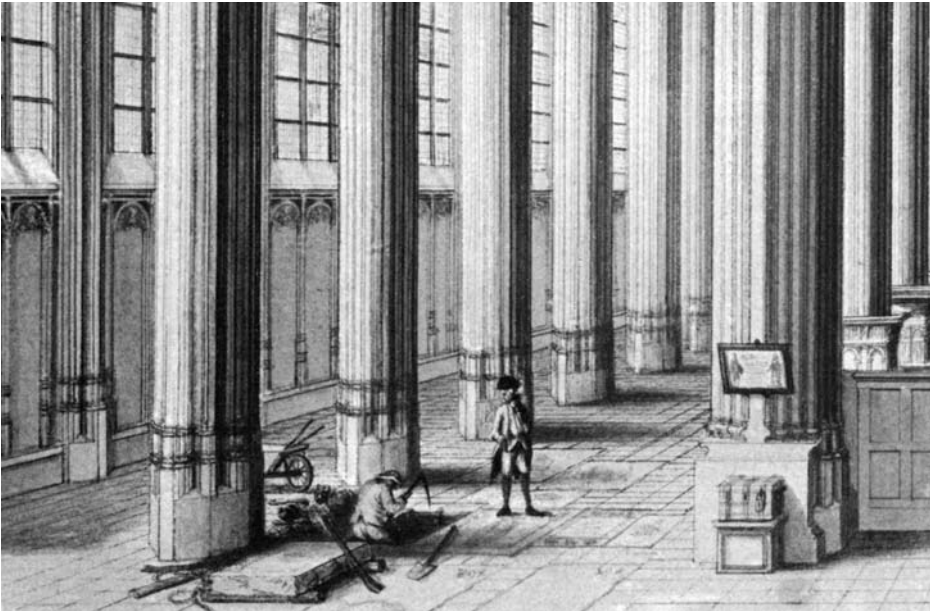
345 In 1652 werd een inventaris opgemaakt van de privileges van de schutterij van de Oude Voetboog waaronder zich ook dit in 1408 door Hertog Anton van Brabant verleende voorrecht bevond (OSA H/P 4050). Vgl. Van Autenboer, *Kaarten II*, 1993, p. 494.

346 AS 31, art. 36, 26 augustus 1649.

347 AS 65a, Ordonnantie 1688, art. 6 en 7.

348 Vgl. Ariès, *Het uur van onze dood*, 1987, pp. 196-197.

349 Rooijakkers, *Rituele Repertoires*, 1994, p. 500.

Het begraven van de broeders en eventueel hun familieleden was een ereplicht, maar ook een inkomstenbron voor de schutterijen. Belangrijke gereformeerde, maar ook katholieke gildenbroeders, werden in de Grote of Sint Janskerk begraven. Het graf werd gedolven door een stedelijk ambtenaar, de 'graftemaker'. Tegen katholieke begrafenisrituelen, maar ook tegen het begraven onder de gereformeerde eredienst protesteerde de gereformeerde kerkenraad (gedeelte van een tekening van het interieur van de Grote- of Sint Janskerk uit 1778 door J. Everts; Bosch Prentenmuseum).

baar volgden de naaste vrienden en enkele geestelijken, gevolgd door de gouverneur, de schout en daarachter de schepenen, gezworenen en de raden, de drie leden van de stadsregering. Tenslotte volgden de compagnieën van de Jonge Schuts, de Oude Schuts, de Handboog en de Colveniers en als laatsten kwamen de kapiteins en luitnants van de compagnieën van de negen Blokken. Na de teraardebestelling volgde een laatste groet ('het offeren') in dezelfde volgorde waarin de stoet was samengesteld.³⁵⁰

In de Staatse periode waren al te katholieke uitingen bij begrafenissen verboden, tenminste als deze in het openbaar plaatsvonden. In de bewaard gebleven reglementen van de schutterijen worden de verplichtingen bij de uitvaart niet nauwkeurig omschreven. Aan godsdienstige rituelen wordt geen letter gewijd. De reglementen bepaalden dat de gezellen van het rot waarin de schutter diende bij de begrafenis aanwezig moesten zijn. De korporaal diende daarop toe te zien. Bleven de rotsgezellen in gebreke of kwamen ze te laat, dan werd een boete geheven. In hun gewone kleding mochten de schutters niet aantreden. Ze waren verplicht een zogenoemde rouwmantel te dragen en een zwarte hoed op te zetten. Er werd op gelet dat de schutters elkaar afwisselden bij het dragen van de kist, 'op dat den eenen niet meerder te last mochte

gelegd worden als den anderen'. Als de vrouw of kinderen van een rotsgezel begraven werden en het rot de uitvaart begeleidde, dan moest de rotsgezel aan de korporaal zes gulden betalen.³⁵¹ Hoe hoger in rang hoe groter de eer die bewezen werd, in ieder geval wat het aantal schutters betreft dat de begrafenis begeleidde. De reglementen van de schutterijen verschaffen daarover niet veel helderheid, maar de rekening van korporaal Nieuwenhuyse van de Jonge Schuts vermeldt dat bij de begrafenis van sergeant Heijnsbergen op 13 augustus 1704 alle vier rotten van de Jonge Schuts 'te lijck' zijn geweest.³⁵²

Een vrijwillige dienst aan een gestorvene beloonde de familie met een maaltijd.³⁵³ Het getuigde van een verbintenis die tot over het graf reikte.³⁵⁴ Wanneer een schutter niet meldde dat een gezinslid was overleden, werd hij op de vingers getikt. Dat overkwam Jan Lagrant in 1705, wiens kind begraven was zonder dat zijn rot daarvan wist. Hij verontschuldigde zich dat het kind niet van hem was maar van een ander die 'een part in zijn huys' huurde.³⁵⁵ Naar de vergeetachtigheid van de weduwe van rotsgezel Willem Lode werd een onderzoek ingesteld. Zij had de collega-schutters van haar man niet uitgenodigd 'te lijck te gaen'.³⁵⁶ Deze voorbeelden bevestigden dat het plechtig begraven van een medeschutter of een gezinslid een gewichtige sociale plicht was, maar het verwerven van begrafenisgeld, een belangrijke inkomstenbron, zag de schutterij niet over het hoofd. Toch werd niet voor elke begrafenis betaald. Op 10 februari 1689 noteerde korporaal Tiebos: 'begraven Jan Mulders, daer voor niet ontfangen, alsoo een Oudt Rotsgesel was ende in een mannengasthuys was ende de Rotsgesellen uyt liefdde mede gegaen sijn'.³⁵⁷ Dat (oud)schutters en hun verwanten 'uyt liefde' begraven werden, was geen uitzondering. De schutterij bespaarde de verarmde dode schutter en zichzelf de schande van de eerloosheid. De aanwezigheid van schutters werd echter ook wel eens overbodig geacht. Nadat de Colvenier en slager Johan Heeren was overleden, brachten de gildenbroeders van de beenhakkers zijn lichaam naar het graf. De weduwe Heeren had de Colveniers niet gewaarschuwd. Ze moest echter wel het vastgestelde bedrag van drie gulden betalen.³⁵⁸ Kennelijk vonden de Colveniers dat zij even nauw met de dode verbonden waren als de broeders van het ambachtsgilde waartoe Heeren behoorde.

351 AS 32 (Jonge Schuts), 'Ordonnantie waer naer de Rotsgesellen van de Ed. manhafte schutterije den Jongen Voetboog genaamd, zich zal hebben te reguleren' (ca. 1650-1700).

352 AS 45 (Jonge Schuts) 1702-1709.

353 AS 31, 22 april 1762, reglement vrijwilligers.

354 Rooijakkers, *Rituele Repertoires*, 1994, p. 487.

355 AS 45 (Jonge Schuts) rekening korporaal Gerardus Nieuwenhuyse, 1702-1709.

356 AS 45 (Jonge Schuts) rekening korporaal Gerardus Nieuwenhuyse, 1702-1709.

357 AS 46 (Jonge Schuts) rekening korporaal Roelof Tiebos van het rot van sergeant Fier.

358 AS 63, ca. 1695.

REPRESENTATIE

Parade

Aan het zogenaamde optrekken van de schutterijen hechtten de schutters, maar ook de overheden, bijzonder veel waarde. Dat was zowel voor als na 1629 het geval. Zo marcheerden de vier schutterijen – 1.400 man sterk – op 7 oktober 1603 de Hinthamerpoort uit richting Hintham waar ze zich op het Hoogveld in slagorde opstelden. Naast de gouverneur was de gehele magistraat daar aanwezig om Albrecht, aartshertog van Oostenrijk, te begroeten. Nadat deze naar het bisschoppelijk paleis was begeleid, marcheerden de schutters ‘seer magnifiek ende ordentlijck’ voorbij, ‘van welcke borgerij den hertog sijde, dat het niet te verwonderen is, dat sij soo menigen interprisen ende aenvall ondernamen ende afgeweert hadde. Want verclaerde, dat sij soo gauw ende geswint waeren als sijn lijfgarde selfs was’.³⁵⁹ Het optrekken was niet alleen ritueel vertoon maar diende ook een praktisch doel, namelijk laten zien dat de schutterij geoefend was en paraat stond. Kort na de heroprichting wenste de stadsregering reeds dat de vier schutterijen ‘in de wapenen’ kwamen om te zien ‘in wat ordre en equypagie men deselve soude bevinden’.³⁶⁰ Zowel het Request van de Colveniers uit 1785 als de Memorie van twee jaar later klaagde over de geringe mogelijkheden om met wapenen te oefenen, niet passend bij de ‘ouden aardt en vroomheid van de Bosschenaren’.³⁶¹ In vredetijd konden de schutterijen met de wapenschouw tonen dat zij een rol van betekenis speelden. Door het ontbreken van dergelijke processies raakten de schutters echter ‘achteloos op haar Geweer en Wapenen’.³⁶²

Dat was in de zeventiende eeuw inderdaad anders. De schrijver van de *Kroniek van Sint Geertruy* stak zijn bewondering niet onder stoelen of banken en deed over de jaarlijkse parade met de kermis een uitbundig verslag. De parade trok ‘duysende liefhebbers uyt Brabant, Flanderen, Gelderland, Hollant, Zelant ende andere plaetsen, om de wijtvermaerde ende geëxceerde borgeren te sien’. Alle herbergen zaten vol en stalling voor de paarden was er niet. Die moesten buiten de stadspoorten blijven.³⁶³ De schutters waren het visitekaartje van de stad. In 1649 sprak het stadsbestuur zich uit voor een jaarlijkse parade.³⁶⁴ Daar had de stad een aardige som voor over. In 1661 verkortte de stadsregering de marsroute en beval dat er voor de huizen van de kapiteins geen schoten meer mochten worden afgevuurd. In hun request van 1785 namen de Colveniers dit overheidsbesluit op, mede om aan te tonen dat de ‘verwaarlozing’ van de schutterijen ook hierin een begin vond.³⁶⁵ Tijdens de kermis van juni 1662 marcheerde ‘de borgerij’ in vol ornaat door de stad.³⁶⁶ Vijf jaar later genoten gecommitteerden van de Raad van Sta-

359 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 69.

360 OSA H/P 297, 19 april 1644.

361 Request 1785, fol. 1-2.

362 Request 1785, fol. 18.

363 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 136-138. De chroniqueur plaatst deze aantekeningen bij de aanvang van het jaar 1620. Het is niet duidelijk of de gebeurtenissen zoals beschreven ook omstreeks die tijd plaatsvonden.

364 OSA H/P 283, 12 juni 1649.

365 Request 1785, fol. 10.

366 OSA H/P 304, 5 juni 1662.

te van de parade. Het stadsbestuur trakteerde hen en hun 'gevolg van juffrouwen' op 'rinse wijn, bier (canari)suycker ende siteroenen om in de wijn te doen en boterammen'.³⁶⁷

Niet alleen tijdens de kermis trokken de schutters op, ook bij bijzondere gelegenheden zoals de viering van 'een' vrede, de plechtige intocht van een vorst of andere hoogwaardigheidsbekleders.³⁶⁸ Bij de viering van 'den eeuwigen peijs' op 5 juni 1648 werden 'alomme teecken en van blijscap' opgericht.³⁶⁹ Voor het stadhuis stonden de vier schutterscompagnieën 'gerangeert' en vuurden drie salvo's.³⁷⁰ Daarna marcheerden zij hun route. De afkondiging van de Vrede van Breda in 1667 was eveneens reden de schutterijen in de wapenen te roepen. Eind augustus paradeerden de schutters door de stad, alle klokken luidden en 's avonds brandden pektionen.³⁷¹ Bij ontvangsten en officiële vieringen lieten de manschappen zien dat de stad loyaal was aan de machthebber. Hij kon, indien noodzakelijk, rekenen op verdediging van zijn positie en bescherming van zijn persoon. Anderzijds wees de aanwezigheid van de schutterijen op de stedelijke autonomie die de schutters bereid waren te verdedigen.³⁷²

Toen de Frederik Hendrik in 1646 op veldtocht ging bezocht hij op doortocht Den Bosch, waarbij de Bossche schutters 'inde wapenen' kwamen.³⁷³ Dat gebeurde drie jaar later ook toen prins Willem II en de Koning van Engeland (Karel II) een bezoek aan Den Bosch brachten.³⁷⁴ Hoe belangrijk een gast voor het stadsbestuur was, kwam onder meer tot uiting in de manifestatie van de schutterijen. Voor de keurvorst van Brandenburg, die de stad in oktober 1690 met een bezoek vereerde, kwam maar één borgercompagnie in de wapenen.³⁷⁵ Aan de voorgenomen ontvangst in 1744 van aartshertogin Maria Anna en prins Karel van Lotharingen, landvoogden van de Oostenrijkse Nederlanden, gingen dagen van voorbereiding vooraf. De gouverneur stelde uit 'Lands magazijnen' net zo veel 'snaphanen als zijgeweren' (sabels) ter beschikking als de kapiteins nodig achtten. De hoogheden en hun gevolg zouden in Vught in twee boeiers stappen omdat het hoge water een beletsel vormde het gezelschap met koetsen op de grens van het Bossche grondgebied te begroeten. Bij de Vughterpoort stonden dertien koetsen, gevorderd van deftige Bossche burgers, die door een haag van schutters moesten rijden. Vanaf de Vughterpoort tot het stadhuis stonden linies met schutters en van daar ging de stoet via de Kolperstraat naar het Gouvernement. Alles was in gereedheid gebracht om het doorluchtig paar een prachtige ontvangst te bereiden.³⁷⁶ Tot verdriet van velen

367 Het door het stadsbestuur ter beschikking gestelde kruit voor het lossen van talloze salvo's kostte veel geld. Toch kon het stadsbestuur de parade maar moeilijk missen omdat de stad zich op deze wijze manifesteerde. Niet alleen aan de eigen inwoners, vaak ook aan genodigden van buiten (OSA H/P 1558, bijlagen stadsrekening 1666-1667)

368 Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, pp. 281-290; Vos, 'Het muzikaleven', 1997, p. 95. Over de schutters bij de intocht van Karel V in 1515: Van Lith-Droogleevers Fortuijn e.a. (bew.), *Kroniek van Peter van Os*, 1997, fol. 385ro-388ro.

369 Vos, 's-Hertogenbosch en de viering', 1998, pp. 41-47.

370 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 302.

371 Van Heurn, *Historie III*, 1777, p. 149, augustus 1667; OSA H/P 290, 29 augustus 1667.

372 Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, p. 14.

373 OSA H/P 1497 (stadsrekening 1645-1646) en OSA H/P 278, 21 september 1646.

374 OSA H/P 283, 12 juni 1649.

375 OSA H/P 321, 24 oktober 1690.

376 OSA H/P 362, 21 maart 1744.

ging het bezoek niet door. 'De dag verliep sonder dat men iets vernam'.³⁷⁷ Iedere compagnie ontving als troostprijs acht ton bier 'om dezelve in haare bogaarden te consumeren'. Tenslotte waren de schutters van de middag tot 's avonds negen uur in de 'wapenen' geweest, evenals de 22 weesjongens die met flambouwen gereed stonden.³⁷⁸

Toen zich in 1747 een nieuwe erf-stadhouder aandiende, feestte Den Bosch ook. In de maanden mei en juni gaven de Oude Schuts heel wat uit om de prins een gepast en feestelijk welkom te bereiden.³⁷⁹ Ze lieten een 'Prinse vlag en een wimpel' vervaardigen. Het vaandel van de schutterij tuigden zij op met nieuwe gouden franjes en een oranje lint, de provoost en de tamboers kregen nieuwe cocardes en pluimen. De schutters oefenden in de bogaard, kochten kruit, kruithorens en maar liefst 3.000 patronen. Op de wallen van de stad stonden soldaten van het garnizoen die de schoten van de schutterij voor het stadhuis, beantwoordden.³⁸⁰ Ook het bereiken van de meerderjarige leeftijd van stadhouder Willem v en diens plechtige intocht in 1766 brachten veel vreugde.³⁸¹ De stadsregering was van mening 'dat er niets behoorde gespaard te worden, om het ontfangen van zijne Hoogheid, luisterrijk, en desselfs verblijf aangenaam te maken'. Na de prins op 17 juni 1766 op de grens van Vught en Den Bosch begroet te hebben, werd hij de volgende dag luisterrijk onthaald. De schutters 'stonden met slaande Trommelen en vliegende Vaandelen in orde geschaard en begroetten Hem volgens Krijgsgebruik'. In het stadhuis toonde het stadsbestuur de Prins 'eenigen der voor-naamste Stadsvoorregten'. 'Met genoeg beschoode de Prins' onder meer de Capitulatievoorwaarden van 1629. De schutters moeten zich voorbeeldig hebben gedragen.³⁸² Prins Willem betuigde later dat hij 'ten uitersten voldaan was' over hun gedrag!

De parade gaf niet alleen uitdrukking aan de kloekheid van de schutters, maar verbeeldde ook de faam van de stad.³⁸³ Iedere schutter diende op de juiste plaats en wijze te staan en te marcheren, zijn geweer af te vuren, te groeten en correct gekleed te zijn. Schutters die hun plaats en hun rang verlieten en zo lieten zien dat zij de vast voorgescreven orde aan hun laars laptten werden met maar liefst 25 gulden beboet.³⁸⁴ Het stadsbestuur verbood de ingezetenen uitdrukkelijk de schutters met bier en wijn vol te gieten.³⁸⁵

In de achttiende eeuw waren er die de schutterijen een overbodige luxe vonden. Als we Justus van Effen mogen geloven, dreef men elders – en Van Effen heeft het dan over Amsterdam – de spot met de schutters die maar in uniform liepen te paraderen en zich oefenden in de wapenhandel.³⁸⁶ De critici meenden dat oefeningen in de wapenhandel 'de medeburgeren van de hoofddeugd van zagmoedigheid zal beroven, hen krakeel-

377 Van Heurn, *Historie* IV, 1778, p. 74.

378 OSA H/P 362, 26 maart 1744.

379 AS 10, rekening Oude Schuts 1747.

380 Van Heurn, *Historie* IV, 1778, p. 94.

381 OSA H/P 387, 20 januari, 26 februari en 12 maart en 10 juni 1766; Van Heurn, *Historie* IV, 1778, pp. 216-225.

382 AS 66a, Kladnotulen en ingekomen stukken bij de burger-krijgsraad, 4 juni 1766.

383 Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, pp. 277 ev.

384 AS 32 (Jonge Schuts), 'Orders en waarschouwinge getrokken uit verschillende resolutien van de Magistraat', ca. 1700.

385 OSA H/P 297, 19 april 1644.

386 *Hollandsche Spectator*, nr. 22, 7 januari 1732.

Embleem van de Oude Schuts, in 1739 getekend door D. Cosier. Hoewel de schutters vuurwapens hanteerden zijn deze niet afgebeeld. De prent benadrukt de ceremoniële rol van de burger-milities (Universiteit van Tilburg).

ziek maken en gereed om de minste belediging met het geweer te wreken'. Van Effen was het wel enigszins met hen eens. Bijvoorbeeld 'het dwaze point van eer, (dat) onder krijgsluiden sedert vele eeuwen is ingeslopen', maar 'eergevoel' kwam je overal tegen. Gevoel voor 'eer' kon volgens Van Effen er ook toe leiden dat men omzichtig, met beleefdheid, 'inschikkende en beschaafde zeden' alle geschil en krakeel vermeerde. Volgens de critici van de schutters tastte het gekletter met wapens niet alleen de goede zeden aan, zij stelden de schutterij ook voor als 'een hoop Don Quichotten die een spiegel-gevecht voor een waren belegering nemen'. Van Effen vroeg zich af waarom het 'geen maligheid' is om je tijd in een koffiehuis 'te verslijten met dammen of schaken, of wel met in de dampen van tabak de uitlegging van Politique raadzellen te zoeken?' Waarom wel tot 'swetens toe' in een kaatsbaan achter een bal aan lopen, uren je hersenen vermoeien of afmatten om op het schaakbord je vijand te verschalken en oefeningen in de wapenhandel onzinnig vinden? De spectator pleitte voor een flinke aanwas van de schutterij. Er waren mensen die vonden dat Amsterdam geen grensstad was en dat een geoefende schutterij daarom niet noodzakelijk was. Maar Van Effen herinnerde hen aan 1672. De vijand stond in een vloek en een zucht voor de poorten!

De schutterijen ontleenden hun identiteit aan de geschiedenis van de stad en van hun corporaties. Zowel het *Request* als de *Memorie* uit de jaren tachtig van de achttiende

eeuw beklemtoonden het roemvolle verleden. Heldhaftig optreden straalde af op de stad. In de parade kon het rijke verleden ook verbeeld worden. In het voorjaar van 1762 kozen de sergeanten van de Jonge Schuts uit ieder rot schutters die de bogen en de zwaarden met de schilden konden dragen. Vooraan liepen acht schutters die een boog bij zich droegen en acht 'zwaarddraggers' met schilden. De Jonge Schuts bezaten overigens geen oude bogen meer. Deze betrokken zij uit Oirschot waar ze kennelijk weinig gebruikt werden, want ze waren 'seer verroest'.³⁸⁷ Van Sasse van Ysselt, die de beschrijving van Van Heurn overnam, deelt mee dat de Handboogschutterij 'zes ouwerwetse swaarden, verscheide pijlkoozers en eenig handboogen' bezat, 'alsmede twee groote schilden van schildpadden, waarop Sebastianus te paard afgebeeld is'. Tijdens het optrekken droegen de schutters deze attributen.³⁸⁸ Opnieuw een verwijzing naar het verleden toen met zwaard en boog overwinningen bevochten waren voor stad en landsheer.³⁸⁹ Het openbare optreden van de schutters gaf, evenals de processie in de middeleeuwen, niet alleen uiting aan het collectief bewustzijn van een samenleving³⁹⁰ maar kan ook beschouwd worden als de 'vleesgeworden propaganda' van de stedelijke macht.³⁹¹

Vaandel en kleding

Het vaandel was onderdeel van het non-verbale communicatiesysteem. Het kon een teken van overwinning zijn, het inzetten van de aanval aangeven en rouw uitdragen. Door het hijsen van de vlag en het geven van een schreeuw kon een oproer uitbreken.³⁹² Het vaandel was de belangrijkste uiting van groepssolidariteit en verschaft de schutterij haar identiteit. Daarnaast droegen vaandels de boodschap van de stedelijke waarden en onafhankelijkheid uit.³⁹³

De overheid schonk alleen vaandels als er enige zekerheid bij de machthebbers aanwezig was ze weer te kunnen afnemen.³⁹⁴ In oktober 1629 legden de schutters weliswaar de eed van getrouwheid aan de nieuwe stadsregering af,³⁹⁵ maar ze werden wel ontwapend³⁹⁶ en hun vaandels door de stadsregering opgeëist. Na het afnemen van de vaandels bevonden de schutterijen zich volgens het Request van 1785 in 'die doodlijken stand, als van vergeten Burgers'.³⁹⁷ Bij de heroprichting in 1643 ontvingen de vier schut-

387 AS 27 (Jonge Schuts), besluiten officieren, 21 januari-13 mei 1762.

388 Van Sasse van Ysselt, *Voorname huizen* III, 1914, p. 368.

389 Zie over de archaische uitrusting tijdens het optrekken: Knevel, 'De kracht en zenuwen van de Republiek', 1988, pp. 46-47.

390 Muir spreekt in dit verband van een 'civic ritual', een jaarlijks terugkerende feestdag die het collectieve bewustzijn van de handelsrepubliek Venetië voedde: Muir, *Civic ritual*, 1981, p. 74.

391 Carasso-Kok en Levy-van Halm, *Schutters in Holland**, 1988, p. 13.

392 Zie Trexler, *Public Life*, 1980, p. 342 ev. Voorts Frutiger, *Signs and Symbols*, 1989.

393 Stabel, 'Social Reality and Artistic Image', 1996, p. 18.

394 Trexler, *Public life*, 1980, pp. 345-346.

395 OSA H/P 1481 (stadsrekening 1629-1630): stadssecretaris Geerling Ruysch ontving in oktober 1629 15 gulden wegens 'extraordinaire diensten' bij het afleggen van 'de eed van getrouwheid' van de vier schutterijen.

396 De jaren voor 1629 werden ze zwaar bewapend. Zie o.m. stadsrekeningen over de jaren 1621-1622; 1624-1625; 1626-1627 (OSA H/P nrs. 1473, 1476, 1478).

397 Request 1785, fol. 8.

terijen van de stadsregering nieuwe vaandels.³⁹⁸ In de stadsrekening over het jaar 1643-1644 lezen we dat Jan Davids van Oerlen in het vroege voorjaar van 1644 daartoe ‘armosijn’ kocht. Albert Reijns en Peter de Haen kregen de opdracht de vaandels te beschilderen.³⁹⁹ Hoewel in 1629 de vaandels van de schutterijen waren afgenomen, bleken er toch vaandels te zijn achtergehouden die de schutters meevoerden. Daarop waren de Bourgondische kruisen afgebeeld.⁴⁰⁰ Pas in juli 1649 werd het de schutterijen verboden deze vaandels te voeren evenals ‘rode’ veldtekens door de officieren.⁴⁰¹ Het gebruik van de kleur rood behoorde niet alleen tot de distinctieven van het Spaanse leger, maar werd ook als een roomse demonstratie gezien.⁴⁰²

Het vaandel bevond zich halverwege de achttiende eeuw bij de kapitein thuis, waar het corps dit, voor het optrekken onder aanvoering van de vaandrig ophaalde.⁴⁰³ Nadat de vaandrig het vaandel van de kapitein had aangenomen, marcheerde hij met het ‘half opgerolde’ vaandel voor aan het corps terug naar de bogaard, waarna de verdere voorbereidingen tot het optrekken van de gehele schutterij werden getroffen. Na het optrekken sloegen de tamboers de mars, totdat het vaandel de bogaard uit was ‘gemarkcheerd’.⁴⁰⁴ De importantie van het vaandel blijkt ook uit de voorkeurspositie dat het in 1762 opgerichte vrijwilligerscorps binnen de Jonge Schuts genoot. Alleen het corps vrijwilligers mocht het vaandel begeleiden.⁴⁰⁵

In 1689 – onder Franse oorlogsdreiging – legden de officieren van de schutterijen aan het stadsbestuur voor of het niet nuttig was dat schutters een apart ‘veltteeken’ zouden voeren. De schutters droegen toen het oranje, wit en blauw. In tijden van ‘attack’ zou op deze manier geen onderscheid gemaakt kunnen worden tussen de militie en de schutterijen. De officieren stelden voor om alle schutters sjerpen en veldtekens in het oranje te laten dragen.⁴⁰⁶ Tegen de tijd dat de schutterijen zouden optrekken, vergaderden de officieren van de schutterijen veel en uitgebreid over de kleding die de schutters moesten dragen. De schutters presenteerden zich dan immers aan hun omgeving. Kleding was niet alleen het visitekaartje van de schutter, maar ook dat van de stad.⁴⁰⁷ In 1762 besloot de krijgsraad dat de officieren bij het optrekken een rok, broek en ‘camisool’ van lichtblauw laken zouden dragen met een witte voering. De garen kousen waren eveneens wit. Voorts ‘camoes’ leren schoenen en een pruik met twee krullen ‘te weten zoals de Heer van der Does draagt’, die kennelijk de mode volgde. De hoed was versierd met een gouden galon en in 1762 met een ‘oranje’ cocarde. De ser-

398 OSA H/P 297, 19 april 1644.

399 OSA H/P 1495 (stadsrekening 1643-1644).

400 OSA H/P 283, 10 juli 1649.

401 OSA H/P 283, 10 juli 1649.

402 Van Ham, ‘Symbolen uit de Opstand’, 1978, pp. 263-298. ‘Groen’ was een typisch ‘protestantse’ kleur en verzinnebeeldde de jonge (‘groene’) kerk van de reformatie (p. 281).

403 Of de Bossche vaandrags zoals in Holland ongehuwd waren, is mij niet bekend (vgl. Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, p. 143). Iven meent dat de vaandrags van de meeste ‘schuttersgilden’ in Noord-Brabant ongehuwd waren (Iven e.a., *Schuttersgilden in Noord-Brabant*, 1983, p. 37).

404 AS 27 (Jonge Schuts), 13 mei 1762.

405 AS 27 (Jonge Schuts), reglement vrijwilligers 22 april 1762, artikel 5.

406 OSA H/P 320, 15 en 17 januari 1689. Twee dagen later ontvingen de officieren al een oranje sjerpe.

407 Pleij, *Sneeuwpoppen*, 1998, p. 170.

geanten hoefden het voorbeeld van Van der Does niet te volgen, de pruik liet men 'aan hun goedvinden' over. De tamboers droegen blauwe kousen en hun camisool was met rood laken afgezet. De rotsgezellen dienden gekleed te zijn in een wit camisool met witte kousen en met oranje-cocarde op de hoed. De uiterlijke verschijning maakte de schutter mede tot wat hij was. Bovendien versterkte het uiterlijk vertoon waarbij elk van de schutters identieke kleding droeg, het 'wij'-gevoel. Zoals het vaandel kon ook de kleding opgevat worden als een middel tot non-verbale communicatie.⁴⁰⁸ Een 'oranje'-cocarde op de hoed of een 'rood' veldteken gaven een 'politieke' boodschap af, evenals de groene of gele cocarde in een stadhouderloos tijdperk.⁴⁰⁹

Vrijheid en Repressie

De Bossche schutterijen verkeerden halverwege de achttiende eeuw weliswaar niet in verval, maar de oefening in de wapenhandel stond op een laag pitje. Een aantal Colveniers richtte zich op 3 mei 1785 in een gedrukt pamflet tot de kapitein en de officieren van hun schutterij.⁴¹⁰ Daarin wezen de Colveniers op de 'achteloose tijd' waarin hun landgenoten leefden. Ze drongen er op aan toch eens een einde te maken aan de onbedrevenheid in de wapenhandel die inmiddels tot een dodelijke onkunde had geleid. De oorzaak van dit schandelijk verzuim, 'zoo algemeen in de Republiecq', lag volgens de Colveniers aan het vertrouwen in beroepssoldaten. Daardoor geloofden burgers niet meer in eigen kracht. 'Zodanige Ongereedheid, zoo pernicious voor den Staat, inzonderheid ook, de nood eens aan de Man zijnde, merkelyk ontluiseren zoude dien ouden aardt en vroomheid, welke, van alle tijden af, de Bosschenaren met zoo veel uitnemendheid kenmerkten'.⁴¹¹ Bladzijde na bladzijde somden de Colveniers de heldendaden op van de Bosschenaren in de voorbije eeuw en legden vooral de nadruk op de waarde van een geoefende schutterij voor een vrijheidslievende stad als 's-Hertogenbosch. De conclusie kon niet uitblijven: Vrijheid, rust en vrede werden slechts gehandhaafd door goed getrainde schutterscorpsen. Het pleidooi eindigde met het verzoek om voldoende en kwalitatief hoogwaardige munitie om 'alzo knaphandig hunne wapenhandel en oude gebruiken te exercereren'. Exerceren was voor de schutters meer dan alleen militaire oefening.⁴¹²

Een maand later trad uit de Jonge Schuts een aantal mannen naar voren dat zich sterk maakte voor de oprichting van een exercitiegenootschap. Daarbij werden de schutters gesteund door leden van het stadsbestuur, Abraham Hubert en Johan Gijsbert Hopman, respectievelijk kapitein en kapitein-luitenant van de Jonge Schuts.⁴¹³ Enkele

⁴⁰⁸ De Leeuw, *Kleding in Nederland*, 1992, p. 70.

⁴⁰⁹ OSA H/P 362, 18 maart 1744.

⁴¹⁰ Request 1785.

⁴¹¹ Klein verwijst naar de opvatting van de Britse filosoof Andrew Fletcher die rond 1700 in de beroepssoldaat de oorzaak zag van de teloorgang van de burgermilities. Joan Derk van der Capellen vertaalde in 1776 niet alleen het werk van Fletcher maar sloot zich hier bij aan. Tot het klassiek republikeinse gedachtengoed behoorde het ideaal van de gewapende burger (Klein, *Patris trios Republikenisme*, 1995, pp. 168-169). Voorts Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, p. 374.

⁴¹² Knevel, *Burgers in het geweer*, 1994, p. 375.

⁴¹³ Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 151

maanden na de eerste exercitieoefening⁴¹⁴ stelden de Jonge Schuts een reglement van het nieuw gevormde exercitiegenootschap vast.⁴¹⁵ De mannen bleven behoren tot de schutterij van de Jonge Schuts maar vormden daarbinnen een afzonderlijke vereniging die overigens niet teerde op de kas van de 'gewone' schutterij. De leden betaalden voor hun eigen genootschap een aparte contributie. Tussen het exercitiegenootschap en de schutterij bestond een nauwe band. De leden van het exercitiegenootschap namen echter deel aan extra oefeningen en mochten ook een afwijkend uniform dragen.⁴¹⁶

Ook de Handboogschutters en de Oude Schuts hadden in dat jaar een exercitiegenootschap binnen hun gelederen, zo blijkt uit een gedicht van 'uw Meedegezel in de Wapen-oeffening' A.J. Vereijck. Hij droeg dit eind september 1785 op 'Aan mijne waarde Meedegezellen aan de gezamentlijke leden van het Exercitie-Gezelschap van den Edelen Manhaften Hand-Boog als meede die der overige schutterijen der Hoofd-Stad 's-Hertogenbosch. Mitsgaders aan alle wapen-oeffenende Leden van ons Gemeenebest'.⁴¹⁷

*Ik spreek van wapenen, in vollen ernst gegort,
Maar niet in d'Oeffening, die nimmer strafbaar word.
Na 't Woord van: Regts Om Keerd! ziet m'andere tafreelen.
En, na de wapening, verwagten wij toneelen,
Vrij aangenaamer, dan men voortijds was gewoon.*

De schutters moesten een einde maken aan de 'Slaavernij' en Vereijck beriep zich daarvoor op 'regtschaape Bato's Zoonen' zoals Hogerbeets, Grovestein, De Goyer en vooral Hugo de Groot. De katholieke koopman Vereijck was 'vrij, vredelievend, maar tot zelvbescherming vaardig'. De exercities wezen er, volgens Prak, niet direct op dat de schutters een politiek doel voor ogen stond.⁴¹⁸ Maar Vereijcks dichtwerk ademde een dreigende sfeer en was vol strijdlust. Vijf dagen later, op 3 oktober, droeg Vereijck een vers op aan de exerceerende leden van de Oude Schuts, minder wijldlopij, eerder als aanmoediging. Het lijkt of de 'oude schutters' over de patriotse streep moesten worden getrokken.⁴¹⁹ De gedichten waren de opmaat naar enkele woelige jaren.

In mei 1786 stemde het stadsbestuur in met de vorming van een enkel exercitiegenootschap dat uit leden van de vier schutterijen zou bestaan. Het genootschap telde ongeveer uit 200 leden en gaf haar eerste demonstratie op 29 september 1786.⁴²⁰ De samenvoeging was ontstaan omdat de bezieling in afzonderlijke exercitiegenootschappen ontbrak.⁴²¹ Gedreven door patriotse ijver organiseerde de Oude Schuts een schiet-

414 AS 28 (Jonge Schuts), 7 juni 1785 ev.

415 AS 28 (Jonge Schuts), 2 september 1785.

416 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, pp. 151-152.

417 Aan mijne waarde meedegezellen, 's-Hertogenbosch, september 1785 (GAHT, bibliotheek Hmp 702). De katholieke koopman in zout Arnoldus Josephus Vereijck schreef op 16 november 1785 in de *Post van den Neder-Rhijn* een brief over de wapenoefening. Zie over hem Mommers, *Brabant van Generaliteitsland tot Gewest*, 1953, p. 548.

418 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 152.

419 OSA H/P 9549.

420 De Mooij, *Eindelyk uit d' Onderdrukking*, 1988, p. 13.

421 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 156.

wedstrijd waarin de schutters lieten zien dat zij met de wapens konden omgaan. Iedere schutter ontving toen van een aantal jonge Bossche meisjes een eiken takje waarbij de ‘Bevallige Juffertjes en Bossche Burgeresjes’ een versje declameerden. Een Patriotse uiting van heldenmoed:

Uw moedig vuur, hoe sterk, is minder dan den gloed,
Die in uw harten blaakt, o bloem der Bosschenaren!
Ontvang dan van onz hand, roemwaarde Wapenstoet!
Het eiken-loov, van ouds geschikt voor Heldenschaaren;
Gewapende! Gij zijt (hoe fel de heerzugt woed)
De Roe der Dwinglandij en Vrijheidssteunpilaeren.⁴²²

Luitenant Jean Louis Verster verwees in zijn dankwoord naar het oude Rome dat ‘zijne burgerlijke helden, die voor de vrijheid pal stonden en op de vijanden van den Staat overwinningen bevochten’, onder het eikenloof bedolf.⁴²³ In de ‘aanspraken en gedichten’ stond de geschiedenis duidelijk aan de kant van de schutters.⁴²⁴ De meiboom werd opgericht, een oud gebruik waar de schutterij vroeger ook bij betrokken was.⁴²⁵ Rond de boom dansten de ‘teedre maagden’ in witte kleding, met kransen in het haar.⁴²⁶ Verster greep de gelegenheid aan om de patriotse idealen te onderstrepen door Keizer Karel v te citeren die zijn zoon Filips de principes van ‘vrije Belgen’ verhaalde. ‘Het Neerlands volk bemint zijn wettige opperheeren, Zo lang zij hunnen plicht, zijn recht en wetten eeren’. Een vrijheidsheld vecht niet alleen, hij ‘kiest een edlen dood’ als hij wordt geknecht. Maatregelen die tot dan min of meer als normaal waren geaccepteerd, werden thans als oligarchische dwingelandij ervaren. Tot die maatregelen behoorde het niet benoemen van geboren Brabanders op hoge posten. De stadsregering zag tot nu toe liever niet-Bosschenaren van aanzienlijke afkomst als regenten en hoge ambtenaren benoemd dan minder goeie autochtonen.⁴²⁷ Nu had Den Haag de benoeming doorgedreven van een advocaat-fiscaal die niet van Brabantse afkomst was: Hendrik Justus van Oldebarneveld, genaamd Witte Tullingh.⁴²⁸ Het geduld van de schutters was op.

Op 6 maart 1787 verbood de Raad van State schutters de wacht bij het stadhuis te betrekken. De ‘Vaderlandsche Sociëteit’, pressiegroep der patriotten, ageerde fel en sprak

422 Aanspraken en gedichten, 1786.

423 Zie over de verwijzingen naar het verleden: Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland*, 1989, pp. 67–68.

424 Aanspraken en gedichten, 1786.

425 Bisschop Ophovius (van 1626 tot 1637 bisschop van de stad) stond positief t.o. het planten van meibomen dat diende als eerbetoon aan de heer of de overheid (Roosjakkers, *Rituele repertoires*, 1994, pp. 348–349). In 1627 stond op het planten van de meiboom echter een boete van 25 gulden (OSA H/P 1478, stadsrekening 1626–1627). Het beleid t.a.v. het planten van meibomen was niet eenduidig. Zo betaalde de gereformeerde stadsregering in 1633 zes gulden aan Mr. Joris Duer. Deze had voor de pui van het stadhuis een ‘meij’ opgericht! (OSA H/P 1484, stadsrekening 1632–1633). Drie jaar eerder verzette de gereformeerde kerkenraad van Den Bosch zich, overigens zonder succes, tegen het planten van meibomen (AHG 1, eind april 1630). Het verzet richtte zich niet zozeer tegen het planten van de meiboom, maar tegen de ongeregeldeheden waarmee dit kennelijk gepaard kon gaan.

426 Vgl. Grijzenhout, ‘Het politieke feest in de 18de eeuw’, 1996, p. 44.

427 Tussen 1710 en 1740 blijkt 34% van de Bossche magistraatsleden in strijd met de privileges benoemd: De Mooij, *Eindelyk uit d’ Onderdrukking*, 1988, p. 9.

428 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, pp. 154–155.

van 'het afschuwlijke en strafschuldige gedrag van eenen gewetenloze Stadhouder'.⁴²⁹ De stadsregering protesteerde, maar om botsingen tussen de schutters en het militaire gezag te voorkomen, besloot de stadsregering het bevel te handhaven. Het stadsbestuur wilde wel weten wie nu eigenlijk het gezag voerde over de schutterijen. Op verzoek van het stadsbestuur presenteerden de schutterijen in het voorjaar de al vaker geciteerde *Memorie*, waarin de positie van de schutterijen werd uiteengezet.⁴³⁰ De opstellers toonden aan dat vanaf het ontstaan de burgermilities onder het gezag van het stadsbestuur stonden. Aanslagen op dit gezag, zoals gouverneur Kirckpatrick in 1673 ondernam, waren steeds gepareerd.

Aan 'lust tot exerceren' ontbrak het de schutters intussen niet. De bogaarden waren echter te klein voor gezamenlijke exercities. Daar was het stadsbestuur het mee eens, waarop de schutters aan de Raad van State verzochten het Plein – het schootsveld ten zuiden van de Citadell – voor dit doel te mogen gebruiken, waar de militairen van het garnizoen van oktober tot mei exerceerden. De schutters wilden er gedurende de zomermaanden gebruik van maken, doch de Raad van State wees het verzoek af.⁴³¹ De schutters lieten nu hun oog vallen op de Parade. Over de bestemming van dit stuk grond ten zuiden van de Sint-Jan waarop het Begijnhof en de daarbij behorende kerk hadden gestaan, hadden de stad en Den Haag bijna een eeuw getwist. In 1721 kreeg de stad het recht om een bestemming toe te wijzen. Ook op dit stuk grond oefenden soldaten van het garnizoen, maar dan in de morgenuren. De schutterijen wilden 's middags gebruik maken van de Parade en slechts eenmaal per week. 'Aan den smaak en omstandigheden van den tijd' diende het stadsbestuur 'een weinig toe te geven', uit het oogpunt van een 'goede en voorzichtige Staatkunde', zo meenden de bevelhebbers van de schutterijen. In hun verzoek wezen zij er op dat het gouvernement hen meer dan eens dwars zat.⁴³² Indien thans het met de schutters sympathiserende stadsbestuur de Parade toewees aan de schutters kwam het in conflict met de gouverneur. Het stadsbestuur laveerde tot 14 mei, toen exerceerende leden meedeelden op de Parade te gaan oefenen. De garnizoenscommandant kondigde aan dit te zullen tegenhouden. Hij verwees naar de Raad van State die hernieuwde exercities, waar dan ook in Den Bosch, had verboden. De schutters oefenden druk uit op de stadsregering en hielden het stadsbestuur voor dat de stad 'en dus de gezamentlijke Burgerije' het eigendom van de Parade bezat. De schutters daagden de regenten uit, maar zagen niet uit naar een gewapend conflict met 'bezoldigde krijgsknechten'. Het stadsbestuur protesteerde bij de gouverneur en liet daarbij duidelijk blijken achter de burgerij te staan.⁴³³ Uiteindelijk bogen stadsbestuur en schutterijen voor de dreigende woorden. Het verdedigen van de stedelijke autonomie als 'vrije Belgen'⁴³⁴ klonk indrukwekkend, maar 'het plengen van Burgerbloed'⁴³⁵ was nog wat anders.

429 De Leeuw, *De Patriottenbeweging*, zj., p. 28, n. 24.

430 AS 66.

431 OSA H/P 409, 17 en 31 januari, 14 februari en 25 april 1787.

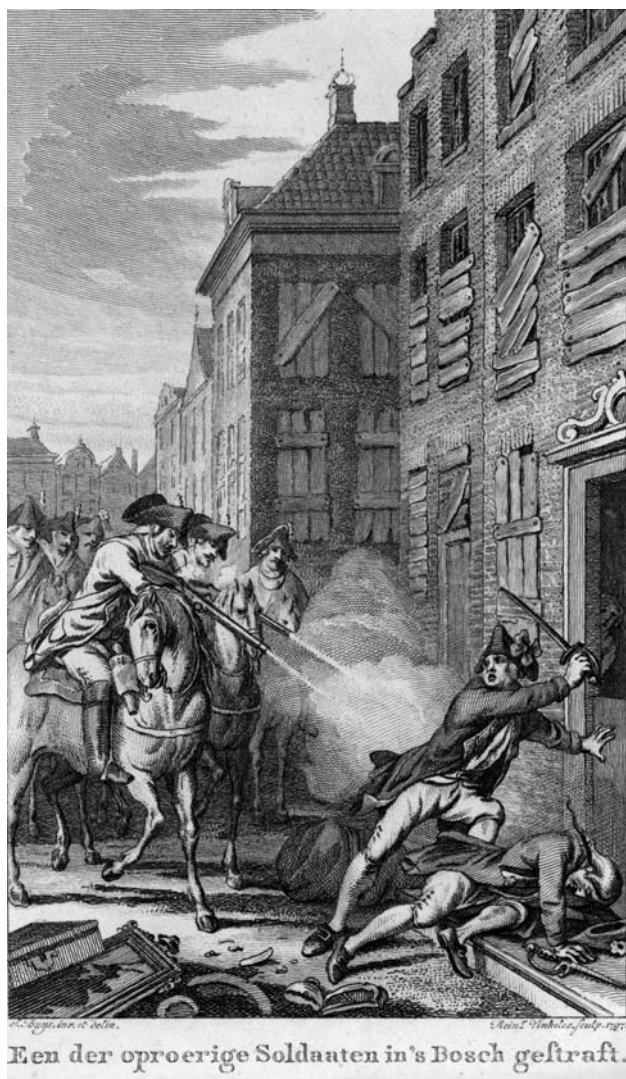
432 OSA H/P 409, 9 mei 1787.

433 OSA H/P 409, 16 mei 1787. Zie eveneens: Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, pp. 162–166.

434 Aanspraken en gedichten, 1786.

435 OSA H/P 409, 16 mei 1787.

Burgers en stedelingen namen niet alleen deel aan hongeroproepen maar waren ook betrokken bij politieke onrust. In 1787 trad het getergde oranjegezinde garnizoen gewelddadig op tegen patriotsgezinde Bosschenaren. In werkelijkheid werden zowel oranjegezinde als patriotsgezinde inwoners getroffen en deden ook Bosschenaren mee aan de gewelddadige plunderingen (gravure van J. Buys).

Toen de ‘exerceerende leden’ aankondigden op 24 september door de stad te paraderen, beloofde de stadsregering enige afgevaardigden te sturen.⁴³⁶ Dat inmiddels 20.000 Pruisische militairen als antwoord op de actie van het Goudse vrijcorps bij Gojanverwellesluis in de Republiek waren gearriveerd, leek niet doorgedrongen. Dat zou snel veranderen, want de ‘Vaderlandsche Sociëteit’ kroop in haar schulp en het exercietiegenootschap vond het toch maar beter de grote oefening af te gelasten. Kort nadat het stadsbestuur in opdracht van de Staten-Generaal, maar zeker niet met gezwinde spoed, was overgegaan tot het ontwapenen van de schutterijen, achtten soldaten van het garnizoen de tijd gekomen de stad te zuiveren van patriotse uitingen. Directe aan-

436 OSA H/P 409, 15 september 1787.

leiding om de Oranjeoverwinning te vieren met het plunderen van eigendommen van patriotten was het honen van soldaten in de stad. Op maandagavond 5 november 1787 bezochten de soldaten als eerste pand de bogaard van de Handboogschutterij aan de Tolbrugstraat waar het interieur aan stukken werd geslagen. Op 8 november sloeg de vlam volledig in de pan. Van de 3.700 huizen die de stad telde, werden er 872 door plunderaars en vernielzuchtigen bezocht.⁴³⁷ Aan de huizen van patriotten werd speciale zorg besteed.⁴³⁸

In de jaren die volgden werd een conflict uitgevochten met de stadsregering over het betalen van contributie en de ontwapening van schutters.⁴³⁹ Een steeds grotere groep schutters weigerde de contributie te betalen – vier stuivers in de drie maanden – met het argument dat hun wapens waren afgenomen en zij dus geen schutter meer konden zijn. Naar hun mening waren de schutterijen opgeheven. Ten onrechte, naar zij meenden, want dat besluit had alleen maar genomen mogen worden door het orgaan dat de schutterijen had opgericht, namelijk de Staten-Generaal. Het stadsbestuur betoogde dat omwille van de vrede slechts aan de exercerende leden van de schutterijen – zij die deelgenomen hadden aan ‘dat zoo ongelukkig en heilloos exercitie-spel’⁴⁴⁰ – de wapens waren afgenomen. Op 18 maart 1791 diende het Bossche stadsbestuur een rekest in bij de Hoog Mogenden waarin het verzocht terug te komen op het drie jaar eerder genomen besluit tot ontwapening.⁴⁴¹ Op 4 april 1791 wezen de Staten-Generaal het verzoek af ‘tot Conservatie van Rust, Order en Eendragt’. De heren wisten zich gesteund door een minderheid van de Bossche stadsregering die haar standpunt in een redres aan Den Haag kenbaar had gemaakt. De Staten-Generaal meenden voorts dat het weigeren van ‘de geringe contributie’ een argument te meer was om de wapens niet terug te geven. De wapens waren hen niet afgenomen omdat ze schutters waren, maar omdat zij tot het speciale ‘Exercitie Corps’ behoorden. Bovendien waren de afgenomen wapens van een andere kwaliteit dan de geweren van de gewone schutters, die niet ingeleverd hoefden te worden omdat deze tot het ‘verrigten van Schutterlijke diensten’ noodzakelijk waren. De Hoogmogende Heeren toonden zich niet alleen verontwaardigd dat er schutters waren die hun contributie niet betaalden, maar in het bijzonder dat zij zich verzetten tegen maatregelen van de deurwaarders van de schutterijen. In hun besluit kondigden zij aan ‘de sterke hand en adsistentie der Militie’ in te zetten en de weigeraars te laten opsluiten. De schutters moesten maar weer gauw hun plicht als schutters nakomen.⁴⁴²

Kort daarna produceerde de stadsregering een ‘memorie’ waarin zij omstandig uitlegde waarom zij achter de schutters stond. Het is een interessant stuk waarin het stads-

437 Aan de plundering namen niet alleen soldaten deel. Tegen een aantal Bosschenaren is strafrechtelijk opgetreden. O.m. RA 137-05 (Vos, Dataschurk 13), RA 78-06 (Vos, Dataschurk 152) en RA 137-03 (Vos, Dataschurk 188).

438 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, pp. 177-184; Free (samenst.), *De verschriklyke Plundering*, 1987.

439 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, pp. 184-189.

440 OSA H/P 701, 14 juli 1790.

441 OSA H/P 413, 18 maart 1791. De eensgezindheid onder de leden van het stadsbestuur was aanzienlijk afgenomen. Een meerderheid pleitte voor ondersteuning van het verzoek van de schutterijen. Veertien leden waren het niet eens met het verzoekschrift aan de Staten-Generaal.

442 OSA H/P 4056.

bestuur betoogde dat er nooit sprake was geweest van een afzonderlijk exercitiegenootschap. De omstreden advocaat-fiscaal Oldenbarneveld – ‘van de wezentlyke omstandigheden niet of niet naar behoren onderrigt zynde’ – was de man die dit gerucht had verspreid. Het stadsbestuur beschouwde de exerceerende schutters altijd als ‘exerceerende leden van de Schutterye’ en vergeleek hen met de schutters uit de jaren 1765 en 1766 die eveneens uit liefhebberij zich extra in de wapenhandel wensten te oefenen. Want ‘de lust tot den wapenhandel of het Exerceeren is den Bosschenaren als ingeschaapen, men ziet veeltyds des Zomers gehele troepen jongens deels met houten snaphaanen, deels met stokken gewapend en van uitgecouleurd papier nagemaakte echarpes, patroontassen en bandelieren voorzien, door de straten trekken en op hunne wijze Exerceeren’. Het exercitiegenootschap dat in 1786 werd geformeerd, had volgens het stadsbestuur geen enkele ‘poging aangewend om de wapenen te bezigen tot het bevorderen van twist en oneenigheden’. De leden van het exercitiegenootschap hebben ‘zig zorgvuldig gewagt van alles, wat maar eenige schyn hadt van wederspanningheid tegen hunnen wettigen Souverain of ongehoorzaamheid aan de bevelen van de Magistraat’.⁴⁴³

Het stadsbestuur stak dus de loftrompet over het exercitiegenootschap. Het klonk heel mooi, vooral de passage dat de schutters zelfs de schijn van ‘wederspanningheid’ vermeden hadden. Zouden de Staten-Generaal geen kennis genomen hebben van de retorische staaltjes en het bombastisch dichtwerk van de schutters dat in geen enkel opzicht afweek van wat elders in het land door patriottische gezelschappen was geproduceerd? Hoe dan ook, de weerspannige schutters gehoorzaamden en behoudens twee principiële en enkele armlastigen betaalden zij hun achterstallige contributie. De wapens bleven voorlopig achter slot en grendel.

Op het oog was de nederlaag van de patriotten volledig, maar het patriottisch vuurtje bleef smeulen. De schutters hadden nog hun bondgenoten in het stadhuis en hoewel de meerderheid van het stadsbestuur landelijke contacten tussen patriotten bagatelliseerde, vond er wel degelijk een gedachtewisseling plaats. De patriottische schutters richtten hun blik niet meer alleen op hetgeen zich binnen de stadswallen afspeelde. Ook voor de aantasting van privileges in de Republiek hadden ze oog en zeiden daarvoor te willen opkomen. De patriotten wilden het land redden van de Oranje-oligarchie die de vrijheid beknotte. In die zin was er sprake van een voorzichtig opkomend nationalisme.

GOED EN GELD

De schutters hanteerden als het moest de wapens in dienst van de stad, ze vertegenwoordigden de stedelijke gemeenschap bij ontvangsten van hoge personages en paradeerden om hun kracht en dapperheid te tonen. Kortom, zij stelden er een eer in dienen voor de stedelijke gemeenschap te verrichten. De schutters werden gerecruteerd uit de Bosschenaren die geld hadden om een uitrusting aan te schaffen. Maar met een

uitrusting alleen konden de schutters nog niet veel uitrichten. Er was geld en goed voor nodig om hun taak naar behoren te vervullen. Ook de bezittingen van de schutterijen en hun inkomsten en uitgaven vertellen het verhaal van de plaats die de schutterijen in de samenleving innamen.

Inkomsten

Contributie en boete

Een schutter bekostigde niet alleen zelf zijn uitrusting, hij diende daarnaast ook contributie aan de corporatie te betalen. Een rotsgezel van de Jonge Voetboog betaalde in 1649 als entreegeld 25 stuivers.⁴⁴⁴ Sedert 1750 waren de rotsgezellen jaarlijks 16 stuivers 'tot soutien' van hun rot verschuldigd.⁴⁴⁵ Eén maal in de drie maanden haalden de tamboers bij iedere rotsgezel vier stuivers op.⁴⁴⁶ Wanneer een rotsgezel weigerde zijn contributie te betalen volgden verscheidene vermaningen. Bleef de schutter dan nog weigeren zijn contributie te voldoen dan trok de tamboer-majoor met twee tamboers naar diens huis en wees een 'tilbaer pand' aan dat zij meenamen. Het roerend goed kon nog drie dagen na de panding tegen betaling van de contributie en de gemaakte kosten worden teruggekocht. Gebeurde dit niet dan maakte de stadsomroeper de openbare verkoping van het stuk bekend.⁴⁴⁷ Vanzelfsprekend ervoer de schutter dit als een grote schande. Sommige gepande voorwerpen brachten weinig op. De koperen ketel van schutter Cunet leverde 1 gulden en 8½ stuivers op. Na aftrek van de kosten ontving zijn rot 8 stuivers.⁴⁴⁸ Tot een 'tilbaer pand' werd ook een venster of een deur gerekend die de tamboers in 1748 bij een wanbetaler weghaalden.⁴⁴⁹ De taak van de tamboers was niet altijd eenvoudig. Het onaangename werk kon op weerstand rekenen. Dirk Verhagen aan het Hinthamereinde werd in 1750 gemaand zijn contributie te betalen. Pas zes jaar later namen de tamboers van de Jonge Schuts een 'bruyne mansrock' bij hem weg. Het werd een hele rel op straat. De moeder van Verhagen en zijn twee zusters trokken zo hard aan het kledingstuk, dat de tamboers het moesten loslaten. De zaak kwam voor de burgerkrijgsraad omdat de schutterijen te schande waren gemaakt door de vrouwen. Om het gezag van de schutterijen niet te ondermijnen, besloot de krijgsraad het voorval aan de hoogschout te melden die alsnog een proces kon aanspannen tegen de daders.⁴⁵⁰

Hoewel de schuttersplicht tot het burgerschap behoorde en burgers dus verplicht waren – ook onaangename – werkzaamheden te verrichten, klonken er weinig protesten tegen het betalen van contributie. Ook daarin toonden de schutters het dienen in de schutterijen als een ereplicht te beschouwen. Naast hun werkkraft hadden de

444 AS 31, Ampliatie bij de Ordonnantie Jonge Voetboog, artikel 1 (1649).

445 AS 27 (Jonge Schuts), besluiten officieren, 22 februari 1753.

446 AS 27 (Jonge Schuts), artikel 1 van het 'Reglement voor de provoosten of tamboers-maijors', 25 januari 1753.

447 AS 27 (Jonge Schuts), 'Reglement etc.', oktober 1750.

448 AS 27 (Jonge Schuts), besluiten officieren, 16 oktober 1756 en 30 april 1757.

449 AS 27 (Jonge Schuts), besluiten officieren, 31 mei 1748.

450 AS 66a, kladnotulen van en ingekomen stukken bij de burgerkrijgsraad, 12 juni 1756.

schutters er geld voor over hun stad te vertegenwoordigen en te verdedigen tegen binnen- en buitenlandse vijanden van het bestel.

Dienstverlening

Naast de contributie van de leden en niet te vergeten de boetes die de schutters wegens allerlei overtredingen waren opgelegd, bestond het inkomen voor een niet onaanzienlijk deel uit begrafenisgelden.⁴⁵¹ In een tijd dat de sterfte onder volwassenen en kinderen hoog was, vormde het begraven van medebroeders, gezins- en familieleden en 'buytenlijcken' (doden die geen schutter waren of verwanten), een forse inkomstenbron. Een eervolle begrafenis door schutters mocht geld kosten. Zes gulden rekende de schutterij voor een volwassene, de begrafenis van een kind kostte drie gulden. De tarieven voor het begraven van schutters waren lager. De erfgenamen van de overleden schutter betaalden in 1649 'een daalder van 30 stuivers' of het lijkt nu gedragen werd of niet.⁴⁵² In 1683 begroef het rot van korporaal Pas van de Jonge Voetboog 21 doden en verdiende daarmee 90 gulden. De inkomsten van het rot van korporaal Pas van de Jonge Schuts over de jaren 1681-1684 bestonden op een paar gulden na uitsluitend uit begrafenisgelden. De korporaal inde ruim 261 gulden door met zijn manschappen 'te lijck' te gaan. De uitgaven bedroegen deze jaren ruim 256 gulden, variërend van de kosten voor gebroken glazen, het schenken van bier en tabak en de jaargelden voor de tamboer en provoost en het inhuren van een 'drilmeester' tegen 6 gulden en 6 stuivers.

Aan de inkomstenzijde van de rekening van het rot van korporaal Jacob Cloeck van de Jonge Schuts over 1688-1692 staat 334 gulden aan begrafenisgeld en 78 gulden aan 'bruidegomenschappen'. Wanneer een schutter of een kind van een schutter huwde moest een geldsom in de kas van het rot worden gestort. Onder het 'bruydegomsgelt' werden ook de bedragen ondergebracht die in de kas vloeiden wanneer kinderen van schutters predikant, priester of 'geestelijck dochter' werden.⁴⁵³ Schutter Jacob Huijgermans betaalde drie gulden 'voor het geesteleijck' worden van zijn zoon. Naast begrafenis- en bruidegomsgeld inde Cloeck 32 gulden aan geheven boetes. Tegen 444 gulden aan de inkomstenzijde stonden uitgaven ten bedrage van ruim 625 gulden. Het tekort was ontstaan omdat er vaker geteerd was en dus meer glazen waren gebroken. Een belangrijke kostenpost was de vergoeding van 130 gulden voor 13 jaar onderhoud van de bogaard. De jaren waren zwaar voor de korporaal. Voor zijn verdienste in het administreren kreeg hij een zilveren penning van vijf gulden.⁴⁵⁴

Bijdragen overheid

In 1453 schonk de Brabantse hertog de Oude Schuts het recht op de visserij in gedeelten van de Dieze,⁴⁵⁵ die om de drie jaar door de schutterij verpacht werd. Tot de privileges

451 Vgl. Janssen-Breijl, 'De deugd van broederschap', 2003, 151; Rooijackers, *Eer en schande*, 1995, p. 145.

452 AS 31 (Jonge Schuts), 'Ordonnantie Gemaect bij de deeken, hooftmans, raden ende gemeene schutters van de Jonge Voetbooghs Schutterije met den voors. Boge schietende. In 's-Hertogenbossche den 26 augusti 1649'.

453 Pieter van Tetterooij betaalde in 1702 drie gulden aan zijn rot omdat diens dochter in dat jaar 'geestelijcke dochter' werd. De zoon van Michiel le Hardy werd in 1705 'geestelijck' (AS 46 - Jonge Schuts - rekening korporaal Nicolaes van Oudenhoven).

454 AS 44 (Jonge Schuts).

455 Sedert 10 augustus 1453 (OSA H/P 4050).

van de Oude Schuts behoorde eveneens de jaarlijkse ontvangst van twee zwanen uit de wateren van de hertogelijke domeinen rond de stad.⁴⁵⁶ Alle vier de schutterijen waren in het bezit van bogaarden en schietterreinen. Er werden inkomsten gegenereerd uit de exploitatie van de bogaarden die in de achttiende eeuw aan reizigers ook een slaapplek en een maaltijd verschafften. Daarnaast exploiteerden de schutterijen de kaats- en kegelbanen in de bogaarden, waar Bosschenaren en anderen konden recreëren.

De stad bekostigde de traktementen. Zo ontvingen de kapiteins 60 gulden per persoon per jaar uit de stedelijke kas,⁴⁵⁷ de tamboers ontvingen ieder zes gulden per jaar.⁴⁵⁸ Van de stedelijke overheid ontvingen de schutters voorts bijdragen in natura, zoals drank. Het bier diende vaak ter stimulering van de arbeid aan vestingwerken en bij het bijten van het ijs in de stadsgrachten. Het was ook de gewoonte de schutters met de jaarlijkse kermis op bier te vergasten.⁴⁵⁹ Bij verschillende gelegenheden trakteerde de stadsregering de schutters op brood en kaas, terwijl de officieren een copieuzere maaltijd op kosten van de stad nuttigden. Incidenteel ontvingen de schutterijen geld voor het aanschaffen van vaandels, sjerpen en de aankleding van de bogaard.⁴⁶⁰

In 1692 schonk de stadsregering de Colveniers het stadswapen 'in de glazen van haar bogaard', waarmee de verbondenheid met de stadsgemeenschap tot uitdrukking werd gebracht.⁴⁶¹ Kapitein Gans van de Colveniers ontving in 1668 voor zijn compagnie 60 gulden tot een 'beneficie'.⁴⁶² In de stadsrekeningen komen we regelmatig tegemoetkomingen tegen voor de aanschaf van 'pulver'.⁴⁶³

Uitgaven

Uit de inkomsten van de schutterijen werden 'vriendelijke maaltijden' bekostigd, maar ook het onderhoud aan de bogaarden en doelen. Daarnaast konden allerlei attributen worden aangeschaft en sommige schutters, zoals de provoost en tamboers, kregen een toelage wegens verrichte werkzaamheden. Ook 'Aeltje, de vrou die de officieren oppast', werd uit de inkomsten van de schutterijen betaald.⁴⁶⁴ Belangrijke uitgaven werden betaald door de bogaardmeester. Onder deze 'algemene' uitgaven vinden we

456 OSA H/P 4050. De Illustere Lieve Vrouwebroederschap had recht op één zwaan, evenals het stadsbestuur. De 'Oude Schuts' ontving twee zwanen, waarmee het belang van de schutters duidelijk is. Zie over de exclusiviteit van de zwaan en de zwanen-maaltijd: Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 1998, p. 384 en Van Dijk, *De Bossche Optimaten*, 1973, pp. 184-185.

457 Bijv. OSA H/P 1496 (stadsrekening 1644-1645), 1580 (stadsrekening 1688-1689), 1638 (stadsrekening 1746-1747).

458 De twaalf tamboers ontvingen zes gulden per jaar: Zie kwitantie van Thomas Willem van de Graeff, tamboer van de Colveniers, over het jaar 1660-1661 (OSA H/P 1552, bijlagen bij de rekening).

459 OSA H/P 1513 (stadsrekening 1661-1662): 'voor het kermisbier dier schutterij, 24 gulden'; OSA H/P 1515 (stadsrekening 1663-1664): 'voor het optreken tijdens de kermis voor buskruit 600 gulden'; OSA H/P 1561 (stadsrekening 1669-1670): In oktober 1669 ontving Johan Gans, kapitein van de Colveniers, 24 gulden en 'yder corporaelschap ses guldens' omdat zij in 1668 met hun schutterij gedurende de kermis hadden opgetrokken.

460 o.m. OSA H/P 1520 (stadsrekening 1668-1669).

461 OSA H/P 1584 (stadsrekening 1692-1693: 63 gulden).

462 OSA H/P 1702.

463 OSA H/P 1506 (stadsrekening 1654-1655), 30 september aan Commies Blom 'voor 1400 pond pulver aan de 4 kapt. van de borgers volgens res. 12 feb. 1655: 450 gl.'; OSA H/P 1513 (stadsrekening 1661-1662): 17 juli 1662 aan de heren Pieck en Copes voor buskruit 'bij de borgerij in het optreken van dese kermisse gebruykt' 250 gl.

464 AS 46 (Jonge Schuts), rekening korporaal Roelof Tiebos, 1688-1689.

zowel de aanschaf van platanen, het vervaardigen van trommels, het maakloon voor de gebreide oranje kousen voor de tamboers als uitgaven voor kruithoorns, bajonetten, wijn en kreeften.⁴⁶⁵

De korporaals waren verantwoordelijk voor de inkomsten en uitgaven van hun rot. In de vergadering van de officieren moest de korporaal hierover verantwoording afleggen. In 1720 werd een civiele procedure aangespannen tegen korporaal Bruysten van de Jonge Schuts omdat het bier dat zijn rot had opgedronken niet was betaald.⁴⁶⁶

De schutterijen waren wat hun belangrijkste taken betreft voor een groot deel afhankelijk van overheidssteun. Het stadsbestuur zorgde dat de schutters hun defensieve taak en de training daarvoor konden verrichten. Het 'koele' betalen van geld werd aangevuld met blijken van waardering, veelal in de vorm van eten en drinken. Het was van groot gewicht dat het stadhuis liet zien dat de schutters onmisbaar waren voor het stedelijk imago.

CONCLUSIE

In de Brabantse literatuur wordt over activiteiten van de schutterijen in de Staatse periode niet of nauwelijks gesproken. De geschiedschrijving over de schutterijen klampt zich vast aan de glorie der middeleeuwen. Met de overwinning door de Staatsen verdween de trots van Brabant: 'Noord-Nederland werd protestant, dáár waren de gilden niet meer nodig. In het Zuiden begonnen nieuwe onderdrukkingen onder nieuwe overheden: belastingen, plakkatens, uitzuiging en pesterijen. De gilden bleven en rond hun kerken en midden tussen de anderen hielden zij betekenis en hielpen zij mee de wereld overeind te houden'.⁴⁶⁷

Echter, de schutterij of 'borgerij' behoorde tot de stedelijke corporaties die ook in de Staatse periode door de bevolking en door de stedelijke overheid als symbool van de stedelijke waakzaamheid en het lokaal patriottisme werden gezien. De schutters, afkomstig uit de middengroepen, beschouwden zichzelf als de verdedigers van de stedelijke autonomie en privileges. Vooral in hun lofdichten schetsten zij hun inspanningen waardoor 's-Hertogenbosch geworden was zoals de stad was. Zij waakten tegen aanslagen van buiten of van de binnenstedelijke vijand, die een bedreiging vormden voor een 'ordentelijk bestaan'. De buitenlandse vijand was meestal uit Frankrijk afkomstig, met machthebbers en ideeën die aanstuurden op centralisatie. De schutterijen verdedigden de stedelijke vrijheid ook al druiste dit in tegen de opvattingen van Den Haag. Een opmerkelijke uiting van dit corporatieve gedachtengoed was in 1660 wel de veldtocht tegen het dorp Eersel dat de privileges van 's-Hertogenbosch ondermijnde.

In de vroegmoderne tijd degradeerden de schutterijen zeker niet tot louter gezelligheidsverenigingen. Tijdgenoten, de zeventiende-eeuwse kroniekschrijver van 'Sint

⁴⁶⁵ AS 10 (Oude Schuts), rekening bogaardmeester Martinus Pels, 1740-1750.

⁴⁶⁶ Collectie aanvullingen 8801b.

⁴⁶⁷ In Iven e.a., *Schuttersgilden*, 1983, p. 13. Een monografie over de schutterijen in de Brabantse steden in de vroegmoderne tijd is tot op heden niet verschenen.

Geertruy' en de achttiende-eeuwse geschiedschrijver Van Heurn, benadrukten de dapperheid van de schutters. Stadgenoot Justus van Effen had geen goed woord over voor een slappe houding die hij bespeurde onder de Amsterdamse schutterij. Hij wees op het Rampjaar, toen de schutters van Den Bosch hun moed toonden. In de tweede helft van de achttiende eeuw groeide bij de schutters het gevoel dat zij miskend werden door het stadsbestuur. Verbeeldden zij niet de stedelijke trots? De wapenschouw was verleden tijd en het oefenen in de wapenhandel kon niet of nauwelijks meer gepraktiseerd worden. Daarom wezen de schutterijen met grote vasthoudendheid naar wat geweest was. De schutterijen, zo werd betoogd, vormden de enige macht die de aloude voorrechten nog kon herstellen. Aan de Romeinen ontleende burgerdeugden dienden daarbij als voorbeeld. In het verleden hadden de schutterijen bewezen dat zij de vrijheid en autonomie liefhadden. De schutters verwezen naar de heldenmoed die al bij de Bossche jeugd te bespeuren viel. Deze 'ingeboren vrijheidsdrang' uitte zich ook in de wens om wapens te bezitten en er mee om te gaan.⁴⁶⁸ De schutters belichaamden 'de geest van waakzaamheid, van gemeenschappelijk gevoeld belang en van actief, verantwoordelijk burgerschap'.⁴⁶⁹ Eergevoel speelde hierbij een belangrijke rol. In schutterijen was dan ook alleen plaats voor 'eerlijke' lieden, die voornamelijk binnen de brede burgerij werden aangetroffen. Mannen die een zelfstandig beroep uitoefenden en de ruggengraat vormden van de stedelijke samenleving in het ancien regime. Deze mannen uit de middengroepen, die zich onderscheidden van de bezitlozen en vreemdelingen, verdedigden de waarden van de burgerlijke samenleving. In geen van deze zaken waren de Bossche schutters overigens uniek. Overeenkomstige organisaties, op overeenkomstige grondslagen gevestigd en met dezelfde argumenten verdedigd, vonden men in alle steden van de Republiek.

In tegenstelling tot de steden in de noordelijke provincies was 's-Hertogenbosch echter een door de Staatsen overwonnen stad en bovendien een stad waar de overgrote meerderheid niet alleen katholiek was, maar ook was beïnvloed door de contrareformatie. In de ruim tien jaren na de Reductie liepen de spanningen tussen katholieken en gereformeerden soms flink op. De schutterijen, voor het grootste deel gevormd uit katholieken, mochten volgens de capitulatievoorwaarden blijven bestaan, maar hun vaandels en wapenen werden ingenomen en zij moesten een eed van getrouwheid afleggen. In de praktijk kwam het er op neer dat deze corporaties in die jaren gezellighedsverenigingen werden.

De jaren 1642-1643, nog voor de Vrede van Munster, markeren een omslagpunt. Dertien jaar na het Capitulatieverdrag werden bestaande contacten tussen gereformeerden en katholieken geformaliseerd: het plan uit 1638 om gemengde schutterijen, geen afzonderlijke katholieke en gereformeerde schutterijen, samen te stellen kon vijf jaar later worden gerealiseerd. De Prins van Oranje en de Bossche stadsregering aan-

468 Knevel verwijst naar de opvatting van Van Capellen tot de Pol in: 'Tot besluit: 'De Hollandse schutterijen in de Republiek', 1997, p. 374.

469 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 1999, p. 142. Vgl. ook Knevel: De schutterij vervulde een rol in het aankweken en het versterken van het gemeenschapsgevoel en het stedelijk patriotisme' (Knevel, 'Tot besluit: De Hollandse schutterijen in de Republiek', 1997, p. 369).

vaardden dat de overgrote meerderheid van de stedelingen uit katholieken bestond. Katholieke en gereformeerde schutters moesten samen een stedelijke gemeenschap representeren en dienen; een samenleving waar de tegenstelling katholiek – gereformeerd niet meer op de voorgrond mocht staan. Tot het verdwijnen van de schutterijen aan het einde van de achttiende eeuw, speelden religieuze tegenstellingen nauwelijks meer een rol. Conflicten over religie waren uitzonderlijk. Een hoogtepunt in de verhoudingen was de opstelling van de stadsregering in 1671-1673. Gouverneur Kirckpatrick liet toen blijken geen vertrouwen in de katholieke schutters te hebben in de oorlog met de katholieke Franse koning. Het stadsbestuur daarentegen overlaadde de schutters met complimenten over hun betrouwbaarheid.

Over de anderhalve eeuw dat in 's-Hertogenbosch de schutterijen functioneerden kan met grote zekerheid gesproken worden van werkelijke 'omgangsoecumene'⁴⁷⁰ binnen de corporaties. De schutterijen waren een belangrijk voorbeeld voor een stedelijke samenleving die in confessioneel opzicht verdeeld was. Katholieken en gereformeerden stonden samen voor hun stad.

470 De introductie van het begrip 'omgangsoecumene': Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting', 1983, pp. 430-459; m.n. pp. 441-442.

Ambachtsgilden

Vanaf de late middeleeuwen tot aan het einde van het ancien regime drukten de gilden in de Europese steden hun stempel op het leven van alledag. Het grootste deel van de stedelijke bevolking had er mee te maken. Mannen waren lid, knechten en leerjongens waren in het gildenbedrijf aan het werk en behalve dat de vrouwen in het atelier of winkel werkzaam waren, kwamen zij ook als consument met de gildenbazen en de regels die zij hanteerden in aanraking. In de voorbije eeuw overheerste de opvatting dat de ambachtsgilden¹ conservatieve, prijsopdrijvende, monopolistische, en groeibelemerende instituties waren. In de middeleeuwse stadssamenleving beleefden de corporaties hun hoogtepunt, maar in de vroegmoderne tijd moesten de gilden zich uiteindelijk neerleggen bij een vrije marktordering en individuele preferenties boven collectieve arrangementen.² In de werkplaats arbeidden meesters, knechten en leerjongens gezamenlijk aan een product en bij ziekte en ellende ondersteunden zij elkaar. Dit beeld van een harmonieuze ambachtswereld berust op een historische idealisering en is een nostalgische visie uit de negentiende eeuw.³

Meer recent onderzoek wijst uit dat ambachtsgilden lang niet altijd obstakels vormden voor sociaal-economische vooruitgang.⁴ Ambachtsgilden waren integendeel flexibele instituties die veranderingen initieerden en zich aanpasten aan gewijzigde omstandigheden.⁵ Het aantal gilden nam toe in de vroegmoderne tijd, ook in Den Bosch,⁶ en hoewel na 1525, respectievelijk na de Reductie van 1629, de directe invloed op de politiek stakte,⁷ blijkt de invloed op het overheidshandelen groot. De publiek-rechtelij-

1 Ik gebruik het begrip ambachtsgilden; daaronder schaar ik zowel productiegilden als de zgn. dienstverlenende gilden.

2 Klep, *Bevolking en arbeid*, 1981, pp. 279-282.

3 Crossick, 'Past Masters', 1997, pp. 1-4.

4 Friedrichs, *The early modern city*, 1995, p. 157: 'Often, for example, guild leaders acknowledged the need for new techniques or permitted their members to undertake new types of economic activities'.

5 Verschillende aspecten van de gildenwereld in de bundels onder redactie van Lis en Soly, *Werken volgens de regels* (1994) en Lis en Soly (red.), *Werelden van verschil* (1997). Voorts: Lourens en Lucassen, 'Oprichting en ontwikkeling', 1997, pp. 43-77 en Prak, 'Ambachtsgilden vroeger en nu', 1994, pp. 10-33. Het dynamisch karakter beperkt zich vanzelfsprekend niet tot de Nederlanden. Daarover o.m. Crossick, *The artisan and the European town*, 1997; Farr, *Artisans in Europe*, 2000; en Lis en Soly, 'Corporatisme, onderaanneming en loonarbeid', 1994, pp. 365-390.

6 Lourens en Lucassen, 'De oprichting en ontwikkeling', 1997, pp. 52-53. De bevolking van Den Bosch nam niet toe, het aantal gilden wel.

7 Jacobs, 'De politieke rol', 1980, p. 84; Schuttelaars, *Heren van de raad*, 1998, pp. 96-106; Van Uytven, "'Altyt siet dat eynde aen!'", 1986, pp. 337-354.

ke organisaties, zoals de gilden, werkten ook met de overheid samen en namen het stadsbestuur werk uit handen. Het bewaren van de orde in de stad – bijvoorbeeld door het beteugelen van prijsopdrijvingen en arbeidsonrust – kan mede op het conto van de gilden worden geschreven.

De nieuwe visie op de gilden is mede een gevolg van een wijziging in het object van studie. Ging men voorheen niet zelden uit van de norm⁸ – de kaarten of reglementen van de ambachtsgilden – thans zijn ook andere primaire bronnen voorwerp van studie, zoals rekeningen, meesterboeken, leerlingcontracten, resoluties van besturen van zowel ambachtsgilden als stadsbesturen en rechterlijke en notariële archieven, kortom bronnen die de praktijk van de gildenwereld in beeld brengen. De reglementen presenteren een geïdealiseerde voorstelling, de werkelijkheid blijkt hier niet zelden van af te wijken. Door meer en andersoortige bronnen bij het onderzoek te betrekken en andere vragen te stellen – bijvoorbeeld naar de maatschappelijke rol van kleinschalige netwerken – ontstond een beeld van pluriforme organisaties die aangemerkt kunnen worden als kunstmatige families.⁹ Met het betrekken van andere bronnen bij het onderzoek werd ook afscheid genomen van het idyllische beeld van saamhorigheid van de gilden en kwam er aandacht voor conflict, zowel binnen de afzonderlijke ambachtsgilden als tussen de corpora.¹⁰

De nieuwe gildengeschiedschrijving beklemtoont identiteitsvorming van ambachtslieden en besteedt aandacht aan de gemeenschapsvorming binnen de corporatieve gemeenschap. Een stimulerende aanzet voor deze aspecten die ook in dit hoofdstuk over Bossche ambachtsgilden centraal staan, gaf James Farr met zijn onderzoek naar de ambachtsgilden in het vroegmoderne Dijon. In *Hands of honor* gaat het niet om handwerkslieden voor wie het afleveren van een kwalitatief product de eerste prioriteit genoot, maar bovenal om een wijze van leven.¹¹ De ambachtsmeesters zagen zichzelf niet zozeer als producenten van allerlei goederen maar als vertegenwoordigers van een zelfbewuste 'stand'.¹² Ook Skip Knox benadrukt in zijn studie over de ambachten in Augsburg dat een gilde niet in de eerste plaats ter bevordering en het waarborgen van economisch gewin bestond, maar om duidelijk aanwezig te zijn in de stedelijke gemeenschap.¹³ Het gilde bestond uit onafhankelijke ambachtsmeesters die er trots op waren niet in loondienst te zijn. Ook daaraan ontleenden zij hun identiteit.¹⁴ Met die onafhankelijkheid hing het ideaal van een 'ordentelijk bestaan' samen, een ideaal dat eerder van morele dan van economische aard was.¹⁵ De wereld van de gilden was weliswaar vol conflicten, maar de ambachtsmeesters deelden de opvattingen over wat respectabel was en het ideaal van een stabiele en een geordende samenleving.¹⁶ Zo be-

8 Voor 's-Hertogenbosch de belangrijke studie van Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch*, 1946.

9 Black, *Guilds and civil society*, 1984, pp. 3-5 en 24.

10 Prak, 'Ambachtsgilden vroeger en nu', 1994, p. 26.

11 Farr, *Hands of Honor*, 1988.

12 Farr, 'Cultural analysis and early modern artisans', 1997, p. 56.

13 Skip Knox, *Guilds of Augsburg*, 1984, ch.1, p. 4.

14 Crossick, 'Past masters', 1997, p. 11.

15 Prak, 'Een verzekerd bestaan', 1992, pp. 74-75.

16 Farr, *Hands of honor*, 1988, p. 2.

stempelt De Munck de meesters als stuwende krachten achter de corporatieve en stedelijke identiteit, die van meester op leerling diende te worden doorgegeven.¹⁷ Een dergelijke samenleving kon slechts gestalte krijgen door onderscheid te maken tussen 'eerbaar' en 'oneerbaar'. De corporatieve wereld legde daarnaast sterk de nadruk op de verschillen tussen 'gevestigden' en 'buitenstaanders'. De laatste categorie werd zonder meer als profiteur aangemerkt, waarvoor het gilde op zijn hoede moest zijn. De vraag wie er bijhoorde en wie men uitsloot kan zelfs tot het wezen van het corporatisme worden gerekend.¹⁸ Tegen het opdringen van vreemde elementen, van wie de ambachtsmeesters overtuigd waren dat deze de samenleving ontwrichtten, wierpen de gilden drempels op.

Het ambachtsgilde was een gemeenschap van gevestigden waarin de onderlinge band tussen de meesters op verschillende momenten in het jaar werd aangetrokken: bij het overlijden van een confrater, op vergaderingen en vooral op de jaarlijkse patroondagen waar men gezamenlijk tafelde. Bij toetreding werd men niet alleen een collega-vakman, maar ook een 'broeder'. Deze broederschap veronderstelde een gemeenschap waarin ieder individu bewust meewerkte aan het welzijn van allen. Of dit in de praktijk ook zo uitpakte is natuurlijk de vraag. Zoals Farr aangaf en ook uit de volgende paragrafen zal blijken, lagen de ambachtsmeesters binnen het eigen gilde met elkaar overhoop over het aantal te werk gestelde knechten en leerjongens, competenties of banaliteiten als beledigingen of het gebruik van geweld en werden er ook regelmatig – voor de schepenbank of in het stadsbestuur – conflicten tussen de gilden onderling uitgevochten over de afbakening van bevoegdheden.¹⁹

De tweede paragraaf gaat vooral over de organisatie. Veel ambachtsgilden hanteerden strenge toelatingsvoorwaarden. In de eerste plaats was een leertijd nodig. Het leveren van een goed product was vanzelfsprekend belangrijk, maar de beheersing van technische vaardigheden – die met het afleggen van een proef getoetst werden – maakte iemand nog niet geschikt als gildenbroeder. In de leertijd, die veelal langer duurde dan het reglement voorschreef, werd een leerling ook tot een gildenbroeder gesmeed. Veel tijd werd besteed aan het leren van de juiste attitude. Gehoorzaamheid aan de meester lijkt een van de belangrijkste aspecten van het socialisatie-proces. De patriarchale verhouding meester – leerling was een afspiegeling van de verhoudingen in de vroegmoderne samenleving.

In de derde paragraaf wordt duidelijk dat het bestaansrecht van een gildencorporatie nauw verbonden was met de bereidheid van de leden om in het instituut en in elkaar te investeren. De vorm van sociaal kapitaal die daarbij in het oog springt, is de sociabiliteit: de omgang met elkaar buiten de zakelijke contacten. De gildenbroeders kwamen elk jaar een of meerdere keren – afhankelijk van de toestand van de kas – bij elkaar om het bestaan te vieren van de corporatie. De vlag, het zegelstempel en privileges symboliseerden de eenheid en verschaften identiteit aan het ambacht. Onderdeel van dit sociaal kapitaal was ook de behuizing. Een samenbindend element uit de middeleeuwen,

17 De Munck, 'In loco parentis?', 2004, p. 25.

18 Prak, 'Individu, corporatie en samenleving', 1997, pp. 308–312; Farr, 'Cultural analysis', 1997, p. 61.

19 Farr, *Hands of honor*, 1988, p. 3.

de religie, verdween na 1629 zeker niet maar veranderde wel van karakter. De vanouds sterk met de katholieke kerk verbonden gilden werden gedwongen te breken met rituelen als processies, patroonheiligen en altaarvieringen. Dit proces van omvorming vond in het algemeen zonder veel problemen plaats. Voorspoedig samenleven is slechts mogelijk als de gelovigen van beide richtingen elkaar ruimte bieden en men er van overtuigd raakt elkaar nodig te hebben voor een leefbare samenleving of dat men elkaar tenminste niet in de weg zit. De zogenoemde omgangsoecumene kreeg in Den Bosch al betrekkelijk snel contouren.

Onderlinge solidariteit staat centraal in de vierde paragraaf. Het ambachtsgilde bleef ook bij elkaar dankzij de positieve prikkel die van de solidariteit uitging. Er was zorg voor de eervolle en fatsoenlijke begrafenis waarbij de gildenbroeders geacht werden aanwezig te zijn. Verrassend zijn de geringe blijken van ondersteuning van zieke en verarmde gildenbroeders. Slechts enkele gilden onderhielden een aparte zieken- en/of armenbus. Nieuwe meesters werden ontvangen als broeders, althans zo genoemd,²⁰ maar het lijkt er op dat de broederschap, die solidariteit veronderstelt, op-hield wanneer het medelid armlastig werd.

In de vijfde paragraaf is aandacht voor de spelregels waar gildenbroeders geacht werden zich aan te conformeren. Controle op de naleving van de regels door besturen was noodzakelijk als waarborg voor een gildengemeenschap. Van het dreigen en uitoefenen van sancties bij overtreding van de regels ging een negatieve prikkel uit die liet zien waar een corporatie voor stond. Wilde een gildenbroeder geen 'buitenstaander' worden, dan diende hij zich te richten naar de regels. Verstoorde verhoudingen binnen en tussen de gilden komen eveneens ter sprake. Binnen de gilden stonden relaties geregeld op het spel omdat meesters afspraken over het aantal knechten en leerlingen negeerden. Daarnaast deed elk ambacht zijn best om zich te distantiëren van de andere geprivilegeerde ambachten.

Tot slot wordt aandacht besteed aan de buitenstaander. Scherper dan bij andere corporaties zijn bij de ambachtsgilden de in- en uitsluitingsmechanismen zichtbaar. De keerzijde van het zich verenigen was uitsluiting. Vrouwen hoorden er niet bij. Ze beheersten wellicht de technische vaardigheden die vereist waren om een vak uit te oefenen, maar ze bleven voor de mannen, zoals Farr dat zegt 'unskilled'.²¹ Vaak blijft het werk van vrouwen in de vroegmoderne tijd onzichtbaar voor wie niet op zoek gaat. Vrouwen telden binnen de productiegilden nauwelijks mee, maar vrouwen die hun geld verdienden met inkoop en verkoop van goederen vervulden binnen het kramers- en oudekleerkopersgilde een belangrijke rol.

Vrouwen waren niet de enige slachtoffers van de corporatieve wereld. In dit gedeelte wordt nog eens duidelijk dat de uitsluiting van de 'vreemdeling' en xenofobie één van de pijlers vormde waarop het corporatisme rustte.²² Tal van militairen binnen een

²⁰ Bijvoorbeeld het Lucasgilde, van de schilders en beeldsnijders: 'ontvangen in den jaren 1691 van Anthony Malebranc om dat wij den selven hebben aengenomen als gildebroer, een somme van f. 6.0.0'. (AG 325).

²¹ Farr, 'Cultural analysis', 1997, p. 64.

²² Farr, 'Cultural analysis', 1997, p. 61. In 1686 omschreef de Bossche stadsregering de vreemdeling als een persoon 'die den aart en de gewoontens der stad onkundig waren' (Van Heurn, *Historie III*, 1777, p. 300).

grote garnizoenstad, en dat was Den Bosch, oefenden beroepen uit waar zij in de streek van herkomst in gespecialiseerd waren. Daarnaast waren er buitenstaanders die vanwege hun geloof buitenspel stonden, zoals joden.

ORGANISATIE

Toetredingsvoorwaarden

‘... en sal deselve meester schuldich wesen alle den meesters der voors. Ambachts, ter voors. plaetse comende, een maeltijt te geven.’ Het is een van de eisen waaraan een nieuwe meester met ingang van 8 augustus 1509 diende te voldoen aler hij opgenomen werd in het gilde van de schrijnwerkers.²³ De nieuwe meester schonk na het afleggen van de proef zijn nieuwe confraters overvloedig wijn en bier of zette een rijke dis voor. De ‘rite de passage’ was in de late middeleeuwen ondenkbaar zonder eten en drinken.²⁴ In de vroegmoderne tijd verdween de maaltijd langzaam maar zeker naar de achtergrond. De herziene reglementen van het gilde van de timmerlieden of dat van de bakkers die halverwege de zeventiende eeuw tot stand kwamen refereerden er nog wel aan. Zo schonk een nieuwe meesterbakker twee Philippusguldens voor de maaltijd ‘diese tot noch toe gewoonlijck den voors. dekenen ende gesworens te geven plegen’.²⁵ In 1663 schaften de chirurgijns de entreemaaltijd af toen Roeland van Weerd werd toegelaten. Van Weerd was best in staat de 125 gulden die de maaltijd kostte te betalen, maar het chirurgijns-gilde liet zakelijke belangen prevaleren. Er was geld nodig voor de inrichting van een eigen ruimte. De gezelligheid werd echter niet afgeschaft. De nieuwe meester betaalde nu 90 gulden voor de gildenkamer en het resterende bedrag kon worden besteed aan ‘eenen vriendelijcken dronck’ met de confraters.²⁶ De uitbanning van copieuze maaltijden werd gemotiveerd met het argument dat deze toch dikwijls ‘in questien ende crackeelen’ ontaardden. Bij andere gilden zoals die van de timmerlieden en die van de schrijnwerkers verdwenen respectievelijk in 1675 en 1679 het eten en drinken als onderdeel van de initiatierite omdat de kosten niet meer waren op te brengen voor de aspiranten.²⁷ Het stadsbestuur werd ook wel ingeschakeld. Kruiwagenkruier Jan Claessen Cats kon en wilde de kosten van een driedaagse maaltijd niet betalen. De stadsregering stelde hem in het gelijk; het kruiersgilde moest hem toelaten.²⁸ De geleidelijke afschaffing van de veelal te uitbundige toetredingsmaaltijd zal zeker ook te maken hebben gehad met het beschavingsoffensief dat geen plaats meer zag voor allerlei uitwassen.²⁹

23 Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 1946, p. 105.

24 Van den Heuvel wijst op Keulen waar meesters die geen maaltijd hadden geschonken geen deel konden uitmaken van het gildenbestuur (*De ambachtsgilden*, 1946, p. 106).

25 OSA H/P 3444, kaart bakkers, 1644 art. 2.

26 OSA H/P 288, 1 augustus 1663.

27 Timmerlieden, GAHT Collectie Mattemburgh nr. 57; Schrijnwerkers: OSA H/P 3680.

28 OSA H/P 267, 3 november 1640.

29 Over dit beschavingsoffensief zie o.m. Rooijackers, *Rituele repertoires*, 1994.

Bij de opname van de nieuwe meester in het gilde hoorden meer ceremoniën waar- onder ook het afleggen van de meesterproef, die voor veel meer stond dan een garantie tot het vervaardigen en leveren van kwaliteitsgoederen. Bij de tingieters werden alle gildenbroeders bij de proef verwacht en de dekenen en de keurmeester kregen voor hun aanwezigheid betaald. Voor ieder één gulden per dag 'soo lang de proef duurt'. Daarnaast moest de kandidaat aan de meester in wiens werkplaats hij de proef aflegde per dag tweeënhalve gulden betalen voor het gebruik van het gereedschap en de werk- plaats. Slaagde hij voor de proef, dan kon hij als nieuwe meester toetreden en betaalde hij twaalf gulden. Zoals in veel andere zaken maakte het gilde onderscheid tussen meesterzonen en anderen.³⁰ Er waren productiegilden waar de eis om een meesterproef te verrichten niet was vastgelegd. Velbereider François van der Doncq vond een gilde zonder proef 'geen compleet ambagt', want zo werden 'vreemden en uytlandigen' aan- getrokken.³¹ Dat laatste was uitermate ongewenst: buitenstaanders waren in beginsel onbetrouwbaar.³² Je kon pas echt meedoen als je van de hoed en de rand wist, de 'taal' sprak en de gewoonten had eigen gemaakt. Dat laatste gold ook voor de leerling in een gilde waar geen proef noodzakelijk was.

Tot de rituelen behoorde het afleggen van de eed,³³ waarbij de kandidaat-meester werd ingelijfd en tot het verbond van de gildenmeesters ging behoren. De eed, ge- noemd als het fundamentele bindmiddel in een gemeenschap,³⁴ verplichtte de kandi- daat loyaal te zijn aan zijn corporatie en de voorschriften na te leven.³⁵ Na het afleggen van de eed vond de installatie plaats waarvoor alle gildenbroeders bijeen kwamen, want de kandidaat was met het afleggen van de eed nog niet 'in den meesterstand' ver- heven.³⁶ Hij moest door de gildenbroeders worden ontvangen, in hun kring worden opgenomen.

Bij toetreding tot de gildengemeenschap ging de kandidaat ook werkelijk deel uit- maken van de stedelijke gemeenschap. In de betaling van het intreegeld komt dit ook tot uiting. Zo betaalden nieuwe timmerlieden twee gulden aan de stedelijke rent- meester.³⁷ Duidelijker wordt dit nog in de belofte van de nieuwe meester de stad met zijn goed en bloed te verdedigen. De hernieuwde belofte van trouw bestond uit de aan- schaf van een wapen of wapenuitrusting waarmee hij de actieve verantwoordelijkheid onderstreepte die hij voor de stedelijke gemeenschap ging dragen. De voorschriften dateerden uit de middeleeuwen, toen de ambachtsgilden een duidelijk omschreven verdedigingstaak hadden en mee ten strijde trokken voor de stad en de heer, de hertog van Brabant.³⁸ De wapenrusting was de trots van de gildenbroeders. In de jaarlijkse pro-

30 OSA H/P 352, resp. 23 augustus 1732 en ampliatie 12 september 1732. Vgl. Walker, *German home towns*, 1977, pp. 82 en 85.

31 OSA H/P 341, 28 augustus 1715.

32 Vgl. Walker, *German home towns*, 1977, p. 104.

33 OSA H/P 3423. In dit register is de eed afgeschreven. Ook de eed die joden moesten afleggen bevindt zich in dit register.

34 Prodi, 'Der Eid in der europäischen Verfassungsgeschichte' 1993, p. ix.

35 Farr, *Artisans in Europe*, 2000, pp. 224-225.

36 Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 1946, p. 105.

37 GAHT, *Collectie Mattemburgh*, nr. 57.

38 De stad diende als leenman gewapende troepen aan de vorst te leveren, een feodaal fenomeen. Zie: Prak, 'Ambachtsgilden vroeger en nu', 1994, p. 24.

cessie op Sint Jan Evangelist liepen de bakkers in hun wapenuitrusting mee en de mis op de dag van de patroon van de stad werd in harnas bijgewoond.³⁹ Hoewel deze rituelen met de overgang van de stad in 1629 verdwenen, bleven de bepalingen rond de wapenuitrusting gehandhaafd maar bij sommige gilden werden deze aangepast aan de eisen van de tijd. Op 28 maart 1707 werd Joseph van Aken in het schildersgilde opgenomen. Er werd niet alleen aangetekend dat hij de dekenen de voorgeschreven hoeveelheid wijn schonk, maar ook dat hij voor 'de haackbusse' had betaald.⁴⁰ Bij de herziening van de kaart van de bakkers in 1690 werd het bezit van een harnas 'als naer de tegenwoordige constitutie des tijts niet meer observantelijck sijnde' niet langer verplicht gesteld. Maar de toetredende meesters moesten wel in bezit zijn van 'een bequaem musquet ofte spiesse'.⁴¹ De rol van de ambachtsgilden bij de defensie van de stad was aan het einde van de zeventiende eeuw niet uitgespeeld. Bij de verdediging van de stad werden de broeders betrokken. Niet meer in gildenverband, maar in de schutterscompagnieën, waar in principe alle poorters in participeerden.

Leerjaren

Het verrichten van vakwerk was meer dan het uitoefenen van een beroep. De handwerksman ontleende zijn persoonlijke en sociale identiteit en zijn zelfrespect aan zijn ambacht.⁴² Opgenomen in het gilde, was hij een man van eer die ver uitstak boven de man die misschien zijn vak even goed verstond maar die niet georganiseerd was, misschien wel niet geaccepteerd was in een gilde.⁴³ Het gilde moest niets hebben van deze beunhazen. De laatste vertegenwoordigde de wanorde en dat was wel het laatste waar men in een corporatieve samenleving van gediend was.⁴⁴

De meester onderscheidde zich ook van zijn knechten en leerlingen. Hij leidde een werkplaats waar hij leerlingen in staat stelde zich het leiden van een dergelijke werkplaats eigen te maken. Met eigen ogen kon een leerling zien hoe het ambacht functioneerde en hij leerde een kwaliteitsproduct te maken waar hij trots op kon zijn.⁴⁵ De leerling, zoon of jongen van buiten, maakte vroeg dan wel later kennis met discipline en de patriarchale gezagsverhoudingen die bij een door corporaties gevormde samenleving hoorden.⁴⁶ In de leerperiode kreeg hij de kans zich te identificeren met het ambachtsgilde. Voor hij dan na enkele jaren de graad van meester behaalde was de leerling gekneed in de gedragsregels en het denkpatroon van de corporatieve wereld.

Van die regels en gewoonten is niet veel opgeschreven, vandaar dat deze ook wel 'the mysteries of craft' worden genoemd.⁴⁷ In de Republiek verschildte de officiële leertijd per

39 OSA H/P 3444, kaart bakkers 1545, art. 1 en 2.

40 AG 325. Een 'haakbus' is een handvuurwapen, voorzien van een haak ter bevestiging aan een vestingmuur.

41 AG 106, extract uit resolutie Schepenen, 25 september 1690. Nieuwe schilders, borduurwerkers of beeldsnijders betaalden bij toetreding tot het Sint Lucasgilde 'de gerechtigheid van de haack busse', te weten 25 stuivers (AG 325, 25 augustus 1678).

42 Farr, *Hands of honor*, 1988 en Farr 'Cultural analysis', 1997, pp. 56-74.

43 Farr, 'Cultural analysis', 1997, p. 67.

44 Farr, 'Cultural analysis', 1997, p. 61; Walker, *German Home Towns*, 1977, pp. 86-87.

45 Crossick, 'Past masters', 1997, p. 11.

46 Farr, *Artisans in Europe*, 2000, p. 33; Farr, 'Cultural analysis', 1997, pp. 65-67; De Munck, 'In loco parentis?', 2004, pp. 3-30.

47 Wiesner, *Gender, Church and State*, 1998, p. 173; Farr, *Artisans in Europe*, 2000, p. 33-34.

ambacht en bedroeg in het algemeen slechts een paar jaar. Zo duurde de opleiding van schoenmakers, tingieters en schrijnwerkers in Den Bosch drie jaar. Linnenwevers, smeden, bakkers, timmerlieden, chirurgijns en barbiers werden in twee jaar opgeleid en wolwevers, goud- en zilversmeden in vier jaar.⁴⁸ In Engeland bedroeg de leertijd zeven jaar.⁴⁹ In Duitsland leerde de knecht het vak en de gildenregels niet bij één baas. Hij maakte als 'Wanderbursch' ook nog een tocht langs andere meesters. Na het voltooiën van deze 'Wanderjahren' kon de leerjongen meester worden.⁵⁰ In de Verenigde Provinciën was een dergelijke 'cursus honorum' niet gebruikelijk.⁵¹ De in de reglementen van de Bossche gilden vastgelegde leerperioden lijken beperkt om naast de vakbekwaamheid – want dat was vanzelfsprekend een belangrijk punt – ook de juiste 'attitude' te verwerven om in een gilde te kunnen functioneren. In de praktijk blijkt echter dat het socialisatieproces een langere periode bestreek.⁵² Meester linnen- en tapijtwever Hendrik Cornelissen nam in 1630 Jan Ariaens aan als leerknapp, in januari 1637 verwierf Jan de meestergraad. Hendrick Aryns en Peter van Helmont kwamen in 1634/35 aan als leerling en slaagden in 1641 voor hun meesterproef.⁵³ Ook de schrijnwerkers en kuipers overschreden de reglementair vastgestelde leertijd. Voordat Jan Geert van den Bergh in mei 1670 meester werd was hij zes jaar leerknapp.⁵⁴ Kennelijk gold de in de reglementen genoemde leerperiode als minimum om het timmeren van een kast, het maken van een slot of het bakken van een mik onder de knie te krijgen. Het leren omgaan met een klant, het zich eigen maken van de corporatieve 'geest', het leggen van de juiste contacten, kortom de socialisatie, het besef van outsider insider te worden, vergde een langere periode.⁵⁵

Kennelijk was dit zo vanzelfsprekend dat de reglementen en de leercontracten daar nauwelijks aan refereerden. In een leercontract tussen een meester-chirurgijn en een leerknapp wordt een tipje van de sluier opgelicht. De aanstaande werkgever spreekt over het leren van de 'conste van de chirurgie' en de meester verplichtte zich de leerling niets 'te verbergen oft te verswijgen'.⁵⁶ Drapenier Thomas Huyberts nam in 1657 Jan Janssen voor drie jaar als leerling aan. Huyberts sprak met Jans moeder af haar zoon de 'conste ofte wetenschappen' van het drapeniersambacht en 'met allentgene derselver eenichsints aengaen oft aenkleven mach' te leren.⁵⁷

48 Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 1946, pp. 65-66.

49 Lourens en Lucassen, 'De oprichting en ontwikkeling', 1997, p. 54.

50 Vgl. Skip Knox, *Guilds of Augsburg*, 1984, hfdst. v, p. 2.

51 Crossick, 'Past masters', 1997, p. 8. Leerlingen uit Duitsland werden wel door Bossche meesters opgeleid, bijvoorbeeld Anastasia Heijlmans uit Worms. In februari 1640 werd hij als leerling linnenwever door Gisbert Peters opgenomen (AG 302). Onder de leerlingen bevonden zich niet alleen Duitsers maar ook veel Zuid-Nederlanders.

52 Slechts weinig leerlingen legden in Den Bosch de meesterproef af. Talloze leerlingen brachten het om allerlei redenen niet verder dan knecht.

53 AG 302.

54 AG 248; 'Spijckmeester' Louis Pieters deelde het smedengilde mee dat hij zijn leertijd van twee jaar had volbracht en daarnaast nog eens ruim zes jaar als knecht had gediend en dus 'bequaem is om het selve ambacht als M(eeste)r te doen' (AG 28, 8 mei 1662); Jacobus Heuvel had ook de twee jaar leertijd bij een meester slotenmaker volbracht en nog eens zeven jaar 'trouwelijk gewerkt' (AG 28, 26 januari 1692).

55 Farr benadrukt dat van leden van een gilde verwacht werd dat zij niet alleen op de hoogte waren van 'the unspoken rules' maar dat van hen ook verwacht werd 'to abide by the norms and constraints they imposed' (*Artisans in Europe*, 2000, p. 224).

56 NA 2672, 5 april 1646; vgl. De Munck, 'In loco parentis?', 2004, p. 13.

57 NA 2729, fol. 149ro., 31 mei 1657.

Interieur van een smederij, waarin niet alleen een bejaarde man, maar ook een kind zwaar werk verrichten (schilderij van Cornelis Beelt, werkzaam circa 1660-1700; Frans Halsmuseum, Haarlem).

Wanneer we het alomvattende leerproces enigszins kunnen duiden, is het begrijpelijk dat voor zonen van meesters een minder lange leerperiode gold. Zonen van bakkers werden geacht het vak in een jaar onder de knie te hebben, terwijl 'gewone' leerling-bakkers zich voor twee jaar moesten verbinden aan hun baas.⁵⁸ Ambachtsgilden, maar ook de steden, beschouwden meesterzonen als het meest betrouwbaar. Zeker in kleine steden waren deze jonge mannen bij een ieder bekend.⁵⁹ Bovendien werd er vanuit gegaan dat zonen die van jongs af aan met het ambacht en de mores vertrouwd waren veel minder hoefden te leren. De wollenwevers en -ververs gaven het onderscheid tussen 'eigen' en 'oneigen' heel duidelijk aan. Zonen hoefden zelfs geen beroepsopleiding te volgen. Zij werden geacht zich het vak, waarmee zij iedere dag werden geconfronteerd in het ouderlijk huis, als vanzelf eigen te hebben gemaakt en konden zich zonder meer als meester vestigen.⁶⁰

58 OSA H/P 3444, kaart bakkers (1545) resp. art. 10 en 6.

59 Het bevoordelen van zonen was volgens Skip Knox in de eerste plaats gericht op 'sociale protectie'. Zoons waren het meest vertrouwd en respectabel. De bevoordeling van zoons had geen directe economische reden (*The guilds of Augsburg*, 1984, chapter v, p. 13). Voorts: Walker, *German home towns*, 1977, pp. 78-79 en 85.

60 Kuyser, 'De interne organisatie', 1980, p. 30.

Baas – leerling

Het corporatieve gildenbedrijf was hiërarchisch georganiseerd.⁶¹ De leerling stond onder aan de piramide; hij diende slechts te gehoorzamen en onderdanig te zijn. De leerling werd in zijn leerjaren ingeprent op welke pijlers de samenleving rustte en door-drongen van het patriarchaat dat tot de structuur van de vroegmoderne staten behoorde.⁶² Een in 1670 voor de notaris gepasseerde akte waarin deze de afspraken tussen ‘borger ende backer’ Aelbert Hoijsmaijer en Peter Jeroonen van Groeningen vastlegde, geeft inzicht in de inrichting van de leertijd.⁶³ Peter Jeroonen liet zich, omdat hij minderjarig was, vergezellen van zijn ‘moeiken’ Mayken Stanssen. ‘Op ernstich versoeck’ van Peter Jeroonen, zo staat er in de akte, nam Hoijsmaijer hem als leerknecht aan in de ‘cost ende dranck, wassen ende vringen’ om hem ‘het backen te leeren’. Hoewel de leertijd volgens de bakkerskaart op twee jaar stond bedongen de partijen een leerperiode van drie jaar. In het contract staat niets over de werkzaamheden van de leerknaap, wel over verwachtingen die de baas had van zijn nieuwe leerling. Deze moest zijn meester beloven hem ‘in alle getrouwicheijt ende beleeftheijt te dienen ende te obedieren’.⁶⁴ Wat Hoijsmaijer of diens vrouw hem opdroeg moest hij ‘sonder eennige de minste contradictie’ uitvoeren. De meester stelde de regels in een corporatieve maatschappij die in zijn geheel berustte op het gezagsmodel van de *pater familias*.⁶⁵ De meester nam de leerling op in zijn gezin, het ‘voorportaal’ van de gilden-‘familie’.⁶⁶ De leerling woonde ook wel bij zijn baas in. Voor bakkersleerlingen lag dat voor de hand.⁶⁷ Bakkers en hun personeel moesten vroeg naar bed en weer vroeg op. Ongetwijfeld zullen ‘kost en inwoning’ de relatie tussen bakkers en hun personeel anders gemaakt hebben dan wanneer het personeel alleen overdag aanwezig was in de werkplaats. Ook leerling-chirurgijn Adriaen van de Kerckhof woonde bij zijn baas, meester-chirurgijn Hendrik Molengraeff.⁶⁸ Bij weeskinderen-leerlingen lag dit gecompliceerder. Meisjes gingen in ieder geval na gedane arbeid richting weeshuis evenals sommige jongens ‘na ordonnantie des weeshuys’.⁶⁹

Uit het contract tussen Hoijsmaijer en Peter Jeroonen is niet op te maken of de leerling naast kost en inwoning een financiële vergoeding ontving. Andersom eiste de baas ook geen geld van zijn leerling. De meester hield wel een stok achter de deur. Als Peter niet voldeed of vertrok voordat de drie jaren om waren, diende hij zijn baas veertig gulden te betalen.

Het bakkersgilde ontving rond 1700 voor een leerling ruim 5 gulden.⁷⁰ Ook in dit geval is er sprake van een andere behandeling van personen die reeds tot de eigen kring

61 Farr, ‘Cultural analysis’, 1997, p. 61.

62 Farr, ‘Cultural analysis’, 1997, pp. 65–66.

63 NA 2701, 22 april 1670.

64 Vgl. De Munck, ‘In loco parentis?’, 2004, pp. 7–8.

65 Farr, *Artisans in Europe*, 2000, pp. 33–34.

66 Farr, ‘Cultural analysis’, 1997, p. 66. Over de gilden als ‘familie’ waar normen en waarden en leefregels werden overgedragen en aangeleerd: Black, *Guilds and civil society*, 1984, pp. 238–241.

67 AG 106, reglement bakkers, art 2. Voorts: Van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme*, 1991, p. 62.

68 NA 2672, 5 april 1646.

69 GBW 561.

70 AG 121, rekening 1697–1698 en 1707–1708.

behoorden. Anderen werden als buitenstaanders gezien en overeenkomstig behandeld, ze moesten zich als het ware ‘inkopen’. Voor een meesterzoon betaalde de baas aanzienlijk minder, namelijk zeven stuivers, dan voor een ‘buiten’leerling.⁷¹ Schrijnwerkers en timmerlieden maakten geen verschil tussen gewone leerlingen en leerling meesterzonen. Het leergeld voor een leerling-schrijnwerker bedroeg iets meer dan twee gulden, een leerling-timmerman betaalde 32 stuivers.⁷² Wie het leergeld aan het gilde betaalde is onduidelijk, leerling, leermeester of de ouders van de leerling. De zilver- en goudsmiden stelden in de tweede helft van de achttiende eeuw de ouders voor het leergeld aansprakelijk.⁷³

Weeskinderen

De gildenmeesters waren poorters en zij voelden zich als zodanig verantwoordelijk voor het welzijn van de burger-weeskinderen. Immers, de gildenmeesters – allen in het bezit van het burgerschap – wilden dat na hun dood ook hun jonge kinderen niet onverzorgd achter bleven. Het weeshuis was in 1566 opgericht als opvang voor kinderen van burgers. Er mochten alleen wezen worden opgenomen die ouder dan vijf jaar waren en van wie de ouders minimaal tien jaar poorter waren geweest. Op de keuze van het bestuur – het college van weesmeesters (na 1629 regenten genaamd) – oefenden de dekenen van de ambachtsgilden grote invloed uit.⁷⁴ De ambachtsgilden droegen dan ook financieel bij aan de instandhouding van het weeshuis. Een substantieel deel van het entreegeld van een nieuwe meester vloeyde naar de geldkist van het weeshuis. Een meester die tot het schrijnwerkersgilde toetrad, betaalde onder meer 49 gulden aan het ambacht, 25 gulden aan de diakonie en 25 gulden aan het weeshuis, alsmede ‘een versnapering’ aan het schrijnwerkersgilde.⁷⁵ Kinderen van poorters gingen als dit kon naar school en leerden een vak. Zo behoorde ook de schoolgang, voor de jongens het leren van een ‘eerlijk ambacht’ en het doorbrengen van hun leerjaren bij een gildenmeester per definitie tot de opvoeding van de burgerwezen.⁷⁶ Zij waren immers geboren poorters.

Jacob Willemse Verschout die in het weeshuis opgroeide werd in 1650 zonder te betalen in het glazenmakersgilde opgenomen.⁷⁷ De rekening van de schrijnwerkers vermeldt in 1678-1679 een weesjongen als leerling waarvoor het gilde geen geldbedrag ontving.⁷⁸ In 1683 stelde schepen Kuchlinus aan de stadsregering voor met de dekenen van de ambachtsgilden te overleggen over de opleiding van weeskinderen. Meesters moesten die, zonder dat zij daarvoor betaald werden, op zich nemen.⁷⁹ ‘Uyt liefde’, noemden de dekenen van het kleermakersgilde bij het kostenloos aannemen van een

71 AG 121, rekening 1713-1714.

72 AG 231, kaart schrijnwerkers art. 12 en kaart timmerlieden art. 18 (Collectie Mattemburgh nr. 57).

73 Koldewey, *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, 1985, pp. 27-28.

74 Brekelmans e.a., *Archiven van het Gereformeerd Burgerweeshuis*, 1952, pp. 4-5.

75 Handschrift van Heurn, fol. 105ro.

76 Vgl. Groenveld e.a., *Wezen en boefjes*, 1997, p. 206 en Spaans, ‘Early Modern Orphanages’, 2003, pp. 183-196.

77 OSA H/P 283, 4 november 1650.

78 AG 253, 1678-1679.

79 OSA H/P 316, 15 december 1683. Op 18 november 1682 (OSA H/P 316) stelde de stadsregering een commissie in die het besluit moest voorbereiden.

weesjongen tot leerling,⁸⁰ met andere woorden: het weeskind is een stuk van onszelf en dan behoorde ook geen opleidingsgeld gevraagd te worden. Het prestigieuze zilver- en goudsmedengilde schafte pas halverwege de achttiende eeuw het leergeld voor weeskinderen af.⁸¹

Zijn leercontracten tussen meesters en 'gewone' leerlingen moeilijk te traceren,⁸² in het archief van het Gereformeerd Burgerweeshuis bevinden zich tal van afschriften van leercontracten die veel gegevens bevatten over werkomstandigheden en condities van de partijen.⁸³ Kleer- en schoenmakers deden in het bijzonder een beroep op kinderen uit het weeshuis. Of was het andersom dat de kinderen zich juist in deze vakgebieden moesten bekwamen? Het kostenaspect zou wel eens van doorslaggevende aard geweest kunnen zijn. Wezen moesten tegen zo min mogelijke kosten snel een vak leren en hun verdiensten aan het weeshuis afdragen.⁸⁴ Zo bezien voelden de ambachtsgilden zich wel verantwoordelijk voor de weeskinderen, maar de opleiding moest ook weer niet al te veel geld kosten. Wanneer een weeskind een bescheiden bestaan kon opbouwen en als leerling onder de hoede van een gildenbaas stond, waren de meesters al tevreden.

Intreegeld

Om toegelaten te worden tot een gilde moest intreegeld worden betaald, dat niet alleen wat de hoogte betreft van gilde tot gilde verschilde,⁸⁵ maar bovendien afhankelijk was van de status van de leerling. Met andere woorden, was deze een meesterzoon, een 'gewoon' burger of iemand van buiten die burger van 's-Hertogenbosch moest worden? De regels van drie willekeurig gekozen gilden inzake het intreegeld verschillen van elkaar, maar de gilden onderscheidden bovendien drie categorieën toetredende leden: zonen van meesters, burgers en vreemdelingen. Op de twee eerste categorieën kon een gilde en een stad bouwen, de laatste moest eerst nog maar bewijzen dat hij te vertrouwen was. Een meester-timmerman betaalde bij toetreding aan de hoogschout – als vertegenwoordiger van de landsheer – twee gulden, aan de stad eveneens twee gulden en aan het ambachtsgilde 36 gulden in plaats van de maaltijd die in de late middeleeuwen moest worden bekostigd. Een meesterzoon betaalde slechts 25 gulden aan het gil-

⁸⁰ OSA H/P 3425.

⁸¹ Koldewij, *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, 1985, p. 27.

⁸² In de notariële protocollen werden slechts weinig contracten aangetroffen. Vgl. Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 2001, p. 262.

⁸³ Vooral GBW 561.

⁸⁴ Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz.*, 1995, p. 262. Frijhoff meent dat wezen veelal een ambacht in de bouw of de houtbewerking leerden. Andere ambachten waren minder in tel. Misschien mochten wezen zelf een keuze maken. Het buitenleven van een metselaar was gewoonlijk aantrekkelijker dan 'het oogbedervende gepriegel van een vak als kleermaken, dat bovendien binnenshuis werd beoefend' (p. 264). Anderzijds was de investering van het weeshuis in een aankomend kleermaker minimaal – naald en schaar – en voor het weeshuis aantrekkelijk. In Den Bosch bestond kennelijk weinig keuzevrijheid voor de wezen. Veel wezen werden kleermaker, een vak dat volgens Frijhoff niet hoog werd aangeslagen (pp. 270–273). Bossche wezen passen in het beeld dat Groenveld schetst. Uit zijn onderzoek blijkt juist dat de aanstaande kleer- en schoenmakers onder hen 'opmerkelijk scoorden' (*Wezen en boffes*, 1997, pp. 207–208).

⁸⁵ In vergelijking tot het buitenland was het 'inkopen' buitengewoon goedkoop. De intreegelden in het buitenland bedroegen vaak een of zelfs meerdere jaarlonen. In de Republiek kostte toetreding tot een gilde het loon van enkele weken of een maand (Lourens en Lucassen, 'De oprichting en ontwikkeling', 1997, par. 3), waarbij we wel moeten bedenken dat de kosten van aanschaf van gereedschap of een winkelinventaris daar nog bijkwamen. De laatste kosten varieerden enorm. Een smid had veel gereedschap nodig, een bakker een oven, een kleermaker slechts naald en draad.

de. Als zoon van een meester was hij reeds nauw met de stad verbonden. Daarnaast garandeerde de intrede van een meesterzoon de blijvende verbondenheid van de familie met het gildenbedrijf.⁸⁶

In de tweede helft van de achttiende eeuw werd het intreegeld voor 'vreemde' meesters op 66 gulden gesteld.⁸⁷ Dat de prijs voor een vreemde zo hoog was, was een uiting van het geringe verlangen van het gilde om buitenstaanders in haar kring op te nemen. Eigen mensen waren eerder een garantie voor stabiliteit en rust in de stad dan buitenstaanders.⁸⁸ Bovendien kon de eis tot betaling van een aanzienlijke som garanderen dat niet zomaar iedereen toetrad.⁸⁹ De kans dat degene die een hoge som geld neertelde succesvol zou zijn in zijn verdere loopbaan was reëel. En dat laatste straalde af op het gilde.

Ook bij het intreegeld zien we de relatie van de nieuwe meester tot de stad. Van een meesterzoon werd weinig geëist, de man van buiten kon met het betalen van een veel hoger bedrag laten zien dat hij zich geaccepteerd wilde zien door de stedelijke gemeenschap. De positie binnen en ten opzichte van de gemeenschap was doorslaggevend, niet de vakbekwaamheid. Eerst waren er meesterzons, dan volgden kandidaat-meesters die uit de stad kwamen – 'de inborelingen' – en tenslotte de vreemden, de niet-poorters.

Gildenbestuur

In januari 1704 richtte het bestuur van het kuipersgilde zich tot de stadsregering met een klacht. Henricus van Amersfoort, afkomstig uit Holland en nog maar pas lid van het brouwersgilde, liet als het donker was vaten uit Dordrecht komen, waarin stiekem een Bosch' merk werd gebrand. Het kuipersgilde verzocht het stadsbestuur met klem hier tegen op te treden. Dit was valse concurrentie en bovendien hadden de Dordtse vaten een andere inhoudsmaat dan de Bossche. De Dordtse maatvoering werkte fraude in de hand. De inwoners van Den Bosch werden zo bedrogen. Moest het Bossche stadsbestuur niet ingrijpen? Om hun woorden kracht bij te zetten benadrukten de dekenen van het kuipersgilde dat de kuipers 'de sobere kost' voor hun vrouw en kinderen bijna niet meer konden verdienen. Het was zelfs zo bar dat al een aantal kuipers 'in gast of geckhuysen hun leven moeten eyndigen'.⁹⁰

In dit rekest – en er zijn tal van rekesten die in zwakkere of sterkere bewoordingen hetzelfde verhaal vertellen – valt een aantal zaken op. Het gildenbestuur poogde de economische belangen van het gilde te bevorderen door het stadsbestuur op de con-

86 Kaart timmerlieden 1675 (Collectie Mattemburgh nr. 57).

87 AG 346, november 1765.

88 Skip Knox, *The guilds of Augsburg*, 1984, hfdst. v, pp. 5, 10-11 en 13.

89 Skip Knox, *The guilds of Augsburg*, 1984, hfdst. v, pp. 10-11. Bezit van geld en goed kon een garantie zijn voor stabiliteit. Van mensen met geld werd verwacht dat zij minder op eigen voordeel belust waren. De factor 'geld' speelde in de vroegmoderne tijd ook een rol bij de aanvaardbaarheid van regenten. Zij die kapitaal bezaten en onafhankelijk waren zouden zich meer inspannen voor het 'algemeen belang' dan mannen die financieel afhankelijk waren (Van Deursen, *De last van veel geluk*, 2004, p. 144). Iemand telde pas mee wanneer hij bezit had (Farr, *Hands of honor*, 1988, p. 163).

90 OSA H/P 329, 26 januari 1704.

currentie te wijzen. Daarbij wees het een schuldige aan en liet daarbij niet alleen zien dat het een nieuweling was, lid van een ander gilde, maar ook dat de man een vreemdeling was, waar je dus voor op moest passen. Het bestuur kwam op voor de gezinnen waar de gildenmeesters het hoofd van waren. De meesters moesten hun vrouwen en kinderen een verzekerd bestaan bieden en dat werd ernstig bedreigd door valse concurrentie. Tenslotte wees het bestuur van het kuipersgilde op het algemeen belang. Het stadsbestuur diende er voor te zorgen dat de Bosschenaren niet om de tuin werden geleid.

Het opstellen van verzoekschriften waarin de belangen van het gilde voor het voetlicht werden gebracht, behoorde tot de belangrijke taken van een gildenbestuur. Iedere meester kon door de leden voorgedragen worden het gilde te besturen. De voordracht moest goedgekeurd worden door de opperdekenen: de stadsregering. De hoogschout beëdigde de dekenen.⁹¹ Elk jaar, meestal bij de viering van de patroondag, trad een nieuw bestuur aan. De bestuurders moesten blijf geven van een 'eerlijk' leven. Zo riep deken Van Engelen de schande over het schoenmakersgilde af toen bleek dat hij een armoedzaaiër was en van de bedeling leefde.⁹² Dat een bestuurslid niet kon lezen of schrijven was kennelijk niet het belangrijkste. In een woelige periode van hetzelfde gilde was Matthijs Heijmans 'regerend deken' die 'betuygt niet te schrijven'.⁹³ Naast de dekenen waren er gezworenen – raadgevers – en in sommige ambachtsgilden werden keurmeesters aangesteld.⁹⁴

Behalve het opstellen van rekeningen behoorde de rondgang langs de werkplaatsen van de meesters tot de taken van het bestuur. Werkomstandigheden en de wijze van productie werden langs de meetlat van het reglement gelegd. Het gildenbestuur hield voorts de financiën bij. Deze bestond uit het innen en boekhouden van de inschrijfgelden, boetes, begrafenisgelden en legaten. Het bestuur was ook verantwoordelijk voor betalingen aan de stad, zoals de afdracht ter instandhouding van het burgerweeshuis. De dekenen waren verplicht de rekeningen van de ambachtsgilden door de stadsregering te laten afhoren. Voorts overlegde het gildenbestuur met het stadsbestuur.

Bij diverse gelegenheden werden ledenvergaderingen gehouden. In die gemeenschappelijke vergaderingen van alle gildenbroeders werden talloze aangelegenheden aan de orde gesteld die het gilde en de onderlinge broederschap betroffen. Ieder gildenbestuur legde jaarlijks 'in volle vergadering' de jaarrekening over ter beoordeling, maar ook zaken als een soepele regeling voor meesterzonen konden op de agenda staan,⁹⁵ het laten maken van een nieuw vaandel⁹⁶ of ruzies onder de gildenbroeders. Op 12 november 1750 werd 'kerckhof gelegd' omdat meester-molenaar Laurens van der

91 Over de grote onenigheden tussen schepenen en hoogschout over de beëdiging: Handschrift Van Heurn fol. 47 ev.

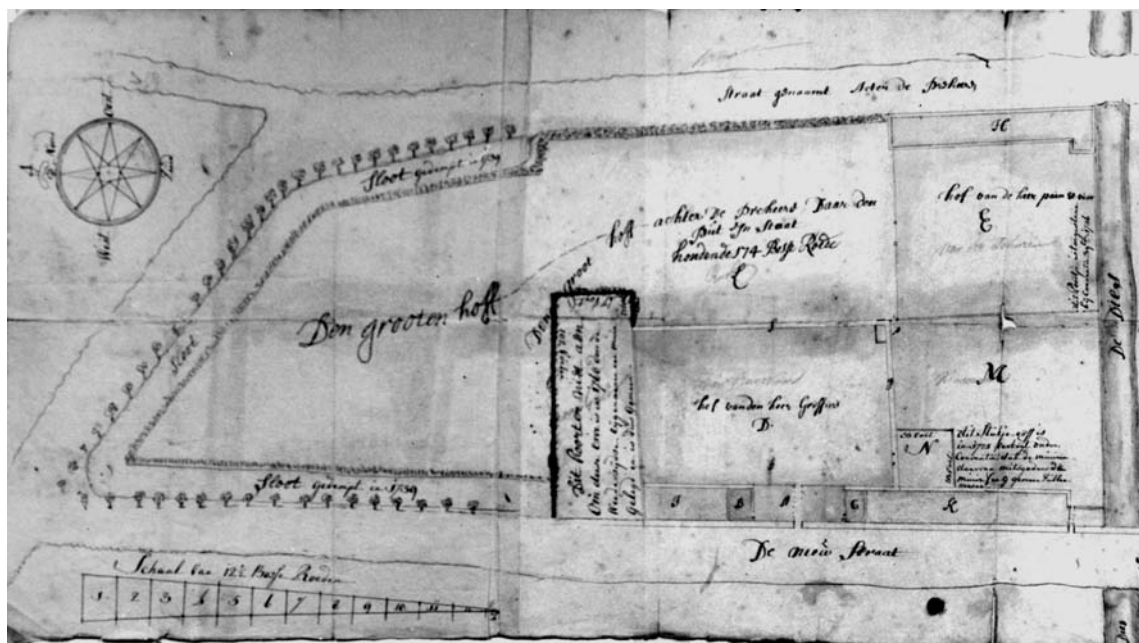
92 AG 168b, oktober 1740.

93 AG 168a, 1741.

94 Panhuysen gaat in haar dissertatie uitvoerig in op afkomst, functie en taak van het gildenbestuur (Maatwerk, 2000, pp. 48-71).

95 AG 306, 16 maart 1703 (timmerlieden).

96 OSA H/P 3678, jaar 1767.

Vanouds vergaderden de ambachtsgilden op het kerkhof of de 'groene weide' van het Predikherenklooster. In de zeventiende en achttiende eeuw kwamen gildenleden in herbergen bij elkaar, maar nog steeds werd er gesproken van 'kerkhof leggen' of 'kerkhof houden' wanneer een vergadering werd belegd. Afgebeeld is de plattegrond van 'de hoven en huysen in de Nieuwstraat gemaakt in 1717'. Het straatje boven aan de plattegrond is de 'Straat genaamt Acten de Prekeeren'. De 'grooten hof' was ooit het kerkhof van de Predikheren en vergaderplaats van de gilden (Stadsarchief).

Stooven was uitgescholden voor 'eenen schelm'.⁹⁷ De meesters bezaten het recht zich over alle zaken die het gilde aangingen uit te spreken. Het woord 'kerckhof' verwees nog naar de tijd dat veel algemene zaken – zoals markten, verkiezingen van vertegenwoordigers in stads- en dorpsregeringen – zich afspeelden op de plek waar de voorgangers begraven waren, als het ware onder het wakend oog van de gestorvenen.⁹⁸ In Den Bosch werden vergaderingen gehouden op 'het groene kerckhoff', de begraafplaats van het Predikherenklooster.

Zoals in veel steden in de zuidelijke Nederlanden, maar ook in Utrecht, Dordrecht en Zutphen, waren de gilden in de late middeleeuwen in de stadsregering vertegenwoordigd.⁹⁹ Naast de schepenen en gezworenen als eerste lid van de Bossche stadsregering en als tweede lid de raden, vormden de dekenen van de ambachtsgilden het derde lid. Na het gildenoproer van 1525 brak Karel v de macht van de gilden.¹⁰⁰ Hij verbood het hou-

97 RA 1890, 23 januari 1750.

98 Farr, *Hands of honor*, 1988, pp. 252-253. Het leven op en rond het kerkhof is uitgebeeld door o.m. Pieter Brueghel de Oude, *De kermis van Hoboken* (1559). Zie ook: Rooijackers, *Rituele repertoires*, 1994, p. 207, die het deels sacrale karakter van het kerkhof benadrukt.

99 Lourens en Lucassen, 'De oprichting en ontwikkeling', 1997, pp. 47-48.

100 Schuttelaars, *Heren van de raad*, 1998, pp. 96-106; Van Uytven, "'Altyt siet'", 1986 en Kuijter, 's-Hertogenbosch 1185-1629, 2000, pp. 299-309. Tot de centralisatiepolitiek van de keizer hoorde de beknotting van de macht van de gilden. Rond 1525 ondergingen

den van algemene vergaderingen – ‘gemeijnen vergaderingen in kerckhoff’ – waar onder meer de gildenmeesters de verkiezingen van dekenen en gezworenen voor de stadsregering hielden. De keizer stond slechts toe dat een geselecteerde groep dekenen – ‘van den rijkxsten, notabelsten enden nuttelycxten’ – in de stadsregering vertegenwoordigd was.¹⁰¹ Dit plutocratische systeem bouwden de aartshertogen Albrecht en Isabella uit door de regeermacht van de ambachtsgilden nog verder te beperken door het reduceren van het aantal dekenen in het stadsbestuur.¹⁰² In 1629 volgde de laatste stap. De nieuwe – gereformeerde – machthebbers handhaafden bij de capitulatieovereenkomst de bestaande rechten van de gilden, maar omdat zij geen participatie van katholieken in het stadsbestuur duldden, hield de formele invloed van de gilden – waarvan feitelijk al lang geen sprake meer was – op het beleid op. Indirect bleven de gilden meepraten en invloed op het beleid uitoefenen en fungeerden als een ‘klassieke pressie-groep’.¹⁰³

De belangen van het gilde werden veelvuldig in de vorm van rekesten aan het stadsbestuur voorgelegd.¹⁰⁴ Wanneer het stadsbestuur geen begrip had voor bezwaren en wensen van de gilden, waren besturen bereid om Den Haag in te schakelen. In 1732 protesteerden de bestuurders van het kuipersgilde bij de Raad van Brabant tegen het aanstellen van ijkers door het stadsbestuur. Toen de Raad van Brabant oordeelde dat het stadsbestuur in zijn recht stond, wendde het gildenbestuur zich tot de Staten-Generaal. Het bleek een vruchteloze onderneming. Den Haag gelastte de kuipers het besluit van het stadsbestuur te aanvaarden.¹⁰⁵

Toetreding tot een ambachtsgilde was niet alleen een zaak van het kunnen vervaardigen of leveren van produkten van kwalitatief hoog niveau; de leerjaren waren ook een socialisatieproces. Het proces bestond uit het vertrouwd maken van de leerling met de spelregels van het gilde. De ambachtsmeester regeerde als een *pater familias* aan wie de leerling volstreekte gehoorzaamheid was verschuldigd. De fasen die de leerling binnen het ambachtsgilde doorliep – de beëindiging van de leerperiode door de overhandiging van de leerbrief en het afleggen van de meesterproef, die, mits succesvol afgesloten toegang verschaftte tot het gilde, – werden als *rites de passage* vaak afgesloten met de schenking van wijn of een maaltijd.

De stadsregering, die het welzijn van de gehele gemeenschap voor ogen had, handelde niet zelden met andere motieven. Gilden werden ‘opengesteld’, vreemdelingen toegelaten en de meesterproef afgeschaft. De gilden reageerden met felle protesten, omdat hun reputatie op het spel stond. De door de gilden vastgestelde procedures om gildenbroeder te worden, waren omslachtig omdat de procedure zelf onderwerp was van com-

in meer steden dan Den Bosch de gilden een dergelijk lot: Gent, Utrecht en meer Brabantse steden (Lourens en Lucassen, ‘De oprichting en ontwikkeling’, 1997, pp. 47-48). Voorts Prak, ‘Politik, Kultur und politische Kultur’, 2000, pp. 76-80.

101 Van Uytven, ‘“Altyt siet”’, 1986, p. 340.

102 Jacobs, ‘De politieke rol’, 1980, pp. 80-94; Schuttelaars, *Heren van de raad*, 1998, pp. 105-106.

103 Prak, ‘Ambachtsgilden vroeger en nu’, 1994, p. 24.

104 Schwerhoff, ‘Das Kölner Supplikenwesen’, 2000, pp. 473-496; Prak, ‘Individu, corporatie en samenleving’, 1997, pp. 293-319; Van Nierop, ‘Popular Participation’, 1997, pp. 272-290. Over de politieke agenda van de Bossche stadsregering en de behandeling van de talloze verzoekschriften van corporaties en individuele burgers: Hoekx, Jacobs en Loopier, ‘De Stadstaat’, 1997, pp. 102-103.

105 AG 225, 1733.

munity-building. Ook daarom werd onderscheid gemaakt tussen zonen van meesters en buitenstaanders. De laatsten moesten bewijzen bij de corporatie te willen behoren.

Een gildenbestuur werd gekozen door de stadsregering, de opperdekenen, uit door de leden voorgedragen personen. Zijn gezag ontleende hij aan zijn goede naam; dan kon hem vertrouwen worden geschonken. Een belangrijke taak van de gildenbesturen was de behartiging van de gildenbelangen bij het stadsbestuur, zowel mondeling als door middel van rekestten. Daarnaast moest een deken binnen het gilde een controlerende taak vervullen en de meesters in het reglementaire goede spoor houden door hen op de solidariteit in het gilde te wijzen. Dat laatste vond onder meer plaats tijdens de rondgang langs de werkplaatsen van de meesters.

SOCIABILITEIT

Na 1629 waren de gilden op religieus terrein voor de stedelijke gemeenschap niet meer van betekenis. De processies die de ambachtsgilden in de grote gemeenschap van alle gelovigen integreerden, waren afgeschaft.¹⁰⁶ De verering van de patroon en het feestelijk samenzijn op patroon- en andere dagen hielden na 1629 echter niet op te bestaan. Ze waren misschien minder uitbundig dan in de middeleeuwen maar bleven belangrijk.¹⁰⁷

Een vluchtige blik op de jaarrekeningen volstaat om te zien dat de versteviging van de onderlinge band een wezenlijk onderdeel uitmaakte van het leven van de gildenbroeders. De schrijnwerkers gaven in 1720-1721 ruim 247 gulden uit. Van dit bedrag ging bijna 70 gulden op aan activiteiten die tot de 'sociabiliteit' gerekend kunnen worden. Zo werd er drie dagen 'geteerd', de gildenkist met de attributen die de identiteit van het gilde bevestigden werd voorzien van een nieuw slot, de gildenknecht ontving een bedrag voor het halen en brengen van het beeld van Sint Jan in de Olie, de patroon van het gilde, op de patroondag vierden de katholieke gildenbroeders de jaarlijkse mis, en voor het 'al de reizen' uitsteken van het vaandel werd ook een bedrag uitgegeven. Daarnaast dronken en aten de dekenen regelmatig met elkaar, bijvoorbeeld op de dag dat zij het bier gingen inkopen voor de teerdagen.¹⁰⁸ Het gilde van de timmerlieden gaf in 1694-1695 bijna 136 gulden uit en daarvan ging meer dan 120 gulden op aan de jaarlijkse 'grote verteringh', aan de huur van een muzikant, tabak en pijpen, vier ton (=600 liter) bier en aan verteringen van de bestuursleden.¹⁰⁹ Het gildenleven in 's-Hertogenbosch bleef in de vroegmoderne tijd dus bepaald niet tot het louter zakelijke beperkt.

Maaltijden en drinkrituelen

Belangrijke fasen in het bestaan van een gilde markeerden de broeders met een drinkgelag of een maaltijd. In de vorige paragraaf zagen we dat de toetreding van de meester

¹⁰⁶ Farr, *Artisans in Europe*, 2000, p. 258; Thijs, 'Religieuze rituelen', 1994, pp. 231-281.

¹⁰⁷ Vgl. Agulhon, *Le cercle*, 1981, p. 8.

¹⁰⁸ AG 267.

¹⁰⁹ AG 348.

tot het gilde met allerlei rituelen, waaronder ook het schenken van een maaltijd of drank, gepaard ging. Het gezamenlijk eten en drinken was het belangrijkste ritueel dat de saamhorigheid binnen verenigingen onderhield en bevestigde.¹¹⁰ De maaltijd was bij uitstek het middel om geschillen bij te leggen, de banden te verstevigen en te benadrukken dat men een gemeenschappelijk doel beoogde.

In de middeleeuwen was het schenken van een maaltijd aan het gildenbestuur bij de toelating tot het gilde een veel voorkomend gebruik; het functioneerde in een sfeer die als 'economie van symbolische goederen' wordt aangeduid.¹¹¹ Men dronk vooral en graag met mensen bij wie men hoorde.¹¹² Om de vriendschap te onderhouden, was het niet ongebruikelijk dat het stadsbestuur drank aan de gilden schonk. Zo werd in augustus 1617 onder vijftien ambachtsgilden tachtig aam bier – circa 12.000 liter – verdeeld.¹¹³ Andersom, richting stadsbestuur, vond de uitnodiging voor een maaltijd of het schenken van voedsel en drank na 1629 ook plaats. 'Naar gewoonte' nodigden de dekenen van de kramers 'enige magistraats-persoonen' op de maaltijd van de dekenen.¹¹⁴ En de (katholieke) slagers, die niet verdacht kunnen worden van innige banden met de stadsregering, schonken de regenten in de achttiende eeuw nog elk jaar 'volgens oudt gebruyk' een zuiglam, hoewel het lamsgebraad niet met elkaar werd genuttigd.¹¹⁵

De jaarlijkse maaltijd van de gildenbroeders vond over het algemeen plaats op de dag van de patroonheilige of bij het doen van rekening en verantwoording van de jaarrekening. Het kramersgilde, dat veel leden telde, liet in 1664 voor de teerdag op 10 juni een speciaal bier brouwen. Er werd 1.500 liter getapt en daarbij 18 belegen Edammer kazen, gerookt vlees en Pruisisch roggebrood gegeten. De 51 pond boter was speciaal bij de president-schepen van het dorp Kessel aan de Maas besteld.¹¹⁶ Door 'de mennicheijt van de nieuwe meesters daer 't ghildt [...] mede is versterckt' werd nog meer bier en boter gehaald.¹¹⁷ De timmerlieden maakten het op en rond Sint Jeronimusdag (30 september) 1675 gezellig. In de jaren tachtig van de zeventiende eeuw mochten de eerste twee dagen de vrouwen van de gildenbroeders mee teren. De derde dag was de manendag. Naast de gebruikelijke drinkgelagen aten de mannen en vrouwen schapenvlees, ham, kaas, brood, selderij en andere groenten. Tussendoor werd pijp gerookt en gekaart, terwijl muzikanten de feestvreugde vergrootten.¹¹⁸ Ook de linnenwevers lieten vrouwen toe. Voor kinderen, leerjongens of 'spoelders' was het na de ongeregeldheden van 1656 verboden om aanwezig te zijn. Zij kregen de zwarte piet toegespeeld. Voor sommige kinderen maakten de dekenen een uitzondering: 'het suygende kynt' mocht

110 Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 2001, pp. 359–362. Zie ook: Clarke, *British clubs*, 2000.

111 Marc Jacobs spreekt over deze 'overgangsrituelen' in de sfeer van 'economie van symbolische goederen' (Jacobs, 'Sociaal kapitaal, verenigingsleven', 2000, pp. 1–13). De auteur verwijst naar Bourdieu, 'Economisch kapitaal', 1989, pp. 120–141.

112 Dekker, 'Handwerkslieden en arbeiders', 1992, pp. 114–115 en Farr, *Artisans in Europe*, 2000, p. 260.

113 AG 14, 12 augustus 1617.

114 AG 187, 1663–1664.

115 AG 153.

116 Het Maasland was vermaard om zijn boter.

117 AG 187, rekening kramers 1663–1664.

118 AG 348, rekeningen timmerlieden. Het kaartspel genoot een grote populariteit onder hoog- en laaggeplaatsten. Zie Vos, 'Een tric-tracbort', 1999, pp. 60–77; Farr, *Artisans in Europe*, 2000, pp. 267–275 en Brennan, *Public Drinking and Popular Culture*, 1988.

met moeder mee.¹¹⁹ Op de teerdag van het goud- en zilversmedengilde konden de ongetrouwde meesters hun moeder meenemen.¹²⁰ In 1698-1699 was er sprake van de 'droevige staet' waarin de kas van het bakkersgilde verkeerde. Op 13 november 1698 noteerde de kashoudende deken: 'eenen droogen kerckhoff gehad. Ider op zijn eijghen pintie'. In dat jaar bedroegen de totale inkomsten 12 gulden en werd ruim 319 gulden uitgegeven.¹²¹ In 1711 hield het gilde 'kerckhoff' in De Pauschoed over de belangrijke vraag: 'ofte men de reekening soude doen op zijn eijgen pintje'. Daarover werd 'eenpaarlijk geroepen: neen'. Evenals de jaren ervoor waren de uitgaven vele malen hoger dan de inkomsten.¹²² Toch wilden de broeders de dronk niet uit eigen beurs betalen. In 1719 werd echter drastisch ingegrepen in het uitgavenpatroon. De dekenen belegden een vergadering waar de gezamenlijke bakkers het voorstel van het gildenbestuur aannamen om het drinken op kosten van het gilde af te schaffen. Het leek veel beter dat er van de eigen portemonnee werd gedronken, 'te weten dat een ieder dan sou kunnen soo veel drinken als 't hem behagden!'¹²³ Daarmee deden de broeders afbreuk aan de solidariteit. De rijke bakker betaalde niet meer voor de arme collega.

De gezamenlijke maaltijd op de 'teerdag' van de schilders stond in het teken van vrede en harmonie. De gildenkaart uit 1546 bevatte een artikel met de bepaling dat op de teerdag de ene gildenbroeder geen geschil tegen de ander mocht hebben.¹²⁴ Met elkaar eten en drinken impliceerde dat men vertrouwen in elkaar stelde.¹²⁵ De fraaie bekers waaruit de broeders bij hoogtepunten dronken, en zoals ook de schutters die bezaten, verwezen naar de waarde die het gilde hechtte aan het met elkaar klinken. De kramers hielden in 1664 'een merckelijcke som van penningen' over. 'Ter eeren vant ghildt' besloten ze 'eenen freijen gedreven Silveren drinckcop ofte croes' te laten vervaardigen. De bokaal met het deksel, door zilversmid Dirck Pas vervaardigd, woog '28 onssen en 11 engelse tot 58 stuivers de ons' en kostte 110 gulden, inclusief het kastje waar de fraaie beker in kon pronken.¹²⁶ Op de bewaarde beker uit 1664 staan onder meer de volgende dichtregels gegraveerd:

*Laet van mijn randt u gragen mondt,
Of maeckt my leegh tot in den grond*

Met een teugje wijn of bier was geen verbroedering mogelijk; net als bij de schutters moest de beker tot op de bodem worden geleegd.

119 OSA H/P 3694, 24 oktober 1656.

120 AG 313, 1667-1668.

121 AG 121, rekening bakkers 1698-1699.

122 AG 121, rekening bakkers 1711-1712.

123 AG 121, rekening bakkers 1718-1719.

124 Handschrift van Heurn, fol. 13 vo. De boete bij overtreding bedroeg drie gulden.

125 Farr, *Artisans in Europe*, 2000, p. 260.

126 AG 187, 1663-1664; Koldewij, *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, 1986, pp. 206-207. Naast de beker uit 1664 bezat het gilde een zilveren bokaal uit 1643 en twee fraaie kristallen wijnroemers (Ebeling, 'Het Kramersgilde', 1907, pp. 154-157). Het ligt voor de hand dat de andere gilden eveneens bekers bezaten, zoals de goud- en zilversmeden die in 1774 over 23 roomers 'ten gebruyke van het gilde' en een glazen bokaal beschikten (AG 317). Er zijn enige inventarissen overgeleverd, die voornamelijk een opsomming van documenten laten zien. Omdat slechts een enkel gilde een eigen gildenhuis bezat, is het aannemelijk dat veel gildenbekers in de herberg werden bewaard waar de gilden vergaderden en 'teerden'.

In 1663/1664 door zilversmid Diederick Pas in opdracht van het bestuur van het kramersgilde vervaardigde zilveren bokaal bekroond met een kramer. Aan de binnenzijde van de beker langs de bovenzijde staat het volgende: *Laet van mijn randt u gragen mondt, of maeckt my leegh tot in den grondt. En vult u buck, magh en anders. Dit willen al myn seven vaders. Anno 1664.* De seven vaders waren de bestuursleden. Evenals bij de andere gilden vloeyde ook bij de jaarlijkse gildenmaaltijd van de kramers wijn en bier rijkelijk; mits de kas het toeliet (Noord-Brabants Museum).

Regelmatig ontstondenrijvingen tussen bestuur en gildenbroeders over de uitgaven van de dekenen. Toen halverwege de achttiende eeuw de bodem van de kas van de kramers zichtbaar was, richtten de broeders en zusters hun woede op het gildenbestuur. Uit de rekening was gebleken dat zeer grote sommen van het inkomen van het gilde waren besteed aan maaltijden en drank, in plaats van behoeftige gildenbroeders te ondersteunen.¹²⁷ De kas van de linnenwevers liet rond die zelfde tijd niet toe dat de gezworenen meer dan drie gulden en zes stuiver per jaar uitgaven.¹²⁸ De magistraat was van mening dat verschillende dekenen geld verspilden.¹²⁹

127 Jaar 1744. Zie: Ebeling, 'Het kramersgilde', 1907, pp. 114-115.

128 OSA H/P 3694, 1 mei 1732 (vgl. AG 304, rekening 1732-1733).

129 OSA H/P 352, 23 augustus 1732.

Naarmate de zeventiende eeuw vorderde, klonk de roep om matiging steeds luider. De Bossche magistraat stelde de uitgaven aan de maaltijden en verteringen van de corporaties in hun vergaderingen aan de orde.¹³⁰ De lakenverkopers en de kleermakers waren door de 'grote verteringen' zoals in 'voorgaande tijden', in financiële moeilijkheden geraakt. Hun werd te verstaan gegeven de komende vier jaar geen geld meer aan grote verteringen uit te geven.¹³¹

Bij de verteringen van de gilden kon het er overigens wild aan toe gaan. De teerdag van de kramers in 1663 eindigde in een slagveld. Er werden talloze gebroken kannen en glazen geteld 'alsoo der uyt enige rusie heel opt leste den geheele taeffel mitte kannen en glazen om werden gestooten.' Dit was waarschijnlijk de reden waarom dienaars van de hoogschout de wacht hielden bij de poort van de Handboogbogaard waar de festiviteiten plaatsvonden.¹³² De dekenen van het linnenweversgilde, die een klagende herbergier te woord moesten staan, constateerden dat op de dag van Sint Severinus, de patroondag, 'veel onbetamelijke dingen' geschied waren. De waarde van de gezamenlijke maaltijd die 'tot ambachtseer ende welvaeren' diende, was nu te grabbel gegooid. Het was een 'schande voor het ambaght ende tot spot van anderen ambachten'.¹³³

In 1700 bespraken de schepenen het toenemende aantal 'clagten over de disordre ende groote verteringe' door de gilden.¹³⁴ Er werd een commissie ingesteld om de zaak uit te zoeken, maar zoals vaker, bleef een rapportage uit. Tien jaar later werd opnieuw een commissie ingesteld toen de regenten van het zinnelooshuis zich ook bezondigden aan grote verteringen.¹³⁵ Erg uitvoerig zijn de discussies niet verslagen, misschien spraken de heren er ook niet veel over. Het was natuurlijk onaangenaam om met het bezuinigingsmes in plezierige aangelegenheden te snijden; de stadsbestuurders deelden namelijk zelf ook in deze zonde. Bij vernieuwing van de schepenstoel at men uitgebreid en dan was er de jaarlijkse vismaaltijd met Rijnse wijnen en niet te vergeten de maaltijden met gasten of de vele andere gelegenheden waarbij het glas werd geheven.¹³⁶ In die tijd speelde ook een andere factor mee. Het 'natuurlijke leven'¹³⁷ diende ingeperkt en lichaam en geest beheerst te worden, ontwikkelingen die een onderdeel vormden van een algemeen Europees patroon.¹³⁸ Het bestuur van De Jonge Laurieren of het Gilde van Sinte Barbara, een van de Bossche rederijkerkamers, trachtte in 1631 zijn gildenbroeders in rijmvorm op beschaafd gedrag te wijzen.¹³⁹

130 Ook in de zuidelijke Nederlanden was dit het geval: Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 2001, p. 357.

131 OSA H/P 418, 1 april 1689.

132 AG 187, rekening kramers 1663-1664.

133 OSA H/P 3694, 24 oktober 1656. De slagers konden het ook bont maken bij het afhoren van de rekening. In 1774 noteerden de dekenen dat op die dag 'enige van onse broeders onbequaam dronken' waren (AG 153, maart 1774).

134 OSA H/P 327, 14 april 1700.

135 OSA H/P 337, 3 januari 1710.

136 Vos, 'Smakelijk eten', 1996, pp. 93-94.

137 Van Deursen, *Kopergeld II*, 1978, pp. 32 ev.

138 Vgl. Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens*, 1991; Burke, *Volkscultuur in Europa*, 1990, deel 3: 'Veranderingen in de volkscultuur'; Spierenburg, *De verbroken betovering*, 1988.

139 OSA H/P 3419, fol. 344ro.-349ro.

3: Ghij die Bacchus volght, en drinckt groote teugen,
 Hout u in eten ende in drinken maetelijck,
 Wilt u bij 't geselschap niet als verkens veugen,
 Brenght niemanden maete, sulck werck is haetelijck,
 Off ghij breuckt twee stuyvers. Leeft altijt staetelijck:
 Wie hier meer eet oft drinckt, dan hij can verdraegen,
 Dat hij daer quaelijck affvaert, gulsich, ongelaetelijck,
 Die breuckt vijff vier, des wilt in sulck verdraegen,
 Maer sijt heus en sober, 't sal elck behaegen.

6: Wie hier deur kijvagine vechtinge maect,
 Soo dat hij iemanden quetsten, off oock wonden
 Met cannen off messen, dat den bloede raeckt,
 Soo dat nootelijck is, dat hij waer verbonden,
 Die schult in de saecke heft, verstaet d'oirconden,
 De gemeijn caemer salmen ontbieden met den knecht,
 En sullen daer int gemeijn den breuck vermonden,
 Opt 'd minsten twee oncen silvers, ten is niet slecht:
 Vuyt gescheijden den heere sijn behoorlijck recht.

De boodschap was bestemd voor de rederijkers, maar ook in de resoluties van de stadsregering en de ambachtsgilden treffen we, minder poëtisch, regels aan die gildenbroeders in toom moesten houden.

Die regels hebben iets van een vrome wens. Uit de rekeningen van de gilden blijkt dat ondanks beperkingen de broeders en zusters met regelmaat gezamenlijk in groter of kleiner verband met elkaar bleven eten en drinken.

Attributen

Zoals dat bij elk gilde gebeurde, kwamen ook de dekenen van het Lucasgilde, de corporatie van de schilders, beeldsnijders, borduurwerkers, legwerkers en glazenmakers, na het boekjaar bij elkaar voor een plechtigheid. De gildenkoffer werd dan overhandigd aan het nieuw gekozen bestuur. De oudste afgaande deken ondertekende een overdrachtsakte waarbij hij verklaarde dat hij de koffer waarin zich 'vier boecke, het silver kasiedt (zegelstempel) ende het vendel sonder stock ende baert' bevonden, aan de nieuw aangetreden voorzittende deken overgaf, waarna de glazen rondgingen.¹⁴⁰ De bakkers borgen naast de waardevolle papieren hun zilveren begrafenisschilden in de kist,¹⁴¹ het schippersgilde 'verscheijde boeken en papieren het gemeene schippersgilde rakende'.¹⁴² Van Heurn verwijst naar de schrijnwerkers die het rekeningboek in een kist

¹⁴⁰ AG 375. In de rekeningen van de gilden wordt deze 'rituele' inspectie ieder jaar vermeld. Bijv. de schrijnwerkers in 1720: de kist geopend door dekenen en gezworenen en 'alle papieren doorsien' en in bewaring gegeven van 'Vrouw Vinck' (de eigenares van de herberg waar de schrijnwerkers vergaderden) 'en verteert 8 gl.' (AG 267). Voorts inventarisatie inhoud gildenkist bakkers in 1678: AG 112.

¹⁴¹ AG 112, ca. 1680.

¹⁴² NA 3072, fol. 92.

met drie sloten moesten bewaren. De kist werd aan een van de dekenen in bewaring gegeven. De drie sleutels werden ter bewaring aan twee dekenen en een gezworene overhandigd.¹⁴³ Een ernstig conflict met de schrijnwerkers vormde in 1676 de aanleiding tot het nietig verklaren van privileges door de stadsregering en inbeslagname van de koffer met documenten. Hangende het onderzoek naar een nieuwe kaart verordonneerde de Staten-Generaal de stadsregering de kist met documenten aan het gilde terug te geven.¹⁴⁴ In de kist bevonden zich vijftiende- en zestiende-eeuwse privileges en 'een parquementen brieff behelsende een forme van een caerte 't voors(eide) gilde' die in 1354 door schout en schepenen aan het gilde was verleend, alsmede leerbrieven, het zegelstempel van het gilde en een merkijzer.¹⁴⁵ De archivalia waren voor de ambachtsgilden van groot belang; het teruggrijpen op rechten, het aanpassen van oude privileges of het ontwerpen van nieuwe regels kon slechts gebeuren met verwijzing naar de bewaarde voorrechten van vaak respectabele ouderdom.

De timmerlieden lieten in 1676-1677 een vaandel maken van 'armosijn met zijn kwasen', dat twintig jaar later werd vervangen door een nieuw vaandel.¹⁴⁶ In de achttiende eeuw werd het vaandel herhaalde malen gerepareerd.¹⁴⁷ De schrijnwerkers bezaten eveneens een vaandel dat bij het doen van de rekening, bij de installatie van nieuwe meesters of op de patroondag, een moment waarop het gilde zich aan de stedelijke gemeenschap kon presenteren, werd uitgestoken.¹⁴⁸ Het vaandel van de speldenmakers was in 1767 versleten. Eenparig besloten de broeders een nieuw vaandel te laten vervaardigen. Nadat de dekenen 'hunnen naams in het zelve hadden [doen] stellen' werd het vaandel aan de broeders getoond. Over het vaandel was iedereen tevreden, maar een aantal speldenmakers vond het maar niets dat de namen van de dekenen op het vaandel prijkten. Zij eisten dat die verwijderd werden. Uiteindelijk velde het stadsbestuur het oordeel. De namen mochten er op blijven staan, maar het vaandel mocht niet worden uitgestoken.¹⁴⁹ Gereformeerde protesten tegen gildenvaandels, waar waarschijnlijk de patroonheilige op was afgebeeld, klonken nooit, ook niet uit de monden van de predikanten.

Bij de aanstelling van Willem IV als stadhouder in 1746 besloten de dekenen van het kramersgilde hun kamer te 'illumineren' en schaften zij oranjelint aan om het gildenvaandel mee te versieren. Bij het afhoren van de rekening werd overigens wel opgemerkt dat de uitgaven voor het Oranjefeest aan de hoge kant waren.¹⁵⁰ De stad zelf pakte trouwens in 1746 en het jaar daarna, toen de Prins de stad bezocht, flink uit voor feestgedruis.¹⁵¹ Opmerkelijk is de liefde te noemen van de katholieke slaggers voor het

143 Handschrift Van Heurn, fol. 107vo.

144 OSA H/P 294, 4 september 1676.

145 NA 2783, fol. 512, 20 oktober 1676.

146 AG 348, 1676-1677 en 1696-1697.

147 Bijv. AG 348, 1738-1739 en 1745-1746.

148 AG 267, 1720-1721: Volgens de rekening werd 'het vendel al de reijse uyt gesteken'.

149 OSA H/P 3678.

150 OSA H/P 3486.

151 OSA H/P 1638 en 1639, stadsrekeningen 1746-1747 en 1747-1748.

Oranjestad. In de inventaris van hun goederen uit 1778 noteerden zij een 'vlag en stang welke gebruykt word bij heuggelijke gedenktijden rakende het huys van Orange en Nassau etc. etc. etc'.¹⁵² Dat door toedoen van een protestantse voorvader privileges, ook van de ambachtsgilden, waren afgeschaft deerde de slagers kennelijk niet meer. De aandacht voor Oranje betrof de ambachtsgilden bij het bovenlokale. De lokale corporaties deelden in de eenheid van de staat en drukten het groeiend nationaal besef uit,¹⁵³ ook in de hoofdstad van een Generaliteitsland.

Naast vaandels en privileges ontleenden de gilden ook aan andere attributen hun identiteit.¹⁵⁴ Zo bezat het kramersgilde een kroonluchter. De rekening van 1663-1664 vermeldt dat de kroon, 'in de kerck hangende ofte gehangen hebbende'¹⁵⁵ nergens meer te vinden was. Andere 'mobelen', vaandels en haakbussen waren eveneens spoorloos.¹⁵⁶ Het metershoge, door Joh. de Langhe geschilderde gildenbord van de kramers wees de leden met verwijzingen naar Bijbelteksten op het belang van een eerlijke handel en wandel. Het ideaal van de burger was immers deugdzaamheid en betrouwbaarheid.¹⁵⁷ Het bord, op de randen versierd met geschilderde handelsattributen, hing in 1658 in de Sint-Jan boven de plaats waar zich ooit het gildenaltaar van de kramers bevond.¹⁵⁸ Met eerbied gingen de gildenbroeders met deze voorwerpen om. Voor 1629 bevonden de kisten of koffers zich waarschijnlijk in de Sint-Jan, bij het gildenaltaar,¹⁵⁹ nadien bij de eerste deken thuis of op de gildenkamer in de 'stam' herberg.

Behuizing

In Zuid-Nederlandse steden als Gent en Brussel raken we onder de indruk van de macht die de gilden bezaten. In veel steden in het Zuiden waren de gildenhuisen opvallend, groots en fraai. De indrukwekkende gildenhuisen getuigen niet alleen van de rijkdom van de ambachten, maar vertellen eveneens dat het bij de gilden om hun prestige ging.¹⁶⁰ Het bezit van een fraaie façade was een uiting van corporatieve macht. Ongetwijfeld kan van image-building gesproken worden.¹⁶¹ Dambruyne merkt op dat in de noordelijke Nederlanden de gildenhuisen nauwelijks zichtbaar waren in het stedelijk landschap.¹⁶² 's-Hertogenbosch plaatst Dambruyne voor een dilemma.

¹⁵² AG 162.

¹⁵³ Frijhoff, 'Feesten in de 18de eeuw', 1996, p. 21.

¹⁵⁴ Symbolen, woorden en gebaren scheppen orde en dragen bij aan identiteit. Anderzijds kunnen ze ook beledigend zijn en tegen de orde ingaan (*Hands of honor*, 1988, p. 154).

¹⁵⁵ Welke kerk hiermee bedoeld wordt, is onduidelijk. Het in 1658 geschilderde gildenbord kwam in de Grote of Sint Janskerk te hangen. Of de kroon zo aanstootgevend was dat deze rond 1630 uit de Sint-Jan werd verwijderd of dat deze in een schuurkerk werd geplaatst, is niet bekend.

¹⁵⁶ AG 187, 1663-1664. Prak vermeldt kroonluchters van gilden in de Utrechtse Buurkerk ('Politik, Kultur und politische Kultur', 2000, p. 79).

¹⁵⁷ Zie bv. Haks, 'Een wereldbeeld', 1998, pp. 113-137.

¹⁵⁸ Graas, 'Het protestantse verleden', 1993, pp. 241-242.

¹⁵⁹ Bijv. Schoenmakerskist: AG 159a, 1628-1629.

¹⁶⁰ Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 2001, p. 363; Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 2002, pp. 90-103.

¹⁶¹ Lis en Soly, 'Ambachtsgilden in vergelijkend perspectief', 1997, p. 21; Dambruyne, 'Corporative capital', 2006, pp. 194-223.

¹⁶² Dambruyne, 'Corporative capital', 2006, p. 204. In enkele steden in Noord-Nederland stonden ook fraaie gildenhuisen, zoals in Deventer en Dordrecht. In de laatste stad bezat het Groot-Schippersgilde in de veertiende eeuw zelfs een gildenhuis

In tegenstelling tot wat we van een Zuid-Nederlandse stad zouden verwachten, kan van de onderkomens van de Bossche gilden niet gezegd worden dat dit spectaculaire gebouwen waren. Behoudens wellicht In Sinterclaes, het huis van de kramers, dat tegen de rechterzijde van het stadhuis was aangebouwd. In 1599 verkochten de kramers het huis aan de stad.¹⁶³ Of de kramers in de zeventiende eeuw een eigen onderkomen hebben gehad, is niet duidelijk. In 1710, toen de stadsregering zich zorgen maakte over de vertering van de gilden, richtten de dekenen van de kramers zich tot de magistraat en verzochten een gildenkamer. Daarvoor gaven ze twee redenen op: kostenbesparing en representatie. Omdat het kramersgilde iedere keer moest uitwijken naar herbergen of naar de schuttersbogaarden voor bijeenkomsten, voerden de dekenen aan dat zij wel minder wilden uitgeven, bijvoorbeeld aan de maaltijden, maar dat het huren van een ruimte niettemin veel geld kostte. De dekenen verlangden de kamer boven de Orthenbinnenpoort, 'het welk mede soude connen dienen tot een siraet in dese stadt.'¹⁶⁴ Dat werd hun toegestaan. De kamer van de kramers werd overigens in noodgevallen door de stedelijke overheid gebruikt voor het algemene nut.¹⁶⁵ Volgens Ebeling zag de kamer er (in 'normale' omstandigheden) 'vrolijk en net' uit, want ze deed niet alleen dienst voor vergaderingen, maar ook voor gezellige bijeenkomsten.¹⁶⁶

Het 'oprichten' van een chirurgijnskamer hield eveneens verband met het geld dat aan de maaltijden werd uitgegeven. Tot die tijd betaalden intredende meesters met een maaltijd, vanaf dat jaar – 1663 – werd een groot gedeelte van deze kosten aangewend voor een kamer 'streckende tot merckelijck voordeel ende nuttticheijt der chirurgijns'.¹⁶⁷ De kamer van de chirurgijns was niet alleen bestemd voor vrolijke bijeenkomsten, maar ook om in het vak onderwezen te worden.¹⁶⁸ De kamer van het gilde der kraankinderen zal geen sieraad voor de stad zijn geweest. Zij zochten een onderkomen en kregen bij de haven een 'huysken tot haer gerieff'.¹⁶⁹ Het was meer een wachthuisje en schuilhut dan een huis waar de broeders bijeenkomsten konden houden. Begin achttiende eeuw bezaten de schippers een kamer bij de weduwe Kievits aan de Breede Haven. Uit de inventaris van de kamer die in 1729 werd opgemaakt, blijkt dat deze ruimte niet alleen voor vergaderingen was ingericht, maar ook de gezelligheid diende. Naast rituele voorwerpen, zoals begrafenisschilden en zes groene kussens voor de be-

met een kapel en een gasthuis (over Deventer: Te Brake, *Regents and Rebels*, 1989, p. 17; over Dordrecht: Palmen, 'De gilden en hun sociale betekenis', 1998, p. 207).

163 Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen III*, 1914, pp. 459-461.

164 OSA H/P 621, 29 maart 1710.

165 In 1747 sloeg de stad veel voedselvoorraden in met het oog op een eventuele belegering door de Fransen. Zo werd 30.000 pond kaas gekocht en in de kamer van het kramersgilde opgeslagen (Gudde, *Vier eeuwen garnizoen*, z.d., p. 166). In 1751 stelden de kramers, nadat de blokmeesters van de Markt dreigden de deur in te trappen, de kamer ter beschikking om voor het hoge water gevluichte arme buurtbewoners in onder te brengen (Kappelhof, *Voorlopige inventaris van het Archief van het Blok van de Orthenstraat en het Orthenende*, 1979, resolutie blokmeesters Orthenende, 21 maart 1751).

166 Ebeling, 'Het kramersgild', 1907, p. 151. Het bestuur mocht voor een jaarlijkse 'recreatie' volgens een schepen-resolutie uit 1744 niet meer dan 100 gulden uittrekken. Zie ook: Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen I*, 1910, pp. 119-120.

167 OSA H/P 288, 1 augustus 1663.

168 NA 2743, 27 februari 1665. In deze attestatie voor notaris Boons uit 1665 verklaarden zeven chirurgijns dat zij op de chirurgijnskamer waren en daar de 'eerste lesse' van Laurens Donckers, professor in de medicijnen en 'prelector der chirurgijns' bijwoonden, die overigens uitliep op een scheldpartij van Donckers tegen zijn collega Cocq van Kerckwijk.

169 OSA H/P 291, 6 mei 1671.

Het zogenaamde blok op de Markt waarin zich de Vleeshal bevond (gedeelte van de door J. Everts vervaardigde tekening van het zogenoemde Schermersoproer in 1579; Stadsarchief).

stuursleden, bevonden zich in enkele kasten tinnen kannen, schotels, pinten, tabakscomforen en een mosterdpot. De houten 'piskuyp' ontbrak evenmin.¹⁷⁰

Op de Markt tegenover het stadhuis stond het vleeshuis, 'een zeer oud gebouw en bynaer met huizen omringd'.¹⁷¹ De Vleeshal diende eerst als Lakenhal, maar na het verval van de lakenhandel kwam de hal in handen van de slagers. Boven de hal bevond zich de kamer van de rederijkers van het Barbaragilde.¹⁷² In het vleeshuis stonden de banken van de slagers. Daar alleen mochten ze hun vlees verkopen. Aan het einde van de achttiende eeuw bevond de hal zich in slechte staat en werden de broeders opgeroepen hun steentje bij te dragen om het verval tegen te houden.¹⁷³ De hal diende niet alleen voor de verkoop van vlees, maar was ook een trefpunt van de bevolking. Er werd in de hal veel sterke drank genuttigd. In 1742 blijken van de twaalf Bosschenaren die naast de Vleeshal woonden en 'soopjes' schonken, er acht slager te zijn.¹⁷⁴ Ruim twintig jaar later vreesden dienstboden van deftige families door de benevelden 'gedeboucheerd' te worden.¹⁷⁵

De onderkomens van de Bossche gilden staken dus schril af tegenover de Zuid-Nederlandse gildenhuizen, hoewel de ambachtsgilden in de late middeleeuwen machti-

170 NA 3072, fol. 92. Zie over 'bezitsinventarissen' van ambachtsgilden: Dambruyne, 'Corporative capital', 2006.

171 Van Sasse van Ysselt III, 1914, p. 530.

172 Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen* III, 1914, p. 532.

173 AG 136, 11 oktober 1770.

174 OSA H/P 3311, Wijk A.

175 AG 153, 2 januari 1766.

ge corporaties waren.¹⁷⁶ Een indrukwekkend raadhuis vertelt iets over de stad, over hoe het stadsbestuur over zichzelf en de stad die het regeert denkt. Een fraai gildenhuis diende een zelfde doel: versterking van de gildenidentiteit en sociale presentatie. In 's-Hertogenbosch was er nauwelijks sprake van investering in deze vorm van sociaal kapitaal. Als we de totale afwezigheid van schuttersstukken eveneens in beschouwing nemen, stond image-building bij zowel de ambachtsgilden als de schutterijen laag genoteerd.¹⁷⁷ Dit komt overeen met wat Burke constateerde. 'Conspicuous consumption', de consumptievorm die specifiek gericht is op het trekken van aandacht en het verwerven van sociaal prestige, kwam in de Republiek, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Italië, weinig voor.¹⁷⁸ Ook toen Den Bosch nog tot de zuidelijke Nederlanden werd gerekend, besteedden de ambachtsgilden nauwelijks geld aan onroerend goed waar mee gepronkt kon worden. Dambruyne suggereert dat in de noordelijke Nederlanden het geld dat de ambachtsgilden overhielden omdat zij niet in deze vorm van image-building investeerden, ten goede kwam aan een sociaal-verzekeringstelsel.¹⁷⁹ De Bossche ambachtsgilden hadden voor dat laatste echter evenmin veel oog.

Religie

Tot de Reductie waren de gilden innig verbonden met de katholieke kerk. In de middeleeuwse gildenreglementen was het wereldse met het gewijde verstrengeld.¹⁸⁰ De omgang met het heilige was de gildenbroeders vertrouwd. De gilden manifesteerden zich in en rond de kerk. De processies die door de stad trokken, bekrachtigden de een-dracht en harmonie in de stad,¹⁸¹ waren een afspiegeling van de sociale hiërarchie en de plaats die de ambachtsgilden in de optocht innamen hield verband met hun politieke invloed en macht.¹⁸² In de Sint-Janskerk lieten de gilden in de katholieke periode bij de altaren van hun patroonheilige 'singende missen met musyck ende diversche instrumenten celebreren'¹⁸³ en werd er gebeden voor overleden broeders. Uit de rekeningen

176 Goudriaan legt een verband tussen de aanwezigheid van 'monumentaal nalatenschap' en de machtspositie van de gilden: Goudriaan (red.), *De gilden in Gouda*, 1996, p. 23. In Gouda stonden geen indrukwekkende gildenhuisen, maar de gilden bezaten dan ook geen politieke macht in tegenstelling tot de Bossche gilden.

177 Politieke macht wordt door auteurs als Dambruyne gekoppeld aan de drang tot representatie. Verderop zal blijken dat de Bossche ambachtsgilden in tegenstelling tot de gilden die in andere steden in de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen politieke macht bezaten, ook geen eigen gildengraven bezaten.

178 Burke, *History and social theory*, 1992, p. 69.

179 Dambruyne, 'Corporative capital', 2006, pp. 214 en 220-223.

180 Hermesdorf, *Rechtsspiegel*, 1980, pp. 71-72; Muchembled, 'Omgangsvormen en rituelen', 1991, p. 102.

181 Santing, 'Tegen ledigheid en potverteren', 1998, p. 52; Farr, *Artisans in Europe*, 2000, pp. 258-259; Goudriaan, 'Gilden en broederschapen', 1996, p. 34.

182 Zie de inleiding van Essink, *Inventarisen* (z.d.). Voorts Verleynen, *Ambachten en Contrareformatie*, 2000, pp. 62-63 en 94. Kronicus van Molius: 'De derde stand is die van de stedelingen en het gewone volk dat zich op handel en nijverheid toelegt en naarstig winstgevendende ambachten uitoefent. Bij plechtige optochten lopen zij om zich te vertonen. In volgorde van belangrijkheid in een stoet van achttien of meer gelederen. In het eerste gelid lopen de smeden die hun ambacht op een of andere wijze in ijzer of tin beoefenen; dan volgen de molenaars, dan de bakkers, vervolgens de wol- en linnenwevers, dan de schoenmakers en leerlooiers, en daarna de snijders en korenkopers, de slaggers, de visverkopers, de bontwerkers, de handschoenmakers, de speldenmakers, de kuipers, de ververs, de steenhouders, de chirurgijnen enz.' (pp. 67-69).

183 Zie bv. AG 159a, 1624-1625.

Sint Romuldus, de patroon van de korenkopers. Aan de voeten van de heilige een zak koren; op de achtergrond het Bossche stadhuis. Schilderij van A. Bloemaerts (Noordbrabants Museum).

van de schoenmakers blijkt dat in het decennium voor de verovering van de stad een derde van de uitgaven bestemd was voor de altaardienst of processies.¹⁸⁴ De sociabiliteit was voor een groot deel georganiseerd rond kerkelijke rituelen. Voor 1629 waren de ambachtsgilden in het bezit van allerlei attributen voor het houden van missen en de altaren waren rijk aangekleed. Een jaar voor de inname van de stad liet het weversgilde voor het altaar van hun patroonheilige – Sint Severis – nog twee ‘armosijnen gordijnen met rabatten met groen sijde fraengien seer schoon ende amiabel’ vervaardigen.¹⁸⁵ De viskopers bezaten waarschijnlijk een ‘Kruisafname’ van de fameuze Jan van Scorel en boven het Sint Michielsaltaar van de kleermakers hingen mogelijk twee luiken van Jeroen Bosch die respectievelijk de geschiedenis van Judith en Holofernes en Esther en Mordechai voorstelden.¹⁸⁶ Van de opdrachtgever voor de laatste schilderijen weten we niets. Vernieling of verdwijning van de werken van Jeroen Bosch tijdens de Beeldenstorm in 1566 berust slechts op een veronderstelling.¹⁸⁷ Het schilderij kan evengoed in

¹⁸⁴ AG 175a; Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 1946, pp. 231–262. Vgl. voorts Goudriaan, ‘Gilden en broederschappen’, 1996, p. 22 en Verleysen, *Ambachten en Contrareformatie*, 2000.

¹⁸⁵ AG 305, 1627–1628.

¹⁸⁶ Mosmans, *De Sint Janskerk*, 1931, p. 333. Op 22 januari 1605 werd een inventaris opgemaakt van de ‘kerckelijcke ende autaelicke ornamenten toebehoorende totten altaer van Sinte Peeters’. De Jan van Scorel wordt niet vermeld (NA 2663). Zie voorts Koldewij e.a., *Jheronimus Bosch*, 2001, p. 67.

¹⁸⁷ Vandenbroeck, ‘Jeroen van Aken en ’s-Hertogenbosch’, 1990, p. 400 en Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch*, 1987, p. 166. Panhuysen (*Maatwerk*, 2000, p. 39) schrijft de verdwijning van de schilderijen toe aan de Beeldenstorm en verwijst daarbij naar het

1629 bij het verwijderen van de 'santenkraam' uit de Sint-Jan door het gilde zijn verkocht, net zoals dat bij de overige ornamenten van dit en andere altaren gebeurde.¹⁸⁸ Toen de boedel van Baudewijn Paijmans in 1636 werd opgemaakt bleek deze in het bezit te zijn van 'een gesneden stuck met duyvelen, gecoft van Heilig Christoffels altaer', het altaar van het bontwerkersgilde in de Sint-Jan.¹⁸⁹

In de Sint-Jan bevonden zich omstreeks 1550 52 altaren, waarvan bijna de helft – 22 – aan patroonheiligen van de ambachtsgilden waren toegewijd.¹⁹⁰ Aan die altaren droegen door de gilden betaalde priesters missen op. De heiligen die de gilden als patroon uitkozen, onderhielden veelal een legendarische relatie met het beroep dat de broeders uitoefenden.¹⁹¹ Het altaar van de heilige Agnes, vergezeld van haar attriboot (een lammetje), behoorde aan de olieslagers en molenaars, de schrijnwerkers vereerden Johannes evangelist 'in de kokende olie'¹⁹² en de heilige Ursula bij hun altaar en de viskopers de H.H. Barbara, Paulus, Martinus en natuurlijk Petrus. Religieuze motivering speelde een belangrijke rol bij de aankleding van de altaren, maar de gilden etaleerden daarmee ook weer hun sociale status.¹⁹³

Nadat in 1577 de Staten-Generaal vergeefs hadden getracht al het zilverwerk van de Sint-Jan inclusief dat van de ambachtsgilden te vorderen om achterstallige soldij te kunnen betalen,¹⁹⁴ moesten na de verovering van de stad in 1629, zoals reeds werd opgemerkt, alle altaren worden verwijderd, inclusief alles wat daartoe behoorde. De opbrengst van de verkoop vloede in de gildenkas. De ornamenten, de beelden en het koperwerk 'als andersins'¹⁹⁵ van het schoenmakersgilde brachten bij de verkoop ruim 372 gulden op. Dit bedrag werd na aftrek van de kosten belegd.¹⁹⁶ In de archieven van de ambachtsgilden zijn enkele lijsten van 'kerckelijke ornamenten' die in de jaren daarna werden verkocht, bewaard gebleven.¹⁹⁷ Naast missalen bezaten de gilden van de smeden, korenkopers en linnenwevers, volgens de verkooplijsten, veel priesterkleding, kandelaars, voorwerpen voor de heilige mis en reliekhouders.

In september 1629 werd de alledaagse omgang met het heilige op radicale wijze verbroken. Een breuk die moeilijk te verwerken was, juist omdat een belangrijk aspect van de collectieve identiteit daarmee verdween. Velen waren niet gewend om op heiligen-dagen te werken. De molenaars moesten in 1660 beloven dat zij 'haer heijlighe dagen

werk van Mosmans over de Sint-Janskathedraal uit 1931. Vgl. de opmerkingen van Paquay over het laat middeleeuws Rood Privilegeboek dat beschadigd zou zijn door beeldenstormers: 'Het Rood Privilegeboek: kroonjuweel van de stad' (ter perse).

188 Vos, 'Verdwenen gildenaltaren', 2001, pp. 86-90.

189 NA 2665, 9 juni 1636.

190 Zie Mosmans, *Sint Janskerk*, 1931, pp. 330-338; Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 1946, p. 237; vgl. Verleysen, *Ambachten en Contrareformatie*, 2002, hoofdstuk 3.

191 Thijs merkt op dat een heilige beroepsbeoefenaar vaak tot patroon werd gekozen om zo de 'eerbaarheid' van het vak te onderstrepen (Thijs, 'Religieuze rituelen', 1994, p. 239).

192 Volgens de overlevering werd Johannes onder keizer Domitianus in Rome in de kokende olie geworpen en vervolgens gezond en wel naar het eiland Patmos verbannen.

193 Dambruyne, 'Corporative capital', 2006, p. 210.

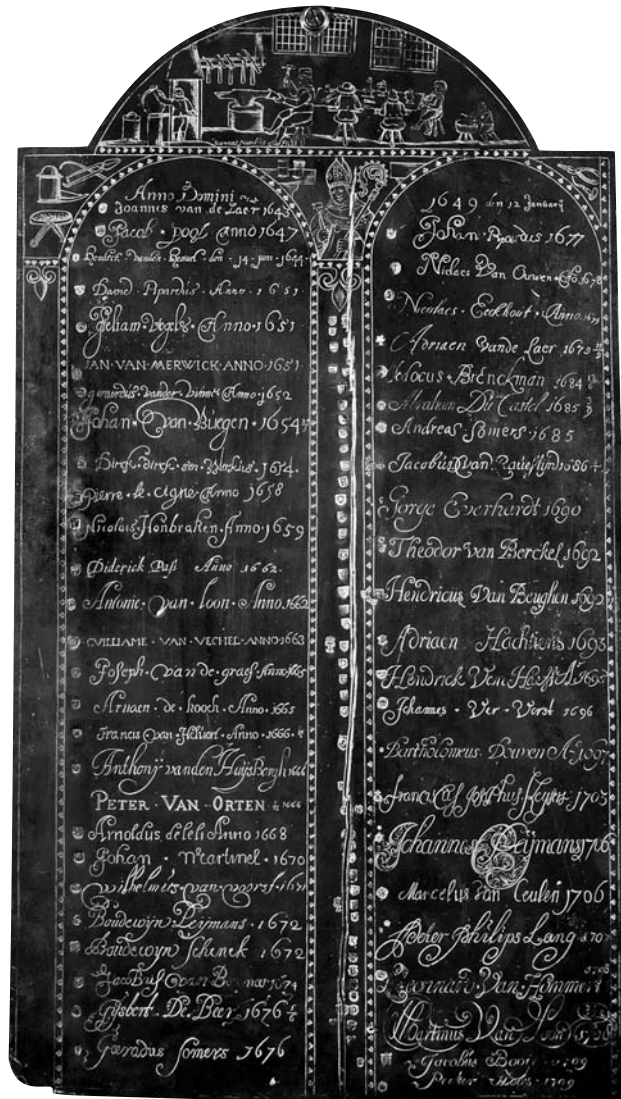
194 Peeters, *De Sint-Janskathedraal*, 1985, p. 58. Peeters vermeldt ook dat een jaar later de Staatse legeraanvoerder, de graaf van Boussu, opnieuw het zilverwerk vorderde.

195 Het schoenmakersgilde was in het bezit van een schilderij van 'het Oordeel' (AG 175a, 1624-1625).

196 AG 175a, 1631-1632.

197 Vos, 'Verdwenen gildenaltaren', 2001, pp. 86-90.

Koperen insculptatieplaat van het gilde van de zilversmeden. In deze plaat staan de namen van de meesters over de periode 1643-1709 gegraveerd. Boven de namen een smidse met arbeidende smeden en aan een werkbank een aantal leerjongens. Daaronder – in het midden – Sint Eligius of Sint Eloy in vol ornaat met mijter en staf en in zijn rechterhand een drijfhamer (Noordbrabants Museum).

niet en sullen vieren' en op die dagen gewoon graan zullen malen.¹⁹⁸ In een rekest van de knechten van de timmerlieden uit 1732 werd eveneens aan het vieren van de heiligendagen gerefereerd.¹⁹⁹ In deze jaren werkten niet alle ambachtslieden op een katholieke gedenk- of feestdag. Maria ten Hemelopneming was bijvoorbeeld een vrije dag die schrijnwerkers en timmerlieden in een herberg buiten de stad vierden.²⁰⁰

198 OSA H/P 287, 29 december 1660.

199 OSA H/P 352, 18 juli 1732.

200 NA 2701, 16 augustus 1666. Veel feestvierders en recreanten bezochten herbergen die net over de grens van de stad en het vrijdom lagen. Het bier was daar minder door accijnzen belast (vgl. Van Dun, Acht eeuwen uit 'n goei vat, 1998, pp. 45-52).

De eerste decennia na de Reductie wordt in de archivalia van de ambachtsgilden niet gesproken van katholieke activiteiten en religieuze beleving. Koldewij vermeldt dat de zilversmid Johannes Matthias in 1642 de patroonheilige van de edelsmeden in een koperen insculpatieplaat graveerde. De heilige bisschop Eligius of Eloy – een godvruchtig edelsmid uit de zevende eeuw – staat in vol ornaat onder het interieur van een zilversmidse afgebeeld, met mijter en staf, en als attribuut een drijfhamer in de rechterhand.²⁰¹ In een eerdere insculpatieplaat die de namen en keurmerken van meesters van 1538-1642 bevat, is geen afbeelding van de heilige geslagen. De koperen plaat die omstreeks 1709 vervaardigd werd toen de plaat van 1643 geen namen meer kon bevatten is wel versierd, maar ook daarop bevindt zich geen patroonheilige. Zou de uitgerekend in 1642-1643 vervaardigde insculpatieplaat met opzet de rooms-katholieke identiteit willen uitstralen?²⁰²

In 1678 vermeldden de bakkers hun patroon voor het eerst in de rekeningen. Zij lieten in dat jaar zilveren begrafenisschilden vervaardigen van Sint Audbertus, bisschop van Doornik in de zevende eeuw die zelf ook bakker was geweest.²⁰³ De in vol ornaat gestoken bisschop, patroon van vele bakkersgilden in de zuidelijk Nederlanden maar ook van Rotterdamse, Haagse en Dordtse²⁰⁴ bakkers, is op het schildje omgeven door de wapens van de Zeven Provinciën, de stad en de stadhouder. Misschien was de Vrede van Nijmegen, die in Den Bosch uitbundig werd gevierd,²⁰⁵ aanleiding om dit schildje te vervaardigen. De Bossche Sint Audbertus werd afgebeeld met 'Staatse' attributen, wellicht een poging om katholiek en protestant met elkaar te verzoenen. De bakkers noemden de patroondag met vermelding van de naam van de heilige voor het eerst in de rekening over 1695-1696. Op die dag huurde het gilde een kamer, werd er gegeten en bier gedronken.²⁰⁶ De bakkers waren ook in het bezit van een beeld van hun patroon. Het gilde kocht in december 1714 een lint voor Sint Audbertus waarmee 'hij' op zijn dag werd bekleed.²⁰⁷

Uit rekeningen van de schrijnwerkers, de slagers en de timmerlieden blijkt dat de gildenbroeders jaarlijks een mis lieten opdragen. De timmerlieden vermeldten de mis met de bewoordingen 'voor een jaerlijkse gewoonte', voor het eerst in de rekening over 1727/1728, in 1737/1738 wordt 'de heer Leopoldus' genoemd als priester.²⁰⁸ In de rekening van het schrijnwerkersgilde wordt eveneens bij de uitgavenposten 'de jaerlijkse gewoonte' (evenals bij de timmerlieden voor drie gulden) aangetroffen. De schrijnwerkers zijn eerder – 1712/1713 – en na dat jaar wordt in de rekeningen steeds

201 Koldewij, *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, 1985, pp. 150-153.

202 Vgl. Nijhof, 'Een 17^e eeuwse propagandapenning', 2001, pp. 21-22. Ruim een eeuw na de verschijning van protestantse propagandapenningen met onder meer dubbelkoppen van een kardinaal/nar of paus/duivel, werd een penning met een dubbelkop van paus/keizer en kardinaal/bisschop geslagen. De penning uit 1643 kwam in 1990 uit de modder van de Binnendieze te voorschijn. Nijhof, archeoloog, veronderstelt dat het dragen van de penning een daad van verzet was tegen de nieuwe machthebbers na het verbod op de openbare uitoefening van de katholieke religie.

203 Gerlach, 'Sint Audbertus', 1965, pp. 106-119. In 1709 werd het schildje gerepareerd (AG 121, 1709-1710).

204 Palmen vermeldt het begrafenisschild van de Dordtse bakkers waarop Sint Audbertus is afgebeeld met een hert, jacht-hoorn en twee planken met broden (Palmen, 'De gilden en hun sociale betekenis', 1998, p. 228).

205 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 374.

206 AG 121, 13 december 1695.

207 AG 121, 6 december 1714.

208 AG 348.

openlijker geschreven over katholieke rituelen en wisselen de omschrijvingen 'jaarlijkse dienst' en 'jaarlijkse mis' elkaar af. De slagers, tenslotte, spreken aan het begin van de achttiende eeuw van 'jaarlijkse dienst'; in 1739 droeg de priester op de dag na de viering van de patroondag een 'zingende misse van requiem op voor de gestorvenen van ons beenhackersgilde'.²⁰⁹

Een doorgestreepte post en een aantekening in de kantlijn van de jaarrekening van de linnenwevers over het jaar 1706-1707 lijkt op enig misnoegen van de gereformeerde gildenbroeders te wijzen. Deze lijken moeite te hebben met de betaling uit de gildenkas voor de jaarlijkse mis op Sint Severinusdag. De post 'den dienst gedaen voor het gemeen Ambacht, 2.10.o' is doorgestreept en in de marge staat de aantekening: 'den post kan niet gelden werden ende verstain in toecomende deselve noyt in rekeninge te brengen'.²¹⁰ Alles goed en wel, moeten de gereformeerde wevers hebben gedacht, maar wij wensen niet mee te betalen aan het opdragen van een mis. Hoe nu verder? Een notulenregister van het weversgilde is niet overgeleverd, doch uit een rekest van het weversgilde aan de stadsregering in 1712 blijkt dat de gereformeerde wevers geen bezwaar hadden tegen het opdragen van een mis, maar alleen tegen het meebetalen. De brief aan het stadsbestuur omvatte een verzoek om de missen te mogen bekostigen uit de opbrengst van de begrafenisgelden van katholieke broeders.²¹¹ De verhoudingen tussen katholiek en gereformeerd waren aan het begin van de achttiende eeuw kennelijk dusdanig genormaliseerd, dat een vraag over de bekostiging van een mis openlijk en rechtstreeks aan de stadsregering kon worden gesteld! De kanttekening in de jaarrekening over 1706/1707 was echter ook van tijdelijke aard. In 1764 werd 'de dienst vor de mees' gewoon weer opgevoerd onder de uitgaven van het gilde. Vanaf 22 oktober van dat jaar betaalden alle wevers mee aan het onderhoud van de priester.²¹² Overigens roept de kanttekening bij de rekening over 1706/1707 de vraag op of al niet veel eerder een mis op de patroondag werd opgedragen, maar pas in dat jaar de beurshoudende dekenen het waagden om een post voor de jaarlijkse mis op te voeren.

Hoe de linnenwevers omgingen met hun patroonheilige is niet bekend. Van de schrijnwerkers weten we iets meer. Het beeld van Sint Jan in de Olie lieten de dekenen ieder jaar – vanaf 1712 vermelden de rekeningen deze gebeurtenis – in de kerk brengen, waarna de knecht Sint Jan weer 'tuys' bracht.²¹³ De kerk zal een schuurkerk zijn geweest waar de broeders naar toe gingen. Wellicht was de thuishaven het huis van een van de dekenen, want een gildenkamer of -huis bezaten de schrijnwerkers niet. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de gildenknecht met het beeld en een gevolg van schrijnwerkers in een soort processie over straat trokken. Een uitbundige manifestatie zal het wel niet geweest zijn, want om onrust te voorkomen, waren katholieken gedwongen hun geloof in de verborgenheid te uiten. Het ritueel waarbij de heilige werd opgehaald en naar de kerk gebracht was vanzelfsprekend bekend en – misschien tegen wil en dank –

209 Rekeningen slagersgilde en AG 153, 6 maart 1739.

210 AG 304.

211 OSA H/P 3694, 24 augustus 1712.

212 AG 304.

213 Bijv. AG 264, 1712-1713.

in Den Bosch geaccepteerd. Uit niets blijkt echter dat deze actie onrust wekte. De gereformeerde predikanten, die toch een scherpe neus hadden voor uitingen van papisme, zwegen in alle talen.

De rekeningen vermelden dat het ophalen en wegbrengen van het beeld van Sint Jan in de Olie eenmaal per jaar plaats had. Na het ophalen van het beeld hielden de broeders 'de jaarlijkse dienst', waarvoor de priester drie gulden ontving.²¹⁴ Met het beeld zal niet hardhandig zijn omgesprongen, maar in 1734 kreeg het heiligenbeeld toch nieuwe handen.²¹⁵ Van Heurn, die in de tweede helft van de achttiende eeuw aantekeningen maakte over de geschiedenis van zijn stad, vermeldt dat de smeden 'de dag van Sint Elloo' vierden, maar dat dit laatste niet door de gildenbroeders gebeurde die 'den hervormden Godsdienst belijden'.²¹⁶ Waarschijnlijk gold dit laatste eveneens bij het schrijnwerkersgilde, maar wellicht ook bij andere gilden. De goud- en zilversmeden vermeldde al in 1711 de naam van de pastoor in de jaarrekening – Van Ghenen – terwijl zij de post 'den dienst in de kerk' reeds in de rekening van 1690 opnamen.²¹⁷ Aan het einde van de jaren tachtig van de zeventiende eeuw was de stadsregering gewoon op de hoogte van de mis op de jaarlijkse patroondag. De jaarrekeningen werden namelijk ieder jaar ter controle aan de schepenen, als opperdekenen, overhandigd. Op of rond Sint Michaël of Sint Jeronimus – respectievelijk 29 en 30 september – teerden de timmerlieden drie dagen. Uit de rekening van 1727-1728 valt op te maken dat een mis werd opgedragen – 'een jaarlijkse gewoonte'. Tien jaar later wordt de pastoor met name genoemd – heer Leopoldus. In tegenstelling tot de schrijnwerkers en bakkers repten de timmerlieden niet van een heiligenbeeld.²¹⁸

Evenals de slagers vereerden de kramers de Heilige Nicolaas.²¹⁹ In 1770 klaagden de gildenbroeders dat het beeld van de patroon er nogal vervallen uitzag en nodig moest worden opgeknapt.²²⁰ Ook zij vermeldde in hun rekeningen met naam en toenaam hun patroonheilige, de verering van hun dierbare beelden, de 'jaarlijkse dienst' en de naam van de priester die de mis opdroeg. Van hun godsdienstige activiteiten is niet veel bekend, maar uit een verzoek dat de kramers een jaar voor de kerkregeling van 1798 tot de municipaliteit richtten blijkt dat zij aan het opdragen van een mis op de patroondag veel waarde hechtten. Geruggensteund door het besluit uit 1795, waarin vrijheid van godsdienst werd afgekondigd, vroegen de kramers een vergunning om jaarlijks op Sint Nicolaasdag een plechtige Heilige Mis te laten doen, en de dag daarna nog een mis voor de overleden broeders en zusters van het gilde. Gezien het grote aantal kramers, van wie het merendeel katholiek was, wilden zij nu eindelijk in een echte grote kerk deze missen horen. Doelden zij met hun verzoek op de Sint-Janskerk? Overigens stelden zij, wanneer zij missen mochten houden, drie gulden ter beschikking van de gereformeer-

214 AG 267, 1719-1720.

215 AG 268, 1734-1735.

216 Handschrift van Heurn, fol. 53.

217 AG 313. Al eerder wordt een bedrag van drie gulden en drie stuivers uitgegeven 'an den dienst naer ouwer gewoonte'.

218 AG 348, 1727-1728 en 1737-1738.

219 Door Quirinus van Amelsfoort (1762-1820) in opdracht van de slagers geschilderd. Thans aanwezig in het Bossche stadhuis.

220 AG 136, 11 oktober 1770.

de diaconie, kennelijk een tegenprestatie aan hun gereformeerde gildenbroeders en -zusters. De municipaliteit nam geen beslissing en liet dit over aan de dekenen van het gilde. 'Hoe kranig en moedig staken de katholieke kramers het hoofd op, bijna onmiddellijk, nadat het zware juk der verdrukking was weggenomen. Zij toonden den schat des geloofs, dien zij van hunne vaderen geërfd hadden, met zorg te hebben bewaard. Openlijk vroegen zij aan den magistraat om hunnen rechten', ²²¹ schreef archivaris Ebeling honderd jaar later. Alleen waren andere gilden hen reeds lang voorgedaan. ²²²

Voor de protestant berust geloof op kennis, zegt Calvijn. Hij wil weten en begrijpen wat hij gelooft. ²²³ De verering van de patroonheilige – voor de katholieken 'een constituerend onderdeel van hun groepsidentiteit' ²²⁴ – paste niet in dit schema. De gereformeerde confrater bleef buiten deze kring. Of zag hij de patroon toch als onmisbare totem, een profaan symbool? Er is geen aanwijzing aangetroffen waaruit blijkt dat de Bossche gereformeerde ambachtsmeesters de patroonheiligen van hun medebroeders verwijderden of bezwaar maakten tegen de verering van de heiligen. Alleen het bezwaar van de gereformeerde wevers tegen het meerbetalen aan de mis, kan als uiting van protest worden beschouwd. De gereformeerde gildenbroeder profiteerde van de feestelijke stemming die verbonden bleef aan de jaarlijkse viering van de patroondag. De gereformeerde stadsbestuurders protesteerden evenmin tegen het vieren van de patroondag. Vrede en samenwerking stegen boven principes uit. De slagers dachten daar anders over, maar ging het hen nu om de vrijheid hun geloof openlijk te belijden of om het behoud van de vleesbanken binnen hun familie? De slagers beriepen zich op een in 1549 verkregen privilege waarbij de stadsregering hen de erfelijkheid van het ambacht en dus ook van de vleesbanken toekende. ²²⁵

Het lijkt er op dat zelfs de gereformeerde ambachtsmeesters de oude symbolen niet konden missen. In Dordrecht, een gereformeerd bolwerk, maar ook in Gouda behielden de ambachtsgilden hun patroon en bleven hem 'Sint' noemen. ²²⁶ De gereformeerden vereerden het beeld niet, maar ook zij hechtten aan de verschijning van de 'heilige'.

In de Staatse periode gingen Bosschenaren ook op bedevaart, maar dergelijke ondernemingen waren niet toegestaan op het grondgebied van de Republiek. Soms moest een lange reis worden ondernomen. ²²⁷ Het stadsbestuur stond afwijzend tegenover de bedevaarten van de slagers naar Mechelen en Leuven – in beide steden bevonden zich uit Den Bosch afkomstige vereerde voorwerpen – 'ofte eenige andere paepsche stadt'. ²²⁸ Wellicht provokeerden de slagers. Het is de enige keer dat het stadsbestuur bezwaar maakte tegen deze activiteiten. In 1717 ontstond een broederschap uit de stedelijke middengroepen die bedevaarten organiseerde naar Kevelaer. Negen van de vijftien bestuursleden van

221 Ebeling, 'Het Kramersgild', 1907, pp. 152-153.

222 De slagers – het hele gilde bleef katholiek – trokken zich weinig aan van gereformeerde pressie en lieten ook al veel langer een mis opdragen op de dag van hun patroonheilige.

223 Van Deursen, *Kopergeld* IV, 1980, pp. 95-96.

224 Thijs, 'Religieuze rituelen', 1994, p. 239.

225 Van den Heuvel, *Ambachtsgilden*, 1946, pp. 97-104.

226 Palmen, 'De gilden en hun sociale betekenis', 1998, 226-231. Hulshof, 'De Goudse ambachtsgilden', 1996, p. 130.

227 Vgl. Wingens, *Over de grens*, 1994 en Wingens, 'De bedevaartoorde Handel en Uden', 1990, pp. 49-60.

228 OSA H/P 3460 (9 december 1688).

deze bedevaartbroederschap waren lid van het kramersgilde.²²⁹ De archivalia van de ambachtsgilden maken eveneens melding van religieuze manifestaties. Op 31 mei 1713 'zijnde Zacramentsdag', maakten de bakkers een bedevaart naar Bokhoven aan de Maas, een enclave van de prins-bisschop van Luik, ten noordwesten van Den Bosch.²³⁰ Zoals Thijs opmerkt behoorde de collectieve bedevaart niet tot de meest onvervalste uitingen van devotie.²³¹ Naast aanbidding van het heilige werd er voldoende ruimte geschapen voor ontspanning en vermaak. De contrareformatie bestreed overigens de laatstgenoemde aspecten, evenals allerlei vormen van volksdevotie. Maar voor het gros van de gelovigen bleven de heiligen 'de hemelse noodhelpers' die in staat waren problemen op te lossen en onheil te voorkomen. De katholieke ambachtsmeesters voelden zich intens verbonden met hun patroonheiligen. Een collectieve bedevaart waar tot deze patroonheiligen kon worden gebeden bevestigde de identiteit en de lotsverbondenheid. Er werd in elkaar geïnvesteerd en de banden werden op de reis aangehaald.

Omgangsoecumene

In 1643 maakte de gereformeerde kerkenraad zich zorgen over de 'borgerlijke gemeenschap' tussen papisten en gereformeerden op begrafenissen, maaltijden en andere 'borgerlijke' bijeenkomsten. Hij constateerde 'murmuratie' onder gereformeerden en katholieken en vroeg zich af of gereformeerde ambachtslieden 'neffens de papisten onder de gilden van haere ambachten mede de naem voerende van eenige santen en oock op die daegen maeltijden met de papisten mogen houden, sonder haere conscientie te besoetelen'.²³² Amper veertien jaar na de Reductie aten en dronken gereformeerden en katholieken gezamenlijk op de patroondagen van hun ambachtsgilden. Van echte religieuze spanningen binnen de gilden lijkt weinig of geen sprake.²³³ De stadsregering deed haar best om alles wat verwees naar het katholicisme uit de kaarten van de gilden te krijgen, maar wenste daarvoor geen 'gereformeerde uitingen' in de plaats. De reglementen moesten over het werk gaan. Wanneer gilden strikt vasthielden aan bepalingen die toetreding van gereformeerden bemoeilijkten of onmogelijk maakten, kwam de stadsregering in het geweer, maar dan alleen nog op verzoek van poorters wier toetreding belemmerd werd. De Reductie in september 1629 was geen reden om de reglementen van de ambachtsgilden aan een nauwgezet onderzoek te onderwerpen en te wijzigen. In 1646 opperde schepen Gans dit wel. Er werd toen een commissie ingesteld die de reglementen moest bestuderen, maar daarvan werd verder weinig meer gehoord.²³⁴

Bij de slaggers en viskopers was door het familieverband het lidmaatschap van het gil-

229 Wingens, *Over de grens*, 1994, pp. 226-227. De broederschap schonk in 1727 een glas aan het kapucijnenklooster te Velp in de vrije rijksherlijkheden Ravenstein. In het glas zijn de namen van de bestuursleden gegraveerd.

230 AG 121, 31 mei 1713.

231 Thijs, 'Religieuze rituelen', 1994, p. 233.

232 OSA H/P 276, 14 augustus 1643. De bezorgdheid kwam voort uit de toetreding van enkele vooraanstaande gereformeerden tot de Illustere Lieve Vrouwebroederschap. Zie hoofdstuk gereformeerde gemeente.

233 Lourens en Lucassen noteren dat katholieken in Groningen, Kampen, Amsterdam en Den Bosch uit gildenbesturen werden geweerd ('De oprichting en ontwikkeling', 1997, p. 51). Wat betreft 's-Hertogenbosch moet dit op een vergissing berusten.

234 OSA H/P 278, 9 oktober 1646.

de sterk verbonden met de geloofsovertuiging. Dat gold bij de andere gilden niet of minder sterk. De bakkers hadden kort na de Reductie reeds enkele wijzigingsvoorstellen aan de stadsregering ter goedkeuring voorgelegd, doch deze behelsden geen veranderingen met betrekking tot de religie.²³⁵ In 1686 dienden de dekenen van het gilde het voorstel in om het reglement aan te passen 'ingeolge andere gepolicieerde steden'.²³⁶ Waarom is niet geheel duidelijk. Uit het reglement werd onder meer de verplichting geschrapt tot het leveren van was voor het altaar in de Sint-Jan en de assistentie in de zielemissen. Betekende dit dat het bakkersgilde de katholieke rituelen vaarwel zei? Uit de rekeningen blijkt dat bakkers hun patroonheilige Sint Audbertus bleven vereren²³⁷ en dat op Sacramentsdag gildenbroeders naar Bokhoven trokken.²³⁸ Het is waarschijnlijk dat zij net als andere gilden jaarlijks een mis lieten opdragen. Het bakkersambacht was echter geen katholieke corporatie. Er waren gereformeerde bakkers. Omdat we nooit iets vernemen van conflicten mogen we concluderen dat gereformeerde en katholieke bakkers met elkaar niet over religieuze waarheden twistten. Wellicht was er sprake van een ruil. Gereformeerde bakkers vonden de jaarlijkse mis op de dag van de patroon belangrijk voor hun katholieke broeders, maar dan moest uit de kaart wel 'alles wat contrarie de gereformeerde leer' was, geschrapt worden. Bovendien dronken katholieke en gereformeerde bakkers gezamenlijk op de patroon: Sint Audbertus. Ook de veranderingen die de schrijnwerkers in 1676 wilden laten aanbrengen betroffen in eerste instantie aangelegenheden met betrekking tot de uitvoering van hun ambacht. De magistraat wilde de aanpassingen bevestigen, als de Staten-Generaal het verzoek dat de schrijnwerkers eerst aan hen hadden gericht terugverwezen naar de stadsregering. Het stadsbestuur eiste voorts dat 'alle uytlatinge van alle aanstootelijcke ceremoniële religieuze articulen ende periodes' die in de oude kaarten te vinden waren, geschrapt werden.²³⁹ Met het schrappen van de artikelen die verwezen naar de godsdienst werden gilden losgemaakt van hun kerkelijke wortels. Katholieke godsdienstige activiteiten werden eerst oogluikend, later openlijk geaccepteerd, maar vonden niet langer hun oorsprong in de reglementen. Ze kunnen beschouwd worden als privé-afspraken tussen katholieke gildenbroeders, waar hun gereformeerde confraters geen moeite mee hadden.

Natuurlijk kwamen onaangenaamheden voor. Het beenhouwersgilde – homogeen rooms-katholiek – bleef openlijk de gereformeerden uitdagen.²⁴⁰ Door hun eenzijdige samenstelling speelde 'de omgangsoecumene' hier geen rol. Een enkele maal werden persoonlijke frustraties aan het stadsbestuur gemeld, zoals in 1650. Busmaker Helger

²³⁵ AG 104, ca. 1632.

²³⁶ AG 106, 25 september 1690, waarin wordt verwezen naar 1686.

²³⁷ Over de jaren 1630-1632 zijn rekeningen bewaard gebleven. Deze informeren ons echter niet over de viering van de patroondag. De rekening over 1695-1696 vermeldt: 'den 13 dito (december-av) het bier gedroncken op onse patroons St. Audbertusdagh' (AG 121).

²³⁸ AG 121, 31 mei 1713.

²³⁹ OSA H/P 294, 31 maart en 10 april 1676. Op 3 januari 1679 ontvingen de schrijnwerkers een nieuwe kaart (OSA H/P 312, 3 januari 1679 en AG 335).

²⁴⁰ O.m. door het aanbieden van bedorven vlees op vastendagen (OSA H/P 3460, 5 november 1688) en de systematische weigering om gereformeerden tot het gilde toe te laten.

Jongheet gebruikte als keurmerk een ster. Daarover vergaderde het bestuur van het smedengilde. Uitkomst van de vergadering was dat Jongheet de letter P aan de ster moest toevoegen. In zijn rekest aan de stadsregering schreef hij dat hem uiteindelijk het hele merk werd misgund uit jaloezie of 'haat vande religie'.²⁴¹ De dekenen van de schoenmakers rekestreerden in 1689 over de oppositie van de katholieke gezworenen – het bestuur van het jaar daarvoor – tegen de benoeming van een gereformeerde gildenknecht. Ze drongen bij de stadsregering aan op handhaving van de benoeming van deze knecht, al 29 jaar meester in het gilde. Na de overleden katholieke knecht behoorde nu eenmaal een gereformeerde benoemd te worden. Als het stadsbestuur aan de wensen van de meerderheid van het gilde – de gereformeerden 'sijn een weinig getal' – toegaf, dan zouden de katholieke meesters hun gereformeerde collega's 'den moet benemen' en 'onderdrucken'. De benoeming van de nieuwe gereformeerde knecht lijkt een hamerstuk voor de schepenen.²⁴² Maar zo snel als in 1689 verliep een kleine dertig jaar later een dergelijke benoeming niet. In de maanden januari en februari 1720 vergaderde het stadsbestuur vele malen over de aanstelling van een knecht. Het gildenbestuur bestond dat jaar – 'tegen de usantie' – in zijn geheel uit katholieken. Deze benoemde, tegen de afspraak in, een katholieke knecht.²⁴³

De omwenteling van 1629 had voornamelijk gevolgen voor de sociabiliteit van de katholieke gildenbroeders omdat de katholieke gebruiken en rituelen niet meer in het openbaar plaats konden vinden. De katholiek-religieuze sociabiliteit werd tot aan het einde van het Ancien Régime overwegend in semi-clandestiniteit beleefd. Het verzet binnen de ambachtsgilden tegen de calvinisering was niet opmerkelijk groot, uitgezonderd de provocaties van de slagers. Vanaf het begin van de achttiende eeuw lijkt een normalisatie in te treden. Het was iedereen bekend dat de katholieke gildenbroeders hun patroondag vierden en op die dag in de schuurkerken missen lieten opdragen ter ere van de patroonheilige. In de Bossche gilden lijkt de zogenoemde 'omgangsoecumene' werkelijk gestalte te hebben aangenomen. Gereformeerde gildenbroeders deelden in de vreugde op de patroondagen; bier, kaas en ham smaakten – behalve wellicht op vrijdag – katholiek en gereformeerd.

Sociabiliteit schept niet alleen vertrouwen, maar draagt naast solidariteit en saamhorigheid ook belangrijk bij aan identiteitsvorming. Maaltijden waren en zijn bij uitstek geschikt om eenheid en vriendschap te beleven. Het 'bij elkaar komen' paste bij corporatieve waarden waar nauwelijks sprake was van individualisering. Dat belangrijke beslissingen gedragen werden door een gemeenschap wordt zichtbaar in de vergaderingen, 'het kerckhof houden', van de gilden. Het verdwijnen van gemeenschappelijke gedeelde waarden, bijvoorbeeld de verering van de patroonheiligen, was een aanslag op de eenheid en solidariteit. De crisis kon worden overleefd. Sommige katholieke symbolen, zoals de patroonheilige, werden van hun religieuze context ontdaan en

241 OSA H/P 299, 2 april 1650.

242 OSA H/P 418, 16 juni 1689.

243 OSA H/P 427, o.m. 21 januari, 6, 17, 25 en 28 februari 1720.

door het gehele gilde gedragen. Aan het vieren van de patroondag deden zowel katholieke als gereformeerde leden mee. Daarnaast kon, door een tolerante houding van gereformeerde gildenbroeders, de katholieke religiositeit blijven bestaan. Priesters droegen ter ere van de patroonheilige een mis op. De 'sociabiliteit' is niet opgeofferd aan de religieuze verdeeldheid. De eensgezindheid doorstond de 'religieuze belevingscrisis'. Er kan daarom ook vrij snel gesproken worden van 'omgangsoccumene'.

ONDERLINGE HULPVERLENING EN SOLIDARITEIT

Veel beschermende en ondersteunende taken werden in de vroegmoderne maatschappij niet door de overheid, maar door personen en corporaties vervuld. Gaan we af op de reglementen van de Bossche gilden, dan rijst het beeld op van gildenbroeders die elkaar niet alleen in economisch opzicht steunden, maar elkaar ook te hulp schoten wanneer de confrater door ziekte niet in staat was de kost te verdienen of in behoeftige omstandigheden verkeerde. Blok benadrukte een eeuw geleden dat de economische functie van de gilden na de middeleeuwen van geringe betekenis was. Hij zag de gilden voornamelijk als 'instellingen van armenzorg'.²⁴⁴ Enkele jaren later poneerde Timmer de stelling dat de onderstandsfondsen in ons land uit de gilden geboren waren.²⁴⁵ De sociale zorg door de ambachtsgilden werd decennia later door diverse auteurs opnieuw aangeroerd. Lourens en Lucassen, die met hun onderzoek een stevige impuls gaven aan de belangstelling voor de geschiedenis van de ambachtsgilden, benadrukten enkele jaren geleden dat de betekenis van de ambachtsgilden in de zeventiende en achttiende eeuw vooral was gelegen in hun toenemende zorg voor sociale zekerheid.²⁴⁶ Prak wees weliswaar op het belang van uitkeringen door de gilden aan hun behoeftige broeders, maar nuanceert tegelijkertijd de steun. Het gaat, naar zijn zeggen, om 'aanvullende steun, dus naast inkomen uit andere bronnen'.²⁴⁷ Zo bleef de ambachtsmeester de schande van de bedelstaf bespaard en diens status intact. Sandra Bos betoogt dat de sociale zorg die de ambachtsgilden hun leden boden een belangrijke basis voor hun bestaan was.²⁴⁸ Bos meent dat naarmate de steden verder van het economisch centrum van de Republiek verwijderd lagen en de gilden kleinschaliger waren, de informele hulpverlening omvangrijker was.²⁴⁹

Naast fondsen waaruit behoeftige meesters onderstand ontvingen, bestonden er begrafenisbussen die eerder als 'voorzieningen' dan als een vorm van onderlinge hulp-

²⁴⁴ Blok, *De gilden*, 1910, p. 35.

²⁴⁵ Timmer, *Knechtsgilden en knechtsbussen*, 1913, Stellingen I.

²⁴⁶ Lourens en Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland', 1996, p. 17.

²⁴⁷ Prak, 'Ambachtsgilden vroeger en nu', 1994, pp. 31-32.

²⁴⁸ Bos, *Uyt liefde*, 1998, p. 342. Vgl. Bos, 'Beroepsgebonden onderlinges', 1998, p. 111. Van den Heuvel noteert dat 'het zwaarste punt der armenverzorging onder de gildebroeders geleidelijk aan meer bij de wijken of blokken dan bij de ambachtsgilden (kwam) te liggen'. (De ambachtsgilden, 1946, p. 259). Bos verwijst naar dezelfde pagina van Van den Heuvel doch schrijft: 'In de Brabantse stad Den Bosch en in de meeste Hollandse steden werd de onderlinge hulpverlening echter vanuit de gildenkas georganiseerd'. (Bos, 'Beroepsgebonden onderlinges', 1998, p. 95).

²⁴⁹ Bos, *Uyt liefde*, 1998, p. 336.

verlening kunnen worden beschouwd.²⁵⁰ Het was van belang dat de overleden gildenbroeder en eventueel zijn verwanten een eervolle begrafenis kregen. Aan de nabestaanden werd daarvoor het ingelegde bedrag uitgekeerd en door de aanwezigheid van de gildenbroeders en de rituelen kreeg de begrafenis betekenis. De zorg voor een eervolle begrafenis was voor het individuele gildenlid van belang, omdat hiermee de schande 'van de armen te worden begraven' werd voorkomen. Voor het collectief was het ten slotte van belang voor een fatsoenlijke begrafenis te zorgen. Zo werd geen smet geworpen op het ambacht.

Onderlinge verzekeringen

Een aantal Bossche ambachtsgilden had om in een gegarandeerd minimum inkomen te voorzien een onderlinge verzekering ingesteld, die 'bus' of 'bos' werd genoemd, waaraan de gildenbroeders met regelmaat hun contributie afdroegen. In tegenstelling tot Amsterdam bleef in 's-Hertogenbosch het aantal gilden dat dergelijke fondsen, ter ondersteuning van behoeftige broeders en/of voorziening in begrafenskosten, gering. Volgens Lourens en Lucassen vormde de gildenbus 'een van de meest karakteristieke elementen (...) van het Nederlandse gildenwezen tijdens de Republiek'.²⁵¹ Voor Den Bosch was dit zeker niet het geval. Sandra Bos ontleende aan Van den Heuvels studie naar de Bossche ambachtsgilden in de late middeleeuwen de opmerking dat de 'geringe omvang van de stad en haar gilden' oorzaak was van de beperkte voorzieningen voor armen in 's-Hertogenbosch. Een kleine stad met weinig gilden en dus een gering aantal bussen. Zodoende hadden de Bossche gildenbesturen voldoende tijd en geld om naast de economische zaken de onderlinge hulpverlening te regelen.²⁵² Een eigenaardige redenering, want 's-Hertogenbosch was in de late middeleeuwen in de noordelijke Nederlanden na Utrecht de stad met de meeste ingezetenen. Van den Heuvel plaatste het aantal gilden en de omvang van de stad tegen de achtergrond van de (Zuid-)Brabantse en Vlaamse steden, die groter waren dan de steden in het Noorden en daarom ook een groot aantal 'broederschappen', onder de naam 'armbusse' of 'confrérie des pauvres', kenden. Die broederschappen hadden zich als doel gesteld de godsdienstige en charitatieve belangen van de gildenleden te verzorgen.²⁵³ Van den Heuvel benadrukte in zijn studie dat toen eind vijftiende eeuw de stedelijke – publieke – armverzorging bij de indeling van de stad in negen Blokken van de grond kwam, er voor de gilden geen noodzaak was om eigen fondsen in stand te houden.²⁵⁴ De onbemiddelde broeder kon kennelijk voorzien worden van het allernoodzakelijkste levensonderhoud

250 Bos maakt dit onderscheid in: 'Beroepsgebonden onderlinges' (1998).

251 Lourens en Lucassen, 'De oprichting en ontwikkeling', 1997, p. 52.

252 Bos, *Uyt liefde*, 1998, p. 272.

253 Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 1946, pp. 258-259. Overigens telde Den Bosch rond 1500 minstens 25 broederschappen (Van Dijk, *De Bossche Optimaten*, 1973, pp. 74-75).

254 Van den Heuvel noemt als jaartal 1471 (*De ambachtsgilden*, 1946, p. 259). Kappelhof schrijft dat kort na 1480 iedere wijk in Den Bosch zijn eigen armenfonds had. Na dat jaar zouden er geen armenfondsen meer bijkomen en ging men spreken van de Negen Blokken; niet te verwarren met buurtverenigingen zoals deze in Utrecht of Haarlem voorkwamen (Kappelhof, *Armenzorg*, 1983, p. 19).

en daarnaast zonodig een beroep doen op de Tafel van de Heilige Geest. In het laat-middeleeuwse Den Bosch bloeide volgens Van den Heuvel de naastenliefde die de gildenbroeder 'te allen tijde de helpende hand reikte'.²⁵⁵

Van den Heuvel stelde zijn mening op de bestudering van de reglementen van de ambachtsgilden. Zo ondersteunde het slagiersgilde volgens zijn kaart behoeftige gildenbroeders 'en haare vrouwen'.²⁵⁶ En wanneer een meester van het schoenmakersgilde 'verarmde of versiechte, alsoe dat hy sijn noetdruft nyet en hadde' dan behoorden zijn gildenbroeders hem, totdat hij weer in staat was zijn werk te doen, te onderhouden.²⁵⁷ De schrijnwerkers legden in 1354 vast dat wanneer 'iemant van de voorseide guldebroederen sieck worde oft verarmde, die sal men geven acht penningen en storve hy, men sal van den voirseide ambacht sijn uitvaert houden'. Ruim drie eeuwen later omvatte het reglement van de schrijnwerkers meer dan zestig artikelen en regelde minutieus welke meubelen de schrijnwerkers mochten vervaardigen en wat tot het werkgebied van de radenmakers en kuipers behoorde, ging in op de werktijden en de verschillende proefstukken, doch maakte in het geheel geen melding van voorzieningen voor verarmde broeders.²⁵⁸ De algemene armenfondsen – de Blokken, het H. Geesthuis en de diaconale ondersteuning – boden kennelijk voldoende steun.

De gildenkaarten die over ondersteuning spreken, bieden bovendien geen bewijs voor activiteiten op het gebied van het welzijn van gildenbroeders. De veronderstelling dat de solidariteit onder de gildenleden afnam na de verovering van de stad en de daarop volgende calvinisering van de bevolking kan evenmin verantwoordelijk gehouden worden voor het stokken van de hulp. Zo namen de schippers in het reglement van hun gilde op dat zieke en arme broeders ondersteund dienden te worden.²⁵⁹ Het schippersgilde werd in 1630 opgericht, toen de calvinisering van de Bossche bevolking flink werd aangepakt. Vijftig jaar later bepaalde het nieuwe reglement van het schippersgilde eveneens dat een broeder die niet in staat was de kost te winnen steun verdiende. Wekelijks kon het gilde twee gulden en vier stuivers aan ondersteuning uitdelen.²⁶⁰ Er zit niets anders op dan ons te verdiepen in archivalia zoals kasboeken en rekeningen. Dan zal blijken dat ook op het gebied van sociale zorg binnen het gildenwezen van uniformiteit geen sprake was.

Bushoudende gilden

In Den Bosch werden veel later dan bijvoorbeeld in Amsterdam²⁶¹ en slechts door negen ambachtsgilden afzonderlijke ondersteuningsfondsen of 'bussen', opgericht. De

255 Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 1946, p. 259. Veel studies over Den Bosch in de late middeleeuwen zijn uitbundig over de stad in die periode.

256 Art. 30 kaart 1549 (OSA H/P 1222, Collectanea Van Heurn fol. 2140 vo.).

257 Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 1946, p. 257.

258 AG 231.

259 Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, p. 258.

260 AG 354, artikel 15 reglement schippers 1680.

261 Bos, *Uyt liefde*, 1998, p. 53. Met uitzondering van twee gilden werden alle Amsterdamse gilden in 1579 verplicht een bus op te richten. Het gildenlidmaatschap was met het lidmaatschap van de bus vervlochten.

Penning van het schippersgilde
(Noordbrabants Museum).

bussen boden een onderlinge verzekering tegen verarming door ziekte, ongeval en ouderdom. Met de groei van de stad heeft het ontstaan van de fondsen niets van doen.²⁶² Immers het inwonertal van 's-Hertogenbosch groeide tussen 1629 en 1795 nauwelijks of niet en schommelde steeds tussen twaalf- en dertienduizend inwoners,²⁶³ aanzienlijk minder dan een eeuw eerder. Wel groeide het aantal armen in de achttiende eeuw, maar dat was geen opzienbarend verschijnsel.²⁶⁴

De meeste van deze fondsen kwamen in Den Bosch vanaf de jaren dertig van de achttiende eeuw tot stand.²⁶⁵ De schippers onderhielden sedert 1680 al een bus, waarop alle behoeftige gildenbroeders aanspraak konden maken, maar waar op dat moment slechts de beurtschippers geld aan afdroegen. Sinds 1737 betaalden zowel de varende als de niet-varende gildenbroeders wekelijks twee stuivers.²⁶⁶ In de jaren zeventig van

262 Bos stelt dat de oprichting van onderlinge hulpfondsen onder meer een reactie was op de groei van het aantal gilden en de steden in het algemeen: Bos, *Uyt liefde*, 1998, p. 284; Bos, 'Beroepsgebonden onderlinges', 1998, p. 98.

263 Vos e.a. (red.), *'s-Hertogenbosch, 1629-1990*, 1997, p. 421.

264 Prak, 'Een verbazende menigte armen', 1997, pp. 79-96.

265 Zieken-, arm- en begrafenisbussen: timmerlieden: opgericht in 1733 (OSA H/P 3699); 1740: meesters weigeren te betalen (OSA H/P 3699); 1743: bus 'ontoereikend' (AG 346); 1772 in slechte staat (AG 346); 1776: verzoek tot opheffing (AG 346) 1790: bestaat nog (AG 349); schippers: opgericht 1680 (AG 345); kleermakers: opgericht 1749 (OSA H/P 660 en 3605); 1776: moeilijkheden door fraude dekenen (OSA H/P 3605); smeden: ws. opgericht in 1754 (AG 1); slaggers: vermelding 1754 (AG 153); 1787: financiële problemen (Prak, 'Verzekerd bestaan', p. 70); schoenmakers: vermelding 1740 (AG 169a); chirurgijns: vermelding 1780 in: AG 345; schrijnwerkers: (vermelding 1757 in: OSA H/P 3683; oudekleerkopers: vermelding 1756: AG 357).

266 OSA H/P 3420, kaart schippers artikel 30 (1680). In 1737 verzochten de schippers een tweede bus te mogen opheffen. Met

de achttiende eeuw floreerde de schippersbus.²⁶⁷ In 1773 was een kapitaal van 2.600 gulden gevormd, waaruit vier bejaarde schippers ieder twee gulden per maand ontvingen. Wanneer arme broeders overleden, werd een eenmalig bedrag van 50 gulden uitgekeerd. Gezien de voorspoed stelden de schippers in hetzelfde jaar voor het reglement te wijzigen. Voortaan konden de erven van de overleden schippers rekenen op een begrafenisuitkering. Enkele jaren later mochten armlastige bejaarde leden – ‘in den bloeij haarer jaeren vrugt-dragende boomen in de contributien’ – eveneens delen in de voorspoed. Hun uitkering werd meer dan verdubbeld. Jaarlijks kregen zij in plaats van 24 voortaan 50 gulden steun. Het ging heel goed met de schippers. Dat hadden zij vooral te danken aan het feit dat het schippersbedrijf doorgaans voldoende inkomsten bracht en de meeste schippers geen beroep op de bus hoefden te doen.²⁶⁸ De intredende gildenmeesters voedden de bus van de schippers. Of ze nu van buiten kwamen of Bosschenaar waren, iedere nieuwe broeder betaalde naast het geld dat naar de algemene schipperskas, de stad en de diaconie van de gereformeerde kerk ging, zes gulden en zes stuivers aan de bus voor de behoeftige en oude schippers.²⁶⁹ Vijftien jaar eerder, in 1757, voer het schippersgilde echter minder wel en klaagde zijn nood bij het stadsbestuur. De gildenbroeders vonden ‘sig belast met een capitaal van 750 guldens behalven nog andere schulden, waardoor deselve van jaar tot jaar ten agteren raakten’. De schippers stelden onder meer voor om de verteringen op nieuwjaarsdag af te schaffen tot de schulden van het gilde waren afbetaald. Ook kwamen er hogere boeten voor schippers die de regels overtraden.²⁷⁰

De timmerlieden, metselaars en leidekkers stichtten in 1733 een fonds ten behoeve van hun arme medebroeders, omdat ‘door de slegte tijden enige van haar niet meer in staat zijn haar cost te winnen’.²⁷¹ De stadsregering was hier gelukkig mee, omdat dit ‘zeer tot soulagement van d’armenhuysen’ strekte.²⁷² Deze opmerking lijkt er op te wijzen dat arme gildenbroeders een beroep deden op de publieke armenkassen en dat zonder een bestaand fonds de behoeftige medeleden niet of weinig ondersteuning genoten. Op de algemene vergadering van het timmermansgilde besloten bijna alle leden²⁷³ wekelijks een stuiver in de bus te storten, zodat aan ‘die zulx noodig hebbende’ wekelijks dertig stuivers kon worden uitbetaald. Daarnaast zou aan de nabestaanden van een overleden broeder of diens vrouw ‘sonder onderscheijt off arm zijn ofte niet’ voor de begrafenis 30 gulden worden uitgekeerd.²⁷⁴ Zonder onderscheid, want ieder lid had hetzelfde bedrag ingelegd en had dus recht op een gelijke uitkering. De anderhalve gulden steun aan de behoeftige broeder was niet hoog en kon niet anders zijn dan

deze bus werd een fonds bedoeld dat strekte ‘tot onderhout en goetmaking van den onraat van het gillt’ (OSA H/P 648, 13 augustus 1737).

²⁶⁷ Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 101.

²⁶⁸ Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, pp. 101-102.

²⁶⁹ AG 345, maart en mei 1780.

²⁷⁰ AG 345, extract uit het resolutieregister van de schepenen dd. 19 december 1757.

²⁷¹ OSA H/P 429, 13 juni 1733 en 352, 24 december 1734.

²⁷² AG 346, 31 mei 1734.

²⁷³ Behalve baas Kint. Deze blijft ‘weigerachtig’ (OSA H/P 352, 16 maart 1734).

²⁷⁴ OSA H/P 352, 31 mei 1734 (rapport over instellen bus) en 24 december 1734 (approbatie door stadsregering).

een aanvulling op andere bronnen van inkomsten.²⁷⁵ In de daarop volgende jaren waren niet alle meesters bereid hun contributie af te dragen, zodat de stadsregering bepaalde dat hardnekkige onwilligen door de dekenen desnoods uit het ambachtsgilde gezet mochten worden.²⁷⁶ Omdat deze maatregel erg rigoureuus was – ‘dat het haatelijk schijnd dat den eenen meester den anderen het werk verbied en zijne broodwinning beneemd’ – werd deze weinig toegepast. De toegeeflijkheid had echter tot gevolg, zo klaagden de dekenen, dat de bus niet gespekt werd. Sommige meesters waren zelfs jaren achter met hun contributie; een behoorlijke uitkering aan behoeftige broeders was zo niet meer mogelijk. Zij stelden daarom voor dat een meester slechts op een bijdrage uit de bus kon rekenen indien hij tien jaar lang contributie had afgedragen. De ‘vertelingen’ van het gilde werden ook stopgezet. Alle inkomsten sluisden de dekenen voortaan naar de bus.²⁷⁷

Om de gemeenschap, waarin een vertrouwensrelatie een grote rol speelde, niet te verbreken, schakelde het gildenbestuur sinds 1769 een neutrale ‘doctoer of chirurgijn’ in. Deze moest vaststellen dat de steuntrekkende gildenmeester inderdaad niet meer in staat was te werken en dus terecht een beroep deed op de ziekenbus.²⁷⁸ Zo werd gepoogd misbruik van de sociale voorzieningen tegen te gaan. Het besluit in de vergadering van alle broeders wekelijks dertig stuivers uit de bus aan hen die ‘sieck of gequest of eenig ander ongemak hebben’ uit te keren, is opmerkelijk. Onder ‘ongemak’ verstonden de meesters geen armoede: ‘arme of onmagtige gilde broeders’ werden uitgesloten van een uitkering!²⁷⁹ In hetzelfde jaar besloten de timmerlieden dat bij het overlijden van de vrouw van een meester geen uitkering van tien gulden meer zou worden verstrekt.²⁸⁰ De bus verkeerde in zorgelijke staat. In de jaren die volgden werden ruzies uitgevochten over de gildenbus, waarbij, zoals Prak opmerkt, ‘de grote bazen hun minder draagkrachtige broeders min of meer chanteerden’.²⁸¹ In 1775 bleken de problemen nog niet opgelost. Om de aan zijn ogen gekwetste Lambertus van Santvoort te ondersteunen, moest een lening van 200 gulden worden aangegaan.²⁸² Drie bejaarde ‘steuntrekkers’ – zeventig en drieënzeestig jaar oud – betwistten kort daarna de hoogte van de uitkering van hun confrater Van Santvoort. Deze bleek meer te ontvangen dan de anderen. De stedelijke gilden-commissie verwees de zaak voor advies terug naar de dekenen. Deze verweten de klagers ‘hardigheid’, omdat Van Santvoort vanwege een ernstig ongeluk niet meer kon werken. Bovendien bleken de bejaarde klagers, toen zij wegens ouderdom en lichaamsgebreken aanklopten voor ondersteuning, achterstallige betalings die eerst nog hun schuld aan de bus moesten inlossen.²⁸³ De kwestie leidde

275 Prak, ‘Ambachtsgilden vroeger en nu’, 1994, p. 32. Voor Amsterdam: Prak, ‘Individu, corporatie en samenleving’, 1997, p. 304.

276 AG 346, 9 november 1740.

277 OSA H/P 3699, z.d. (tweede helft achttiende eeuw).

278 AG 346, 11 en 27 januari 1769.

279 AG 346, 27 januari 1769.

280 AG 346, 19 december 1769.

281 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 103.

282 AG 346, 4 januari 1775.

283 AG 346, 30 mei 1775.

op 16 december 1776 uiteindelijk tot opheffing van de bus van het timmermansgilde,²⁸⁴ hoewel aan het einde van de achttiende eeuw opnieuw sprake was van uitkeringen aan zieke broeders. Zo ontving J. Hollanders ('siek aan kwade hand') per week anderhalve gulden, evenals de met een 'kwaat been' behepte A. Vesters.²⁸⁵

De kleermakers, droogscheerders en lakenkopers formeerden in 1749 een bus 'tot welvaeren van het gilde', waaruit zieken en 'oude baesen' een uitkering ontvingen en begrafeniskosten werden bestreden.²⁸⁶ Aan de bus namen zowel bazen als knechten deel. In de jaren zestig van de achttiende eeuw deden zich bij de kleermakers financiële problemen voor. Al sedert 1760 konden uit de bus geen begrafeniskosten meer worden vergoed en sinds 1775 lieten de bushoudende dekenen scherper op de zieken. Evenals bij het timmermansgilde eisten de bushouders een doktersverklaring wanneer de zieke een beroep op de kas deed.²⁸⁷ De bijdrage van de leden bedroeg twee gulden en 16 stuivers per jaar. Zieke broeders die niet in staat waren te werken ontvingen in 1774 een gulden per week. Daarnaast keerde het gilde 15 gulden uit bij een begrafenis.²⁸⁸ Uit de rekening van de bus over 1774 blijkt de onderlinge verzekering op vrijwillige basis te berusten.²⁸⁹ Uit dezelfde rekening wordt duidelijk dat de administrateurs van de bus het ingelegde geld in stedelijke projecten belegden, zoals de aanleg van de straatweg naar Luik. In 1776 constateerden gecommitteerden uit de stadsregering dat de rekeningen van de bus niet klopten. Zij beschuldigden de dekenen van 'kwaade administratie'. Niet alleen bleken zij nalatig in het vorderen van de contributie van zes gulden van de wollennaaiers (die ook bijdroegen aan de bus), maar maakten zij 'op verregaande wijze misbruik' van de inkomsten. In plaats van het geld dat voor de bus bestemd was daar ook in te storten, ging het op aan 'verteeringen en andere noodeloze onkosten'.²⁹⁰

In het voorjaar van 1733 schreef de kashoudende deken van het slagsgilde dat de noodlijdenden in het gilde in plaats van brood wekelijks een geldelijke ondersteuning, de prijs van het brood, tegemoet konden zien.²⁹¹ In 1754 is sprake van een bus. Toen stelden de dekenen een lijst op van elf behoeftigen, waaronder acht weduwen. In 1779 ontvingen vier weduwen en twee meesters bedragen tussen de 20 en 7½ stuiver per week.²⁹² Acht jaar later verkeerde het gilde in financiële moeilijkheden en werden de uitkeringen verlaagd.²⁹³ Toch hieven de slaggers de bus niet op, want in 1799, toen het doek voor de gilden gevallen was, maakten de slaggers bekend uit de inkomsten hun arme broeders te ondersteunen.²⁹⁴ De bus van de slaggers kan beschouwd worden als een geformaliseerde voortzetting van al langer bestaande zorg binnen het gilde.

²⁸⁴ AG 346, 16 december 1776.

²⁸⁵ AG 349, 1789-1790.

²⁸⁶ OSA H/P 3605, 1 juni 1749.

²⁸⁷ Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 102.

²⁸⁸ AG 221.

²⁸⁹ AG 221.

²⁹⁰ OSA H/P 3605, 6 november 1776.

²⁹¹ AG 155.

²⁹² AG 153.

²⁹³ AG 137, 16 augustus 1787.

²⁹⁴ OSA H/P 759, 7 juni 1799, fol. 391ro.

Tot slot blijken de smeden in 1754 een bus te onderhouden. In hetzelfde jaar werd verordonneerd dat de geïnde boeten van gildenbroeders die de begrafenis van hun confraters niet bijwoonden, in een bus zouden worden gestort ten behoeve van de armen van het gilde.²⁹⁵

Gilden zonder bus

Een handvol ambachtsgilden stichtte een bus, een onderlinge verzekering, waaruit zieke en arme broeders een uitkering konden krijgen. De vraag rijst of de gilden die geen afzonderlijke bussen stichtten hun behoeftige leden mogelijk uit de algemene middelen, dus niet de bus, te hulp schoten.

In het algemeen gaf de gildenbroeder als entreegeld een bedrag waarvan eenderde overbleef voor de algemene gildenkas. Het grootste gedeelte van het entreegeld droeg het gilde af aan het weeshuis en de stedelijke overheid. In de kaart van het bakkersgilde was een dergelijke bepaling opgenomen over de verdeling van geïnde boetes. Een derde was bestemd voor de schout, een derde voor het gilde en het restant kwam in de 'armebus van het stadhuis', een van de collectebussen in de stad. Het gedeelte dat in de kas van het gilde vloeiende mocht niet worden 'verteert', maar diende 'tot Welwesen van het Gilde'.²⁹⁶ Het bakkersgilde bezat wel een 'armbusse', waarbij nog gedacht kan worden aan een collectebus voor de algemene armen van de stad. Dit offerblok wordt genoemd in de inventaris van de bezittingen van het gilde die in 1729 werd opgemaakt.²⁹⁷ Aangezien in lijsten met opgave van de plaats waar collectebussen voor de armen stonden, nooit gewag wordt gemaakt van dergelijke bussen in gildenkamers, ligt het voor de hand dat hierin een penning kon worden gestort voor arme bakkers.²⁹⁸ Misschien ging deze collectebus rond tijdens vergaderingen van de broeders of op de teerdagen.

Armlastige broeders en zusters van gilden die geen bus hadden gevormd, werden mogelijk ondersteund uit de algemene kas van de gilden en uit de publieke kas. Aan de uitgavenkant van de rekeningen van het bakkersgilde over de jaren 1694-1734 komen echter nauwelijks posten voor waaruit ondersteuning van een behoeftige broeder of zuster blijkt. In 1695-1696 ontving een 'arme bakkers-weduwe' twaalf stuivers,²⁹⁹ in 1717-1718 en in de daarop volgende jaren twintig werd een aantal gildenbroeders, gezinsleden en bakkers-weduwen 'uyt lieffde' begraven³⁰⁰ – het gilde gaf geen materiële steun, maar verrichtte haar diensten gratis. De rekeningen van de schrijnwerkers maken eveneens nauwelijks melding van behoeftige leden. In 1720 werd een 'arme schrijnwerker' twaalf stuivers in de hand gestopt,³⁰¹ maar was dit een confrater of een aan lager wal geraakte vakbroeder van elders? Voor de twee arme kuipers die een jaar

295 AG 1, 30 november 1754.

296 Reglement en ordonnantie Brood-Bakkers, 1756, artikel 75 en 76.

297 AG 122.

298 Het betreft hier plaatsen waar de diaconie haar collectebussen plaatste (AHG Diaconie 1 en 257).

299 AG 121.

300 Resp. AG 121 en 122.

301 AG 267.

later bijna veertien stuivers kregen, geldt hetzelfde.³⁰² Het lijken toevalligheden, hoewel de daarop volgende jaren arme kuipers – er worden geen namen genoemd – af en toe geld ontvangen. Incidenten, want van het verstrekken van vaste uitkeringen aan arme gildenbroeders was geen sprake. Voordat in 1754 bij de slagers een ‘bus’ ter sprake kwam werd incidentele hulp geboden aan behoeftige broeders. In september 1726 ontving slager Ansem van Ham 12½ gulden uit de gildenkas omdat hij kleren ‘voor een van ons behoeftige’ had gekocht. Op 22 november van hetzelfde jaar trok de rentmeester tien gulden uit ‘voor het begraven van een van ons behoeftige’ en twee dagen later verstrekte de rentmeester van het gilde vijftien gulden ‘aen een van ons behoeftige’.³⁰³ Ook hier is geen sprake van structurele uitgaven. Het is opvallend dat in de rekeningen geen namen worden genoemd. Het lijkt er op dat de beurshoudende deken de in nood verkerende broeder de schande van openlijke bedeling wilde besparen.

Genoemde voorbeelden zijn afkomstig uit de rekeningen van drie ambachtsgilden die tot de meerderheid der gilden behoorden die niet overging tot het instellen van aparte fondsen om de nood onder behoeftige broeders en zusters te lenigen. Bij gebrek aan stelselmatige uitkeringen door de meeste gilden moeten we veronderstellen dat verarmde ambachtslieden uit de publieke of kerkelijke kas ondersteuning ontvingen. Indien daarvan inderdaad sprake was, gaat het argument niet op dat de onderstand uit de publieke kassen de eer aantastte van het gilde en de arme gildenbroeder. Mogelijk probeerden de behoeftigen ontvangen steun geheim te houden. Het kan ook zijn dat de met meer rijkdom gezegende broeders hun in nood verkerende confraters ‘gewoon’ geld of goederen toestopten. Dan is er eveneens sprake van hulpverlening buiten de gildenorganisatie om.

Een register uit 1775 van alle mensen die een ondersteuning uit de algemene armenfondsen ontvingen, kan misschien uitsluitsel bieden.³⁰⁴ Het register bevat 960 namen van bedeelde hoofden van huishoudens, 20% van de stadsbevolking. Er wordt slechts één bedeelde ‘meester’ genoemd, een ‘leideckersbaas’. Van 47 bedeelden wordt een zelfstandig beroep vermeld, veelal uit de textielsector zoals kleermaker en lintwerker. Het is moeilijk na te gaan of deze bedeelden ingeschreven stonden als meester van een gilde. Slechts van een aantal gilden zijn de meesterboeken bewaard gebleven, zoals dat van het kramersgilde. De acht bedeelden die gekwalificeerd werden als koopvrouw, respectievelijk koopman en kramer komen niet voor in het meesterboek, behalve Jan Jacob Robbeson die mogelijk vermeld staat als J.J. Robyon en Willem Eppings, die volgens het meesterboek vanaf 1765 niet meer bijdroeg aan de kas van de kramers.³⁰⁵ Van de kleermakers en van de slagers is ook een registratie van meesters bewaard gebleven. De bedeelde kleermakers komen niet in het meesterboek voor.³⁰⁶ Jan Somers is de enige slager die zo arm is dat hij voor bedeling uit de algemene armenkassen in aanmer-

³⁰² AG 267.

³⁰³ AG 153.

³⁰⁴ OSA H/P 6816.

³⁰⁵ AG 184 en 185.

³⁰⁶ AG 220.

king komt. Hij staat bij het slagersgilde als meester aangetekend.³⁰⁷ De oogst aan beedeelde meesters is dus zeer gering. Het register van 1775 vermeldt ook 38 beedeelden die 'knecht' zijn.³⁰⁸ Zij ontvingen steun uit de algemene stedelijke armenkassen en mogelijk ook uit de verschillende knechtsbussen die in de achttiende eeuw functioneerden.³⁰⁹ Kennelijk schaamden behoeftige meesters zich voor bedeling, klopten nauwelijks of niet aan bij de publieke onderstand of waren wellicht in het geheel niet armlastig.

In het schoenmakersgilde ontstond eind 1740 grote beroering toen het stadsbestuur, buiten de nominatie, Cornelis van Engelen tot 'premier-deken' koos. Onmiddellijk werd tegen deze ingreep geprotesteerd. Niet alleen was het nog nooit voorgekomen dat het stadsbestuur van de nominatie afweek, maar nu was iemand tot eerste deken gekozen die het jaar daarvoor nog door het stadsbestuur geweigerd was toen hij door het gilde was voorgedragen. Het stadsbestuur gaf het gilde toen een schrobbering: 'wat stelt gij al op de nominatie menschen die van den armen leven, laat sulx niet meer geschieden.'³¹⁰ Het gilde had in 1739 niet geweten dat Van Engelen onderstand ontving. Dergelijke 'oneervolle' gebeurtenissen konden kennelijk een tijd geheim blijven. Nu protesteerde het gilde tegen de keus van het stadsbestuur voor Cornelis van Engelen. De verkiezing 'is tegens de borst van alle getrouwe gildenbroeders en streckt tot ruïne van haar geheel ambagt (..) so een man maakt men premier-deken, die sal de penningen van 't ambagt ontfangen en heeft geen duyts in de weerelt'.³¹¹ De schepenen moesten niet denken dat Van Engelen geen steun meer ontving. Het schoenmakersgilde leverde een attestatie voor notaris Van Bruggen waarbij een aantal burgers verklaarde dat zij van Jacob de bedelvoogd hadden vernomen dat de dochter van Van Engelen iedere maandag bij de Tafel van de Heilige Geest drie broden kwam halen voor haar vader.³¹² Daarnaast verklaarde Adam van Aken, knecht van het Armenblok van de Vughterstraat, voor dezelfde notaris dat de echtgenote van Van Engelen iedere week vier stuivers en een brood uit de armenkas van het blok ontving.³¹³

Het was onmogelijk voor een behoeftig gildenlid een gezaghebbende positie binnen het gilde te verwerven. Cornelis van Engelen, die overigens meer op zijn 'kerfstok' bleek te hebben – hij nam de door het gilde tot ongewenst verklaarde Antony Volck ('publicqe banquerottier' uit Den Haag)³¹⁴ aan als leerjongen – was volgens een verkla-

307 AG 152.

308 Bergman e.a., *De Bossche beedeelden van 1775*, 1989, hoofdstuk 3.

309 Er is sprake van de volgende knechtsbussen: schippers vanaf 1761 (AG 355), timmerlieden vanaf 1732 (OSA H/P 3699), schoenmakers vanaf 1732 (OSA H/P 3470), kleermakers genoemd in 1754 (OSA H/P 3664) en lintwerkers vanaf 1733 (OSA H/P 352). Bos maakt slechts melding van het bestaan van één knechtsbus, t.w. die van de kleermakers (*Uyt liefde*, 1998, p. 271).

310 AG 168b, 31 oktober 1740.

311 AG 168b, 31 oktober 1740.

312 AG 168b, 23 november 1740.

313 AG 168b, 18 december 1740.

314 AG 168b, 8 december 1740; Volck was een blok aan het been van het schoenmakersgilde dat torenhoge schulden overhield aan tegen hem gevoerde processen. Het gilde moest in 1740 zelfs 400 gulden lenen van de schoenmakersknechten (AG 169b) en in 1742 opnieuw 200 gulden van de knechten om de proceskosten te betalen (NA 3099, mei 1742 en april 1743). Voorts: NA 3098, maart, mei, juli 1740 en maart, april en juli 1741. Zie over de verwikkelingen verder: Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 59. Dat

ring van gerechtsdienaar Buschman vervuld van schaamte. Vlak voor zijn dood in 1741 'heeft hij sijn haijren uyt het hoofd getrocken en geseijt wat schelm ben ik nu geworden in mijnen ouden dagh. Niemant wilt mij aansien (...) Sonder kerk ofte kerkhoff te genieten, so als arme menschen toekomt', werd hij begraven.³¹⁵ De ultieme schande was het lot van Cornelis van Engelen.

Onderstand in 1799

De meeste gilden gaven niets uit aan onderstand van arme broeders. Dat blijkt ook uit een momentopname uit 1799. Om de opheffing van de gilden te voorkomen, probeerden de gildenbesturen het belang van hun voortbestaan te benadrukken. Een omvangrijk verslag van de werkzaamheden, waaronder de staat van de kas, werd op verzoek van de stadsregering in juni van dat jaar naar Den Haag gezonden. Alle gilden, met uitzondering van de gilden die geen inkomsten genereerden, noteerden welke uitgaven gedaan werden. Slechts zeven gilden bleken enige vorm van ondersteuning te bieden aan gildenbroeders en/of -zusters. Het batig slot maakten de kleermakers naar 'de bus' over, het timmerliedengilde droeg bij aan begrafeniskosten en 'alimenteerde' zieken met 30 stuivers per week en ondersteunde meesters die niet meer konden werken, de slagers zorgden eveneens voor 'alimentatie' van arme gildenbroeders en voorzagen in de begrafeniskosten, de oudekleerkopers verstrekten 30 gulden voor de begrafenis van overleden broeders en zusters. Een achterblijvende echtgenote kreeg 15 gulden per jaar. Voorts keerde het gilde van de speldenmakers een bedrag van 30 gulden uit wanneer een meester overleed en 15 gulden als de echtgenote van een meester stierf, het rademakers- en schrijnwerkerswerkersgilde voorzag in begrafeniskosten en tot slot vermeldde de kramers dat het gilde 'enige oude gildenbroeders' uit de inkomsten ondersteunde.³¹⁶ De overige vijftien gilden die in het rapport worden vermeld, gaven niets aan onderstand uit. Zij hadden te veel schulden, spendeerden hun inkomsten aan andere zaken, als het onderhoud van brandgereedschap, het traktement van de gildenknecht of zoals de chirurgijns, om de kosten van 'de viering van de patroondag' te dekken.

Begraffenissen

Respect voor traditie en overlevering was vanzelfsprekend. De meesters koesterden eens ontvangen privileges die een waarborg voor de toekomst inhielden. Het verleden was van belang en daarmee was ook de relatie met de dode voorzaten verbonden.³¹⁷ De katholieke broeders beleefden de gemeenschap met hun gestorven confraters door voor hen te bidden. Zij bevonden zich immers, indien zij niet al te zwaar hadden ge-

iemand een bankroetier werd genoemd was niet zozeer een verwijzing naar iemands ongelukkige wijze van zaken doen, maar een scheldwoord dat met fraude in verband werd gebracht (Farr, *Hands of honor*, 1988, p. 163).

315 AG 168b, 1 februari 1741.

316 OSA H/P 759, 7 juni 1799, fol. 391 ro.-fol. 407ro.

317 Farr, *Hands of honor*, 1988, pp. 251 ev.

zondigd – zo mocht worden aangenomen – in het vagevuur, waar zij door voorspraak van de levenden minder lang hoefden te verkeren.³¹⁸ Binnen de ambachtsgilden behoorde de bezorging van de doden tot een belangrijk moment dat in de reglementen een gewichtige plaats innam, net als bij de schutterijen. Bij de begrafenis van een gildenbroeder, of diens vrouw, of soms ook kind en moeder, hoorde het gehele gilde betrokken te zijn. Het ambachtsgilde was dus bepaald niet een vereniging die slechts oog had voor de belangen van het beroep en het economisch welzijn van de ambachtslieden. Al in 1302 bepaalden de smeden dat hun gilde een overleden broeder, diens vrouw of kind naar het graf moest vergezellen en de zielmis moest bijwonen.³¹⁹ Juist in deze zorg voor de overleden broeder en diens naasten kwam de sociale betekenis van het gilde tot uiting. Het collectief ten grave dragen van een gildenbroeder was ook een belangrijke reden om lid te zijn van een ambachtsgilde.³²⁰ De begrafenis kan zeker tot een samenbindend element in het gildenleven worden gerekend. Als een gildenbroeder tot armoede was vervallen, droegen de broeders zijn lijk wel ‘uyt lieffde’ naar het graf.³²¹ De leden dienden ook dan aanwezig te zijn om de laatste eer te bewijzen. Het schaadsde het aanzien van het gilde, wanneer wegens geldgebrek geen fatsoenlijke begrafenis kon plaatsvinden.³²²

Naast de eer die de gildenbroeder werd bewezen, verzekerde de begrafenis de overleden broeder bovendien van de gebeden voor zijn zielenheil, waar de meerderheid van de broeders, katholiek gebleven, veel waarde aan bleef hechten. Tot 1690 bevatte de kaart van het bakkersgilde nog een artikel over ‘zielmissen’ voor overleden broeders. In dat jaar werd het artikel geschrapt als ‘contrarie de gereformeerde leer strijdende’,³²³ waarmee niet werd gezegd dat de katholieke confraters het gebruik afschaften. Het radenmakers- en schrijnwerkersgilde liet in 1799 aantekenen dat een gedeelte van haar jaarlijkse inkomsten bestemd was voor een jaarlijkse mis ‘ter lafenisse der zielen’.³²⁴ In Dordrecht beschikten de meeste gilden over gemeenschappelijke graven in de Grote Kerk, ook in de zeventiende en achttiende eeuw. De katholieke rituele voorwerpen waren verwijderd maar de graven bleven en daarin werden ook in de Staatse periode de gildenbroeders begraven.³²⁵ Ook in Utrecht, een stad waar de gilden evenals in Dordrecht in de middeleeuwen veel politieke macht bezaten,³²⁶ hadden de gilden in diverse kerken hun graven. De hoedenmakers werden in de Jacobikerk begraven, maar de Buurkerk, kerk van burgers of burenen, onderhield de nauwste banden met de gilden. Vele gildenaltaren, gebrandschilderde ramen, gildenborden en grafkelders – deze bleven na 1580 in

318 Zie bijv. Thijs, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk*, 1990, pp. 85–88.

319 Van den Heuvel, *Ambachtsgilden*, 1946, pp. 259–260.

320 Vgl. Prak, ‘Verzekerd bestaan’, 1992, p. 28; Deceulaer, *Pluiforme patronen*, 2001, pp. 112–115.

321 Bijvoorbeeld de bakkers: AG 102, 29 juli 1712.

322 Bos, ‘Beroepsgebonden onderlinges’, 1998, p. 104.

323 AG 106 extract uit resoluties schepenen, 25 september 1690.

324 OSA H/P 759, 7 juni 1799.

325 Palmen, ‘De gilden en hun sociale betekenis’, 1998, p. 227.

326 De Dordtse gilden behielden tijdens de Republiek hun politieke macht. In de meeste steden was dit niet het geval en konden de gilden slechts terug kijken op de directe invloed die zij hadden op het bestuur van de stad in de middeleeuwen.

gebruik – getuigden daarvan.³²⁷ Hoewel de politieke macht van de gilden in het middel-eeuws Den Bosch groot was, beschikten de Bossche gilden niet over dergelijke graven.³²⁸

In de meeste gildenkeuren zijn bepalingen over het begraven opgenomen die de gildenbroeders op straffe van een boete verplichtten de teraardebestelling van een medebroeder of medezuster bij te wonen. In 1545 vermeldt het 26^e artikel van de bakkerskaart dat de meesters de zielmis in de kerk moesten horen en daarna de rouwstoet op ‘statige wijze’ volgen.³²⁹ Ook het vernieuwde reglement uit 1756 verplichtte de meesters, wanneer daartoe verzocht door de nabestaanden, de begrafenis bij te wonen. Voor de begrafenis met ‘gilden-eer’ diende wel betaald te worden. Ontbrak het de overledene aan geld, dan moesten de gildenbroeders toch komen ‘op poene van ses stuyvers’.³³⁰ Het lijkt er soms op dat deze eensgezindheid van bovenaf moest worden gestimuleerd. De dekenen van de lintwerkers verzochten een aanvulling op de kaart van het gilde. Er was geen artikel opgenomen dat de broeders verplichtte de begrafenis van een medebroeder of diens vrouw bij te wonen. Daarom, zo schreven de dekenen, ‘compareeren wij nig of bijna geene van deselve niet’.³³¹ De smeden kenden de plicht ‘mede te lijck te gaen’. Zij dienden hun van een nummer voorziene gildenpenning, die hen bij de nodiging door de gildenknecht was uitgereikt, mee te nemen en bij hem in te leveren.³³² Ontbraken er ‘presentie’ penningen dan kon op eenvoudige wijze aan het licht worden gebracht welke meester de penning niet had ingeleverd. Deze kreeg een boete.³³³ De slaggers besloten in 1741 om geen penningen meer uit te reiken.³³⁴ Het vertrouwen in deelname aan de rouwstoet was kennelijk groot.

De saamhorigheid van de schrijnwerkers was daarentegen weinig indrukwekkend. Zij toonden in 1770 weinig trouw in het bijwonen van begrafenissen. Willem van Uden en Jan van Weert moesten zelfs voor de schepenbank gedaagd worden omdat zij weigerden de boete die stond op het niet verschijnen op de begrafenis te betalen. Zij voerden aan dat het kind waarvoor zij genodigd waren bij de begrafenis, bij de geboorte nog geen kind van een meester was ... De schepenbank veroordeelde de twee.³³⁵

Hoewel in de achttiende eeuw van afnemende solidariteit wordt gesproken,³³⁶ moesten de timmerlieden reeds in 1639 door een driedubbele verhoging van de boete aan gespoord worden ‘te lijck te gaen’.³³⁷ De afnemende belangstelling voor de gildenbe-

327 Kolman e.a. (red.), *Monumenten in Nederland: Utrecht*, 1996, pp. 227-232.

328 Ook in Gouda beschikten gilden over gemeenschappelijke graven in verschillende kerken (Goudriaan, ‘Gilden en broederschappen’, 1996, p. 30). Het is niet duidelijk of gildenbroeders na de reformatie hierin nog werden begraven.

329 OSA H/P 3444.

330 *Reglement en ordonnantie Brood-Bakkers*, 1756, artikelen 72-74.

331 OSA H/P 354, 15 november 1736.

332 Zie de bewaard gebleven instructie van de gildenknecht van de smeden uit 1690 (AG 30). In het reglement van de timmerlieden uit 1675 is een bepaling over ‘genommereerde gildenpenningen’ en het begraven opgenomen (Collectie Mattemburgh 57, kaart timmerliedengilde, art. 33).

333 AG 231 art. 54 (Kaart 1679).

334 AG 153, 8 december 1712.

335 RA 468, 5 maart 1772.

336 Bos, *Uyt liefde*, 1998, p. 273.

337 OSA H/P 266, 4 juni 1639.

grafenis is ook in andere plaatsen waar te nemen. Palmen merkt voor Dordrecht op dat de gildenbegrafenis na de Reformatie niet alleen aan luister inboette, maar dat ambachtsmeesters weigerden hun boete die op afwezigheid stond te betalen.³³⁸

De reglementering door de overheid, absentie van gildenbroeders, het verbod op het houden van doodmalen en de bestrijding van typisch katholiek rouwbeklag, wijzen op de versobering van de begrafenissen, nauw verbonden met de protestantse opvattingen over de dood, waarin alle nadruk wordt gelegd op het *sola gratia*.³³⁹ Dat de absentie bij de begrafenissen toenam zegt wel iets, maar ook niet alles. Uit de rekeningen van de bakkers blijkt dat steeds dezelfde personen beboet werden wegens hun afwezigheid.³⁴⁰ Zwartrijders kunnen zo het beeld bepalen of vertekenen. Het is duidelijk dat de begrafenis, maar ook het sterven, gezien de voorzieningen die werden getroffen om arme en rijke gildenbroeders of -zusters een eervolle begrafenis te bezorgen, een collectieve aangelegenheid was en bleef.

Rituelen

De Bossche ambachtsgilden bezaten – in tegenstelling tot gilden in sommige andere steden – geen fraaie met aan het ambacht ontleende motieven beschilderde draagbaren.³⁴¹ In Den Bosch waren stedelijke baardragers aangesteld die de hand- en schouderbaren beheerden.³⁴² Het dragen van de kist met de schouderbaar gold als een grote eer en was tweemaal zo duur als een begrafenis met een handbaar.³⁴³ Over de kist werd een baarkleed gelegd; voor het verbod van 1630 was dit wit van kleur, daarna zwart.³⁴⁴ Aan het kleed hingen een of meerdere begrafenisschilden. De bakkers beschikten over de al genoemde zilveren schilden met op het reliëf de schutspatroon van de bakkers, Sint Audbertus, het wapen van de stadhouder en de Republiek. Het gebruik van een eigen baarkleed was toegestaan tot 1774, maar de gilden waren dan wel verplicht vier gulden aan de kerk te geven.³⁴⁵ Uit het onderzoek dat Portegies onder meer verrichtte naar het gebruik van baarkleden in Den Bosch blijkt dat niet voor alle overleden gildenbroeders baarkleden van hun gilde gebruikt werden. Onder de ‘schamel lieden’ baarkleden lagen turfdragers en schoenlappers. De iets duurdere categorie ‘slegte gemeene’ kleden werd ook over de doodkist van bierdragers, metselaars, bakkers en timmerlieden gelegd. Dode kleermakers, leidekkers en bakkers lagen overigens ook onder het ‘minde-re beste kleed’, het op een na duurste baarkleed.³⁴⁶

338 Palmen, ‘De gilden en hun sociale betekenis’, 1998, p. 229.

339 Zie hierover bv. Spierenburg, *De verbroken betovering*, 1988, pp. 175–178.

340 AG 121, zie de jaren 1712–1724, waarin opvallend vaak bakker Schovers en de twee gebroeders Rosmalen afwezig zijn.

341 Kok, *Geschiedenis laatste eer*, 1970, pp. 215–219.

342 Ordonnantie baardragers 13 januari 1634 (OSA H/P 1026). In 1634 vormden de baardragers de gilden van Sint Catharina, Sint Barbara en Sint Agatha.

343 Portegies, *Dood en begraven*, 1999, p. 111.

344 Portegies, *Dood en begraven*, 1999, p. 113.

345 Portegies, *Dood en begraven*, 1999, p. 113. Artikel 27 van het reglement op de begrafenissen uit 1774 stelt dat alleen baarkleden van de kerken gebruikt mogen worden.

346 Portegies, *Dood en begraven*, 1999, pp. 116–117.

Als eerbewijs aan de overleden gildenbroeder werden aan het baarkleed dat over de kist lag zilveren schildjes gehangen. Van het bakkersgilde is het schildje uit 1678 bewaard gebleven met daarop Sint Audbertus, de patroon van de bakkers. Rechts het wapen van Den Bosch, links het wapen van de Prins van Oranje en boven de leeuw met pijlen van de Republiek (Noordbrabants Museum).

De gildenbroeders volgden het lijk of liepen er naast – de positie werd bepaald door het bedrag dat de nabestaanden het gilde daarvoor betaalden – in rouwkleding. De bakkers gingen ‘te lijk’ met ‘lamphers³⁴⁷ en handschoenen’ indien de nabestaanden daarom vroegen. Daarvoor moest wel meer betaald worden.³⁴⁸ Het gilde van de slagers was zelf in het bezit van rouwkleding. In 1741 besloot het gilde aan de uitreiking van rouwkleding een einde te maken. De broeders dienden daar nu zelf voor te zorgen.³⁴⁹ Zij konden rouwkleding huren bij een van de ‘mantelhuizen’ die in de stad gevestigd waren.³⁵⁰ Niet elke slager was daartoe genegen. Twintig jaar later ontvingen slagers die

³⁴⁷ Lamfer: tulen sluier aan een grote flaphoed. De lengte van de lamfer bepaalde de graad van verwantschap. (Kok, *Geschiedenis laatste eer*, 1970, pp. 243–244).

³⁴⁸ Handschrift van Heurn, fol. 61ro.

³⁴⁹ AG 153, 8 december 1741.

³⁵⁰ Portegies, *Dood en begraven*, 1999, p. 124. Tot 1692 bevond zich in de stad één mantelhuis: in de Minderbroederstraat (osa H/P 460, 28 juni 1692). In de achttiende eeuw waren er drie.

naast het lijk liepen twee stuivers als ze gekleed waren in een rouwmantel, zwarte kousen, een sluier en handschoenen droegen.³⁵¹

Na afloop van de begrafenis werd ter herdenking van de dode gegeten en gedronken.³⁵² Deze rituele 'doodmalen' bleven niet beperkt tot de gilden. In de Generaliteitslanden kwamen, als we de door de hoge overheid uitgevaardigde plakaten mogen geloven, veel mensen op deze maaltijden af, waaruit 'onordentelijkheden en buitensporigheden' voortvloeiden. Bovendien joegen de doodmalen de achtergebleven 'weduwen en weesen' op hoge kosten.³⁵³ Justus van Effen luchtte zijn hart over de onverkwikkelijkheden: 'Men is 'er genoodzaakt, die geenen, die 't lijk de laatste eer hebben bewezen, binnen te roepen, hun brood uit te delen, en wijn voor te zetten, en terwijl de fatsoenlijksten en beschaafsten, naar weinig, of niets te hebben genuttigt, hun afscheid nemen, blijft het slechte volkje, dat zo de occasie om zijn hart eens voor goed op te halen, geenzins denkt te moeten verwaarlozen, uren agter den ander plakken; De wijn, die geen tijd, of plaats kend, doet zijn gewonen werking, de harsens raaken verhit, en dikwils op hol, en de huisgenoten van den verstorven zomtijds gedompelt in de naaste droefheid, zijn gedwongen, het vrolijk geraas, en getier, ja niet zelden, het vijandlijk gekijf van een partij schoften, en beestachtige natzakken te dulden, tot dat het den zelve goed dunk al waggelende ten huis te laveeren'.³⁵⁴

Enerzijds zien we een afnemende belangstelling voor het bijwonen van de begrafenis door gildenbroeders, die een begrafenis een hinderlijke onderbreking van hun werkzaamheden vonden, anderzijds trokken de doodmalen velen die zich al of niet te buiten gingen aan eten en drinken. Zo droegen de meesters en de gezellen van de goud- en zilvermeden op 6 juni 1668 hun gildenbroeder Gilliam Vogels naar het graf. Voordat zij hem gingen begraven, aten en dronken ze met elkaar in herberg *De Blinde Spiegel*.³⁵⁵ Het rituele drinken, de bakkers spreken van 'overgedronken gelag' na de begrafenis van een broeder, werd door het gildenbestuur regelmatig ten laste van de gildenkas gebracht.³⁵⁶

Begrafenisbussen

Naast de onderstandsbus bestond een ander type fonds, de zogenaamde begrafenisbus, een voorziening waaruit bij of na de begrafenis een uitkering volgde. Aan de bus waaruit bij ziekte een bedrag werd uitgekeerd kon het hele arbeidzame leven worden betaald. Een deelnemer die nooit ziek was, ontving niets. Bij de begrafenisbus lag dit vanzelfsprekend anders. Iedereen ging dood, waarna een uitkering volgde. In 1725 kende een aantal gilden en beroepsgroepen een begrafenisvoorziening, zoals de baardragers, de gilden van de zakkendragers, de voerlieden en de korenmeters.³⁵⁷ Ook de

351 AG 153, 5 februari 1761.

352 Kok, *Geschiedenis laatste eer*, 1970. Zie over maaltijden na de begrafenis Vink, 'Laat-middeleeuwse stedelijke overheden', 1989, pp. 43-49. Overigens brengt Vink geen Bossche keuren ter sprake.

353 OSA H/P 496 (plakkaat Staten-Generaal 2 mei 1731).

354 *Hollandsche Spectator*, 30 april 1734.

355 AG 313.

356 Bijv. AG 121, 1699-1706.

357 Portegies, *Dood en begraven*, 1999, p. 111.

schippersknechten organiseerden in de achttiende eeuw een dergelijke voorziening.³⁵⁸ De timmerlieden besloten in 1734 dat iedere meester of meestersvrouw die de dood zag naderen 'sonder onderscheijt off arm sijn ofte niet' voor zijn of haar begrafenis tien gulden uit een daartoe ingestelde bus zou ontvangen.³⁵⁹ In 1780 overleed timmerman Piet de Groot. Diens broer wendde zich tot het gildenbestuur met het verzoek om 17 gulden uitgekeerd te krijgen. De dekenen wilden niet zomaar tot een uitkering overgaan en raadpleegden de gezamenlijke timmerlieden. Deze gingen akkoord. Piet bezat 'geen duy'. Hoe moest de begrafenis betaald worden? Hij had niet alleen al zijn geld in een proces tegen het gilde gestoken, maar daaraan zelfs een schuld overgehouden.³⁶⁰

Knechten moesten de begrafenis op andere wijze regelen. Dat wil niet zeggen dat de meesters nooit bijdroegen aan de begrafenis van een knecht. Koldewij vermeldt de begrafenis van de knecht van zilversmid Jan van Weesel in 1747, waar het goud- en zilversmedengilde zes gulden aan bijdroeg.³⁶¹ In 1756, zes jaar na de oprichting van het oudekleerkopersgilde³⁶² dat ongeveer 100 leden telde en daarmee tot de grootste gilden van Den Bosch kan worden gerekend, werd een bus gesticht³⁶³ waaruit de nabestaanden van een meester of meesteres – van het gilde waren vrouwen lid – een begrafenisuitkering van 30 respectievelijk 15 gulden ontvingen.³⁶⁴ In 1757 is sprake van een begrafenisbus van het schrijnwerkersgilde. Van veel solidariteit lijkt desondanks geen sprake. Het gildenbestuur overhandigde de stedelijke groenroede – in functie als deurwaarder – een lijst met 20 namen van broeders die door het bestuur meermalen waren gemaand hun wekelijkse stuiver te betalen.³⁶⁵ De schoenmakers en looiers kwamen in 1767 overeen een begrafenisfonds te stichten. De inleg bedroeg een stuiver per week. Bij overlijden van een meester werd 30 gulden uitgekeerd, voor de echtgenote van een meester kreeg de laatste 20 gulden 'ten behoeve van het begraven'.³⁶⁶ De 32 leden van het chirurgijns-gilde stelden in 1780 bij notariële akte artikelen vast 'ter opregting van een fonds of bus ter contribuering in de begraeffenis' van meesters en hun vrouwen. De bijdrage aan de bus bedroeg een stuiver per week. Wanneer een meester overleed ontving de echtgenote 30 gulden; bij overlijden van de vrouw werd 20 gulden uitgekeerd. Bij het overlijden van een chirurgijn kon de weduwe de betaling aan de bus stopzetten.³⁶⁷ Uit de verantwoording van de rentmeester van de bus blijkt dat weduwen wekelijks de ene stuiver bleven betalen.³⁶⁸ De hulpverlening steekt schril af bij de activitei-

358 AG 355, 30 december 1772.

359 OSA H/P 352, 24 december 1734. Bij leven werd nog geld voor de begrafenis verstrekt: '... dat een man, meester van voors. Ambagt weezende, off desselfs huysvrouw stervende door dezelve (=de bus van de timmerlieden) nog zoude werden gegheven zonder onderscheijt, off arm sijn ofte niet, alsdan tot de begraafnisse tien gulden eens'.

360 AG 346, 1780.

361 Koldewij, *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, 1985, p. 28.

362 OSA H/P 3823. Zie over oudekleerkopers Panhuysen, *Maatwerk*, 2000, pp. 239-273. Panhuysen behandelt de 'bus' niet.

363 AG 357, extract resolutie stadsbestuur, 9 oktober 1756.

364 AG 358.

365 OSA H/P 3683.

366 AG 169a.

367 AG 345.

368 AG 345, bijv. fol. 174-175.

ten van het Amsterdamse chirurgijns-gilde met zijn 200 leden.³⁶⁹ Niettemin is er aan het einde van de achttiende eeuw sprake van een formeel stelsel van hulp na het overlijden van een gildenbroeder.

Na bestudering van de archivalia van de Bossche ambachtsgilden moet het beeld van de ambachtsgilden als sociale instituties worden gerelativeerd. Van algemene harmonie tussen gildenbroeders is niet altijd sprake, hoewel onderlinge hulpverlening de solidariteit kon versterken en de autonomie van het gilde vergroten,³⁷⁰ idealen die beantwoordden aan het onafhankelijkheidsstreven van de *Middling Sort*.³⁷¹ De verarmde of zieke gildenbroeder lijkt ook weinig te profiteren van de verantwoordelijkheidszin, een van de kenmerken van de 'artificial family'.³⁷² Maar die verantwoordelijkheid was ook moeilijk realiseerbaar. De Swaan wees al op de risico's van kleine onderstandsfondsen.³⁷³ Onderlinge solidariteit was moeilijk te handhaven door de geringe spreiding van het risico, het deelnemertal was te gering. Er werd geen premie geheven naar inkomen, de kans bestond dat bij beroepsziekte 'iedereen' aanspraak maakte op een uitkering en bij plotselinge calamiteiten was de kans groot dat slechts aan een fractie van de leden een bedrag kon worden uitgekeerd. Daarnaast hebben we gezien dat bij alle goede bedoelingen het klachten regende wanneer de bodem van de onderstandskas zichtbaar was. Zwartrijders onttrokken zich aan de verplichting om bij te dragen en dan waren er ook nog potverterende gildenbesturen. De enkele gilden die zogenoemde bussen stichtten, moesten hun streven om door middel van deze onderlinge verzekering elkaar bij te staan na enkele decennia en vaak na conflicten of zelfs fraude opgeven.³⁷⁴ In de gilden die geen bussen onderhielden, werd soms uit de algemene kas incidentele hulp geboden. De publieke kas kan een laatste redmiddel zijn geweest, maar een uitkering uit deze fondsen kon ook 'de ultieme sociale en economische mislukking' betekenen.³⁷⁵ In 1775 ontving hoogstens een enkele ambachtsmeester zo'n beschamende uitkering. Er is ook geen patroon te ontdekken in de gilden – omvangrijke of kleine gilden, productie of dienstverlenende gilden – die wel of geen fonds in het leven riepen. Voor de verklaring die Bos biedt voor de geringe hulpverlening door de Bossche ambachtsgilden aan hun leden, namelijk 'een samenwerkingsverband' tussen de armenblokken en de gilden, bestaat geen bewijs, net zo min als voor de ondersteuning van behoeftige leden uit de algemene gildenkas.³⁷⁶ Wat voor Amsterdam geldt, hoeft niet op te gaan voor ambachtsgilden in 's-Hertogenbosch of andere steden.³⁷⁷ In Den Bosch was geen sprake van

369 Bos, *Uyt liefde*, 1998, p. 85. Bos deelt mee dat het Amsterdamse gilde het enige gilde in de Republiek was met een formeel stelsel van sociale voorzieningen.

370 Bos, 'Beroepsgebonden onderlinges', 1998, p. 111.

371 Barry and Brooks, *The Middling sort*, 1994, p. 2.

372 Black, *Guilds and civil society*, 1984, p. 24.

373 De Swaan, *Zorg en de staat*, 1996, pp. 154-155. Over 'zwartrijders' zie eveneens Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 1992, pp. 20 ev.

374 vgl. De Swaan, *Zorg en de staat*, 1996, pp. 154-155.

375 Prak, 'Individu, corporatie en samenleving', 1997, p. 304.

376 Bos, *Uyt liefde*, 1998, p. 272.

377 In Amsterdam verplichtte het stadsbestuur de gilden het geld dat door het wegvallen van de katholieke religieuze rituelen vrijkwam, te besteden aan onderstand van de eigen behoeftige leden. Helaas wordt dit gegeven als regel voor andere ste-

ruimhartige ondersteuning van behoeftige broeders uit de gildenkas, in tegenstelling tot de bewering van Van den Heuvel die de zorg voor de zieke en minder bedeelde ambachtsmeester juist 'een karakteristiek der ambachtscorporaties' van 'na de overgave' van de stad noemt.³⁷⁸ Op het terrein van de materiële hulpverlening blijkt de solidariteit binnen de Bossche gilden in de zeventiende en achttiende eeuw mager.³⁷⁹

Of het gildenlidmaatschap aantrekkelijk was omdat de corporatie een sociaal vangnet bood, mag dus worden betwijfeld.³⁸⁰ De veronderstelling dat de gildenbroeders elkaar hielpen wanneer men door ziekte of ouderdom niet meer in staat was te werken, ligt weliswaar voor de hand, maar valt voor 's-Hertogenbosch niet te bewijzen. De sociale functies van de gilden waren zeker belangrijk, maar dan moet eerder gedacht worden aan de sociabiliteit, gezelligheid, kortom de mentale ondersteuning. Voor het Bossche gildenwezen behoorde de bus allerminst tot de karakteristieke elementen. Bos rekende voor dat van de 2.000 ambachtsgilden die de Republiek telde, 250 gilden een bus onderhiielden.³⁸¹ De situatie in Den Bosch komt enigszins overeen met die in Gouda, waar eveneens slechts enkele gilden aparte onderstandskassen oprichtten. Het is niet duidelijk of er steun werd verleend uit de algemene gildenkas. Evenals in 's-Hertogenbosch bevatten de Goudse gildenrekeningen hiervoor geen directe aanwijzingen.³⁸² De gildenbroeder en -zuster die het financieel slecht ging, kon hopen op het verworven 'sociaal kapitaal' op grond waarvan hem of haar hulp werd geboden: burens, vrienden en familie, kortom het informele onderstandscircuit. Het is mogelijk dat Van den Heuvel de ambachtsgilden in de late middeleeuwen juist typeerde. Toen reikten volgens hem de gildenbroeders elkaar 'te allen tijde de helpende hand'.³⁸³ Ik vermoed echter dat Van den Heuvel eerder een wens uitsprak dan dat hij de realiteit weergaf.

CORPORATIEVE SPELREGELS

Naar buiten toe wekten de gilden de indruk dat ze een gemeenschap van broeders en zusters vormden; een corporatie die in harmonie haar belangen behartigde. Interne

den in de Republiek aangenomen; zie bijvoorbeeld Deceulaer: 'Vanaf de Reformatie werd de Nederlandse gilden bevolen om religieuze uitgaven (cursief AV) in de toekomst te besteden aan onderlinge steun' (*Pluriforme patronen*, 2001, p. 363). Dambruyne: 'Municipal authorities compelled the guilds to invest primarily in expanding their social benefit fund i.e. in productive capital' (*'Corporative capital'*, 2006, p. 222). Bos betrok in haar onderzoek weliswaar andere steden naast Amsterdam, niettemin wordt de indruk gewekt dat Amsterdam een pars pro toto is voor de gilden in de Republiek.

³⁷⁸ Van den Heuvel, *Ambachtsgilden*, 1946, p. 258.

³⁷⁹ In tegenstelling tot Bos, namelijk: 'Hulpverlening door de gilden aan haar leden werd in de zeventiende en achttiende eeuw steeds belangrijker' in: 'Beroepsgebonden onderlinges', 1998, p. 135.

³⁸⁰ Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*, 1985, p. 153. Van der Vlis concludeert uit het feit dat gildenleden zo weinig aankloppen bij de Delftse kamer van Charitate dat niet alleen het welvaartspeil van de gildenleden behoorlijk was, maar de gildenbussen ook als 'vangnet' fungeerden (Van der Vlis, *Leven in armoede*, 2000, p. 239). De Zwolse gildenkassen waren in de 17^e eeuw niet voldoende gespekt om een groot aantal gezinnen te ondersteunen. Van Wijngaarden meent dat gildenleden doorgaans tot een andere sociale groep dan bedelden behoorden en wanneer zij in geldnood zaten konden rekenen op steun van familie en vrienden (Van Wijngaarden, *Zorg voor de Kost*, 2000, p. 235).

³⁸¹ Bos, *Uyt liefde*, 1998, p. 265.

³⁸² Hulshof, 'De Goudse ambachtsgilden', 1996, p. 72.

³⁸³ Van den Heuvel, *Ambachtsgilden*, 1946, p. 259.

conflicten werden zo veel mogelijk binnenskamers gehouden. Maar zoals in elke familie botsten ‘de naturen’ van tijd tot tijd. De ambachtsmeesters stonden weliswaar voor hun gilde, maar moesten toch elke keer gewezen worden op hun ideaal. De Antwerpse historicus Floris Prims meende dat ‘het corporatisme een moreel en sociaal karakter in zijn economische structuur prentte. Beschermheiligen, altaren, omgangstortissen (processietoortsen – AV) en wat dies meer, waren van meet af ambachtselementen, niet ter wille van een uitzonderlijke godsvrucht, maar wegens de broederschapskern, waaruit de ordening was voortgekomen. Hun “ieder voor allen en allen voor ieder” stak als “morele deesem in geheel hun economisch beslag. De goudjacht van het mercantilisme kende daar geen weerga van”’.³⁸⁴ Maximalisering van de winst stond niet bovenaan het verlanglijstje. Farr wijst in plaats daarvan op eer en reputatie. Deze bezetten een centrale plaats in het leven van de ambachtsman. Veel conflicten hielden nauw verband met wat de ambachtsmeester ervoer als een aanslag op zijn eer. Een enkele als negatief opgevatte uitdrukking kon de aangesprokene in vuur en vlam zetten, waarbij geweld niet werd geschuwd. In de talloze conflicten werd voortdurend gezocht naar de grenzen van de eerzaamheid van betrokkenen. In de betrekkelijk kleine ambachtswereld hechtte men aan sociabiliteit en solidariteit. De andere kant van de medaille was dat men ook ‘alles’ van elkaar wist.³⁸⁵

Een ambachtsgilde was een gemeenschap die volgens bepaalde idealen bij elkaar werd gehouden. Met behulp van een heel stelsel van regels en maatregelen werd gecontroleerd of de leden de gemeenschappelijk normen en waarden naleefden. Die sociale controle was nodig om de gemeenschapsidee hoog te houden. Zonder sociale controle valt elke groep vroeg of laat uit elkaar.³⁸⁶ De controle op de naleving van de regels was een taak van het gildenbestuur. Deze bestond uit het houden van periodieke ‘ommegangen’ of inspectietochten langs de werkplaatsen van de ambachtsmeesters. Op het niet naleven van de regels op moreel gebied en arbeid stonden sancties. De gilden, een schakel in de corporatieve ketting, schoten door hun corrigerend en regulerend optreden niet alleen de stedelijke overheid maar ook de stedelijke gemeenschap te hulp bij de bevordering van orde en rust. De organisaties streefden naar een ‘ordentelijke samenleving’.³⁸⁷

‘Een morele gemeenschap’³⁸⁸

Drie stuivers boete stelde het reglement van de beenhouwers de leden in het vooruitzicht die klanten of dekenen onheus bejegenden. Het gedrag van de slaggers viel in negatieve zin op, klanten werden beledigd en openbare dronkenschap in de Vleeshal was

³⁸⁴ Prims, *Het herfstij van het corporatisme*, 1945, p. 14. Zie ook Verhavert, *Het ambachtswezen te Leuven*, 1940, p. 139. Geciteerd bij Klep, *Bevolking en arbeid*, 1981, pp. 279–280.

³⁸⁵ Farr, *Hands of honor*, 1988, hoofdstuk 4.

³⁸⁶ Vgl. Berger, *Sociologische denken*, 1969, pp. 72–81.

³⁸⁷ Van Honacker, ‘De politieke cultuur’, 1994, pp. 202 en 210–224.

³⁸⁸ Prak, ‘Ambachtsgilden vroeger en nu’, 1994, p. 31.

een veelvoorkomend euvel.³⁸⁹ De slagers vormden een ruw volkje en mochten van zichzelf – de algemene vergadering van de slagers ging hiermee akkoord – de medebroeder ‘die enig oproer of questie’ in de hal maakte, de dekenen niet gehoorzaamde of niet achter zijn eigen bank ging staan, met stokken uit de Vleeshal slaan.³⁹⁰ De dekenen en gezworenen, die naast het besturen van de organisatie ook rechtspraken, legden gildenbroeders de straf op. Wanneer de aangeklaagde niet akkoord ging met de opgelegde straf, zijn boete weigerde te betalen of wanneer het gildenbestuur zich niet bevoegd achtte, kon de schepenbank verzocht worden de zaak over te nemen. Daarom stond baas Rentelo voor de schepenbank terecht omdat hij ‘onbedagt en tegens de waarheid’ een en ander over deken Sterk had gezegd. De veroordeling door de schepenbank bestond er in dat Rentelo in tegenwoordigheid van schepenen en dekenen aan Sterk zijn excuses diende aan te bieden.³⁹¹ In de reglementen is opvallend veel plaats ingeruimd voor de goede zeden. Zo konden overspelige bakkers, broeders die zich in ‘oneerlijke herbergen’ ophielden of woekerden een geldstraf tegemoet zien.³⁹² Wangedrag werd ook bestraft omdat dit de reputatie van het collectief bezoedelde. Op een decembermorgen in 1638 vergaderden de chirurgijns ten huize van medebroeder Schoneus. Gildenbroeder Molengraeff schold daar deken Cobbe uit voor een ‘jonge schelm’ en gebruikte andere ‘affdragende ende injurieuze woorden’. In een attestatie liet Molengraeff weten de woorden zonder nadenken te hebben gebezigd. Hij opperde voorts dat hij op dat moment dronken was en bood zijn verontschuldiging aan, want deken Cobbe was een man van ‘eer en deucht, oprecht ende vroom’.³⁹³ De beledigingen dienden niet alleen mondeling herroepen te worden, maar moesten, zoals dat met name in de zeventiende eeuw gebruikelijk was, bevestigd worden door middel van een notariële akte waarbij meerdere getuigen aanwezig waren. Mocht er ooit een gerechtelijke procedure gestart worden, dan was de notariële akte van grote waarde om een eventueel bewijs te verkrijgen.

‘Kerkhof wert belegt’ over het optreden van molenaar Jan van Rosmalen, die medebroeder Laurens van der Stooven op de vergadering van 6 november 1749, waar alle molenaars aanwezig waren, uitschold voor ‘schelm’. Gezworene Gerardus Molesteen riep Van Rosmalen toe: ‘Menageert die woorden of ick ben genootsaakt, daar over kerkhof te leggen’. Van Rosmalen trok zich er niets van aan en riep: ‘Op uw klooten gescheeten’. Deken Van Lottum pakte Van der Stooven bij de arm ‘omdat hij geen schelm in de kamer van het Gilde wilde hebben’ of hij moest zich ter plekke van deze aantijging ‘purgeren’.

389 AG 153, 2 januari 1766. De discussies in de vleeshal liepen vaak hoog op. In 1753 sprak de magistraat over de ongeregeldeheden en in 1770 trachtten de dekenen de onderlinge naijver te beteugelen (AG 153, 26 november 1753 en AG 136, 11 oktober 1770). In het ‘vleeshuys’ ging het er overigens al veel eerder kwalijk aan toe. In 1646 tikte het stadsbestuur de slagers op de vingers omdat de klanten ‘seer leelick werden toegesproocken ende uytgelacht’ en er met vlees werd gegooid (OSA H/P 278, 31 juli 1646).

390 AG 153, 1 juli 1733.

391 RA 468, 7 september 1769.

392 AG 105, artikel 23.

393 NA 2688, 15 december 1638. Het is overigens interessant dat dronkenschap – op het werk of in vergaderingen – heel goed kon samengaan met de kwalificaties die de chirurgijn zichzelf toedacht. Dronkenschap werd, zo is de indruk, niet echt als een kwaad gezien. In meerdere verklaringen verontschuldigen attestanten of requiranten zich voor hun gedrag: ze waren nu eenmaal dronken. Viskoper Cornelis Wijgergang schold de dekenen van het viskopersgilde ‘in den dronk voor schelmen en dieven’. Zijn straf bestond uit het voor de schepenbank herroepen van de scheldwoorden (RA 468, 28 maart 1770).

‘Stoof’ bleef echter in de kamer maar ging achteraf ‘op zijn eigenen kosten een pintje bier drinken’. De beledigde Van der Stoooven liet het er niet bij zitten en verzocht ‘kerckhof’ om het geschil tussen hem en Van Rosmalen op te lossen en de hem aangedane belediging teniet te doen. Na twee vergaderingen waarop Van Rosmalen geen krimp gaf, werd de zaak in handen gegeven van de schepenbank. Deze veroordeelde Van Rosmalen op 6 mei 1750 wegens belediging van Van der Stoooven tot het spekken van de armbuis; daarnaast moest hij verklaren dat hij Van der Stoooven voor ‘een eerlijck man’ hield.³⁹⁴

Het beledigende ‘schelm’ was absoluut geen onschuldige betiteling. In 1694 schreef een priester: ‘de zorg voor de eer is naest aen de ziel, en daer is geen grooter goet onder de uytwendige menschelijcke en lichamelijcke dingen als de eer’.³⁹⁵ Met een schelm werd een onbetrouwbaar sujet aangeduid, iemand die in financieel of professioneel opzicht niet in de haak was. Hij werd van zijn eer beroofd en ‘sociaal gestigmatiseerd’.³⁹⁶ Farr benadrukt dat onafhankelijkheid en eigen bezit hoog genoteerd stond in de ambachtswereld. Elke verwijzing naar mogelijk op oneerlijke wijze verkregen goed werd zwaar opgevat en leidde niet zelden tot bloedvergieten.³⁹⁷

Gilden trachtten dergelijke kwesties eerst intern op te lossen. De slagers benadrukten dit in 1779 nog eens. Alle geschillen tussen gildenbroeders moesten door de dekenen en de oudste mannen worden opgelost. Lukte dat niet, dan diende het ‘gansche corpora’ bijeen te komen om zich over de zaak uit te spreken,³⁹⁸ een gebruik dat bijvoorbeeld ook in Dordrecht werd gehanteerd.³⁹⁹ Wanneer geen overeenstemming kon worden bereikt, moest de schepenbank er maar aan te pas komen. Het kon een proces worden waarbij de partijen stukken uitwisselden, zoals in de zaak tegen kuiper Jan van Herpen, of een korte mondelinge procedure. Het register van mondelinge uitspraken uit het archief van de schepenbank over de jaren 1721–1780 bevat vele zaken waarbij gilden betrokken waren.⁴⁰⁰ Niet alleen daagden gildenbesturen ‘ondercruypende’ broeders die alvast voor zichzelf begonnen waren zonder de meesterproef te hebben afgelegd, of werkzaamheden verrichtten die verboden waren, voor de schepenbank, ook bij vermeende valse beschuldigingen werd de bank gevraagd een uitspraak te doen.

Vanzelfsprekend kwamen er onenigheden binnen de gildenbesturen voor. In 1679 beledigden de keurmeesters de dekenen van de schrijnwerkers bij het afnemen van een

394 RA 1890, fol. 126-127 en 146-147. Over ruzie en scheldpartijen onder de zilversmeden en tussen lintwerkers zie respectievelijk: OSA H/P 286, 3 februari 1657 en OSA H/P 354, 31 december 1736. De eerste voordracht van professor Laurens Donckers ont-aardde in een scheldpartij in de chirurgijnkamer, waarbij de geleerden elkaar voor schelmen uitmaakten (NA 2743, 27 februari 1665). In 1635 ontstond in ‘volle’ vergadering ‘kijvagine’ tussen de schoenmakers Jan Peters van de Endepoel en Jan Hendrix: beiden moesten een ton bier inleggen. Ruzie kon immers worden beslecht door samen het glas te heffen. In hetzelfde jaar – 1635 – zette schoenmaker Willem van der Hoeven in de vergadering een grote mond op: boete 4 gulden (AG, 175a, 1635-1636). In 1732 werd besloten ruziënde slagers ‘egaal’ te straffen indien zij woorden tegen elkaar gebruikten als ‘indien gij mij dat niet goed en maect soo hou ick u voor een schelm of hontsvot’ (AG 153, 1 september 1732).

395 Dorren, ‘De eerzamen’, 1998, p. 73.

396 Roodenburg, ‘De notaris en de erehandel’, 1992, pp. 376-377.

397 Farr, *Hands of honor*, 1988, pp. 163-164. De criminele processtukken van de Bossche schepenbank spreken boekdelen: Vos, *Dataschurk* (elektronische publicatie, Stadsarchief ’s-Hertogenbosch, 1993). Over beledigingen, met genoemde processtukken als bron: Calis, *Schelm, schurk en schoelje*, 1997.

398 AG 136.

399 Palmen, ‘De gilden en hun sociale betekenis’, 1998, pp. 232-233.

400 RA 468.

meesterproef. De zaak werd toegedekt met het drinken van enkele pintjes.⁴⁰¹ Uit de rekeningen van de bakkers blijkt hoe ook daar de geschillen met het drinken van bier werden opgelost. De gezworenen van de bakkers maakten eind 1700 onderling ruzie in het stadhuis. De schepenen ordonneerden toen een halve ton bier – 75 liter – met elkaar te drinken en geboden de gezworenen ‘met malcanderen te leven’. Het met elkaar drinken verbroederde; de rekening vermeldt: ‘alle questie te niet’!⁴⁰² Drankgebruik droeg echter niet altijd bij aan harmonieuze verhoudingen. Meester-metselaar Gerrit Vos werd onder het drinken zo boos dat hij zijn glas stuk smiet en Jan Smits, een van zijn confraters uitschold, wat hem op een boete van negen gulden kwam te staan.⁴⁰³

Concurrenten

De verhoudingen tussen de verschillende ambachten waren niet altijd optimaal. Meestal waren de strubbelingen te wijten aan de overschrijding van elkaars werkterrein. Zo verrichtten schrijnwerkers en draaiers werkzaamheden die niet duidelijk begrens en afgebakend waren, hoewel de kaart van 1679 dit wel probeerde te regelen. In ieder geval beklaagden de draaiers zich een kleine twintig jaar later over hun collega gildenleden dat zij zich niet aan het reglement hielden. De draaiers meldden dat zij een aantal schrijnwerkers hadden betrappt op het bezit van verboden goederen. ‘Om niet al te groote commotie te maacken’ hadden de draaiers de door hen in beslag genomen goederen in de vergadering van het stadsbestuur gepresenteerd. Schrijnwerker Van Wolfsbergen loog toen, volgens de draaiers. Dan was er nog schrijnwerker Jan van Esch, die door de draaiers was betrappt toen hij Rotterdamse ‘kackstoelen en taefels’ invoerde. De draaiers overhandigden een waslijst met overtredingen van hun gilden-confraters aan het stadsbestuur. Er was zelfs lichamelijk geweld in het spel: schrijnwerker Van Waenen zou de keurmeester van de draaiers tegen de borst hebben gestoten. De schrijnwerkers vonden de houding van de draaiers huichelachtig. Waren zij het niet die keer op keer de stadsregering verzochten om stoven van buiten te mogen verkopen? De schrijnwerkers berichtten de stadsregering dat zij niet tegen de modieuze meubels uit Holland konden concurreren. Bosschenaren wilden ‘cierlijk geverfde’ meubels uit die provincie. Zij wilden deze inkopen en in Den Bosch aan de man brengen.⁴⁰⁴ Enkele jaren later oordeelde een commissie uit de stadsregering dat de oorsprong van de conflicten tussen de schrijnwerkers en de draaiers in de verkoop van stoven lag. Om uit de impasse te komen werd een ingewikkelde oplossing bedacht. Zo mochten tafels met gedraaide voeten door beide partijen worden verkocht, evenals ‘draaiwerk’ en ‘schrijnwerkersgoed’ dat goedkoper was dan 12 stuivers. De draaiers mochten vanaf 1701 stoven verkopen die buiten de stad waren vervaardigd.⁴⁰⁵ Eind 1701 beklaagde Jan van Oerle, meester-draaiër, zich bij het stadsbestuur dat de schrijnwer-

⁴⁰¹ AG 253, 1678–1679.

⁴⁰² AG 121, 14 december 1700.

⁴⁰³ AG 348, 1678–1680.

⁴⁰⁴ OSA H/P 326, 15 april en 4 juni 1698.

⁴⁰⁵ OSA H/P 328, 29 februari 1701.

Een van de levendigste gedeelten van de stad: de Kruisstraat richting Vismarkt (nu Visstraat). Links werkplaatsen met onder de luifels producten die te koop worden aangeboden. Op de achtergrond de overdekte visbanken. Rechts achter de handkar de kraan aan de haven (Anoniem, eerste helft zeventiende eeuw; Universiteit van Tilburg).

kers zich niet aan de afspraak hielden. Het conflict over het vervaardigen en verkopen van stoven bleek nog lang niet beëindigd.⁴⁰⁶

Uit de rekeningen van het metselaars-, timmerlieden- en leidekkersgilde blijkt dat de ambachtsslieden uit de verschillende beroepsgroepen de grenzen van wat wel en niet gemaakt mocht worden met enige regelmaat overschreden. Leidekker Nieuwenhuisen werd in 1678 beboet voor het maken van timmermanswerk. De ambachtsman luissterde kennelijk slecht. In 1681-1682 vergaderden alle meesters opnieuw over de zondaar.⁴⁰⁷

In het reglement van het bakkersgilde stond nauwkeurig omschreven welk meel mocht worden gebruikt en welke soorten brood mochten worden verkocht, naast een nauwkeurige afbakening van de afzetmarkt.⁴⁰⁸ Telkens waren er weer bakkers die zich niet als gildenbroeders gedroegen, hun welvaart ten koste van hun medebroeder trachtten te vergroten en daarmee de gildengemeenschap ondermijnden.⁴⁰⁹ Het geven

⁴⁰⁶ OSA H/P 3680, 2 november 1701.

⁴⁰⁷ AG 348.

⁴⁰⁸ OSA H/P 3444, kaart bakkers, 1644.

⁴⁰⁹ Zie hiervoor ook de rekeningen van het bakkersgilde. Bijv. AG 121 (1712-1713) waarin vermeld wordt dat er 'kerckhof gelegt' is over bakkers die brood verkochten onder het vastgestelde gewicht of in AG 122 (1716-1717; 1717-1718) het (in de avonden) langs de deur verkopen van brood.

van korting aan klanten was onder de bakkers niet ongewoon, maar strijdig met het reglement en de opvatting dat de broeders gelijk waren. Immers, arme broeders konden zich in tegenstelling tot hun rijkere collega's het verstrekken van voordelen niet permitteren. Dus daagde het gildenbestuur in 1737 Jacobus de Paep voor de schepenbank omdat deze zijn roggebrood tegen drie stuivers verkocht in plaats van drie stuivers en vier penningen.⁴¹⁰ 'Naer ouder gewoonte', bakten de bakkers 'paaskoeken'. De stedelijke groenroede, die ook betaalde diensten – bijvoorbeeld van een 'deurwaarder' – voor de ambachtsgilden verrichtte, maakte dan in de stad bekend dat deze lekkernij, die de inwoners na de vasten weer mochten eten, gekocht kon worden.⁴¹¹ Er waren echter bakkers die in de paastijd paaskoeken cadeau gaven aan hun klanten. Voordeeltjes verstrekken aan klanten was verboden: 'zij ontspeenen en ontnemen die arme backers hunnen clanten' zo heette het.⁴¹²

Sociale controle

Ommegangen

Het bestuur van het speldenmakersgilde maakte jaarlijks zeven inspectietochten en de keurmeesters 'zo dikwijls zij dat nodig vonden' om te kijken of de regels werden nageleefd. In 1766 kwam bij een van deze 'ommegangen' aan het licht dat er nogal wat meesters waren die er kwade praktijken op nahielden. Volgens het reglement mochten maximaal drie leerknappen te werk gesteld worden en een hulpje ('een vierde hand'). Nogal wat meesters hadden op bovenkamers meerdere leerknappen aan het werk. Wanneer de inspecteurs er aan kwamen trok in de werkplaats iemand aan een bel. De leerknappen verstopten zich of gingen 'ledig bij het werk staan'.⁴¹³

Een van de kernbegrippen uit het corporatieve idioom was 'eerlijkheid'. De produkten in de werkplaatsen kwamen eerlijk tot stand. Daarom waren winkel en werkplaats geopend en was de arbeid zichtbaar voor de klant.⁴¹⁴ Zo waren ook de kleermakers op straffe van een geldboete verplicht de tafel waarop zij zaten en werkten in het voorhuis op te stellen zodat ze vanaf de straat 'onversteeken en onverborgen' te zien waren.⁴¹⁵ Maar ook in dit gilde overtraden de kleermakers regels en zetten de bazen meer knechten dan toegestaan aan het werk, vanzelfsprekend uit het zicht. Toen in het

410 RA 435, fol. 193 ev.

411 AG 121 en 122, diverse jaarrekeningen achttiende eeuw. Over paaskoeken: Ter Gouw De Volksvermaken, 1871, p. 168 en Ter Molen, Brood, 1983, p. 29.

412 AG 102, 6 april 1694. Over het geven van 13 broden voor de prijs van 12, zie: OSA H/P 352, 16 april 1734; over het 'toegeven' van beschuit, gebak, krentenkoeken en wegge: AG 107, 2 september 1735.

413 OSA H/P 387, 5 november 1766.

414 Farr, *Hands of honor*, 1988, p. 14.

415 OSA H/P 350, 15 juni 1728. Reglement van de kleermakers: '... dat de Meesters van voors. Snijders hennen taaffel sullen moeten houden, staande in een voorhuys ende tot enen plaatse en staat in openbaar, onversteeken ende onverborgen'. Op overtreding van dit tiende artikel stond een boete van drie pond (OSA H/P 420, 29 juni 1699). Over de werkomstandigheden van kleermakers: Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 2001, pp. 90-99. Vgl. ook Huiskamp die opmerkt dat het sluiten van de rekening door dorpsbestuurders in Brabant 'met open deuren en vensters' diende te geschieden. De mogelijkheid werd letterlijk open gehouden iedere inwoner te betrekken bij en verantwoordelijkheid te laten dragen voor het algemeen belang (Huiskamp, 'Tussen centrum en periferie', 1995, p. 38).

voorjaar van 1708 de dekenen van de droogscheerders en kleermakers de ‘ommegang deden’ om de werkplaatsen van de gildenbroeders te controleren en de namen aan te tekenen van de leerknappen, constateerden zij tot hun schrik dat leerknappen zich gauw verstopten en er zelfs meesters waren die brutaal meedeelden geen leerknappen ‘op de tafel hadden sittende’. Dit was niet alleen in strijd met de kaart, maar ook met ‘de goede politie (=bestuur) in de stad’.⁴¹⁶

Nauwlettend werd toegezien op ‘onqualificeerde personen’ die de meesters in dienst konden hebben. Wilden gildenbesturen daar achter komen, dan moesten werkplaatsen onverhoeds worden binnengevallen. Dat kon natuurlijk niet zomaar, daartoe moesten zij een dienaar van justitie bij zich hebben, met ‘een bevel tot huiszoeking’. Huiszoeking was vanouds in Den Bosch een heet hangijzer. De schout en zijn dienaren mochten een huis niet betreden als de deuren of vensters gesloten waren, behalve wanneer zij volgens de ‘costumen’ toestemming van de schepenen hadden en het grootste deel van de schepenen daarbij aanwezig was.⁴¹⁷ Het bestuur van het kleermakersgilde rekestreerde daarover aan het stadsbestuur. Het merkte op dat meesters vanzelfsprekend nooit vrijwillig toegang zouden krijgen tot werkplaatsen als daar ‘onqualificeerden’ aan het werk waren en illustreerden dit met een voorval dat enkele dagen daarvoor had plaatsgevonden, toen hen de toegang werd geweigerd tot een werkplaats waarvan zij vermoedden dat er illegaal kleermakerswerk werd verricht.⁴¹⁸ Het gildenbestuur van de lintwerkers vertrouwde ook niet iedereen. Hun verzoek ‘de huysen van de mrs. lintwerkers te moogen intreedden’ om te controleren of er meer dan twee leerjongens aan het werk waren, werd niet toegestaan. Wel zouden de meesters die het gildenbestuur niet toelieten tot hun werkplaats met zes gulden worden beboet.⁴¹⁹

Farr wijst op de inspectietochten van de gildenbesturen in Londen. De gildenmeesters werden daar nauwelijks door opgeschrikt. De inspectie had volgens Farr eerder een rituele betekenis omdat deze tevoren werd bekend gemaakt.⁴²⁰ Dat laatste was meestal niet het geval in Den Bosch. De genoemde voorbeelden laten zien dat het een serieuze aangelegenheid was. Al of niet met behulp van verklikkers trachtten de gildenbesturen te voorkomen dat er te grote gaten ontstonden in de heg rond de gildentuin.⁴²¹ Surveilleren bij de haven en een ‘verklikkersapparaat’ werden daarom noodzakelijk geacht. Omstreeks 1690 protesteerden de kuipers tegen de controle van de keurmeesters van het schrijnwerkers- en kuipersgilde die volgens hen op initiatief van ‘eenen Jan van Uyttert, wielderer’ had plaats gevonden. Het was volgens de rekestranten de bedoeling van Jan van Uyttert hen ‘te verstricken’.⁴²² Overigens ontving de in overtreding zijnde

416 OSA H/P 335, 14 april 1708.

417 Hoekx, Jacobs en Looper, ‘De Stadstaat’, 1997, p. 119.

418 OSA H/P 648, 9 februari 1737.

419 OSA H/P 354, 15 november en 31 december 1736. Zie ook AG 260, 1689-1690 (schrijnwerker Van Batenborch had meer dan één leerjongen in dienst) en OSA H/P 335, 14 april 1708 (overschrijding norm leerjongens door kleermakers).

420 Farr, *Artisans in Europe*, 2000, p. 89.

421 Prak, ‘Moral order’, 2004, p. 185.

422 OSA H/P 3680; het handschrift van het rekest is zonder meer dat van Daniël Boons die in de jaren negentig notaris werd en daarvoor als klerk in het stadhuis werkzaam was.

gildenbroeder ook wel eens een tip dat er onheil naderde. Zo werd bakker Andries van Tongeren heimelijk op de hoogte gesteld dat op 11 mei 1718 bij hem een inval zou worden gedaan en zijn broeders (een broeder is een soort Jan in de Zak) in beslag zouden worden genomen. Toen de keurmeesters van het gilde op de bewuste dag arriveerden waren de broeders verdwenen. Het bestuur van het bakkersgilde liet daarop een notariële akte opmaken waarin werd vastgelegd dat de verklikker een boete van twee tonnen bier (20x150 liter) tegemoet kon zien 'vrij op stellingh in een herbergh te leveren met vrije camerhuer'. Met andere woorden, het drinkfestijn in de kamer van de herberg zou geheel voor rekening van de verklikker komen. Bovendien moest hij een halve rijksdaalder voor de armen van het blok waarin hij woonde afstaan.⁴²³ Op die manier kon een overtreder van de regels laten zien dat herstel van verhoudingen wat kostte. Ook in 'kunstmatige families' moet worden gecontroleerd of de regels en maatregelen worden nageleefd.

Beslaglegging

Wat in de Bossche ambachtswereld was vervaardigd, moest worden beschermd. Lokale producten golden als betrouwbaar en kwalitatief goed, vreemde goederen wantrouwden de gildenbroeders.⁴²⁴ Gildenbesturen speurden in de stad naar goederen die eigenlijk door leden van het eigen gilde geproduceerd moesten worden, maar van buiten de stad werden aangevoerd. De smeden drongen de winkels van de kramers binnen en controleerden of er geen smeedwerk van buiten de stad te koop werd aangeboden.⁴²⁵ Gilden, zoals dat van de kleermakers, schakelden voor dit werk een justitiedienaar in. Uit een lijstje van groenroede Gerard Hamers blijkt dat hij van 13 juli tot 7 november 1729 zeven maal in actie kwam.⁴²⁶ De meubelmakers speurden ook naar 'vreemde' dat wil zeggen Hollandse 'cabenetten' of stoelen.⁴²⁷ De rekeningen van het schrijnwerkersgilde bevatten posten als 'nogh drie maal op de Haven opgepast. 'sAvonts op de oude kasten die uyt Hollant binnen comen' (1729) en 'vier maal opgepast op het inkomen van het goet uyt Hollant' (1730).⁴²⁸ Kramers en oudekleerkopers speelden in op de wensen van de Bossche consument en kregen het daardoor veelvuldig aan de stok met de ambachtsgilden. In 1752 sloegen de schrijnwerkers, draaiers en kuipers alarm omdat bij een 'vendu' uit Holland aangevoerde 'vogelkooien, hangtafels en stoven' zouden worden verkocht. Er werd direct een vergadering belegd en besloten een advocaat in de arm te nemen en het stadsbestuur te vragen hoe zich te gedragen. Het kwam in augustus tot een rechtszaak. De schepenbank sprak echter uit dat het ieder vrij stond pakhuizen te vullen 'met alle goederen den gehele ambagte aengaende en dat het de vreemden vrijstaet die goederen uit het pakhuys of borger-huys te halen en op donderdagh (marktdag) te mogen veylen ende verkopen'. Wanneer de goederen niet ver-

423 NA 2980, fol. 119ro. cv.

424 Prak, 'Moral order', 2004, p. 185. Vgl. ook Berlin m.b.t. Londen: "Broken all in pieces", 1997, pp. 81-82.

425 OSA H/P 345, 25 augustus 1719.

426 OSA H/P 3605.

427 AG 258, jaar 1689.

428 AG 267.

kocht werden op de marktdag, mochten deze niet opnieuw worden opgeslagen maar moesten direct uit de stad worden gebracht, anders ‘binnen de goederen arrestabel’.⁴²⁹ In beslag genomen goederen werden verkocht.⁴³⁰ Dat de goederen vernietigd werden om de collectieve reputatie letterlijk te vrijwaren van ‘valse’ producten kwam in Den Bosch niet voor.⁴³¹ De Noord-Hollandse schippers die granen en andere producten aanvoerden en deze buiten de vrije marktdagen, wanneer het een ieder was toegestaan zijn waar aan de man te brengen, wilden verkopen, konden na protesten van de kramers en het betalen van een boete vertrekken.⁴³² Het was niet mogelijk goederen van een poorter zonder toestemming in beslag te nemen. Schoenmaker Jonkers daagde de dekenen van het schoenmakersgilde voor de schepenbank omdat zij hem behandeld hadden alsof hij zich aan ‘dieverij’ had schuldig gemaakt. De schoenmaker werd er van verdacht zijn eigen gemeenschap van schoenmakers te benadelen. Op een kwade dag waren de dekenen zijn werkplaats binnengevallen, hadden kisten en kasten opengemaakt en het leer dat daar lag in beslag genomen. Het gildenbestuur werd veroordeeld en moest 100 gulden betalen aan de diaconie van de gereformeerde kerk.⁴³³ Gezien de implicaties die de ‘ommegangen’ hadden, lijkt de kwalificatie van Farr dat een inspectieocht eerder een ‘ritueel’ was, voor Den Bosch te luchtig.⁴³⁴

Grensconflicten

Er werd vaak strijd geleverd tussen de afzonderlijke gilden die alle betoogden naast het belang van het gilde ‘het gemene best’ te dienen. In dit ‘spel’ vervulde het stadhuis vaak een bemiddelende rol. De overheid stuurde en reguleerde. De conflicten vonden plaats op twee vlakken: die van de verkopers van nieuwe en tweedehandswaaren contra de productie gilden en onder beroepsbeoefenaren die aan elkaar verwant waren.

Gelijksoortige beroepen

In 1727 ondernam het bestuur van de schrijnwerkers een poging om het stadsbestuur te bewegen hun gilde met dat van de timmerlieden samen te voegen. Notaris Van Bruggen werd gevraagd een rekest op te stellen.⁴³⁵ De pogingen strandden; enkele jaren later hieven de schrijnwerkers opnieuw klaagzangen aan. Dagelijks moesten zij ‘te vuur en te swaart staan’ om het hoofd boven water te houden. In nieuw gebouwde huizen waren volgens de schrijnwerkers niet alleen Bossche timmerlieden aan het werk, maar ook ‘diversche Hollantse baase en knechts’, buitenstaanders die het gildendomein betraden. Het gildenbestuur drong er bij het stadsbestuur op aan dat een ieder ‘stiptelijk bij sijne kaarte en geregticheijt’ zou blijven.⁴³⁶ Tweespalt tussen gelijksoortige be-

429 AG 223.

430 OSA H/P 622, 24 juni 1711 en OSA H/P 337, 24 juni 1711.

431 Berlin wijst daarop in “Broken all in pieces”, 1997, pp. 81-82.

432 OSA H/P 295, 14 september 1677.

433 AG 169b, 5 september 1737.

434 Farr, *Artisans in Europe*, 2000, p. 89.

435 AG 273.

436 OSA H/P 351, 30 september 1730.

roepsgroepen, die bovendien in twee afzonderlijke gilden waren verenigd, was niet uitzonderlijk. Maar de ‘gestadige onderkruypingen en oneenigheden’ tussen het gilde van de schijnwerkers en dat van de timmerlieden verontrustte het stadsbestuur bijzonder. Om de werkzaamheden en bevoegdheden die aanleiding gaven tot allerlei conflicten af te bakenen, werden in 1765 de reglementen van de beide gilden aangepast. Alleen timmerlieden mochten voortaan werk verrichten dat voor de bouw van een huis of ander pand vereist was. De schrijnwerkers dienden zich te beperken tot het vervaardigen van meubels en wat los werk.⁴³⁷ Het bakkersgilde zag zich bedreigd door wafelbakkers, die niet tot het bakkersgilde behoorden. Wafelbakker Gerdijn protesteerde tegen een aanklacht. Na onderzoek van de bakkerskaart had hij niet één artikel aangetroffen waarin een verbod stond op het bakken van wafels. In Hollandse steden als Dordrecht, Rotterdam en Leiden, zo voerde hij aan, ziet men ‘verscheijde persoonen, poirters zijnde, op hoecken van straeten (...) int openbaer waeffelen backen (...), zonder dat zij door stadtsbestueren ofte backers daerinnen worden bemoeijelijckt’. Hij wees ook op ‘de broederkens, olye koecken etc.’ die bij de pomp op de Markt en bij de Korte Kamer werden gebakken en verkocht en vroeg zich af waarom deze koekenbakkers ongemoeid werden gelaten. Hij had het Bossche poorterschap gekocht ‘om principelijck onbekommert voor vrouw ende kinderen met waeffelbacken de kost te winnen’. Hoewel hij slechts een kwart jaar in de stad werkte en de rest van het jaar op kermissen en markten in de Hollandse en Brabantse steden wafels bakte, wees hij er op dat hij een ‘inwonend borger’ was. Het is ‘goet te weeten dat hij niet te vergeeffs sijne poirterschap alhier gekogt heeft’. Het poorterschap stond naar zijn mening borg voor een werkzaam en onafhankelijk leven zonder bemoeienis van gilden.⁴³⁸

Producenten versus verkopers

Oudekleerkopers, tot 1750 verenigd in het kramersgilde, voornamelijk handelaars in gebruikte goederen, bezorgden andere gilden veel last. De koperslagers, ressorterende onder het smedengilde, rekestreerden in 1676 aan het stadsbestuur dat ondanks een door het stadsbestuur in 1649 uitgevaardigd verbod, de oudekleerkopers naast oud toch nieuw koperwerk – afkomstig van buiten de stad – verkochten. In dat jaar werd het de dekenen van de smeden toegestaan het nieuwe koperwerk in beslag te nemen en te gelde te maken. Daarenboven maakten de oudekleerkopers het kopergoed van de boeren die naar de stad kwamen afhandig. Het was zelfs zo erg dat de oudekleerkopers de boeren reeds buiten de stadspoorten tegemoet snelden en het kopergoed aftroggelden dat zij bij zich hadden om in de stad te laten herstellen. Bovendien verdachten de koperslagers hen van heling. De koperslagers werden, zo ervoeren zij, door de oudekleerkopers ‘onder de voet’ gelopen, met ‘de onderganck’ bedreigd en ‘geruïneerd’: de kenmerkende terminologie van gilden die zich in hun bestaan bedreigd voelden.⁴³⁹ Ook de tin- en loodgieters klaagden over de handelwijze van de oudekleerkopers. Ze

437 AG 346, 6 november 1765. Problemen tussen meubelmakers en timmerlieden deden zich elders ook voor, zie bijv. Skip Knox, *Guilds of Augsburg*, 1984, ch. v.

438 AG 108, januari 1677.

439 AG 3, 20 februari 1676.

kochten oud en nieuw tin op in Holland, 'ja selfs 't geene gestoolen is' en waren zo brutaal om de waar 'publiecklijck in haere winkels en op de vensters ten thoon te stellen'. Ook zij zagen de 'totale ruïne' in het verschiet.⁴⁴⁰ De schrijnwerkers ontdekten in 1649 dat de oudekleerkopers naar Holland en Zeeland reisden om zowel oude als nieuwe meubels op te kopen. Met scheepsladingen werden die aangevoerd.⁴⁴¹ De lakenkopers rekestreerden in juni 1711 aan het stadsbestuur dat hun negotie 'totalijck in den gront bedurven' was, dankzij de oudekleerkopers.⁴⁴² Op dezelfde dag klaagden de kleermakers over hun 'erbarmelijke' omstandigheden die zij evenals de lakenverkopers op het conto van de oudekleerkopers schreven. De dekenen van het kleermakersgilde verzochten niet alleen een verbod op het importeren en de verkoop van nieuwe kleding door de oudekleerkopers, doch wensten tevens dat de nieuwe rijglijven en de kleding in beslag werden genomen en ten bate van de diaconie van de gereformeerde kerk verkocht.⁴⁴³

Evenals de oudekleerkopers wekten de kramers bij de meeste andere gilden veel ergernis. De afbakening van hun beroepsbezigheden was vaag. De kooplieden lieten zich met allerlei handel in en evenmin als de kleerkopers hadden de kramers niet eens een beroepsopleiding hadden gevolgd, laat staan een proef van bekwaamheid afgelegd.⁴⁴⁴ De irritatie werd nog vergroot omdat het kramersgilde zich bezondigde aan machtsusurpatie. Het meest omvangrijke gilde in Den Bosch trachtte haar invloed uit te breiden door onder meer andere gilden aan haar ondergeschikt te maken. Het gilde streefde er naar dat niet één product in de stad kon worden verhandeld zonder dat de verkoper in het gilde was ingelijfd. In 1650 lukte het de knoop- en hoedenbandmakers in het kramersgilde te incorporeren.⁴⁴⁵ De dekenen van het kramersgilde trachtten het schenken en verkopen van drank door niet-poorters tegen te houden. De tappers beseften dat zij poorter dienden te worden, maar wensten niet tot het kramersgilde toe te treden. Ze wilden liever een eigen gilde van tappers en herbergiers formeren.⁴⁴⁶ Ruim acht jaar bleven de kramers klagen over de tappers. In 1689 werden de tappers alsnog verplicht tot het kramersgilde toe te treden.⁴⁴⁷

De dekenen van het schilders- en beeldsnijdersgilde richtten zich in december 1729 en begin 1730 tot het stadsbestuur wegens 'de groote overlast' die zij ondervonden van het kramersgilde. Omdat de schilders zich niet in het kramersgilde wensten in te schrijven waren de kramers op strafexpeditie gegaan en hadden een huisdeur van een meesterschilder weggehaald, waardoor deze 'een ganse nagt sonder deur is geweest'.

440 OSA H/P 333, 12 september 1707.

441 OSA H/P 282, 16 februari 1649 en OSA H/P 299, 2 juli 1650.

442 OSA H/P 622, 24 juni 1711.

443 OSA H/P 622, 24 juni 1711 en OSA H/P 337, 24 juni 1711.

444 Vgl. Van Honacker, 'De politieke cultuur', 1994, p. 199.

445 OSA H/P 283, 7 oktober 1650.

446 OSA H/P 314, 18 februari 1681.

447 OSA H/P 418, 22 augustus 1689. In 1705 bereikte de schepenen een klacht van 'eenige taverniers ende tappers' dat de dekenen van het kramersgilde hen lastig vielen. De supplianten verzochten verschoond te mogen blijven van het lidmaatschap van het kramersgilde. Het stadsbestuur ging niet op het verzoek van de taverniers in en verplichtte hen zich te houden aan de kaart van het kramersgilde (OSA H/P 423, 1 augustus 1705).

Als ‘onderdanen’ wendden de meesters van het Lucasgilde zich tot het stadbestuur en wezen op hun kaart uit 1556 waarin de regel was opgenomen dat zij hun eigen werk vrij mochten verkopen en hun verf mochten samenstellen met gebruikmaking van ‘schaal en gewigt’.⁴⁴⁸ In 1763 moesten de kramers bakzeil halen na pogingen om alle winkelhouders, die ‘bij el, maat of gewigt’ waren verkochten, binnen het kramersgilde te organiseren. Het bestuur van het kramersgilde was van mening dat hun gilde een ‘hoofdgild is waar uyt alle andere dienden te proflueren’ en wenste controle op de verkoop van allerlei goederen. Het gildenbestuur wilde daarom dat iedereen die ‘open winkel’ hield – met name goud- en zilversmeden, bakkers, viskopers en schilders – lid van het kramersgilde werd. Het stadsbestuur enquêteerde alle gilden over deze kwestie. De bakkers antwoordden dat niemand in de stad bij ‘cremerije’ aan brood dacht en controle op het brood, zoals het gewicht, konden zij zelf wel aan. De slaggers voerden aan dat zij geen ‘open winkel’ hielden, maar hun vlees naar de ‘publique halle’ brachten. Voorts benadrukten zij dat ze hun kaart uit 1549 ‘ten eeuwiegē dage’ wilden onderhouden. De goud- en zilversmeden hamerden er eveneens op dat zij veel ouder waren dan de kramers. Onder het kramersgilde? Het was nooit in hun ‘harssenen opgekomen’. Zo voerde elk gilde aan dat zij niets te zoeken had binnen het kramersgilde. Slechts drie gilden antwoordden dat zij in relatie stonden tot het kramersgilde. De tingieters wezen op hun kaart uit 1503 met het opschrift ‘der Cremeren en Tinnegieters ambachten’. Meester-tingieters verwierven automatisch het lidmaatschap van het kramersgilde. De knoopmakers tenslotte benadrukten dat niemand tot hun gilde kon toetreden aler hij volgens artikel 2 van hun kaart lid van het kramersgilde was.⁴⁴⁹ De kramers trachtten concurrenten te incorporeren.⁴⁵⁰ Dat lukte hen slechts gedeeltelijk.

Benadeling publieke zaak

Binnen het viskopersgilde rees in 1679 een conflict omdat sommige viskopers tegen de regel in kabeljauw en andere zeevis bemachtigden, zodra deze werden aangevoerd en naar elders verzonden, terwijl de vis ‘ten dienste deser stadts gemeijne ingesetenē’ behoorde te worden aangeboden.⁴⁵¹ Een gilde was een publiek lichaam dat in de eerste plaats als doel had te voorzien in de behoeften van de stedelijke gemeenschap, waarvoor zij van de overheid in ruil allerlei privileges had ontvangen. Het belang van een gilde was met dat van de stedelijke gemeenschap als geheel verbonden. Van gildenbroeders werd verwacht dat zij zich voor hun mede-burgers verantwoordelijk voelden.⁴⁵² Skip Knox beweert zelfs dat gilden voor een ideaal stonden dat eerder van more-

448 OSA H/P 3696, 15 december 1729 en OSA H/P 350, 13 januari 1730. Op 20 februari 1730 besliste het stadsbestuur dat de schilders niet onderhorig zouden worden aan het kramersgilde (OSA H/P 3696).

449 OSA H/P 3481, september-november 1763.

450 Vgl. Panhuysen, *Maatwerk*, 2000, pp. 276-279.

451 Reeds eerder, gezien het handschrift, klonken er protesten omdat de viskopers hun verse riviervis aan Hollandse ‘waterschippers’ verkochten die deze vers en wel naar Holland brachten. De riviervis kwam niet op de Bossche markt (OSA H/P 3467, zd.).

452 Farr, *Artisans in Europe*, 2000, p. 21 en Farr, *Hands of honor*, 1988, pp. 14 en 35. Prak, ‘Ambachtsgilden vroeger en nu’, 1994, pp. 30-31.

De stad was verdeeld in negen Blokken. Elk Blok had een eigen bestuur dat onder meer verantwoordelijk was voor de brandveiligheid, deugdelijke beschoeiing van de Binnendieze en dat zorgde voor de eigen armen. De Blokken lieten een uitgebreide (financiële) administratie na. Blokmeester G.J. Deckers van het Blok van de Vismarkt (nu Visstraat) tekende in zijn register de Vismarkt met de overdekte banken waar de viskopers hun waar verkochten (Stadsarchief).

le dan van economische aard was.⁴⁵³ Het lijkt alsof het linnenweversgilde zich daarvan bewust was. Een register met jaarrekeningen van dit gilde begint met de woorden 'rekent wel voor gemeene best' en de bladzijde eindigt met 'tot welstant vant gemeene best'.⁴⁵⁴ De stadsregering meende dat het viskopersambacht er was 'omme de borgerije te connen gerieven'.⁴⁵⁵ De viskopers gedroegen zich hier in 1679 dus niet naar. De overheid rekende er op dat de gilden regulerend optraden en de orde en rust handhaafden,⁴⁵⁶ maar het gildenbestuur kon zelf niet tot een oplossing van het conflict komen en vroeg de stadsregering om een uitspraak.⁴⁵⁷ Het opkopen van vis door de viskopers voordat de vissers deze op de visafslag aanboden, werd als een 'groot achterdeel vande gemeente deser stadt' beschouwd.⁴⁵⁸

De bakkers moesten ook aan de teugel worden gehouden, 'opdat de ingesetenen in het coopen van allerlei broot en meel niet werden bedrogen'.⁴⁵⁹ De Raad van Brabant hield het bakkersgilde reeds in 1631 voor dat niets tot nadeel van 'de ghemeente' mocht strekken.⁴⁶⁰ In rekestten aan het stadsbestuur lieten de bakkers dan ook regel-

453 Skip Knox, *Guilds of Augsburg*, 1984, ch.1, p. 4.

454 AG 304, jaar 1705.

455 OSA H/P 280, 19 maart 1647.

456 Vgl. Van Honacker, 'De politieke cultuur', 1994, p. 210.

457 OSA H/P 296, 21 december 1679.

458 OSA H/P 3467 (zonder datum, midden zeventiende eeuw). In december 1759 werd in de vergadering van de stadsregering onder meer gesproken over frauduleuze handelingen van en prijsopdrijving door de viskopers 'waardoor de ingesetenen dezes stadt merkelijke schade quamen te lijden' (OSA H/P 3467, 21 december 1759).

459 OSA H/P 3467 (zonder datum; midden zeventiende eeuw).

460 AG 104, 15 oktober 1631.

matig blijken dat zij er voor het ‘ghemeene best’ waren.⁴⁶¹ Met het geven van korting door sommige bakkers op de aankoop van brood werden, naar de mening van het gildenbestuur, niet alleen gildenbroeders benadeeld, maar evenzeer de ‘nabueren’.⁴⁶² Er was ook sprake van malversaties en dat was nog ernstiger. In 1682 werden drie dekenen van het bakkersgilde door de keurmeesters aangeklaagd wegens het bakken van brood beneden het vastgestelde gewicht en het bakken van Rode en Zeeuwse tarwebroden zonder deze te zemelen. ‘Misachting ende vilipendie’ en ‘tot algemeen bederff’.⁴⁶³ Twee jaar later zorgden volgens het gildenbestuur sommige bakkers er niet alleen voor dat het gilde werd ‘geruïneert’, maar de boosdoeners benadeelden ook de ‘stadtsingesetenen’ omdat ze van inferieur roggemeel brood baktten.⁴⁶⁴ Rond 1700 was er sprake van brood dat gebakken werd van ‘paardebonden, quay erten en haver’.⁴⁶⁵ Vermenging van tarwe- en roggemeel met gemalen gewassen was in tijden van schaarste voor sommige bakkers aantrekkelijk. In 1709 (‘dese slegte en dure tijd van granen’) berichtten de dekenen dat zij de bakkers aan de juiste samenstelling van het suikerbrood wilden houden, tot tevredenheid van de ‘ghemeente’.⁴⁶⁶ Een jaar later riep het gildenbestuur een ‘kerckhoff’ bij elkaar waar de broeders hun handtekening moesten zetten onder het besluit dat gerst noch boekweit werd gemengd met rogge- en/of tarwemeel. Enkele dagen na de vergadering beboette het bestuur bakker De Paep die zich niet aan zijn belofte hield.⁴⁶⁷ Broden werden niet alleen gekeurd op de samenstelling van het deeg, ook het gewicht van de broden stond ter controle wanneer de keurmeesters en dekenen ‘met de schale om gingen’. Overtreders konden op een fikse boete rekenen. Over frauderen oordeelde het gildenbestuur niet in zijn eentje. In 1712-1713 werd drie maal ‘kerkhof geleijt’ over brood dat te laag van gewicht was.⁴⁶⁸ Om alle bedrog tegen te gaan werd in 1756 een nieuw reglement opgesteld waarin met nadruk werd gesteld dat ‘burgers en ingezetenen’ een ‘goed en deugdzaam Brood’ mochten verwachten.⁴⁶⁹

Beunhaas en buitenstaander

In 1631 trof de heer Ploos het ongeluk dat bij hem thuis een kleermaker uit Utrecht was gesignaleerd. Het gildenbestuur wendde zich niet rechtstreeks tot Ploos, maar schakelde het stadsbestuur in, dat een groenroede naar Ploos zond met het bevel de Utrechter weg te zenden, maar niet voordat hij het gilde ‘contentement’ had gedaan.⁴⁷⁰ De deftige heer Ploos zal geen kleermaker in huis hebben gehaald die broddelwerk verrichtte. Beunhazen waren niet zozeer onbekwame vaklui, als wel lieden die niet in het bezit

⁴⁶¹ AG 104, oktober 1632; AG 102, juli 1709.

⁴⁶² OSA H/P 3444, jaar 1734.

⁴⁶³ AG 109, waarschijnlijk april 1682 en OSA H/P 3444, mei 1682.

⁴⁶⁴ AG 102, 8 januari 1684.

⁴⁶⁵ AG 121.

⁴⁶⁶ AG 102, juli 1709.

⁴⁶⁷ AG 121.

⁴⁶⁸ AG 121.

⁴⁶⁹ Reglement en ordonnantie Brood-Bakkers, 1756, resp. inleiding en artikel 54.

⁴⁷⁰ OSA H/P 270, 30 juli 1631.

waren van door de Bossche gilden vereiste kwalificaties.⁴⁷¹ Ze vormden een bedreiging en ondermijnden de gildengemeenschap. De kleermaker van Ploos kwam uit Utrecht, Jan van Ammeloo daarentegen was een Bosschenaar. Over hem deden in 1716 veel klachten de ronde. Hij maakte tapijten terwijl hij geen meester was en tot grote ergernis van de dekenen van het linnenweversgilde waren er leerknappen in zijn werkplaats werkzaam die hij bovendien te veel uitbetaalde in vergelijking tot het loon dat de leerlingen van erkende meesters ontvingen. Dergelijke 'valse concurrentie' was kenmerkend voor de beunhaas.⁴⁷² Een voerman uit Heusden werd ook als een valse concurrent en onderkruiper beschouwd. De dekenen van het Bossche voerliedengilde daagden hem voor de schepenbank omdat hij een vrouw die bij het Deuterse Veer stond op zijn kar had meegenomen.⁴⁷³

Voor de gilden was het vaak een probleem hoe de beunhazen te achterhalen. De chirurgijns was het gepermitteerd een boete op te leggen aan burgers die zich door ongekwalificeerden lieten cureren. Deze bevoegdheden hoopten de kleermakers ook te verkrijgen. De stadsregering kon op grond van de costumen⁴⁷⁴ geen toestemming geven voor het visiteren van huizen op verdenking van onderkruiperij door medeburgers.⁴⁷⁵ Wel stemde zij toe dat dekenen samen met een groenroede burgers mochten verzoeken hun huis te doorzoeken.⁴⁷⁶ Voor de gilden waren beunhazen buitenstaanders die het belang van de gildengemeenschap schaadden. De corporaties waren buitengewoon actief om deze onderkruipers te achterhalen.

Terecht trekt Crossick de gildenwereld 'in which harmony and community ruled' in twijfel en wijst hij er op dat de mythen rond de ambachtelijke werkplaats talloos zijn.⁴⁷⁷ Uit de gildenreglementen wordt duidelijk dat de harmonieuze broederschap een diep gekoesterde wens was. Uit dezelfde keuren blijkt ook dat in de praktijk het beledigen van elkaar, het ruzie zoeken en maken met regelmaat voorkwamen, en dat sancties het 'natuurlijk gedrag'⁴⁷⁸ moesten indammen. Onheuse bejegeningen, ruzie en 'ondercruypingen' ondermijnden de ideologie van de corporatie want gehoorzaamheid en het zich voegen in de hiërarchische orde behoorden tot de waarden van het corporatieve systeem. Disciplineren en handhaving van die orde droegen bij aan het imago van de corporatie, zoals we dat ook zagen bij de schutterijen, omdat afwijking van die orde de solidariteit verbrak. Sancties waren niet in de eerste plaats gericht op wraak, maar op herstel van de orde en het terugbrengen van de dwalende broeder in de gemeenschap van de gildenbroeders.⁴⁷⁹ Van Honacker is van mening dat de gildenleden zich in de achttiende eeuw minder aan het gezag van de gildenbesturen ge-

471 Vgl. Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 2001, p. 351. Vgl. Walker, *German home towns*, 1977, pp. 86-87.

472 OSA H/P 3694, 22 april 1716.

473 RA 468, 29 november 1773.

474 Zie Hoekx, Jacobs en Looper, 'De Stadstaat', 1997, p. 119.

475 Panhuysen noemt voorbeelden van visitatie te Haarlem, Amsterdam en Zutphen (*Maatwerk*, 2000, pp. 76-77). Ook in deze steden was huiszoeking aan voorwaarden gebonden.

476 OSA H/P 355, 22 juli 1737.

477 Crossick, 'Past masters', 1997, pp. 1-2.

478 Vgl. Van Deursen, *Kopergeld II*, 1978, pp. 32-56 (hoofdstuk II: 'Het natuurlijke leven').

479 Zie bijv. Farr, *Artisans in Europe*, 2000, pp. 226-228.

legen lieten liggen.⁴⁸⁰ Voor Den Bosch zal dat moeten blijken indien de rechterlijke en notariële archieven onderzocht zijn. Deze archieven bevatten tal van attestaties en insinuaties waarin sprake is van aantasting van de eer van en geuite beledigingen tegen ingezetenen en burgers, onder wie vele gildenbroeders en -zusters.

BUITENSTAANDERS: VROUWEN, VREEMDELINGEN EN SOLDATEN

Vrouwen

Toen messenmaker Hendrik van Beugen in 1766 overleed, verzocht zijn dochter Regina, 'geestelijk dochter', toelating tot het smedengilde. Eén van de argumenten van Regina was dat het 'beroemde' bedrijf van haar vader en grootvader anders zou verdwijnen: een schadepost voor de stad, voor de messenmakerij in het algemeen en voor de werknemers van de messenmakerij van Van Beugen, omdat zij dan op straat kwamen te staan.⁴⁸¹ Een vrouw die messen maakte, achtten de dekenen van het smedengilde echter een 'puure nieuwigheid'.⁴⁸² Het gildenbestuur adviseerde Regina van Beugen de voorraad messen van haar vader te verkopen of de fabriek over te doen aan haar zwager, een leer knecht, die zich na een geslaagde proef als meester kon laten opnemen in het gilde. De dekenen meenden dat het argument van Regina van Beugen, dat door sluiting van de beroemde messenmakerij van haar vader de nering in Bossche messen zou afnemen, niet deugde: 'veel eer is het te dugten, indien den suppliantes versoeck wierde geaccordeert dat de fabricq te niet soude lopen, omdat wel ras het gerugt zig alhier en buyten slands soude divulgeren en bekent worden, dat die soo seer beroemde Bosse messen gemaakt wierde door een Baasin of meesteres, welke een quesel van haer professie is, en gelijk de quesels bij die van haere gesinte doorgaans niet zeer geaccrediteert zijn. Soo is het ook niet te voorsien, dat de messenmakerij van een quesel veel opgang zoude maken'. Regina van Beugen voerde aan dat in hetzelfde jaar twee vrouwen tot het knooppmakersgilde waren toegelaten.⁴⁸³ Dat achtte het gildenbestuur van de smeden echter geen argument. Het maken van knopen beheersten zowel mannen als vrouwen 'twelk men niet kan zeggen van het messenmaken, als het welk nooyt door vrouwspersoonen gebesigt word'.⁴⁸⁴ Ook in dit geval zal hebben gegolden dat de smidse geen werkplaats voor vrouwen kón zijn. Er was kennelijk vrouwenwerk en

⁴⁸⁰ Van Honacker, 'De politieke cultuur', 1994, p. 202.

⁴⁸¹ Dat de Bossche messen beroemd waren blijkt wel uit de vele protesten van de Bossche messenmakers tegen messenmakers van buiten, o.a. uit Amsterdam, die de 'Boschboom', het keurmerk van de Bossche messenmakers gebruikten. Voorts stond in de zestiende en zeventiende eeuw een mes uit 's-Hertogenbosch in Spanje bekend als een 'belduque', een naam die tot in Zuid-Amerika aan een mes werd gegeven (Pirenne en Formsma, *Koopmansgeest*, 1962, p. 53). Voorts Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 1946, pp. 374-378. Walkart deelt in die tijd mee dat de messenmakerijen 'veel agter uit gaan' ('Zakelyk bericht', 1783, p. 285).

⁴⁸² OSA H/P 3435.

⁴⁸³ De twee vrouwen die toelating vroegen nadat hun broer, met wie zij samen de knooppmakerij dreven, was overleden, waren overigens door het bestuur van het knooppmakersgilde niet zomaar toegelaten. Uitvoerig was gedeliberend of het knopenmaken een *munus virile*, een mannenberoep, was (OSA H/P 3603, 11 februari 1766).

⁴⁸⁴ OSA H/P 3435.

mannenwerk, hoewel er geen formele regels waren die dit onderscheid vastlegden.⁴⁸⁵

De Vries en Van der Woude merkten op dat vrouwen, maar ook kinderen, achter de man schuil gaan 'in een historisch schemerduister'.⁴⁸⁶ Zij speelden in het verleden geen rol van betekenis in het openbare leven. Een gevolg daarvan is dat zij niet of nauwelijks aanwezig zijn in de bestuursarchieven van de overheid. Ook in de archieven van de ambachtsgilden worden zij slechts in de marge genoemd.⁴⁸⁷

Het handvest van 's-Hertogenbosch uit 1330 noemt evenwel de 'openbaerlike commonscape' van vrouwen,⁴⁸⁸ waaruit hun zelfstandige positie blijkt. En vreemdelingen die de Republiek bezochten, verbaasden zich over het vrijgevochten gedrag van vrouwen.⁴⁸⁹ Vrouwen waren belangrijk in het arbeidsproces en in het sociaal-economisch leven. Veel vrouwen waren in de late middeleeuwen, maar ook in de vroegmoderne tijd binnen gildenberoepen actief. In kramersgilden waren zij ruim vertegenwoordigd en door mannen geaccepteerd; in productiegilden varieerde dit en hing dit ook af van hun burgerlijke staat. In de meeste gilden treffen we echter geen vrouwen aan. Al bezaten vrouwen de technische vaardigheden om productief handwerk te verrichten, mannen beschouwden hen over het algemeen als onbekwaam en dus zonder status.⁴⁹⁰ In principe was elke ambachtsmeester gelijk aan de ander en kon iedere meester tot een bestuurstaak worden geroepen. Wanneer vrouwen gelijke rechten als de mannen zouden hebben, dan betekende dit dat vrouwen over mannen konden regeren. Dat was de wereld op z'n kop en het stond haaks op de scheppingsordening. De corporatieve wereld was een maatschappij van mannen. De gevestigden konden daarentegen dankzij de uitsluiting van vrouwen en andere buitenstaanders hun identiteit versterken.⁴⁹¹

De rol die vrouwen speelden in de gilden was veelal met regels omgeven. In de eerste plaats was deze afhankelijk van de burgerlijke staat van de vrouw. Daarnaast was de bedrijfstak waarin vrouwen actief waren of wilden zijn van belang voor hun acceptatie. Over hun rol als koopvrouw werd door mannen geen woord vuil gemaakt, maar er waren beroepen die tot het mannelijke domein werden gerekend. Wanneer vrouwen tot gilden waren toegelaten, betekende dit bovendien nog niet dat zij dezelfde rechten als de mannelijke leden genoten.

Terugblik

De veertiende-eeuwse staatsman en rechtsgeleerde Filips van Leiden betoogde dat het beter was dat de werkzaamheden van de vrouw zich niet tot het openbare leven uit-

485 Zie ook Dorren, 'Want nooit gebeurt is', 1999, pp. 144-145; Kloek, 'De vrouw', 1995, p. 274. In 1632 betoogden de Haarlemse kleermakers dat het niet en betaemt, een sake tegen natuer en recht, eenige vrouwen in mans werken te treden. Daarmee doelden zij op het vervaardigen van mannenkleding (Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 2001, p. 109). Dorren meent dat het verrichten van typisch vrouwelijke werkzaamheden door mannen, zoals het bewerken van vlas, eveneens uit den boze was.

486 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 1995, p. 692.

487 Crossick, 'Past masters', 1997, p. 13.

488 Hermesdorf, *Rechtspiegel*, 1980, pp. 292-295.

489 Kloek, 'De vrouw', 1995, pp. 248-250, 254-255. Zie over de beeldvorming door buitenlanders, maar ook door Nederlandse mannen: Kloek, 'De geschiedenis van een stereotype', 2004, pp. 5-25.

490 Farr, 'Cultural analysis', 1997, pp. 64 en 67.

491 Elias, 'Een theoretisch essay', 1976, pp. 7-46.

strekten.⁴⁹² In de late middeleeuwen waren vrouwen echter zeer belangrijk in het economisch leven. Op het in ca. 1530 vervaardigde schilderij *De Lakenmarkt*, waarschijnlijk geschilderd in opdracht van het Bossche gewandsnijdersgilde, zien we vrouwen die zich zeer actief tonen in het openbare leven.⁴⁹³ Ze speelden een belangrijke rol bij de in- en verkoop van stoffen. Deze ondernemende vrouwen, echtgenotes van drapeniers of wellicht ongehuwde vrouwen of weduwen, waren mogelijk lid van het lakenkopersgilde.⁴⁹⁴

Bossche vrouwen waren, los van de werkzaamheden van hun echtgenoten, eveneens actief in de graanhandel. Een vereiste daarvoor was het lidmaatschap van het korenkopersgilde.⁴⁹⁵ De Bossche koopvrouw bezat dus een grote mate van zelfstandigheid, die overigens ook gold voor haar zusters in steden als Brugge, Den Briel en Zutphen.⁴⁹⁶ In de late middeleeuwen gingen gilden wel over tot uitsluiting van vrouwen van bepaalde beroepen. Zo waren in Engeland, de Nederlanden of Duitsland vrouwen maar zelden gildenmeester in de productiegilden.⁴⁹⁷ De taken van de vrouw dienden zich meer en meer te beperken tot 'zorg', terwijl mannen zich specialiseerden in arbeid die een opleiding vereiste. Panhuysen wijst op een maatregel uit 1524 van het Haarlemse kleermakersgilde die het vrouwen met zo veel woorden verbood nieuw laken te snijden. Een jaar later mochten vrouwen in Utrecht zich niet meer bij het kleermakersgilde aanmelden als lid. Vrouwen die al lid waren, hoefden niet te vertrekken, maar nieuwe vrouwen werden niet meer toegelaten.⁴⁹⁸ In het vijftiende- en zestiende-eeuwse Keulen werden vrouwen in de meeste gilden nog toegelaten en waren zij eigenaars van werkplaatsen.⁴⁹⁹ Wiesner constateert wel dat vanaf het midden van de vijftiende eeuw in veel keuren van Duitse ambachtsgilden exclusief mannelijke taal wordt gebezigd. Binnen de gilden kwam de nadruk te liggen op mannelijke waarden, zodat voor vrouwen nauwelijks meer plaats was. Uiteindelijk werden vrouwen geweerd uit werkplaatsen 'simply because they were women'.⁵⁰⁰ Howell meent dat het marginaliseren van vrouwen ook het resultaat was van hun veranderende economische positie. Vrouwenarbeid was altijd additioneel omdat de vrouw de spil was van het huishouden. Naarmate de producten meer en meer buiten het huishouden, in werkplaatsen en door geschoolde krachten werden vervaardigd, verdween het belang van de veelal ongeschoolde, aanvullende vrouwenarbeid. Vrouwen kwamen terecht in ongeschoolde en slecht betaalde baantjes. Deze werkzaamheden konden vaak thuis worden verricht.⁵⁰¹ De man bezat 'het primaat van de publieke ruimte', de vrouw was bij uitstek 'de meesteres over de

492 Hermesdorf, *Rechtsspiegel*, 1980, p. 282.

493 A.M. Koldeweij, in Buscoducis, 1990, pp. 100-101; Jacobs, 'Schilderij "De Lakenmarkt"', 2000, pp. 126-130.

494 Quast, 'Vrouwenarbeid', 1980, p. 51.

495 Quast, 'Vrouwenarbeid', 1980, p. 58.

496 Hermesdorf, *Rechtsspiegel*, 1980, pp. 292-294.

497 Farr, *Artisans in Europe*, 2000, pp. 38-39.

498 Panhuysen, *Maatwerk*, 2000, p. 206.

499 Crossick, 'Past masters', 1947, p. 13 (over Keulen); Prak, 'Moral order', 2004, p. 190. Zie ook Farr, *Artisans in Europe*, 2000, pp. 40-41.

500 Wiesner, *Gender, Church, and State*, 1998, pp. 163-177; Farr, *Artisans in Europe*, 2000, p. 254.

501 Klock, 'Vrouwenarbeid', 1990, pp. 48-77.

private ruimte'.⁵⁰² Zo lijkt het er op dat Filips van Leiden geruime tijd na zijn dood als-nog zijn gelijk kreeg en dat de vrouw uit de publieke ruimte verdween.

Al de maatregelen die werden getroffen om vrouwen uit de gilden te weren of hun min of meer zelfstandige positie te ondergraven, betekenden nog niet dat vrouwen ook werkelijk uit de gilden en werkplaatsen verdwenen. In 's-Hertogenbosch is bovendien niets overgeleverd van concrete vrouwonvriendelijke regelgeving; wel worden vrouwen weinig genoemd in de gildenwetgeving.⁵⁰³ In een maatregel uit 1557, waarbij de vilthoedenmakers-vrouwen – in dit geval echtgenotes van meesterknechten, dus géén gildenleden – slechts werd toegestaan een klein aantal deelbewerkingen te verrichten, ziet Quast echter een overeenkomst met het terugdringen van vrouwen uit de gilden in Duitsland.⁵⁰⁴

Een aantal Bossche gilden nam vrouwen op als lid omdat hun echtgenoten of overleden mannen gildenmeester waren. Dankzij dit meesterschap genoten vrouwen zekere rechten, vooral wanneer zij weduwe waren.⁵⁰⁵ Het lijkt er op dat de rol van de vrouwen in de ambachtsgilden, evenals in de late middeleeuwen, een afgeleide was van die van de man.⁵⁰⁶

Gehuwde vrouwen, zelfstandige ongehuwde vrouwen en weduwen werden wel in het dienstverlenende kramersgilde toegelaten. Waren de vrouwen Bosch' poorter en betaalden zij entreegeld, dan voldeden zij aan de eis die het gilde stelde aan kandidaten.⁵⁰⁷ Een proeve van bekwaamheid werd niet geëist. In productiegilden werkten mannen veelal in werkplaatsen met elkaar samen. Een koopvrouw verrichtte vooral zelfstandig werk. Zouden de uitsluitende maatregelen in productiegilden wellicht gerelateerd kunnen worden aan vereiste samenwerking waar de vrouw naar de mening van de man niet aan kon voldoen?

In één belangrijk opzicht echter verschilde het kramersgilde niet van de productiegilden: vrouwen vervulden binnen het kramersgilde geen enkele leidende positie. Het was ondenkbaar dat vrouwen in het gildenbestuur plaatsnamen.

Opgeleid om te zorgen

Het toekomstbeeld van mannen en vrouwen in een corporatieve samenleving komt duidelijk naar voren in het perspectief dat wezen uit het Burgerweeshuis werd geboden. Weesmeisjes gingen vaak het huishouden in. Zij vonden werk als dienstbode. Met de kennis die deze meisjes op school hadden opgedaan – veel godsdienstige vorming, ervaring in huishoudelijk werk en kennis in de naaldvakken – konden zij zich nuttig maken of later wellicht, als moeder van een gezin, het gezinsinkomen aanvullen met

502 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 1990, p. 190. Vgl. Howell, 'Women's work', 1997, p. 203.

503 Quast, 'Vrouwen in gilden', 1980, pp. 34-35.

504 Quast, 'Vrouwen in gilden', 1980, pp. 36-37.

505 Vgl. Walker, *German home towns*, 1970, pp. 7-8.

506 Prak, 'Ambachtsgilden vroeger en nu', 1994, p. 28.

507 Vrouwen die het poortterrecht kochten of verkregen zijn schaars, de enkelingen waren weduwe. Zo bevonden zich onder de 1.144 nieuwe poorters tussen 1630 en 1659 slechts elf vrouwen, waarvan er minimaal zeven weduwe waren (GAHT, Kaartstelsel Van Rheden; samengesteld op grond van onderzoek in poortterboeken en resolutieregisters).

thuiswerk.⁵⁰⁸ Regelmatig verrichtten meisjes die in het weeshuis werden opgevoed ook intern, dus in het weeshuis, huishoudelijke werkzaamheden.⁵⁰⁹ Ook werden zij wel uitbesteed om een vak te leren. De weesmeisjes uit het Burgerweeshuis kregen begin zeventiende eeuw nog wel eens een leerplaats toegewezen bij kleermakers om het 'wollennaaien', 'allerhande linnenwerck' of 'spellewerck' onder de knie te krijgen. Zo diende de Bossche kleermaker Jorissen gedurende twee jaar aan Jenneke Pazy het wollennaaien te leren. Het was Jorissen verboden het weesmeisje 'bij de keerse te laten werken'. Bij 'schemeravond' moest zij weer in het weeshuis zijn, een bepaling die nooit bij weesjongens in het contract voorkwam. Meisjes werden kennelijk met meer zorg omringd.⁵¹⁰

Na 1645 komen geen weesmeisjes meer in het register van leercontracten voor.⁵¹¹ Een uitzondering is Marijke Babtist die in 1661 werd besteed om het linnennaaien te leren. Of zij in de linnenweverswerkplaats te werk werd gesteld, is de vraag. Niet linnenweversbaas Frans van Wullen zou het meisje het vak leren, maar 'de huisvrouw' van de meester. In het register staan tientallen weesjongens opgetekend om het vak van boekbinder en mandenmaker, maar vooral dat van schoenmaker en kleermaker te leren. Deze ambachten werden ook onderwezen door mannen. Een enkele keer meldde een vrouw zich aan om een weeskind het vak te leren. Voor 1645 zijn het naaisters en een kantwerkster die goedkope krachten (meisjes) inhuren. In 1633 beloofde een weduwe van een koperslager een weesjongen het ambacht te leren. Twintig jaar daarna bestelde het weeshuis een jongen bij een weduwe van een schrijnwerker. In de marge lezen we echter: 'also de weduwe geen leerjongen mocht aannemen is Joost Pieters den 14 mei 1664 daer affgenomen en bij meester Van Lith geplaetst'.

Uit het voorgaande kunnen we twee conclusies trekken. In de eerste plaats lijkt het dat vrouwen werden geacht zich uitsluitend met zorgtaken bezig te houden. In de praktijk van alledag werden vrouwen echter op grote schaal ingezet in de dienstensector (dienstboden, prostituees) en thuisarbeid (kantklossen, naaien, spinnen). Hun onderhandelingspositie was erg zwak, getuige het grote aantal vrouwen dat kan worden aangetroffen in de registers van de liefdadige instellingen. In de tweede plaats blijkt dat gilden vrouwen wantrouwden en hen zelfs geregeld tegenwerkten. In de praktijk echter zien we vrouwen toch regelmatig optreden in de geïncorporeerde bedrijfstakken.

Werkende vrouwen

De taak van de vrouw mag wellicht eerst en vooral binnen de private ruimte, in het huishouden, hebben gelegen, dit 'ideaal' was slechts bereikbaar voor vrouwen die genoeg tijd en geld hadden voor het huishouden.⁵¹² Het merendeel van de vrouwen in de Republiek moest werken voor de kost, veelal als aanvulling op het gezinsinkomen.

⁵⁰⁸ Groenveld e.a., *Wezen en boefjes*, 1997, p. 206.

⁵⁰⁹ Groenveld e.a., *Wezen en boefjes*, 1997, p. 204.

⁵¹⁰ GBW 561, leercontract 15 oktober 1640.

⁵¹¹ GBW 561, circa 1625-1686.

⁵¹² Damsma, *Het Hollandse Huisgezin*, 1993, p. 58. Prak noteert dat in het achttiende-eeuwse Engeland de meerderheid van de vrouwen die als leerling stond geregistreerd, werd opgeleid in 'housewifery' (Prak, 'Moral order', 2004, p. 191).

Overal worden werkende vrouwen aangetroffen: dienstmeiden, (warme) appelverkoopsters, 'koek-, broeder-en puddingwifven' – waarvan het Bossche bakkersgilde in 1703 zei zoveel last te hebben⁵¹³ – speldensteeksters, naaisters, breisters, kantwerkers en hoeren. Het spreekt vanzelf dat dit niet de echtgenoten van gildenbazen waren. Fabrikanten van stukgoed maakten veelvuldig gebruik van goedkope arbeidskrachten die meestal thuis werkten. Zij werden als goedkope concurrenten door de ambachtsgilden zowel aangetrokken als bestreden.⁵¹⁴ Zo rees in 1688 binnen het speldenmakersgilde een conflict omdat een speldensteekster 'die op haar selven' woonde en niet in de werkplaats van een speldenmakersbaas arbeid verrichtte, van baas wisselde zonder dat zij de termijn van veertien dagen in acht nam die stond voor het opzeggen van haar werk. Daartegenover stond dat binnen het speldenmakersgilde de bazen elkaar de vliegen afvingen door onderling van thuiswerksters te wisselen.⁵¹⁵

In 1788 telde het kleermakersgilde 88 kleermakers en 31 naaisters. Van die laatsten waren er zestien die samen weer 42 naaisters in dienst hadden. Twee van de 31 naaisters hadden ieder vijf naaisters in dienst.⁵¹⁶ In 1666 legden zeven spinsters, daaronder weduwen, gehuwde vrouwen en ongehuwde dochters in de leeftijd van 23 tot 52 jaar, een verklaring af op verzoek van 'ingezeten poorteresse' juffrouw Christina van de Leemput. De vrouwen attesteerden dat zij haar op zekere dag garen hadden bezorgd dat zij thuis hadden gesponnen. Onder de spinsters, vrouwenberoep bij uitstek, bevonden zich zeker drie vrouwen die buiten de stad werkzaam waren: te Herpt bij Heusden, in Well in de Bommelerwaard en in Vught.⁵¹⁷ Ook in de linnenweverij werd gebruik gemaakt van thuiswerksters. Dat blijkt onder meer uit het feit dat een zekere Katelijn in 1635 bij de dekenen van het linnenweversgilde klaagde dat wever Jacob Derickx geen garen of laken meer bij haar thuis bracht.⁵¹⁸ Het gilde van de linnenwevers klaagde in 1652 over de 'velen' die hun garen buiten de stad brachten om dit op het platteland te laten weven. De klacht werd vijf jaar later herhaald en opnieuw drong het gilde aan op een hoge boete voor overtreders van het reglement waarbij verwezen werd naar Bergen op Zoom en Nijmegen, steden die overtreders hard aanpakten. De goedkope plattelandsarbeid leidde volgens het gilde van de linnenwevers tot verarming van de gildenbroeders,⁵¹⁹ dus werden thuiswerkende vrouwen als goedkope concurrenten bestreden.⁵²⁰

Over het algemeen waren vrouwen werkzaam in slecht betaalde beroepen, maar er waren uitzonderingen. In de soldatenstad 's-Hertogenbosch vervulden vrouwen een opvallende rol in de groothandel. Op 10 januari 1702 sloot Juffrouwe Petronella de Jongh 'genaemt De Vlieger', koopvrouw, voor notaris Gerard van Noort een contract af

513 AG 121, 20 november 1703.

514 Lourens en Lucassen, 'De oprichting en ontwikkeling', 1997, p. 55.

515 OSA H/P 305, 26 mei 1668; ibidem 3678. In het laatste archiefstuk, een rekest van het bestuur van het speldenmakersgilde, wordt duidelijk gerefereerd aan thuiswerksters.

516 OSA H/P 3619.

517 NA 2701, 3 maart en 10 april 1666, resp. fol. 139vo. en 140ro. Over spinnen als vrouwenberoep bij uitstek, zie: Wiesner, *Gender, Church, and State*, 1998, p. 147.

518 OSA H/P 3694 (1635).

519 OSA H/P 3694, 29 september 1652 en 17 april 1657.

520 Vgl. Lourens en Lucassen, 'De oprichting en ontwikkeling', 1997, p. 55.

voor de levering van textiel aan twee regimenten soldaten onder Hendrik van Utenhove. Van Utenhove was commandeur van de stad en de omliggende forten en kolonel over een regiment Infanterie, op dat moment gelegerd in Maastricht. Het ging om de levering van duizenden ellen zowel grauwe als geverfde 'carsaay' en 'baay'. Daarnaast kreeg de juffrouw De Jongh een order voor de levering van 2.840 ellen lijnwaad, honderden soldaten 'hoosen', ruim 500 'creppen' dassen en ruim 400 'graeuw gedrayde kemels hair tot de knoopgaten'. Indien de koopvrouw op 15 april leverde, betaalde kolonel Van Utenhove 10.418 gulden.⁵²¹ Koopvrouw Petronella de Jongh was niet de enige succesvolle zakenvrouw.

Burgerlijke staat

Het belang van vrouwen voor de economie staat buiten kijf, voor het functioneren van de gildenorganisatie waren vrouwen echter nauwelijks van belang. Als 'jongedochter' viel de vrouw onder het gezag van haar vader en voor de gehuwde vrouw gold de 'maritale magt des mans'.⁵²² Voor ongehuwde vrouwen was het niet gemakkelijk een gildenberoep uit te oefenen. In het kramersgilde, dat een relatief tolerant regime ten aanzien van vrouwen hanteerde, konden pas sedert maart 1745 zelfstandige ongehuwde vrouwen als 'guldесusters' worden toegelaten.⁵²³ De drempels van het kleermakersgilde waren hoog. Toen weduwe Dalonne in 1731 verzocht of haar ongehuwde dochter 'vrij en onverhindert' het ambacht van kleermaken mocht uitoefenen, weigerden de dekenen daarin 'absolute te bewilligen', eenvoudigweg omdat daarover in de kaart van de kleermakers geen bepalingen waren opgenomen. De commissie 'ambachtsgilden' uit het stadsbestuur hield hen echter voor dat al vele vrouwen tot het ambacht waren toegelaten en in het gilde waren 'geagnosceert'. In het gilde waren vrouwelijke leden niet onbekend. De commissie wees op de vrouw van Sr. Clocken – thans deken – die tot het gilde was toegelaten. De commissie wilde geen onderscheid maken tussen gehuwde en ongehuwde vrouwen en adviseerde de kaart aan te passen 'om verdere disputeren voor te coomen'. Uiteindelijk ging het gildenbestuur overstag en werd de ongehuwde dochter van weduwe Dalonne toegelaten.⁵²⁴ De gezusters Van den Bogaert waren samen met hun broer, gildenmeester, actief in de knopenmakerij. Hen trof het ongeluk dat hun broer plotseling overleed. Hoe konden zij aan de kost komen en wie moest hun stokoude moeder nu verzorgen? Beiden waren ongehuwd. Het gildenbestuur weigerde de vrouwen toe te laten, waarop zij hulp zochten bij een specialist, waarschijnlijk een jurist, die een uitgebreid rekest, met een toelichting over de negatieve benadering van de dekenen, aan de stadsregering stuurde. Een maand nadat het verzoek in de vergadering van de schepenen ter sprake kwam, liet het stadsbestuur, op advies van de commissie gildenzaken, 'om zonderlinge consideratie' en alleen in deze zaak, weten

521 NA 2832, fol. 153 ev. In de archieven van de notarissen bevinden zich tal van overeenkomsten tussen militairen en burgerij. Bij een economisch-sociale geschiedenis van een garnizoensstad zou hier naar gezocht moeten worden. Jufr. de Jongh staat niet ingeschreven als meester.

522 Prak, 'Individu, corporatie en samenleving', 1997, p. 306.

523 Ebeling, 'Het kramersgild', 1907, p. 108.

524 OSA H/P 352, 31 oktober 1731.

dat het bij het gilde van de knopenmakers zou aandringen de zusters Van den Bogaert toe te laten. De stadsregering probeerde elke partij tevreden te stellen. Het gilde hoefde niet bang te zijn voor inbreuken op zijn, al dan niet vermeende, privileges. Aan individuele burgers, al waren het vrouwen, werd duidelijk gemaakt dat zij niet rechteloos waren.⁵²⁵ In Brabant moest een vrouw bij het opstellen van een contract of een akte zich door een man laten vertegenwoordigen. Ongehuwde vrouwen hadden een voogd of lieten zich door de secretaris van de schepenbank vertegenwoordigen. Ongehuwde vrouwen werden niet in staat geacht eigendommen te bestieren.⁵²⁶ Artikel 41 van het oudste stadsrecht van Den Bosch maakte voor de openbare koopvrouw een uitzondering. Het was haar toegestaan rechtsgeldige handelingen te verrichten.⁵²⁷

Het huurbelastingregister van 1742 vermeldt vele winkels die door alleenstaande vrouwen werden gedreven.⁵²⁸ Naast de 29 weduwen vermeldt de lijst 'juffrouwen' met een katoenen-, laken- en een kruidenierswinkel. Op de Pensmarkt woonde in een pand een aantal van deze vrouwen die naast de verkoop van kruidenierswaren bovendien het beroep van bankier uitoefende. Het meesterboek van de kramers wijst uit dat deze koopvrouwen ingeschreven stonden als lid van het kramersgilde.⁵²⁹

Gehuwde vrouwen dienden volgens wet en gewoonte door de man te worden beschermd en de echtgenoot was verantwoordelijk voor haar zakelijk optreden. Gehuwde vrouwen mochten niet 'eigenmachtig' optreden. In 1630 besteedde het Burgerweeshuis twee meisjes uit om bij Jenneke Janssen 'allerhande linnenwerck' te leren naaien. Haar echtgenoot Steven, een pellenwerker (een wever van kostbaar textiel zoals damast) ondertekende echter het contract.⁵³⁰ Ruim anderhalve eeuw later, in 1787, wilde Hendrik Koenen zijn oudekleerkoperij uitbreiden, maar omdat hij kleinbehuisd was, hoopte hij vanuit een huis aan de overkant van de straat ook spullen te mogen verkopen. Volgens het reglement van het gilde van oudekleerkopers kon dat niet.⁵³¹ Goederen mochten alleen uit het woonhuis van de meester worden verkocht. Koenen bedacht nu dat zijn vrouw, Anna Bruijst, vanuit het nieuw aan te kopen pand de goederen kon gaan verkopen en verzocht om toelating tot het gilde voor zijn echtgenote. Dat werd tegengehouden met het argument dat een gehuwde vrouw 'geen persoon meer blijft'.⁵³² Dat was de letter van de wet waar de corporatie of het stadsbestuur op wezen, maar het kwam maar zelden voor dat de wetsartikelen letterlijk werden opgevat. Juist in de koophandel traden vrouwen zelfstandig op en er stonden veel vrouwen in het meesterboek van het kramersgilde ingeschreven.

525 OSA H/P 387, 12 februari en 12 maart 1766.

526 Kappelhof, 'Vrouwen buitenshuis', 2004, pp. 45-68.

527 Jacobs, 'Rechtscultuur in Brabant', 2000, pp. 59-60. Jacobs wijst er op dat het desbetreffende artikel uit Leuven stamt en via 's-Hertogenbosch 'geëxporteerd' werd naar Haarlem en andere Hollandse steden. Hugo de Groot nam het op in zijn *Hollandse Rechts-geleerdheid*.

528 OSA H/P 3311.

529 AG 183 en 184.

530 GBW 561, 28 augustus 1630.

531 De handel in tweedehandse goederen was een 'bedrijfstak' waarin veel vrouwen actief waren (Kloek, 'De vrouw', 1998, pp. 274-275 en Dorren, "'Want noijt gebeurt is'", 1999, p. 141). Het oudekleerkopersgilde telde in 1753 79 leden. Daaronder bevonden zich 13 vrouwen (OSA H/P 3828).

532 OSA H/P 3428, 28 juni 1787, commissie tot de gildenzaken. Zie hierover Panhuysen, *Maatwerk*, 2000, p. 70.

Lintwerkersknecht Kolf, weduwnaar en geboren poorter, wenste samen met zijn toekomstige vrouw, op dat moment nog dienstmeid, toe te treden tot het kramersgilde; het liefst tegen een gereduceerd tarief, want beiden bezaten vrijwel niets. Evenals weduwnaar Kolf droeg zijn toekomstige vrouw de zorg voor een 'voorkind'. Naast dit 'voorkind' zorgde zijn toekomstige vrouw ook nog voor haar vader, 'die omme zijne hooge jaren buyten staat is zijne kost te kunnen winnen'. Kolf bleef lintwerkersknecht, maar wilde met zijn vrouw 'gaarne een winkeltje opzetten'. Achter de toonbank zou dan zijn toekomstige vrouw moeten staan.⁵³³ Voor de echtparen Koenen en Kolf was het noodzaak een winkeltje te drijven wilden zij het hoofd boven water houden, maar ook bij de rijken behoorde koopmanschap tot de gezamenlijke verantwoordelijkheid van man en vrouw. De bemiddelde koopman Jac Lauwerens in *Het Wapen van Frankrijk* aan de Bossche Markt verkocht halverwege de zeventiende eeuw kant en 'sije floerts' van de Bommelse chirurgijn en koopman in stoffen Hendrik van Billich die in de Bommelerwaard kantklosters aan het werk had. Wol en stoffen werden ingekocht door Mayke, de echtgenote van Lauwerens. Uit de uitgebreide correspondentie tussen Den Bosch en Bommel blijkt dat ook de vrouw van Van Billich, Neeske van der Meulen, een belangrijke rol speelde. Zij onderhield de contacten met de thuiswerksters die spinden en kant kloten, zij reisde naar Gorcum om een soldaat die nog geld aan Jac Lauwerens uit Den Bosch schuldig was op te sporen. In 's-Hertogenbosch voerde zij de gesprekken met Mayke Lauwerens over de winkelvoorraad en de verkoop.⁵³⁴ De man genoot de eer baas te zijn, de vrouw was verantwoordelijk voor het draaiende houden van de winkel. Crossick wijst op de vaak onmisbare rol van de vrouw in de kleinere ambachtswerkplaats. De vrouw hield toezicht op de knechten wanneer haar man er niet was, viel in bij drukke tijden, nam al of niet met de kinderen deel aan de productie en zorgde vaak voor het afmaken van het product.⁵³⁵ In meerdere gilden oefenden gildenbroeders hun bedrijf samen met hun vrouwen uit.⁵³⁶ In de archivalia van het Bossche lintwerkersgilde wordt daaraan gerefereerd. Sedert 1724 was het verboden knechten, leer- of spoeljongens aan te nemen zonder enig getuigschrift. In 1730 werd in een rekest aan de stadsregering op de maatregel uit 1724 gewezen: 'Geen lindwerkersbaas, 't sij meester off vrouwe' mocht deze regel overtreden. De vrouwen werden in één adem genoemd met de meesters: beiden waren of konden kennelijk 'baas' zijn.⁵³⁷ Participatie van vrouwen in het viskopersgilde was in het reglement van de viskopers geregeld. Er was uitdrukkelijk opgenomen dat niet alleen mannen, maar ook vrouwen het vak konden uitoefenen.⁵³⁸ Jenneke Quast gaat ervan uit dat viskoper en viskoopster een echtpaar vormden.⁵³⁹

533 OSA H/P 3546, bijlage bij rekeningen kramers, 1745-1746. Het gaat in die jaren slecht met de Bossche lintmakerij. In 1753 wendde de stadsregering zich zelfs tot Den Haag omdat er een uittocht gaande was van lintwerkersknechten naar het platte-land en zelfs naar Engeland 'om fortuyn te maken' (OSA H/P 3707, 6 maart 1753).

534 Vos, "Looft Godt altijd uit Bommel", 1998, pp. 1-11.

535 Crossick, 'Past masters', 1997, pp. 14-15.

536 Dorren, "Want noijt gebeurt", 1999, p. 139. Voorts Wiesner, *Gender, Church and State*, 1998, pp. 142-143.

537 OSA H/P 350, 13 maart 1730.

538 'Kaart viskopers', art. 33, 36, 39 en 82. Hieraan wordt gerefereerd in OSA H/P 280, 19 maart 1647. In 1726 waren er naast twaalf viskopers, negen viskoopsters (OSA H/P 349, 1726, fol. 117-118).

539 Quast, 'Vrouwen in gilden', 1980, p. 31. Meesterboeken van het viskopersgilde zijn niet bewaard gebleven! Evenals Van den Heuvel baseert Quast zich voornamelijk op de theorie. De praktijk wijkt daar, zeker in de vroegmoderne tijd, vaak van af.

Winkel op de hoek van de Hint-hamerstraat en In de Boeren-mouw. Het kramersgilde stond open voor vrouwen die een winkel exploiteerden (gedeelte van een tekening van J. Everts uit 1777; Stadsarchief).

Moesten de mannen de verkoop van spiering, schol, aal en schelvis aan de vrouwen overlaten, de vrouwen mochten geen vis verkopen ‘die men met het mesch of bijl hakt’, zoals steur, zalm en kabeljauw.⁵⁴⁰ Of hier gold dat zwaar werk voor vrouwen tegen de natuur indruiste, net als licht werk voor mannen, is de vraag. Vooral in de pre-industriële nijverheden verrichtten vrouwen zware lichamelijke arbeid.⁵⁴¹

Weduwen, die in de toenmalige samenleving een belangrijk deel van de bevolking uitmaakten, waren voor de economie van groot belang.⁵⁴² Wanneer we het eerste wijkregister uit 1742 bekijken, valt het op dat belasting betalende zelfstandige weduwen die een bedrijf of winkel exploiteerden goed vertegenwoordigd waren.⁵⁴³ Onder de 189 belasting betalende beroepsbeoefenaren aan de Hoge Steenweg, Pensmarkt en rond

⁵⁴⁰ OSA H/P 1222, fol. 2121ro., art. 16, kaart 1489.

⁵⁴¹ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 1995, p. 693.

⁵⁴² Voor het grote aantal alleenstaande vrouwen in de Republiek en West-Europa: Klock, ‘De vrouw’, 1995, p. 262; Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 1996, p. 107; Wiesner, *Gender, Church and State*, 1998, pp. 137-141; Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 2001, p. 207.

⁵⁴³ OSA H/P 3311. Weduwen drukten zwaar op de armenkassen en waren vooral oververtegenwoordigd onder de armen die met behulp van de bedeling het hoofd net boven water konden houden. Uit het register van bedeelden uit 1775 over de gehele stad blijkt dat 79% de status van weduwe bezat (OSA H/P 6816; bewerking Prak). Over het algemeen waren dit geen weduwen van gildenmeesters. De steun die zij uit de armenfondsen ontvingen was vaak letterlijk een broodnodige aanvulling op het geringe inkomen dat zij verdienden in hun beroep als wasvrouw, breister, spinster, werkster en stovenzetster. Zie ook Van de Voort, ‘s-Hertogenbosch in de tweede helft van de achttiende eeuw, 1977, p. 79.

het 'Gewantheuis' (inclusief diegenen met typische mannenberoepen zoals priester en militair) worden 29 weduwen vermeld. Zij waren kaarsenmaker, wijnkoper en barbier, exploiteerden een koffiehuis, een 'katoenenwinkel', of gaven als beroep naaister of glazenmaker op.

Weduwen konden na de dood van hun echtgenoot geheel zelfstandig handelen. Een resolutie uit 1717 bepaalde dat viskopersweduwen het beroep van hun man mochten blijven uitoefenen. Zodra zij echter hertrouwden verviel dit recht.⁵⁴⁴ Meer ambachtsgilden regelden de voortzetting van het ambacht of de nering na de dood van de echtgenoot en hanteerden de regel dat weduwen een jaar en enkele weken na de dood van hun echtgenoot het bedrijf mochten voeren.⁵⁴⁵ In het Bossche chirurgijngilde mochten weduwen ook werkzaam blijven, mits zij een meesterknecht in dienst namen. Niet alle weduwen bleken zich aan deze regel te houden. In september 1669 kwamen twee dekenen voor controle in de winkel van de weduwe van meester-chirurgijn Martien van Schrieck 'alwaer nog somtijds geschoren werde'. Zij schoor haar klanten inderdaad nog wel eens en wilde graag 'alle privilegien genieten'. Haar contributie zou zij voldoen.⁵⁴⁶

Het gilde van de timmerlieden en metselaars bepaalde dat de weduwe van een meester de werkplaats een jaar en zes weken mocht openhouden wanneer zij een meesterknecht in dienst had en eventuele door haar man gemaakte schulden waren afgelost.⁵⁴⁷ Daarom werd Wouterina Heesbeen, weduwe van metselaarsbaas Nicolaes Smits, in 1710 tot het metselaarsgilde toegelaten.⁵⁴⁸ Een weduwe van een schrijnwerker mocht met een knecht het ambacht eveneens een jaar en zes weken voortzetten. Na die periode verviel dit recht. Zij kon wel winkel houden en 'houtcremerije doen'.⁵⁴⁹ Voor de verkoop van hout was geen knecht nodig die door een vrouw 'geregeerd' werd. Weduwe Botermans riep de hulp van de stadsregering in omdat zij het bewuste artikel uit de keur van de schrijnwerkers hard vond. Zij beriep zich op het 'heilzame' inzicht van de schepenen dat een weduwe toch niet aan haar lot overliet. Haar man was een jaar en zes weken dood, reden waarom zij nu haar knechten moest ontslaan en het bedrijf opdopen. De ziekte van haar man had echter zoveel kosten met zich meegebracht dat ze maar net het hoofd boven water kon houden. Werd de 'hardigheijt' van het bewuste artikel toegepast dan zou zij ongetwijfeld 'tot totale ruïne' vervallen.⁵⁵⁰ Uit het rekest van Weduwe Botermans wordt duidelijk dat het bestuur van het schrijnwerkersgilde in ieder geval in eerste instantie niet op het verzoek van de weduwe was ingegaan. Het gilde trachtte het contingent beroepsbeoefenaren binnen de perken te houden. De rechten van een vrouw binnen een gilde waren, en dat blijkt ook weer uit deze zaak, afgeleid van haar echtgenoot. De rol van weduwen legde het schrijnwerkersgilde overigens al eerder aan banden. In 1664 verbood het gilde aan weduwen om leerjongens op

⁵⁴⁴ Handschrift van Heurn, fol. 76ro.

⁵⁴⁵ Zie ook: Schmidt, 'Na de "bleecke dood"', 1998, pp. 12-14.

⁵⁴⁶ AG 344.

⁵⁴⁷ Collectie Mattemburgh, kaart timmerlieden (1675), artikel 35.

⁵⁴⁸ OSA H/P 423.

⁵⁴⁹ OSA H/P 312, 3 januari 1679 (kaart schrijnwerkers, artikel 55).

⁵⁵⁰ OSA H/P 641, 1730.

te leiden.⁵⁵¹ Met het tolereren van weduwen werd de sociale daling van nabestaanden voorkomen. Een weduwe die een werkplaats en/of winkel kon aanhouden en daartoe als lid van het kramersgilde moest zijn ingeschreven, was min of meer verzekerd van een inkomen. Weduwen van gildenbazen waren aantrekkelijke huwelijkspartners. In veel gevallen dankten mannen het lidmaatschap van een gilde aan de vrouw met wie zij trouwden. Wanneer een weduwe hertrouwde, kon de nieuwe echtgenoot, mits poorter, het meesterschap verwerven en zich in het gilde inkopen.⁵⁵² Het huwelijk bood garanties voor een redelijk inkomen, het behoud van de sociale positie van nabestaanden en het behoud van zelfstandigheid. Vandaar dat ook zo'n grote nadruk werd gelegd op de 'meesterzonen', die de voortgang garandeerden.⁵⁵³ Het huwelijk en het stichten van een gezin waren niet alleen van belang voor de continuïteit van het betreffende ambacht, het stond zelfs centraal in een goedgeordende samenleving.⁵⁵⁴ Drie gulden betaalde Wilhelmus van Moelkom nadat hij getrouwd was met 'ene meesteresse', een weduwe. Hij, in dit geval gold het een bakker, werd baas van de bakkerij, werkte met de knechten en de leerjongens en zijn nieuwe vrouw.⁵⁵⁵ Ook Johan Chatelijn beriep zich bij de stadsregering op dit recht. Hij huwde de viskopersdochter Johanna de Gelder.⁵⁵⁶ 'De man betracht de wet des lands / het wijf den wille van de mans'.⁵⁵⁷ Slechts in het geval van de weduwe als gewilde huwelijkspartner ging dit gezegde van Jacob Cats niet op.

Vrouwen in productie- en in dienstengilden

Binnen het kleermakersgilde was duidelijk sprake van segregatie naar sekse. Vrouwen moesten zich toeleveren op het vervaardigen van vrouwenkleding, net als in Haarlem of in Amsterdam. Toen Haarlemse naaisters toch mannenkleding maakten ageerden de kleermakers: 'want het niet en betaemt, een sake tegen natuer en recht, eenige vrouwen in mans wercken te treden'.⁵⁵⁸ Sinds 1708 gold in Den Bosch voor vrouwen die 'wollen naayen' een speciale regeling. Ze konden zich tegen een bedrag van zes gulden in het kleermakersgilde inkopen, zoals dit volgens de dekenen van het kleermakersgilde in Holland ook gebruikelijk was.⁵⁵⁹ Het lidmaatschap van deze *gildenkoopsters* had echter weinig om het lijf. In wezen kochten zij van het kleermakersgilde een vergunning om hun werk als wollennaasters te mogen verrichten. Het is niet duidelijk of het deze vrouwen was toegestaan een eigen werkplaats of winkel te houden. Maria Piket mocht, op voorwaarde dat zij het poorterrecht verwierf en zes gulden per jaar aan het

551 GBW 561. Farr wijst er op dat halverwege de zeventiende eeuw ook weduwen in het Duitse Rijk te maken kregen met dit verbod (*Artisans in Europe*, 2000, p. 239).

552 OSA H/P 3444, reglement bakkers (1644) artikel 7.

553 Zie o.m. Wiesner, *Gender, Church and State*, 1998, p. 175.

554 Zie bijvoorbeeld Farr, *Artisans in Europe*, 2000, p. 245.

555 AG 122, 1724-1725.

556 OSA H/P 339, 22 december 1713.

557 Geciteerd bij Kloek, 'De vrouw', 1995, p. 253.

558 Dorren, "'Want noijt gebeurt'", 1999, p. 144.

559 OSA H/P 335, 121vo.-123ro. De regeling kwam aanmerkelijk later tot stand dan een identieke regeling voor de Amsterdamse wollennaasters die uit de zestiende eeuw dateert. Zie: Van Eeghen, *De gilden*, 1965, pp. 59-64.

kleermakersgilde betaalde, haar werk alleen verrichten bij Bosschenaren aan huis.⁵⁶⁰

In 's-Hertogenbosch waren vrouwen die een winkel dreven sterk vertegenwoordigd.⁵⁶¹ In februari 1671 ontving de stadsregering van het kramersgilde een lijst van winkels waar 'Franse waren' verkocht werden. Naast 22 winkeliers vermeldde de lijst negen winkeliersters.⁵⁶² Van de 49 vrouwen die in 1746 in de Bossche wijk van de Markt een beroep opgaven, waren er achttien winkelierster. Daarnaast schonken vijf vrouwen wijn, gedistilleerd of koffie, en stonden dus ook achter een toonbank.⁵⁶³ Vrouwen konden dit werk combineren met huishoudelijke bezigheden. Tussen 1700 en 1745 werden in totaal 2.818 kramers ingeschreven waaronder 382 (13,5%) vrouwen.⁵⁶⁴ In wijk A – van de Markt en de Tolbrugstraat – bevonden zich winkels waar vrouwen porselein, tin, tabak, kaas en blik verkochten. De handel in stoffen, furnituren en kleding genoot echter de voorkeur.⁵⁶⁵ De deur van het kramersgilde stond open voor vrouwen. Onder de 1.022 personen die zich tussen 1749 en 1775 inschreven bij het kramersgilde, waren 87 vrouwen (8,5%). Prak achterhaalde van veertien vrouwelijke leden van het kramersgilde met een winkel de huurwaarde van hun pand. Evenals hun mannelijke collega's behoorden zij tot de 'solide middenklasse'.⁵⁶⁶ Van Juffrouw Hoffmans, weduwe Van Hasselt, is bekend wat zij zoal verkocht. Na haar overlijden maakte de notaris de winkelinventaris op en daaruit blijkt dat zij zoals meer winkeliers geen echte speciaalzak dreef. Zij verkocht stoffen én thee: 'gemeene soort', 'beste thee' en 'allerbeste thee'. Daarnaast lag er blauwswel, stijfswel, kamerdoek, kant, sajete, bindgaren en vlas op de schappen.⁵⁶⁷

Status binnen het gilde

In enkele steden in Nederland, zoals in Gouda en Amsterdam, bestonden gilden die alleen vrouwelijke leden telden. In Amsterdam bestond zeker tot in het derde kwart van de achttiende eeuw het gilde van de wollennaaiers, dat echter ondergeschikt was aan het – mannelijke – kleermakersgilde.⁵⁶⁸ Het Goudse hekelaarstersgilde, waarvan voornamelijk vrouwen uit de armste bevolkingslagen lid waren, werd in 1655 opgericht, maar negen jaar later alweer opgeheven. Het gilde werd opgericht na protesten van vrouwen over hun lage lonen en concurrentie van het platteland.⁵⁶⁹ Evenals van het hekelaarstersgilde in Gouda is weinig bekend over het reilen en zeilen van de paar vrouwengilden elders in de Republiek. De vermelding van een zeventiende-eeuws vrou-

⁵⁶⁰ OSA H/P 430, 27 januari 1736. Zie ook Panhuysen, *Maatwerk*, 2000, p. 219.

⁵⁶¹ In Amsterdam stond midden achttiende eeuw 'winkelierster' als vrouwenberoep op de tweede plaats (De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 1995, p. 695).

⁵⁶² OSA H/P 307.

⁵⁶³ OSA H/P 2793.

⁵⁶⁴ AG 183. Het aantal weduwen wordt slechts een enkele maal aangetekend, het onderscheid tussen ongehuwde vrouwen en weduwen is daarom niet in cijfers uit te drukken.

⁵⁶⁵ OSA H/P 3311.

⁵⁶⁶ Prak, 'De winkeliers van 's-Hertogenbosch' (ter perse).

⁵⁶⁷ NA 3176, 30 april 1778.

⁵⁶⁸ Panhuysen, *Maatwerk*, 2000, pp. 209-213.

⁵⁶⁹ Hulshof, 'De Goudse ambachtsgilden', 1996, pp. 131-132.

wengilde in 's-Hertogenbosch dat bestond uit zilverspinsters, moet op een vergissing berusten.⁵⁷⁰

Vrouwengilden bestonden niet in 's-Hertogenbosch, maar er waren wel vrouwen die in productieginen waren opgenomen, de zogenoemde *gildenkoopsters*.

Aan het einde van de achttiende eeuw blijken de Bossche naaisters, zoals Panhuysen in haar studie laat zien, niet langer meer hun afhankelijke positie in het kleermakersgilde te willen innemen. Zij eisten het recht op mannenkleding te mogen verwaarden, wat hun tot nu toe verboden was. In 1795 richtten zij een verzoekschrift aan de Bossche municipaliteit met de aanhef 'Vrijheid, gelijkheid of de Naalden-strijd'. Het stadsbestuur gaf niet toe aan de mannenkleding-eis, maar de contributie van zes gulden hoefden de naaisters niet meer aan het gilde af te dragen. De overheersing van de naaisters door het kleermakersgilde druiste volgens de naaisters in tegen de patriottische principes en de 'erkende rechten van mensch en burger'.⁵⁷¹ De vrijheid voor vrouwen kreeg in 's-Hertogenbosch een impuls door de activiteiten van de radicale patriot Gerrit Paape, die in het kielzog van de Fransen de stad was binnengetrokken.⁵⁷² In Den Bosch predikte hij vrijheid voor vrouwen en meisjes. Zijn 's-Hertogenbosche Vaderlandsche Courant van de 24ste Brumaire van het derde jaar van de Franse Republiek verscheen met de aanhef 'Vrijheid, Evengelykheid, Eenheid en Zusterschap' (onderstreping – AV).⁵⁷³

Plichten en gunsten

Bij het gezelligheidsleven van de gilden werden vrouwen zeker betrokken, zij het in mindere mate dan de mannen. In sommige gilden mochten, zoals we zagen, vrouwen de patroondag meevieren.⁵⁷⁴ Zowel vrouwen van meesters, dochters, weduwen van meesters, zelfs schoonmoeders en natuurlijk de meesteressen genoten het voorrecht met gildeneer te worden begraven. Daarnaast kon – volgens het reglement van het slaggersgilde – gerekend worden op materiële hulp: behoeftige gildenbroeders 'en haere vrouwen' moeten op kosten van het gilde ondersteund en bij hun sterven begraven worden.⁵⁷⁵ In de kaart van de timmerlieden werd de overleden vrouw van een meester net als de overleden man als lid van het ambacht beschouwd.⁵⁷⁶ Daar kwam een kleine honderd jaar later een einde aan, behalve voor de echtgenote van timmermansbaas Dussimo. Tijdens de vergadering waarop de ambachtsmeesters dit besluit namen lag zij 'op haer uytterse'. De tien gulden die voor haar begrafenis waren gereserveerd, wilde de vergadering nog wel uitbetalen. De volgende dag werd het bedrag al uitgekeerd ... Het besluit om vrouwen niet langer met geld uit de begrafenisbus van de timmerlie-

570 Lourens en Lucassen 'De oprichting en ontwikkeling', 1997, p. 76 n. 40.

571 Panhuysen, *Maatwerk*, 2000, p. 222.

572 Altena, "Gansch Nederland luisterde", 1994, pp. 136-143.

573 Nederlands Persmuseum 5211.

574 Bijv. AG 348, rekeningen timmerlieden en OSA H/P 3694, 24 oktober 1656 (Stukken betreffende reglementering linnenwevers).

575 Kaart slaggers (AG 141, art. 30). Uit de archivalia die de dagelijkse praktijk weergeven, blijkt dat de hulp die de Bossche gildenbroeders boden – zeker in de zeventiende en achttiende eeuw – zeer weinig om het lijf had.

576 Collectie Mattemburgh 57, kaart timmerliedengilde (1675) art. 33.

den ter aarde te bestellen, werd niet ingegeven door geldgebrek want op dezelfde vergadering besloten de leden aan de nabestaanden van de meesters die overleden in plaats van tien gulden, voortaan 25 gulden uit te keren.⁵⁷⁷ Wanneer een meesterbakker door de gildenbroeders ten grave werd gedragen kostte dat de nabestaanden twee gulden; een zelfde bedrag werd gevraagd voor de begrafenis van de vrouw van een gildenbroeder.⁵⁷⁸

De 'welwillendheid' tegenover weduwen, in tegenstelling tot de afwijzing van ongetrouwde vrouwen door de meeste gilden, sproot ook voort uit het gebod liefdadigheid te betrachten.⁵⁷⁹ Immers weduwen behoorden, zeker wanneer zij ook nog jonge kinderen moesten onderhouden, tot de meest kwetsbare groepen in de samenleving. Daarnaast waren zij het verlengstuk van de overleden gildenbroeders en als zodanig gildenzusters die recht hadden op een begrafenis door het gilde.⁵⁸⁰ Weduwen ontvingen, wanneer we afgaan op de rekeningen van de ambachtsgilden, een enkele maal financiële ondersteuning uit de algemene kas van het gilde.⁵⁸¹ De enkele bushoudende gilden keerden hen regelmatig geld uit. Bij sommige ambachtsgilden gold de interne rechtspraak ook de vrouwen van de meesters. Viskopers of hun vrouwen die 'afdragen de woorden' bezigden tegen anderen die op de markt vis kochten of verkochten, stonden ter correctie van de dekenen. Wanneer de dekenen niet werden gehoorzaamd, konden overtreders voor een half jaar uit het ambacht worden gezet.⁵⁸²

Kinderen worden meester

Voor vrouwen was het niet altijd eenvoudig om lid van een productiegilde te worden, zeker niet wanneer een meesterknecht ontbrak. Om te blijven profiteren van de voordelen van het gildenlidmaatschap was het niet ongebruikelijk een zoon de meestertitel te laten verwerven, zelfs op zeer jeugdige leeftijd. Zodoende kon de weduwe het bedrijf van haar man voortzetten na de vastgestelde periode van een jaar en zes weken. De kans op een armoedig bestaan werd daarmee gereduceerd. Mannelijke kleuters waren dus belangrijker dan vrouwen. Zij konden niet alleen zorgen voor de continuïteit van het gilde als een organisatie van mannen, maar het ambacht bleef zo ook in de familie.⁵⁸³

De zilver- en goudsmeden belegden in 1711 een vergadering in herberg *De Troon* naar aanleiding van het verzoek van weduwe Johannes Vervorst die haar zoon van vier jaar als meester wilde laten aannemen in het gilde. 'Niet te tollereeren', concludeerden de verzamelde smeden na rijpe deliberatie en bestudering van de kaart.⁵⁸⁴ Het was in de toenmalige samenleving betrekkelijk gewoon dat jonge kinderen een functie verwierven. Toch achtte het gilde van de zilver- en goudsmeden de uitoefening van een beroep

⁵⁷⁷ AG 346, 19 december 1769.

⁵⁷⁸ GAHT bibliotheek, kaart bakkersgilde 1756, art. 72.

⁵⁷⁹ Wiesner, *Gender, Church and State*, 1998, p. 175.

⁵⁸⁰ Zie onder meer diverse posten in rekeningen bakkersgilde 1712-1713 (AG 121).

⁵⁸¹ AG 121, rekeningen bakkersgilde 1695-1696: 'Aen een arme backers weduwe o. 12.0'.

⁵⁸² AG 165, art. 8.

⁵⁸³ Zie ook Wiesner, *Gender, Church and State*, 1998, p. 175.

⁵⁸⁴ AG 313.

door een kind op de kleuterleeftijd strijdig met het beginsel dat een product kwalitatief hoogwaardig diende te zijn. Het speldenmakersgilde legde in 1762 een aantal problemen voor aan het stadsbestuur. Er waren zelfs kinderen, zo schreven de dekenen, die nog geen twee jaar waren en op wiens naam een speldenmakersbedrijf stond. De spelden werden gemaakt door onbekwame lieden, 'waardoor het debied der Bossche spelden, anders zo vermaard in Holland en elders, van tijd tot tijd is vermindert'. Het bestuur van het speldenmakersgilde wenste een zodanige wijziging in de kaart aan te brengen dat alleen zeventienjarigen die twee jaar het vak hadden uitgeoefend de proef konden afleggen. De problemen waren onder meer gerezen omdat een vrouw die vanwege 'de slechte conduiten' van haar man, een speldenmaker, met haar kind van hem was weggegaan en met behulp van haar moeder een speldenmakerswinkel op naam van haar kind was begonnen. Zo was weduwe Ariaantje van Ham nu, in 1762, ook een speldenmakerswinkel begonnen op naam van haar kind.⁵⁸⁵

Vrouwen vervulden in het economische leven een belangrijke rol. Volgens recent onderzoek vond hun werkzaamheid voor het grootste gedeelte buiten het gildensysteem om plaats.⁵⁸⁶ Zij werkten in uiteenlopende, vaak slecht betaalde, beroepen.⁵⁸⁷ In de verschillende Bossche gilden worden zeker vrouwen aangetroffen. Het kramersgilde bestond voor een kleine minderheid uit vrouwen. De plaats van de vrouw binnen de productiegilden was marginaal en afgeleid van die van de man. Continuïteit van het gilde en van het bedrijf beschouwde men het beste gewaarborgd door mannen. Onder beperkingen stonden gilden de voortzetting van het ambacht door weduwen van meesters toe. Wanneer een weduwe opnieuw huwde kon de nieuwe echtgenoot zich als gildenmeester laten inschrijven.

Het ambachtsgilde was veelal een vereniging van en voor mannen. Mannen stonden in de kunstmatige familie die het ambachtsgilde vormde, aan het hoofd. Dat de Bossche gildenmeesters vrouwen geheel buitensloten, zoals dat buiten de Republiek wel gebeurde, moet echter worden tegengesproken.⁵⁸⁸ Vast staat dat de rechten van een vrouw binnen een gilde waren afgeleid van de man. De toelating van mannelijke zuigelingen, peuters en kleuters tot een gilde, terwijl volwassen vrouwen werden uitgesloten, ondersteunt de stelling van Ogilvie dat 'communities' vrouwen niet als volwaardig lid van de gemeenschap beschouwden.⁵⁸⁹

Vreemdelingen

In 1775 blijkt 52% van de gezinshoofden buiten Den Bosch geboren te zijn.⁵⁹⁰ Niet alleen uit deze 'momentopname' maar zeker ook uit de vele verzoeken van buitenstaan-

585 OSA H/P 3678. Het kramersgilde schreef ook kleuters en zelfs een zuigeling als meester in. Zo werd in 1739 Carel Bos op de leeftijd van vijf jaar ingeschreven, en een jaar later verscheen Arnoldus Bourgee als nieuwe meester. Leeftijd: zestien weken (AG 183, fol. 83).

586 Crossick, 'Past masters', 1997, p. 13.

587 Farr, *Artisans in Europe*, 2000, pp. 238-41. Voor Den Bosch: Vos, 'Vrouwenarbeid en de gilden', 2003, pp. 148-176.

588 Wiesner, *Gender, Church and State*, 1998, pp. 163 ev., voor de situatie buiten de Republiek.

589 Ogilvie, 'How Does Social Capital Affect Women?', 2004, pp. 14 ev.

ders van heinde en verre om te mogen toetreden tot de Bossche ambachtsgilden wordt duidelijk dat de mobiliteit in de vroegmoderne tijd bijzonder groot was. De relatief geïsoleerde positie waarin Den Bosch na 1629, als gevolg van de politieke ontwikkelingen, kwam te verkeren, valt niet af te leiden uit de migratiestromen die ook Den Bosch overspoelden. Over vreemdelingen werd geklaagd, maar de klaagzangen dateren niet allemaal uit de Staatse periode. In 1616 deden de dekenen van de slagers met de bekende overdrijving bij de Raad van Brabant in Brussel hun beklag over vreemdelingen. Het was hun vaak niet bekend 'wat name en fame en leven hij of zijn ouders zijn geweest' en dat zij 'dagelijks gedwongen worden verscheide uytlandsche persoonen' aan te nemen. De kandidaat-gildenbroeders lieten, zo betoogden de dekenen, 'onwaaraaghtige ende onbehoorlijcke gefabriceerde' attestaties zien 'tot merkelyk agterdoen ende dissumatie' van het ambacht.⁵⁹¹ De uitsluiting van bepaalde groepen was een vrij algemeen fenomeen dat zich in de betrekkelijk kleine steden in de Republiek maar ook daarbuiten op ruime schaal manifesteerde.⁵⁹²

'Uytlanders'

Xenofobie laat de keerzijde van de sociabiliteit zien. Met mensen met wie je vertrouwd was ging je om, vreemdelingen hoorden er niet bij. Niet bij feesten en niet bij het 'te lijk' gaan. Niemand kende de buitenstaander en kon voor hem instaan. In een ambachtsgilde ging het niet alleen om geld verdienen. De vraag was of een buitenstaander in een corporatie van poorters paste waar het op gemeenschapszin aankwam.⁵⁹³ Het Rotterdamse stadsbestuur kon het Bossche smedengilde meedelen dat Lieven Cornelis van Hoorn zich maar liefst dertig jaar – zolang hij in de stad een smederij dreef – gedragen had zoals 'een eerlijck man toestaet ende behoort te doen', een voorwaarde om een 'borgernering' te drijven. Bovendien had Van Hoorn blijk gegeven van burgerzin. Jarenlang was hij tamboer geweest van de compagnie 'borgers' onder bevel van oud president-schepen Blanckert.⁵⁹⁴ Thomas Aston die zijn vak als handschoenmaker in Londen had geleerd kon de dekenen van het nastel- en handschoenmakersgilde er echter niet van overtuigen dat hij een eerlijk man was.⁵⁹⁵ Robbert Cleverlie, eveneens een uit Engeland afkomstige handschoenmaker, die kon aantonen dat hij viereenhalf jaar bij verschillende meesters in de Republiek gediend had, werd door het gilde geweerd.⁵⁹⁶ De ambachtsgilden vreesden de buitenstaander. Dat ondervond ook Theodorus van Buren uit Vianen in het najaar van 1682. Hij was kort daarvoor gehuwd met een poorteresse van Den Bosch. Nu wilde hij zich als stovenmaker in de stad vestigen en

590 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 36.

591 AG 138.

592 Leunis van Wijck kwam in 1600 uit Rotterdam en wilde zich als bakker in Den Bosch vestigen. De bakkers hadden hun twijfels. Kon uit Rotterdam, een stad van 'de wederpartij', iets goeds komen? Maar Van Wijck voerde aan dat hij in Den Bosch wilde 'leven en sterven in de exercitie van de catholicque, apostolicque ende Roomsche religie'. Toen was het goed (OSA H/P 3444). Vgl. ook Prak, 'Politics of intolerance', 2002, p. 168).

593 Prak, 'Ambachtsgilden vroeger en nu', 1994, pp. 30–31.

594 AG 28, 3 december 1690.

595 OSA H/P 283, 7 oktober 1649.

596 OSA H/P 302, 16 september 1658.

zich als meester van het schrijnwerkersgilde laten inschrijven. Stoven maken kunnen we wel zelf, reageerden de dekenen, maak als proef eerst maar eens een kast. Dat had Van Buren nooit geleerd. Hij was een ‘meesterlick’ stoven-, kapstokken en schotelrek-maker. Uit Holland kwamen ze zelfs bij hem kleine meubelstukken kopen. De dekenen waren echter onvermurwbaar. De schrijnwerkers leden al zo onder concurrentie uit Zeeland en wensten er geen vreemde stovenmaker bij.⁵⁹⁷ Het gilde schroefde de eisen aan een vreemdeling op. Zelfs de meesterproef werd voor een vreemdeling moeilijker gemaakt, klaagde althans Jan van Wemel uit Zaltbommel. Hij moest in 1749 een proef als tingieter afleggen terwijl hij loodgieter was.⁵⁹⁸

Wanneer gildenmeesters voordeel zagen, ging ‘vreemd’ boven ‘eigen’. Toen de Bossche timmermansknechten zich beklaagden over de knechten van ‘buyten’, reageerden de bazen daarop door op te merken dat ze liever ‘inwoonders int werk zoude willen hebben als buyte lieden’, maar het buitenvolk diende de burger beter én gehoorzaamde!⁵⁹⁹ Het smedengilde van Grave beval Peter Storm bij zijn Bossche collega’s aan. Er was nog nooit in Grave een smid geweest die zijn werk zo ‘meesterlick ende loffelick’ had uitgeoefend.⁶⁰⁰ Het Bossche smedengilde leed aan gebrek aan kwaliteit. Tijdens de godsdiensttwisten waren velen vertrokken. Zo vluchtten in 1580 veel gereformeerde ambachtslieden naar Gouda. Daaronder waren minstens 18 messenmakers die zich in het smedengilde van die stad lieten inschrijven.⁶⁰¹ Een vreemdeling was welkom als hij de belangen diende van gilde en stad. Als een gilde zijn positie wenste te verstevigen, ging de deur voor vreemdelingen open. Het smedengilde lijfde daarom wat graag Peter Storm uit Grave in om het ‘handwerck van scheermaken’ uit te oefenen, want hij ‘is een seer goede meester’ en in de stad was niemand die ‘dese conste’ beheerste. Niet alleen zou de gemeenschap met deze ‘eerlicke borger’ gediend zijn, ook de chirurgijns konden hun voordeel met deze vakman doen.⁶⁰²

Gereformeerden

Met name in de eerste helft van de zeventiende eeuw was de ‘peuplering’ van de stad – en liefst met gereformeerden – een speerpunt van het stedelijk overheidsbeleid. Het belang van de stad prevaleerde boven het gildenbelang. Daarom reageerde de stadsregering bijna altijd positief op verzoeken om toegelaten te worden tot een ambachtsgilde, hoewel de dekenen van de gilden meestal negatief hadden besloten. Het stadsbestuur opteerde eerder voor een ‘open community’, de gilden stonden een ‘gesloten systeem’ voor. Veelzeggend is de notitie van een van de dekenen in het meesterboek van de schrijnwerkers, kuipers en radenmakers in 1632: ‘hebben met cracht en geweld te boeck moeten stellen dese navolgende personen die tegen ons en het gehele ambacht in gedrongen sijn mits gevende niet meer als 5 gulden voor het ambacht sonder

⁵⁹⁷ OSA H/P 3680, 10 november en 19 december 1682.

⁵⁹⁸ OSA H/P 660, 8 september 1749.

⁵⁹⁹ OSA H/P 352, 18 juli 1732.

⁶⁰⁰ AG 28, 25 april 1646.

⁶⁰¹ Hulshof, ‘De Goudse ambachtsgilden’, 1996, p. 125. Zie voorts Van Gurp, ‘Bosschenaars in de verstrooiing’, 1997, pp. 401–427.

⁶⁰² OSA H/P 278, 8 december 1645.

proef sonder iet daer af te doen'.⁶⁰³ De stadsregering dwong het gilde de nieuwe meesters aan te nemen. Velen kwamen van buiten Den Bosch en waarschijnlijk waren ze ook gereformeerd. Dat gereformeerden door de Bossche slagers niet werden vertrouwd, ondervond Jacob Wittens. Wittens had in het voorjaar van 1646 het Zuid-Nederlandse Diest verlaten omdat hij daar, zoals hij aanvoerde, vanwege de religie zijn vak als beenhakker niet meer mocht uitoefenen. Hij verzocht 'ten reguarde van sijne onnosele kinderen' het poorterschap van 's-Hertogenbosch. Wittens was op de hoogte van de regels die golden in het Bossche slagersgilde. Hij wist dus dat hij weinig kans maakte om in de Vleeshal een bank te bemachtigen. Tegen het toelaten van 'uytlandsche personen' maakten de slagers omstreeks 1616 al bezwaar. Ze wilden niet 'onder de voet worden gelopen'. Het gilde wilde alleen nieuwe leden aannemen die geboren poorters waren.⁶⁰⁴ Totdat de kaart van de slagers in voor gereformeerden gunstige zin veranderd zou worden, verzocht Wittens in zijn huis te mogen slachten en vanuit zijn huis vlees te verkopen. Dit stond het stadsbestuur hem toe en droeg het vleeshouwersgilde op Wittens niets in de weg te leggen. Wittens moest de gildekaart respecteren, de slagers de gereformeerde Wittens.⁶⁰⁵ De stadsregering trachtte voortdurend de reglementen van het slagersgilde aan te passen, zodat het ook mogelijk was nieuwe, gereformeerde poorters in het gilde te krijgen. Over de pogingen van de stadsregering en de toelating van Wittens protesteerden de slagers bij de Staten-Generaal.⁶⁰⁶ Volgens hen was het stadsbestuur niet bevoegd een nieuwe of een gewijzigde kaart te maken. Dat recht kwam alleen de slagers zelf toe. Hun reglementen bepaalden dat alleen geboren poorters in de Vleeshal het vak mochten uitoefenen. Den Haag wenste hierover opheldering.⁶⁰⁷ In haar antwoord betoogde de stadsregering dat de stedelijke overheid vanouds bevoegd was de reglementen goed te keuren waarna de landsheer dit kon bevestigen.⁶⁰⁸ Op 1 juli 1549 was de kaart door de stedelijke overheid aan het gilde verleend en enkele maanden daarna door Karel v bevestigd. Thans was het gebied onttrokken aan het gezag van de Koning van Spanje en 'den staet van religie (is) verandert ende van alle superstitie ende affgoderien gesuyvert'. De stadsregering wilde, zoals afgesproken, de reglementen van alle ambachtsgilden aanpassen, zodat 'personen die hare ambachten selfs in vermaerde steeden van deesen Staet geleert hadden' toegang kregen tot de ambachtsgilden. Met name de slagers en viskopers verzetten zich daartegen en sloten gereformeerden uit, 'een vilipendie van de gereformeerde religie!' De stadsregering stond op het standpunt dat zij na de Reductie de bevoegdheid had het reglement te vernieuwen of aan te passen.⁶⁰⁹ De slagers waren zo antigereformeerd dat ze gereformeerden tijdens de Vasten bedorven vlees verkochten. Katholieken aten geen vlees tijdens de vasten,

603 AG 247.

604 AG 138 (In een brief aan de Aartshertogen; afschrift).

605 OSA H/P 298, 8 mei 1646.

606 Lourens en Lucassen schrijven dat de 'nationale' overheid zich 'bij uitzondering soms' met de ambachtsgilden in de steden bemoeide ('De oprichting en ontwikkeling', 1997, p. 44). Dit gaat zeker niet op voor Den Bosch.

607 OSA H/P 298, 12 juni 1646.

608 Zie ook Van den Heuvel, *Ambachtsgilden*, 1946, pp. 35-39.

609 Hezenmans bestrijdt de bevoegdheid van het stadsbestuur. Waarom is niet duidelijk ('s-Hertogenbosch van 1629 tot 1798, 1899, p. 88).

dus gereformeerden ook niet, of anders moesten ze het maar met ‘vuyl en ongaaf’ vlees doen, meenden de slagers. Dergelijk vlees was voor ‘de geusen lichtelijk goetgenoch’.⁶¹⁰ Het stadsbestuur meende dat het slagersgilde een familiekliek was waar de vleesbanken onder elkaar werden verdeeld en men elkaar ‘favoriseerde.’ In 1549, toen de helft van de vleesbanken al in het bezit van bepaalde families was, was de erfelijkheid van het ambacht door de stadsregering erkend.⁶¹¹ De slagers beriepen zich op dit verkregen voorrecht. De keurmeesters behoorden ook tot de slagersfamilies. Het waren zonen van slagers of mannen die met dochters van slagers gehuwd waren. Op deze manier werd de solidariteit binnen het gilde versterkt. De beenhouwers weigerden te buigen. Zij betoogden ‘liever heden (te) sterven als dat sij souden sien dat morgen eenige van de gereformeerde religie in de vleeshuysse soude comen’.⁶¹² Daarom kon de gereformeerde slager Wittens de Vleeshal slechts met ‘groot peryckel van sijn leven’ binnen gaan.⁶¹³

De verandering van de gildenkaarten zou volgens het stadsbestuur niet alleen de ‘voortplantinge’ van de gereformeerde religie bevorderen, maar tevens de ‘welstant van dese stadt ende peupleringe vandien’. Daarmee was Den Haag het eens en het reglement van het beenhouwersgilde werd op 12 juni 1646 gewijzigd. Er veranderde echter niet veel. Tien jaar later beklagden de dekenen van het slagersgilde zich over Jan Thomas uit Engeland aan wie in 1647 het burgerrecht was verleend.⁶¹⁴ Het stadsbestuur, dat volgens de slagers geen zeggenschap over de vleesbanken had, had Thomas toestemming verleend, evenals zij dit een jaar daarvoor aan Wittens gunde, om vlees vanuit zijn huis te verkopen in plaats vanuit de Vleeshal. ‘Ingedrongen’ noemden de slagers dit. Hij droeg geen lasten af aan de stad en aan ‘slants middelen’ droeg hij ook niet bij. Onzin natuurlijk, want wat Thomas nodig had voor zijn directe levensonderhoud, eten en drinken, daar betaalde hij belasting over.

Het oogmerk van het slagersrekest, en trouwens van de meeste rekesten van de gilden, was de vreemde af te schilderen als ‘benadeler’. De benadeelden waren de gildenbroeders die de corporatie vormden en volgens eigen zeggen verantwoordelijkheid toonden voor de stedelijke samenleving. Het gilde was de vereniging die garant stond voor welzijn en welvaart. De redenering van de slagers klonk zo eenvoudig: Jan Thomas kon geen gildenbroeder worden, dus betaalde hij ook geen lasten aan het gilde die weer in de stadskas of de kas van het land vloeiden. Het ‘allerschadelijkste’ was wel dat deze vreemdeling zonder keuring ‘pockig en ongansch vleesch’ kon verkopen, en dat in ‘dese contagieuze tijden’. Hoewel de ‘reguliere’ slagers diverse malen waren beschuldigd van en betrappt op de verkoop van bedorven vlees, bedreigde de handelwijze van de Engelsman volgens hen het ‘welvaren’ van de stad en het ambacht.⁶¹⁵ Twee jaar

610 Bijv. OSA H/P 288, 18 december 1663 en OSA H/P 418, 9 december 1688.

611 Van den Heuvel, *Ambachtsgilden*, 1946, pp. 97-104.

612 Zie ook verslag onderhoud schepenen en dekenen van de slagers: OSA H/P 278, 31 juli 1646. Over familierelaties en versterking solidariteit: Farr, *Hands of honor*, 1988, pp. 143-145.

613 OSA H/P 298, 8 mei 1646.

614 OSA H/P 284, 26 januari 1656. Poorterschap Thomas: OSA H/P 3268 (poorterboek) 13 mei 1647.

615 OSA H/P 284, 26 januari 1656.

later belandde de gereformeerde 'thuis'slager Jan Thomas op de gevangenpoort.⁶¹⁶ De slagers hadden hem zo getergd dat hij met 'een bloot degen in zijn hant' de keurmeesters dreigde 'te doorstoten'.⁶¹⁷

In 1688 daagden de slagers de stadsregering voor de Raad van Brabant in Den Haag omdat het stadsbestuur opnieuw pogingen ondernam de kaart te wijzigen, zodat nu eindelijk gereformeerden in de Vleeshal konden staan. Van de 66 banken werd er niet één door een gereformeerde bezet, betoogde de magistraat. Opnieuw werden de slagers van bevoordeling van de eigen kring en het verkopen van bedorven vlees aan de gereformeerden beticht.⁶¹⁸ De magistraat had geëist dat met onmiddellijke ingang aan gereformeerde slagers naar evenredigheid vleesbanken zouden worden toegewezen en dat ook gekochte poorters zoals Thomas, Wittens en Witny, dekenen konden worden. Het moest ook afgelopen wezen met de bedevaarten naar Mechelen en Leuven en op het uitschelden van gereformeerden kwamen hoge boetes te staan. Met onmiddellijke ingang stelde het stadsbestuur Thomas Witny, 'sijnde van de ware gereformeerde religie' tot keurmeester aan.⁶¹⁹ 'Alle welcke saecken sijnde nieuwigheden' vonden de slagers. De kaart was door Karel v 'ten eeuwigen dage' vastgesteld en mocht volgens hen niet worden gewijzigd. De Staten-Generaal gingen echter akkoord met het aanstellen van een gereformeerde keurmeester: de stadsbestuurders waren de opperdekenen en mochten reglementen wijzigen, goed- en afkeuren.⁶²⁰

Naast de slagers zorgden ook de viskopers er voor dat hun koopwaar alleen door katholieken verkocht kon worden. In 1647 drongen zes 'borgeren ingesetenen' er bij het stadsbestuur op aan dat de dekenen van de viskopers hen tot het gilde zouden toelaten. De 'minnelijcke versoucken' waren door de dekenen van de viskopers niet ingewilligd, terwijl maar negen visverkopers en vijf meesters-weduwen het vak uitoefenden, 'tot groot naedeel ende diversie van deselve negotie'. Er werd voldoende vis aangevoerd, maar omdat er zo weinig viskopers waren – volgens de kaart moesten er dertig zijn – was het aanbod aan de consument zeer beperkt en bovendien werden de prijzen opgeschroefd. 'Soo doende schijnen het selve ambacht onder hun tot een erffte te willen maecken ende houden contrarie hunne chaerte.' De dekenen hielden voet bij stuk en deelden het stadsbestuur mee hun privilege in Den Haag te verdedigen,⁶²¹ want in de kaart van het viskopersgilde stond dat de leden geboren poorters moesten zijn. Maar er was een uitzondering. Als er minder dan dertig meesters of weduwen van

616 RA 096-10 (Vos, Dataschurk 1738).

617 Een crimineel vonnisboek over deze jaren is niet in het rechterlijk archief aanwezig. Waarschijnlijk werd het Thomas verboden verder vlees te verkopen, daar hij in 1659 opnieuw een verzoek indiende om vanuit zijn woonhuis vlees te mogen verkopen. Dit werd ondanks protest van de slagers toegestaan, mits hij het vlees 'vreetsamelijk bij de ceurmeesters sal laten ceuren' (OSA H/P 287, 11 november 1659).

618 Klachten over verkoop bedorven vlees ook: OSA H/P 289, 18 dec. 1663; OSA H/P 3460, 9 december 1688.

619 OSA H/P 3460 en AG 138. Met Thomas Witny liep het slecht af als we de Kroniek van Sint Geertruy mogen geloven. Hij – de chroniqueur noemt hem 'Weetniet' – stal in december 1698 een koe en slachtte het beest voor de deur van het huis waar hij had ingebroken, liet de ingewanden liggen en verstopte het goede vlees onder zijn bedstede. Witny werd gepakt en bekende direct dat hij de koe had gestolen, doch 'uyt armoede'. Een maand daarna werd hij gegeseld en gebrandmerkt (fol. 470-472). Zie ook OSA H/P 3462: cedaflegging Witny.

620 OSA H/P 418, 28 december 1688; Van Sasse van Ysselt, 'Het vleeschhouwersgilde', 1902, p. 223.

621 OSA H/P 280, 19 maart 1647.

meesters in het gilde waren, konden vreemden worden toegelaten, maar deze moesten het aanzienlijke bedrag van 100 gulden in de gildenkas storten.⁶²² Doch eerst kwamen de kinderen van de viskopers nog in aanmerking voor een plaats, en zeker geen vreemden.⁶²³ De schepenen raakten niet onder de indruk van de argumenten van de viskopers en gelastten de dekenen de nieuwelingen op te nemen. Een brief uit 1686 lijkt aan te tonen dat het de stadsregering gelukt was de 'paepsche superstitiën ter eere van haere lieve Vrouwe' uit de kaart van de viskopers te schrappen.⁶²⁴

Met name de twee gilden van slagers en viskopers pasten hun regels strikt toe. Zo bleven hun gilden exclusieve verenigingen van katholieken en hielden zij de visbanken en de Vleeshal binnen de familie.⁶²⁵ De twee gilden trachtten met alle middelen die voorhanden waren, juridische procedures, intimidatie en geweld, een eigen staatje binnen de stedelijke communitas te vormen. Slagers en viskopers wisten zich met een beroep op het privé-eigendom van een belangrijke schakel in de voedselvoorziening te onttrekken aan de elders door het stadsbestuur opgelegde religieuze omgangsoecumene.

Joden

Voor joden was het zeer moeilijk, zo niet onmogelijk om toe te treden tot een gilde. In de eerste plaats was het al niet eenvoudig om het poorterschap te verwerven. Door verbodsbepalingen en doordat hun geen ruimte werd verleend voor het naleven van religieuze voorschriften, waren vele ambachten voor hen ook ontoegankelijk. De joden wier toetreding niet onmogelijk werd gemaakt werden lid van het kramersgilde.⁶²⁶ De kramers waren de joden overigens bepaald niet altijd vriendelijk gezind. In 1711 kwam het op de Sint Nicolaasmarkt tot een uitbarsting van geweld tegen joodse kooplieden.⁶²⁷ Het regende in die jaren klachten over de handel en wandel van joden. In 1711 en in 1713 behandelde de magistraat een klacht tegen Jacob Worms die te veel joodse gasten in zijn huis zou hebben die goederen te koop aanboden. Resultaat was een verbod op het herbergen van 'vreemde joden'.⁶²⁸ In 1721 wendde het goud- en zilversmedengilde zich tot het stadsbestuur omdat joden gestolen zilver zouden verhandelen.⁶²⁹ Salomon Ephraim en Simon Heijman werden in 1734 ten onrechte door een Bossche wijnhandelaar beschuldigd van valsheid in geschrifte.⁶³⁰ In 1747 dienden 'Joden en andere slegte (=arme) lieden' de stad te verlaten.⁶³¹

622 OSA H/P 322, 8 januari 1694.

623 OSA H/P 280, 26 maart 1647.

624 OSA H/P 3467.

625 Van den Heuvel, *Ambachtsgilden*, 1946, pp. 97-104.

626 Een poging van poorter Marcus Levi om toe te treden tot het korenkopersgilde – naast slager was hij stro- en hooihandelaar – mislukte in 1787. Joden die slachter waren hoefden niet toe te treden tot het beenhouwersgilde. Zij slachtten kosjer voor eigen kring (OSA H/P 409, 31 januari en 28 februari 1787).

627 NA 2921, 12 december 1711, fol. 415. Van dit voorval werd een attestatie voor de notaris afgelegd. Een rechtszaak volgde niet en een vermelding in de stedelijke resolutieregisters is niet te vinden.

628 OSA H/P 337, 6 januari en 4 april 1711 en OSA H/P 425, 9 september 1713.

629 OSA H/P 427, 12 april 1721.

630 BHIC, resoluties Raad van Brabant, nrs. 2861-2866. Vgl. Bader, *Stof en As*, 1998, p. 27.

631 OSA H/P 435, 25 februari 1747.

In 1776 beschuldigde het kramersgilde de joden opnieuw van bedrog.⁶³² Reden daarvoor was de komst van twee joodse kooplieden uit Maarssen, de gebroeders Van Lier. Het gilde voerde aan 'dat de onder-vinding had geleerd dat die van de Joodsche Natie (...) zich op allerlei intrigues toeleiden en hunnen negotie meerendeels bestond uit goederen voor het uiterlijk opgeschikt doch in de grond defectueus en bedrieglijk (...) en boven dien uit goederen op een indirecte wijze verkregen, welke zij in stilte uitventen en omdroegen'. Onomwonden verzochten de kramers het stadsbestuur aan joden geen toestemming meer te verlenen zich in de stad te vestigen en hun zeker geen poorterrecht te verlenen. Immers, 'bedriegerijen [zijn] zeer eijgen aan dat geslacht'.⁶³³ Het protest van het kramersgilde leidde er uiteindelijk toe dat de joden het poorterrecht niet meer konden verkrijgen en dat zij zich zelfs niet meer in de stad mochten vestigen.⁶³⁴ Het kramersgilde vertegenwoordigde circa tien procent van alle hoofden van huishoudens in de stad.⁶³⁵ De klachten en de toenemende druk van een grote en machtige minderheid van de burgerij zal zonder twijfel een rol hebben gespeeld in de besluitvorming van de stadsregering.

Het Bossche beenhouwersgilde beschouwde joodse slagers als onderkruipers. Toen rond 1770 veepest uitbrak en de aanvoer van gezond vlees stokte, dreef het gilde de prijs van het vlees op en buitte zo haar monopoliepositie uit. 'Vreemde' slagers, onder wie acht joden, leverden goedkoop vlees. De slagers protesteerden tegen deze 'valse concurrentie'.⁶³⁶ Het stadsbestuur verklaarde de bezwaren niet ontvankelijk omdat het gilde niet kon aantonen dat er samenhang tussen goedkoop vlees en inferieure kwaliteit was.⁶³⁷ In 1779 ontving Marcus Levi een schrobbering van de schepenbank. Levi was het niet eens met de veroordeling van Samuël Joseph, die door het slagersgilde voor de schepenbank was gedaagd omdat hij vlees van niet-Bossche slagers bij zich had. Marcus Levi vond de uitspraak – een boete en verbeurdverklaring van het vlees – onrechtvaardig, omdat hij 'de straaten niet gerust zoude kunnen gebruiken'. Het lijkt er op dat Levi met zijn protest de schepenbank er op wilde wijzen dat joden zich niet onbekommerd konden bewegen in de stad, bang omdat zij zomaar konden worden aangehouden. De schepenbank veroordeelde Levi wegens zijn het protest tegen het vonnis tot een boete van een rijksdaalder 'en voorts werd de verontwaardiging van Heeren Schepenen aan hem te kennen gegeven'.⁶³⁸

Soldaten

In 's-Hertogenbosch woonden burgers en ingezetenen. Van de laatste categorie, die ongeveer de helft van de bevolking uitmaakte, verbleven velen lange tijd in de stad zonder dat het voor hen noodzakelijk was het burgerschap te verwerven. Voor de ar-

⁶³² OSA H/P 397, 23 oktober 1776. Prak, 'Een verzekerd bestaan', 1992, pp. 72 en 77.

⁶³³ OSA H/P 398, 12 maart 1777.

⁶³⁴ OSA H/P 398, 12 maart 1777 en AG 178, februari 1777.

⁶³⁵ Prak, 'Een verzekerd bestaan', pp. 77-78.

⁶³⁶ OSA H/P 394, 28 april, 12 en 26 mei 1773.

⁶³⁷ Prak, 'Een verzekerd bestaan', 1992, pp. 66-67.

⁶³⁸ RA 468, 27 en 28 september 1779.

mere ingezetenen was de prijs van het poortrecht een te hoge drempel, bovendien oefenden zij beroepen, misschien is het beter te spreken van 'werk' in plaats van 'beroep',⁶³⁹ uit, waarvoor het poorterschap niet noodzakelijk was. Zij waren geen meester in een gilde. Misschien waren zij gewoon knecht en hun echtgenoten werkzaam in de huisindustrie als naaister of kantwerkster. Naast burgers en ingezetenen werd de stad ook bevolkt door soldaten, van wie velen met hun vrouwen en kinderen. Dreigde er oorlog dan woonden er veel militairen in de stad. In vreedstijd was het garnizoen geringer van omvang. Zoals Frijhoff en Spies benadrukken, waren de soldaten, zeker in de eerste helft van de zeventiende eeuw, ook aanwezig om 'potentiële verraders', die 'nog heel prominent aanwezig waren in de beeldvorming van de Nederlanders', te ontmaskeren en te bestrijden.⁶⁴⁰

In de Verenigde Provinciën bevond zich een geweldige troepenmacht. Twee van de drie inwoners van Nijmegen was tussen 1631 en 1640 militair of behoorde tot de aanhang van de soldaten!⁶⁴¹ Van de 16.000 inwoners waren er 10.000 soldaat, soldatenkind- of vrouw! Na de capitulatie in 1629 telde Den Bosch 13.400 inwoners, inclusief 2.100 soldaten. In 1696 verbleven er 5.000 militairen in de stad naast een burgerbevolking van 12.100. In het oorlogsjaar 1747 bestond bijna de helft van de bevolking uit soldaten en hun aanhang: 10.000 soldaten met vrouwen en kinderen naast 12.482 ingezetenen.⁶⁴² Evenals Bergen op Zoom en Maastricht behoorde Den Bosch tot de grote garnizoenssteden in de Generaliteitslanden.⁶⁴³ De soldaten waren veelal afkomstig uit economisch zwakke gebieden of onvruchtbare streken zoals Schotland en Zwitserland. Veel soldaten hadden kwetsbare beroepen uitgeoefend als wever, schoenmaker, kleermaker, timmerman, smid, metselaar of boerenarbeider respectievelijk dagloner. Van gewone komaf en geringe lieden, maar volgens Zwitser zeker niet gelijk te stellen met geboefte. Behoeftige omstandigheden dwongen de mannen zich aan te bieden op de internationale soldatenmarkt.⁶⁴⁴

Soldaten en hun gezinnen waren in 's-Hertogenbosch dominant aanwezig, ook in de uitoefening van een ambacht. Dat lokte reacties van de gevestigden, met name de gilden, die enerzijds profiteerden van hun werkkraft en anderzijds veel klaagden over concurrentie.

639 Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 2000, pp. 178-179.

640 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 1999, p. 151. De auteurs bespreken de toestand in de Noordelijke provincieën. Daar was rond 1650 geen eendracht te vinden. Prinsgezinden stonden tegenover de staatsgezinden, de Gomaristen tegenover de Arminianen, Holland tegenover de andere gewesten, gereformeerden tegenover katholieken en factie x haakte factie y pootje. Waakzaamheid tegen de inlandse vijand was geboden. De bouw van de dwangburcht in Den Bosch rond 1640, bijgenaamd Papenbril, was in het heersende klimaat volstrekt normaal. De inlandse vijand huisde in de jonge Republiek, zowel in Leeuwarden als in 's-Hertogenbosch.

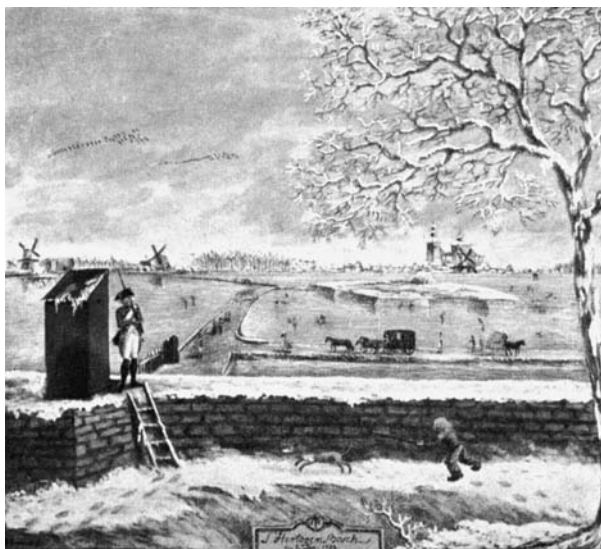
641 Frijhoff en Spies, 1650. *Bevochten eendracht*, 1999, p. 151.

642 Vos, 's-Hertogenbosch in cijfers', 1997, p. 421 en Kappelhof, 'Laverend tussen Mars en Mercurius', 1997, pp. 55-79.

643 Zwitser, 'De soldaat', 1995, p. 181.

644 Zwitser, 'De soldaat', 1995, p. 176. Niettemin maakten soldaten een substantieel deel uit van de verdachten die voor de Bossche schepenbank moesten verschijnen. Onder hen bevonden zich nogal wat deserteurs, die echter niet om die reden waren opgepakt. Uit de verhoren blijkt dat zij zich aangesloten hadden bij vagebonden die de Meierij afschuimden. Veel soldaten waren afkomstig uit Zuid-Brabant, Noord-Frankrijk en Duitsland. Ze vertelden als trekarbeider boerenarbeid te verrichten in het Land van Cadzand of op Tholen, 'in de meekrap' werkzaam te zijn, kalk te branden bij Kampen of aan dijken te werken. Tal van soldaten die in de processtukken worden genoemd, behoorden tot de zelfkant van de samenleving.

Gezicht op de stad vanaf fort De Pettelaer. Er staat een soldaat op wacht, een van de vele militairen die mede het karakter van de stad bepaalden. Soldaten waren te vinden in herbergen en bordelen, in winkels en werkplaatsen, ze woonden bij Bosschenaren, trouwden Bossche meisjes, lieten soldatenkinderen en soldatenweduwen achter. Ze waren concurrenten van de ambachtsgilden maar ook consumenten van de producten die in Bossche werkplaatsen werden vervaardigd. Het schilderij is in 1725 vervaardigd (anoniem; particulier bezit).

Soldatenleven

Soldaten werden bij de stedelingen ingekwartierd. De kennismaking met gewoonten en talen uit verre vreemde streken ging gepaard met het 'internationale' soldatengedrag: drinken, dobbelen en ruw gedrag en 'an aggressively masculine camaraderie'.⁶⁴⁵ Van het merendeel van de soldaten profiteerden de inwoners van een garnizoenstad.⁶⁴⁶ Niet alleen het onderhoud van de vestingwerken, de bouw van de barakken en kazernes in de stad in de achttiende eeuw waren van betekenis voor de werkgelegenheid, ook voer de stad wel bij de aanschaf van levensmiddelen en kleding door de militairen. Hoewel de soldij niet hoog was ging het winkeliers, herbergiers en 'mot- en ravothuysen' goed dankzij het garnizoen. Zo wemelde het volgens een procesdossier van de tamboers die zich animeerden in het huis van de Waard in de Voorbroek, de bijnaam van bordeelhouder Leendert van Thoir. In 1647 klaagden de 'gebueren over dit 'gedefameert en oneerlyck huys'.⁶⁴⁷ Soldaten zorgden voor druk vertier in winkels en op straat. Eenvoudige arbeidsters verdienden eveneens aan het garnizoen. Bijvoorbeeld de wasvrouwen: om de vier weken dienden de manschappen die in de barakken waren gehuisvest de slaaplakens ter verschoning in te leveren en om de acht dagen de handdoeken.⁶⁴⁸ Het gebruik van koffie, thee, tabak en sterke drank nam door de aanwezigheid van militairen sterk toe,⁶⁴⁹ evenals de afzet van de normale etenswaar.

⁶⁴⁵ Garrioch, *Neighbourhood and community*, 1986, p. 142. Over (drink)gedrag van soldaten de pp. 185-189.

⁶⁴⁶ Gudde, *Vier eeuwen*, z.d., pp. 282 ev.

⁶⁴⁷ RA 81-03 (Vos, Dataschurk 2274). Uit de criminele procesdossiers van het schepensbankarchief blijkt dat de soldaten frequente bezoekers waren van de bordelen ('mot- en ravothuysen'). De herbergen waren vaak het toneel van vechtpartijen waar soldaten bij betrokken waren. (Bijv. RA 179-05, jaar 1656: Vos, Dataschurk 1537 en RA 170-07, jaar 1680: Vos, Dataschurk 2141).

⁶⁴⁸ Resolutie Raad van State, 28 mei 1745, art. 2.

⁶⁴⁹ Steegen, 'Kleinhandel en kramers', 1998, pp. 180-84.

Concurrenten

De klachten van de ambachtsgilden over de militairen spitsten zich toe op de concurrentie die de meesters ondervonden. De toenemende bestedingen door de soldaten wogen volgens hen niet op tegen de lasten die zij van hen ondervonden. De gilden verwelkomden de bestedingen van de soldaten, maar eisten tegelijkertijd het monopolie op. De Bossche 'karreluyden' verzochten de stadsregering om een eigen gilde op te mogen richten, omdat ze veel hinder ondervonden van ruiters die met hun paarden vrachten vervoerden.⁶⁵⁰ De soldaten hadden in vredetijd weinig om handen. Hun bestaan bestond uit exerceren en wachtlopen. Omdat velen een ambacht hadden uitgeoefend lag het voor de hand dat zij vanuit hun onderkomen voor medesoldaten de schoenen laptten of kleding maakten, maar ook aan de burgerij hun diensten aanboden.

De gildenbroeders toonden zich zoals altijd waakzaam en wilden op elk front profiteren van de aanwezigheid van de soldaten. In de zeventiende en achttiende eeuw werden vlees en brood voor het garnizoen door stedelijke bakkers geleverd,⁶⁵¹ wat echter een risico met zich meebracht. Bakker Van Royen uit Utrecht bakte eind juni 1634 maar liefst 2.000 broden van vier pond voor de soldaten die in Utrecht gelegerd waren.⁶⁵² Toen de broden gereed waren bleek het garnizoen naar Den Bosch te zijn afgemarcheerd. Van Royen wilde de broden naar Den Bosch laten verschepen om zijn 'eewige bederffenis en ruwiene' af te wenden. In Den Bosch kon hij de broden aan de man brengen en vroeg de Bossche stadsregering om permissie.⁶⁵³ Het gilde reageerde een dag later, 28 juni, als door een wesp gestoken. Twaalf punten droegen de bakkers aan waaruit zou moeten blijken dat de Utrechter een oplichter was en dat hun het alleenrecht toekwam voor het garnizoen te bakken.⁶⁵⁴ Het lag in de aard der ambachtsgilden de belangen van hun stedelijke corporatie te behartigen en boven die van collega's in andere steden te stellen. De Nijmegenaren traden op tegen Bossche bakkers, Bossche bakkers tegen een Utrechtse 'onderkruiper'. De kantbeschikking bij het klaagschrift van het Bossche bakkersgilde vermeldt echter dat het stadsbestuur de Utrechtse bakker Van Royen toestond zijn broden 'omme veruptie van deselve te verhoeden' in Den Bosch te slijten.⁶⁵⁵ Er waren meer kapers op de kust die voor de militairen bakten. De pachters van het gemaal rekestreerden aan de Raad van State over de vestiging van bakkers met 'seer grote ovens' even over de grens van het rechtsgebied van de stad. Niet alleen de soldaten op de schansen werden zo van brood voorzien, ook de inwoners van dorpen togen naar de 'vrije' bakkers. Bovendien trokken armen, waaronder soldatenvrouwen, naar deze veldbakkerijen. De commiezen die belasting inden werden brutaal tegemoet getreden en het brood verstoppt.⁶⁵⁶ In 1639 verklaarden twee gezworenen van het bakkersgilde ten behoeve van de 'impostmeester van de ontgrondinge ende uytvoeren vande torff' dat in 1639 in Den Bosch 72 meester-

650 OSA H/P 276, 24 september 1643.

651 Gudde, *Vier eeuwen*, zd., p. 302; dezelfde auteur meldt dat de soldaten zelf ook over bakkerijen beschikten.

652 Over de enorme inspanning die het vergde om het deeg te kneden en te doen rijzen zie: Farr, *Artisans in Europe*, 2000, pp. 135-136.

653 AG 104, 27 juni 1634.

654 AG 104, 28 juni 1634.

655 AG 104, 29 juni 1634.

656 OSA H/P 297, 30 januari 1646.

bakkers werkzaam waren en daarnaast nog bakkers op de schansen en forten rond de stad.⁶⁵⁷ Een bakker leverde 180 inwoners brood. De soldaten zelf bakten ook brood, maar het bruin en wit mocht uitsluitend door bakkers van het gilde worden gebakken. Het bakkersgilde drong in 1638 aan op maatregelen omdat soldaten de regels aan hun laars lapten en zelfs brood in de stad aan de man brachten. Van de schepenen werd verlangd dat zij zich tot de militaire autoriteiten wendden.⁶⁵⁸ In 1701 wezen de bakkers opnieuw op het door Karel V verleende privilege. 'Vreemde' bakkers was het verboden brood te bakken en te verkopen. De Raad van State, waar het stadsbestuur verhaal ging halen, wees er echter op dat de vreemde bakkers meer broden uit één zak meel bakten en minder bakloon vroegen. Als de Bossche bakkers meel van de 'legerinkoper' betrokken dan kwamen ze weer in aanmerking brood voor het leger te bakken.⁶⁵⁹ Het bakkersgilde was op haar hoede voor concurrentie van soldaten en andere niet-Bosschenaren. Daarnaast klaagde het over de betaling door de regimenten. In 1673 liepen zij een bedrag van bijna 400 gulden mis omdat het Duitse regiment onder kapitein Schellart niet betaalde en enkele jaren daarna vertrokken de troepen van de Rijngraaf zonder te betalen.⁶⁶⁰

Schoenmakers klaagden evenzeer over concurrentie van soldaten. Vooral Zwitserse militairen waren kundige schoenmakers die volgens het schoenmakersgilde werkplaatsen hadden met eigen knechten, aan de burgerij leverden en zo het 'out recht, privilegien en ons verkregen borgerrecht ontnamen'. Wanneer vreemdelingen een concurrerend ambacht uitoefenden wees het gilde steeds op het feit dat deze lieden geen 'borgerlijke lasten' droegen. Het gemakkelijke leventje dat de soldaten leidden klonk nu eveneens als argument om hun het schoenmaken te beletten. De Zwitsers waren vrijgesteld van inkwartiering, van personele quotisatie, belasting op zeep, zout 'en meer andere lasten'. De stadsregering die het rekest van de schoenmakers behandelde kon ook nu niet beslissen in het voordeel van het gilde. De soldaten werden niet betaald door de stad, maar voor het grootste deel door het gewest Holland. De betalers waren de beslissers. Twee maanden na de behandeling van het rekest door de stadsregering besloten de Staten-Generaal dat de soldaten alleen schoenen voor het eigen regiment mochten vervaardigen.⁶⁶¹ Het was soldaten dus verboden zelfstandig hun ambacht uit te oefenen en aan de burgerij te verdienen. De militairen mochten wel knecht zijn van een burger-schoenmaker.⁶⁶² Nadat in 1733 de zogenoemde schoenmakersbus was opgericht waaruit arme en zieke meesters onderstand genoten, werd bepaald dat meesters die soldaten als knecht in dienst hadden wekelijks vier penningen per soldaat in de bus dienden te storten. Bovendien moesten zij wekelijks een stuiver van het loon van de soldaat-knecht inhouden. Dat bedrag ging eveneens naar de bus.⁶⁶³

657 NA 2672, 26 april 1639 en NA 2742, 31 oktober 1661.

658 AG 104, december 1638.

659 Van Heurn, *Historie* IV, 1778, pp. 359-361 (20 april 1701).

660 Resp. OSA H/P 291, 25 oktober 1673 en OSA H/P 309, 20 oktober 1676.

661 OSA H/P 343, 15 september 1716 en Van Heurn, *Historie* III, 1777, pp. 426-427.

662 In 1633 besloot de stadsregering dat soldaten geen lid mochten worden van een gilde. Het was hun wel toegestaan bij een meester voor knecht te werken (OSA H/P 261, 24 maart 1633). In 1735 lieten de bakkers in hun kaart opnemen dat het verboden was soldaten als knecht aan te nemen (OSA H/P 353, 5 juli 1735).

663 Handschrift van Heurn, fol. 80vo.

Soldaat als werknemer

In 1676 bezorgden zes soldaten namens 'vele meer andere soldaten' een rekest bij de stadsregering waarin zij vermeldden dat zij 'buyten tocht ende wachten sijnde' knopen maakten om daarmee hun vrouwen en kinderen te kunnen onderhouden. Zij klaagden zonder werk te zitten omdat veel winkeliers in de stad knopen van buiten de stad verkochten. De meester-knoopmakers hadden daardoor voor hen geen werk meer. Ze onderstreepten met hun rekest de klacht van de knoopmakers en bestreden de winkeliers die de magistraat verkeerd hadden geïnformeerd.⁶⁶⁴ De brief van de soldaten is belangrijk omdat hier knechten hun belang bij de stadsregering behartigden, een in Den Bosch ongebruikelijke actie. De knoopmakers zouden pas in 1698 een eigen gilde vormen. Bijna vijftientwintig jaar eerder vroegen de knoopmakers hier al om. De stadsregering stelde toen een commissie in om dit nader te onderzoeken.⁶⁶⁵ Het rekest van de soldaten belandde met het verzoek van de knoopmakers bij deze commissie. De stadsregering achtte het belang van de winkeliers, verenigd in het kramersgilde, van hogere orde.

Het kleermakersgilde voelde zich benadeeld door de kleermakers van het garnizoen die er volgens het gilde werkplaatsen inclusief knechten op nahielden. De Staten-Generaal beslisten evenals in de zaak van de schoenmakers dat de militaire kleermakers slechts ten dienste van het garnizoen hun ambacht mochten uitoefenen.⁶⁶⁶ De concurrentie van de soldatenkleermakers vormde al kort nadat Den Bosch garnizoenstad werd (1603) een probleem voor het gilde. Rond die tijd ontving de stadsregering een notitie: 'dese sijn die het cleermaken doen ende werken voor den Borger ende wat haer ter hant comt, sonder mester te sijn'. Op de lijst prijken de namen van elf soldaten 'ende noch meer andere dewelke hier niet ghenoeminert en sijn'.⁶⁶⁷ Andere ambachtsgilden klaagden ook over concurrentie van soldaten. De slagers merkten op dat in zeker twaalf huizen Engelse militairen voor zowel burgers als militairen slachtten.⁶⁶⁸ Toen de soldaten de paarden besloegen draafde ook het smedengilde op. In Den Haag boekten zij net zo min een klinkende overwinning als de kleermakers en schoenmakers.⁶⁶⁹ In 1732 pakte de stadsregering streng uit. De klacht van de stoelenmakers en wieldraaiers uit het schrijnwerkersgilde die klaagden over het stoelenmatten door militairen en vreemdelingen – beiden werden op één lijn gesteld – werd zeer serieus genomen. Bleken de matende soldaten of vreemdelingen geen lid van het gilde, dan kregen zij een boete van 12 stuivers. Daar hield de vergelijking tussen soldaten en vreemdelingen op, want vreemdelingen die het bedrag niet konden betalen gingen de gevangenpoort in: acht dagen op water en brood.⁶⁷⁰ Soldaten waren net geen vreemdelingen, bovendien kwam het de stadsregering niet toe rechter te spelen over militairen. Daar was de krijgsraad voor die ook over een eigen gevangenis in de stad beschikte, de 'geweldiger-provoost'.

664 OSA H/P 309, 31 december 1676.

665 In 1698 werd een reglement opgesteld en besloten dat de knoopmakers elke drie jaar de stadsregering zouden verzoeken om continuatie. (OSA H/P 329, 24 oktober 1702). Verzoek 1675: OSA H/P 309, 25 september 1675.

666 OSA H/P 347, 8 januari 1723; idem nr. 3605; Van Heurn, *Historie III*, 1777, pp. 446-477. Zie ook Panhuysen, *Maatwerk*, 2000, p. 88.

667 OSA H/P 3605 (zonder datum). Van de 'naamlozen' zijn wel de namen van de oversten van de regimenten genoteerd.

668 OSA H/P 423, 30 november 1705.

669 Resolutie Staten-Generaal, 29 maart 1729.

670 OSA H/P 352, 16 december 1732.

De slagers monopoliseerden hun ambacht en dreven de prijs van hun product op. Ambachten die de voedselvoorziening als hoofdtaak hadden konden op nauwgezette controle van de overheid rekenen. Monopolisering of prijsopdrijving werd niet toegestaan omdat dit de orde verstoorte en oproeren in de hand werkte.⁶⁷¹ In 1749 stonden de Staten-Generaal ook anderen buiten het gilde toe beesten te slachten en het vlees te verkopen, totdat de Bossche vleeshouwers hun vlees weer tegen 'normale' prijzen aan het garnizoen wilden leveren. Een halfjaar later, in februari 1750, deelden de slagers de magistraat mee dat de 'zwarte tijden' voorbij waren en verzochten om intrekking van de toestemming om 'vreemdelingen' te laten slachten. De magistraat besliste dat op 1 mei de vreemde slagers hun werk dienden te staken, mits het gilde in staat was voldoende vlees aan ingezetenen en garnizoen te leveren tegen een prijs die ook in naburige steden gold.⁶⁷² Klachten over slachtende militairen bleven de overheid bereiken in de decennia die volgden.⁶⁷³ De aanwezigheid van soldaten mocht dan voor de ambachtsgilden, en in dit geval het vleeshouwersgilde, niet altijd naar wens zijn, de ingezetenen profiteerden er wel van. Zou zonder het aandringen en de steun van militaire gezaghebbers, waaronder de gouverneur zelf, het stadsbestuur in staat zijn geweest het monopolie van de slagers en de daarmee gelijke tred houdende prijsopdrijving te doorbreken?

Het 'Reglement en Ordres voor het Garnizoen' die in 1770 door de hertog van Brunswijk, gouverneur van Den Bosch, werden vastgesteld, beoogden de discipline onder de soldaten en de publieke veiligheid te bevorderen in de stad en op de forten. Tegen het einde van de achttiende eeuw werd dit 'vast Reglement' ondertekend, waarin eveneens de verhouding van de militairen tot de Bossche ambachtsgilden stond omschreven: Geen soldaten 'zullen mogen voor anderen als voor het Corps daar zij onder dienen, eenig Handwerk doen waar van Gildens hier zijn, op verbeurte van 't gemaakte Werk, en daarenboven nog gestraft te worden'.⁶⁷⁴

Soldatenvrouwen

Een bijkomend probleem voor zowel de gilden als de gezeten burgerij vormde de aanwezigheid van soldatenvrouwen en hun kinderen die met hun man mee waren getrokken naar Den Bosch. Niet alleen concurreerden de vrouwen met de ambachtsgilden, zij maakten met hun kinderen vaak deel uit van de onderkant van de samenleving wanneer zij, en dat gebeurde maar al te vaak, door hun mannen in de steek waren gelaten omdat deze met hun garnizoen vertrokken, deserteerden of sneuvelden bij schermutselingen. In de jaren dertig van de zeventiende eeuw drongen met name armeninstellingen zoals de diaconie van de gereformeerde kerk aan op de oprichting van een weeshuis voor soldatenkinderen en werd er voor hen in de kerk en op straat gecollecteerd.⁶⁷⁵ De armoede klopte eveneens aan de deur wanneer troepen werden afgedankt. De man-

⁶⁷¹ Skip Knox verwijst naar de controle op de molenaars van Augsburg. (*Guilds of Augsburg*, 1984, hfdst. V, p. 8).

⁶⁷² AG 153, 1 augustus 1749 en 27 februari 1750.

⁶⁷³ O.m. AG 153, 17 juli 1754, 1 december 1761 en AG 136 (1776).

⁶⁷⁴ Reglement (1770) artikel XXII.

⁶⁷⁵ O.m. OSA H/P 270, 25 november 1631; 16 februari 1633 en OSA H/P 273, 5 augustus 1638. Zie voorts het hoofdstuk Gereformeerde Gemeente.

nen kwamen niet alleen zonder werk, maar ook de vrouwen die werkzaamheden voor de regimenten verrichtten. In 1648 leidde dat bijna tot een oproer toen ontslagen soldaten en hun vrouwen voor het stadhuis samendromden en geld eisten.⁶⁷⁶

Soldatenvrouwen en hun kinderen vormden een kwetsbare groep die in 'dure tijden' de stad uit konden worden gezet.⁶⁷⁷ Arme vreemdelingen, want als zodanig werden zij beschouwd, was het nu eenmaal verboden te bedelen. Armoede was al verdacht en de combinatie arm en vreemdeling stond helemaal in een verkeerde reuk. Hadden de soldatenvrouwen geluk dan konden zij met eenvoudige werkzaamheden de kost verdienen, hoewel zij de ambachtsgilden niet in het vaarwater moesten zitten. In 1708 ondervond het kleermakersgilde echter last van 'ettelijcke vrouwe van ruyters en soldaten'. Deze zouden volgens het gilde niet alleen kleding herstellen, maar ook nieuwe kleding maken. Bovendien deden ze dat nog steeds, terwijl nu het regiment was vertrokken. Daar kwam bij dat soldatenvrouwen die in Nijmegen, Grave en Breda kleding maakten, uit die steden waren gezet en naar Den Bosch gekomen waren om hier hun werkzaamheden voort te zetten. Het gilde wees er op dat soldaten, ingevolge een resolutie van de Staten-Generaal, slechts voor de regimenten waar zij in dienden de uitrusting mochten maken. Zou dit niet ook voor soldatenvrouwen gelden? Ze betaalden, het aloude argument, geen 'schot off lot' en konden daarom volgens het gilde veel goedkoper werken dan de reguliere kleermakers die nu 'te gronde gaen'. De dekenen van het kleermakersgilde wezen de stadsregering er op dat deze als 'voorstanders' van de gilden de kaarten moesten handhaven. Het bestuur van het kleermakersgilde vroeg de stadsregering de soldatenvrouwen die kleding maakten de stad uit te zetten.⁶⁷⁸

In 1728 diende Jacques l'Agneau, paukenist in het regiment van de Prins van Hessen-Philipstal, een rekest in bij het stadsbestuur. Zijn vrouw, Marie Hendrienne l'Hazard, was met haar man meegetrokken naar Den Bosch waar het regiment drie jaar in garnizoen had gelegen. In die tijd verdiende zij haar brood met 'wollen nayen'. Als gevolg van een besluit van de stadsregering had zij daarvoor jaarlijks zes gulden aan het kleermakersgilde betaald. Nu was haar man met het regiment vertrokken, maar zij wilde nog graag enige tijd in de stad blijven. Dat was echter niet zo gemakkelijk, omdat het stadsbestuur bevolen had dat alle soldatenvrouwen met hun mannen moesten vertrekken. Marie l' Hazard opperde echter dat zij geen vrouw was die de armenkas zou bezwaren. Zij oefende een eerzaam beroep uit en kon haar kost 'rijkelijk winnen'. Zij klaagde dat het kleermakersgilde haar niet alleen het werken had verboden, maar zelfs de kleding afgenomen die zij onder handen had. Ze verzocht nog een half jaar in de stad te mogen werken en het gilde te verplichten de in beslag genomen goederen op zijn minst te vergoeden. De 'commissie ambachten' uit het stadsbestuur stond dit Marie l'Hazard toe, maar stelde de voorwaarde dat iemand voor haar borg moest staan.⁶⁷⁹

Niet in alle gevallen werden soldatenvrouwen die een beroep uitoefenden tegengewerkt. Zo besloot het stadsbestuur in december 1749 dat soldatenvrouwen lid konden

676 OSA H/P 282, 7 augustus 1648.

677 OSA H/P 420, 24 april 1699. Voorts Gudde, *Vier eeuwen*, z.d., pp. 276-277.

678 OSA H/P 3605 (1708).

679 OSA H/P 3605 (1728). Zie ook: Panhuysen, *Maatwerk*, 2000, pp. 88-89.

worden van het kramersgilde, mits ze poorteresse waren of zich bereid toonden het poorterecht te kopen. De soldaten zelf mochten niet toetreden. De soldaat diende wel een notariële akte te overleggen, waarbij hij verklaarde akkoord te gaan dat zijn echtgenote en het gezin onderworpen werden aan alle burgerlijke lasten, en dat zij in naam van haar man in alle voorkomende gevallen voor de 'ordinaire Justitie' kon worden gedaagd. Daarom moest de soldaat afzien van het Privilegium Fori volgens welke soldatenvrouwen voor de krijgsraden moesten worden gedaagd. Wanneer de man uit militaire dienst trad, verviel dit recht van de vrouw. Zij diende dan het kramersgilde te verlaten. Wilde ze het ambacht verder uitoefenen dan moest de ex-soldaat poorter worden en toetreden tot het kramersgilde. Enkele jaren later, in oktober 1756 werd het besluit door schepenen herroepen, omdat de van tijd tot tijd uitgevaardigde orders tegen het achterblijven van soldatenvrouwen en kinderen de resolutie 'illusoir' had gemaakt.⁶⁸⁰

De Bossche gildenmeesters stonden afwijzend tegenover hen die niet gekend waren: vrouwen en mannen van buiten de stand van de meesters en 'uytlanders'. De laatste categorie bestond uit mannen die van buiten 's-Hertogenbosch kwamen en/of de 'aard' van de meesters niet begrepen. Zij allen pasten niet in het geordende systeem van de ambachtswereld, waren niet in bezit van het door de ambachtsmeesters gewaardeerde 'symbolische kapitaal' en werden daarom uit de corporatie geweerd, tenzij bleek dat zij elders een attitude hadden aangeleerd die geen bedreiging vormde voor de gildenwereld. Eergevoel speelde een belangrijke rol, zeker wanneer het om vrouwen ging. De vrouw kon niet over een man regeren en een door een vrouw uit te oefenen mannenberoep zou haaks staan op de hiërarchisch geordende gildenwereld.

Soldaten behoorden eveneens tot het vreemdelingenlegioen dat een bedreiging vormde voor de samenleving die de gilden voor ogen stond. Ze waren onderdeel van de vlottende bevolking, stonden onder aan de maatschappelijke ladder en bezaten geen 'symbolisch kapitaal'. Veel militairen oefenden niettemin een zelfstandig beroep uit. Het waren geduchte concurrenten die de beroepseer van de handwerksman aantastten. Daarom werden zij, evenals de joden, beschuldigd van valse concurrentie en beunhazerij. In de gildenretoriek berekenden zij hoge prijzen voor een kwalitatief minder product.

De ambachtsgilden hanteerden een dubbele standaard. De Bossche middenstand verdiende flink aan het garnizoen. Tegelijkertijd ervoeren de gilden hen als concurrenten. Bij tijd en wijle regende het klachten van gilden die producten vervaardigden die voor het onderhoud van de soldaat en het uitoefenen van diens beroep van bijzonder belang waren: van bakkersgilde tot het gilde van de kleermakers. De gilden waren erop gebrand alle productie in eigen hand te houden, van knoop tot mik, en zo maximaal van de aanwezigheid van het garnizoen te profiteren. De stroom aan klachten die in het stadhuis belandde was erop gericht de concurrent uit te schakelen. In de vertogen van de ambachtsgilden werd dezelfde tactiek toegepast als in de vertogen over vreemdelingen: het zwart maken van de ander om de eigen positie te versterken.

680 Ebeling, 'Kramersgilde', 1907, pp. 110-111.

CONCLUSIE

Sedert anderhalf decennium worden corporaties zoals ambachtsgilden meer en meer beschouwd als belangrijke onderzoekslaboratoria om sociale relaties in vroegmoderne stedelijke samenlevingen te bestuderen.⁶⁸¹ De Bossche ambachtsgilden waren er in de eerste plaats van overtuigd dat zij de belangen van de eigen 'beroepsgroep' dienden. De leden moesten een stabiel inkomen genieten. Daarnaast meenden zij op te komen voor het algemeen belang van de lokale stedelijke gemeenschap. De publieke zaak dienden zij met de vervaardiging van een eerlijk product.

Hoewel tal van gildenbazen tot de immigranten gerekend kunnen worden, werd met een welhaast xenofobe ijver iedereen die van buiten kwam of jood was of vrouw zo niet geweerd danwel gewantrouwd. De ambachtsgilden waren hechte bondgenootschappen van gildenmeesters die op papier lieten blijken in elkaar vertrouwen te hebben en dit aan vreemdelingen niet of nauwelijks gunden.

Onderdeel van het gildenvertoog was het steevast benadrukken van hun ijver en inspanning, ook blijkend uit het opbrengen van 'borgerlijke lasten' voor de gemene zaak, in tegenstelling tot de houding van vreemdelingen die hun hart niet aan de stad hadden verpand. De vreemdeling beschikte niet over de 'gave' en 'houding' van de gildenmeester. 'Eigen volk eerst' leek de lijfspreuk en 'uitsluiting' het wapen om het eigenbelang te verdedigen. Het belang van de gildenbroeder was altijd direct met dat van de stad verbonden. Maar dé stad is niet hetzelfde als de stedelijke gemeenschap. Meer dan in andere corporaties maakten de ambachtsgilden onderscheid tussen 'haves and have-nots'. De gilden verbonden hun lot met de stad voor zover de belangen van de ambachtsgilden daarmee gediend waren. Er was een speciale relatie van de gildenbroeders met de stad, maar met de stedelijke gemeenschap? De stedelijke gemeenschap bestond ook uit mensen die door de ambachtsgilden in hun petitie en rekest – vaak ten onrechte – beschuldigd werden geen 'borgerlijke lasten', cq. belastingen, te betalen. Voor de gilden waren dat ook buitenstaanders.

Zeker, het stadhuis was ook kieskeurig. In de zeventiende eeuw was er een korte periode dat nieuwkomers die katholiek waren geen burger konden worden, joden maakten nauwelijks een kans het burgerschap te verwerven, armlastigen die niet in Den Bosch geworteld waren, hoefden niet te rekenen op bedeling en werden bij slecht economisch tij naar de plaats van herkomst gestuurd. Er zijn meer maatregelen te noemen waaruit blijkt dat de regenten selectief optraden. Niettemin overheerst de gedachte dat het stadsbestuur zich inspande om overheid te zijn voor alle inwoners. Het antwoord op een rekest van het kramersgilde uit 1776 is in dit verband veelzeggend: 'hoe meer de wezentlijke of imaginaire nooden aangroeijen, hoe meer d'eene mensch den anderen, het eene huisgezin het andere (...) nodig hebben'.⁶⁸² De kramers dachten aan hun eigen belang, het stadsbestuur had oog voor de gehele stedelijke gemeenschap.

681 Dambruyn, *Corporatieve middengroepen*, 2002, p. 14.

682 OSA H/P 397, fol. 374 ro.-374 vo., 23 oktober 1776.

Hoe was het met hun invloed op het stedelijk beleid gesteld? Sedert 1629 waren de ambachtsgilden van het officiële politieke toneel verdwenen. Zij maakten geen deel meer uit van het stadsbestuur. Dat betekende echter niet dat zij geen invloed meer hadden op het stedelijk bestuur. Het rekest en de petitie waren de instrumenten waarmee de ambachtsgilden de politiek bespeelden. Tussen 1630 en 1730 nam het stadsbestuur honderden besluiten naar aanleiding van schriftelijke en mondelinge verzoeken van meesters en ambachtsgilden.⁶⁸³ In de rekesten betoogden de ambachtsgilden dat zij de steunpilaren van de Bossche stedelijke samenleving waren. Neringloosheid en de 'ruïne' van hun bedrijfstak zou ineenstorting van de stedelijke samenleving tot gevolg hebben. De verhouding tussen de gilden was, zeker als de werkzaamheden enigszins overeenkwamen, vol naijver. In de rekesten klaagden de gildenbesturen voortdurend over het brood dat uit de mond van de gildenbroeders werd gestoten. De ambachtsmeesters konden hun vrouw en kinderen geen redelijk bestaan bieden door concurrentie van onderkruipende leden van andere gilden, vreemden en beunhazen. Buitenstaanders werden als een plaag afgeschilderd en een bedreiging voor de maatschappelijke orde.⁶⁸⁴ Die buitenstaander kon een burger zijn. In Den Bosch woonden en werkten talloze geboren poorters die nauwelijks in staat waren in hun onderhoud te voorzien. Zij hadden nooit kans gezien zich op te werken tot gildenbaas. Niettemin wortelden zij, vaak tientallen jaren lang en van generatie op generatie, in de Bossche stedelijke samenleving. Het waren gevestigden doch niet vanuit het gezichtspunt van de gildenbroeder. Door hem werd de meesterbakker of meester-timmerman die het poorterschap had gekocht en enkele jaren een winkel en werkplaats dreef als een gewortelde stadgenoot veel meer gerespecteerd. Deze was economisch onafhankelijk, bezat eigendommen en was respectabel. Kortom een volwaardig lid van de stedelijke gemeenschap die de gildenmeesters zich wensten.⁶⁸⁵

De verhoudingen tussen de broeders van de verschillende gilden kenmerkten zich door voortdurende oplettendheid. Opvallend zijn de vele pogingen van de gildenbroeders om de eigen regels te ontduiken. De inspectietochten van de gildenbesturen waren geen rituele ommegangen, maar brachten tal van ongerechtigheden aan het licht van overschrijding van het maximaal toegestane aantal leerjongens tot de verwaardiging of de handel in verboden producten. De controle op het nakomen van de regels was er tevens op gericht te laten zien dat er een gemeenschappelijk doel bestond. Onderkruipende leden moesten bij de les worden gehouden. Afwijking van de regels werkte contra-productief en ondermijnde de interne cohesie.

Evenals bij andere corporaties behoorden de jaarlijkse maaltijden tot de gemeenschapsvormende rituelen. Eenheid werd beleefd bij drank en eten en veelal met mannen onder elkaar. Gezellige bijeenkomsten werden in de loop van de zeventiende eeuw gereguleerd. Er trad een algehele versobering in. Over het algemeen maakten gereformeerde en katholieke broeders zich niet druk over godsdienstige verschillen. De katholieken bleven hun rituelen koesteren al was dit in afgeslankte vorm. De gere-

683 OSA H/P 1157. In dit register wordt slechts een fractie van het aantal ingediende rekesten vermeld.

684 De inhoud van de rekesten komt overeen met die van de gildenbroeders uit Amsterdam en Zeeland. Vgl. Prak, 'Individu, corporatie en samenleving', 1997, pp. 293-319 en Remmerswaal, *Een duurzame alliantie*, 2006, pp. 56-66.

685 Vgl. Prak, 'Individu, corporatie en samenleving', 1997, pp. 308-312.

formeerden lijken zich niet te hebben gestoord aan de verering van patroonheiligen en de jaarlijkse mis op de dag van de gildenpatroon.

De Bossche gilden spendeerden weinig geld aan 'image-building'. Daarmee beantwoordden ze niet aan het beeld dat geschetst is van gilden in de zuidelijke Nederlanden. Immers voor 1629 betrokken de meeste gilden ook sobere gebouwen die weinig macht en roem uitstraalden, terwijl de Bossche gilden in de late middeleeuwen toch een geduchte politieke macht vormden.

Verrassend was – gemeten naar de uitgaven voor ondersteuning van arme en zieke gildenbroeders – de geringe solidariteit binnen de ambachtsgilden. Het geld dat niet meer aan zielmissen, altaardiensten en andere religieuze manifestaties werd uitgegeven lijkt niet naar ondersteuning van arme en zieke gildenleden te zijn gegaan. Het betoog dat het geven van materiële ondersteuning in de vorm van geld en goederen paste in het streven van de gilden naar een zeker inkomen voor hun leden, gaat niet op voor Den Bosch.⁶⁸⁶ Het 'te lijk gaan' werd in ere gehouden. Doch ook hier moeten we oog hebben voor de materiële kant. Het begeleiden van de gildenbroeder of verwante naar zijn of haar laatste rustplaats vormde een belangrijke bron van inkomsten.

Samenvattend: De Bossche ambachtsgilden waren corporaties waarin zich individuele ambachtslieden met min of meer identieke belangen hadden verenigd. In de allereerste plaats waren de organisaties er op gericht voor de gezinnen van hun individuele leden een zeker inkomen te verkrijgen. Vrijwel alle activiteiten van de gildenbroeders stonden in dienst van het verwerven van een 'ordentelijk bestaan'. Opportunisme was hen niet vreemd.⁶⁸⁷ De gilden manifesteerden zich als zeer lokaal gebonden instituties. Het verleden had voor de gilden betekenis voor zover dit in het heden bruikbaar kon zijn;⁶⁸⁸ de gildenmeesters die voor een groot deel zelf nieuwkomers waren stonden argwanend tegenover vreemdelingen; de gilden toonden zich vaak intern en onderling verdeeld en kunnen in tegenstelling tot wat altijd werd beweerd nauwelijks als sociale instellingen worden gekenmerkt. Tussen de stad en de ambachtsgilden bestond een bijzonder nauwe relatie. De gildenbroeders identificeerden zich met een stedelijke gemeenschap die overeenkwam met de zienswijze van de gilden. Aan de ordening van een dergelijke stedelijke gemeenschap wensten de gildenbroeders bij te dragen. De stedelijke samenleving omvatte echter meer dan de zogenoemde *middling sort* waarvan de ambachtsmeesters deel uitmaakten.

Binnen de gilden was de interne cohesie sterk, de andere kant van de medaille laat het wantrouwen zien dat in buitenstaanders werd gesteld. In het denken van de gildenbazen kon een stabiele welvarende gemeenschap moeilijk samengaan met een pluriforme samenleving die uit arme en rijke poorters bestond en uit stedelingen die niet in het bezit waren van het burgerrecht. Daarnaast sloten de gilden vrijwel alle vrouwen uit, maar daarin stonden de corporaties niet alleen.

686 Remmerswaal constateert dit eveneens voor de door hem onderzochte Zeeuwse gilden (*Een duurzame alliantie*, 2006, p. 125).

687 Vgl. Van Honacker, 'De politieke cultuur', 1994, p. 212.

688 Vgl. Lis en Soly, 'Ambachtsgilden in vergelijkend perspectief', 1997, p. 22.

De ambachtsgilden waren van belang voor de stedelijke economie. De maatschappelijke middengroep stelde morele eisen aan de deelnemers van de corporatie, ze disciplineerden hun leden. Voorts oefende zij invloed uit op de stedelijke politiek, met name door het indienen van talloze petitie's en rekestten. De ambachtswereld was zo een belangrijke pijler van de hiërarchisch geordende corporatieve wereld.

Een gemeente van liefhebbers en lidmaten

In de jaren twintig van de zestiende eeuw drongen ook in 's-Hertogenbosch berichten over een andere leer door.¹ De eerste martelaar in de Nederlanden was uit Den Bosch afkomstig. In juli 1523 werd Hendrik Vos samen met Johannes van Essen, evenals Luther augustijner monnik, op de Grote Markt in Brussel verbrand.² Zoals in veel andere plaatsen in de Lage Landen konden rooms-katholieke kerk en overheid ondanks hardvochtig optreden de reformatorische leer niet tegenhouden.³ De roep om hervorming klonk steeds luider. Buiten de stad kwamen in 1533 honderden mensen bijeen om te luisteren naar predikers die 'het zuivere evangelie' verkondigden.⁴ Naast een lutherse en doperse beweging bestond er midden zestiende eeuw een gereformeerde groepering die mede onder leiding stond van de in Den Bosch geboren en uit zijn ballingschap teruggekeerde rechtsgeleerde Hendrik Agyleus.⁵ In het jaar van de Beeldenstorm, 1566, blijkt de aanwezigheid van een gereformeerde gemeenschap met een consistorie.⁶ Van de interne organisatie van deze eerste gemeente is maar weinig bekend. De Sint-Jan was korte tijd in handen van de gereformeerden. Daar preekte de predikant Cornelis van Diest op 24 augustus 1566.⁷ In 1579 koos de stad definitief voor het Spaanse gezag na een korte periode vol aarzelingen waarin de gereformeerde partij

1 Vaak aangeduid als de 'nije leer'. De omschrijving 'nieuw' riep echter negatieve sentimenten op. Tegenstanders gaven daarmee aan dat de banden met de wereld van vroeger, de orde en traditie werden verbroken. De aanduiding 'nieuwe religie' werd als belediging bedoeld en opgevat. Calvijn ageerde in zijn brief aan koning Frans I tegen de aanduiding 'nieuwe leer'. Hij wees er op dat de reformatorische beweging juist bij de kerkvaders aanhaakte. Er was sprake van 'her-bronning'. De kerk van Rome was het spoor bijster, deze moest hervormd worden (Reeling Brouwer, *De handzame Calvijn*, 2004, p. 27). Vgl. Pollmann, *Een andere weg naar God*, 2000, pp. 106-107.

2 'Ein neues Lied wir heben an', het eerste lied van Maarten Luther, gaat over deze twee martelaren (Den Besten, *Poëzie om te zingen*, 1998).

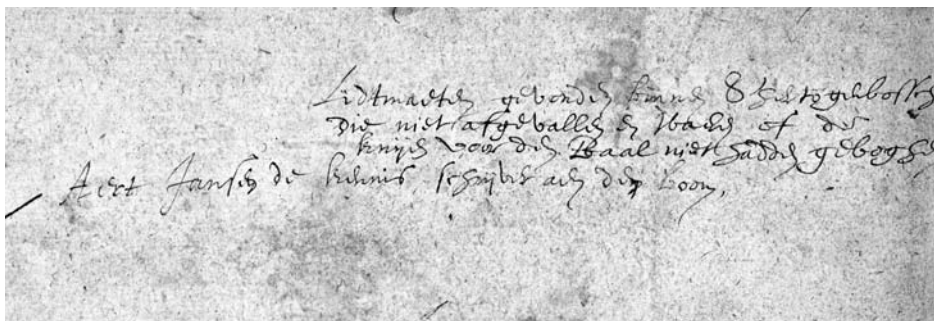
3 Decavele, *De eerste protestanten*, 2004; Van de Laar, 'De opkomst van de reformatie', 1978, pp. 114-140; Meindersma, *Gereformeerde gemeente*, 1909, pp. 5-7.

4 Over de eerste reformatorische geluiden in Den Bosch: Van de Laar, 'De opkomst van de reformatie', 1978, p. 122. Voorts Van de Laar, 'De katholieke restauratie', 1979-1983, pp. 171-234. Briels wijst er op dat de helft van de Bosschenaren sympathiseerde met de 'nije leer': Briels, *Zuidnederlanders in de Republiek*, zj., p. 74.

5 Meindersma, 'Een Bosschenaar uit de zestiende eeuw', 1910, pp. 235 ev., 258 ev., 308 ev. Zie ook: Delen, *Het hof van Willem van Oranje*, 2002, p. 204. Delen vermeldt een brief van Agyleus waarin deze schrijft aan het hof van Willem van Oranje te leven. In 1560 droeg hij een collectie edicten van Romeinse en middeleeuwse keizers aan Willem van Oranje op.

6 Van de Laar, 'De katholieke restauratie', 1979-1983, p. 213.

7 Van Heurn, *Historie II*, 1776, p. 25 en Meindersma, *Gereformeerde gemeente*, 1909, pp. 2 en 11.

Op de eerste bladzijde van het eerste lidmatenboek van de gereformeerde gemeente wordt Aert Jansen de Kennis, 'schrijver aen den boom' vermeld. Een lidmaat 'die niet afgefallen en waeren of de knijen voor den Baal niet hadden geboghen' (Archief Hervormde Gemeente nr. 55; Stadsarchief).

zich niet onbetuigd liet. De nakomelingen van om hun geloof uitgeweken protestanten, verenigd in het Schermersgilde, trachtten in dat jaar met alle geweld 's-Hertogenbosch blijvend aan de zijde van de geuzen te krijgen.⁸ In 's-Hertogenbosch was het antiklerikalisme, niet alleen onder de reformatorisch gezinden, groot.⁹ Schuttelaars wijst er op dat met name het derde lid van de stadsregering – de ambachtsgilden – in de loop van de zestiende eeuw een 'anticlericaal getinte politiek voerde'.¹⁰ De aversie tegen de strijd bare calvinisten won het echter van de weerzin tegen het gebrek aan burgerzin van de katholieke geestelijkheid. Uit 's-Hertogenbosch trokken duizenden mensen weg.¹¹ Niet alleen reformatorisch gezinden, ook katholieken. De meesten van hen zochten met hun kennis en vaardigheden een heenkomen in de noordelijke opstandige gewesten, waar zij meer heil en voorspoed verwachtten dan in het aan Spanje trouw gebleven Zuiden. Het verlies van zo veel mensen kwam Den Bosch pas halverwege de negentiende eeuw te boven. De gereformeerden die in Den Bosch bleven trokken zich terug in de illegaliteit. Zo af en toe vernemen we iets van activiteiten. In 1609 – nog voor het Bestand – klaagde Brussel over honderden Bosschenaren die buiten de stad naar gereformeerde dominees gingen luisteren.¹² Kort na de inname van de stad, op 19 september 1629, werd de eerste openbare kerkdienst na de Reductie gehouden. Er waren naar verluidt wel 8.000 belangstellenden, voor het overgrote deel soldaten en nieuwsgierigen. De laatsten waren 'ramptoeristen' die wekenlang naar de verovering van de stad hadden toegeleefd. Tot in Zaltbommel waren de herbergen overvol.¹³ Gereformeerde Bosschenaren vormden een kleine schare. De aantekening in het eerste lidmaatboek van de gereformeerde gemeente over één inwoner – 'Aert Jansen de Kennis,

8 Pirenne, 's-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht, 1959, pp. 74 ev.

9 Zie bijv. Van Uytven, "Altyt siet dat eynde aen!", 1986, pp. 337-354. In 1526 telde men in de stad één geestelijke op 18 á 19 personen (Van de Laar, 'De katholieke restauratie', 1979-1983, pp. 175-176).

10 Schuttelaars, Bossche beroerten, 1991, pp. 64 en 72.

11 Van Gorp, 'De ontvolking van 's-Hertogenbosch', 1998, afl. 4, pp. 407-435. Van Gorp, 'Bosschenaars in de verstrooiing', 1997, pp. 401-427 en Van Gorp, Migranten tussen uitwijking en Reductie, 1996.

12 OSA H/P 175, 15 oktober 1609. Voorts Van Heurn, Historie II, 1776, p. 319. In 1615 gingen Bosschenaren naar het nabije Engelen en Vlijmen: Hollandse dorpen (Van Heurn, Historie II, 1776, pp. 331-332).

13 Van Heurn, Historie II, 1776, p. 444.

schrijver aan den boom' die 'niet afgevallen en was of de knijen voor de Baäl niet hadde geboghen' – zal vooral een uitdrukking zijn geweest van de penibele situatie waarin de gereformeerden in de voorgaande jaren verkeerden. Bij tal van namen die in het eerste lidmatenregister werden opgetekend treffen we de vermelding aan dat zij zich al voor de verovering van de stad tot de gereformeerde kerk rekenden. Kennelijk kwam Aert Jansz. de Kennis openlijk voor zijn gereformeerde gezindheid uit.

In het door de Contrareformatie beïnvloedde 's-Hertogenbosch¹⁴ moest de gereformeerde gemeente van de grond af worden opgebouwd. Daarvoor waren predikanten en ouderlingen nodig die een kerkenraad vormden om leiding te kunnen geven aan de gemeente.¹⁵ De ouderlingen en diakenen kwamen uit deze gemeente voort. Een der eerste predikanten die de gereformeerde kerk van 's-Hertogenbosch na de verovering diende was Gisbertus Voetius. Hij beschouwde de kerk als een 'fraternitas et societas Ecclesiastica'. Een goddelijke instelling die tegelijk een gemeenschap van leden was, die zich in vrijheid en gelijkheid verenigd hadden tot een broederschap.¹⁶ Over deze 'societas Ecclesiastica', de kerk als gemeenschap, zal dit deel van het boek gaan.

Een gemeenschap ontstaat niet vanzelf. De gereformeerden vormden een minderheid in 's-Hertogenbosch. Welke rol vervulde de gereformeerde gemeente in die stedelijke samenleving? De stad was in 1629 ingenomen en bij de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën gevoegd. De overgrote meerderheid van de bevolking bestond uit katholieken die geconfronteerd werden met de instroom van gereformeerden van wie er velen waren die hun wortels in 's-Hertogenbosch of in het hertogdom Brabant hadden. De nieuwe inwoners wilden in hun nieuwe woonplaats een gereformeerde gemeenschap stichten of her-oprichten. Zij drukten hun stempel op de stad waar de katholieken wel vrijheid van geweten genoten, maar niet meer in het openbaar hun geloof mochten belijden. In dit hoofdstuk wordt een antwoord gezocht op de vraag hoe gereformeerden en katholieken er in slaagden met elkaar samen te leven en welke rol de kerkenraad en de stadsregering hierbij gedurende bijna twee eeuwen vervulden.

ORGANISATIE, WERKERS EN MEDEWERKERS

De kerkenraad

De Staten-Generaal beslisten al voor de inname van de stad dat legerpredikanten en gemeentepredikanten de gereformeerde gemeente van Den Bosch moesten opbouwen. De Classis Gorcum droeg de Heusdense predikant op de gereformeerde zaak 'met alle voorsichticheijt' te bevorderen.¹⁷ De vergadering van de predikanten 'bij leeninge'¹⁸ be-

¹⁴ Van de Laar, 'De katholieke restauratie', 1979-1983, pp. 171-234.

¹⁵ Vgl. Van der Werf, *Kerk en christelijke vereniging*, 1960 (hoofdstuk vi, 'De Kerk': pp. 128-155).

¹⁶ Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwikt?*, 1999, p. 194.

¹⁷ Meindersma, *Gereformeerde gemeente*, 1909, p. 11.

¹⁸ Vanwege de Synode van Zuid-Holland en de overheid werd de kerk bediend door predikanten van elders en uit het leger: predikanten 'bij leeninge'.

D'Inwoonders van het Lant, met een helder gheluyt, Wenschen den Prins valiant, gheluck met zyne Bruyt. Bisshop Ophovius lijkt het huwelijk tussen Frederik Hendrik en de Bossche Maeght zijn zegen te geven. De verslagen gouverneur Grobbendonck mag getuige zijn. In 1629 vangt een nieuw tijdperk aan (Universiteit van Tilburg).

stond naast Voetius uit de predikanten Bushof uit Utrecht, Moringius uit Zaltbommel en Spiljardus uit Gorinchem. In deze vergadering werd besloten dat zij uit de lidmaten die 'in dese stad sijn comen wonen' geschikte kandidaten voor het ambt van ouderling en diaken moesten zoeken.¹⁹ Het merendeel van de lidmaten bestond uit immigranten of (nazaten van) teruggekeerde verdrevenen.²⁰ Op 21 oktober na de morgenpredikatie, in aanwezigheid van Frederik Hendrik, noemde de dienstdoende predikant de namen van lidmaten op wie de mannelijke lidmaten 'met cedulkens' hun stem konden uitbrengen. Voor het in de openbaarheid brengen van de namen was al overleg gevoerd met schepenen 'die de religie sijn toegedaen' en met de gecommitteerden van de Staten-Generaal. Met de bevestiging van de gekozenen tot ambtsdrager, op 11 november 1629, was de kerkenraad gevormd.²¹

De eerste kerkenraad bestond uit mannen van buiten 's-Hertogenbosch, die wellicht banden met de stad hadden. Ouderling Jan Mertens kwam evenals diaken Simon

¹⁹ AHG 1, 11 oktober 1629.

²⁰ AHG 55 (register lidmaten).

²¹ AHG 1, oktober 1629. Zie voorts Meindersma, *Gereformeerde gemeente*, 1909, pp. 98 ev. en Duker, Voetius 1, 1897, pp. 322-323.

Goverts Luytelaar uit Haarlem, een stad waar vele gevluchte Bosschenaren woonden.²² Uit Amsterdam waren de ouderlingen David de Weerdt en Herman de Bitter afkomstig. Diaken De Backer kwam uit Den Haag en diaken Van Jissen was met een attestatie uit Utrecht overgekomen.²³ De kerkenraad bestond enkele jaren uit ouderlingen, diakenen en predikanten. Na 1631 vormden de diakenen een eigen college.²⁴ In hetzelfde jaar stemde de kerkenraad in met het voorstel om de nominatie en de verkiezing van de ouderlingen door de kerkenraad te laten geschieden. Wel gunde de kerkenraad de gemeente tijd om bezwaren in te dienen tegen genomineerden.²⁵ In het vervolg bleven de nominatie en de verkiezing een aangelegenheid van de kerkenraad zelf, in samenspraak met de magistraat. Ook in andere corporaties was coöptatie overigens vrij algemeen.²⁶ De gereformeerde kerkenraad is nooit een afspiegeling van de gemeente geweest, omdat hij voornamelijk uit gegoeden, de 'upper middle class' bestond, met uitschieters naar boven en naar beneden.²⁷

De kerkenraad, jaarlijks in de maand november aangevuld dan wel verminderd door het reguliere aftreden, bestond voortaan uit predikanten en ouderlingen, dat wil zeggen 'gewone' lidmaten en afgevaardigden uit de stadsregering (de helft van de ouderlingen was lid van de stadsregering), conform het 97^e artikel van de Dordtse Synode.²⁸ In bijzondere gevallen, zoals bij het beroepen van een predikant, werd de brede kerkenraad bijeengeroepen waarmee ouderlingen, predikanten en de diakenen werden bedoeld. De diakenen namen duidelijk een aan de ouderlingen ondergeschikte positie in,²⁹ hoewel de Dordtse Synode in de jaren 1618-1619 uitsprak dat 'geen Dienaer over andere Dienaren, geen Ouderlingh noch Diaken over andere Ouderlingen ofte Diakenen eenige heerschappij voeren'.³⁰ Van Ginkel stelt in zijn studie naar het ambt van ouderling, dat er zeker wel sprake was van een rangorde, namelijk die van waardering, gezag en belang voor de gemeente, maar geen hiërarchie.³¹ De Bossche diakenen meenden echter dat de gezagsverhouding meer was dan een rangorde. Aan menig conflict tussen de kerkenraad en het college van diakenen lag de hiërarchische verhouding ten grondslag. In 1648 protesteerden de diakenen dat zij niet bij het beroepen van een predikant werden betrokken³² en het zou niet de laatste keer zijn dat de diaconie de

22 AHG 55. In Haarlem was zelfs een vereniging van Bosschenaren die elkaar ondersteunden in tijden van nood: Dorren, Eenheid en verscheidenheid, 2001, p. 116.

23 AHG 55.

24 Diakenen vergaderen zonder ouderlingen en predikanten: AHG Diaconie 1, 2 juni 1632.

25 AHG 1, 1 oktober 1631.

26 Vgl. Streng, *Stemme in staat*, 1997, p. 39. NB. De Bossche ambachtsmeesters kozen zelf hun gildenbestuur.

27 Vgl. Groenhuis, *De predikanten*, 1977, pp. 24-25; Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1991, pp. 83-96; Wouters en Abels, *Nieuw en ongezien I*, 1994, p. 386; De Mooij, *Geloof kan bergen verzetten*, 1998, p. 241; Schilling, 'Calvinistische Presbyterien', 1980, pp. 385-444; Schilling, *Civic Calvinism*, 1991, ch.4 'Calvinism and the Urban Elites', pp. 120 ev.

28 AHG 1, 28 september 1638. In de gehele Republiek waren stadsbesturen vertegenwoordigd in de kerkenraad (Groenhuis, *De predikanten*, 1977, pp. 21-29. Voor Dordrecht: Van Lieburg, 'Geloven op vele manieren', 1998, p. 278; voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan bergen verzetten*, 1998, p. 254; voor een kleine stad: Vos, *Zaltbommel, stadhuis en kerk*, 1989, pp. 34-35).

29 Groenhuis, *De predikanten*, 1977, p. 21.

30 *Kerken-orderinge Nationalen Synode 1618-1619*, art. LXXXIII.

31 Van Ginkel, *De ouderling*, 1975, p. 203.

32 AHG Diaconie 1, 1 juli 1648. De diakenen verwezen naar het jaar 1633 toen zij wel mee mochten beslissen over het beroepen van zes predikanten in de Meierij.

kerkenraad verweet zich als ‘opperhoofd’ te gedragen en het college buiten de besluitvorming te houden.³³ De diaconie moest menigmaal aan de kerkenraad verantwoording afleggen – onder meer van de diaconale jaarrekening – of toestemming vragen voor het houden van bijzondere collectes. Ook de vraag of de diaconie de avondmaalswijn mocht kopen of de avondmaalstafel bedienen behoorde steeds aan de kerkenraad te worden voorgelegd.³⁴

De rangorde leidde eveneens meerdere malen tot een geschil. Nadat in 1671 vier nieuwe diakenen en vier nieuwe ouderlingen waren gekozen werd lang vergaderd over de wijze waarop dit aan de gemeente zou worden bekend gemaakt. Tenslotte werd besloten dat in het vervolg de mannen die al eerder een ambt hadden vervuld eerst van de kansel zouden worden afgekondigd en daarna de anderen ‘in rangh naar ouderdom van haere jaeren sonder acht te nemen op de qualiteijten ofte andere bedieninge’.³⁵

In 1636 koos de kerkenraad unaniem voor dominee Spranckhuysen uit Delft als de te beroepen predikant.³⁶ Hij had een aantal malen in Den Bosch gepreekt tot grote tevredenheid van de kerkenraad en van de ‘hoge ende lage politycque personen’, militairen en van gouverneur Van Brederode.³⁷ De mening van de gemeente deed er in het rapport van de kerkenraad aan de stadsregering niet toe. Slechts een enkele maal kwam de rol van de gemeente ter sprake, zoals op 21 oktober 1629.³⁸ Het is misschien de eerste,³⁹ maar in ieder geval de laatste keer geweest dat de gemeente, dat wil zeggen de mannelijke lidmaten, kon kiezen uit de hen voorgestelde kandidaten. De bevestiging van ouderlingen en diakenen vond ook niet altijd in het midden van de gemeente plaats,⁴⁰ wat de afstand tussen kerkenraad en gemeente benadrukte. Synoden in de zestiende eeuw gaven stem aan de gemeente in navolging van *De Nederlandse Geloofsbelijdenis* (art. 28) die de gemeente een centrale plaats toekent. Want niet het ambt, maar de gemeente vormt de basis van de kerk.⁴¹ De Dordtse Kerkorde, tot stand gekomen na de Nationale Synode 1618–1619, legde desondanks de nadruk op de ambten. De predikanten kregen in de gereformeerde kerken een centrale plaats, bekleedden een openbaar ambt en vormden allengs een kerkelijke elite.⁴²

Ouderlingen

De belangrijkste taak van de ouderling was het opzicht over de gemeente. Samen met de predikanten vermaanden zij de lidmaten die het rechte pad dreigden te verlaten of

33 Bijv. AHG Diaconie 1, 4 december 1670, 26 oktober 1672, 25 november 1677.

34 Bijv. AHG Diaconie 7, 3 februari 1771.

35 AHG Diaconie 1, 7 november 1671.

36 Gehuwd met de zuster van Bossche predikant Schulius (Nauta e.a. (red.), *Biografisch Lexicon* 5, 2001, p. 483).

37 OSA H/P 272, 7 augustus 1636.

38 AHG 1, oktober 1629. Zie voorts Meindersma, *Gereformeerde gemeente*, 1909, pp. 98 ev. en Duker, *Voetius* 1, 1897, pp. 322–323.

39 Het is mogelijk dat in de jaren zeventig van de zestiende eeuw, toen in Den Bosch een gereformeerde gemeente en een kerkenraad bloeide, de ouderlingen en diakenen door de lidmaten werden gekozen.

40 Bijv. AHG 3, 28 december 1694.

41 Zie bijv. Heitink, *Biografie*, 2001, p. 27.

42 Heitink, *Biografie*, 2001, pp. 57 en 62 ev.

over de schreef waren gegaan.⁴³ Tijdens het afleggen van huisbezoeken in de week voor de viering van het avondmaal werd aan de lidmaten gevraagd welke betekenis het geloof had voor het gezinsleven en het leven van alledag. Zo werd toezicht gehouden op de avondmaaltafel. Alleen zij die na onderwijzing de gereformeerde leer onderschreven en belijdenis van hun geloof hadden afgelegd konden aan het avondmaal deelnemen.⁴⁴ Het avondmaal was niet bestemd voor belijdende lidmaten die in hun zonden volhardden, maar voor lidmaten die hun zonden beleden, kortom die niet alleen vroom praatten, maar ook vroom leefden. De ouderling zag er ook op toe dat het rechte woord bediend werd. Daarom was hij er mede verantwoordelijk voor dat er geen ketterijen inslopen. Pogingen om conventikels (godsdienstige bijeenkomsten buiten het toezicht van de kerkenraad) te vormen werden nauwlettend in de gaten gehouden.

Niet alleen door deze taken serieus te nemen zorgde de ouderling er voor dat de gemeente bij elkaar bleef. Samen met de predikant was hem ook het pastoraat toevertrouwd. Gemeenteleden wendden zich tot hem als er moeilijkheden waren. Maria Leenderts en Amarens Hendricks woonden in een gasthuisje Achter het Vuurstaal en zij maakten zich zorgen over een medebewoonster. Zij vroegen de kerkenraadsleden eens te komen kijken naar die oude vrouw, die weliswaar in het gasthuis vertoefde maar geen kamer had. Leefde ze op de gang of onder een trap? Misschien dat ouderling Schouten en ds. Eversdijk konden zorgen voor een kamer zodat zij in 'haer oude daegen rust ende vrede' kon genieten.⁴⁵ Van groot gewicht was ook de bemiddeling van de ouderlingen bij conflicten tussen echtgenoten. Ruziemakers en mannen die hun vrouwen mishandelden werden bestraffend toegesproken. Wanneer vermaningen niet hielpen, mochten de kijvende echtelieden niet aan het avondmaal, de maaltijd der verzoening, deelnemen.⁴⁶

Predikanten

De taak van de predikant bestond in de allereerste plaats uit de bediening van het Woord. De predikant had gestudeerd⁴⁷ en moest de Schrift uitleggen, de gemeentelieden door catechese onderwijzen, de toehoorders opwekken tot boete en berouw en hen duidelijk maken waarom alleen de gereformeerde leer de Schrift recht deed.⁴⁸ Zonder op de eerste drie aspecten af te dingen, kwam het accent in 's-Hertogenbosch op het laatste onderdeel te liggen. De gemeente moest toegerust worden tegen 'de wedersprekers',⁴⁹ de katholieken, die de gereformeerde kerk bedreigden. Ontelbare malen trokken de predikanten in woord en geschrift ten strijde tegen de papen en hun 'stou-

43 Smetius, *Synodale ordonnantiën*, 1699, Cap. III, art. VII en Van Ginkel, *De Ouderling*, 1975, pp. 216-226.

44 'De eed', verklaring of belofte van trouw aan Christus en aan de leer van de kerk.

45 AHG 3, april 1685.

46 O.m. AHG 1, 26 juni 1634.

47 Niet alleen aan de bekende Academies (Leiden, Utrecht of Franeker) werden predikanten opgeleid, ook 's-Hertogenbosch had een predikantenopleiding: de Illustre School die in 1636 werd opgericht (Sassen, *Het wijsgerig onderwijs*, 1963). De bekende theoloog Samuel Maresius, tegenspeler van Gisbertus Voetius, was hier tot zijn benoeming aan de Academie van Groningen, aan verbonden (Nauta, *Samuel Maresius*, 1935).

48 Van Deursen, 'De dominee', 1995, p. 143.

49 AHG 1, eind april 1630, 1 mei 1630 en 20 mei 1630.

ticheden'. Dat gebeurde niet alleen in de beginjaren van de gereformeerde gemeente van 's-Hertogenbosch. Ds. Mobachius waarschuwde in zijn *Basuine aan den Mond*, die in 1748 verscheen, de gereformeerden die 'al te gemeenzaam met de roomsch gezinden verkeerden, alsof het de grootste boezem-vrienden waren', maar keurde het niet af 'dat men hen op een betamelijke wijze vriendelijk en bescheiden' bejegende en in 'een burgerlijke vrede' met hen leefde.⁵⁰

Vier maal per jaar maakte de predikant, voorafgaand aan de viering van het Avondmaal, met de ouderlingen een rondgang. Aan de lidmaten werd dan gevraagd of zij niet in zonde leefden en wel aan het avondmaal konden deelnemen. Dat was een vorm van zielzorg, want het vermanen van lidmaten werd ook met het oog op het hiernamaals verricht. Uit de notulen blijkt tevens dat predikanten lidmaten benaderden en waarschuwden wanneer er geruchten in omloop waren dat zij de mis bezochten.⁵¹ Dat was niet altijd gemakkelijk. Toen ds. Eijbergen, Casper 'de apostaat' de 'schriklijkheit van de afval van de ware kerke' voorhield, antwoordde Casper: 'daer heb ik plaijsier in'.⁵² Daar stond tegenover dat er grote blijdschap heerste als er een katholiek geestelijke uit het 'Pausdom' overkwam. De predikanten examineerden de provisor van de Abdij van Averbode, Petrus Godefridus van de Leemput, in de 'voornamen gronden van de godgeleerdheid'.⁵³ Er was welhaast geen betere manier om te laten zien dat een bij de meerderheid van de bevolking niet geliefde gemeenschap waar zich katholieke geestelijken bij aansloten, het patent op de waarheid bezat.

Het was van belang dat de predikanten niet tegenover de stadsregering kwamen te staan. De 'voetserheer' van de kerk verwachtte respect en loyaliteit van de dominees. Conflicten met het stadhuis ontstonden wanneer predikanten de magistraten – volgens de laatsten – onheus bejegenden in hun preken. De stadsregering meende al snel dat het volk tegen haar werd opgezet en riep dan de predikanten op het matje. Hoewel de predikanten niet de continue factor in de kerk waren – zij konden immers vroeg of laat een beroep naar een andere gemeente aannemen – drukten zij onmiskenbaar een stempel op de kerkenraad en de gemeente.⁵⁴ De predikanten gaven leiding aan de kerkenraad, zij bepaalden het gezicht van de kerk naar de wereld en naar de overheid.

Vergaderen

De kerkenraad stond onder voorzitterschap van een van de predikanten. Meestal werd het scribaat ook door hen waargenomen. In de zeventiende eeuw vergaderde de kerkenraad wekelijks. In de beginjaren moest niet alleen de Bossche gemeente worden georganiseerd, de aandacht van de kerkenraad ging ook uit naar de plaatsen in de Meierij. Hoewel zich in grote delen van Brabant nog oorlogshandelingen afspeelden, werden pogingen ondernomen om in de zich onder Spaans gezag bevindende steden

⁵⁰ Mobachius, *Basuine aan de Mond*, 1748, p. 168.

⁵¹ Bijv. AHG 1, 28 mei 1634, 20 februari 1636 en 1 december 1716.

⁵² AHG 4, 5 juni 1731.

⁵³ AHG 4, 6 oktober 1729.

⁵⁴ Tussen 1630 en 1795 dienden 48 predikanten de gereformeerde gemeente van 's-Hertogenbosch. Een predikant bleef gemiddeld 16 jaar aan de Bossche gemeente verbonden (De predikanten 'bij leeninge' zijn niet meegerekend).

en dorpen gereformeerde gemeenten te stichten. De Bossche kerkenraad oefende grote invloed uit op de constituerende van deze gemeenten.⁵⁵ Ds. Schuius nam in februari 1631 in Eindhoven 53 lidmaten aan waaruit een kerkenraad van drie ouderlingen en drie diakenen werd gevormd.⁵⁶ De positie van de nieuwe gereformeerde gemeenten, vaak van zeer geringe omvang, en hun predikanten was weinig benijdenswaardig.⁵⁷ Met de Vrede van Munster werd de reformatie van de Meierij 'met ernst wederom bij der handt ghenomen'.⁵⁸ Het aantal gereformeerden bleef echter gering hoewel op vele plaatsen predikanten en gereformeerde schoolmeesters werden benoemd.⁵⁹

In de jaren dertig van de zeventiende eeuw werd ook over tal van andere onderwerpen gesproken. Op de agenda van 26 november 1631 komen we onder andere de volgende punten tegen: verbod op 'camerspeelders'; 'hoererij ende overspel'; het aanpakken van de roomse geestelijkheid; de talloze arme soldaten; de 'sabbathsheiliging'; een toelage voor de gereformeerde dominicaan Philippo Paludanus; het besluit om bij de stadsregering Jan van Turnhout als stadsdrukker voor te dragen en het instellen van een beurs voor de doodbidders. Naast de zondagsheiliging – een onderwerp dat nauw verband hield met de gereformeerde geloofsopvatting – stond de eerste jaren de regelgeving rond huwelijksluitingen hoog op de agenda. Voor september 1629 gold een huwelijk dat voor een priester was gesloten als rechtsgeldig. Na de capitulatie veranderde dit. Gereformeerden beschouwden het huwelijk niet als een sacrament, maar meenden wel dat het door God gegeven was om op een ordelijke wijze de wereld in stand te houden. De gereformeerde kerk achtte het huwelijk niet zozeer een kerkelijke, doch een wereldlijke aangelegenheid. In september 1630 beloofde het stadsbestuur met een reglement te komen, maar nog in 1635 werd over de totstandkoming geruzied.⁶⁰ Ouderling Essing en ds. Schuius constateerden in dat jaar dat er paren waren die 'ongetrouwt bij den anderen sitten'.⁶¹ Het zogenoemde 'onordentelijk' trouwen was de gereformeerde kerkenraad een doorn in het oog, omdat het onkuis gedrag in de hand

55 Begin april 1633 besloot de kerkenraad de predikanten Doornik (uit Poortvliet), Hugius (Edam), Ursinus (Haarlem) en kandidaat Toebastius uit Grave te verzoeken hun 'gaven' te laten horen en daarna te beslissen wie geschikt zou zijn om in de Meierij te werken (AHG 1, 6 en 13 april 1633).

56 AHG 1, 9 februari 1631; Zie: Meindersma, 'De gereformeerde kerk in de stad en de Meierij', 1911, pp. 184 ev. en Meindersma, 'De Groote Kerkelijke Vergadering', 1909, pp. 125-165.

57 AHG 1, 3 mei 1634: de kerkenraad bespreekt de gevangenneming van de predikanten Arleboutius en Gortsenius. Ds. Focanus, de predikant van Vught, verbleef vanwege vijandelijkheden van de katholieke bevolking meer in Den Bosch dan in zijn standplaats. Ds. Arleboutius van Tilburg werd gevangen genomen en verbleef lange tijd in het 'giool', een 'stink-gat, gescheyden van alle menschen' (Zie 'Cort verhaal', 1908) In januari 1635 gingen in de kerkenraad stemmen op om 'de paap van Oss', die gevangen zat, net zo te 'tracteren' als ds. Arleboutius. De kerkenraad sprak de hoop uit dat de predikant dan wel vrij zou komen (AHG 1, 10, 17 en eind januari 1635).

58 Van Oudenhoven, *Beschryvinge der stad ende meiere*, 1649, p. 66. Van 23 juli tot 15 december 1648 vond in 's-Hertogenbosch de zogenoemde Grote Vergadering plaats met afgevaardigden uit de gehele Republiek (Abels en Wouters, *De Grote Kerkelijke Vergadering*, 1985).

59 De schoolmeesters voelden zich 'in eene Barbarie geseth, verlaeten van alle troost ende hulpe omdat in veele plaatsen niet als bittere Roomschesinden woonen' (AHG Diaconie 1, 8 februari 1649).

60 Onder meer: AHG 1, 20, 24 en eind april 1630, 1 september 1630, 21 juli 1632, 27 oktober 1632, 22 december 1632 en 28 november 1635.

61 AHG 1, 3 januari 1635.

62 Opvattingen van gereformeerde theologen in de zeventiende eeuw over het huwelijk: Van Deursen, *Rust niet*, 2004, pp. 167-177. Vgl. voortz Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 1998.

werkte.⁶² Pas in 1656 kwamen de Staten-Generaal met een 'Echtreglement' voor de steden en dorpen van de Meierij. Daarin werd onder andere bepaald dat een huwelijk alleen rechtsgeldig was, wanneer dit was gesloten ten overstaan van de schepensbank of voor de gereformeerde predikant.⁶³ Voor gereformeerden was het verboden te trouwen met 'Joden, Mahumetanen en Heydenen'. Een huwelijk tussen een gereformeerde en een katholiek was wel toegestaan, mits de katholieke partner de eventuele kinderen in de gereformeerde kerk liet dopen en in de gereformeerde leer liet opvoeden.⁶⁴

Met de jaren kromp de vergaderagenda. Gedurende de gehele zeventiende eeuw eisten de 'ongeremde stoutigheden van het pausdom'⁶⁵ veel aandacht op. De gereformeerde kerk onderscheidde zich van de katholieke kerk en bracht dit keer op keer voor het voetlicht. Interne aangelegenheden zoals de bemoeienis van het stadhuis met benoemingen en ergerlijk gedrag van lidmaten eisten ook de aandacht op van de kerkenraad. Er is echter bij de kerkenraad een afname te constateren voor de interesse in lidmaten wier gedrag te wensen over liet. Deze tendens is elders ook merkbaar.⁶⁶ Wanneer een lidmaat overging naar de katholieke kerk, bleef dit veel vergaderuren opeisen. Aan andere geruchtmakende zaken, zoals ontvoeringen van gereformeerde kinderen naar katholieke gebieden,⁶⁷ de bekering van een joodse weduwe en haar kinderen,⁶⁸ de onruststoker Hubert de Clein, waar later in dit hoofdstuk op wordt teruggekomen, of dreigende conventikelvorming,⁶⁹ werd eveneens veel aandacht besteed. Dit waren de momenten dat de zichtbare eenheid van de gemeenschap onder druk stond. In de achttiende eeuw kwam het voor dat in de notulen van de kerkenraad jaren achtereen geen melding werd gemaakt van 'zondaren' in de gemeente.⁷⁰ In dezelfde eeuw constateerden de kerkenraadsleden ook met zekere regelmaat dat er 'niet van belang voor quam'. Kerkenraadsvergaderingen vonden daarom geen doorgang of er werd over een zeer beperkt aantal punten vergaderd die minder van doen hadden met het bij elkaar houden van de gemeente. In het hele jaar 1717 werd in totaal vier maal vergaderd, terwijl in 1685 nog was besloten dat elke dinsdag een kerkenraadsvergadering zou plaatsvinden.⁷¹

Liefhebbers en lidmaten

De mannen en vrouwen die in de gereformeerde kerken kwamen, maakten niet allemaal deel uit van de gemeenschap van belijdende leden. Een deel van de kerkgangers kon niet besluiten om in het openbaar belijdenis van het geloof te doen, maar sympa-

63 Van Booma, *Onderzoek in protestantse*, 1994, p. 237.

64 Smetius, *Synodale Ordonnantien*, 1699, Cap. VIII 'Houwelyckse Saecken'.

65 AHG 3, 8 mei 1671.

66 Van Deursen, 'De Dominee', 1995, p. 142.

67 O.m. het kind van Isak Govertssen van de Graaff (OSA H/P 265, 26 oktober, 13 en 21 november 1637); het 10 jarige 'jonkertje' Berend de Kok van Opijnen in 1704 (AHG 3, 1 november 1704); Sophia Alberts in 1705 (o.a. AHG 3, 3 november 1705); en de dochter van Cornelia van Zutphen (OSA H/P 431, 7 januari 1738).

68 Gontje Levi-Jacobs, weduwe van Mannes Levi: AHG 10, resp. 2 juli, 6 augustus, 1 okt. 1787; 3 mei, 7 juni, 5 oktober. 1790; 2 mei, 5 en 23 september 1791; 6 februari, 4 maart en 7 mei 1792, 4 nov 1793 en 5 mei 1794.

69 Vanaf 1708.

70 Bijvoorbeeld 1720-1722 en 1726-1729.

71 AHG 3, 18 december 1685.

Gezicht op het klooster van de Zusters van Orthen met daarachter de Sint-Jan. In de kerk, door de gereformeerden Grote Kerk genoemd, belegden de gereformeerden vanaf 1629 erediensten. In het Orthenklooster bleven voorlopig zusters wonen, maar nieuwe aanwas werd niet toegestaan (tekening Pieter Saenredam; origineel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel).

thiseerde wel met de gereformeerde kerk. Zij waren gelovigen die hechtten aan de christelijke moraal. De stap om zich aan te sluiten bij een nieuwe kerk – nieuwigheid was verdacht – konden zij niet nemen.⁷² Zeker in de zeventiende eeuw waren er veel van deze ‘onbeslisten’ of ‘liefhebbers’, een brede cirkel rond de lidmaten. Anderzijds waren er ook die zich, uit andere plaatsen gekomen, als lidmaat bij de kerkenraad meldden. Deze ging niet over een nacht ijs. Nieuwelingen dienden een of twee geloofwaardige getuigen mee te nemen en de kerkenraad om toegang tot het avondmaal te verzoeken.⁷³ De getuigen moesten een verklaring afleggen van hun levenswandel. Bovendien zouden op de zondag voor de viering van het avondmaal, wanneer de ‘proefpredicatie’⁷⁴ werd gehouden, de namen van de nieuwe lidmaten worden afgelezen. Daar kon de gemeente dan op reageren.⁷⁵ In de kerkenraadsvergaderingen zouden volgens de kerkelijke regels⁷⁶ ook de namen worden genoemd van hen ‘daer enige hope van is’. Daarmee werden de mannen en vrouwen bedoeld die er blijk van hadden gegeven niet afwijzend tegenover het lidmaatschap van de gereformeerde kerk te staan. Zij werden bezocht door de predikanten en ouderlingen en daarover zou dan elke week in de kerkenraadsvergadering gesproken worden.

In de publieke gereformeerde kerk kon bijna iedereen gedoopt worden, maar het avondmaal was slechts toegankelijk voor een beperkte groep. Dat waren de gedoopten die na onderwijzing door de predikanten belijdenis van hun geloof hadden afgelegd. Bij hun belijdenis onderwierpen zij zich vrijwillig aan de tucht of kerkelijke discipline. Liefhebbers en doopleden werden evenals de andere inwoners van stad en land

72 Vgl. Pollmann, *Een andere weg naar God*, 2000, p. 123.

73 AHG 1, *Kerkelijke en confessionele wetten*, ca. 1633. In de kerkenraadsvergadering van 11 november 1629 (AHG 1), enkele weken voordat de gereformeerden voor de eerste maal na de capitulatie van de stad het Avondmaal zouden vieren, besloot de kerkenraad dat belijdende leden van elders de attestatie van hun belijdenis en ‘vroomen wandel’ moesten overleveren.

74 De ‘proefpredicatie’ was er op gericht dat werkelijke beproeving en verzoening met God en de naaste plaats zou vinden (Smetius, *Synodale ordonmantien*, 1699, Cap. VI art.XXXVIII).

75 AHG 1, 17 januari 1632.

76 AHG 1, achter in het register opgetekend.

vermanend, troostend danwel waarschuwend toegesproken. Zij konden de vermaningen naast zich neerleggen en waren niet aan de kerkelijke tucht onderworpen. De belijdende lidmaten vormden een gemeenschap binnen de gemeenschap. Deze avondmaalsgemeenschap was, idealiter, een 'afgezonderde groep die de wereld vaarwel had gezegd'.⁷⁷ De andere kerkgangers, de bredere cirkel rond de belijdend lidmaten, maakten ook deel uit van de gereformeerde gemeenschap. Ze waren niet aan de tucht onderworpen, mochten niet deelnemen aan het avondmaal en konden ook niet tot ouderling of diaken worden gekozen. Ze kwamen echter wel naar de kerk om deel te hebben aan allerlei rituelen waardoor zij zich voelden aangesproken. Ze ervoeren wellicht dat het calvinisme de kerkdienst aan de gemeente had teruggegeven onder andere door de afschaffing van het Latijn. Rituelen bleven, maar nu konden de mensen begrijpen waar ze aan deelnamen.⁷⁸ De kerkgangers konden meezingen, namen deel aan de gebeden, luisterden naar het voorlezen uit de Bijbel en de preek was ook tot hen gericht. Dat schiep een spirituele band. In de weken voordat het avondmaal bediend werd, besteedden de predikanten extra aandacht aan het geloofsonderricht.⁷⁹ In de week die volgde kregen nieuwe lidmaten – 'aancomelingen' – bezoek van een van de predikanten en een ouderling.⁸⁰ Een lidmaat diende zich af te vragen of hij God en Zijn Zoon met 'recht' kende en hij uitsluitend en alleen zijn vertrouwen op God stelde in leven en sterven.⁸¹ Wanneer men over begane zonden berouw toonde en de kerkenraad verder geen reden vond het lidmaat de toegang tot de tafel te ontzeggen, kon hij aan de maaltijd van de verzoening, welke betekenis het avondmaal ook heeft,⁸² deelnemen.

Na de doordeweekse preekdiensten, op woensdag en vrijdag, konden, zeker in de jaren na de capitulatie, lidmaten die aan het avondmaal wensten te gaan met een predikant en een ouderling hun kennis 'oeffenen'.⁸³ In 1685 bleek de animo om de dinsdagse catechesedienst bij te wonen zeer gering. Lidmaten werden opgewekt deze samenkomsten bij te wonen. Bij verzuim zou de kerkenraad hun de toegang tot de Maaltijd ontzeggen.⁸⁴ De geloofskennis diende in het Genève van Calvijn in ieder geval het opzeggen van de Tien Geboden te omvatten, de geloofsbelijdenis en het Onze Vader.⁸⁵ In 's-Hertogenbosch, maar ook elders in het land, zal min of meer hetzelfde zijn vereist. In de week voor de avondmaalszondag werden de nieuwe lidmaten in de consistoriekamer⁸⁶ op hun kennis van de christelijke gereformeerde leer en het christelijk geloof getoetst. Ds. Martini vroeg Daniel van der Meulen naar 'de voornaamste hoofd-

77 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1991, p. 200.

78 Vgl. Reeling Brouwer, *De handzame Calvijn*, 2004, pp. 256-257, 259.

79 Smetius, *Synodale ordonnantiën*, 1699, Cap. VI, art. XXIV.

80 AHG 1, 11 november 1629 en 12 december 1629. Voorts: AHG 1, *Kerkelijke en confessionele wetten*, ca. 1633.

81 Udemans, *Belijdenis des geloofs*, 1687.

82 Berkhof, *Christelijk Geloof*, 1984, p. 357.

83 AHG 1, 5 april 1630.

84 AHG 3, 6 november 1685.

85 Wouters en Abels, *Nieuw en ongezien dl. 1*, 1994, p. 205.

86 AHG 1, 22 oktober 1631: omdat de consistoriekamer niet voldeed vond het examen bij de lidmaten thuis plaats. Er werd uitdrukkelijk vermeld dat bij de overhoring een ouderling aanwezig behoorde te zijn. Eind december vond het examen plaats in het huis van koster Jan Simons (AHG 1, 31 december 1631).

stukken der Gereformeerde Religie'. De conclusie luidde dat Van der Meulen nog niet alles wist, maar wel 'begerig' was. Hij werd toegelaten tot het avondmaal met de vermaning 'getrouw te oeffenen en de Godtsdienst naarstig bij te wonen'. De predikant van de wijk waarin hij woonde zou hem 'volgen'.⁸⁷ In 1752 vroeg Joseph Dravers ouderlingen en predikanten waarom zijn dochter was afgewezen. Hem werd meegedeeld dat de kerkenraad niet verplicht was rekenschap van zijn beweegredenen te geven. Bij het huisbezoek was toch al verteld dat 'sijn dogter nog wat zou gaen leeren'.⁸⁸ We weten niet of dochter Dravers 'heilbegerig' was of dat vader Dravers in zijn eer was aangetaast. Was het een schande dat andere catechisanten het examen wel met goed gevolg hadden afgelegd en de dochter van Joseph Dravers niet? Uit de twee voorbeelden blijkt wel dat van automatische toetreding in de achttiende eeuw geen sprake was. Ouderlingen en predikanten hielden als herders toezicht, zij waakten over de kudde. De gemeente, het lichaam van Christus, mocht niet bezoedeld worden. De kerkenraad informeerde, omdat William Henderson geen attestatie had, zelfs helemaal in Schotland of hij daar wel gerechtigd was aan het avondmaal deel te nemen.⁸⁹

Waren de lidmaten, zoals het door de Dordtse Synode vastgestelde avondmaalsformulier dit uitdrukt, geen echtbrekers, hoereerders, dronkaards, woekeraars, doodslagers, dieven, leefden zij niet in haat en nijd met hun naasten, lasterden zij God niet, zaaiden zij geen tweedracht en twist, waren het geen sektariërs, raadpleegden zij geen waarzeggers, hechtten zij geen geloof aan zegenaars van vee en mensen enzovoorts,⁹⁰ dan stond de Tafel voor hen gereed. De rij van te begane zonden is te lang om op te noemen. De vraag moet toch opgekomen zijn, of men wel kon voldoen aan de norm die gesteld werd. Avondmaalsmijding, gevolg van de doorwerking van piëtisme en Nadere Reformatie,⁹¹ lag dan ook op de loer. Beter niet aan het avondmaal dan 'jenzelf een oordeel eten en drinken' zoals het oude avondmaalsformulier dat onder woorden brengt.

Het avondmaal was niet alleen een gemeenschapsvormend ritueel, het bracht ook scheiding aan. Wanneer de belijdende leden met elkaar brood en wijn, de tekenen van de aanwezigheid van Christus, gebruikten, moesten de verhoudingen goed zijn. De kerk was een geheiligde gemeenschap. Functioneerde een van de ledematen niet goed dan was herstel geboden. Degenen die gevallen waren moesten door de tucht 'wederom bekeert ende opgeholpen worden'.⁹² Niet het belang van het individuele lidmaat stond voorop, maar dat van de gemeente. Deze moest beschermd worden tegen de

87 AHG 3, 5 april 1694.

88 AHG 6, 7 november 1752.

89 AHG 57, oktober 1716.

90 Vgl. Roodenburg, 1990, pp. 205-383; De Mooij, *Geloof kan bergen verzetten*, 1998, pp. 248-250; Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1991, pp. 200-215; Van Deursen, *Kopergeld IV*, 1980, pp. 47-51).

91 De Nadere Reformatie wordt gekarakteriseerd als 'die beweging binnen de Nederlandse Gereformeerde Kerk in de zeventiende en achttiende eeuw, die in reactie op de verflauwing van of een gebrek aan levend geloof de persoonlijke geloofsbeleving en godsvrucht centraal stelde en van hieruit inhoudelijke en procedurele reformatieprogramma's opstelde, bij bevoegde kerkelijke, politieke en maatschappelijke organen indiende en/of in aansluiting hierbij zelf een verdere hervorming van kerk, samenleving en staat in woord en daad nastreefde' (Graafland e.a., *Nadere Reformatie*, 1995). Zie voorts Van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht*, 1989.

92 Henricus Alutarius, *Melck-spijse der kinderen Godes* (Amsterdam 1621) fol. 5 r.-v., geciteerd bij Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz*, 1995, p. 760.

toorn van God die zij over zich zal afroepen indien ‘het lichaam van Christus gekrenkt en bezoedeld wordt’.⁹³ Zo oefende de kerkenraad tucht uit, niet om het individuele gemeentelid apart te zetten, maar om het geheel rein te houden.

Afhouding of censuur werd niet zomaar toegepast. Pollmann laat zien dat ouderling Arnoldus Buchelius en de Utrechtse predikanten vele en langdurige pogingen ondernamen om afgeweken broeders of zusters weer in het rechte spoor te krijgen.⁹⁴ Ook de Bossche predikanten en ouderlingen getroostten zich veel moeite.

De resolutieboeken geven niet alleen zicht op de overtredingen van de lidmaten, maar ook op de manier waarop de kerkenraad met de zondaren omging. Het eerste te behandelen ‘zondegeval’ deed zich, volgens de resolutieregisters, pas voor in augustus 1630. De leger-chirurgijn Antoni du Jardin verzocht toelating tot de ‘Tafel des Heeren’. Du Jardin biechtte op dat hij in de plaats waar hij vandaan kwam ‘seker persoon met eenen degen gedreijcht heeft, maer nyet geslagen’. Niettemin was hij voor dit feit uit zijn stad gezet. De kerkenraad wilde nu weten of hij niet meer op zijn kerfstok had.⁹⁵

In december 1630 werd voor de vierde maal het avondmaal gevierd en het was de eerste maal dat een lidmaat de toegang tot de Tafelgemeenschap werd ontzegd. Kleermaker Reijnier Janssen en diens vrouw Sara hadden in hun vorige woonplaats Haarlem gefraudeerd bij de verkoop van lakense stoffen en bovendien een lelijke ‘cartabelle’ geschreven over ouderling Ploos. In oktober 1630 besloot de kerkenraad tot een vermaning, maar hij stelde die uit omdat Sara ‘op haar uysterste’ ging. Na de bevalling volgden ‘verscheiden debatten’ met het echtpaar. De term ‘debatten’ duidt er reeds op dat de toon van de gesprekken niet gematigd was. Uiteindelijk werd hun de toegang tot het avondmaal ontzegd. In december wenste de kleermaker een gesprek met de kerkenraad waar Janssen schuld bekende. De kerkenraad oordeelde dat Reijnier Janssen vergiffenis aan Ploos moest vragen; er zou een predikant meegaan ter voorkoming van ‘accidenten’. Pas vele maanden later, in oktober 1631, kwam het tot een verzoening, waarna Reijnier en Sara weer aan het avondmaal mochten.⁹⁶ De kerkenraad vergat hen echter niet. In 1635, toen het echtpaar naar Haarlem was teruggekeerd en zij daar aan het avondmaal wilden gaan, moesten man en vrouw tot hun schrik constateren dat dit niet zomaar ging. De attestatie die zij aan de Haarlemse predikant Swalmius overhandigden, bevatte een aanmoediging voor de predikant de kleermaker en zijn vrouw hun ‘onbescheiden onhebbelijckheden’ voor ogen te houden.

Pieter Pieterse Abbema en Mr. Barent werden van het avondmaal gehouden omdat zij de verlokkingen van ‘lichtveerdige en ijdele comedien’ niet konden weerstaan. Dat waren aangelegenheden die niet thuis hoorden in een christelijke gemeente. Drie dagen later toonden zij berouw. De kerkenraad aanvaardde hun spijtbetuigingen, waarmee de Tafelgemeenschap weer voor hen open stond. Van Pieter Abbema was de gereformeerde gemeente nog niet af.⁹⁷ In 1632 werd hij ‘tot stichting van de gemeente’ – het

93 Van Deursen, *Kopergeld* IV, 1980, p. 48.

94 Pollmann, *Een andere weg*, 2000, pp. 168–169. Zie ook Van Deursen, ‘Gereformeerd gemeentelijk leven’, 1996, pp. 290–291.

95 AHG 1, 4 augustus 1630.

96 AHG 1, resp. 9 oktober, 20 november, 24 december 1630 en 8 oktober 1631.

97 AHG 1, 25 en 28 oktober 1631.

ging tenslotte niet om Abbema, de gemeente stond centraal – opnieuw van het avondmaal gehouden. In Hoorn bleek hij zijn vrouw verlaten te hebben en in Gorcum had hij personen tot ‘hoerdom en oncuysheit verleit’. Tot zijn andere zonden – onder meer op Texel en in Schagen begaan – behoorden niet alleen dronkenschap en diefstal, maar ook zonden ‘die voor eerbare oren niet genoemd connen werden’. Op advies van ds. Udemans liet de kerkenraad een brief bij de predikanten van Schagen en Leeuwarden bezorgen met de vraag of men daar ook ‘geruchten van vuylichkeiten’ had vernomen.⁹⁸ Intussen meldden zich vier personen die ‘eenige sware dingen’ over Abbema te melden hadden, bijvoorbeeld over ‘stomme sonden’.⁹⁹ Ds. Udemans vermaande Abbema en hoopte dat de ‘Heere hem goddelicke droeffheijt over sijne sonden geeft, die doer werckt onberouwelijcke bekeringe der salicheijt’. Men diende geen omgang met hem te hebben tot de tijd dat hij zich van zijn ‘grouwelen gesuyvert heeft’. Hem werd gezegd dat hij de stad beter kon verlaten voordat hij voor de schepensbank gedaagd zou worden. Ds. Udemans wees hem daarbij op 1 Cor. 5:13, waar geschreven staat: ‘En doet gij dezen booze uit ulieden weg’.¹⁰⁰

Vermaningen en de ontzegging van de Tafelgemeenschap behoorden niet alleen tot de werkzaamheden van een kerkenraad van een jonge, nog ‘teere kercke’, ook aan het einde van de zeventiende eeuw zien we tuchtgevallen in de resolutieregisters, al nam de frequentie af, evenals elders in de Republiek.¹⁰¹ Wellicht gold voor Den Bosch wat ook elders in de Republiek opging: het karakter van de kerk veranderde. Bestond deze eerst nog uit bewuste belijders, mannen en vrouwen voor wie het lidmaatschap een persoonlijke keuze was, nu trad een generatie aan die door de keuze van hun ouders door de doop bij de gemeente was ingelijfd en voor wie het vanzelfsprekend was dat zij belijdenis deed. Tucht had op hen minder uitwerking. De gereformeerde kerk was meer pragmatisch geworden.¹⁰² Er volgden nog wel vermaningen en tuchtzaken. In 1690 weerde de kerkenraad Teuntje Quinte van het avondmaal omdat zij in de Barbarastraat (verbastering van Berewoutsraat) ‘een schandaleus hoerhuis’ hield.¹⁰³ Trouwens, over zonden van lidmaten, vermaningen en censuur wordt pas jaren later, in 1694, weer gesproken. Plots duiken in dat jaar een dronkaard op,¹⁰⁴ een jongeling die ‘lasterlijke uytdruckingen en grousame woorden’ bezigt tegen de predikanten,¹⁰⁵ een lidmaat die een kind ‘in onegt’ heeft verwekt bij zijn dienstmeid en een man die zijn zuster ‘in hevigheid heeft gequetst’.¹⁰⁶ Zijn er in de jaren 1691-1694 geen zondaars meer? Dat lijkt

98 Ds. Hondius uit Schagen meldde dat Abbema (over hem gingen ‘vremde en schandelijcke geruchten’) geen lidmaat was. (AHG 1, 3 maart 1632).

99 Homoseksuele handelingen.

100 AHG 1, 14 december 1631 en 27 februari 1632.

101 In 1670 is sprake van twee tuchtgevallen. Zie over afname tuchtgevallen o.m. Van Deursen, ‘Gereformeerd gemeentelijk leven’, 1996, pp. 289-291 en Van Deursen, *Kopergeld* IV, 1980, p. 50.

102 Vgl. Van Deursen, ‘De dominee’, 1995, pp. 152-153.

103 AHG 3, 3 april 1690.

104 Berend de Klapwaker: AHG 3, 12 januari 1694.

105 De jongeling was Nicolaas van Irhoven: AHG 3, 19 en 23 maart en 15 juni 1694.

106 Namen doorgehaald: beide zaken 13 juli 1694.

onwaarschijnlijk. Er was een nieuwe generatie gemeenteleden aangetreden. Daarnaast blijkt dat in deze jaren de kerkenraad vaak niet vergaderde. De kerkenraad kwam wel bijeen, doch op de vergaderagenda stonden geen punten en ze werden ook niet ingebracht. Wellicht kan de toegenomen aandacht voor zondaren in 1694, maar ook in 1695, worden verklaard uit de komst van twee nieuwe predikanten, ds. Eijbergen en ds. Schuring. In de loop van de achttiende eeuw lijkt de kerkenraad zich voornamelijk te concentreren op 'onechte kinderen' en concubinaten. Men sprak nog wel eens van censuur, maar vermaning werd 'correctie'.¹⁰⁷ Over het geloofsleven vernemen wij niet veel. Zelden lieten predikanten zich in de kerkenraadsvergaderingen uit over de geestelijke gesteldheid van de gemeente. Een mededeling halverwege de achttiende eeuw komt dan als een verrassing. Het was ds. Clemens opgevallen dat zich onder de schippers zo weinig belijdende leden bevonden: slechts vier of vijf, 'streckende tot ergernis en kleinagting van de godsdienst'. De predikant had de schippers voor de droevige gevolgen gewaarschuwd. Ds. Clemens getuigde van een 'smertelijke ervarentheijt'. Toen hij samen met ouderling Martini aan een doodsbed zat 'hoorde hij gansch weemoedige en bijkans wanhopige klachten uytten'. De schipper was zo vaak aangespoord, maar had geweigerd belijdenis te doen. Beide kerkenraadsleden waren 'diep aangedaen over den toestand van zulke onse godtsdienst zoo flauw toegedaene menschen'. Clemens drukte de vergadering op het hart diep na te denken hoe deze mensen op te wekken.¹⁰⁸

Een enkele keer wordt blijk gegeven van werkelijke betrokkenheid van de liefhebbers en lidmaten bij de kerk. Halverwege de achttiende eeuw bracht ds. Velingius vele Bosschenaren op de been. Die wilden hem behouden voor de stad omdat hij zo mooi preekte.¹⁰⁹ De kerkenraad wilde hem echter kwijt. In zijn huis was een 'spook' gesignaleerd, dat later een vrouw bleek te zijn met wie de dominee wilde trouwen, hoewel de vrouw, juffrouw Visch, daarvoor van haar moeder geen toestemming had. In de vrije heerlijkheid Horst (Land van Kleef) trad de predikant toch in het huwelijk. Maar was dit nu een wettig huwelijk? De drie voorgeschreven 'geboden' waren niet gedaan en juffrouw Visch ontbeerde het ouderlijke consent. Tijdens een van de vele aan deze kwestie gewijde kerkenraadsvergaderingen, verschenen een kleine vijftig gemeenteleden, terwijl een veelvoud buiten stond. De 'actiegroep' toog naar de vergaderende kerkelijke elite en drong er op aan het huwelijk van Velingius wettig te verklaren. De lidmaten wezen er op dat Velingius in 's-Hertogenbosch 'verscheijdene geestelijke kinderen had gebaard, welke nu nog zijn tot tekenen en wonderen van Gods vrije genade, neffens de singuliere voordelen welke de armen sedert zijn komste alhier genoten hebben'.¹¹⁰ Trouwe pastorale arbeid en boeiende, wellicht toegankelijke, prediking sprak de mensen aan. De boodschap was duidelijk: kerkenraad weet wat je doet als je Velingius de laan uit stuurt: minder bekeerlingen, minder volle kerken en een geringere collecteopbrengst. Toen in 1757 ds. Van Alphen op de preekstoel een aanval lanceerde op zijn collega Clemens, overigens zonder diens naam te noemen, en hem van

107 Bijv. AHG 10, 5 april 1784.

108 AHG 7, 13 april 1759.

109 Halverwege de achttiende eeuw wordt de preek 'begrijpelijker'. Zie: Bosma, *Woorden van een gezond verstand*, 1997.

110 AHG 6, 12 augustus 1750.

dwalen beschuldigde, trof de diaconie in de collectezak een briefje aan. De schrijver die het epistel ondertekende als 'liefhebber der waarheid en godvrugt', verwees naar 1 Corinthe 14. Van Alphen en diens aanhang zouden zich meer moeten bezig houden met hen die door hun gedrag en 'ergerlijken wandel' de 'broederlijke rust in de gemeente' verstoorden en de gemeente bij buitenstaanders 'veragt maaken'.¹¹¹

Het is niet gemakkelijk een beeld te krijgen van de gemeente. Slechts een enkele maal werd deze betrokken bij het beleid van de kerkenraad. In 1629 werden de mannelijke lidmaten – de vrouw diende naar een uitleg van de woorden van de apostel Paulus 'te zwijgen in de gemeente'¹¹² – opgeroepen ouderlingen en diakenen te kiezen.¹¹³ Na de verkiezing van de eerste kerkenraad gebeurde dit niet meer, hoewel Calvijn er met nadruk op wees dat dit een Goddelijke opdracht was.¹¹⁴ In 1636, toen de predikant van de preekstoel afkondigde dat de kerkenraad tot nominatie van predikanten zou overgaan, werd de gemeente verzocht daarvoor te bidden opdat de kerkenraad predikanten zou uitzoeken die de kerk het beste konden dienen.¹¹⁵ De Synodale Ordonnantien wezen er op dat 'in alle beroeping gelet sal worden op de welgegronde genegentheyt der meeste Ledematen'.¹¹⁶ Omdat geen melding wordt gemaakt van ontevredenheid van gewone gemeenteleden bij het beroepen van een predikant is het mogelijk dat de kerkenraad rekening hield met eventuele wensen. Uit niets blijkt echter dat de lidmaten werden geraadpleegd of dat lidmaten hun stem op kandidaten uitbrachten.

Wat het financiële beleid van de diaconie aangaat, daarvoor gold wel een zekere mate van openheid. De jaarrekening lag voor de gemeente ter inzage in de diaconiekamer, nadat de kerkenraad – ouderlingen en predikanten – daarvoor toestemming had gegeven.¹¹⁷ Op 26 februari 1720 schreef de kerkenraad aan de Raad van State dat na overleg met het stadsbestuur de kerkenraad 'met opene deuren en vrij acces van al de werelt' en in aanwezigheid van een commissie uit de stadsregering, zes kandidaat-ziekentroosters had geëxamineerd.¹¹⁸ Zo kon iedereen het examen bijwonen.

111 Het conflict tussen prof. Clemens en ds. Van Alphen in 1757, over de leer der rechtvaardigmaking, kern van de gereformeerde leer, kon alleen met behulp van Den Haag bezworen worden (Meindersma, 'Het Bossche geschil', 1910, pp. 1092–1093). De passages over het conflict zijn uit het notulenregister van de kerkenraad gewist. Het conflict in Den Bosch stond niet op zichzelf. De Zwolse predikant Antonius van der Os werd in 1750 beschuldigd en in 1758 geschorst op de beschuldiging af te wijken van de orthodoxe interpretatie van de verzoeningsleer (Vgl. Bosch, *Het conflict rond Antonius van der Os*, 1988).

112 Bijvoorbeeld 1 Cor. 14:34–35 en 1 Tim. 2:11–12. Calvijn dacht er aanzienlijk genuanceerder over dan menig gereformeerde. De reformator beschouwde het 'zwijgen' van de vrouw in de gemeente niet als een goddelijke opdracht, maar zag dit eerder als een gebod van menselijke oorsprong. Calvijn betrok steeds de historische setting waarin een Bijbeltekst tot stand kwam bij zijn uitleg. Zie: Douglass, *Women, Freedom & Calvin*, 1985, pp. 22, 27 en 32–34.

113 AHG I, 11 oktober 1629.

114 Vgl. Schilling, 'Calvinistische Presbyterien', 1980, p. 394. Zowel in Emden als in Groningen werd de gemeente buiten de verkiezing gehouden (Schilling, *Civic Calvinism*, 1991, p. 111). De Synode van Emden (1571) legde de keuze van nieuwe ambtsdragers in beginsel geheel bij het consistorie neer (Abel en Wouters, *Nieuw en ongezien* dl. I, 1994, p. 332). In Bergen op Zoom werden in 1633 de mannelijke lidmaten betrokken bij de verkiezingen (De Mooij, *Geloof kan bergen verzetten*, 1998, p. 240). In Delft werden evenals in Den Bosch de mannelijke lidmaten de eerste keer dat er verkiezingen van ambtsdragers plaatsvonden uitgenodigd daaraan deel te nemen (Wouters en Abels, *Nieuw en ongezien* dl. I, p. 333).

115 OSA H/P 265, 22 december 1636.

116 Smetius, *Synodale ordonnantie*, 1699, Cap. I, art. XIV.

117 Bijv. AHG Diaconie I, 15 en 19 november 1672 en AHG 4, 4 januari 1729.

118 AHG 4.

De eerste decennia na 1629 werd van de 'teere' door de katholieken bedreigde kerk gesproken, een kerk die zich in woord en daad verweerde. Aan het einde van de zeventiende eeuw behoorde de gereformeerde gemeente van 's-Hertogenbosch tot de gevestigde orde. De gereformeerde kerk verwachtte eigenlijk niet meer dat de katholieken bekeerd konden worden. Ds. De Witt wees in 1741 in een leerrede op de 'verdrietelykheden en quellagen' die de gereformeerden in de zeventiende eeuw van de katholieken hadden ondervonden en vroeg zich af of men zich niet moest schamen over de 'gemeenzaamheit' waarmee nu met de katholieken werd omgegaan. Als de predikanten uit de jaren na de Reductie zo veel ruimte hadden als thans in 1741, dan zouden stad en Meierij een andere gedaante hebben aangenomen.¹¹⁹ Het élan van de eerste generatie gereformeerden was verdwenen. Van groei van de gemeente was nauwelijks sprake geweest. In december 1731 stelde de kerkenraad voor om de diensten op dinsdag maar te laten vervallen. Ze waren al zo veel jaren 'van geen vrugt'. Ook de diaconie werd er niet wijzer van, want er werd bij de collecte op dinsdag nauwelijks geld ingezameld.¹²⁰

Een enkele blik in de lidmatenregisters maakt duidelijk dat er meer vrouwen dan mannen lid van de kerk waren. In de kerk hadden vrouwen geen andere positie dan die van gelovige. In 1785 treffen we voor het eerst een vrouw, de weduwe Van Ginkel, aan die door de kerkenraad met 'volkomen genoeg (...) en met blijdschap' werd toegestaan de jeugd en zij die 'zig willen oefenen in de kennis der waarheid' te onderwijzen.¹²¹ Voor vrouwelijke ambtsdragers was in de kerk geen plaats. Het was de vrouw niet toegestaan over de man te 'regeren'.

Vrouwen waren overigens erg belangrijk om mannen hun werk als diaken of ouderling te laten doen. Veel ambtsdragers hadden namelijk een winkel of werkplaats. Met name diakenen moesten veel tijd steken in hun kerkelijk werk. Hun bedrijf kon slechts blijven draaien dankzij de werkzaamheden van hun echtgenoten. Zij dreven de winkel, voor zover zij dat al niet deden voordat hun echtgenoot tot de kerkenraad toetrad.¹²² Ook vrouwen van predikanten werkten naast de huishouding. Rond ds. Schullius ontstonden conflicten vanwege de 'handel en coopmanschappe' van zijn echtgenote en zijn dochters.¹²³ De vrouw van een predikant mocht overigens geen 'winckel-neringe' doen.¹²⁴ De Synodale Ordonnantien stelden meer eisen aan vrouwen van ambtsdragers. Waren ze 'ongehoorsaam of wederspannig' dan kon een man niet eens tot ouderling of diaken worden bevestigd. Daarbij moest de vrouw van een ambtsdrager zelf ook lidmaat zijn.¹²⁵ Een categorie vrouwen zien we wel vaak optreden en dat zijn de vroedvrouwen. Bij afwezigheid van ouders zorgden zij dat kinderen gedoopt werden.

Waarom er meer vrouwen dan mannen lid waren van de kerk is niet duidelijk.¹²⁶ Zouden vrouwen ontvankelijker zijn voor en meer geïnteresseerd zijn in godsdiensti-

119 De Witt, *De Volle Uit-Reddinge*, 1741, p. 68.

120 AHG 4, 4 december 1731.

121 AHG 10, 17 mei 1785.

122 Vos, 'Vrouwenarbeid en de gilden', 2003, pp. 162-164.

123 AHG 1, o.m. 5 april en 10 mei 1634.

124 Smetius, *Synodale ordonnantie*, 1699, Cap. I, art. LXXXVI.

125 Smetius, *Synodale ordonnantie*, 1699, Cap. III, resp. art. V en II.

126 Geudeke, 'Mannenbastion of Vrouwenbolwerk?', 1996, pp. 83-85.

ge beleving, zoals Abels stelt?¹²⁷ In de kerkenraadskamer werden echtelijke ruzies regelmatig aan de orde gesteld. Vrouwen genoten een zekere bescherming. Hardhandig optreden van mannen werd duidelijk aan de kaak gesteld. Anderzijds zien we ook dat de seksuele moraal van vrouwen eerder werd veroordeeld dan die van mannen. Vrouwen werden van hoererij beschuldigd, maar geen man als hoerenloper.¹²⁸ Uit de notulen blijkt voorts dat vrouwen bij de keuze voor het geloof zich duidelijk uitspraken. Juffrouw Van Veghel, weduwe van een gereformeerd lidmaat, meende dat het niets uitmaakte of je katholiek was of gereformeerd,¹²⁹ de kerkenraad prees de standvastigheid van de echtgenote van de prins van Tarente toen haar man voor het katholicisme koos,¹³⁰ de weduwe Van der Does-Doom schreef een uitvoerige brief waarin ze vertelde dat ze de gereformeerde predikanten waardeerde, maar dat deze er volstrekt verkeerde denkbeelden op na hielden over de katholieke kerk.¹³¹ In de schutterijen en ambachtsgilden speelden vrouwen geen, danwel een zeer ondergeschikte rol. De kerk was een collectief waar vrouwen wel voluit aan de rituelen deel konden hebben.¹³² Wellicht dat dit de reden is dat er meer vrouwen dan mannen tot de gelovigen behoorden.¹³³ Ze tellden in de kerk mee. De kerkenraad bleef echter een bastion van mannen.

Eind 1629 bedroeg het aantal Bossche lidmaten ca. 270. In 1630 kwamen daar 318 lidmaten bij. In de volgende vier jaren was de aanwas gemiddeld 150 lidmaten per jaar. Eind 1634 waren er 1.117 mannen en vrouwen lidmaat van de Bossche gereformeerde gemeente.¹³⁴ Het aantal inwoners van 's-Hertogenbosch bedroeg ca. 12.000. Een enkele maal, zoals in 1733, werd er gesproken van groei,¹³⁵ hoewel twee jaar daarvoor kerkdiensten werden afgeschaft omdat er nauwelijks mensen in de kerk kwamen. Krap twintig jaar later sprak de kerkenraad van afval.¹³⁶ Op 14 juli 1750 werd in de classisvergadering opgemerkt dat het aantal lidmaten niet exact bepaald kan worden 'als zijnde dan meer, dan min nae dat 't Guarnisoen groter of kleinder is, dog was nae gissing omtrent 1.800'.¹³⁷ In 1799 woonden er 13.708 mensen in de stad. Het aantal mensen dat als gereformeerd werd aangemerkt, bedroeg toen 2.587 tegen 10.715 katholieken. Daarnaast werden 327 lutheranen geteld en 79 joden.¹³⁸ Bijna 2.600 Bosschenaren werden als

127 Abels, 'Tussen gewetensvrijheid en kerkelijke dwang', 2002, p. 299.

128 Het is opvallend dat ook in criminele procesdossiers die werden aangelegd nadat bordelen werden opgerold, de 'hoeren' en hun misdrijven met naam en toenaam werden vermeld, maar dat de klanten hooguit werden aangeduid als 'politique personen', soldaten of officieren (RA. 124-08 en RA. 139-09, resp. Vos, *Dataschuurk* 463 en 940).

129 AHG 3, 23 februari 1683. Weduwe Van Veghel hield de gemoederen bezig van 5 januari 1683 tot 2 januari 1685, toen zij werd 'afgesneden' van de gereformeerde kerk.

130 AHG 2, 19 november 1670.

131 AHG 27, 13 juli 1789.

132 Calvijn werd door katholieken bespot omdat hij vrouwen bij de gemeentezang betrok: 'How wrong of Calvin to let women sing in the church'. Vgl. Douglass, *Women, Freedom & Calvin*, 1985, pp. 87-88.

133 Ook Pollmann wijst hier op: *Een andere weg*, 2000, p. 230.

134 Van Dongen, *Predikanten in de stad en Meierij*, 1979, pp. 49-50.

135 AHG 4, 5 maart 1733: In een rekest aan de Raad van State benadrukte de kerkenraad dat de aanstelling van een zesde predikant vanwege 'de merkelijke aanwas en vermeerdering van de gemeente' noodzakelijk was.

136 AHG 7, 5 oktober 1750.

137 BHIC, Archief Classis 's-Hertogenbosch 38.

138 AHG 85, 8 februari 1799.

gereformeerden geregistreerd. Woltjer maakt ons er op attent dat ook elders in de Republiek rond die tijd een respectabele groei van de gereformeerde kerk te zien is. Maar hij wijst op 'een adder onder het gras'. Iedereen die gedoopt was in de publieke gereformeerde kerk werd als lid, beter gezegd als dooplid geregistreerd.¹³⁹ In een vergadering van de Classis 's-Hertogenbosch werd eind achttiende eeuw het aantal belijdende lidmaten in Den Bosch op 1.200 geschat, nauwelijks meer dan in 1634.¹⁴⁰

Gereformeerd, maar waarom?

Het was aantrekkelijk om lidmaat te worden van de nieuwe gereformeerde gemeente in een volstrekt katholieke omgeving; de eerste jaren groeide de gemeente fors. Niet zozeer door aanwas van autochtone Bosschenaren, maar door nieuwkomers waar zich overigens wel oud-inwoners van de stad onder bevonden.¹⁴¹ Van de mogelijkheid dat gereformeerden gratis het poorterschap konden verwerven (midden zeventiende eeuw) werd ook dankbaar gebruik gemaakt. Aangezien nieuwkomers een attestatie van de kerkenraad van hun vorige woonplaats moesten overleggen, is het onwaarschijnlijk dat zij uit pragmatische overwegingen gereformeerd werden. Ze waren immers al gereformeerd. Zij die gedoopt waren en bij het volwassen worden kozen om bewust gereformeerd te zijn, door belijdenis af te leggen van hun geloof, wisten dat ze lid werden van een kerkgenootschap waarvan de leden in overheidsfuncties konden worden benoemd. Daarnaast kon de gereformeerde die tot de bedelstaf was veroordeeld een ruimere bedeling ontvangen. Een gereformeerde armlastige kreeg geld, brood en kleding van de diaconie en daarnaast kon hij in Den Bosch een beroep doen op steun van het Geefhuis en de armenfondsen van de Blokken. Kortom gereformeerd zijn leverde materiële voordelen op. Voorts was het belangrijk dat men gewoon naar de kerk kon gaan en niet ergens achteraf in een schuurkerk bij elkaar hoefde te komen, waarvoor een getolereerde katholiek ook nog een duit in het zakje moest doen wilde de schout een oogje dichtknippen. Maar tegelijkertijd behoorde de gereformeerde in 's-Hertogenbosch tot een minderheid. De kans was groot dat zijn burens katholiek waren.¹⁴² Die voelden zich wellicht geknecht door de overheid en gediscrimineerd door de gereformeerde kerk waar de buurman lid was. Vormde dat voor de omgang met elkaar geen belemmering? Op die vraag zullen we in een volgende paragraaf ingaan.

Hoewel gereformeerden een minderheid vormden, voelden mensen zich tot de gereformeerde gemeente aangetrokken. In de gereformeerde kerk waren de rituelen beperkter en zeker minder uitbundig dan in de oude katholieke kerk. Daar stond tegenover dat door het gebruik van de landstaal in de liturgie, de heilsboodschap dichter bij

¹³⁹ Woltjer, 'De plaats van de calvinisten', 1994, p. 19.

¹⁴⁰ BHIC, Archief Classis 's-Hertogenbosch 39.

¹⁴¹ AHG 55 (register lidmaten).

¹⁴² Dat gold natuurlijk nog veel sterker voor de dorpen. Talloos zijn de voorbeelden van predikanten en de schamele kudde die het in de Meierijsse dorpen zwaar te verduren hadden. De criminele dossiers van de Bossche schepbank geven een uitzonderlijke kijk op het leven van alledag in de dorpen in de vroegmoderne tijd (zie bijvoorbeeld RA.099-21 (slachtoffer, ds. Josselin te Lommel), RA. 069-05 (slachtoffer, ds. Waterbeek te Hapert), RA. 064-01 (slachtoffer, ds. Tielanus te Breugel), RA.130-22 (slachtoffers, ds. Immens en schoolmeester Roijaarts te Asten); Vos, *Dataschurk* resp. nrs. 495, 2344, 1787 en 2069.

de mensen kwam. Een lidmaat kon ook voor de volle honderd procent deelnemen aan het avondmaal. Hij nam niet alleen het stukje brood tot zich, maar deelde ook in de verzoening door van de wijn, teken van Jezus vergoten bloed, te drinken. Bergsma wijst er op dat de maaltijd der verzoening grote betekenis had voor de mensen.¹⁴³

Een belangrijk argument om gereformeerd te worden, lijkt ook de belofte van de 'eeuwige zaligheid' die de gelovige zomaar uit genade, zonder dat je daar iets aan kon toe- of afdoen, werd geschonken. Marnef benadrukt dat 'de zoektocht naar de zaligheid', 'naar de verzekering van het persoonlijke zielenheil' een van de hoekstenen vormde van de religieus voelende mens uit de zestiende eeuw.¹⁴⁴ Maar ook in de daarop volgende eeuw schreide men 'vierige tranen' der wanhoop omdat men niet verwachtte door de 'enge poort' te kunnen gaan. Anderzijds veranderden de tranen van ellende in die van hoop en vreugde omdat de gelovige zich verzekerd wist van de belofte van het eeuwige leven.¹⁴⁵

Predestinatie? Misschien was dit leerstuk voor 'de gewone man' te hoog gegrepen. Voor de beroemde predikant Johannes Bogerman (1576-1637) was de predestinatie, 'de troostrijke, liefelijke leer der verkiezing'.¹⁴⁶ Hier sprak dus een groot vertrouwen uit in de goede God. Wellicht dachten gewone mensen zonder zich te verdiepen in dogma's en leergeschillen daar ook zo over. Luther noemde 'vertrouwen' en niet zozeer de 'leer' de kern van het geloof.¹⁴⁷ De vele toelichtingen bij de Heidelberger Catechismus die in druk verschenen, lijken er op te wijzen dat er belangstelling was voor een 'godzalige' handel en wandel.¹⁴⁸ In de loop van de zeventiende eeuw veranderde er wel iets. De puriteins gereformeerde Utrechtse ouderling Arnoldus Buchelius klaagde dat er veel 'naamchristenen' tot de gereformeerde kerk toetraden.¹⁴⁹ Zo drong de slapheid de kerk binnen en werd de tuchtoefening niet meer serieus genomen. Godsdienstigheid was er volop, ook in de achttiende eeuw, maar daarnaast 'hoorde' je je ook bij de gevestigde kerk te voegen.

Bezoekers van Den Bosch die op zondag de kerkdienst bezochten lieten blijken dat de predikatie hen raakte: 'Andere Heeren gingen met eenige Dames na de grote of St. Jans kerck, onder 't gehoor van Prof. Mobachius, predikende redelijk over Psalm 46 vs. 9, dog had fraaije reflectie op 't voorleden Onweder'.¹⁵⁰ Aan de kerkdienst beleefde men veel 'genoegens'.¹⁵¹ De Bossche advocaat Boudewijn Donker Curtius noteerde dat zijn moeder hem al heel jong – hij was nog geen zeven jaar – de twee boeken van Samuël liet lezen: 'Meer verstaat gij van den bijbel niet.' Het jaar daarop vertelde zijn moeder over Abraham, Isaac en Jacob. (pp. 2-3) Boudewijn groeide met de Bijbel op. De jongen kon

143 Bergsma, *Gideonsbende*, 1999, pp. 402-403.

144 Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, 1996, p. 271.

145 Vgl. Van den Doel, *Daar moet veel strijds gestreden zijn*, 1967, pp. 33-34.

146 Bergsma, *Gideonsbende*, 1999, p. 401.

147 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1991, pp. 275 ev. Van Deursen meent juist dat er levendig gediscussieerd werd over dogma's en geschillen.

148 Van Deursen, *Rust niet*, 2004.

149 Pollmann, *Een andere weg*, 2000, p. 190.

150 'Journaal van een Reys, 1767', 1943, pp. 88 en 90.

151 Vgl. Doedens e.a. (bew.), *Het dagboek van Sir Matthew Decker*, 1987.

goed leren en mede gezien zijn afkomst lag het voor de hand dat hij naar een 'Academie' zou gaan. Het was de 'volstreckte wil' van zijn moeder dat hij voordat hij aan de Leidse Academie zou worden opgeleid, lidmaat van de kerk werd. Intussen had Boudewijn – op dat moment 17 jaar oud – kennis gemaakt met een professor aan de Bossche Illustre School en diens vrouw. ('Ook namen ze mij dikwijls mede naar hunne buitenplaats. Daar vischte ik met den dikken professor') (p. 12) De echtgenote van de professor drong er op aan dat Boudewijn bij haar man, die ook predikant van de Bossche gereformeerde gemeente was, belijdenis zou doen. Als Boudewijn dan ook nog theologie ging studeren, kon hij rekenen op de gehele bibliotheek van de professor, want deze had geen kinderen. Aan zijn moeder vertelde Boudewijn dat hij wel belijdenis zou willen doen, maar als hij niet aangenomen zou worden vanwege zijn godsdienstige 'gevoelens', hij zich bij de Mennonieten zou voegen. Boudewijn informeerde de Bossche professor ook over zijn 'gevoelens'. Deze maakte daartegen geen bezwaar. Integendeel hij beloofde hem 'voor twee slapende ouderlingen eenige weinige vragen te doen en tot lidmaat aan te nemen.' (p. 13) Wat de preciese gevoelens van Boudewijn ook waren, erg orthodox gereformeerd zullen ze niet geweest zijn en 'den dikken professor'¹⁵² maakte het kennelijk ook weinig uit.¹⁵³

Terecht zegt Woltjer dat een intellectuele benadering ons niet verder helpt. Het geloof gaf antwoord op de problemen waar mensen mee worstelden – ook voor het 'onweder' dat in 1767 de oogst vernielde. Eredienst en prediking emotioneerden. De mensen werden geraakt in het zingen van de psalmen en liederen, door de teksten uit de Bijbel te horen, door noties over Gods trouw en bescherming, over zonde en vergeving, over een leven na de dood.¹⁵⁴ In de officiële archivalia in 's-Hertogenbosch vinden we weinig aanwijzingen, het blijft verborgen waarom mensen zich bij de gereformeerde kerk voegden.

Van Deursen merkte op dat het denken vanuit de gemeente kenmerkend is voor het 'Dordtse calvinisme'.¹⁵⁵ Bestudering van een kleine twee eeuwen geschiedenis van de Bossche gereformeerde gemeente maakt duidelijk dat er wel voor de gemeente gedacht werd, maar dat de gemeente zelf nauwelijks aan het woord kwam. De aanduiding 'gemeente' komt in de notulenregisters ook nauwelijks voor. De kerkenraad en de elite leken de gemeente te regeren zonder inmenging van de 'eenvoudige' lidmaten. De lidmaten die de beslissingen namen waren predikanten, ouderlingen en in mindere mate diakenen. De kerkenraad en de diakenen maakten zelf uit wie in de colleges zitting namen. Vrouwen, die het grootste deel van het lidmatenbestand uitmaakten, namen evenals in de ambachtsgilden een ondergeschikte plaats in, maar konden niettemin als gelovigen aan alle rituelen deelnemen.

De gemeente bestond niet alleen uit belijdende leden. Een groot getal liefhebbers of onbeslisten kwam naar de kerk. Voor hen golden niet dezelfde regels als voor de lid-

152 Ws. Prof. Clemens, die in 1757 door zijn collega Van Alphen van onrechtzinnigheid werd beschuldigd.

153 Donker Curtius, *Memoires van Boudewijn Donker Curtius, 1746-1832* (typeschrift bibliotheek GAHT).

154 Woltjer, 'Kerkgeschiedenis en mensbeeld', 1992, pp. 4-5.

155 Van Deursen, 'De Statenvertaling', 1987, pp. 7-8.

maten. De kerkelijke tucht richtte zich niet op hen, maar op de mannen en vrouwen die een duidelijke keuze voor de gereformeerde kerk hadden gemaakt. Deze *inner circle* mocht deelnemen aan het heilig avondmaal, mits zij zichzelf beproefd hadden, hun zonden hadden beleden en de kerkenraad hen toeliet. De gereformeerde gemeenschap bestond echter uit een avondmaalsgemeenschap en uit hen die sympathiseerden met de gereformeerde religie en (nog) geen belijdend lidmaat waren. De gemeente was een verband waarbinnen zich sacrale handelingen afspeelden en disciplineren een belangrijke rol speelde. Ze was geen gemeenschap waar doopleden en lidmaten op ‘democratische’ wijze een rol vervulden. Toch gingen de mensen die niet mochten kiezen en niet tot een ambt geroepen waren naar de kerk.

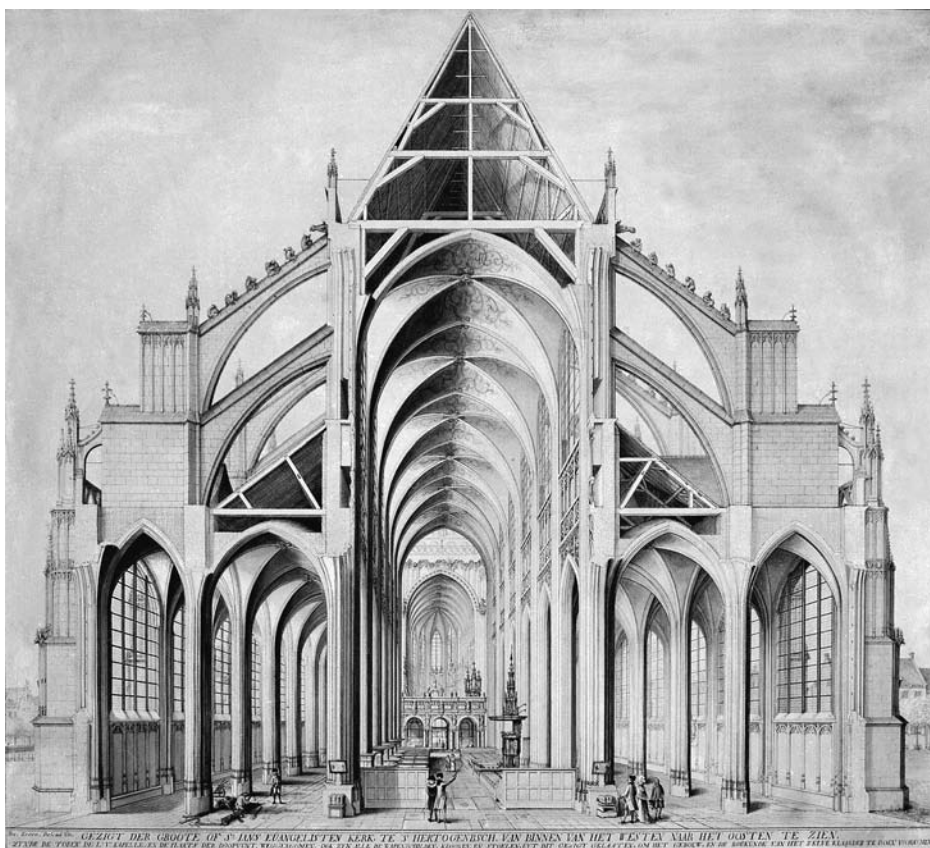
GEMEENSCHAPSVORMING

In de vroegmoderne samenleving konden mensen nergens beter bereikt worden dan tijdens de kerkdienst. Bovendien hoorden, zagen en beleefden mensen in de kerk dat zij een gemeenschap vormden. De katholieke kerk was een ‘kerk van de gemeenschap’, die zich vooral in rituelen uitdrukte. Maar in de gereformeerde kerk voelden de gelovigen zich evenzeer verbonden met ‘de kerk van alle eeuwen en alle plaatsen’. In die kerk hadden zij namelijk ook deel aan veelal oude rituelen die in het vroege christendom de *communio* benadrukten. De katholieke kerk kende tal van rituelen, maar vele daarvan waren door de reformatoren als ‘afgoderij’ of niet overeenstemmend met de Bijbel verworpen. De gereformeerde kerken voegden geen nieuwe rituelen toe, integendeel, maar benadrukten de rituelen die aan de verkondiging van het heil gerelateerd waren. Van de kerkgangers werd betrokkenheid geëist. Dat in de kerk geen Latijn meer werd gesproken of gezongen hielp daarbij.

De Bijbel

Voor de protestantse gelovige ligt het heil besloten in het horen en gehoorzamen van het Woord van God. De wil van God is alleen maar te kennen in zijn openbaring, die in de Bijbel te vinden is. Geen kerk, geen ambt en geen traditie kon daar volgens de protestant tegenop. Ook in de Grote of Sint-Janskerk stond in de bijna twee eeuwen dat deze in gebruik was bij de gereformeerden de op de lezenaar van de preekstoel gelegen Bijbel centraal.¹⁵⁶ In de approbatie wensten de Staten-Generaal in 1637 de nieuwe Statenvertaling in de handen van alle kerkelijke vergaderingen, predikanten en doctoren in de theologie. Men diende zich daar naar te ‘reguleren’. Uit deze Bijbel moest de gemeente worden

¹⁵⁶ Ds. Leemannus en ouderling De Weerd kregen in 1635 van de kerkenraad opdracht om te zorgen dat op elke preekstoel een Bijbel ‘met grote letteren’ kwam te liggen met daarin de catechismus en de liturgie (AHG 1, 19 september 1635). In 1638 deden de Magistraten zichzelf een Statenbijbel cadeau. De stad schonk de predikanten eveneens een exemplaar (OSA H/P 265, 4 september 1638). De overheid zorgde regelmatig dat er nieuwe Bijbels in de kerkenraadsbanken kwamen te liggen. Zo betaalde de stad ruim 102 gulden aan boekhandelaar Palier toen deze in 1771 zeventien Bijbels leverde (OSA H/P 1803, bijlage bij de stadsrekening).

Dwarsdoorsnede van de Sint Janskerk. Een grote kerk voor een kleine schare gereformeerden (tekening van J. Everts, 1778; Bosch Prentenmuseum).

voorgelezen en onderwezen. Deze nieuwe vertaling moest, zo drukt Van Deursen uit, ‘het oor van de gemeente vinden’.¹⁵⁷ De gelovige las er thuis ook uit, dat bewijzen de vele Bijbels in allerlei soorten en maten die in boedelinventarissen worden vermeld.

Het Bossche stadsbestuur stelde een speciale functionaris aan om de gemeente uit de Bijbel voor te lezen. Omdat de godsdienstoefeningen in de Grote Kerk zo velen trokken, besloot de kerkenraad in oktober 1629 reeds een half uur voor de aanvang de voorlezer ‘bequaame capittelen’ uit de Bijbel te laten lezen. Met de verzamelde toehoorders moest de voorzanger ‘op de gelegenheid passende psalmen’ zingen.¹⁵⁸ Nutteloos ‘geklap’ werd zo tegengegaan.

Zesenzestig jaar was Jacob Orleus in 1629 toen hij aangesteld werd. Tot 1646 werden er geen klachten vernomen, maar in dat jaar begon zijn stem zo te bibberen dat het stadsbestuur om een andere voorlezer werd gevraagd.¹⁵⁹ Toen Orleus zesentachtig jaar

¹⁵⁷ Van Deursen, ‘De Statenvertaling’, 1987, p. 7. Voorts Van Deursen en Schutte, *Geleefd geloven*, 1996, pp. 25-27.

¹⁵⁸ AHG 1, 9 oktober 1629.

¹⁵⁹ AHG 2, 27 november 1646.

was, koos het stadsbestuur voor François Stroombergen, op dat moment organist van de Grote Kerk. Hij bezat ‘een claere stemme’.¹⁶⁰ Daniel Sauvé, die in 1673 werd aangesteld, bleek echter een ‘quade accent’ te bezitten, waarover geklaagd werd.¹⁶¹

De Dordtse Synode had reeds in 1618 vastgesteld dat de bijbellezing moest worden overgelaten aan bekwame lieden, niet aan ‘ambachtsluiden en onkundige menschen, die naauwlijks lesen konden’.¹⁶² Vandaar dat vaak de combinatie schoolmeester-voorlezer voorkwam. In Den Bosch werd de functie van voorlezer vaak gecombineerd met die van voorzanger. In 1756 werd een reglement vastgesteld opdat de voorlezers niet buiten hun boekje zouden gaan. Zodra de klok begon te luiden, moest de voorlezer beginnen met de Wet van Mozes, gevolgd door de Apostolische Geloofsbelijdenis. Hierna kondigde hij de voorgenomen huwelijken af en ‘zoo er nog tijd tusschen beijden (de Geloofsbelijdenis en de huwelijksafkondigingen – a.v.) overschiet, nog eerst eenige versen in ’t vervolg lesen’.¹⁶³

De preek: verkondiging, vermaning en onderwijzing

Wanneer de gemeente bijeenkwam werd er gepreekt. Van die preken moet een enorme invloed zijn uitgegaan.¹⁶⁴ De preek werd als een apart heilsmiddel naast en boven de sacramenten gesteld.¹⁶⁵ Calvijn noemde de preek ook wel het ‘hoorbaar’ sacrament.¹⁶⁶ Naar het woord van de apostel Paulus waren de gereformeerden overtuigd dat ‘het geloof uit het gehoor is’. In de Grote Kerk torende de predikant hoog uit boven de gemeente.¹⁶⁷ Vanaf de preekstoel, symbool van het Woord, die direct na de capitulatie was ontdaan van heiligenbeelden¹⁶⁸ verkondigde hij Gods reddende genade. Het was de bedoeling dat de woorden uit de Bijbel en de uitleg daarvan de hoorders raakten. De prediking ging over de wijze waarop een gereformeerd christen zich diende te onderscheiden van ‘de wereld’. Calvijn sprak de individuele gelovige aan als deel van een gemeenschap, als geroepene die samen met andere uitverkorenen het lichaam van Christus representeerde in de stedelijke samenleving.¹⁶⁹ De woorden raakten ‘alle facetten van het dagelijks leven, geestelijke en materiële’. De preek benadrukte het anders zijn dan de ‘buitenwereld’¹⁷⁰ en vergrootte daarmee het gevoel tot een specifieke gemeenschap te behoren. De mensen hoopten en verwachtten dat de woorden van lang geleden door de predikant werden toegepast en overgezet in hun context en belevingswereld. Het onderricht uit de Schriften met een persoonlijke toon trok aanvankelijk velen naar de gereformeerde

160 AHG 27, brieven nrs. 219–221.

161 AHG 3, april 1673.

162 Van Deursen, *Bavianen en Slijkheuzen*, 1991, pp. 163–184.

163 AHG 6, 7 november 1756.

164 Vgl. Stark, *Proeven van de preek*, 2005, p. 8.

165 Berkhof, *Christelijk geloof*, 1984, p. 343. Volgens Calvijn is een sacrament een uiterlijk teken van de genade van God en ondersteunt het ons geloof (vgl. Reeling Brouwer, *Handzame Calvijn*, 2004, p. 120).

166 Stark, *Proeven van de preek*, 2005, p. 97.

167 Van Swigchem e.a., *Een huis voor het Woord*, 1984, p. 189.

168 Mosmans, *De Sint Janskerk*, 1931, p. 480.

169 Stark, *Proeven van de preek*, 2005, p. 93.

170 Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 1995, p. 36.

Gisbertus Voetius drong aan op het geven van catechese in de Bossche wijken, dicht bij de mensen. Middelpunt van het Blok van het Hinthamereinde was de Antoniskapel (tekening toegeschreven aan Jan Hendrik Verheijen, 1778-1846; Stadsarchief).

kerkgebouwen in Den Bosch. In het pamflet waarin de eerste vier leenpredikanten de katholieke clerus opriepen om met hen in gesprek te gaan, lezen we dat er veel belangstelling was: ‘oock Catholycke toehoorders, gebooren Bossenaers, mans en vrouwen, so vele, datse des Sondaeghs de helft niet sitten en konnen’.¹⁷¹ Er werd lang en vurig gepreekt. De predikanten wilden de ‘burgerije in haere parochien’ nauw betrekken bij de godsdienstoefeningen, evenals de ‘liefhebbers in hare quartieren’.¹⁷² Voetius drong al direct aan op het gereed maken van andere kerken naast de Grote Kerk. De kapellen en de kerken moesten worden ingericht als plaatsen waar gecatechiseerd en gepreekt kon worden. Het evangelie moest dicht bij de mensen worden gebracht en wanneer dit mogelijk was aansluiten bij bestaande gewoonten.¹⁷³ De kerkenraad kwam in 1630 heilbergerige lidmaten en liefhebbers tegemoet door in hun wijk – de oude parochie – diensten

¹⁷¹ Duker, Voetius I, 1897, p. 338.

¹⁷² AHG I, 11 oktober 1629. De predikanten konden een geldboete tegemoet zien als zij langer dan een uur preekten.

¹⁷³ OSA H/P 261, 18 december 1629. De Sint Antoniuskapel aan het Hinthamereinde werd bediend door catechiseermeester Rogier Jansen van Bommel. Hij leerde de mensen uit de buurt uit de Bijbel (AHG 27, brief 79).

te beleggen 'overmidts het hoochnodich is tot die stichtinge der gemeijnte J. Christi'.¹⁷⁴ De verschillende 'parochies' werden bestuurd door één kerkenraad.¹⁷⁵

Voorts voerde de kerkenraad de evangelielesing van de betreffende zondag in. Op zondagmorgen preekten de predikanten naar aanleiding van een tekst uit de Schrift en de 'Dominicalia Evangelia' (...) om de gemeijnte te gerieven, die daerna verlangt'.¹⁷⁶ De lezing van het zondagsevangelië is opmerkelijk. Van Deursen wijst er op dat de synode van 1574 het gebruik daarvan verbood, maar de Dordtsche kerkorde van 1578 bepaalde dat 'in plaetsen daer de Sondaeghsche evangeliën noch gebruyckt worden, salmen sulcx dulden, ter tijd toe datmen het selve bequamelijck sal moghen af-stellen'. Hier en daar bleef de gewoonte om het zondagsevangelië te lezen bestaan, 'zeker wel omwille van een vergrijzend geslacht, dat te zeer aan deze oude vormen gehecht was'.¹⁷⁷ Ook de Bossche kerkenraad hield dus rekening met die katholieke traditie.

Er is niet veel bekend over de preektrant van de eerste predikanten. Volgens een tijdgenoot, de Haarlemse predikant ds. Souterius, waren de Bossche predikanten 'wel spreekende mannen, ende machtich in de Schriften; onderweesen in den wegh des Heeren, ende Vyerigh van gheeste, om neerstelijck te leeren van Jesu Christo, ende het woordt Godts beschydentlijck uyt te legghen'.¹⁷⁸ De predikanten legden de Schrift uit, maakten duidelijk dat alleen de gereformeerde leer de Bijbel recht deed en ze riepen op tot berouw en bekering.¹⁷⁹ De geschriften van ds. Udemans sloten aan bij de alledaagse werkelijkheid van zijn gemeente in Zierikzee: vissers en zeevaarders.¹⁸⁰ Waarom zou hij zijn preken ook niet toegepast hebben op zijn Bossche hoorders: lidmaten, liefhebbers en nieuwsgierigen, soldaten en ambachtslieden? Preken was je 'gaven' laten horen.¹⁸¹ De preek moest getuigen van studiezijn, want 'tot stuytinge van het Pausdom sullen alle Predicanten haer werck maecke'.¹⁸² De Bossche predikanten rustten hun gemeenteleden toe in de dagelijkse confrontatie met een grote meerderheid Bosschenaren die katholiek was. De kerkenraad keek uit naar predikanten die 'in controversys wel geoëffent is om de bysondere gelegentheijt deser kercke'.¹⁸³ De Assendelftse predikant Junius gaf 'seer treffelijcke getuygenissen van zijn Godtsaliche geleerdheijt, goet in het disputeren ende vreedtsaemheijt'.¹⁸⁴ Hij werd in september 1630, 'tot contentement van de eerwaarde kerckeraad ende ghemeente' predikant van Den Bosch.¹⁸⁵

174 AHG I, 11 mei 1630.

175 Vgl. Schilling, *Civic Calvinism*, 1991, pp. 112-113. Schilling acht deze structuur, die in Groningen vrijwel identiek was, een bewijs van het calvinistische principe: één kerkelijke gemeente naast één burgerlijke gemeente.

176 AHG I, 29 mei 1630 en Meindersma, *De gereformeerde gemeente*, 1909, pp. 24 en 152 en Duker, *Voetius* I, 1897, p. 150, n. 4.

177 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1991, p. 46.

178 Duker, *Voetius* I, 1897, p. 319.

179 Van Deursen, 'De Dominee', 1995, p. 143.

180 Udemans prediking stond midden in zijn tijd, waardoor zijn prediking niet een 'tijdloze', maar een zeer sterk 'tijdgebonden' prediking was. Zie: Vergunst, 'Godefridus Cornelisz. Udemans', 1976, pp. 123-141.

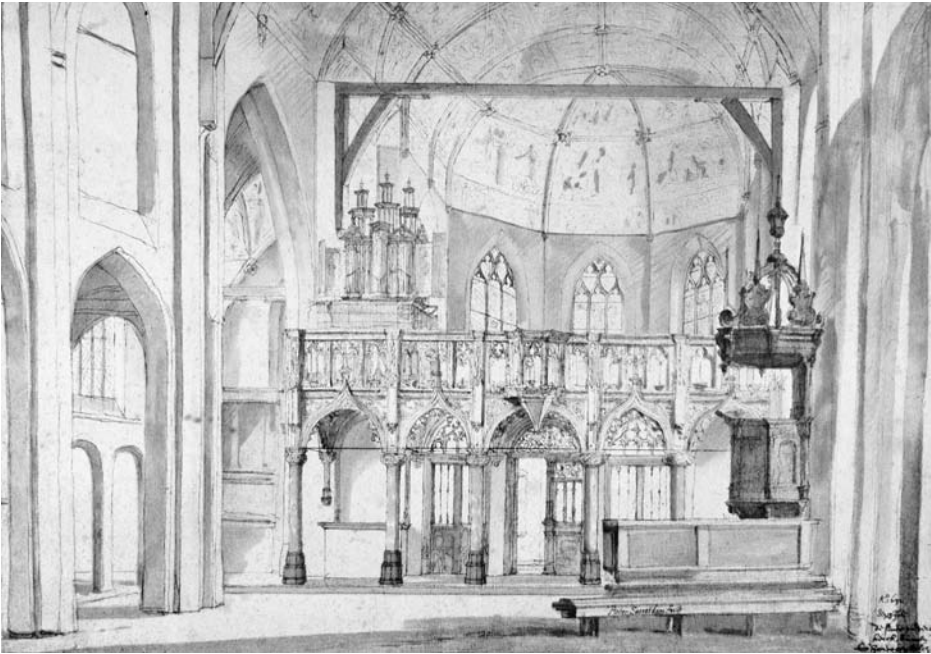
181 Van Deursen, 'De Dominee', 1995, p. 143.

182 Smetius, *Synodale ordonnantiën*, 1699, Cap. VII, art. VI.

183 AHG I, 14 augustus 1630.

184 AHG I, 4 oktober 1630.

185 AHG I, 13 september 1630.

De Petrus en Pauluskerk werd begin jaren dertig van de zeventiende eeuw bestemd voor gereformeerde godsdienstoefeningen van bewoners rond het Ortheneynde en Orthen. De kerk, met het prachtige doksaal, werd in 1646 gesloopt om schootsveld te creëren voor het nieuwe fort Willem Maria, bijgenaamd de Papenbril. Gelukkig kon Pieter Saenredam in 1632 het interieur op papier vastleggen (Rijksprentenkabinet Amsterdam).

Toen in Purmerend de Bossche afgevaardigden met de magistraat en de kerkenraad aldaar over het beroep op ds. Conradi spraken, zorgde dit voor grote opschudding onder de Purmerendse gemeente. Een 'grote menichte' trok op naar de kerkenraad en drong erop aan Conradi niet te laten gaan. De predikant was 'ten hoogsten gelieft ende bemint'.¹⁸⁶

De Leidse hoogleraar Polyander, die de Bossche kerk adviseerde, zei dat door de preek 'de gantsche menichte des volcx soetgens ghekoestert ende bewaert wordt in den ghemeijnen bant der heijlighe Religie, ende inde onderlinge liefde der waerheijt ende des vredes'.¹⁸⁷ De preek verbond mensen met elkaar. De leerrede die ds. De Witt in 1741 hield over Psalm 88:8 ter gelegenheid van het eeuwfeest van de Classis 's-Hertogenbosch,¹⁸⁸ zal de toehoorders misschien vooral vanwege de lengte zijn bijgebleven. Bladzijde na bladzijde, onderverdeeld in paragrafen, sub- en sub-subparagrafen ontleedde de geleerde De Witt met verwijzingen naar vele teksten in zowel het Oude als het Nieuwe Testament, Psalm 88. Vanaf pagina 48 paste de predikant de Psalm toe op de situ-

¹⁸⁶ OSA H/P 272, 4 maart 1637.

¹⁸⁷ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1991, p. 56. Voorts over de preek in de zeventiende eeuw: pp. 44-68 en Van Deursen, 'De Dominee', 1995, p. 143.

¹⁸⁸ De Witt, *De volle uit-reddinge*, 1741.

atie in de Nederlanden sinds de eerste reformatische geluiden in de jaren twintig van de zestiende eeuw. De Witt nam de toehoorder bij de hand langs de Bossche kerkgeschiedenis. Het 'bijgelovige en blinde Pausdom' stelde De Witt omstandig aan de orde. Hij richtte zich in zijn leerrede tot de hoogmoedige 'Roomsgesinden', die reden hadden in hun handen te wrijven. Immers de calvinisering was niet naar wens verlopen. Maar zei De Witt, 'wij verlaten ons op God' en niet op 'Sancten en Sanctinnen': 'de Heere zal het voor mij voleijnden'.

In 1759 klonk de klacht in de kerkenraadsvergadering dat er zo weinig mensen naar de kerk gingen. Ds. Mobachius constateerde dat er lidmaten waren die zich maar een of twee maal per jaar onder het gehoor begaven. Mobachius had vele gemeenteleden aangespoord en vermaand, maar deze kwamen al te vaak met 'ijdele verschoningen'.¹⁸⁹ Kennelijk boeiden de preken niet meer. Hoe anders was de situatie honderdvijfentwintig jaar eerder. 'Het gehoor wast zeer aan', merkten de kerkenraadsleden toen op. In de Grote Kerk moesten vele kerkgangers 'achteraf staen' en hoorden zo de preek niet eens.¹⁹⁰

Bij de catechisatie beperkte de activiteit van het gemeentelid zich niet tot 'alleen maar' luisteren. De onderwijzing vond plaats in de vorm van vraag en antwoord.¹⁹¹ Eind achttiende eeuw pleitte de Bossche predikant Haack Forsbergh, nadat er in de kerkenraad kritiek was geleverd op het weinige werk dat de predikanten verrichtten, voor catechiseren. Kennelijk stond dat niet meer op het programma. 'De onkunde' was zo groot, volgens Forsbergh, dat de kerkgangers de predikant niet meer konden volgen. De preken gaan 'als een stroom voorbij zonder dat zij enig nut' hebben. Er kwamen steeds minder mensen in de kerk, maar meer preken had geen zin, meende de predikant. Hij wees op het belang van catechese, daarin werden de 'eerste gronden gelegd tot alles wat godsdienstige kennis of christelijke deugd mag gemeend werden'. Het godsdienstig onderwijs was het 'allergeschikste middel tot verligting en verbetering van 't volk in 't gemeen'.¹⁹² De kerk groeide in de achttiende eeuw uit tot een kweekschool van betere mensen en de theologie trad in dienst van de moraal.¹⁹³ 'De Godsdienst is ons aller waard. Hij geeft ons zoete rust op aard'.¹⁹⁴

De heilige doop

In tegenstelling tot de katholieke kerk onderscheiden de gereformeerde kerken twee sacramenten die het geloof versterken en waaruit duidelijk moet worden dat God door

189 AHG 7, 13 april 1759.

190 AHG 1, 8 juni 1634.

191 Vos, *Stadhuis en kerk*, 1989, p. 39. De achttiende-eeuwse predikant Johannes D'Outrein meende dat deze wijze van verkondiging de ijver van de predikant stimuleerde en de aanwezigen er vrijmoedigheid in het spreken door kregen (Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam IV*, 1974, pp. 95-96).

192 AHG 10, 6 juni 1797.

193 Vgl. Van Rooden, *Religieuze regimes*, 1996, p. 92, Van der Laarse, *Bevoogding en bevinding*, 1989, p. 87 en Klock en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 2001, pp. 187-211.

194 Boekzaal, 1797 dl.1, p. 32.

In de zomer van 1632 verbleef Pieter Saenredam enige tijd in 's-Hertogenbosch bij een naaste verwant, dominee Johannes Junius, die kort daarvoor van Assendelft beroepen was. Ds. Junius overleed in 1635, waarschijnlijk aan de pest die in dat jaar in Den Bosch woedde en vele levens opeiste (tekening: Pieter Saenredam; Dresden, Kupferstich-Kabinett; foto: Noordbrabants Museum).

de dood van Christus de zonden vergeeft en uit genade het eeuwige leven schenkt. Het sacrament naast het avondmaal is de doop. De doop wordt beschouwd als teken en belofte van de 'afwassing der zonden'.¹⁹⁵ Immers, de kerk belijdt dat de mens door Adam in zonde is vervallen. Door de doop wordt de dopeling – de gereformeerde kerken legden de nadruk op de kinderdoop¹⁹⁶ – ingelijfd in het verbond dat God met zijn gemeente heeft gesloten. Met de doop wordt het kind opgenomen in de christelijke ge-

¹⁹⁵ Catechismus of onderwijzing, (zd.) vraag en antwoord 69 tot en met 74.

¹⁹⁶ De volwassendoop kwam in de gereformeerde kerken niet voor, althans niet uit principiële overwegingen. In de doopboeken staan wel dopen van volwassenen aangetekend. Zij werden gedoopt nadat zij onderwezen waren in de christelijke leer en belijdenis van hun geloof hadden afgelegd (Rodenburg, *Onder censuur*, 1990, p. 86). Meestal ging het dan om 'heijdenen', d.w.z. afkomstig uit gebieden overzee. Bijvoorbeeld Titus Christianus van Cormandel, knecht van Johan Adriaan Ruysch, die op 21 juli 1696 gedoopt werd (DTB 72). Isaac Christiaan van Bengale 'uyt het heijdendom overgekomen' (DTB 70, 11 oktober 1709) legde eerst belijdenis van zijn geloof af en werd daarna door het 'H. Sacrament des Doops de Christelijke Gemeijnte ingelijft'. Ds. Clemens doopte op 5 januari 1742 Christiaan Steinholt, een 'Swarte uit Angolen' (DTB 70). Als peter trad zijn werkgever op: de lutheraan gouverneur Antonis Guenther, Prins van Holstein. Filippina Hendrietta Christina Fortuijn werd op 5 augustus 1783 gedoopt. Zij kwam uit Suriname, haar ouders 'zijnde beijde heijdens' (DTB 74). Misschien dat Geertrui Ruiers, 'een sadelmakers frouwe', in onzekerheid verkeerde of zij als kind gedoopt was en daarvan geen bewijs kon vinden. Op volwassen leeftijd gekomen liet zij zich dopen en verkreeg daarmee ook toegang tot het Heilig Avondmaal (DTB 69, 18 januari 1636). Over de doop van 'bejaarden': Olthuis, *De doopspraktijk*, 1908, pp. 103–111.

meenschap.¹⁹⁷ Omdat elke ambtshandeling bij de calvinisten zich op de gemeente richt,¹⁹⁸ was uitdrukkelijk bepaald dat het dopen van kinderen plaats moest vinden 'in een openbaere versameling door den Kercken Dienaer, ende sulcx, wanneer Godts Woort gepredickt wert'.¹⁹⁹ Het sacrament herinnerde de gemeente aan haar eigen doop en rond de bediening van de doop onderwees de predikant de gemeente over de betekenis van het sacrament.²⁰⁰ De dienst van het Woord stond in de gereformeerde kerk in de Verenigde Provinciën, in navolging van Calvin, centraal, ook als er gedoopt werd.²⁰¹ Uit de doopboeken blijkt dat de predikant ook op doordeweekse dagen, wanneer er eveneens 'preekdiensten' waren, kinderen doopte.²⁰² Zo betrof de kerk de gemeente bij het heil en speelde de doop zich niet af binnen de intimiteit van bedienaar en naaste familie.

Toch gaf de kerkenraad wel eens gehoor aan de vraag van ouders om de predikant het kind thuis te dopen. Zo doopte ds. Junius in het bijzijn van ds. Schulius de ernstig zieke Cornelis, zoon van schepen Johan Gans en zijn echtgenote Catharina van der Wulff in het woonhuis van de ouders.²⁰³ In februari 1634 benadrukte de kerkenraad dat alleen bij 'extreme noot' in particuliere huizen door de predikant de doop aan huis kon worden bediend, in aanwezigheid van minstens een ouderling.²⁰⁴

Het bestaande magische geloof aan het 'verloren gaan' van ongedoopte kinderen deed de gereformeerde leer radicaal af als bijgeloof. De kerk wees op de genade van God. Daarom mochten zieke kinderen – 'om superstitie te vermyden' – ook niet thuis worden gedoopt.²⁰⁵ De strikte handhaving bracht ouders waarschijnlijk tot wanhoop. Om hun zieke of hun nog ongeborn kind niet, zoals zij meenden en wellicht geleerd hadden, naar de hel te laten gaan, wendden zij zich ook wel tot 'nooddopers', veelal vroedvrouwen. Een risico voor de gereformeerde kerk was natuurlijk dat de ouders, als er een priester in de buurt was, deze zouden inschakelen. Het besluit van 3 januari 1635 lijkt ingegeven door deze gang naar een priester. 'Om de swackheijt van de Bossenaers te gemoet te comen' – de kerkenraad had in het bijzonder oog voor echtelieden van wie 'd'een paeps en d'ander van de religie is' – stond de kerkenraad toe dat buiten de erediensten gedoopt kon worden, maar wel in de kerk 'voor den predickstoel' en in het bijzijn van zo veel mogelijk leden van de kerkenraad 'en vrienden als men na gelegent-

197 Berkhof, *Christelijk geloof*, 1984, p. 346. De jonggeborene diende volgens de gereformeerde kerkleer zo spoedig mogelijk in de kerk te worden gebracht om de doop te ondergaan, maar uitdrukkelijk niet uit vrees dat God de ongedoopte boreling, mocht het overlijden – de kans was zeer reëel in een tijdvak van grote kindersterfte – niet opnam in Zijn hemelse Koninkrijk. Kinderen behoorden volgens het gereformeerde doopformulier gedoopt te wezen (p. 350).

198 Van Deursen *Kopergeld IV*, 1980, pp. 91–92.

199 Smetius, *Synodale ordonnantiën*, 1699, Cap. VI, art. 1.

200 Zie bv. Wouters en Abels, *Nieuw en ongezien dl. I*, pp. 198–199 en Olthuis, *De doopspraktijk*, 1908, p. 136.

201 Polman, *Onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis dl. III*, zj., p. 184 en Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1991, pp. 140–141.

202 Bijv. DTB 69: 24 mei 1634: 2 kinderen; 28 mei 1634: 4 kinderen. DTB 70: 16 januari 1707: 1 kind; 19 januari 1707: 2 kinderen; 21 januari 1707: 1 kind; 23 januari 1707: 4 kinderen.

203 DTB 69, 26 april 1633.

204 AHG 1, 22 februari 1634. Op 3 januari 1635 onderstreepte de kerkenraad nogmaals zijn standpunt. Vgl. De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 1998, p. 311.

205 Smetius, *Synodale ordonnantiën*, 1699, Cap. VI, art. VIII. Zie ook: Olthuis, *De doopspraktijk*, 1908, pp. 62–63 en 123–124 en Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam II*, 1967, pp. 50–51.

heijt des tijts sal connen bij den anderen krijgen'.²⁰⁶ De onderwijzing van de gemeente door de prediking mocht zo in uiterste gevallen achterwege blijven. Door zo veel mogelijk mensen bij de doopsbediening te betrekken werd er echter naar gestreefd de gemeente goed vertegenwoordigd te laten zijn. De synode van Dordt wees al in 1619 deze uitweg. Van harte ging dit niet, zoals Van Deursen opmerkt.²⁰⁷ De synodeleden bepaalden dat dit besluit niet in de gedrukte acta zou worden opgenomen. Zo bleven de meeste gemeenten daarvan onkundig.²⁰⁸ Wellicht dat ds. Udemans, die in Dordrecht aanwezig was als assessor,²⁰⁹ over dit besluit zijn collega's in Den Bosch op de hoogte heeft gesteld.

In 1672 stond het dopen van kinderen 'buyten den gewoonlijcken tijt der predicatie' opnieuw op de agenda van de kerkenraad. Ook nu ging het om de doop van een kind van wie een der ouders katholiek was. Bij een dergelijke aanvraag beslisten de preses, de scribe en de dienstdoende ouderling, maar 'met alle omsichticheijt'.²¹⁰ Het eigenmachtige optreden van vroedvrouw Josyna van den Berg was de kerkenraad een gruwel. Zij had in oktober 1688 een kraamvrouw bijgestaan in haar nood. Dat was ook haar taak. De vrouw overleed echter en toen had de vroedvrouw 'op haer eijgen autoriteijt het doode lichaem geopent ende het ongebooren kindt uyt gehaelt hebbende, door een Paap laeten doopen'.²¹¹ De angst dat een ongedoopt kind niet naar de hemel ging bleef levend. In 1708 bezocht ds. Leijendekker een kraamvrouw in de Nieuwstraat. Hij legde de moeder uit dat een snelle doop aan huis niet nodig was, ze moest 'gerust' zijn. Met andere woorden wanneer het kind vóór de doop 'in 'topenbaar', zou overlijden ging het kind niet naar de hel. Er waren echter 'twee paapsche wijven' die het kind snel doopten. De kerkenraad beschouwde dit als ontheiliging van het 'H. Bondzegel' en 'prostitutie' van de kerk. 'Een klaar staal van de extravagante stoutigheden der Papisten'.²¹²

Elk kind dat uit christelijke ouders was geboren, mocht gedoopt worden.²¹³ De genade van God breidde zich over iedereen uit.²¹⁴ Het dopen van vondelingen gaf proble-

206 AHG 1, 3 januari 1635.

207 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1991, pp. 140-141.

208 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1991, pp. 140-141.

209 Vergunst, 'Udemans en zijn Coop-Mans-Jacht', 1976, pp. 123-141.

210 AHG 3, 26 oktober 1672.

211 OSA H/P 418, 12 oktober 1688.

212 AHG 3, 14 februari 1702. Paus Benedictus XVI heeft op 21 april 2007 het voorgeborchte voor ongedoopte kinderen als achterhaald verklaard.

213 Van Deursen, *Kopergeld IV*, 1980, p. 43.

214 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1991, pp. 136-137. Kinderen van 'heijdenen', zoals zigeuners werden aangeduid, werd de doop niet onthouden. Uit de doopboeken van gereformeerd 's-Hertogenbosch blijkt echter niet dat zij hun kinderen als dopelingen aanmeldde. In het nabijgelegen Engelen gebeurde dat wel (DTB Gereformeerde Kerk Engelen, 8 augustus 1687), geheel volgens het in 1612 aangenomen artikel waarin staat dat men aan 'heydenen (...) die haere kinderen ten Doop presenteren (...) den selven niet (sal) weygeren.' De getuigen dienden echter wel christenen te zijn (smetius, *Synodale ordonnantien*, 1699, Cap. VI, art VI). Een jaar daarvoor, op 19 oktober 1686, bevestigde de predikant van Engelen een huwelijk. In de akte werd aangetekend: 'dit waren lantlopers alias Heijdenen'. Beiden waren overigens niet de ouders van het gedoopte kind. Opmerkelijk is dat Wouters en Abels (*Nieuw en ongezien* 1, 1994, p. 201) er op wijzen dat de Zuid-Hollandse Synode, waar Engelen onder 'viel', het dopen van zigeunkinderen, resoluut van de hand wees. Deze 'heijdenen' hadden namelijk niet de intentie hun kinderen christelijk op te voeden.

men, aangezien niet bekend was of de vader en moeder christenen waren. Op 14 oktober 1711 werd 'Vondelina' gedoopt, 'door ordre van de Heeren scepenen'.²¹⁵ Van overdoopen wilde de gereformeerde kerk niet weten. Wanneer het kind eenmaal gedoopt was in de naam van de heilige drievuldigheid werd de door een priester toegediende doop ook erkend.²¹⁶ Andersom was dat niet het geval. In de katholieke kerk werden gereformeerden opnieuw gedoopt, omdat zij, zoals in de doopakten vermeld werd, 'keters' waren.²¹⁷

Om de doopvragen te ontlopen bleven katholieke vaders weg.²¹⁸ Daarnaast werden er kinderen in de kerk gebracht waarbij de moeder niet alleen afwezig, maar waarvan de vader ook niet bekend was.²¹⁹ De doop van Leendert op 24 mei 1634 veroorzaakte problemen. Het jongetje werd in de kerk gedragen, maar vader en moeder waren niet alleen afwezig, ook hun namen waren niet bekend.²²⁰ De kerk mocht de doop niet weigeren, maar dan dienden er in plaats van ouders wel 'getuigen' te zijn die de doopvragen beantwoordden.²²¹ Hen werd gevraagd het kind 'in de gereformeerde leer' op te voeden. Bij afwezigheid van ouders en volwassen getuigen namen vroedvrouwen vaak zeer jonge doopgetuigen mee.²²² In 1712 nodigde de kerkenraad alle gereformeerde vroedvrouwen uit om in de kerkenraadkamer bijeen te komen voor uitleg over de betekenis van doop.²²³ In 1753 liet de kerkenraad van de kansel aflezen dat de 'wanordre aanstotelijck was'. Er waren kinderen ten doop gehouden zonder dat bekend was wie de ouders waren en of de getuigen gereformeerd of tenminste 'de religie waren toegedaen'. De belofte om het te dopen kind in de gereformeerde leer op te voeden kon niet worden afgelegd. 'Ontheyliging van het hoogwaardige sakrament des doops' stond de kerkenraad niet toe.²²⁴

Verbondenheid van de ouders met de plaatselijke gemeente werd als een noodzakelijkheid beschouwd. Dat ouders hun kinderen in een kerkelijke 'buur'gemeente lieten dopen werd afgekeurd. De invloedrijke predikant van fort Crevecoeur, Cornelis van Pouderoyen,²²⁵ schreef in 1646 een vermanende brief aan de Bossche kerkenraad omdat ouders hun kind niet door Van Pouderoyen wilden laten dopen en daarom de doop in 's-Hertogenbosch hadden aangevraagd. De predikant legde nog eens uit dat de doop los

215 DTB 70, 14 oktober 1711.

216 Van Deursen, *Kopergeld IV*, 1980, pp. 43-44.

217 Bijvoorbeeld de doop van Wilhelmus. De dopeling was 8 jaar. Zijn vader was 'hereticus' en had zijn zoontje in de gereformeerde gemeente van Den Briel laten dopen. Op 5 augustus 1630 werd hij 'overgedoopt' (DTB 1). In de katholieke doopboeken zijn vele vermeldingen te vinden: Leonardus op 12 maart 1632 (Sint Jan, DTB 1) en Joannes van der Hagen op 8 oktober 1657 (Sint Jan, DTB 11). De informatie van Van Eijnatten en Van Lieburg (*Nederlandse Religiegeschiedenis*, 2005, p. 196) is niet juist. Gereformeerden erkennen de 'katholieke doop'. Bossche pastoors doopten 'gereformeerd' gedoopte kinderen en volwassenen over.

218 Vgl. De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 1998, pp. 315-316. De moeder was veelal nog niet in staat aanwezig te zijn.

219 Zoals de vader van Catelij. Hij was zoals het doopboek aangeeft 'vertrocken' en de moeder - Anna - was een 'stomme vrouw' (DTB 69, 28 mei 1634).

220 DTB 69.

221 Smetius, *Synodale ordonnantien*, 1699, Cap. VI, art v.

222 Bijv. AHG 3, 18 december 1684; AHG 4, 13 februari 1685.

223 AHG 4, 2 februari 1712.

224 AHG 7, 7 mei 1753.

225 Er is niet veel bekend van Van Pouderoyen. Over diens catechismusboek: Van Deursen, *Rust niet*, 2004.

stond van de persoon, dat de doopouders – ‘kittelachtige mensen’ – hun ‘gemeijnde’ en de godsdienstoefeningen die daar werden gehouden ‘verachtten’ en de predikant zo beschuldigden van ‘valsche leere’. Daarnaast maakten zij zich volgens Van Pouderoyen schuldig aan ‘scheurmakinge’.²²⁶ Voor deze predikant woog de aanwezigheid in de gemeente zwaar.

Vrijwel iedereen wilde zijn kind laten dopen. De mysteries rond het wonder van de geboorte van nieuw leven en de gevaren waaraan kind en moeder bij de bevalling bloot stonden vroegen als het ware om een ritueel. De doop kan als het archetype van de christelijke rite de *passage* worden beschouwd.²²⁷ Augustijn en Honnée benadrukken dat gezien de verwevenheid van kerk en maatschappij in de vroegmoderne tijd, de doop ook beschouwd moet worden als een toelating tot de maatschappelijke orde.²²⁸ De gereformeerde predikanten in Den Bosch schonken, voor zover bekend, aan dat aspect geen aandacht. Zij trachtten slechts door onderwijzing te benadrukken dat de doop geen paspoort tot de hemel was. In 1798 speelde de onderwijzing een rol toen ds. De Frémery, die zich vaker inzette voor hervorming van de kerk, voorstelde kinderen op enkele zondagen per jaar te laten dopen. De kerkdienst kon dan in zijn geheel gewijd worden aan het sacrament van de doop om zo allen die in de kerk verzameld waren de gelegenheid ‘te toonen hoe nuttig de doop voor kinderen en ouders is, de daaruit vloeiende verplichtingen in het licht te stellen en alle Christenen hunnen roeping, hunne voorregten en verwachting diep in de geest te drukken’.²²⁹ De ‘snelle’ doop bande de gereformeerde kerk daarmee uit. De doop stond voor de inlijving in het verbond dat God met Zijn volk, de gemeente, had gesloten.²³⁰ Daarmee waren gedoopten echter nog geen lidmaat en mochten derhalve niet deelnemen aan de Maaltijd des Heren, het heilig avondmaal.

Het heilig avondmaal

Het – volgens de gereformeerde leer – tweede en tevens laatste door Christus ingestelde sacrament, is het avondmaal waar de lidmaten van de kerk zich bij het eten van het brood en het drinken van de wijn ‘verenigen met Christus en met elkaar tot één lichaam’.²³¹ De gereformeerde kerken belijden dat Christus niet zelf aanwezig is in brood en wijn en keren zich daarmee tegen de katholieke transsubstantiatieleer. Brood en wijn zijn tekenen en als zodanig is Christus geestelijk tegenwoordig in het avondmaal.²³² Broeders en zusters eten van één brood en drinken uit één beker. De gemeenteleden horen bij elkaar, moeten elkaar vasthouden en vormen zo een *communio*.²³³ Vandaar ook de

226 AHG 27, 22 februari 1646.

227 Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, 1997, pp. 26–27.

228 Augustijn en Honnée (red.), *Vervreemding en verzoening*, 1998, p. 19. Vgl. Brambilla, ‘The Definitions of Citizenship’, 2003, p. 77.

229 AHG 10, mei 1798.

230 Roodenburg, *Onder censuur*, 1990, p. 86.

231 Wouters en Abels, *Nieuw en ongezien* 1, 1994, p. 203.

232 Polman, *Onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis* IV, zj., pp. 234–242; McGrath, *Johannes Calvijn*, 1994, pp. 207–209.

233 Polman, *Onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis* IV, zj., p. 248; Van Deursen, *Kopergeld* IV, 1980, pp. 47–48; van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1991, p. 200.

veelvoudig gemaakte vergelijking van de vele graankorrels die tot één brood worden.²³⁴ Als 'kristelijk verzoen of vrede-maal'²³⁵ vertoonde het avondmaal – en natuurlijk ook de Eucharistie in de katholieke kerk – overeenkomsten met de rituele maaltijden van de ambachtsgilden en schutterijen, waar ook de gemeenschap werd gevierd.²³⁶ In de viering van de eenheid en verzoening kreeg het lichaam van Christus gestalte.

Omdat voor gereformeerden het avondmaal ook de betekenis heeft van gedachtenis en ontmoeting,²³⁷ behoorde de wijze waarop de maaltijd die Christus hield met zijn discipelen, waarbij het avondmaal werd ingesteld, nagevolgd te worden. De viering van het avondmaal stond evenals de bediening van de doop niet los van de Woorddienst, ja was zelf ook verkondiging. Het avondmaal werd in de gereformeerde kerk van 's-Hertogenbosch, evenals op veel andere plaatsen in de Republiek,²³⁸ vier maal per jaar gehouden.²³⁹ In de Grote Kerk werd het sacrament aan lange tafels voor de preekstoel, voor het doksaal of in het koor gebruikt.²⁴⁰ In 1673 sprak de kerkenraad over bediening van het avondmaal 'op het choor' en over een bediening 'met een afscheijding' in de 'Kleijne Kerk' (de Havenkerk). Bij de viering met 'een afscheiding' moet vermoedelijk gedacht worden aan de bediening van het avondmaal achter een gordijn. Zowel in de Grote als in de Kleine Kerk vond de plechtigheid blijkbaar afgezonderd van de in het schip verzamelde gemeente plaats.²⁴¹ De gelovigen die gerechtigd waren om aan het avondmaal te gaan, onderscheidden zich zo van hen die (nog) niet deelnamen aan het avondmaal.²⁴²

De behoefte bij de gemeenteleden om aan het avondmaal deel te nemen is niet eenvoudig te peilen. Naar de kerkorde van 1619 waren lidmaten 'schuldigh het Avontmael des Heeren (...) te gebruycken', maar hen die het ontbrak aan een 'vroomen Wandel' dienden zich te onthouden.²⁴³ Diaken Louwerens hield zijn herberg op zondag open en ondanks vermaningen volhardde hij in deze zonde, waarop hij niet meer aan het avondmaal mocht deelnemen.²⁴⁴ Met de zaken ging het ook niet goed, want Louwerens vertrok om zijn schuldeisers te ontlopen. In 1640 schreef hij vanuit Rotterdam een brief naar de kerkenraad en smeekte om vergeving omdat hij, hoewel hij weer aan het avondmaal mocht,²⁴⁵ zo weinig had deelgenomen.²⁴⁶ Als reden gaf hij 'de bekommer-

234 Zie het Formulier om het Heilig Avondmaal te houden.

235 Roodenburg, *Onder censuur*, 1990, pp. 99 en 103.

236 Streng, *Stemme in staat*, 1997, p. 287.

237 Berkhof, *Christelijk geloof*, 1984, p. 362.

238 Bergen op Zoom (De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 1998, p. 248), Zwolle (Streng, *Stemme in staat*, 1997, p. 300), Middelburg (Kluiver, *Desouvereine en independente Staat Zeeland*, 1998, p. 35), Utrecht (Pollmann, *Een andere weg*, 2000, p. 167). In Amsterdam evenals te Delft, zes maal (resp. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam II*, 1967, p. 57 en Wouters en Abels, *Nieuw en ongezien I*, 1994, p. 209).

239 AHG 1, 'Kerckelijke en confessionele wetten' ca. 1633. Calvijn was voorstander van een wekelijkse viering (Reeling Brouwer, *Handzame Calvijn*, 2004, pp. 56-57).

240 Het handschrift Van Heurn vermeldt de ruimte voor het doksaal als plaats van viering. Het renaissance doksaal werd in de negentiende eeuw verkocht en bevindt zich thans in het British Museum te Londen.

241 AHG 3, 17 oktober 1673.

242 Vgl. Streng, *Stemme in staat*, 1997, p. 300.

243 Smetius, *Synodale ordonnantien*, 1699, Cap. VI, art. XXIII.

244 AHG 1, 13 juni en 11 juli 1635.

245 AHG 1, 19 maart 1636.

246 AHG 27, nr. 142.

nisse van minen ellendige staet' op. Louwerens kende de Bijbel. In zijn brief citeerde hij de apostel Jacobus: 'Naket tot God, Hij sal tot u naken'.²⁴⁷ Het was een zonde dat hij de raad van de apostel – tot God te naderen door aan het avondmaal deel te nemen – niet had opgevolgd.

Leden die de kerkenraad vanwege een misstap of erger van de Tafel afhield, verscheenen niet zelden in de kerkenraadkamer en verzochten berouwvol weer te worden toegelaten. Anderen werden juist gemaand om deel te nemen. Het avondmaal als gemeenschapsvormend ritueel bleek zelfs voor Hubert de Clein,²⁴⁸ een man die met zijn denkbeelden en boekjes de gereformeerde kerk zwaar bekritiseerde en vanwege zijn verstokte handelwijze door de kerkenraad van het avondmaal was afgehouden, van uitzonderlijk belang. De mandenmaker-profeet toonde zich ruim een decennium nadat de Tafel voor hem gesloten was geweest, zeer opgelucht toen hij weer mocht gaan.²⁴⁹ Dat het avondmaal van grote betekenis was blijkt ook uit het verhaal van een vrouw die gedurende haar huwelijk zeer slecht door haar man was behandeld. Hij had haar en zijn gezin in de steek gelaten. De vrouw, die met haar kinderen in armoedige omstandigheden leefde, trof 't ongeluck ... van tot de zonde van overspell te vervallen'. Na een jaar of zeven kwam haar echtgenoot weer opdagen, kort daarna echter werd hij in een soldatengevecht gedood. De vrouw 'deed dese confessie uit eijgen beweging met veel beschaamtheid, traanen en teekenen van hertelijk en oprecht berouw'. Sedert haar 'vall', circa acht jaar daarvoor, oordeelde zij zich onwaardig om aan het avondmaal te gaan. De kerkenraad keurde haar gedrag af, maar wanneer zij tekenen van berouw bleef tonen, dan mocht zij na enkele maanden weer aan het avondmaal deelnemen.²⁵⁰

Dat de behoefte om het avondmaal te vieren groot was, blijkt ook uit een gebeurtenis van voor 1629. Het Twaalfjarig Bestand was enkele maanden oud toen het aartsherzogelijk hof in Brussel werd opgeschrikt door berichten uit 's-Hertogenbosch: 'Van datter wel viiic borgers in Hollant (enkele kilometers ten westen van de stad lagen de Hollandse dorpen Engelen en Vlijmen -av) ten Nachtmale soude zijn geweest', terwijl Den Bosch in 'geheel Europa (...) bekend ende gereputeert' was als een katholieke stad.²⁵¹

Volgens Van Deursen hebben de gemeenteleden het avondmaal in het algemeen 'als begeerlijk en noodzakelijk beschouwd'.²⁵² Ze wilden toegang hebben tot de gemeenschap 'zonder vlek of rimpel' en zoals Calvijn dat uitdrukte, een 'zichtbaar woord' (brood en wijn) van vergeving van zonden ontvangen.²⁵³ In de notulen van de kerkenraad wordt over avondmaalsmijding niet gerept. De lidmaten wilden tot de gemeenschap gerekend worden. De psychologische en ook de sociale betekenis van het verbod

247 Jacobus 4:8 'Nader tot God, dan zal hij tot u naderen' (nieuwe Bijbelvertaling – NBV – 2004).

248 Over hem in de volgende paragraaf.

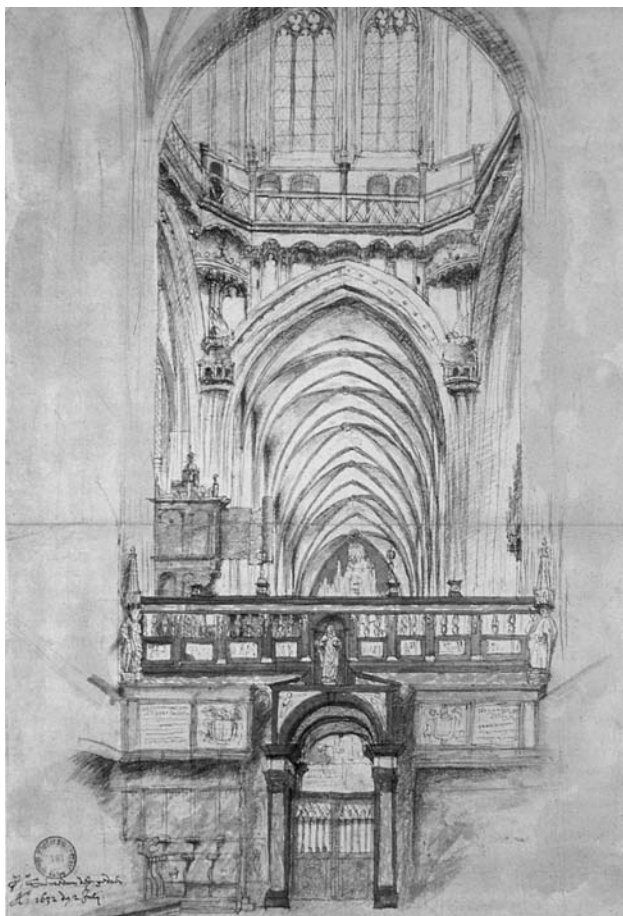
249 AHG 4, 7 juli 1722. 'Het is mij seer smertelijk gevallen mij soo langen tijd dan te hebben moeten onthouden. Het doet mij aan mijne siele leed dat ik met woord of penne de gemeente bedroeft en ergernis gegeven hebbe'. Na de belofte nooit meer de 'majesteijts Godts, de waarheit en deftigheit der H.Schrifture' aan te tasten, werd De Clein weer opgenomen in de gereformeerde gemeenschap.

250 AHG 3, 11 oktober 1707.

251 OSA H/P 175, 15 oktober 1609.

252 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1991, p. 200.

253 Reeling Brouwer, *Handzame Calvijn*, 2004, p. 50.

Het avondmaal werd in de Grote of Sint Janskerk op het koor achter het doksaal gevierd. Eind negentiende eeuw, toen de kerk weer in katholieke handen was, werd het doksaal uit esthetische overwegingen verkocht. Het bevindt zich thans in het British Museum in Londen (tekening Pieter Saenredam, 1632; Lyon, Musée de Arts Décoratifs).

om deel te nemen mag niet worden onderschat. Het lidmaat dat niet aan Tafel mocht, voelde zich gebrandmerkt.²⁵⁴ We kunnen ons dus afvragen of deelname aan het heilig avondmaal ook niet fungeerde als bewijs van een eerlijke handel en wandel die voor iemands reputatie van groot belang waren. In ieder geval getuigde een wegblijven of verbod om deel te nemen ervan dat er 'iets' aan de hand was.

In 1800 zag ouderling Van Breugel in de viering in het koor de 'voornaamste reden' van het teruglopende aantal kerkgangers. Slechts zij die aan de tafel plaatsnamen, verborgen achter het doksaal, konden aan de liturgie deelnemen. De overige kerkgangers zagen niets en verstonden geen woord, 'hoe stigtelijk en zielroerend' dit ook mocht zijn'.²⁵⁵ Volgens Van Breugel kwam dat ook omdat de voorlezer tijdens de bediening van het avondmaal in het schip van de kerk achter zijn eigen lessenaar voor de preekstoel, 'een stuk van een kapittel uit den Bijbel' voorlas, terwijl op hetzelfde moment de predikant aan de tafel stichtelijke woorden sprak. De ouderling concludeerde dat het

254 Vgl. Van Lieburg, *De Nadere Reformatie*, 1989, p.75.

avondmaal zoals dat aan het einde van achttiende eeuw in de Grote Kerk gevierd werd, 'afweek van het voorbeeld dat onzen gezegenden Heiland ons dien-aangaande nagelaten heeft'. Hij pleitte er voor om het avondmaal te laten bedienen aan een tafel die voor de lezeraar van de voorlezer was geplaatst, 'gelijk als in de meeste Hollandsche plaatsen'. De afbeeldingen van een avondmaalsviering bij gereformeerden laten inderdaad grote tafels zien die voor de preekstoel staan opgesteld.²⁵⁶

Het avondmaal was er niet alleen voor de lidmaten die aan de avondsmaalstafel zaten, maar evenzeer tot 'stichting' voor hen die niet aangingen.²⁵⁷

Op de avondmaalszondag werd vanzelfsprekend eerst gepreekt. De predikant las na het daaropvolgende gebed het formulier van het avondmaal, waarna de gemeente een psalm zong. Na het zingen daalde de predikant van de preekstoel af, om 'alles tot de heilige actie te bereiden en de gemeijnte tot aendacht, ordre en zedicheijt te vermanen'.²⁵⁸ Niet iedereen kon op hetzelfde moment aan tafel gaan, zodat de belijdende leden om beurten plaats dienden te nemen.²⁵⁹ Nadat alle mannelijk leden waren aangegaan, mochten de vrouwen plaats nemen aan de tafel.²⁶⁰ De grote ernst die Van Deursen constateert bij lidmaten die in de zeventiende eeuw het avondmaal vierden,²⁶¹ gold ook de Bossche lidmaten ten tijde van ouderling Van Breugel. Van hem vernemen we dat de lidmaten die nog niet aan het avondmaal hadden deelgeno-

In boedelinventarissen worden regelmatig 'avondmaalboekjes' genoemd. De lezer kon zich met behulp van de daarin opgenomen overdenkingen thuis voorbereiden op deelname aan het avondmaal. Op de titelpagina van *Het rechte gebruyck van des Heeren H. Avond-*

255 AHG 11, 9 juni 1800.

256 Van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, 1984, p. 215. Afbeeldingen uit resp. 1675, 1723 en 1735.

257 De vraag is of deze kerkgangers – niet-avondmaalsgangers en liefhebbers – de kerk niet na de preek verlieten (vgl. Roodenburg, *Onder censuur*, 1990, pp. 101–102).

258 AHG 1, 'Kerckelijke en confessionele wetten', ca. 1633.

259 Zie bijv. Van Swigchem e.a., *Een huis voor het Woord*, 1984, pp. 213–214.

260 AHG 11, 9 juni 1800 (rapport C. van Breugel).

261 Van Deursen en Schutte, *Geleefd geloven*, 1996, pp. 11–12.

men, geduldig een half uur of langer voor het doksaal stonden te wachten ‘met den hoed voor de oogen’ totdat zij aan de beurt waren om zich aan tafel te begeven.²⁶²

Het aan tafel gaan was niet overal gebruikelijk,²⁶³ maar in de Republiek werd deze wijze van vieren gemeengoed en een nieuwe vorm van gemeenschapsbeleving. Volkomen afwijkend van Rome, maar ook van calvinistische centra als Heidelberg, Straatsburg en Genève, waar de gemeente zich naar de ambtsdrager voor in de kerk begaf om uit zijn handen brood en van de predikant ook wijn te ontvangen. In Nederland werd de laatste vorm niet overgenomen. Op ‘banckets wijze’ diende het avondmaal gevierd te worden. Het riep daarbij het beeld op van de joodse Sedermaaltijd. De gemeente komt samen, zit aan tafel, bidt, breekt het brood, deelt het rond en eet, ontvangt de beker wijn, drinkt daar uit en geeft deze door, dankt en stelt zo een teken dat zij gemeenschap viert met haar Heer. Het beeld van de op eenzame hoogte celebrerende priester moest gebroken worden om ruimte te maken voor een nieuwe vorm waarin de voorganger deel werd van de gemeenschap.²⁶⁴

Gebeden en collecten

De gebeden die de predikanten in de diensten uitspraken gaven uitdrukking aan de noden van de kerkgangers. In maart 1631 besloot de Bossche kerkenraad een ‘boexken’ te bevestigen aan de preekstoel van de Grote Kerk. Daarin konden mensen schrijven waarvoor zij wilden dat de predikant zou bidden en ‘dancksegginge’ doen. Veel gebrekkigen en zieken waren bang de predikant, ouderling of diaken een briefje te overhandigen. Op die manier konden immers niet alleen ziekten worden overgebracht, maar werden ‘quaelen, nooden ende gebreken’ ook ontdekt. In veel steden, zo wisten kerkenraadsleden, bevond zich een dergelijk notitieboek ‘om alsoo die luyden te gemoed te comen’.²⁶⁵ In de gebeden werd de gehele gemeente betrokken bij het lief en leed van individuele broeders en zusters. Gebeden voor de zieken leverden overigens wel problemen op. In 1753 constateerde de kerkenraad dat er wel ‘openbaare voorbiddinge’ gedaan werd, maar het was niet duidelijk of de zieke inmiddels al genezen was. De kerkenraad besloot slechts te laten bidden als er opnieuw een verzoek werd ingediend.²⁶⁶ Bidden voor verdrukten in en buiten de Nederlanden ging samen met het inzamelen van geld tijdens de kerkdienst. De diakenen haalden geld op voor de ‘Piëmontese dalluyden’, vervolgde protestanten in Polen en Litouwen, de arme protestanten in Ierland en er werd geprobeerd om galeislaven los te kopen.²⁶⁷ De kerkgemeenschap en solidariteit

262 AHG 11, 9 juni 1800.

263 Voor de verschillende wijzen waarop het Avondmaal werd gevierd: Luth, ‘Communion in the churches’, 1995, pp. 100–118.

264 Den Dulk, ‘Tafelen in de kerk’, 1994, pp. 24–27. In Amsterdam namen op 15 december 1566 (in navolging van Antwerpen) ruim duizend mensen deel. Van ’s morgens 8 tot ’s middags 4 uur wisselden (in de winterkou) kleine, overzichtelijke groepen elkaar aan tafel af. Elke groep was niet groter dan ongeveer twintig personen. De mensen beleefden op deze wijze het proces van opbouw van een gemeenschap. Ieder kwam persoonlijk naar voren en ieder werd voor de ander in een kleine groep verantwoordelijk gemaakt voor het samen delen van brood en wijn.

265 AHG 1, 4 en 12 maart 1631.

266 AHG 6, 5 februari 1753.

267 Bijv: AHG Diaconie 1, 5 september 1655 (Waldenzen in Piëmonte ‘door de Papisten deerlijk vermoort ende verjaecht’: col-

reikten zo ook over de landsgrenzen heen. Slechts haar taal, het ‘nederduytsch’, onderscheidde de Nederlandse gereformeerde kerk van haar zusterkerken elders.

Gemeentezang

Zomerdijk schreef in zijn dissertatie over het muzikleven in Noord-Brabant dat ‘de protestantse kerkzang (...) weinig te betekenen’ had.²⁶⁸ De eveneens katholieke Jan Mosmans, auteur van het standaardwerk over de Sint-Jan, kon zich ook nauwelijks indenken dat gereformeerden zóngen.²⁶⁹ Over de verhouding calvinisme en muziek hoeven we inderdaad niet erg breedsprakig te zijn: het calvinisme leefde op gespannen voet met de toonkunst.²⁷⁰ Calvijn was van mening dat instrumentale muziek in de eredienst afleidde van het eigenlijke, de Woordverkondiging. Hij was echter een groot voorstander van de gemeentezang: ‘De psalmen kunnen ons aansporen ons hart te verheffen tot God en ons opwekken om Hem vurig aan te roepen, alsook om met geestdrift de glorie van Zijn naam door onze lofzang te verheerlijken. Bovendien zal men beseffen van welk een zegen en vertroosting de paus en de zijnen de kerk hebben beroofd toen zij de psalmen, die echte geestelijke liederen behoren te zijn, zelf zijn gaan mummelen, zodat niemand er iets van kan begrijpen’.²⁷¹ De gereformeerde gemeente moest veel en vanuit het hart zingen, doch meerstemmigheid wees Calvijn af. Hij beriep zich, zoals vaker, op Augustinus, die pleitte voor soberheid.²⁷²

De gemeente zong tot het laatste kwart van de achttiende eeuw uit de berijming van Petrus Dathenus:²⁷³ ‘Volksliederen, naar toon en inhoud juist voor de gewone man geschreven. De psalmen nemen het steeds op voor de armen en verdrukten, tegen de rijken en machtigen van deze aarde’.²⁷⁴ De tekst verbond in die dagen de vervolgte gelovigen met elkaar.

Calvijn keurde naast meerstemmigheid ook orgelspel in de kerk af. Ds. Hondius meende zelfs dat orgelspel ‘de mensen verlockt tot de gedachten van vleeschelijke lusten, sonder eens te zuchten tot Godt over zijne zonden’.²⁷⁵ De afkeer van het orgelspel was niet typisch calvinistisch, maar een erfenis uit het vroege christendom dat instrumentale muziek in de kerk afwees.²⁷⁶ Het orgel had tot halverwege de zeventiende eeuw geen

lecte-opbrengst: 832 gulden; AHG 4, 20 juni 1715 (Polen, Litouwen); Van Heurn, *Historie III*, 1777, pp. 443-444 (mei 1720, verdrukking protestanten in de Pfaltz), OSA H/P 278, 12 december 1645 (Ierland). Over hulp aan noodlijdende gereformeerden o.m. Ten Boom, ‘Steun over de grens’, 2006, pp. 82-89.

²⁶⁸ Zomerdijk, *Het muzikleven*, 1981, p. 198. Het is niet duidelijk of de auteur hieronder tevens het zingen door de Lutheranen verstaat.

²⁶⁹ Mosmans, *De Sint Janskerk*, 1931, pp. 468-469.

²⁷⁰ Van der Leeuw, *Wegen en grenzen*, 1955, pp. 235-292. Overigens bestond er wel een ‘gereformeerde’ Gedenckklank van Valerius.

²⁷¹ Reeling Brouwer, *Handzame Calvijn*, 2004, pp. 61-62, 257 en 262-265.

²⁷² Van der Leeuw, *Wegen en grenzen*, 1955, p. 252. De Reformatoren over muziek: Mehrtens, *Kerk & Muziek*, 1961, pp. 53-77.

²⁷³ Luth wijst er op dat het niet zelden voorkwam dat in de kerk gelijktijdig uit verschillende berijmingen die in omloop waren, gezongen werd! Dit werkte hard zingen en geschreeuw in de hand (Luth, ‘Daer wert om ‘t seerste’, 1986, o.m. pp. 204-205).

²⁷⁴ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1991, p. 176.

²⁷⁵ Hondius, *Swart register van duysent sonden* (Amsterdam 1679). Niet alleen orthodox gereformeerden zoals Hondius waren tegenstanders, ook ds. Wtenbogaert, Arminiaan, had bezwaren.

²⁷⁶ Luth, ‘Gemeentezang’, 1995.

belangrijke functie in de gereformeerde eredienst. Uit de instructies van de organist van de Grote Kerk in Den Bosch weten we echter wel dat hij voor en na de kerkdienst moest spelen.²⁷⁷ Ondanks de bezwaren tegen het orgelspel werd het orgel in 's-Hertogenbosch in 1644 als begeleidingsinstrument bij het psalmzingen ingevoerd.²⁷⁸ Een principiële tegenstander van muziek was de gereformeerde zeker niet. Juist Calvijn, die het kerklied in de eerste plaats zag als 'gezongen verkondiging', heeft grote betekenis gehad voor de gemeentezang. Ds. Voetius achtte muziek een 'loffelijke kunst'. Hij speelde zelf citer, fluit, orgel en viola da gamba. In Heusden verzorgde hij trouwens muzieklessen.²⁷⁹

Dat het zingen van de gemeente – in de volkstaal – belangrijk was, bewijst de aanstelling van voorzangers: de mannen die voor de kerkdienst met de reeds aanwezigen oefenden. Al op 9 oktober 1629 benoemde de stadsregering een voorzanger: Mr. Jacob Orleus, die bijna twintig jaar lang de juiste toon aangaf.²⁸⁰ Voordat de dienst begon zong hij een half uur lang met de gemeente 'passende psalmen'. Ook na de preek en voor en na de gebeden zong hij met de gemeente.²⁸¹ Hoewel hij zichzelf in 1638 niet meer bij stem vond, zong hij in 1646 nog steeds. De kerkenraad wees de stadsregering er op – de voorzanger was een stedelijk ambtenaar – dat Orleus 'hoe langer hoe ondienstiger tot het voorlesen en voorsingen wierde ende merckelijke ontstichtinge dickwils gegeven wierde ende sulcx in het huys des Heeren niet en behoorde te geschieden'.²⁸² De stadsregering benoemde François Stroombergen, zijn opvolger, niet alleen omdat hij een 'cloecke' stem bezat, maar ook omdat hij 'perfecte kennisse van de musique' had.²⁸³ Tot de sollicitatieprocedures behoorde ook het zingen met en zonder orgelbegeleiding.²⁸⁴ Simon Tisot, kandidaat-voorzanger, legde in 1679 het examen af. Ondanks of juist door de orgelbegeleiding van Steven Cousijns mislukte de proef. De examencommissie waarin een muziekmeester en een 'musicienē' zitting hadden, waren geschokt. De organist moest stoppen omdat Tisot onder het voorzingen van de psalmen 16 en 106 'quade en valsche tonen (had) opgevat'. Tisot kreeg overigens een nieuwe kans en slaagde toen alsnog.²⁸⁵

Liturgische ordening was de meeste voorgangers en kerkenraden vreemd. Het zingen van psalmen die bij het karakter van de zondag pasten of aansloten bij de lezingen uit

277 OSA H/P 277, 24 februari 1644. Klachten over het orgelspel in 1639.

278 In de instructie voor organist François Coenraads Stroombergen uit 1644 staat: 'Ten tweeden in cas het goet mocht werden gevonden onder de psalmen op het orgel te spelen' (OSA H/P 277, 24 februari 1644). M.a.w. afhankelijk van de gezindheid van predikant en/of kerkenraad. Graas verwijst in navolging van Mosmans naar het jaar 1702, toen de organist, omdat de gemeente in de war raakte bij het psalmzingen in enkele doordeweekse avonddiensten, toestemming kreeg het zingen te begeleiden (Graas, 'Het protestantse verleden van de Sint Jan', 1993, p. 239).

279 Duker, Voetius I, 1897, pp. 108 en 373.

280 AHG 1, 9 oktober 1629: instructie. De benoeming van voorlezers en voorzangers leidde regelmatig tot strubbelingen tussen kerkenraad en stadsbestuur, bijv. in 1673 en 1685. In 1673 koos het stadsbestuur iemand waar de kerkenraad het niet meeneens was, in 1685 had het stadsbestuur twijfels bij de voorkeur van de kerkenraad (AHG 3, 12 februari, 19 en 21 maart 1673 en 6 en 27 april en 31 juli 1685).

281 AHG 1, 9 oktober 1629.

282 OSA H/P 273, 12 november 1638 en 280, 27 november 1646.

283 AHG 27, brieven nrs. 219 en 220.

284 AHG 4, 5 juli 1720.

285 NA. 2746 fol. 220 en NA. 2746, fol. 224.

de Schrift, was niet aan de orde. De gemeente zong waarschijnlijk een onafgebroken serie beginnende bij Psalm 1 en eindigend bij Psalm 150, waarna opnieuw bij Psalm 1 werd begonnen.²⁸⁶ Voor godsdienstoefeningen in huiselijke kring werden wel aparte liederen gemaakt. Zo kwam in 1645 bij de Bossche drukker Jan van Dockum de *Lusthof* van ds. Franciscus de Wael uit, waarin naast gedichten ook op psalmmelodieën getoonzette liederen waren opgenomen.²⁸⁷ In zijn voorwoord drukte De Wael de lezer op het hart 'malcanderen met Psalmen ende lof-sangen ende geestelicke liederen' te ondersteunen. Ook bij deze Bossche predikant ging het om de gemeenschap.

Naarmate de tijd vorderde nam de onvrede over Datheens berijming toe, wellicht omdat diens psalmberijming een voortdurend 'gevecht van woord en toon' was.²⁸⁸ Het negatieve beeld dat wij van de gemeentezang hebben, is echter gevormd door het oordeel van de bovenlaag van de bevolking die zich van het volkse zingen afkeerde. De fijnbesnaarde Huygens vond het sobere zingen uit Datheens Psalmberijming een teistering van zijn oren: '... het laet sich onder ons veeltijds aenhooren, alsof ter meer gehuylt oft geschreeuwt dan menselick gesonghen werde. De toonen luyden dwars over een, als gevogelte van verscheiden becken. De maten strijden als putemmers, d'een dalende, soveel d'ander rijst. Daer werd om 't seerste uijtgekreten'.²⁸⁹ Een kleine honderd jaar later liet ook Justus van Effen zich zeer misprijzend uit over de gemeentezang: 'Onze gemeene luiden denken, dat het wel zingen bestaat in hard te gillen en te schreeuwen' en 'Door zo hard te schreeuwen stellen luiden hunne longpijp in 't grootste gevaar'.²⁹⁰ In de achttiende eeuw ergerden 'fatsoenlijke' kerkgangers zich aan Datheens berijming en kwalificeerden deze zelfs als 'blasphemie en godslasteringe'.²⁹¹ Zij herkenden zich niet meer in de woorden van Datheen. De berijming wekte volgens de *Hollandsche Spectator* ook nog eens de spotlust van 'vrijgeesten en goddeloozen' op.²⁹² Het is niet onwaarschijnlijk dat Van Effen zijn oordeel baseerde op wat hij zelf in Den Bosch beleefde. Samenzang verbond de gemeenteleden met elkaar,²⁹³ maar de 'ouderwetse' woorden van Datheen en de geringe kwaliteit van de gemeentezang zorgden voor tweespalt. Zo tekenden zich tussen de elite en de gewone kerkganger verschillen af. Het langzame tempo van de gemeentezang lokte Datheen overigens niet uit. Ook buiten de Republiek was het tempo waarin gezongen werd uitzonderlijk laag en slepend.²⁹⁴ Was de berijming van de Zuid-Nederlander dan de oorzaak van het gebrek aan enthousiasme om te zingen? In ieder geval werd er, althans in 1760, zeer weinig gezongen. Ouderling A. Martini, die van één à twee verzen spreekt, meende dat het zin-

286 Bosch, *En nooit meer oude Psalmen*, 1996, p. 52.

287 De Wael, *De Lusthof*, 1645.

288 Luth, 'Gemeentezang', 1995.

289 Groenveld, "Speelstryt", 1966, p. 267. Was het gezang en de muziek in de kerk voor de Reformatie welluidender? 'Es erschallet also von pusaunen, trumeten, krumbhörner, pfeiffen und orgeln, und dazu singt man auch darein; do hört man schentliche und unerliche bullieder und gesang, darnach die huren und puben tantzen'. Erasmus vond het weezinwekkend. Citaat van Erasmus (*Vom Gesange*, 1521) en commentaar in: Mehrtens, *Kerk & Muziek*, 1961, p. 38.

290 Geciteerd in: Luth, "Daer wert om 't seerste", 1986, p. 200.

291 Bosch, *En nooit meer oude Psalmen*, 1996, p. 90.

292 *Hollandsche Spectator*, 1 mei 1733, nr. 158.

293 Den Besten: 'In de kerk zingen we niet alleen', 1987.

294 Luth, "Daer wert om 't seerste", 1986, pp. 303 ev.

gen zoals dat plaatsvond ‘veeleer gelijkt om den Godsdienst maer aen den gang te helpen’. Hij pleitte voor uitbreiding van de gemeentezang en daarbij drukte hij de kerkenraad op het hart het zingen, geheel in de geest van Calvijn, als aanbidding te beschouwen. Met ‘eenparige herten’ moest God aanbeden, gedankt en verheerlijkt worden. Daarom hoorde gemeentezang volgens Martini een ‘voornaem gedeelte van den Godsdienst’ uit te maken.²⁹⁵ In 1773 gaven de Staten-Generaal toestemming voor een andere berijming. De invoering van de nieuwe berijming leidde in Holland en Zeeland tot ernstige ongeregeldeheden.²⁹⁶ In Maassluis kwam het tot plunderingen en mishandeling van voorstanders van de nieuwe berijming. De psalmen van Datheen waren populaire volksliederen die generaties kerkgangers hadden gevormd.²⁹⁷ Voor de gewone man hadden zij, zoals de Groningse liturgiewetenschapper Luth opmerkt, ‘het gezag van Gods Woord’.²⁹⁸

In 's-Hertogenbosch verliep de invoering overigens geruisloos. Den Bosch was ook laat met de introductie. Pas in 1775 stelde schepen Abraham Verster in samenspraak met de kerkenraadscommissie een rapport samen ‘tot het in train brengen van de zoo gewenschte, als nodige verbeterde zangwijze der Psalmen’.²⁹⁹ Het stadsbestuur besloot de organisten naar Rotterdam te zenden om zich te oriënteren hoe de gemeente daar zong, waar de nieuwe berijming reeds was ingevoerd, en te letten op de consequenties die dit meebracht voor de orgelbegeleiding.³⁰⁰ Bovendien werd de invoering aangegrepen om de kerkzang in de vernieuwing te betrekken. Daarvoor was begeleiding van het orgel in de Grote Kerk onmisbaar. Verschillende reparaties aan het instrument vertraagden de invoer van de nieuwe berijming. Op 31 december 1777 werden eindelijk de plannen om beter te gaan zingen door het stadsbestuur vastgesteld.³⁰¹ Aangezien velen onvoldoende in staat waren te lezen (dat gold overigens voor de hele Republiek) diende de nieuwe berijming uit het hoofd geleerd en Datheen afgeleerd te worden. In de eerste plaats moest de ‘gemeente’ vanaf de kansel worden ‘vermaand’ de voorzangers niet ‘vooruit te zijn’, maar goed op hen te letten, evenals op het orgelspel. Met name de mannen moest worden verteld dat zij ‘hun stemmen niet te hard opzetten’ opdat zij ‘het Psalm-gezag niet van deszelfs aangenaamheid berooven’ en ‘daar in mede de stemmen der Vrouwen kunnen gehoord en onderscheiden worden’. Gedurende drie maanden waren de organist, orgeltreder en de twee voorzangers verplicht wekelijks twee dagen van twee tot drie uur 's middags met gemeentelieden te oefenen op zevenendertig psalmen die zich ‘het gemakkelijkst laten zingen’.³⁰² De weeskinderen werden eveneens opgetrommeld om de psalmen te helpen instuderen.³⁰³ In de late achttiende

295 AHG 8, 3 november 1760.

296 Luth, ‘Daer wert om 't seerste’, 1986, pp. 300-301.

297 Kloppenburg, ‘Psalmlied en volkslied’, 1991, pp. 223-244 en Honders, “‘Zo doe hij ook aan mij ...’”, 1991, pp. 201-213.

298 Luth, ‘Daer wert om 't seerste’, 1986, pp. 129-130.

299 AHG 9, 14 juli 1775.

300 OSA H/P 396, 16 augustus 1775.

301 OSA H/P 398, 31 december 1777 en AHG 9, 20 januari 1778.

302 Onder meer de Psalmen 23, 42, 78, 81, 98, 100, 103 en 150.

303 Vgl. Bosch, *En nooit meer oude Psalmen*, 1996, p. 84. In vele plaatsen in de Republiek werden dergelijke maatregelen genomen. In Zaltbommel droeg de stadsregering de organist, de schoolmeester en ‘zijn discipelen’ op, een uur per week in de Sint Maar-

eeuw lijkt het lied het belangrijkste te worden van de kerkdienst. De preek is nuttig, maar niet wezenlijk. Het 'gevoel' dat God liefde is kwam het best tot uiting in het gezang dat tegelijkertijd aanbidding was.³⁰⁴

Pastoraat

Of predikanten dicht bij het kerkvolk stonden is de vraag. Ze regeerden, vermaanden, maar werden in de eerste plaats door de meerdere vergaderingen (Classes en Synoden), kerkenraden en zichzelf als 'Dienaren des Woords' gezien.³⁰⁵ Vier maal per jaar vierde de gereformeerde kerk het heilig avondmaal, de week voorafgaand aan de bediening van dit sacrament maakten de predikanten samen met een ouderling een rondgang in hun afgesproken 'quartier' van de stad. Gemeenteleden werden opgezocht en hun werd gevraagd of hun handel en wandel deelname aan de Tafelgemeenschap in de weg stond. Het doel van deze bezoeken was echter niet in de eerste plaats het bieden van persoonlijke pastorale zorg.³⁰⁶ Udemans rekende het bezoekwerk tot de taken van de predikant. Hij kritiseerde hen die meenden dat ze voor het bezoekwerk geen tijd hadden. Udemans wees er op dat de predikant voor de middag behoorde te studeren ('de studiën beminnen de morgenstond') en na de middag 'sijn cudde waernemen met yders clachte aen te hooren ende sijne schapen te besoecken om te sien hoe dat sy naer siele ende lichaem gestelt sijn'.³⁰⁷ De 'kerkelijke en consistoriale wetten' van de Gelderse Synode uit 1633³⁰⁸ wijzen er wel op dat een bezoek aan Bosschenaren die op een of andere manier hadden laten blijken geïnteresseerd te zijn in het gereformeerde belijden, van belang was. Kennelijk was bekering veel belangrijker dan een bezoek aan een zieke of in nood verkerend lidmaat. De 'Wetten en Costuymen van de Eerwaarde Kerkenraad' uit 1746 maken ook geen melding van ziekenbezoek.³⁰⁹

De prediking was de belangrijkste vorm van pastoraat. Daarin werd gewezen op het hiernamaals dat van oneindig meer gewicht was dan het aardse bestaan met zijn moeiten en zorgen. De 'zaligheid' was het hoogste goed dat een mens bezat.³¹⁰ De predikant diende, zoals dit eind achttiende eeuw werd verwoord, door 'gepaste vermaningen en opwekkingen (...) de eeuwige belangen' van de gemeente te bevorderen.³¹¹ Op biddagen werd op de gevolgen van de zonde gewezen, of dat nu muizenplagen waren, armoede, overstromingen of persoonlijke ziekten. Volgde er geen bekering dan was er ook geen eeuwig heil te verwachten. Ds. Mobachius gaf aan zijn verzamelde biddagpredikaties

tenskerk de nieuwe psalmen in te studeren met 'dengenen die lust hebben te exerceren in het speelen en zingen der psalmen op heele en halve nooten' (Vos, 'Het muziekleven in een kleine Gelderse stad', 1997, pp. 81-102).

304 Bosch, *En nooit meer oude Psalmen*, 1996, pp. 312-313.

305 In de zestiende eeuw werd het bezoek aan gemeenteleden uitdrukkelijk tot hun taak gerekend, zie: Van Deursen, *Bavieren en Slijkgeuzen*, 1991, pp. 98-101.

306 Vgl. Van Deursen, 'De Dominee', 1995, p. 145.

307 Udemans, *Practycke*, 1632, pp. 193-194.

308 In AHG 1, achterin. Zie ook Meindersma, *De gereformeerde gemeente*, 1909, pp. 266-269.

309 AHG 5, na 1 augustus 1746.

310 Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 1998, p. 306.

311 Aldus de Bossche schepenen in een publicatie van 22 december 1780: OSA H/P 402.

dan ook een zeer toepasselijke titel mee: *De Basuine aan den Mond of Geestelyk Alarm-Geschrey*.³¹²

Het pastoraat aan zieken en bedroefden lieten de predikanten vaak over aan zieken-troosters, die na examinatie meestal op voordracht van ouderlingen en predikanten door de stadsregering werden aangesteld. Reeds enkele weken na de Reductie, op 11 oktober 1629, verzochten de predikanten vanwege 'de menigte der borgerije, als om het groote ende stercke garnisoen' om twee ziekenbezoekers. De 'om de religie' uit Eindhoven verdreven en in Nederhemert aangestelde schoolmeester Cornelis Janssen Keijser werd de eerste ziekentrouster in de stad.³¹³ Mr. Cornelis bracht zichzelf en zijn gezin met zijn werkzaamheden in 'groot peryckel'. In de vergadering van de schepenen werd in 1637 gesproken over de pestlijders die hij 'in hun cranck- en dootbedde getroost' had. Zijn gezin werd twintig weken lang door de pest bezocht. Vier van zijn kinderen stierven.³¹⁴ Een ziekentrouster moest, zoals Frijhoff dit formuleert, 'de ellendige staat van de zieke aan lichaam en geest hebben ervaren'.³¹⁵ Omdat het werk van Mr. Cornelis zwaar was, waren de predikanten genegen de 'gewone' zieken te bezoeken. Na verloop van tijd liet Mr. Cornelis de kerkenraad weten dat het bezoeken van de pestlijders niet meer nodig was 'alsoo door des Heeren merckelijke genade er wijnghe ofte geene van onse religie met de pest besoght waren',³¹⁶ zodat hij de gewone bezoeken aan de zieken kon hervatten. Naast het ziekenbezoek troostte meester Cornelis ook de ongelukkigen die op de gevangenpoort verbleven.³¹⁷ Meer weten we niet van zijn werkzaamheden. Toen een van zijn opvolgers, Hendrik de Roy, in 1671 stierf, stipte de kerkenraad kort en bondig de taak van de ziekentrouster aan. De boodschap luidde dat de kerkenraad op zoek was naar een 'godvrugtige ende ervaeren man' die 'in d'ure des doods' gemeenteleden bezoekt en die troost.³¹⁸ Wanneer er veel zieken waren, sprong ook wel eens een predikant in, maar geen predikant van de Bossche gereformeerde kerk. In januari 1669 ontving Stephanus Lullius vijftig gulden omdat hij van tijd tot tijd op zondag 'eene vermaning met een gebedt' hield.³¹⁹ Lullius was predikant in Orthen, maar mocht in zijn functie van ziekentrouster in 's-Hertogenbosch de Schrift niet uitleggen. Zo voorkwam de gemeente concurrentie voor haar eigen predikanten.

De 'krankebesoeckers' troostten de zieken met 'de schrifture' in hun 'strijdt en aanvechtinge'. Hij was een wat twijfelachtige figuur, in die zin, dat een ziekentrouster geen kerkelijk ambt bekleedde. De praktijk, niet het presbyteriaal kerkrecht, vormde de oorsprong van deze functie.³²⁰ De ziekentrousters dienden in goed overleg met de predikanten hun taak te vervullen. Zij traden op als personen tussen het volk en hen die er voor gestudeerd hadden het volk de heilsboodschap te verkondigen.³²¹ De zie-

312 Uitgegeven te Amsterdam in 1748.

313 AHG 1, 11 oktober 1629.

314 OSA H/P 265, 28 september 1637.

315 Frijhoff, *De wegen van Evert Willemsz*, 1995, p. 517.

316 AHG 1, 9 januari 1630.

317 OSA H/P 542, 24 februari 1631.

318 AHG 3, 9 november 1671.

319 OSA H/P 290, 19 januari 1669 fol. 133v.

320 Van Ginkel, *De ouderling*, 1975, p. 263.

321 Vgl. Vovelle, 'Les intermediaires culturels', 1982, pp. 163-176.

kentroosters namen ook geen deel aan de kerkenraadsvergaderingen. Over het algemeen stelden stadsregering en kerkenraad bekwame lieden aan. De eerste ziekenrooster, Cornelis Janssen Keijser, was schoolmeester. De meeste van zijn ambtsopvolgers oefenden eveneens dit vak uit.³²²

In 1720 lieten drie personen weten dat zij in aanmerking wensten te komen voor het ziekenroostersambt. Alle drie, Pieter Irhoven, Hendrik Chemin en Cornelis Boom, stelden hun werkzaamheden ten behoeve van de stedelijke benoemingscommissie op papier.³²³ Chemin bleek de meeste werkzaamheden te hebben verricht. In 1719 bezocht hij minimaal 117 Bosschenaren. Na de opsomming merkte hij op dat 'dit nogh maar soo veel mij te binnen komt is, dogh daar sijnder onder dit getal daar ik wel 12 maal bij geweest ben, soo gehaalt als uyt mij selven'. Het merendeel van de bezochten waren zieke en oude soldaten, weduwen of invaliden in gasthuizen zoals 'kreupele Neel in het Proene gasthuys'. In 'Achter de Drie Stokvisse' hielp hij een vrouw aan een doodskest 'dat mijn over de gulden heeft gekost'. Chemin bezocht ook veel niet-lidmaten van de gereformeerde kerk,³²⁴ daaronder gevangenen en veroordeelden die in afwachting van hun executie op de gevangenpoort verbleven. Op woensdag 25 april 1720 van 2 uur 's middags tot 's nachts 12 uur verbleef hij daar bij Anna Maria. 's Morgens om 5 uur was hij daar weer en 'tot op het schavot bij haar gebleven'. De andere twee sollicitanten legden minder bezoeken af, maar ook uit hun verslag blijkt dat over het algemeen de onderste laag van de bevolking bezoek kreeg bij ziekte en in stervensnood, zoals de vrouw in baren-snood die Pieter Irhoven bijstond, 'oock naer dat sij verlost was en tot dat sij is overleden'.

Het ziekenroosterschap kon een opstap zijn naar een loopbaan als predikant. Cornelis Boom volgde in 1720 schoolmeester/ziekenrooster Johan Steenhuysen op; zeventien jaar later werd Boom in Loon op Zand tot predikant bevestigd.³²⁵ Indien een boedelinventaris maatstaf mag zijn van iemands kennis, dan kan de in 1767 overleden schoolmeester annex ziekenrooster Jacobus Issink zeker tot de intellectuele elite van 's-Hertogenbosch gerekend worden. Issink bezat niet minder dan 402 boeken, waaronder werken van de filosoof Bernard Nieuwentijt, de *Nederlandsche Historiën* van P.C. Hooft en het *Staatkundig-Godgeleerd Onderzoekschrift over de Slavernij*, als *Niet-strijdig tegen de Christelijke Vrijheid*, het pleidooi voor de slavernij van de zwarte predikant Capiteyn uit 1742. Van onverdacht piëtistische snit waren werken van Bernard Smijtegelt, Samuel van Til, Franciscus Ridderus, 'vader' Hellenbroek, De Labadie en Alexander Comrie. Ook de liederen en gedichten van Lodenstein, Van Camphuysen en de sermoenen van Broer Cornelis vertellen iets over de belangstelling van Issink. De ziekenrooster was ook een liefhebber van muziek, niet alleen omdat hij in bezit was van bladmuziek zoals *Plusieurs ouvertures Anglaises et Francois*, maar ook omdat hij naast drie fluiten een 'fraye Clavecimbaal' bezat van de wereldberoemde Antwerpse bouw-er Rückert. Daarnaast had hij nog een zeven voet lange verrekijker en een microscoop.³²⁶ Misschien bracht Is-

322 De Haas, *Bossche scholen*, 1926.

323 OSA H/P 631, november 1720.

324 Het merendeel van de bezochten komt niet in de lidmatenregisters voor.

325 De Haas, *Bossche scholen*, 1926, pp. 217 en 228, OSA H/P 648, 10 december 1737.

326 NA 3364 fol. 193 ev.

sinks kennis hem wel in conflict met de predikant-professor Clemens die zich door hem beledigd voelde omdat de ziekentrouster zich een andere opvatting over 'het Stuk der Eeuwige generatie des Zoons' permitteerde dan de hooggeleerde.³²⁷ Voor ziekentrousters kon het verleidelijk zijn de Schrift zelfstandig uit te leggen. Dat was hen niet toegestaan. Zij dienden te vermanen en te vertroosten door de zieke uit de Bijbel voor te lezen, met hem of haar te bidden en te zingen.

Voor de gemeenschapsvorming was het van belang dat de kerkgangers niet alleen in de volkstaal werden aangesproken, maar ook in het 'Nederlands' konden participeren. De prediking kan als eenrichtingsverkeer worden beschouwd. De predikant legde de Bijbel uit en sprak de verzamelde kerkgangers toe. Bij de andere rituelen werd de gemeente in meer of mindere mate betrokken. Slechts bij hoge uitzondering werd de doop zonder de aanwezigheid van de gemeente voltrokken. Het avondmaal was bestemd voor dat deel van de gemeente dat als kern van de gemeenschap kan worden beschouwd, zij die waardig werden bevonden om aan de Tafelgemeenschap deel te nemen. Zij vormden als het ware een gemeenschap binnen de kerkelijke gemeente die veel ruimer was. Rond de kern van lidmaten bestond een brede cirkel van kerkgangers die zich aangesproken voelden door de boodschap die in de gereformeerde kerk klonk. Spijtig genoeg is geen cijfermateriaal aanwezig, waaruit blijkt hoe de getalsverhouding tussen belijdende lidmaten en gedoopte belangstellenden lag. De eerste groep kon in de kerk aan het avondmaal deelnemen, liefhebbers waren daarvan uitgesloten en konden ook niet gekozen worden als ouderling of diaken. Daar stond tegenover dat zij niet aan de kerkelijke tucht waren onderworpen. Prediking was de hoofdtaak van de dominee. Daarnaast oefende hij samen met de ouderlingen de tucht uit over de lidmaten. Het pastorale bezoekwerk aan lidmaten en liefhebbers kwam veelal voor rekening van de speciaal daarvoor aangestelde ziekentrousters. Zingen schept een band en in de kerk werd samen gezongen door lidmaten en liefhebbers. Of het zingen met of zonder voorzanger, zonder of met orgelbegeleiding, uit Datheen of uit de 'staatsberijming' nu mooi klonk of niet. Eenparigheid stond, los van de kwaliteit van de zang, voorop. Zo werd op verschillende manieren gebouwd en vorm gegeven aan de kerkelijke gemeenschap. De overheid speelde daarin ook een rol. Niet alleen doordat zij ziekentrousters en voorzangers betaalde, ook het tijdstip van de invoering van de nieuwe psalmberijming bepaalde het stadhuis en de stadsregering schiep de voorwaarden waardoor de gemeentezang op een kwalitatief hoger plan werd getild. Het stadhuis zorgde er voor dat gereformeerde Bosschenaren in Rotterdam 'les' kregen. Daar werd de nieuwe zingtrant als 'lieflyk en konstig' ervaren.³²⁸

327 AHG 6, 15 augustus 1755.

328 Luth, "Daer wert om 't seerste", 1986, pp. 282-286.

HERVORMING

Gereformeerden geloofden dat God niet alleen door gereformeerde ‘kerkmensen’ geïnd moest worden. De gereformeerde kerk streefde naar een samenleving met normen en waarden die in overeenstemming waren met de Bijbel en de gereformeerde belijdenisgeschriften. Ook voor gereformeerden was geloof geen privé-aangelegenheid, maar een goddelijk geschenk waar de gehele samenleving van moest worden doordrongen. De gereformeerde kerk wilde ook de mensen buiten de kerkgebouwen bereiken. Daarvoor had zij de hulp van de overheid nodig. Het ideaal was een kerk die samen met de overheid eendrachtig aan een hervormingsprogramma zou werken. Veelal vond de kerkenraad de overheid ook aan zijn zijde als het ging om de beteugeling van een ongebonden levenswijze. Kerk en overheid waren de hoeders van de sociale orde en de publieke moraal. Ruwe volkszedes die niet pasten bij een geordende, christelijke samenleving werden bestreden. Stadsbestuurders, predikanten en ouderlingen hadden veelal dezelfde achtergrond en dezelfde normen.³²⁹ Daarnaast vonden kerkenraad en stadsbestuur in hun beschavingsoffensief een bondgenoot in de katholieke kerk die, zij het op andere wijze, dezelfde gedragingen afkeurde.³³⁰

Naast het streven naar een samenleving die zich de geboden van God aantrok, klonk de oproep tot persoonlijke levensheiliging, de *praxis pietas*. Die oproep was in de eerste plaats gericht tot de lidmaten, die zich met het afleggen van hun geloofsbelijdenis vrijwillig aan de tucht hadden onderworpen. Van hen werd zeker verwacht dat zij zich van ‘wereldse’ gedragingen zouden onthouden. De lidmaten vormden de kern van de gemeente en behoorden zich tegen ‘het natuurlijke leven’ te keren.³³¹ Zeker in de zeventiende eeuw keek de kerkenraad scherp toe of overtreders deze geheiligde gemeenschap niet bezoedelden door toch aan het avondmaal deel te nemen. Een bespreking van de zonden en overtredingen en de maatregelen van kerk en overheid om het (kerk)volk in het gareel te krijgen, is op deze plek niet zinvol.³³² Voor deze paragraaf concentreren wij ons op de ontheiliging van de sabbat en het bijwonen van en deelnemen aan vermakelijkheden, aangelegenheden die de gereformeerde predikanten afwezen en bestreden. Deze twee kwesties raakten niet alleen de gereformeerden, maar de gehele Bossche samenleving. Wilde men niet de toorn van God over zich afroepen, zo was de overtuiging, dan moesten persoonlijk leven en samenleving beide hervormd en gezuiverd worden.³³³

329 Vgl. De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 1998, p. 351. Voorts Rooijakkers, *Rituele repertoires* (1994), die uitgebreid ingaat op het beschavingsoffensief van de heersende elite (pp. 85-93).

330 Rooijakkers, ‘Confrontatie en accommodatie’, 1991, p. 2.

331 Van Deursen, *Kopergeld II*, 1978, pp. 32-56. Evenals Van Deursen meent James Farr dat het doel van de bestraffing het terugbrengen naar de gemeenschap was. Farr wijst daarbij op de ambachtsmeester die de reputatie van het gilde bezoedelde (Farr, *Artisans in Europe*, 2000, pp. 227-228).

332 Ik verwijz hiervoor naar de studie van Roodenburg, *Onder censuur*, 1990.

333 Vgl. Pollmann, *Een andere weg naar God*, 2000, pp. 188 en 191.

Hervorming van de stedelijke samenleving

Sabbatsheiliging

Al in de vergadering van de gereformeerde kerkenraad op 11 november 1629 stond het vraagstuk van de 'sabbatsheiliging' op de agenda.³³⁴ De predikanten hamerden erop dat het in 's-Hertogenbosch afgelopen moest zijn met wat zij noemden de 'violatie en profanatie van den sabbath'.³³⁵ Nu was de aandacht voor de zondagrust niet iets nieuws.³³⁶ Al voor de Reductie wees de katholieke overheid op het belang van de rustdag. In 1618/1619 vaardigde de katholieke stadsregering een plakkaat uit om de winkels gesloten te houden en onder de mis was het herbergiers verboden te tappen. Twee jaar later werd het verbod herhaald: naast het verbod te tappen was het op zondag niet geoorloofd de klosbaan te gebruiken of scherm- en dansscholen te bezoeken.³³⁷ De Bossche predikanten gingen na 1629 op deze weg verder. Zij ijverden voor totale heiliging van de zondag door alle Bosschenaren, gereformeerd én katholiek.

De 'sabbatsheiliging' was een van de belangrijkste punten uit het hervormingsprogramma van de Nadere Reformatoren. Ds. Udemans had zich al bewezen als een groot voorvechter van het onderhouden van 'de Rustdagh'. In 1612 verscheen zijn *Practijcke, dat is de Werckelijcke oeffeninghe van de Christelijcke hooft-deuchden Ghelove, Hope ende Liefde*³³⁸ waarin hij de overheid het verwijt maakte de sabbatsheiliging voor het 'ghemeijne welvaren' te laten wijken.³³⁹ Alle wereldlijke bezigheden die op zondag niet in dienst van de eer van God stonden en niet noodzakelijk waren, wees Udemans af.³⁴⁰ Hoe de invloedrijke ds. Voetius, die de Bossche gemeente ook enkele jaren leidde, over de sabbatsheiliging dacht, verwoordde een leerling van hem, ds. Cornelis van Pouderoyen. Van Pouderoyen, overleden in 1662, was predikant op het fort Crèvecoeur aan de Maas, enkele kilometers ten noorden van 's-Hertogenbosch. In diens Vraegen over den Catechismus [...] Op-geteeckent ende vergadert uyt de Catechizaten van Gisbertus Voetius (Utrecht 1653) schrijft hij dat op de dag des Heeren geen gewoon werk mag worden verricht. Alleen werken van godsdienst, barmhartigheid en buitengewone noodzakelijkheid zijn dan geoorloofd,³⁴¹ zodat de zondag ook wel 'de marktdag der ziel' werd genoemd.³⁴²

334 AHG 1, 11 november 1629. Over zondagsheiliging: Schotel, *De openbaare eeredienst*, z.j., pp. 172-192; Van Deursen, *Rust niet*, 2004, pp. 95-113; Stronks, 'Het kerkvolk op de zondagen', 1990. Voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 1998, pp. 352-364 en Amsterdam: Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* II, 1967, pp. 113-116.

335 De Nadere Reformatoren spraken over 'sabbath' – en niet over 'zondag' – als eerste dag van de week, de dag waarop de kerk de opstanding van Christus gedenkt. Zij meenden dat 'zondag' met 'sonden-dagh' werd geassocieerd.

336 Hermesdorf geeft tal van voorbeelden van de laatmiddeleeuwse kerkelijke en wereldlijke overheden die aandrongen op het nakomen van de 'zondagsplicht', het stoppen van handel drijven en het drinken in taveernen onder de godsdienstoefening (*Rechtsspiegel*, 1980, pp. 45-53). Ook de katholieke elite streefde de zondagsheiliging als 'beschavingsdoel' na (Rooijackers, 'Het uiteengroeien', 1985, pp. 139-146). Bredero wijst op het verlangen naar een strenge zondagsheiliging in de christelijke oudheid (Bredero, *Christenheid en christendom*, 2000, p. 117).

337 Van Zuijlen, *Stadsrekeningen*, 1871: jaren 1618/1619 en 1620/1621; Vgl. Rooijackers, *Rituele repertoires*, 1994, p. 270.

338 Herdruk verscheen in 2001 bij uitgeverij Snoek te Ermelo.

339 Udemans, *Practijcke*, 1632, p. 230.

340 Udemans, *Practijcke*, 1632, pp. 219-233.

341 Van Deursen, *Rust niet*, 2004, pp. 95-113. Voorts Op 't Hof, 'De verschillen tussen voetianen en coccejanen', 1994, pp. 54-73.

342 Graafland ea., *Nadere reformatie*, V.9.

Godefridus Udemans (1582-1649) was door zijn gemeente in Zierikzee aan 's-Hertogenbosch uitgeleend. De man bezat een ongehoorlijke werkkraft. Hij schreef tal van boeken waarin hij liet zien dat de Bijbel een boodschap heeft voor het leven van alledag. In 's-Hertogenbosch probeerde hij de stadsregering ervan te overtuigen dat vroomheid in praktijk moest worden gebracht. Hij wees op de grote nood onder de armen en pleitte voortdurend voor rust op de Dag des Heeren (gravure van J. Sarraçon).

Het ging de Nadere Reformatoren om de eer van God en daarom moest iedereen, dus ook de katholiek, de sabbat in ere houden. Het voorbeeld hoe de rustdag te handhaven vond de kerkenraad in Utrecht.³⁴³ Ds. Bushof, afkomstig uit de Domstad,³⁴⁴ zal zijn collega-predikanten hierop hebben gewezen en hij vond een willig oor. De kerkenraad besloot het Utrechtse plakkaat op te vragen en dit uitvoerig te bestuderen, 'om ons heeren door dat exempel wat op te wekken'. Wensten de Bossche schepenen niet voor de druk van de predikanten te zwichten, dan zouden ze toch wel wijken voor een plakkaat dat door collega's in Utrecht was opgesteld.³⁴⁵ Na bestudering van het Utrechtse voorbeeld meende de kerkenraad dat hij daaruit een op de Bossche situatie toegespitst verbod kon destilleren en dit aan de magistraat voorleggen.³⁴⁶ De gesprekken tussen broeders uit de kerkenraad en de stadsregering resulteerden uiteindelijk in de uitvaardiging van een plakkaat waarin gewaarschuwd werd dat men met de ontheiliging van de dag des Heeren de 'rechtveerdigen toorne Godts (...) op den hals' haalde. Het stadsbestuur verbood alle werk dat niet strikt noodzakelijk was, winkels en herbergen moesten de gehele dag op slot en vermakelijkheden waren taboe.³⁴⁷

343 Tussen 1610 en 1630 nam het streng calvinistische bewind in Utrecht meerdere maatregelen m.b.t. de zondagsviering (Bogaers, 'Een kwestie van macht?', 1985, pp. 102-126).

344 Pollmann, *Een andere weg naar God*, 2000, p. 176.

345 AHG 1, 29 mei 1630, 17 juli 1630.

346 AHG 1, 7 augustus 1630.

347 OSA H/P 448, 11 november 1630.

Hoe dit plakkaat werd ontvangen is niet bekend. Overigens was het houden van de zondag voor gereformeerden ook geen vanzelfsprekende zaak. In oktober 1630 liet de stadsregering twaalf biljetten schrijven met de aankondiging dat belangstellenden op zondag konden inschrijven op de bouw van een 'piquet plaets' voor gouverneur Van Brederode bij de kerk van de Kruisbroeders.³⁴⁸ Ook gereformeerden vergaderden op de rustdag: afgevaardigden uit de stadsregeringen van Den Bosch, Bergen op Zoom, Grave en Willemstad gingen 'uyt de predicatie' rechtstreeks naar Van Brederode voor een bespreking.³⁴⁹ Hans Louwerens – nota bene diaken – bleek op zondag en zelfs onder de preek zijn herberg open te hebben. In zijn uitspanning klonk het 'singen ende quinqueleren (...) tot schandael ende ergernisse van die gene die voorbij gaen'.³⁵⁰ Het plakkaat tegen de 'violatie van den sabbath', geldend voor 'allen ende eenen yegelijcken deser stadts borgers ende inwooners', werd begin mei 1635 opnieuw uitgevaardigd.³⁵¹ Aan het einde van de maand constateerde de kerkenraad dat de herbergen desondanks vol mensen zaten.³⁵² In juni hield de kerkenraad de stadhouder voor dat de ontheiliging gewoon doorging. Deze deelde mee dat de handhaving van het plakkaat hem niet eenvoudig afging.³⁵³ De kerkenraad bleef aandringen op de handhaving van een strikte zondagsrust.³⁵⁴

Aan het eind van de jaren dertig veranderde een en ander. De invloed van de Voetianen was tanende in Den Bosch.³⁵⁵ In 1638 besliste de magistraat, op verzoek van het slagersgilde – dat in zijn geheel uit katholieken bestond – dat op zondagmorgen het vleeshuis geopend mocht zijn. De 'papisten' werden daarentegen verplicht op heiligendagen hun winkels te openen,³⁵⁶ waar de kerkenraad overigens al in 1630 op aan-drong.³⁵⁷ De grote concurrent van de kerk op zondag was echter niet een vergadering of een noodzakelijk werk, maar de kroeg.³⁵⁸ Na zes dagen werk wilden de mensen zich ontspannen: zij 'rijden en trecken de gans 't gene met groote toeloop van menschen is geschiedende',³⁵⁹ ze bezochten herberg en kegelbaan en er werden allerlei uitstapjes ondernomen.³⁶⁰ De kerkenraad bleef strijden voor de rustdag, maar halverwege de ja-

348 OSA H/P 1522 (2), bijlagen bij de stadsrekening 1630-1631.

349 OSA H/P 270, 7 augustus 1631.

350 AHG 1, 13 juni en 11 juli 1635.

351 OSA H/P 448, 11 november 1630: in margine: 'Gerenoveert opten II May anno xivc xxxv'.

352 AHG 1, 23 mei 1635.

353 AHG 1, 13 juni 1635.

354 Zie o.m. AHG 1, 21 november 1635; 12 december 1635; 30 januari 1636; 21 juli 1638.

355 Op 't Hof wijst op de catechismusverklaring van de Voetiaan ds. Gentman. Deze was van mening dat op de Dag des Heeren een speld wel mocht worden opgeraapt, het binnenhalen van de oogst uitsluitend in extreme noodgevallen en een koopman die op de sabbat winsten probeerde te behalen God vertoornde ('De verschillen tussen voetianen en coccejansen', 1994, p. 66).

356 OSA H/P 265, 21 juli en 4 september 1638. Hoe lang er gewoon gewerkt werd op heiligendagen is niet duidelijk. Uit een rekest van de knechten van de timmerlieden blijkt dat in 1732 de heiligendagen gevierd werden en er nauwelijks werd gewerkt (OSA H/P 352, 18 juli 1732).

357 AHG 27, nr. 60.

358 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1991, p. 29.

359 OSA H/P 302, 10 februari 1657.

360 Uit processtukken blijkt dat op zondag door velen tochtjes werden ondernomen naar herbergen en kroegen die zich vlak over de stadsgrens bevonden waar het bier door de lagere accijnzen goedkoper was. Vgl. Van Dun, *Acht eeuwen uit 'n goei vat*, 1998, pp. 124-125.

ren veertig spitsten de klachten zich niet meer toe op de 'violatie van den sabbath', maar op 'abuysen' tijdens de predikatie, zoals het 'drincken en spelen in herbergen, het vaeren en rijden met bierwagens'.³⁶¹ Predikanten als Voetius en Udemans ging het niet om enkele beperkingen die slechts dienden te gelden voor de duur van de kerkdienst, zoals Van Deursen voor Holland constateert.³⁶² Dergelijke besluiten van de stadsregering zien we een decennium later.

Hervorming van de gehele samenleving was weliswaar de ultieme wens, in de praktijk kwam het er op neer dat de boodschap alleen 'landde' bij de eigen groep, dat wil zeggen de lidmaten. In de tweede helft van de zeventiende eeuw woedde er in de Republiek een hevige pennenstrijd over het vieren van de zondag. Voetianen en predikanten die onder invloed stonden van het Engelse puritanisme huldigden de opvatting dat God bij de schepping deze dag had gegeven tot een eeuwige instelling. De Leidse hoogleraar Coccejus daarentegen verzette zich tegen een letterlijke opvatting van het zondagsgebod, die zou leiden tot wetticisme, waarbij de zondag een dag van somberheid werd die men binnenskamers doorbracht. Zoals in veel gevallen was de praktijk van de wetshandhaving heel wat milder dan de taal van de wetstekst.³⁶³ Na 1670 luwde de strijd over de zondagsheiliging.³⁶⁴ De kerkenraad deed op den duur zelfs een concessie 'aan de wereld'. In verband met de Bossche kermis verzette de kerkenraad in 1716 de viering van het Avondmaal naar een andere zondag.³⁶⁵ Door toedoen van mandenmaker-profeet Hubertus de Clein laaide de strijd in Den Bosch om de heiliging van de sabbat echter weer op. De Clein sprak de banvloek uit over predikanten en geleerden als Coccejus die er andere opvattingen over de rustdag op nahielden.³⁶⁶ Halverwege de achttiende eeuw wendde de kerkenraad zich nog tot de stadhouder over de 'ontheyliging van de Dag des Heeren'. Dat de winkels open waren onder kerktijd stoorde de kerkenraad in hoge mate.³⁶⁷ De hoge overheid vaardigde tot diep in de achttiende eeuw plakkaaten uit waarin zij op straffe van een boete of acht dagen water en brood allerlei gemakkelijkheden op zondag onder de predikatie verbood.³⁶⁸ Maar zelfs die plakkaaten werden niet streng gehandhaafd. De Bossche schepenen probeerden steeds een gulden middenweg te vinden waar 'iedereen' mee kon leven.

'Comedien en danserien'

In het gesprek met de magistraat over de sabbatsheiliging op 12 september 1630 roerden de kerkenraadsleden ook de gemakkelijkheden aan waar Bosschenaren zich aan konden

361 OSA H/P 298, 2 december 1647. Ratelende bierwagens duiden er op dat de biervoorraad in de kroegen regelmatig aangevuld moest worden. Vgl. De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 1998, p. 356.

362 Van Deursen, *Bavieren en Slijkgeuzen*, 1991, p. 27.

363 Schutte, 'Nederland: een calvinistische natie?', 1992, pp. 690-702.

364 In 1659 besloten de Staten van Holland zelfs de professoren van de Leidse universiteit te verbieden nog langer over de zondagsrust te schrijven (*Groot Placcaatboek VII*, 616).

365 AHG 4, 2 juni 1716.

366 AHG 4, februari 1733.

367 AHG 6, 9 februari 1751.

368 Zie bijv. het stedelijk plakkaat van 15 augustus 1772, een herhaling van het plakkaat van de Staten-Generaal van 6 januari 1707.

overgeven.³⁶⁹ ‘Comedianten’ en ‘kamerspeelders’ moesten het in het bijzonder ontgelden. De predikanten maakten eveneens bezwaar tegen de kamers van Retorica die in en buiten Den Bosch een eerbiedwaardige historie kenden.³⁷⁰ De magistraat wilde voordat hij tot een verbod op uitvoeringen zou besluiten hierover een theologisch advies van de predikanten. Deze moesten aantonen dat de spelen niet overeenkwamen met het woord Gods.³⁷¹ Het advies is niet bekend maar de predikanten zullen waarschijnlijk gewezen hebben op de heidense oorsprong van het toneel, de mannen die in vrouwenkleren vrouwenrollen speelden en de verheerlijking van allerlei ondeugden op de planken.³⁷² Ds. Udemans en ouderling-schep en De Weerd wendden zich in deze kwestie ook tot gouverneur Van Brederode, die het tweetal adviseerde de ‘retoryckspeelders’ en andere toneelspelers het spelen te beletten.³⁷³ Udemans’ standpunt inzake het toneel was overigens bekend. Hij keerde zich in al 1612 in zijn *Practijcke, dat is werckelijcke oeffeninghe van de Christelijcke Hoofd-deuchden* fel tegen het toneel. Niettemin moest de kerkenraad het volgende jaar constateren dat de komedianten zelfs op de ‘sabbat’ hun stukken opvoerden.³⁷⁴ In de jaren dertig en veertig protesteerde de kerkenraad met enige regelmaat tegen dergelijke gemakkelijkheden, waaronder ook het met maskers lopen op Vastenavond en ‘diergelijcke insolentien die men op de Bacchus daghen alhier gewoon is te pleegen’.³⁷⁵ Gereformeerden meenden dat men met het dragen van ‘mommerijen en sotskappen (...) geen mensche en ghelijckt’.³⁷⁶ Na een jaar of tien gaf de kerkenraad de strijd op. De stadsbestuurders zelf lieten toen al komedianten en koorddansers voor zich en hun gasten optreden.³⁷⁷ Na een optreden van ‘Jan Potagie’ in 1639 werd een ‘oplossing’ gezocht voor het netelige probleem, onder het motto: *if you can't beat them, join them*. De kerkenraad stelde de magistraat namens de diaconie voor, om een vierde gedeelte van de opgehaalde pennningen ter beschikking te stellen aan de altijd in geldnood verkerende diaconie.³⁷⁸

In één adem met toneelspel werd het dansen en ‘springen’ als een verwerpelijke zaak genoemd. Op 25 oktober 1631 hield de kerkenraad *censura morem*: de leden van de kerkenraad stelden zich dan ernstig de vraag of hun eigen handel en wandel aanleiding gaf zich van het avondmaal te onthouden. Het resultaat was positief; allen werden ‘onstraffelijck’ bevonden. Niettemin kwam het aan het einde van de vergadering tot een ‘generale vermaninge’ van predikantszijde. De kerkenraad werd opgewekt tot ‘christelijcke godsalicheijt des levens’. Dat ‘ieder van hen toch sich wilde wachten van alle ’t geen scandaleus was, specialyck van danserie’.³⁷⁹ Op 1 februari 1634 sprak de kerken-

369 OSA H/P 261, 12 september 1630.

370 OSA H/P 270, 26 november 1632. Vgl. Van der Sluys en Van Asperen, *Van stomme vertoning*, 1978.

371 AHG 1, 28 oktober 1631.

372 Zie Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam II*, 1967, pp. 292–293. Over tucht inzake dansen: Roodenburg, *Onder censuur*, 1990, pp. 321–329.

373 AHG 1, 28 oktober 1631.

374 AHG 1, na 17 maart 1632.

375 AHG 1, 15 februari 1634 en 14 februari 1635.

376 Ds. Wittewrongel, geciteerd bij Roodenburg, *Onder censuur*, 1990, p. 332.

377 Zie bijv. Van Zuijlen, *Stadsrekeningen*, 1871, jaar 1641–1642. In juli 1642 verteerden de stadsregeerders voor ruim 200 gulden aan bier en wijn, terwijl de koorddansers hen vermaakten.

378 AHG Diaconie 1, 3 augustus en 14 augustus 1639, 4 december 1641 en 8 juli 1643.

379 AHG 1, 25 oktober 1631.

raad opnieuw over het dansen omdat enige lidmaten zich daaraan hadden 'vergrepen'. De dominees maakten bekend deze 'wulpheden' in hun preken aan de orde te zullen stellen.³⁸⁰ De predikanten wilden de 'ijdelheden der werelt' uitroeien, maar dat ging hen niet gemakkelijk af. Ze vroegen onder meer de kerkenraad van Amsterdam om advies. De Amsterdammers zonden daarop de 'acte' tegen het dansen en 'springen' van gemeenteleden op bruiloften die de predikanten aldaar van de preekstoel hadden afgelezen. Ook een resolutie tegen het dansen die in 1640 op de Synode van Gouda was vastgesteld, diende tot advies. De Goudse synode overwoog dansers en anderen die zich aan 'lichtvaardigheden ende ijdelheden' overgaven van het avondmaal af te houden.³⁸¹

In 1643 antwoordde de Dordtse predikant Wassenberg zijn Bossche collega Conradi, die hem gevraagd had hoe te handelen inzake danspartijen en balletten.³⁸² Ds. Wassenberg dankte in zijn brief God dat er in zijn stad geen sprake was van 'balets spelen'. Op bruiloften dansten weliswaar jongelieden, maar de kerkenraad trad op als hem dat ter ore kwam. Veroorzaakte het dansen door lidmaten een publiek schandaal, dan werden de zondaren van het avondmaal gehouden. Ds. Wassenberg raadde de Bossche kerkenraad aan diens boekje te raadplegen over de zonde van het dansen en de kerkangers daarover te informeren.³⁸³ Wassenberg verwierp daarin het dansen omdat het 'de lont is voor de vlam van de boze lust'.³⁸⁴ Voetius en Udemans bestreden in hun geschriften eveneens het dansen als 'onvruchtbaar tot goed ende occasie van veel quaets'.³⁸⁵ De kerkenraad was ds. Wassenberg al in 1634 voor en protesteerde bij de magistraat tegen de aangeplakte briefjes van een dansmeester die zich in Den Bosch wilde vestigen.³⁸⁶ De kerkenraad was niet alleen bezorgd voor de eigen lidmaten, alle Bosschenaren moesten behoed worden voor deze zondaar.³⁸⁷

De belangstelling voor het frivole fenomeen ebde in de jaren veertig weg bij de kerkenraad. In 1647 beklagde de kerkenraad zich nog wel over een zekere meester Le Clerq die 'lichtveerdighe ende onstichtbaere gesten in sijne cluchten' vertoonde. De klacht spitste zich echter toe op bepaalde onderdelen, niet zozeer op de comediante zelf. De stadsregering verstond zich met Le Clerq. Hem werd verboden 'eenighe oneerlijcke manieren voort te stellen'. Fatsoenlijk toneelspel stond stadsregering toe, 'abuysen ende ongeregeltheden' beloofde ze tegen te gaan.³⁸⁸ Predikanten die pal stonden voor de 'praktijk der Godzaligheid' stonden nu niet meer in Den Bosch. 'Coordedansers en toonneelsten' frequenteerden Den Bosch net als andere steden in de Republiek.³⁸⁹

380 AHG 1, 1 februari 1634.

381 AHG 27, nrs. 140, 141, 143.

382 AHG 27, nr. 189.

383 Bedoeld werk: *Dansfeest der dochteren te Silo*. Verscheen in 1641 en telde maar liefst 212 dichtbedrukte pagina's (Naerebout, 'Snoode exercitien', 1990, p. 126). Zie over de oppositie tegen het dansen eveneens Van Deursen *Kopergeld* II, 1978, pp. 17-19 en Rooijackers, *Rituele repertoires*, 1994, pp. 379-395, die ook de bezwaren van de katholieke kerk optekent.

384 Naerebout, 'Snoode exercitien', 1990, p. 127.

385 Naerebout, 'Snoode exercitien', 1990, p. 128. De 'geyle, dertele en oneerbare danseryen' werden in Amsterdam bestreden met het boek van ds. Wittewrongel in de hand (Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* II, 1967, pp. 128-130).

386 AHG 1, 22 februari 1634.

387 AHG 1, 1 februari 1634.

388 OSA H/P 298, 2 december 1647.

389 In 1670 verzocht de kerkenraad of de magistraat zowel 'de comedianten als Jan Potagie' op zondag en door de week onder

Afbakening van de gemeenschap

Niet iedereen binnen de gereformeerde kerk kon zich vinden in de aangeboden heilsoodschap. Er waren gelovigen die binnen de bestaande kerkgemeenschap ruimte zochten voor een andere beleving van hun religieuze gevoelens. Hoewel de Reformatoren geen wildgroei stimuleerden, hadden zij voor de zelfstandige bestudering van de Schrift geijverd. De Bijbel was er voor het gewone gemeentelid en niet alleen voor een clericale kaste.³⁹⁰ Bovendien stimuleerde de wijdverbreide alfabetisering in de Republiek het zelfstandig bijbelonderzoek.³⁹¹ Een gevolg daarvan was wel dat afsplitsingen en gekrakeel binnen de gereformeerde kerk op de loer lagen. Daarom was de verklaring van Bijbelteksten gebonden aan een algemeen aanvaarde uitleg die in gereformeerde belijdenisgeschriften was vastgelegd.

Kerk noch overheid stonden inbreuken op de eenheid van de gereformeerde kerk toe. Ook de gereformeerde kerkenraad van 's-Hertogenbosch bewaakte de 'tuin' van het geloof, waarbinnen niet iedereen hetzelfde behoefde te denken, beleven en geloven. Vanzelfsprekend veroorzaakte dit van tijd tot tijd spanningen. Religie was 'explosief materiaal'.³⁹² In april 1630 richtten 'yveraers van de waere religie' zich tot de kerkenraad met het verzoek om hen te 'verstercken door de leer bij maniere van profetie of tenminste catechisatie'. Onder 'profetie' werd de behandeling van gewichtige vragen over leer en leven verstaan. Deze aangelegenheden werden door middel van vragen en antwoorden – de catechese – aan de orde gesteld.³⁹³ De kerkenraad deelde de 'yveraers' mee dat de predikanten hen nader wilden onderwijzen en wel nadat 'de knechtjens' (jongens) hun catechetisch onderricht hadden ontvangen. De predikant legde hen vragen, 'in forme bij repetitie' voor over 'enige controversen' om hen zo te wapenen tegen de 'wedersprekers'.³⁹⁴ Of de 'yveraers' dezelfde zes mannen waren die in 1630 het verzoek indienden bij de kerkenraad om in de Grote Kerk bij elkaar te komen, is niet duidelijk.³⁹⁵ De groep verzocht een plaats in de kooromgang van de Grote Kerk 'om malcanderen te onderregten inde fundamenten van ware oprechte religie'.³⁹⁶ Om de vier weken zou het voorzitterschap van de groep moeten rouleren. Interessant is dat drie vromen aan de Haven woonden, een omgeving waar veel contacten werden gelegd tussen Bosschenaren en mensen van buiten de stad. Marktschipper Van Velsen voer op Rotterdam. Onderweg zal hij ongetwijfeld van gedachten hebben gewisseld over de

de predikatie wilde beletten te spelen (AHG 3, 2 juli 1670). Tegen het spel als zodanig keerde de kerkenraad zich niet meer. Vgl. Vos, 'Hanske', 1994, pp. 163–168.

³⁹⁰ Zie bijv. Van Deursen, 'De Statenvertaling', 1987, nr. 3, pp. 7–8.

³⁹¹ Van Deursen, Kopergeld II, 1978, pp. 58–59. Israel, *De Republiek*, 1996, pp. 757–761.

³⁹² Augustijn, 'Ijkpunt 1550', 1998, p. 26; Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 2001, p. 197.

³⁹³ Grosheide e.a (red.), *Christelijke Encyclopaedie* IV, z.j., p. 622.

³⁹⁴ AHG 1, eind april 1630, 1 mei 1630 en 20 mei 1630. Vgl. Utrecht: Van Lieburg, *De Nadere Reformatie*, 1989, pp. 51–52.

³⁹⁵ AHG 27, nr. 62.

³⁹⁶ Het verzoekschrift werd ondertekend door Lambert Woutersen van Velsen (marktschipper op Rotterdam), Michiel de Wolf (soldaat), Jacop Peters van Antwerpen ('cordewaegencruyer'), Egbert Johannissen en Jacob Janssen (schoolmeester in het weeshuis). Voorts Pieter Pieters Abbema. Van hem is bekend dat hij een 'zwerfend' bestaan leidde. Hij kwam in Holland en Friesland wellicht in aanraking met allerlei ideeën. Later werd hij wegens verdenking van ontucht en homoseksuele handelingen onder de kerkelijke tucht geplaatst. De beroepen van de rekwestranten staan in het lidmatenboek van de gereformeerde gemeente (AHG 55).

goede boodschap met broeders in het geloof. In Rotterdam kwamen eveneens vrienden bij elkaar, onder meer een kring rond het conventikel van David Guilbertus, een bewonderaar van Voetius. Hij gaf geestelijk leiding aan ruim tien broeders, allen handwerkslieden met een grote theologische belangstelling.³⁹⁷

In 1629 stelde de Synode te Leiden op advies van onder meer Gisbertus Voetius vast, dat een groep oefenaars niet groter dan 9 of 10 personen mocht zijn en dat bijeenkomsten beslist niet mochten plaats vinden ten tijde van 'den publyken Godtsdienst'. Een conventikel mocht dus niet in de plaats komen van de door de kerkenraad belegde kerkdiensten waar de predikant zijn erkende uitleg van de Bijbel verkondigde. Om uitwassen te voorkomen verplichtte de Synode de gezelschappen zich onder toezicht te stellen van de kerkenraad. Voorts was het conventikels slechts toegestaan zich te verdiepen in boeken en traktaten van 'regtsinnige ende gesonde Leeraren'.³⁹⁸

De kerkenraad stelde de 'conventiculen' die in het voorjaar van 1673 onder leiding van ds. Johan Tuck in het huis van de bevelhebber van het regiment Hoenderbeeck, werden gehouden, niet op prijs. Tuck betoogde dat hij begin van dat jaar door de Clasis Leiden was geëxamineerd en in zijn ambt van predikant bij het leger was bevestigd met handoplegging. 'Met alle middelen' wilde de kerkenraad de activiteiten van Tuck tegengaan. Daartoe reisde begin april een delegatie van de kerkenraad naar Den Haag af om met gedeputeerden van de Zuid-Hollandse Synode te spreken. Daar werd de commissie te verstaan gegeven dat Tuck 'geautoriseerd' was.³⁹⁹ Dat de kerkenraad beducht was voor separatisme was niet onlogisch, aangezien in deze jaren elders in het land kringen, zoals die rond Jean de Labadie, neigingen vertoonden zich van de officiële kerk af te scheiden.⁴⁰⁰

Wellicht was het gezelschap waarvan in de acta van 1691 sprake is een vrucht van de Nadere Reformatie. De Bossche kerkenraad maakte zich in dat jaar zorgen dat 'verscheide cordate en aensienlijke personen misnoegt en onstelt sijn om de exorbitanten, die men in dese stadt bespeurt in het houden van affsonderlijke bijeenkomsten en het exerceren van soodanige diensten in deselver bijna als in de publiecke kercke geëxerceerd worden'.⁴⁰¹ Als schuldigen wees de kerkenraad de ziekentroosters van het gasthuis aan.⁴⁰² Een van de ziekentroosters van het gasthuis was Cornelis van Poederoyen. Hij was ook schoolmeester en werd in 1681 tot deken van het schoolmeestergilde aangesteld.⁴⁰³ De naam Van Poederoyen klinkt onvervalst orthodox. Was zijn vader

³⁹⁷ Zijlmans, *Vriendenkringen*, 1999, pp. 71-96.

³⁹⁸ Van Rijswijk, *De poorten Sions*, 1983, pp. 26-27.

³⁹⁹ AHG 3, 7, 14, 28 maart, 4 april en 9 mei 1673. Johan Tuck is twee jaar legerpredikant geweest. Daarna werd hij gereformeerd predikant van Hoogeloon en van daar ging hij in 1682 naar Waverveen (Van Lieburg, *Repertorium*, 1996).

⁴⁰⁰ Spaans, 'Veranderende vroomheid', 2001, pp. 79-96. De Bossche predikant Vogelsangh schreef overigens een boek ter verdediging van De Labadie. Over de verwikkelingen rond dit geschrift: Weekhout, *Boekencensuur*, 1998, pp. 311-316.

⁴⁰¹ AHG 3, 16 augustus 1691.

⁴⁰² AHG 3, 16 augustus 1691. Elders zie: Van Lieburg, 'Geloven op vele manieren', 1998, p. 286 en Frijhoff, *Wegen van Evert Willemz*, 1995, p. 518. Naast Cornelis van Poederoyen was David de Vries ziekentrooster van het gasthuis (De Haas, *Bossche scholen*, 1926, pp. 194 en 204).

⁴⁰³ De Haas, *Bossche scholen*, 1926, p. 204. Van Poederoyen overleed in januari 1697 (OSA H/P 345, 13 november 1719).

de predikant van Crevecoeur, de schrijver van een invloedrijk 'voetiaans' catechisatieboek⁴⁰⁴ Sommige ziekentroosters hadden wel een theologische 'basisopleiding', maar het was, zoals we gezien hebben, aan de predikanten voorbehouden Gods woord met gezag te interpreteren. In rangorde stonden de ziekentroosters een flinke trede lager dan de gestudeerde en geroepen predikant.⁴⁰⁵ De Bossche kerkenraad zag in de beide ziekentroosters van het gasthuis 'lekenpredikers' die aan 'de vianden der Waerheit' – waarmee de katholieken werden bedoeld – 'stof gaven om te schimpen en te verkondigen dat de diensten in de publiecke kercke ondeugende moeten zijn'. De kerkenraad vreesde aantasting van de orde en de eenheid in de gemeente. Hij wees daarbij op de kerk van Engeland waar, volgens de kerkenraad, sprake was van 'een ongeneeslijke breucke'.⁴⁰⁶ Om de eenheid in de gereformeerde gemeente te bewaren werd het in 1691 aan de Bossche ziekentroosters die, zoals uit de klachten blijkt, veel toehoorders trokken ('so veele menschen in afgesonderde private plaetsen'), verboden verdere bijeenkomsten te beleggen.⁴⁰⁷

Een andere categorie die dankzij de gewetensvrijheid en aan het calvinisme inherente zelfstandig bijbelonderzoek tot de concurrenten kon gaan behoren, werd gevormd door de schoolmeesters. Onder hen waren er die een eigen ideeënwereld creëerden. Zo ook Hubertus de Clein.⁴⁰⁸ Zijn optreden veroorzaakte grote onrust in de kerk en bij het stadsbestuur. In 1722 verklaarde De Clein voor de kerkenraad dat hij in 1688 de katholieke kerk had verlaten en gereformeerd was geworden. Hij onderhield contacten met Nijmegen (waar hij destijds woonde) en Zaltbommel.⁴⁰⁹ In het laatste stadje kwam hij met 'vrome broeders' bijeen. Aan het begin van de achttiende eeuw was daar inderdaad sprake van een conventikel dat onder leiding stond van een zekere Sterrenhoven. Sterrenhoven, barbier, werd vermaand en gecensureerd, omdat hij doorging met 'dagelijkse oefeningen, catechiseren en selfs met expliceren en uijtleggen van texten tot confusie van de publiecque godsdienst, waardoor vele personen van de openbare predicatie worden afgetrokken en met verkeerde stellingen van de orthodoxe waarheid doordrenkt'.⁴¹⁰ De Clein was in Den Bosch schoolmeester tot hem in 1710 het 'schoolbortje' werd afgenomen.⁴¹¹

404 Vgl. Van Deursen, Rust niet, 2004.

405 Vgl. De Niet, Ziekentroosters, 2006, pp. 130-154; Voorts: Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz*, 1995, pp. 519-520.

406 Neill, *Het Anglicanisme*, 1970, pp. 171-172. Evenals de Bossche kerkenraad wees de Dordtse kerkenraad toen hij zich zorgen maakte over gezelschappen die los van de kerk opereerden op de 'Engelse tragedie' (Van Lieburg, 'Geloven op vele manieren', 1998, p. 285). Vooral groepen als de *Seekers* en *Ranters* die het 'Duizend Jarig Rijk' verwachtten, zorgden voor opschudding. Deze groeperingen zochten veelal hun heil in samenkomsten buiten de kerk, waar volgens getuigen ruimte was voor geestelijke en lichamelijke extases. Ook puriteinse lekenpredikers verkondigden hun boodschap veelal buiten het instituut kerk. Zij richtten hun aandacht op de praktijk der godzaligheid en ijverden voor zuivering van de Anglicaanse kerk. Onder de leken vonden zij veel gehoor (vgl. Hill, *The world turned upside down*, 1978). De invloed van de Engelse puriteinen op gereformeerden in de Republiek was groot (Op 't Hof, *Engelse Piëtistische geschriften*, 1987).

407 AHG 3, 16 augustus 1691.

408 Het hieronder volgende gedeelte over Hubertus de Clein is een sterk verkorte weergave van mijn bijdrage, Vos, 'Hubertus de Clein', 1994, pp. 295-312. Kort daarna verscheen de dissertatie van Rooijackers, die aandacht besteedt aan het optreden van De Clein (Rooyackers, *Rituele Repertoires*, 1994, pp. 274-279).

409 AHG 4, 7 juli 1722.

410 Vos, *Stadhuis en kerk*, 1989, pp. 80-81.

411 AHG 4, 28 oktober 1710. Bij schoolbord moeten we niet denken aan het bord waarop de sommetjes met krijt worden ge-

De kost verdiende hij daarna met het maken van manden,⁴¹² een beroep dat ruimte bood om geestelijke aangelegenheden te overpeinzen.⁴¹³ Bij zijn arrestatie in 1733 bleek hij, hoewel hem verboden was het schoolmeestersvak uit te oefenen, toch vier leerlingen te onderwijzen. Mogelijk behoorden de ouders tot zijn volgelingen.⁴¹⁴

Op 30 april 1709 duikt voor de eerste maal de naam van De Clein op in de resoluties van de kerkenraad. Hij diende verantwoording af te leggen voor de 'seer scandaleuse en ergerlijke expressien' in zijn in 1708 verschenen *Nieuwen Brabantschen Almanach*.⁴¹⁵ In juli 1710 verscheen De Clein voor de kerkenraad. Maar wegens zijn 'vele en harde woorden' werd De Clein al rap uit de consistoriekamer verwijderd. De kerkenraad, die zich maandenlang zo lankmoedig had getoond om 'hem in de gemeenschap der kercke te bewaren', weerde hem van het Heilig Avondmaal.⁴¹⁶ Voor Hubertus de Clein was deze uitsluiting van de gemeenschap verschrikkelijk. De mandenmaker kon geen gelovige zijn zonder de gemeente. Maar, overtuigd als hij was van zijn roeping, kon hij de pen ook niet laten liggen; hij bleef zijn *Nieuwen Brabantschen Almanach* uitgeven. Daarin voorzag hij data van commentaar, deed uitspraken over voor- en tegenspoed, liet zijn blik langs de hemellichamen gaan, en ventileerde raadselachtige denkbeelden. Daarnaast gaf hij nog een tweetal werkjes uit die voor beroering zorgden.⁴¹⁷ Hij bleef, zoals de kerkenraad vaststelde, 'onbeschoftelijk spotten', 'zijn sentimenten onder het gemeen debiteren' en 'Gods H. Woord prostitueren'.⁴¹⁸ De kerkenraad drong er in 1715 bij het stadhuis op aan maatregelen te treffen. Uiteindelijk werd De Clein aangezegd in het vervolg geen almanakken en 'prognosticatiën' meer te drukken, te schrijven en te verkopen zonder voorafgaand onderzoek door de magistraat.⁴¹⁹ De kerkenraad verzocht daarnaast het oordeel van theologen van de Utrechtse en Leidse Academies.⁴²⁰ Het antwoord dat de kerkenraad uit Leiden ontving, luidde kort maar krachtig: 'vuile en godvergetenen lasteringen tegens God, sijn heijlig woord en desselfs dienaars'. De Utrechtse hoogleraren kwamen evenals hun Leidse collega's tot de slotsom dat Hubertus de Clein door het lezen van Spinoza of andere 'profane Schriften, sijne harsenen gekrenkt heeft en van alle menschelijke verstant berooft is'. De Clein was gevaarlijk want hij bood zijn denkbeelden voor 'weijnig prijs' in kleine boekjes en almanakken aan, waardoor iedereen er kennis van kon nemen.⁴²¹ De Bossche mandenmaker voorzegde allerlei plagen aan overtreders van Gods geboden en hij verwees daarbij naar de Openbaringen van Johannes op

schreven, maar aan een 'publicq bord' dat uitgehangen werd 'tot bewijs dat bij de geadmitteerde schoolmeesters en schoolvrouwen school word gehouden' (OSA H/P 1221, *Collectanea Van Heurn*, fol. 1719).

412 BHIC, Raad van Brabant 447-197: Verslag van zijn arrestatie waaruit blijkt dat hij een mandenmakerswerkplaats had.

413 Frijhoff spreekt van de ambachtswerkplaats waar weinig lawaai wordt gemaakt als mogelijke broedplaats van 'roepingen' (Wegen van Evert Willemsz., 1995, pp. 521-522).

414 BHIC, Raad van Brabant 448, nrs. 2824 en 2855. De Clein had volgelingen. In de hier genoemde archivalia wordt gesproken van vrienden die hem in zijn gevangenschap probeerden bij te staan.

415 De almanakken van De Clein zijn tot op heden niet getraceerd in openbare verzamelingen.

416 AHG 4, 19 augustus 1710.

417 In 1710 gaf De Clein zijn *Grote licht der Natuere* uit. In 1715 gevolgd door *Den waaragtigen en Eeuwighduurenden voorsegger*.

418 AHG 4, 10 december 1715.

419 OSA H/P 425, 28 december 1715.

420 AHG 4, 1 juli 1716.

421 AHG 4, 1 juli 1716.

Patmos⁴²² en de profetieën van Daniël en Ezechiël.⁴²³ Omdat De Clein zich vereenzelvigde met de grote profeten en apostelen, werd hij als een ‘veragter van Gods Heilig Woord’ beschouwd.⁴²⁴ Kerkenraad en overheid ergerden zich het meest aan Hubertus de Clein wanneer deze zich met Christus vergeleek, die net als De Clein door de ‘Fari-zeërs’ werd gesmaad. Maar De Clein verblijdde zich daarin, want zo schreef hij: ‘Ik en mijn meester Jezus Christus zullen samen van een kermiskoek smullen’.⁴²⁵

In veel van de uittreksels van de almanakken die bewaard zijn gebleven drukte De Clein volk en overheid op het hart de ‘sabbathdag te heiligen’. In niet mis te verstane woorden streed hij tegen hen die ‘schijten op het 4e gebod’. Hij vergeleek de predikanten die de gelovigen niet wezen op het onderhouden van de rustdag met ‘swarte vliegen en stront-maaien’. Aan de ‘ketter Coccejus en diens volgelingen’ schreef De Clein de ‘sterfte onder het rundtvee en zware oorlogen’ toe. In zijn laatste almanak riep hij het ‘geestelijk Israël’ – de gereformeerde kerk – op om terug te keren, ‘dan zal Godt die plaagwormen met hare zaagbekken die uwe schutspaalen doorsagen verdrijven’.⁴²⁶

Nu was men in de polemiek wel wat gewend, maar deze beledigingen gingen de kerkenraad te ver. Vanwege de ‘veragting van deftige mannen en hoge leraren’ verzocht de hoogschout de magistraat van ’s-Hertogenbosch De Clein te mogen arresteren. Op 23 maart 1733 werd De Clein verboden ooit nog een almanak uit geven op straffe van een geldboete van 100 gouden dukaten.⁴²⁷ Tenslotte werd de Bossche profeet tot een verblijf van drie jaar in het Haagse tuchthuis veroordeeld. Pen, papier en inkt mocht hij gedurende die tijd niet gebruiken.⁴²⁸ Van Effen beval de overheid aan ‘vrijdenkers’ die ‘de ondoorgroondelijke duisterheden’ van Spinoza als hun evangelie beschouwden in gekkenhuizen op te sluiten, waar zij hun ‘bekeringsijver als doctor van het ongeloof konden botvieren’.⁴²⁹ Doelde de spectator op zijn stadgenoot? Uiteindelijk pakte de overheid de autodidact De Clein, met zijn eigen taal en wereldbeeld, snel en krachtig aan. Wellicht speelde daarbij ook de onrust onder de katholieken een rol. Binnen deze bevolkingsgroep heerste een sterke toekomstverwachting die tot uiting kwam in verscheidene gepubliceerde ‘profetieën’ waarin werd beweerd dat de calvinistische overheersers plaats moesten maken voor de onderdrukte katholieken. Wanneer Sacramentsdag en Sint-Jan op dezelfde dag samenvielen zou de omwenteling een feit worden. Op 24 juni 1734 zou het zover zijn.⁴³⁰ Dat de Bossche kerkenraad en de Classis be-

422 BHIC, Raad van Brabant 447-197, uittreksel 1708. De ‘Zeven Gemeenten’ uit dit bijbelboek wist De Clein op zijn wijze te duiden. De ‘6e gemeente’ was Engeland, de ‘Gemeente aan de Zee’ Holland, de ‘3e Gemeente’ Zweden en de ‘7e Gemeente’ de ‘Verstrooide gemeente’. Het ‘Getallige Beest’ vanzelfsprekend de Paus en de ‘Draak’ het ‘Duitse Keizerrijk’.

423 Dat De Clein niet alleen Brabanders op het oog had blijkt uit een door de kerkenraad vervaardigd extract uit zijn almanak voor 1733. De Clein zou zijn almanak ‘in NoordtHolland, Amsterdam, Haarlem en wel in geheel Holland gerecommandeerd hebben’ (AHG 4, 9 februari 1733).

424 BHIC, Raad van Brabant 447-197, ‘Remonstrantie van de Hoogschout’.

425 AHG 4, februari 1733. Jongemannen kochten op de kermis een koek en het meisje aan wie zo’n jongen de kermiskoek schonk begreep dat dit een liefdesverklaring was (J. Ter Gouw, *De Volksvermaken*, 1871, pp. 443-444).

426 AHG 4, februari 1733.

427 RA. 435, fol. 20vo – 21ro.

428 BHIC, Raad van Brabant 447-197, verweerschrift Hubertus de Clein.

429 Buijnsters, *Justus van Effen*, 1992, pp. 213-218.

430 Frijhoff, ‘De paniek van juni 1734’, 1977, pp. 170-233. Zowel Justus van Effen in zijn *Hollandsche Spectator* als J.H. van Heurn

vreesd waren voor katholieke wraakgevoelens kwam een enkele keer tot uiting.⁴³¹ Het is niet onwaarschijnlijk dat de vrees voor een katholieke bijtjesdag de Bossche magistraat en uiteindelijk de Raad van Brabant sneller tot een uitspraak in de zaak Hubertus de Clein bracht. De almanak van Hubert de Clein voor het jaar 1734 is nooit verschenen, hoewel er vermoedens waren dat de zonen Hebal en Nehemia het manuscript bij een drukker hadden gebracht.⁴³²

In 1757 bespeurde de kerkenraad opnieuw 'oeffeningen' buiten de kerk. Daartegen waarschuwde het college door het laten voorlezen van het 'reglement op de oefeningen' dat de Gelderse Synode na de zogenoemde Nijkerkse beroeringen had opgesteld.⁴³³ Een van de regels legde de nadruk op de te behandelen geestelijke stof in een conventikel. Onder geen voorwaarde mochten de daar aanwezigen er vrij op los theologiseren. Factievorming tegen de wettig aangestelde predikanten was eveneens uit den boze. Naar aanleiding van het Gelderse reglement verklaarde de dochter van voorlezer en catechiseermeester De Raa dat haar vader enige mensen 'in de waarheden' onderwees, waarna de kerkenraad besloot de werkzaamheden van de catechiseermeesters te onderzoeken 'bij wijze van vrindelijke zamenspreeking'.⁴³⁴ Een jaar later, in 1758, was sprake van oefeningen die plaats hadden in het huis van meester Brocades waarbij De Raa en een zekere Van de Pol betrokken waren.⁴³⁵ Na onderzoek bleken de samenkomsten niet in strijd te zijn met het reglement van de Gelderse Synode.⁴³⁶

De predikanten drongen met name in het eerste decennium na de vestiging van de Bossche gereformeerde gemeente aan op het heiligen van de 'sabbat' of het tegengaan van een 'ongebonden levenswijze' door de gehele stedelijke bevolking.⁴³⁷ Zij meenden dat met een voortzetting van onbijbelse en dus zondige gewoonten de mensen de toorn van God over de samenleving afriepen. Hun oproep verloor vrij spoedig aan kracht. De katholieke meerderheid van de bevolking huldigde een andere opvatting en daar hield de stadsregering rekening mee. De stadsregering, verantwoordelijk voor orde en rust, streefde naar compromissen. Zo ontwikkelde zich al vrij spoedig een gedoogcultuur. De kerkenraad hield het stadsbestuur nog lang voor wat wel en niet kon, maar de ge- en verboden raakten langzaam maar zeker bestemd voor intern gebruik. Wilde je echt behoren tot de gereformeerde kerngemeenschap en aan het avondmaal deelnemen, dan moest je je aan de regels houden.

(*Historie IV*, 1777) gaan in op de paniekverschijnselen in hun stad. De resolutieregisters van stad en kerkenraad geven echter niet één aanwijzing.

431 Op 1 september 1733 tekende de scriba aan dat de minderbroeder Laurentius Bultee uit Weert het 'pausdom' wenste te verlaten. De kerkenraad adviseerde hem naar elders te gaan 'alsoo hier voor sijn Persoon niet seker soude sijn'. Zie ook Archief Classis 's-Hertogenbosch 4, oktober 1733 en Archief Parochie Orthen waarin zich een brief bevindt van de pastoor van Heusden aan zijn Orthense collega over de onrust (Archief Parochie Orthen 31).

432 AHG 4, 28 december 1733. Specifiek over De Clein: A. Vos, 'Hubertus de Clein', 1994, pp. 295-312.

433 AHG 6, 7 februari, 24 maart en 1 april 1757. Over Nijkerk onder meer J. Verrips, 'De genese van een godsdienstige beweging', 1980, pp. 113-138 en Van Lieburg 'De Libanon blijft ruisen', 2001, pp. 15-38. Op meer plaatsen in het land was sprake van een 'revival', zie bijv. Van Meteren, "Het ruysschen als de Libanon", 1997, pp. 257-277.

434 AHG 7, 2 mei 1757.

435 AHG 7, 24 maart 1758.

436 AHG 7, 3 april 1758.

437 Rooijakkers, 'Het uiteengroeien van clerus', 1985, p. 157.

De kerkelijke gemeenschap stond regelmatig onder druk. Charismatische ‘profe-ten’, visionairs en leken die op eigen gezag de Bijbel interpreteerden beconcurrerden de officiële uitleggers, de predikanten. Lekepredikers die getrouwen om zich heen verzamelden, werden door de kerkenraad kritisch gevolgd. Zij dreigden de gemeenschap te verbreken en zich met hun volgelingen af te scheiden. Gewetensvrijheid en bijbelonderzoek waren legitiem. Maar wanneer de regels werden overtreden, de zuivere gereformeerde leer met voeten werd getreden en de zichtbare eenheid van de kerk werd verstoord, dan trad de kerkenraad, soms met hulp van de stedelijke overheid, op.⁴³⁸

De christelijke boodschap bleef voor de gehele samenleving gelden, maar de gereformeerde dominees preekten meer en meer voor eigen parochie. Niet alleen omdat al betrekkelijk snel geen geestverwanten van Voetius en Udemans meer deel uitmaakten van het Bossche predikantenkorps, maar zeker ook omdat de overheid niet meer pal naast en achter de predikanten stond. Het stadhuis had andere belangen. Ook de buitenstaanders moesten bediend worden door de overheid, die wetten maakte en een algemeen christelijke moraal uitdroeg.

ZORG VOOR DE GEMEENSCHAP

Iedere corporatie – of dat nu schutterijen, ambachtsgilden of religieuze gemeenschappen betrof – zorgde in meerdere of mindere mate voor haar leden. Wanneer het de leden in materieel opzicht tegen zat, stond de groep hen bij. We kunnen dat lezen in de reglementen. De werkelijkheid zag er wel eens anders uit. Soms werden voor die zorg speciale fondsen ingericht. De gereformeerde kerk kende een eigen organisatie die steun bood: de diaconie. Het was, anders dan bij de ambachtsgilden of de schutterijen, voor de kerk een Bijbelse plicht zwakke leden te ondersteunen, zowel in geestelijk als in materieel opzicht. Die opdracht las de kerk in de Bijbel, waarin beschreven wordt dat Jezus Christus de arme en zieke opzocht. De ondersteuning van de behoeftige stond in nauw verband met het breken van het brood en het delen van de wijn. De viering van het avondmaal wil namelijk ook uitdrukken dat het niet alleen om woorden gaat maar juist ook om daaruit voortvloeiende daden.⁴³⁹ De kerkelijke armenzorg was derhalve een plicht, maar geschiedde desondanks op vrijwillige basis. De diakenen ontvingen geen traktement. En het geld voor de uitkeringen werd vooral via collectes bij elkaar gebracht. Beide aspecten van het diakonaat stelden de gereformeerde gemeente op de proef. De werkzaamheden van de diaken waren niet eenvoudig en eisten veel tijd. De tot het diakenambt geroepen waren daarom niet altijd blij met hun verkiezing. Op allerlei manieren trachtte de diaconie aan geld te komen voor de armen die aan haar zorg waren toevertrouwd. Niet iedereen die arm was kon echter rekenen op steun. De gereformeerde kerk stelde voorwaarden aan de steun vragende en scherpte haar beleid van tijd tot tijd aan. De elitaire benadering van de arme gereformeerde ver-

438 Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 1972, pp. 65-66.

439 Vgl. Berkhof, *Christelijk geloof*, 1984, pp. 363-367.

oorzaakte aan het einde van de achttiende eeuw een breuk in de gereformeerde gemeenschap.

Armoede

Begin maart 1748 – de koudste maartmaand van de achttiende eeuw⁴⁴⁰ – overleed Johanna Bergena ‘door koude en armoede’. Ze was naar bed gegaan met haar vijf kinderen, die tegen haar aanlagen, maar werd niet meer wakker. Johanna Bergena – ‘treckende van de diaconie’ – was een van de vele armen in Den Bosch.⁴⁴¹ De risico’s waaraan mensen in de vroegmoderne tijd bloot stonden, verschilden niet veel van de ellende die hun voorouders in de middeleeuwen kon overkomen. Pestilentielle ziekten of pokken-epidemieën woedden van tijd tot tijd, werkloosheid lag op de loer (velen waren gebonden aan seizoensarbeid), het loonniveau was laag en het verdiende loon meestal ontoereikend om te sparen voor slechte tijden. Daarnaast staken van tijd tot tijd veeziekten de kop op, werden stad en land geteisterd door branden of liepen landerijen onder water. Handelingen ten gevolge van oorlogen teisterden menigeen, zowel koopman als boer. Al deze oorzaken maakten het karakter van de economie onvoorspelbaar. De arme was aangewezen op zijn familie, bureu, steun van vakbroeders en de armenkassen van corporaties, openbare of religieuze instellingen. Zorg voor de arme bleef evenals in de middeleeuwen een religieuze plicht, niet meer of alleen vanwege mogelijk zielenheil, maar ook als Bijbelse opdracht. Daarnaast was hulpverlening noodzakelijk om de openbare orde te bewaren, uit zorg om besmetting door ziekten te voorkomen en om de arme normen en waarden bij te brengen, zodat deze volgens de opvattingen van de elite een plaats in de samenleving kon innemen en voor zichzelf kon zorgen.⁴⁴² In de late middeleeuwen veranderde de kijk op het armoedevraagstuk. De kerkelijke en wereldlijke elites stelden zich de vraag of de wijze waarop de talloze instellingen de nood lenigden wel efficiënt was. De in Brugge woonachtige Spaanse humanist Vives benadrukte dat armen veelal profiteurs waren. Volgens hem moest de armenzorg gecentraliseerd worden en de bedelarij onderdrukt. ‘Werken’, luidde het motto.⁴⁴³ De landsheer van de Nederlanden, Karel V, vaardigde in 1531 een edict uit waarin restricties aan de armenzorg werden gesteld. Armen mochten hun woonplaats niet meer verlaten en parochies werden verplicht de nood van hun inwonenden te lenigen. Bedelaars die zonder toestemming aalmoezen vroegen, konden streng gestraft worden. In Holland werd voor de Opstand en de Reformatie genoemd edict overigens niet of nauwelijks nagevolgd.⁴⁴⁴ Ook de Reformatie stelde zich teweer tegen ledigheid. De arbeidsplicht werd heilig verklaard.⁴⁴⁵ Alleen mannen en vrouwen die niet in staat waren te werken – zieken, invaliden en ouden van dagen –, de zogenaamde ‘eerlijke armen’,

440 Buisman, *Bar en boos*, 1984, p. 160.

441 AHG Diaconie 5, 8 maart 1748.

442 Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 1992, p. 119.

443 Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 1980, pp. 100-119.

444 Spaans, ‘Weduwen, wezen en vreemdelingen’, 2002, p. 260.

445 Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 1980, pp. 104-106.

konden een beroep doen op de bedeling. Hoewel de bedelaar in een kwaad daglicht werd geplaatst, bleef het publiek deze ongelukkigen toch een aalmoes toestoppen.⁴⁴⁶

De Bossche armen

Van namen en aantallen armen in de middeleeuwen en de zestiende en zeventiende eeuw weten we niet veel. De dominicanen gaven in 1511 op het jaargetijde van een zekere Catharina van den Staek aan elke arme die zich aandiende – ‘tot vijfhondert personen toe’ – een ‘schoen broot’.⁴⁴⁷ De klokkenluider had in de zestiende eeuw in opdracht van het stadsbestuur als neventaak het weggagen van bedelaars uit de Sint-Janskerk.⁴⁴⁸ Het aantal bedelaars was in 1639 zo groot dat het stadsbestuur ‘twee cloecke mannen’ aanstelde om ze weg te jagen.⁴⁴⁹

Een beperkt aantal armen ontving een vergunning om te bedelen om zo hun karig inkomen, dat met allerhande werkzaamheden bijeen was vergaard, aan te vullen. Midde achttiende eeuw liet de stadsregering een lijst van 153 inwoners samenstellen die in het bezit waren van een bedelvergunning.⁴⁵⁰ Verreweg de meesten van hen waren vrouwen. Onder de 116 vrouwen met een bedelvergunning bevonden zich weer 67 weduwen. De meeste vrouwen waren ouder dan 50 jaar, waaronder hoogbejaarden zoals de 89-jarige Maria Dillegris die ergens ‘in het leeger’ was geboren. De jongeren tobden – evenals vele ouderen overigens – meestal met een gebrek: ze waren kreupel, verlamd aan een hand, mismaakt, blind of ‘lam van leden’. Een scala aan ellende passeert de revue. De mannen die op de lijst voorkomen waren stuk voor stuk gebrekkigen en niet in staat om te werken. Veel mannen en vrouwen blijken een relatie te hebben met het soldatenbestaan. Ze waren ergens in het leger – op veldtocht of in een garnizoensplaats – ter wereld gekomen, of in landen of streken geboren waar militairen gerekruteerd werden die later Den Bosch als garnizoensplaats hadden: Schotland, Zwitserland of Sachsen-Gotha. Zij ontvingen, mits zij lidmaat waren van de gereformeerde kerk of tot het gezin van een lidmaat behoorden, ondersteuning van de diaconie. ’s-Hertogenbosch telde ‘een verbazende menigte armen’.⁴⁵¹ Toen de stad bloeide, in de eerste helft van de zestiende eeuw, deed 15% van de bevolking een beroep op de armenkassen,⁴⁵² in 1745 was ongeveer de helft van de bevolking (6.000 mensen) armlastig.⁴⁵³ Nog eens dertig jaar later werd 20% van de 12.000 inwoners bedeed en in 1789, toen tijdens de buitengewoon strenge winter gecollecteerd werd, ging de opbrengst naar ten minste 3.675 hulpbehoevenden, circa 30 % van de bevolking.⁴⁵⁴

446 Van Deursen, *Kopergeld* I, 1978, p. 89.

447 Van de Laar, ‘De katholieke restauratie’, 1977–1983, p. 190.

448 De ‘beijerman’ ontving vier Carolus gulden per jaar voor het weggagen van bedelaars uit de Sint-Jan (OSA H/P 1389, 1537–1538).

449 OSA H/P 266, 16 augustus 1639.

450 OSA H/P 6813.

451 Prak, ‘Een verbazende menigte armen’, 1997, pp. 79–94. Voor dit hoofdstuk ontleen ik meer gegevens aan dit opstel.

452 Kappelhof, *Armenzorg*, 1983, p. 10.

453 De Kruif, *Honderdvijftig jaar armoede*, 1990, p. 17. Volgens De Kruif schilderde het stadsbestuur het beeld mogelijk somberder dan het in werkelijkheid was. Niettemin is het getal een indicatie.

454 Prak, ‘Overvloed of onbehagen?’, 1993, p. 22.

Op deze prent van Rembrandt uit 1648 zien we een bedelend gezin. Een dagelijks tafereel, ook in 's-Hertogenbosch. In de achttiende eeuw was sprake van 'een verbazende menigte armen'. In Den Bosch was bedelen alleen toegestaan aan armen die een vergunning hadden (gravure: Rembrandt van Rhijn).

Armenzorg in 's-Hertogenbosch

De zorg voor de arme verschildte van gewest tot gewest en daarbinnen per plaats, een gevolg van het particularisme in de Republiek.⁴⁵⁵ Engeland, een eenheidsstaat, was het enige Europese land waar sprake was van een nationaal stelsel van armenzorg. In een land als Frankrijk zocht de overheid samenhang te brengen in de zorg voor de arme.⁴⁵⁶ Dit betekende overigens niet dat de arme daar beter af was: mogelijk leefde de helft van de Europese bevolking op of onder het absolute minimum om te kunnen overleven.⁴⁵⁷

In 's-Hertogenbosch kon de arme al voor 1281 terecht bij de Tafel van de Heilige Geest – in de volksmond het 'Geefhuis' – oorspronkelijk een parochiale instelling, waar voornamelijk voedsel werd uitgedeeld. Daarnaast kon de arme een beroep doen op de organisatie van de Blokken, de negen wijken waarin de stad verdeeld was. Opnieuw een van de organisaties die binnen de stad onafhankelijk en ten dienste van de (buurt)gemeenschap functioneerde. Het bestuur, de wijkmeesters of blokmeesters,

455 Zie Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 2000 en Van der Vlis, *Leven in armoede*, 2001 evenals Prak 'Armenzorg 1500-1800', 1998, pp. 49-90, Van Leeuwen, 'Amsterdam en de armenzorg', 1996, pp. 132-161 en Spaans, 'De gift aan de armen', 1996, pp. 375-393.

456 Prak: 'Armenzorg 1500-1800', 1998, pp. 50-51.

457 Woolf, *The Poor in Western Europe*, 1986, pp. 4-8.

beoordeelde welke bewoner in aanmerking kwam voor steun en deelde ook de penningen uit die fungeerden als bedelvergunning. Blokken en Geefhuis putten veelal uit de inkomsten van onroerend goed zoals landerijen en hoeven in de Meierij, die in de loop der eeuwen dankzij goedgeefse bemiddelden in hun bezit waren gekomen. Het Geefhuis bezat in 1455 31 boerderijen; dit getal was in 1660 opgelopen tot 53. In de loop van de achttiende eeuw verkochten de regenten vele hoeven en belegden hun kapitaal in waardepapieren op de staat. De inkomsten van zowel de Blokken als het Geefhuis namen onafgebroken toe. Aan het einde van de achttiende eeuw bedroegen de inkomsten uit het vermogen van de negen Blokken en de Tafel van de H. Geest ca. 30.000 gulden per jaar. Over het algemeen was de rente van de beleggingen bestemd voor de armenzorg.⁴⁵⁸

In 1629 bleven Blokken en Geefhuis bestaan, als semi-overheidsinstellingen voor de 'algemene armen'. Daarnaast kwam een diaconie tot stand die zich richtte op 'de huisgenoten des geloofs': arme gereformeerden en hun gezinnen.⁴⁵⁹ Gereformeerden konden van drie armentafels de kruimels meepikken.⁴⁶⁰ Niet-gereformeerden bleven in hoofdzaak aangewezen op de Blokken en de Tafel van de H. Geest, het 'Geefhuis', hoewel de kerkenraad de stadsregering er op wees dat er bedeeden waren die van twee of drie fondsen trokken, waardoor de zorg voor arme soldaten en hun vrouwen in de knel kwam.⁴⁶¹

Nog tien jaar na de Reductie waren de blokmeesters katholiek, veel te lang naar de mening van de kerkenraad die reeds in 1630 aan de schepenen liet weten dat de 'rechte armen' gebaat waren bij gereformeerde blokmeesters.⁴⁶² De kerkenraad meende op grond van klachten dat katholieke armen boven andere behoeftigen werden bevoordeeld. Op de lijst van de met de afgevaardigden van de Staten-Generaal te bespreken punten stond in 1630 ook de kwestie van de blokmeesters, die dreigden de bedeling te staken aan behoeftigen die zich bij de gereformeerde kerk wilden aansluiten.⁴⁶³

Pleitte de kerkenraad ervoor dat alle blokmeesters gereformeerd moesten zijn, de stadsregering was voorzichtiger. Pas nadat in 1638 klachten waren gerezen over het 'qualijk bejegenen van die vande religie', dat wil zeggen gereformeerden, door de blokmeesters,⁴⁶⁴ besloot zij de helft van de katholieke meesters te vervangen door gereformeerden.⁴⁶⁵ De 'reformatie' van de blokken stuitte echter op problemen die alles te maken hadden met het communalisme. De instellingen waren immers niet op initiatief van de overheid tot stand gekomen, maar van onderop, uit de buurten van de stad. De 'gemeyne naeburen' maakten de dienst uit en daar legden de blokmeesters met de overhandiging van een afschrift van de stichtingsakte van het Blok van de Markt – da-

458 Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', 1981, 1-54.

459 Meindersma, *Gereformeerde gemeente*, 1909, p. 99. Op de lijst van de uitdeling van 20 februari 1777 staan twee armen van de 'Augsburgse confessie' (AHG Diaconie 8).

460 Zoals blijkt uit register van bedeeden uit 1775 (OSA H/P 6816). Zie: Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 120.

461 OSA H/P 270, 6 augustus 1630.

462 AHG 27, brief nr. 60, ws. 1630.

463 OSA H/P 261, 19 januari 1630.

464 OSA H/P 273, 6 april 1638.

465 OSA H/P 274, 8 oktober 1639. Voorts Van Heurn, *Historie II*, 1776, pp. 504-508.

terend van 1480 – de nadruk op. Zij wensten geen inmenging van de stedelijke overheid. Een afvaardiging van de blokmeesters reisde onder leiding van de jurist Gerard van Soemenen af naar Den Haag om te vragen wat de bepaling in het Capitulatieverdrag, waarin gesteld was dat oude rechten gehandhaafd bleven, nu precies voorstelde. In de stad dreigde een opstand. De stadsregering vreesde de macht van de Blokken die ‘de gantsche arme gemeente op de handt’ had.⁴⁶⁶ Er was op dat moment – april 1640 – sprake van een zwak garnizoen dat niet snel een opstand de kop kon indrukken. Ofschoon de schuttersgilden in 1629 buiten spel waren gezet, telde de stad tal van oudschutters die met hun wapens een flinke bedreiging voor het stadhuis vormden. Op 4 mei 1640 kon het stadsbestuur opgelucht adem halen. Dankzij tussenkomst van gouverneur Van Brederode was een schikking getroffen tussen de magistraat en de blokmeesters.⁴⁶⁷

Diaconie

Op vrijdag 26 oktober 1629 verzamelden zich de mannelijke lidmaten⁴⁶⁸ van de jonge gereformeerde kerk na de predikatie in de ‘kerckekamer’ om uit hun midden ouderlingen en diakenen te kiezen.⁴⁶⁹ Het was de eerste en tevens de laatste maal dat de gemeente zelf de ambtsdragers koos.⁴⁷⁰ Wanneer de diakenen afzonderlijk gingen vergaderen is niet duidelijk. Meindersma noemt het jaar 1631.⁴⁷¹ In ieder geval klaagden de diakenen in 1634 dat de predikanten hun wekelijkse vergaderingen niet bijwoonden en zij niet door hen werden ‘geassisteert’.⁴⁷² De kerkenraad behandelde in deze jaren overigens nog veel diaconale aangelegenheden. Arme lieden wendden zich niet altijd tot de diaconie,⁴⁷³ kennelijk moesten zij de juiste weg nog vinden. De vragen over directe steun deponeerde de kerkenraad op de tafel van de diaconie en daarnaast besprak de kerkenraad armenzaken met de stadsregering.⁴⁷⁴

Het diakenschap was tijdrovend en niet gemakkelijk. Gekozen ouderlingen aanvaardden vrijwel altijd hun ambt, kandidaat-diakenen maakten niet zelden ‘swarigheijt’.⁴⁷⁵ Plichtsbefes en de kans om via het diakenschap naar het ouderlingschap door te stro-

⁴⁶⁶ OSA H/P 266, 20 april 1640.

⁴⁶⁷ OSA H/P 266, resp. 16, 17, 18, 19 en 20 april 1639 en OSA H/P 274, 4 mei 1640.

⁴⁶⁸ ‘De ledematen der gemeijnte alhier vast wonende’, m.a.w. geen burgers, geen passanten, maar wel zij die Den Bosch als woonplaats hadden gekozen.

⁴⁶⁹ AHG 1, 26 oktober 1629.

⁴⁷⁰ Calvin was, ondanks bedenkingen, voor een rechtstreekse verkiezing van ambtsdragers door de gemeente (Schilling, ‘Calvinistische Presbyterien’, 1980, p. 394). In tal van gemeenten, daaronder ‘s-Hertogenbosch, werd aangenomen dat ‘het volk’ stilzwijgend akkoord ging met de keuze van de kerkenraad (vgl. Schilling, p. 398).

⁴⁷¹ Meindersma, *Gereformeerde gemeente*, 1909, p. 101.

⁴⁷² AHG 1, 15 februari 1634.

⁴⁷³ In 1633 klaagden een ‘paar oude vroukens’ van het vrouwenhuis achter *Het Zwart Leeuwke* over het gebrek dat zij leden in het gasthuisje (AHG 1, 23 maart 1633).

⁴⁷⁴ Probleem van twee kinderen die door naar Silezië vertrokken ouders waren achtergelaten (AHG 1, 26 februari en 2 april 1631).

⁴⁷⁵ Bijvoorbeeld AHG 1, 8 november 1634 en 24 oktober 1635.

men, konden een beslissende rol spelen om het ambt te aanvaarden. Het eergevoel werd zeker ook gestreeld: diakenen mochten in de Grote Kerk plaats nemen in de eigen, speciale banken waar de gemeente letterlijk tegen op keek.

Diakenen en ouderlingen moesten naast hun 'gewone' werk veel tijd vrij maken voor hun ambt. In tegenstelling tot het college van ouderlingen, dat voor de helft uit regenten bestond en aangevuld werd met hoge ambtenaren, rectores van de Latijnse school, rechtsgeleerden en hoge officieren, bestond de diaconie uit vertegenwoordigers van de middengroepen, vaak mannen die een werkplaats of winkel dreven.⁴⁷⁶ Voor de periode 1630-1750 zijn daar verschillende indicaties voor. In 1635 kon de kerkenraad voor wat betreft de ouderlingen zijn keuze maken uit magistraten, een majoor, de rector van de Latijnse school, een kapitein en een rentmeester. Voor diaken nomineerde de kerkenraad onder meer een bakker, een zwaardveger, een timmerman en een schrijnwerker. In 1729 koos de brede kerkenraad twee stadsbestuurders, een borgermajoor en de havenmeester Webster tot ouderling. De gekozen diakenen waren van beroep hoedenstoffeerder, commies ter recherche, meester-kleermaker en zieken-trooster. Ook in de tweede helft van de achttiende eeuw werden ouderlingen uit de elite verkozen en de diakenen uit de middengroepen. In een brief aan de Raad van State betoogde het college van diakenen dat 'tot het diaconschap altijd worden geelikeerd de voornaemste, fatsoenlijkste en gegoetste onder de Burgerije welke meeste eenen neringe off winkel sijn exsesserende'.⁴⁷⁷ De meeste ambtsdragers die in de jaren zeventig van de achttiende eeuw werden gekozen, woonden in huizen die een meer dan gemiddelde huurwaarde vertegenwoordigden. Zij bewoonden meestal een huis dat op een schaal van I tot V, in huurwaarde-categorie III en IV viel.⁴⁷⁸ Het is ook interessant dat de ouderlingen opvallend vaak in de resoluties als 'heer' worden aangeduid, terwijl diakenen slechts met voornaam en achternaam worden genoteerd. De sociale achtergrond van de diaconie spoort met die van de Bossche blokmeesters en andere armbestuurders,⁴⁷⁹ maar ook met diaconieën elders in de Republiek.⁴⁸⁰

Omdat het merendeel van de diakenen een eigen bedrijf voerde, was het niet altijd gemakkelijk zo veel tijd te steken in dit kerkelijke ambt.⁴⁸¹ Naast het vergaderwerk moesten de diakenen tijd vrij maken voor collecteren, het beheer van goederen, de boekhouding en het bijhouden van het collecteboek, huisbezoek en met name de uitdelingen op de 'klaagdagen' die tweemaal in de vier weken plaatsvonden.⁴⁸² De distributie van geld en goed werd streng gecontroleerd. Individuele hulpacties van diakenen waren niet toegestaan. Alleen bij meerderheid van stemmen kon een diaken voor een arme een extra turfje uit de turfschuur halen. Handelde hij tegen de regels, dan stond

476 Schilling onderzocht de samenstelling van de kerkenraad in Leiden en die van Groningen.

477 AHG Diaconie 5, 19 december 1747.

478 Vgl. Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 116.

479 Prak, *Republikeinse veelheid*, 1999, p. 116; Prak, 'Armenzorg 1500-1800', 1998, pp. 66-67.

480 Vgl. Schilling, 'Das calvinistische Presbyterium in der Stadt Groningen', 1985, pp. 218-241; Schilling, 'Calvinistische Presbyterien', 1980, pp. 385-444; Prak, 'The Carrot and the Stick', 1999, pp. 156-157.

481 Waren de winkeldrijvende diakenen gehuwd, dan kon de zaak 'gewoon' doorgaan. De echtgenoten namen nadrukkelijk deel aan het bedrijf (Vos, 'Vrouwenarbeid en de gilden', 2003, pp. 162-164).

482 In de achttiende eeuw vonden 'klaagdagen' plaats op zondag en op maandag (AHG Diaconie 212, Collecteboek).

daarop een boete van maar liefst drie gulden. Zowel op kleine als grote fouten, zoals verschrijvingen in de administratie, stonden sancties.⁴⁸³ De meeste werkzaamheden van de diakenen werden bij toerbeurt vervuld. Om de vier weken waren twee diakenen verantwoordelijk voor het verzamelen van gelden en de boekhouding. Bijkomende werkzaamheden konden van tijd tot tijd bestaan in het 'bewerken' van overheden. Toen de totstandkoming van het soldatenweeshuis hoog op de agenda stond, reisden diakenen ook naar Den Haag om te praten met leden van de Staten-Generaal en de Raad van State. Diaken Willem van Houten vertrok op 18 februari 1633 naar Den Haag. Daar trachtte hij toestemming te krijgen voor een 'generale collecte'. Pas na twaalf dagen was hij weer terug in 's-Hertogenbosch.⁴⁸⁴

De vervulling van het ambt eiste dus veel tijd en aandacht. Het diakenschap stuitte dan ook op bezwaren van gekozenen. Johan van der Gon deelde de kerkenraad mee 'dat zij doen konde wat zij wilde' maar dat hij niet toetrad tot het college.⁴⁸⁵ Korenkoper Van Wesel liet in 1746 zelfs een akte door een notaris opmaken, waarin werd vastgelegd dat hij niet tot diaken verkozen wenste te worden.⁴⁸⁶ Kandidaten voerden allerlei excuses aan. Hermanus Sam betoogde dat hij niet alleen 'een grutnering' had die hem veel tijd en energie kostte, maar dat hij ook de zorg had voor zijn oude vader, die 'als een kind moet worden geleijs'. Sam rekestreerde zelfs aan de Raad van State die hij ook liet weten dat een diaken 'dikmaels geheele dagen van den morgen tot den avond sig in de Diaconie moet laten vinden'. Zijn oude vader barstte in tranen uit toen de predikant vergezeld van een ouderling en een diaken hem het nieuws van de verkiezing van zijn zoon meedeelde. De boodschappers waren 'innerlijk bewogen', maar ondanks alle begrip meldde de diaconie Sam dat andere diakenen ook een 'negotie' dreven en bovendien 'belast' waren met vrouw en kinderen. Sam had notabene een meid in dienst. Hij moest maar zien dat hij iemand kon krijgen die op zijn vader paste.⁴⁸⁷ Het diakenschap was 'sekerlijk een lastige en geenszins een lucratieve bediening'.⁴⁸⁸

Binnen de stedelijke gemeenschap droegen zij die het burgerschap hadden verworven de organisaties, waarbij nadrukkelijk moet worden vermeld dat naast het burgerschap ook andere kwaliteiten golden om in aanmerking te komen voor het bestuurslidmaatschap van een organisatie. De gereformeerde gemeente, tot op zekere hoogte autonoom met eigen regels, hanteerde andere standaarden. Je was lid wanneer je belijdenis van het christelijke geloof had gedaan in een gereformeerde kerk. Poorterschap deed er niet toe. Aan het poorterschap van 's-Hertogenbosch kon een lidmaat in de kerk geen rechten ontlenen. Poorterschap verschaftte hem ook geen toegang tot het bestuur van de kerkenraad of de diaconie. Slechts het lidmaatschap van de kerk was van

483 Reglement diakenen: AHG Diaconie 3, 21 november 1728.

484 AHG 27, brief/kwitantie nr. 83.

485 AHG 5, 3 november 1740.

486 NA. 3089, 12 november 1746 (fol. 161-164 en 175). Ouderling-professor Noortberg weigerde een kopie van deze akte te aanvaarden, waarop de notaris het document op de vensterbank van Noortbergs huis deponeerde.

487 AHG Diaconie 5, 26 en 30 november, 10, 11 en 19 december 1747; 23 februari 1748.

488 AHG 7, 8 december 1756. Opmerking in de kerkenraad na de weigering van Philip Mans om diaken te worden. Zie verder Prak over de weigering van stadsarchitect Verhellouw (*Republikeinse veelheid*, 1999, pp. 116-117). Voorts over werkzaamheden diakenen en armenvoogden: Prak, 'Armenzorg 1500-1800', 1998, pp. 64-67.

belang. Toch was een lidmaat die tot de ‘schamele gemeente’ behoorde uitgesloten van ouderling- en diakenschap. De veronderstelling dat de ambten bediend werden door van Godswege geroepen lidmaten moet gezien het consistente sociale profiel van kerkenraadsleden en diakenen verworpen worden. God riep vrijwel nooit iemand uit de elite tot het ambt van diaken. Een gewoon lidmaat, hetzij arm of met een redelijk inkomen, kon zelfs geen ouderlingen en diakenen kiezen. In die zin is de positie van de arme gereformeerde te vergelijken met de ‘algemene’ arme. Deze kon geboren poorter zijn en in principe geroepen worden om de stad te besturen. Het besturen van een corporatie was echter een zaak van bemiddelde Bosschenaren. Onderaan de sociale ladder betekende je echter maar heel weinig.

De diaconiearmen

Opdat geen behoeftige ‘tusschen beide onbedient soude blijven’ en onregelmatigheden, fraude en ‘schandelijke’ bedelarije zou worden voorkomen, wensten de diakenen reeds kort na hun aantreden met zowel de stadsarmverzorgers – de regenten van de Tafel van de H. Geest – als met de blokmeesters in overleg te treden.⁴⁸⁹ Ten overstaan van een commissie uit de stadsregering moest de rol van zowel de regenten van het H. Geesthuis, de blokmeesters en de ‘besorgers van de kerkenarmen’ duidelijk worden afgebakend. De diaconie zou zich in de eerste plaats richten op ‘de ledematen der gemeijnte ende ordinaire toehoorders, mitsgaders passanten die kerkelijke attestatie vertoon of anderssins bewijzen konnen dat sij om de religie hebben moeten lijden’.⁴⁹⁰ Bedeling van katholieke armen wees de Bossche gereformeerde kerk af. Aldus werd op 25 september 1630 besloten. Daarnaast spraken de afgevaardigden van de instellingen af dat het H. Geesthuis ‘schamele soldaten met hare vrouwen ende kinderen’ zou onderhouden en de blokmeesters ‘de reste van de armen die in hare wijcken wonen’. Opmerkelijk is het besluit dat alle drie de instellingen, dus ook de diaconie, de armen zouden verzorgen ‘sonder onderscheid van religie’.⁴⁹¹ Van de Blokken en het Geefhuis mocht dit verwacht worden, maar wat de diaconie van de gereformeerde kerk met dit besluit aan moest gezien het besluit van 7 augustus van dat jaar, blijft de vraag.

De kerkenraad pleitte voor een duidelijke structuur en afbakening van elkaars terrein. Zo werd besloten dat de blokmeesters en diakenen maandelijks bij elkaar zouden komen om elkaars lijsten met daarop de namen van de bedeelden te vergelijken. Voorts besloten de instellingen aan de krijgsraad voor te stellen dat iedere soldaat ‘eene stooter’ van zijn soldij zou afdragen ten behoeve van de armen onder hen, inclusief de vrouwen en soldatenkinderen.⁴⁹²

⁴⁸⁹ AHG 1, 9 januari 1630; zie ook Duker, Voetius I, 1897, p. 324.

⁴⁹⁰ AHG 1, 7 augustus 1630. Wat de ‘passanten’ aangaat, merkt Van Deursen op dat zo een vorm van bedelarij in stand werd gehouden (Bavianen en Slijkgeuzen, 1991, pp. 117–121). Er waren ‘zwartrijders’, passanten, die misbruik maakten van kerkelijke attestaties.

⁴⁹¹ AHG 1, 25 september 1630.

⁴⁹² AHG 1, 25 september 1630. Prak meent dat geen enkele poging tot een taakverdeling werd ondernomen (‘Armenzorg 1500–1800’, 1998, p. 62).

De zorg van de diaconie strekte zich in de eerste plaats uit naar lidmaten en liefhebbers, maar zij vroeg ook aandacht voor niet-gereformeerde armen. In de zomer van 1631 wees de diaconie het stadsbestuur op 'de vreemdelingen, die 's nachts somtijds op straatte moeten blijven onder den blauwen hemel, daer eenige jammerlijke exempelen van sijn, in het gasthuys van S. Eloy (soo men dat noemt) mogen gelogeert worden naer oude coustume'.⁴⁹³

In het oude formulier van bevestiging van diakenen tot hun ambt, lezen we dat zij 'weldadigheid aan alle mensen, maar inzonderheid aan de huisgenoten des geloofs' moesten bewijzen. Niet-gereformeerden mochten zij dus niet zomaar de deur wijzen. Bij het inzien van bedelingsboeken – die slechts vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw bewaard zijn gebleven – krijgen we namen en getallen onder ogen. Daarbij staat echter niet vermeld bij welke kerk de bedeelde is aangesloten. Het aantal vrouwen en daaronder weduwen onder de bedeelden is hoog. In niets wijkt dit af van bedeelden in andere steden van de Republiek.⁴⁹⁴ Welk individueel leed schuil ging achter de namen komt uit de bedelingsboeken niet naar voren. De notulenregisters geven een duidelijker kijk op de nood waarin de behoeftige verkeerde. Een boekbinder uit de Putstraat ontving wegens zijn ouderdom en zijn zieke vrouw acht gulden,⁴⁹⁵ een paar 'oude vroukens' uit een vrouwenhuis waren ten einde raad,⁴⁹⁶ en het kind van Samuel Schalcx moest in het weeshuis worden ondergebracht, maar er was geen geld.⁴⁹⁷ Enkele kilometers ten noordwesten van Den Bosch lag het Hollandse dorp Engelen. Bij rampzalige gebeurtenissen konden de dorpelingen niet genoeg geld opbrengen om de nood van hun mede-dorpelingen te lenigen. In 1682 verloren twee gezinnen bij een brand hun hebben en houden. Een verzoek om een lening sloegen de Bossche diakenen niet af en zo ontving ds. Wielich zestien dukaten voor de slachtoffers.⁴⁹⁸ Van 1693 tot 1701 onderhield de diaconie 'Luddeigh Dolloti, sijnde een gebooren Turkse jongen'.⁴⁹⁹

De opvang van kinderen die plotsklaps zonder ouders kwamen of een vader verloren, keert regelmatig terug in de resolutieregisters. Meestal waren het kinderen die ook geen familie hadden die hen kon onderhouden, zoals Johanna en Johannes Andriessen, wier moeder in een schuur te Poederoyen was overleden en van wie de vader onbekend was.⁵⁰⁰ Voor de diaconie, maar dat gold ook de andere bedelinginstellingen, was het belangrijk te weten of de kinderen in Den Bosch waren gedoopt. De kinderen waren dan immers 'geboren poorters' en voor deze categorie was in ieder geval het Burgerweeshuis de instelling die deze weeskinderen opving. Waren het geen geboren poorters, dan werden zij als vreemdelingen beschouwd en naar de plaats van herkomst gestuurd. In 1748 moest de diaconie vijf kinderen in de stad onderbrengen omdat hun ouders waren overleden. Van de vijf kinderen waren er drie in Sluis geboren en twee in

⁴⁹³ AHG 1, 30 juli 1630.

⁴⁹⁴ Vgl. Prak, 'Armenzorg, 1500-1800', 1998, p. 77.

⁴⁹⁵ AHG 1, 18 juni 1631.

⁴⁹⁶ AHG 1, 23 maart 1633.

⁴⁹⁷ AHG Diaconie 1, 26 februari 1642.

⁴⁹⁸ AHG Diaconie 1, 3 november en 23 december 1682.

⁴⁹⁹ AHG Diaconie 1, 3 juni 1693.

⁵⁰⁰ AHG Diaconie 4, 27 oktober 1733.

Breda. Dat broertjes en zusjes tot één gezin behoorden, werd niet belangrijk gevonden. De in Breda geboren kinderen werden, totdat de diaconie uit Breda de doopbewijzen had ontvangen, op kosten van de diaconie bij particulieren ondergebracht. De drie kinderen uit Sluis gingen naar het weeshuis in afwachting van de bevrijding van Sluis dat nog in Franse handen was.⁵⁰¹

Het Gereformeerd Burgerweeshuis ontving vele malen per jaar een bijdrage uit de diaconiekas om kinderen te verzorgen en op te voeden. In 1643 resulteerde een overleg met de regenten van het Geefhuis – dat ook bijdroeg aan het onderhoud van ‘bestelde kinderen’ – in een eenmalige diaconale bijdrage van dertig gulden per kind, alsmede geld voor kleding. Daarbij werd afgesproken dat de kinderen in het weeshuis niet alleen goede manieren zouden worden bijgebracht, maar ook lezen en schrijven, en bovenal kennis van de ‘ware religie’ opdat de kinderen niet ‘in ’t wilt opwieschen’.⁵⁰² In 1710 werd het bedrag vastgesteld op een jaarlijks bedrag van tien gulden per kind, gedurende diens verblijf in het weeshuis.⁵⁰³ Vijfentwintig jaar later claimden de regenten van de H. Geest maar liefst een bedrag van 1.477 gulden dat de diaconie nog schuldig was voor het onderhoud van door het Geefhuis in het Burgerweeshuis bestelde kinderen.⁵⁰⁴ De diaconale jaarrekening over 1744-1745 vermeldt dat voor het onderhoud van ‘27 tot 31’ kinderen aan het Burgerweeshuis betaald werd. Het bedrag van 631 gulden is getotaliseerd. Een deel van het bedrag was ook bestemd voor het ‘zinnelooshuis’, waar door de diaconie bedeelde krankzinnigen waren ondergebracht.⁵⁰⁵

Soldaten

Een omvangrijke groep armen die op diaconale steun was aangewezen, vergt nadere aandacht, omdat bij de diaconie het gevoel aanwezig was dat zij de kosten van onderhoud van deze mannen, vrouwen en kinderen van de hoge overheid toegeschoven kreeg. Binnen enkele erten rond ’s-Hertogenbosch stond een kerkgebouw. Fort Isabella, tussen Vught en ’s-Hertogenbosch gelegen, had een eigen gereformeerde gemeente met een kerkenraad en predikant. Er werden kerkdiensten belegd, soldaten trouwden er en lieten daar hun kinderen dopen.⁵⁰⁶ In de stad woonden ook veel soldaten. Het was een vlottende bevolking van wisselende samenstelling. Het vele verhuizen van ingekwartierde soldaten veroorzaakte, zo werd in de kerkenraad opgemerkt, ‘vele confusie en disordre in de visitatie’.⁵⁰⁷ In oorlogstijd kon de bevolking van de stad bijna verdubbelen. In 1747 woonden er in de stad bijna 22.500 mensen. Tienduizend daarvan leefden in de kazernes of waren bij Bosschenaren ingekwartierd.⁵⁰⁸ Ondertrouw- en huwelijksregisters geven bladzijde na bladzijde namen van soldaten die zich verbonden met meisjes van Den Bosch of elders. Op veldtocht gingen soms de echtge-

501 AHG Diaconie 5, 12 juli 1748.

502 AHG Diaconie 1, 11 maart 1643.

503 AHG Diaconie 77, 12 juni 1710.

504 OSA H/P 646, 21 februari 1735, fol. 77ro.-78ro.

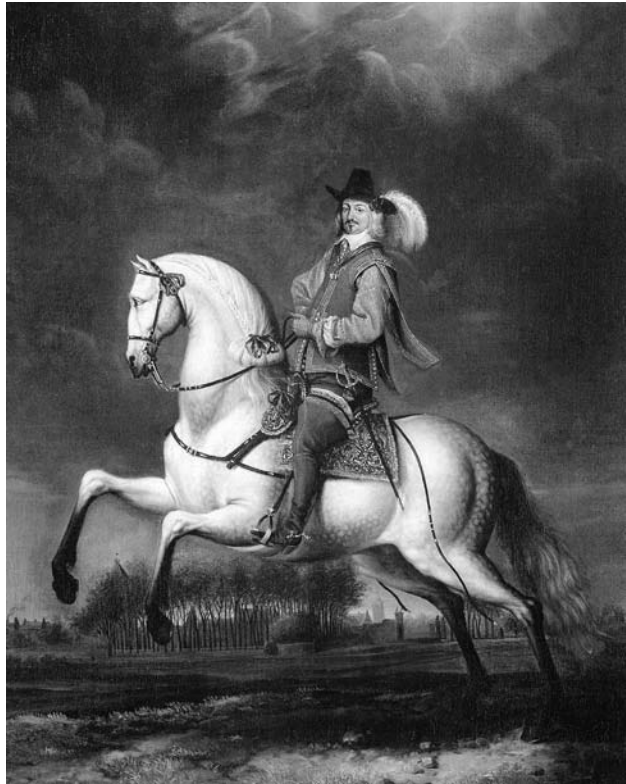
505 AHG Diaconie 257, jaarrekening 1744-1745.

506 Zie bijv. DTB 203, waarin ook de rekeningen van de diaconie zijn opgenomen, evenals opgaven van lidmaten.

507 AHG 1, oktober 1631.

508 Vos, ‘s-Hertogenbosch in cijfers’, 1997, p. 421.

Gouverneur Johan Wolfert van Brederode bezat veel macht. Ook in de kerk. Hij dreigde niet alleen geen geld meer te geven als er niet beter voor 'zijn' soldatenarmen zou worden gezorgd, maar bemoeide zich ook met de predikantenkeuze (ruiterportret door Jan van Rossem; Rijksmuseum Amsterdam).

noten mee, maar velen bleven met hun kinderen in de stad. Zij wachtten af of hun man terugkeerde of op de boodschap dat ze weduwe of vaderloos waren geworden.

Arme soldaten en hun gezinnen waren talloze malen onderwerp van overleg tussen de kerk en de verschillende overheden. Predikanten legden waarschijnlijk meer gewicht in de schaal bij de stadsregering dan de diakenen. Daarom maakten ds. Junius en zijn collega De Wael in 1631 beiden hun opwachting bij de magistraat waar zij het lot van de arme soldaten onder de aandacht brachten 'om soo voor te coomen, dat het clae-gen ende roepen der armen tot praejuditie van ons allen, niet soude opclimmen tot Godt'.⁵⁰⁹ De nood was hoog en daarom achtte gouverneur Van Brederode het 'een sacri-legium' dat de boekhouder van de diaconie notabene uit de diaconie-kas werd onderhouden, terwijl er zoveel arme soldaten waren die niet op een uitkering konden rekenen gezien de toestand waarin de diaconiekas verkeerde. De machtige Van Brederode dreigde zijn hand niet meer 'int saxken' te steken en zijn soldaten aan de deur van de kerk te laten collecteren voor hun arme collega's.⁵¹⁰ Een eeuw later was het probleem nog even groot. De diaconie beklemtoonde dit in een brief aan de Amsterdamse diaconie. 'Meer als eenige stadt in Nederland', zo betoogden de diakenen, zijn wij 'belast

⁵⁰⁹ AHG 1, 15 januari 1631.

⁵¹⁰ AHG 1, 26 februari en 12 maart 1631. Meindersma, *Gereformeerde gemeente*, 1909, pp. 179-181.

met een over groot getal van armen', omdat 's-Hertogenbosch een 'grensvesting' is, met een groot garnizoen. Tot last van de diaconie kwamen daarom veel soldatenweduwen en soldatenkinderen. De diakenen benadrukten de status van 'grensvesting'. Het lijkt wel alsof de diaconie daarmee wilde zeggen dat de Amsterdammers hun dankbaarheid maar eens moesten tonen omdat vijanden en armen bij 's-Hertogenbosch werden tegengehouden!⁵¹¹

Opvallend is de bezorgdheid voor het wel en wee van de zogenoemde soldatenkinderen, onder wie zich veel wezen bevonden. Aanleiding om met het stadsbestuur te spreken over deze kinderen was het sterven van een soldaat en diens vrouw in het najaar van 1631 aan de pest. Vijf kinderen bleven achter. Vier waren onder de hoede genomen van enkele 'arme vrienden' van de overledenen. Een oom zou het overgebleven kind voor zes weken besteden, waarvoor de diaconie een gulden per week uittrok. In de tussentijd zou ds. Udemans de krijgsraad 'bewercken' zodat 'eenen vaste ordre mach gestelt worden op sulcke arme weeskens'.⁵¹² Een oplossing voor de zorg van deze kinderen zag de kerkenraad in de oprichting van een soldatenweeshuis. In 1632 opperde de kerkenraad het plan om in de gehele Republiek een speciale collecte te laten houden voor een dergelijk weeshuis in Den Bosch.⁵¹³ Ds. Junius en een diaken reisden naar Den Haag om van de Staten-Generaal toestemming te krijgen tot het houden van een algemene collecte. Het militair bestuur van het Bossche garnizoen steunde het initiatief en trachtte gouverneur Van Brederode te bewerken, die op zijn beurt het voorstel bij de Staten-Generaal zou moeten aanbevelen.⁵¹⁴ Er gebeurde voorlopig niets. Wel klaagde de diaconie over 'ondraaglijke lasten' die de verzorging van de inmiddels 35 soldatenweeskinderen met zich meebracht.⁵¹⁵ Alle pogingen om tot een oplossing te komen bleven niet alleen vruchteloos, er kwamen steeds meer wezen bij 'doordien Godt Almachtich belieft heeft onder anderen over onse stadt sijn slaende hant uut te strecken en meenichte van pestilentaale pylen daer binnen te schieten'. De Hoogmogende Heren onderkenden het probleem. Nu moest de Raad van State worden overtuigd. De heren Staten-Generaal wezen er in een brief aan de Edelmogenden op, dat de Bossche kerk het probleem niet meer aankon en dat te vrezen viel dat de wezen van de honger zouden omkomen.⁵¹⁶ Er gebeurde echter niets. Nog in 1648 en in 1652 drongen diakenen in Den Haag aan op stichting van een soldatenweeshuis. Voor het eerst noemde de diaconie ook een plek voor een weeshuis: het voormalige klooster van de Kruisbroeders. Den Haag wees de plannen echter af.⁵¹⁷ Vier jaar later leverde schepen Hendrik Copes namens de stadsregering een rekest in bij de Staten-Generaal waarin gewezen werd op de uitstekende locatie die het voormalige Clarissenklooster vormde. De overgeble-

511 AHG Diaconie 4, januari 1737.

512 AHG 1, 5 november 1631.

513 AHG 1, 3 november 1632 en OSA H/P 270, 16 februari 1633. Voor een soldatenweeshuis in Bergen op Zoom was in de Republiek gecollecteerd in november 1632 (OSA H/P 272, 24 januari 1637). Een weeshuis voor soldatenkinderen in Sluis diende eveneens als voorbeeld.

514 AHG 1, 11 februari 1633.

515 AHG 1, 15 maart 1634.

516 OSA H/P 272, 24 januari 1637.

517 AHG Diaconie 1, 21 oktober 1648; Van Heurn, *Historie III*, 1777, pp. 27-28.

ven zusters zouden het klooster binnen niet al te lange tijd verlaten. De Raad van State adviseerde de Staten-Generaal geen toestemming te verlenen omdat dit een precedent zou scheppen in andere steden die met een identieke problematiek worstelden.⁵¹⁸ Het probleem bleef bestaan. In 1673 beval de diaconie de kerkenraad aan met de stadsregering te spreken over het wegzenden van soldatenvrouwen en -kinderen. Zij moesten zich maar bij hun mannen voegen die elders in het land in garnizoen lagen.⁵¹⁹

Inkomsten

Kerkcollectes

Hoewel de collecte in de kerk niet altijd het grootste bestanddeel vormde van de diaconale inkomsten, was dit uit het oogpunt van gemeenschapszin wel de belangrijkste bron. In iedere kerkdienst riep de predikant de kerkgangers op zich het lot van de armen onder hen aan te trekken. Luidde de bijbeltekst immers niet dat indien één lid lijdt, alle leden van het lichaam lijden? Bovendien zal iedereen beseft hebben dat er tijdstippen in het leven konden aanbreken waarop degene die er thans min of meer warmpjes bijzat tot armoede kon vervallen.

Wanneer de armoede extra groot was schreef de diaconie zowel aan de stadsregering als aan Den Haag dat zij voor een probleem stond dat haar boven het hoofd groeide. Een 'aanwassend aantal armen' hield bij de diaconie zijn hand op, terwijl de 'collecten in de kercken minder worden'⁵²⁰ of 'armen, welkers getal ongelooflijk is' en die de diaconie moet onderhouden terwijl 'de weekelijkse collectens doorgaans onbegrijpelijk weijnigh zijn'.⁵²¹

Sommige predikanten trokken door hun preektalent meer kerkgangers dan anderen. Dat betekende dat de opbrengsten van de diaconie daardoor ook wisselden. In 1745 sloot het college van diakenen achter de opbrengsten de naam van de predikant die voorzing te schrijven.⁵²² Wat de diaconie daarmee op het oog had is niet geheel duidelijk. Zou het een stok achter de deur kunnen zijn om predikanten die van hun preek niet zoveel werk maakten aan te sporen? Bij geringe opbrengsten kon een beschuldigende vinger gemakkelijker worden geheven. Mogelijk probeerde de diaconie door deze maatregel de geliefde predikanten te laten inroosteren op tijdstippen wanneer over het algemeen meer mensen naar de kerk kwamen. Dat waren meestal de zondagmorgenpredikaties.

De 'beckens'

Vanwege de symboliek waren de diakenen betrokken bij de viering van het heilig avondmaal. Hun taak als diaken in het 'dagelijks leven' bestond eveneens uit het aan-

⁵¹⁸ OSA H/P 300, 5 maart 1652.

⁵¹⁹ AHG 3, 21 februari 1673. De stadsregering nam dergelijke maatregelen al veel langer. In 1633/1634 ontving Jenneke Jansen, 'belast met acht kinderen', 2.10.0 gl. om naar haar man in Sluis te reizen en een zelfde som kreeg Anna Jans, 'belast met zes kinderen', om naar haar man die in het leger te Middelburg lag, te gaan (OSA H/P 1485, fol. 2vo.).

⁵²⁰ Bijvoorbeeld AHG Diaconie 1, brief aan de Raad van State, 13 januari 1691.

⁵²¹ AHG Diaconie 3, januari 1736. Nog geen drie jaar daarvoor deelde de kerkenraad de stadsregering mee dat er een 'merkelijke aanwas en vermeerdering van de voorsch. Gemeente 't sedert de Reductie' was (AHG 4, 5 maart 1733). De gemeente groeide kennelijk, maar de collectezakjes raakten niet voller.

reiken van voedsel aan hen die dit nodig hadden.⁵²³ De predikant bediende het sacrament, las het formulier, brak het brood en schonk de wijn uit. De ouderlingen hielden toezicht opdat alleen zij die daartoe gerechtigd waren deelnamen. Sedert 1644 bestelden de diakenen ook het benodigde brood en de wijn. Het was de diakenen toegestaan – maar wel na toestemming van de kerkenraad – om op de avondmaaltafels ‘beckens’, open schalen, te plaatsen waarin de avondmaalgangers met een gift voor de armen hun dankbaarheid jegens God ook in materieel opzicht tot uiting konden brengen.⁵²⁴ De kerkenraad stond de diaconie deze collecte niet altijd toe. Ging het college in 1685 nog akkoord omdat door het vertrek van drie regimenten de reguliere collecten veel minder opbrachten, in 1692 was de komst van ‘vele vrouwen passanten uyt het leeger’ geen reden, want zo betoogde de kerkenraad, in de wekelijkse bidstonden die in de oorlogstijd gehouden werden collecteerden de diakenen ook al.⁵²⁵ De opbrengst uit de ‘beckens’ was aanzienlijk hoger – variërend van vijf tot tien maal – dan collecten in gewone diensten. Het was ‘moeilijk’ om in een open schaal niets of weinig geld te doen.⁵²⁶

Straatcollectes

Wanneer de diaconie slecht bij kas zat en de armen onvoldoende bedeed konden worden, trachtte de diaconie via de kerkenraad de stadsregering te bewegen toestemming te geven voor het houden van een huis-aan-huiscollecte. Begin januari 1635 trokken vier groepen, elk bestaande uit een predikant, een ouderling en een diaken, door de stad om geld op te halen.⁵²⁷ De overheid was er huiverig voor – wellicht vanwege verstoring van de orde – deze activiteiten toe te staan. In 1634 werd een verzoek afgewezen omdat men bang was dat de diakenen door de ‘papisten belastert’ zouden worden.⁵²⁸

Overigens was het stadsbestuur weer gebonden aan Den Haag. In 1637 was de Raad van State niet bereid mee te werken aan een verzoek om te collecteren. De Staten-Generaal volgde met een resolutie, waarin bepaald werd dat wanneer de diaconie niet genoeg geld had om de armen te helpen, de Godshuizen maar moesten bijspringen. In Den Haag wist men dat in er in Den Bosch ‘een rijk huys is dat men vanden H. Geest noempt, dat wel wat missen can voor d’andre armen’.⁵²⁹ Er was eigenlijk geen vast beleid. In januari 1635 werd een huis-aan-huiscollecte toegestaan,⁵³⁰ maar in maart 1642 kreeg de diaconie geen toestemming, waarop de predikanten op verzoek van de diakenen de kerk-gangers opriepen een milde handreiking te doen ‘vanwege de groote noot der armen’.⁵³¹

522 AHG Diaconie 4, 22 februari 1745. In Delft werd in 1590 geprobeerd op de zondagse morgendiensten – die het drukst werden bezocht – de twee meest getalenteerde predikanten te laten preken om op die manier de collecteopbrengsten te verhogen (Wouters en Abels, *Nieuw en ongezien II*, 1994, p. 222).

523 Zie o.m. instructie diakenen betr. het avondmaal: AHG Diaconie 3, 10 oktober 1733.

524 O.m. AHG Diaconie 1, 12 maart 1642; AHG 3, 10 april 1685.

525 AHG 3, 17 juni 1685 en 8 juli 1692.

526 Van Leeuwen, ‘Amsterdam en de armenzorg’, 1996, p. 141 en Spaans, ‘De gift’, 1996, p. 382.

527 AHG Diaconie 1, 3 januari 1635.

528 AHG 1, 20 december 1634.

529 OSA H/P 272, 9 januari 1637.

530 AHG 1, 3 januari 1635.

531 AHG Diaconie 1, 12 maart 1642.

Het afdanken van een ‘menigte soldaten’ na de Vrede van Munster was in 1650 reden om opnieuw een collecte in de stad toe te staan.⁵³²

In de achttiende eeuw collecteerde de diaconie eveneens van tijd tot tijd in de stad. Kort voordat de diaconie eind 1766 klaagde over de toestand van de armen en haar lege kas, was het geld belegd in projecten van de overheid. Eind januari 1767 haalden de diakenen voorafgegaan door de met een ‘schelle’ rinkelende stadsroeper op straat 477 gulden op.⁵³³ De gehele stedelijke gemeenschap werd door de openbare huis-aan-huiscollecte aangesproken. Over onwil bij katholieke ingezetenen werd met geen woord gerept.

Nalatenschappen

Op 22 januari 1631 richtte de kerkenraad een verzoek tot de magistraat om goederen uit nalatenschappen te mogen verwerven.⁵³⁴ Sedert dat jaar ontving de diaconie obligaties, huizen en landerijen via testamentaire beschikkingen. Kolonel Henderson bestemde 100 rijksdaalders voor de armen van de Schotse kerk. De diakenen van deze uit militairen bestaande kerk, droegen het bedrag over aan de diaconie van de gereformeerde kerk.⁵³⁵ De diaconie haastte zich wanneer een soldaat overleed die geen kinderen of echtgenote naliet en tijdens zijn leven van de diaconie steun had ontvangen, om beslag te leggen op de overigens vaak schamele boedels. Er was snelheid geboden omdat ‘naer militaire wise’, de bezittingen openbaar werden verkocht.⁵³⁶ Ook verwierf de diaconie reeds spoedig legaten. Van de *Liberale Giften en Erffnisse* legde de diaconie een register aan waarin over de periode 1643–1810 de schenkers en hun gaven en goed staan opgetekend.⁵³⁷ De bedragen varieerden van enkele tot duizenden guldens.⁵³⁸ Tussen 1643 en 1706 ontving de diaconie 15.575 gulden aan legaten en vrijwillige bijdragen van 79 personen. Het hoogste bedrag was 2.000, het laagste 6 gulden.

Belastinggeld

In 1654 rapporteerden twee diakenen over een met gedeputeerden van de Raad van State gevoerd gesprek inzake een afdracht uit de opbrengst van de verpachtingen van ‘sLands Middelen’ over de Meierij. De diakenen hadden om een subsidie gevraagd, omdat de diaconie de nood lenigde van de ‘vele arme soldatenweeskinderen en soldatenweduwen’.⁵³⁹ Munster bracht weliswaar vrede, maar ‘de menigte arme soldaten’ die was afgedankt belastte de diaconie enorm.⁵⁴⁰ De soldaten maakten een groot deel uit van de Bossche gereformeerde gemeente, zoals de Staten-Generaal dit in een brief uit 1637 ook

532 AHG Diaconie 1, 2 januari 1650.

533 AHG Diaconie 7, 21 januari 1767.

534 AHG 1, 22 januari 1631.

535 AHG Diaconie 1, mei 1670. Over Schotten in Den Bosch: Miggelbrink, *Serving the Republic*, 2005, pp. 152–166 en 208–235.

536 AHG Diaconie 1, maart 1662.

537 AHG Diaconie 173.

538 Zie over legaten in Amsterdam: Van Leeuwen, ‘Amsterdam en de armenzorg’, 1996, p. 142. Voorts Evenhuis, *Ook dit was Amsterdam IV*, 1974, pp. 123–127.

539 AHG Diaconie 1, eind februari 1654.

540 AHG Diaconie 1, 12 januari 1650.

erkende. De kerk is, zo betoogde zij, een 'nieuwe ende teere kercke, uut weijnich borgers en meest uut soldaten bestaende. De aelmoezen die de diaconie vergadert sijn seer sober ende schrael'.⁵⁴¹ De Raad van State bewilligde spoedig in het verzoek. De helft van de geïnde 'oortstuyver' zou ten goede komen aan de diaconie, de andere helft bestemde de Raad van State voor de armen op het platteland van de Meierij.⁵⁴² Niet ieder jaar kon de diaconie rekenen op deze steun. Toen de Staten-Generaal in 1658 een bedrag van 2.000 gulden uit de opbrengst van de goederen van de Karthuizers in Vught bestemden voor de diaconie, liet de Raad van State een half jaar later weten dat vanwege deze uitkering geen aanspraak kon worden gemaakt op een percentage uit de belastingpenningen.⁵⁴³ De missie van de diaconie naar Den Haag in 1676 was succesvol. De gedeputeerden wezen de Raad van State op de oorlogssituatie⁵⁴⁴ rond Maastricht, Genep en Grave en de gevolgen daarvan voor Den Bosch.⁵⁴⁵ Het jaar daarop vond de diaconie eveneens een gewillig oor in Den Haag. Door de oorlog hadden de soldaten Den Bosch verlaten met achterlating van hun kinderen en vrouwen. Het merendeel van de '400 arme families in het armboek' bestond volgens de diakenen uit deze vrouwen en kinderen. Ook nu besloot de Raad van State het 'oortjesgeld' te verhogen.⁵⁴⁶

Vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw diende de diaconie ieder jaar een verzoek in bij de Raad van State ter verkrijging van het 'oortjesgeld'. De rituele toelichting omvatte een omstandig betoog over de grote nood onder de armen en het weinige dat de diaconie bezat om die te lenigen.⁵⁴⁷ Meestal ging Den Haag akkoord. Het 'oortjesgeld' bracht jaarlijks 1.000 gulden in de diaconiekas.⁵⁴⁸ Weliswaar een subsidiëring, maar daar stond tegenover dat de soldaten een last vormden die de centrale overheid op de diaconieën van de garnizoenssteden afwentelde. In 1688 stapte de diaconie naar de stadsregering om de magistraten mee te delen dat de soldaten door Den Haag moesten worden onderhouden. Enkele schepenen bespraken de kwestie met gecommitteerden van Holland, die in Den Bosch waren, en drongen bij hen aan op verbetering van de toestand van de 'soldaeten wijven ende kinderen'.⁵⁴⁹ De diaconie wilde de arme soldaten wel bedelen, maar dan verwachtte het college een substantiële bijdrage uit Den Haag.

Overige inkomsten

De diaconie boorde overal geldbronnen aan om haar kas te vullen. Ontving de diaconie in 1658 geld uit de opbrengst van de goederen van het Karthuizerklooster, in 1674

541 OSA H/P 272, 24 januari 1637.

542 AHG Diaconie 1, 26 maart 1654.

543 AHG Diaconie 1, 14 september 1658 en voorjaar 1659.

544 Oorlogvoering had een nagenoeg permanent karakter in het Zuiden. In de Meierij waren in het tijdvak 1568-1713 slechts vier korte periodes waarin geen oorlog werd gevoerd. Mede daarom was het aantal armlastigen zeer groot. Zie: Noordegraaf, 'De Arme', 1995, pp. 222-223.

545 AHG Diaconie 1, 13 februari 1676.

546 AHG Diaconie 1, 6 januari 1677.

547 AHG Diaconie 1, 15 februari 1676.

548 Kappelhof, *De Belastingheffing*, 1986, p. 191, noten 16 en 17.

549 OSA H/P 418, 13 december 1688.

ondernam het college actie om geld los te peuten uit het bezit van 'de Fraters'. Tevergeefs, omdat dit geld reeds door de Raad van State bestemd was om uit te delen aan de algemene armen van Den Bosch, dat wil zeggen van de verschillende geloofsrichtingen.⁵⁵⁰ Ook werd de stadsregering gevraagd om te onderzoeken of de ambachtsgilden geen geld 'over' hadden.⁵⁵¹ In de boekhouding van de diaconie komen we dan ook deze inkomsten tegen. Zowel het gilde van de schrijnwerkers als de smeden moesten een gedeelte van het intreegeld van nieuwe meesters en een deel van het boetegeld aan de diaconie afstaan.⁵⁵² Het schrijnwerkersgilde bepaalde in 1688 dat van het intreegeld, dat 66 gulden bedroeg, tien gulden naar de diaconie ging.⁵⁵³ Sedert 1735 kwam een derde van de boetes die de smeden hieven over de misstappen van hun leden, ten goede aan de diaconiekas.⁵⁵⁴ Op zeker twintig plaatsen in de stad, waar gewoonlijk meerdere mensen bij elkaar kwamen, hingen bussen van de diaconie.⁵⁵⁵ Nu was de opbrengst niet erg hoog. De inhoud van de twee bussen die in herberg *De Hollandsche Tuyn* en in het zogenoemde bierdragershuisje hingen, brachten in 1735 samen niet meer op dan krap vijfenhalve gulden.⁵⁵⁶

Het optreden van komedianten of toneelspelers in de stad lag in de jaren dertig en veertig van de zeventiende eeuw, zoals we gezien hebben, gevoelig. De Voetiaanse facitie wilde dergelijk vermaak verbieden, andere gereformeerden trachtten van de nood een deugd te maken, in die zin dat de stadsregering de komedianten moest gebieden een derde of een kwart van hun verdiensten aan de diaconie af te staan.⁵⁵⁷ In 1679 kaarte de diaconie bij de stadsregering aan dat in Breda en Bergen op Zoom een kwart van de opbrengst van de kermisexploitanten naar de diaconie ging. Een dergelijke opbrengst uit de 'vermakelijkheidsbelasting' vond de Bossche diaconie zeer wenselijk.⁵⁵⁸ In 1747 hielden de 'Nederduytse Comedianten' hun 'schouwburg' in de stad. Elke toeschouwer moest naast het entreegeld één stuiver afstaan voor het Gereformeerd Burgerweeshuis en de diaconie.⁵⁵⁹

De diaconie sloot met lidmaten ook lijfrentecontracten af. In 1742 benaderde de diaconie de oude en zieke Barbara Volkers. De diakenen die haar hadden bezocht, constateerden dat haar 'boeltje' dankzij haar 'suynigheid' best nog wel wat kon opbrengen. Mocht vrouw Volkers wat opknappen, dan moesten de diakenen snel met haar gaan praten. Haar bezittingen – waaronder ook nog 170 gulden aan contanten – kon de oude vrouw dan aan de diaconie geven. Daar stond tegenover dat de vrouw tot haar dood we-

550 AHG Diaconie 1, 3 oktober 1674.

551 AHG 1, eind januari 1635.

552 AHG Diaconie 257.

553 AHG Diaconie 7, 1 december 1765 (in de vergadering van de diakenen werd aan de verplichting van de schrijnwerkers uit 1688 gerefereerd).

554 AHG Diaconie 257.

555 AHG Diaconie 1, voorin register (ws. 1639).

556 AHG Diaconie 257.

557 AHG Diaconie 1, 4 december 1641.

558 AHG Diaconie 1, 31 mei en 26 juli 1679.

559 AHG Diaconie 4, 10 januari 1747. In Amsterdam kon de schouwburg gebouwd worden dankzij een lening van de regenten van het Burgerweeshuis. In ruil daarvoor ontving het weeshuis een deel uit de opbrengst van de kaartverkoop. Zie: Spies, 'Kunsten en wetenschappen op de troon', 2004, p. 323.

kelijks anderhalve gulden zou ontvangen. Daarnaast was zij verzekerd van een 'ordentelijke' begrafenis, zoals 'gemene borgerluyden' gewend waren. Bovendien zou de diaconie voor een 'dubbele kist' zorgen en diakenen zouden het lichaam begeleiden naar de begraafplaats.⁵⁶⁰ In 1737 boorde de diaconie een nieuwe inkomstenbron aan. Met ingang van dat voorjaar stond de Staten-Generaal de diaconie toe van elk bruidspaar dat haar huwelijk buiten 's-Hertogenbosch sloot, maar dat in de stad in ondertrouw was gegaan, twee zilveren dukaten te eisen.⁵⁶¹ Tot slot kon de diaconie ook profiteren van boetes die door de schepenbank waren opgelegd.⁵⁶² Katholiek of gereformeerd, beide groepen, werden betrokken bij de armenproblematiek van de gereformeerde diaconie. De diaconale gelden werden niet uitsluitend opgebracht door gereformeerden en kerkgangers. Via straatcollectes, belastinggeld en een verplichte afdracht van enkele ambachtsgilden⁵⁶³ droegen ook niet-gereformeerden bij aan de onderstand van gereformeerde bedeedden en collectebussen hingen in verschillende ruimten in de stad waar zowel gereformeerden als niet-gereformeerden kwamen.

Diaconale Zorg

'Klaagdagen'

De reguliere uitkeringen verstrekke de diaconie op zogenaamde 'klaagdagen' waarop de diakenen spreekuur hielden. Behoeftige gereformeerden kwamen dan bij de diakenen hun uitkering ophalen of klaagden over hun gebrek aan eerste levensbehoeften. Armen werd niet zomaar iets gegeven, altijd moest de meerderheid van de diakenen daarmee instemmen.⁵⁶⁴ De diaconie verstrekke geld om de ergste nood te lenigen, maar deed dit ook wel om mensen op de weg naar een verzekerd bestaan te leiden. Zo werd aan 'werckbaes' Jan Joosten 2.000 gulden geleend om zijn bedrijf weer op orde te krijgen.⁵⁶⁵ In 1781 waren er per vier weken twee klaagdagen waarop de diaconiearmen met hun eerder uitgereikte bedelingsbriefjes in de diaconiekamer konden komen.⁵⁶⁶ Het briefje dat recht gaf op goed of geld moest corresponderen met wat daarover aangetekend stond in het distributieboek.⁵⁶⁷ Vanaf de jaren veertig van de achttiende eeuw gaf de diaconie jaarlijks tussen de 6.700 (1789-1790) en 8.297 gulden (1779-1780) aan haar armen uit.

Het is opmerkelijk dat de diaconie, voor zover we kunnen nagaan, tussen 1629 en 1788 niet éénmaal een exacte opgave aan de overheid verstrekke over het aantal te bedee-

⁵⁶⁰ AHG Diaconie 4, 26 september 1742.

⁵⁶¹ AHG Diaconie 4, voorjaar 1737.

⁵⁶² In de jaren twintig van de achttiende eeuw startte de Bossche schepenbank een criminele procedure tegen stadsbestuurder Thomas Hubert wegens overspel met de gehuwde Maria Nicolson. In 1724 verklaarde de schepenbank de zaak 'composibel', omdat beide verdachten schuld hadden bekend en Hubert beloofde 3.000 gulden te betalen. Hubert overleed echter kort na het vonnis. De diaconie was bang dat zij een niet gering bedrag, namelijk een derde van de boete waar zij meende recht op te hebben, mis zou lopen (AHG Diaconie 3, 4 april en 18 augustus 1728 en 13 juli 1729).

⁵⁶³ Over het jaar 1744-1745 was dat bijvoorbeeld 120 gulden (AHG Diaconie 257).

⁵⁶⁴ Zie bijv. artikel 13 reglement 1741: AHG Diaconie 4, 21 januari 1741.

⁵⁶⁵ AHG Diaconie 1, 11 mei en 1 juni 1639.

⁵⁶⁶ AHG Diaconie 212. Op twee klaagdagen, resp. 6 en 20 november 1781 verstrekke de diaconie ruim 176 gulden.

⁵⁶⁷ Zie bijv. artikel 16 reglement 1741: AHG Diaconie 4, 21 januari 1741.

len personen. De overheid vroeg daar ook niet naar. Bij grote armoede en strenge vorst vonden er wel extra uitdelingen plaats. Zoals in februari 1777; de boekhoudende diaken noteerde toen dat aan 521 personen 543 gulden was verstrekt.⁵⁶⁸ Twaalf jaar later collecteerden de gezamenlijke armbezorgers in de stad vanwege de langdurige vorst en grote armoede. Zij haalden 1.200 gulden op. Dit bedrag moest tussen de drie instellingen verdeeld worden volgens een eerlijke sleutel. Het Geefhuis voorzag toen 2.070 armen van geld en goed, de Blokken bedeedden 3.675 personen en de diaconie 522 behoeftigen. Vier maal minder dan het Geefhuis en zeven maal minder dan de Blokken.⁵⁶⁹

Aan het eind van het jaar 1800 moest de diaconie in verband met de door de Franse machthebbers bevolen reorganisatie van de armenzorg het stadsbestuur meedelen dat zij haar armen – 217 huisgezinnen (ca. 825 personen)⁵⁷⁰ en ‘nog 88 personen’ – zelf kon onderhouden.⁵⁷¹ In dat jaar bedroeg de uitgave aan armenzorg volgens opgave van de diaconie 6.112 gulden tegen 6.322 gulden aan inkomsten. Het bedrag werd onder ruim 900 personen, bijna 400 mensen meer dan een decennium eerder, verdeeld. Per persoon keerde de diaconie zeven gulden uit. De ‘minvermogende classe’ verkeerde in dat jaar in een ‘jammerlijke toestand’.⁵⁷²

Geld en natura

De administratie van de diaconie bestond onder meer uit ‘bedelingsboeken’ die een maandelijks overzicht van de inkomsten en uitgaven laten zien. Zo bedroegen de inkomsten over de periode van 7 april tot 4 mei 1706 – de bedelingsboeken waren verdeeld in periodes van vier weken, waarvoor twee diakenen de verantwoordelijkheid droegen – 732 gulden. Dit bedrag bestond uit de overgeschoten penningen van de diakenen uit de voorafgaande periode (324 gulden), de opbrengst van de ‘beckens’ op de Avondmaaltafels (273 gulden) en het ‘oortjesgeld’ (135 gulden). De uitgaven bedroegen in die maand 570 gulden. Aan zogenoemde ‘vaste’ armen werd 484 gulden uitgekeerd. Daarnaast werd geld uitgegeven aan reisgeld voor een arme vrouw, een doodkist voor Judik Gloudi, de reparatie van het huisje van een arme vrouw, betalingen aan kraamvrouwen, ‘passanten’ en soldatenvrouwen en werd het traktement van de ‘armenoppasser’ en de schoolmeester van de arme kinderen betaald.⁵⁷³

Tijdens de koude van winter van 1740 verzorgde de diaconie een extra distributie. De jaren veertig van de achttiende eeuw waren rampzalig.⁵⁷⁴ Het extreem hoge water in december 1740 zorgde er voor dat alle bakkerijen in de stad onder water kwamen te staan. In allerijl liet de stedelijke overheid twee ovens op een droge plaats bouwen waarin brood werd gebakken van de stedelijke roggevoorraad.⁵⁷⁵ De eerste wintermaanden van 1745 brachten ‘door ’t camperen der troupen’ ziekte en dood onder de

⁵⁶⁸ AHG Diaconie 8, 18 februari 1777.

⁵⁶⁹ Prak, ‘Overvloed en onbehagen’, 1993, p. 22.

⁵⁷⁰ 3,8 personen per huisgezin, zie: De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 1995, p. 653.

⁵⁷¹ OSA H/P 762, 17 december 1800.

⁵⁷² OSA H/P 762, 26 november 1800.

⁵⁷³ AHG Diaconie 452.

⁵⁷⁴ AHG Diaconie 4, 7 januari en 4 maart 1740.

⁵⁷⁵ AHG Diaconie 4, 31 december 1740.

soldaten.⁵⁷⁶ De achterblijvende vrouwen kwamen ten laste van de diaconie. Deze was genoodzaakt door de langdurige en hevige koude een ‘extra spynding’ van turf en geld te doen.⁵⁷⁷ Ook in de jaren die volgden moesten door ‘aanhoudende vorst en droevige tijdsomstandigheden (...) eenen tijd die ons voorvaderen noyt beleeft off gekent hebben’ de armen extra bedeed worden.⁵⁷⁸ In maart 1748 werd voor de derde keer dat jaar extra turf en geld uitgedeeld. Aanleiding was de reeds besproken dood van weduwe Johanna Bergena, die van kou en armoede op een nacht, liggend tussen haar vijf kinderen, was gestorven. Maar hoe moest de turf bij de armen komen? Geen turfschip kon door het dikke ijs ’s-Hertogenbosch bereiken.⁵⁷⁹ De uitkeringen waren ’s winters hoger dan in de zomer. In 1775 ontving de arme van de diaconie respectievelijk bijna twaalf stuivers en tienenvijfde stuiver per week.⁵⁸⁰

De diaconie voorzag ook wel in kleding, schoeisel, reisgeld⁵⁸¹ of andersoortige ondersteuning. Zo ontving Laurens Doedelet een kostuum om daarin naar de kerk te gaan.⁵⁸² Hij was een van de vele bedeeden die niet in de kerk kwamen. Als verontschuldiging voerden zij aan dat het hun aan kleding voor de kerkgang ontbrak.⁵⁸³ Daarnaast verruilde kleding van eigenaar. Diaken Sterk diende in 1781 een rekening in voor de aankoop van oude gedragen kleding voor armen.⁵⁸⁴ Burgers, ook armen, kregen als het enigszins kon een fatsoenlijke begrafenis. De weduwe Coetsveld, arm, was tijdens haar leven ‘eenen geschickte borger-vrouw’. De diaconie aarzelde niet toen haar een verzoek bereikte voor een ‘ordentelijke begrafenis’ mede zorg te dragen. Het college betaalde de doodkist.⁵⁸⁵

Onderwijs

De kerkenraad achtte onderwijs aan weeskinderen noodzakelijk. Niet in de eerste plaats om door de beheersing van lezen en schrijven een grotere kans op de arbeidsmarkt te verwerven, maar om, zoals Van Deursen al betoogde, de Bijbel zelfstandig te kunnen lezen. Het leren lezen behoorde tot de christelijke opvoeding en bereidde voor op het kerkklidmaatschap.⁵⁸⁶ Reeds in november 1629 drong de kerkenraad bij het stads-

⁵⁷⁶ AHG Diaconie 4, 16 februari 1745.

⁵⁷⁷ AHG Diaconie 4, 28 februari en 1 maart 1745.

⁵⁷⁸ AHG Diaconie 5, 22 december 1747 en 11 januari en 21 februari 1748.

⁵⁷⁹ AHG Diaconie 5, 8 maart 1748.

⁵⁸⁰ De Kruif, *Honderdvijftig jaar armoede*, 1990, p. 57. Het Geefhuis verstrekke rond 1775 ’s winters gemiddeld anderhalve stuiver per week per huishouden en een brood. ’s Zomers 0,87 stuiver en een brood. De Blokken deelden ’s winters gemiddels 0,64 brood en 4,78 stuiver per huishouden uit en in de zomer een even groot brood en 2,62 stuiver.

⁵⁸¹ Het reisgeld werd waarschijnlijk verstrekt aan een arme zodat deze zijn plaats van herkomst kon bereiken en daar een beroep op de armenkas kon doen. De Bossche diaconie zag armlastigen natuurlijk het liefst vertrekken.

⁵⁸² AHG Diaconie 1, 20 maart 1676.

⁵⁸³ Bij het huisbezoek van 1767 vroegen de diakenen aan de arme of deze eigenlijk wel recht had op bedeling. Tal van bedeeden bleken nooit in de kerk te komen. Zij gaven als reden op geen kleding voor de kerkgang te bezitten (AHG Diaconie 7, 19 januari 1767). Vgl. Van Deursen en Schutte, *Geleefd geloven*, 1996, p. 57. De auteurs merken op dat de arme volksmassa nauwelijks een band had met de verburgerlijkte kerk van rond 1800. De armen kwamen niet in de kerk en voerden daarvoor de reden aan niet in het bezit te zijn van gepaste kleding.

⁵⁸⁴ AHG Diaconie 212, 18 november 1781.

⁵⁸⁵ AHG Diaconie 5, 3 en 5 maart 1748.

⁵⁸⁶ Van Deursen, *Kopergeld* II, 1979, pp. 58-59.

bestuur aan op aanstelling van een gereformeerde schoolmeester.⁵⁸⁷ In de loop der tijd veranderde het oogmerk van de diaconie. Onderwijs moest niet alleen bijdragen aan de vorming van deugdzame en godsdienstige burgers, maar was ook een belangrijke stap naar een betere wereld.⁵⁸⁸

Halverwege de achttiende eeuw, in 1764, sloegen de regenten van het Geefhuis en de diakenen de handen ineen. Arme kinderen werden in het vervolg verplicht naar les te komen. Ter aanmoediging ontvingen zij drie penningen, die zij echter volgens de diakenen verdubbelden. Beide colleges concludeerden dat de opvoeding van arme kinderen tot weinig leidde.⁵⁸⁹ Deze sombere visie moest het stadsbestuur overhalen de catechiseermeester Laurentius te benoemen tot schoolmeester van de arme kinderen. Een uitgebreide instructie voor de schoolmeester van de 'Arme-School-Kinderen' volgde in 1780.⁵⁹⁰ Behalve lezen en schrijven, moesten de leerlingen de Psalmen goed kunnen zingen en kennis van de Gereformeerde Religie worden bijgebracht. Daarnaast behoorde de meester flink aan de kinderen te schaven. Om de veertien dagen was de schoolmeester verplicht de 'ongehavendheid, onreijnigheijd en nalatigheijd' te rapporteren. Als ouders hun kinderen niet schoonpoetsten liepen zij het risico van een korting op hun bedeling. Stoute kinderen moest de schoolmeester kastijden, 'niet te sagt nog te wreet, maar alles met oogmerk van verbetering'. Doel van het onderwijs was de kinderen uit de armoedespiraal te krijgen – ondanks het perspectief dat Geefhuis en diaconie in 1764 schilderden – en hen 'tot vroomme, godzalige luijden' op te voeden.

Toezicht op de bedeelde

De diaconie wilde geld en goed dat haar ter beschikking stond niet in een bodemloze put laten verdwijnen. Armen die steun nodig hadden kregen dat, armen die de bedeling gebruikten om er 'een frivool bestaan' op na te houden, kregen nul op het rekest.⁵⁹¹ In het oude formulier ter bevestiging van diakenen staat dat deze ambtsdragers weliswaar met 'blijmoedigheid' de ontvangen gaven moesten uitdelen, maar daarbij ook 'voorzichtig' dienden te zijn. De Dordtse kerkorde (1618-1619) was duidelijker. De diaken diende 'wel toe te sien dat de Aelmoessen niet mis-bruyckt en worden'.⁵⁹² In 1671 besloot de Bossche diaconie dat bedeeden meer inzicht moesten geven in hun omstandigheden. Bovendien werd overeengekomen dat voordat de diaconie een vraag om steun positief beantwoordde, minstens twee diakenen bekend moesten zijn met de omstandigheden waarin de betrokkene verkeerde.⁵⁹³ In de achttiende eeuw zette de diaconie een controle-offensief in. De diaconie verdacht passanten, incidentele steun-

⁵⁸⁷ OSA H/P 261, 15 november 1629.

⁵⁸⁸ Vgl. Bockholt en De Booy, *Geschiedenis van de School*, 1987, pp. 42-43.

⁵⁸⁹ AHG Diaconie 6, 13 juli 1764. De penningen die ter aanmoediging werden gegeven, maar die de kinderen verdubbelden, waren voor de nieuw aan te stellen schoolmeester bestemd.

⁵⁹⁰ AHG Diaconie 66.

⁵⁹¹ Prak, 'The Carrot and the Stick', 1999, pp. 162 ev.

⁵⁹² Kercken-ordeninge, 1618-1619, art. XXV.

⁵⁹³ AHG Diaconie 1, 27 november 1671. Uit de instructie van de diaconieknecht blijkt dat deze zijn ogen en oren de kost moest geven (AHG Diaconie 1, 21 februari 1703).

trekkers, van fraude. In mei 1737 kreeg de diaconieknecht de opdracht te noteren wie meerdere malen bij de ‘passantmeester’ geld kwamen halen. Deze lieden werden de stad uitgezet.⁵⁹⁴ Drie jaar later werd de controle verscherpt. De diaconie wilde weten of de armen hun goed en geld ‘wèl gebruyken en sig in de manier van leven niet te buyten gaen’.⁵⁹⁵ Onregelmatigheden waren overigens geen nieuw fenomeen. In 1645 was al sprake van armen die op zondag brood bij het Geefhuis ontvingen en dit kort daarna verkochten.⁵⁹⁶

Controleerden de ouderlingen en predikanten in de week voor de bediening van het avondmaal de levenswandel van de lidmaten, minimaal één maal per jaar brachten de diakenen een bezoek aan hun armen. Meestal combineerden de diakenen deze bezoeken met het uitdelen van geld. Een ander moment van controle was het tijdstip waarop extra uitdelingen van geld en turf vanwege bittere kou, hoog water en duurte, plaatsvonden.⁵⁹⁷

‘Eerlijke’ armen mocht de steun niet worden onthouden omdat er bedeelden waren die een ‘ergerlijk’ leven leidden. Het huisbezoek van februari 1738 leverde een aantal vrouwen op die de turf die ze kregen ‘verquisten’ en van het geld dat ze ontvingen ‘zuypen en domineeren’. Voorts werden drie vrouwen ‘sat bevonden’. De diaconie trok de steun in.⁵⁹⁸ Anderzijds vonden de diakenen het huisbezoek ook zeer gewenst om te kunnen beoordelen waar de grootste armoede heerste.⁵⁹⁹ Waar de nood extra hoog was deelden de diakenen meer uit.

In de wijk van de diakenen Wolfsbergen en Van Beusekom waren in 1742 de armen van ‘tamelijk goed gedrag’. De diakenen deelden op hun rondgang bijna tien gulden uit. Van Beusekom merkte overigens wel op dat weduwe De Bruyn ondanks talloze vermaningen niet in de kerk kwam. Steunverlening werd op die manier afhankelijk gemaakt van het horen naar de Blijde Boodschap. Weduwe Prijn kwam ook al niet in de kerk. Ook haar werd aangezegd dat alleen kerkgang recht gaf op bedeling. De weduwe reageerde volgens Wolfsbergen en Van Beusekom zeer brutaal. Ze eiste nette kleding, want zó kon ze niet naar de kerk.⁶⁰⁰ De wijk van Buschman en De Cassemajor leverde slechts één niet-brave bedeelede op: de dochter van Johanna Arents. Haar levenswandel was ‘ergerlijk’. Haar moeder werd ‘scherp onderhouden’ en gewaarschuwd haar dochter beter in de gaten te houden. Ook in de twee andere wijken bevonden zich bedeelden die het niet zo nauw namen in het leven en naar de drank grepen. De diakenen waren er overigens niet op uit om zo veel mogelijk te beknibbelen op de steun. Als er armen en gebrekkigen waren die onvoldoende ontvingen, werd hun portie verhoogd.⁶⁰¹ In de achttiende eeuw kwam de nadruk naast de kerkgang, te liggen op goed gedrag. De kerkelijke tucht stelde nog maar weinig voor, behalve voor de arme, be-

594 AHG Diaconie 4, 21 mei 1737.

595 AHG Diaconie 4, 5 april 1740.

596 OSA H/P 277, 18 september 1645.

597 AHG Diaconie 1, 17 februari 1672.

598 AHG Diaconie 4, 19 februari 1738.

599 AHG Diaconie 4, 28 november 1740.

600 Vgl. Van Deursen en Schutte, *Geleefd gelooven*, 1996, p. 57.

601 AHG Diaconie 4, 18 september 1742.

deelde lidmaten. Zij werden het voorwerp van disciplineren. Het streven was te komen tot een gemeenschap van brave christelijke burgers. De diakenen kwamen niet alleen door huisbezoeken achter gedragingen van armen, maar ook door geklik.⁶⁰² Stephanus Husvelt meldde dat een kind dat bij weduwe Van Bokhoven was ondergebracht een katholieke opvoeding kreeg. Direct ondernamen de diakenen actie. Anne Marie, het kind, werd besteld bij de verklikker.⁶⁰³ Het in huis nemen van een kind kon aantrekkelijk zijn omdat de diaconie daarvoor betaalde.

Aan het einde van de achttiende eeuw stelde de brede kerkenraad een plan op om de diaconale zorg bij een groeiend aantal armen te verbeteren. De catechiseermeester moest bijhouden welke armen niet in de kerk of op catechisatie kwamen en wie in het bezit van een Bijbel waren. Voorts moest hij de absenten bezoeken en naar de reden van hun afwezigheid vragen. Kwamen zij de daarop volgende zondag niet in de kerk, dan moest hij de namen aan de predikanten doorgeven die deze armen moesten 'bestrafen'. Wanneer de vermaningen geen vruchten afwierpen trok de diaconie de steun in. De catechiseermeester moest ook nagaan of de bedeeden 'eenigen arbeid buitens huis verrigten' en melden of er pogingen werden ondernomen om gereformeerde armen over te halen katholiek te worden.⁶⁰⁴

Twee gemeenschappen

Wilde de arme nog iets van zijn of haar leven maken dan behoorde deze kennis te maken met een godsdienst die de weg ten leven wees. De diaconie stelde daartoe een catechiseermeester aan die hen in het koor van de Grote Kerk in de 'ware gereformeerde religie' moest onderwijzen. In overleg met de preses van de diaconie zocht hij voor de kinderen ook een onderwijzer uit die hen leerde lezen en schrijven.⁶⁰⁵ Werden de arme kinderen halverwege de zeventiende eeuw in aparte banken in de Grote Kerk neergeplant 'om Godes woord te horen prediken',⁶⁰⁶ eind achttiende eeuw moesten alle armen met hun kinderen zich verzamelen voor een aparte gemeenschappelijke godsdienstoefening op zondagavond.⁶⁰⁷ Het was niet-bedeelden niet toegestaan deze diensten bij te wonen, behalve uiteraard de predikant, catechiseermeester en de schoolmeester van de diaconie. De catechiseermeester stond met een schrift klaar om de namen te noteren van de armen die niet kwamen opdagen. De arme kreeg niet de kans in te dutten, omdat het zingen van psalmen en liederen een centrale plaats innam en vorderingen der zangkunst door de predikant werden gecontroleerd. Omdat de kerkenraad er van uitging dat de arme weinig geletterd was, moest de predikant na het lezen uit de Heilige Schrift, het tekstgedeelte kort, eenvoudig en 'practicaal' uitleggen. De predikant dien-

⁶⁰² Zie over dit fenomeen eveneens: Noordegraaf, 'De arme', 1995, p. 340; Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 2000, pp. 141-142 en Van de Vlis, *Leven in armoede*, 2000, pp. 97-98.

⁶⁰³ AHG Diaconie 4, 3 augustus 1745.

⁶⁰⁴ AHG Diaconie 68 (z.d.).

⁶⁰⁵ AHG Diaconie 4, 26 maart 1746.

⁶⁰⁶ AHG Diaconie 1, 25 december 1641.

⁶⁰⁷ AHG Diaconie 68 (z.d.).

de de stof zo te brengen dat het ‘invloed moet maken op de denk en handelwijze der armen’. Armen die een geheel jaar in de kerk kwamen, konden volgens het plan rekenen op een beloning. Bovendien zou ieder jaar een ‘armenfeest’ worden georganiseerd, naast de prijsuitreiking voor de bedeelde die het ‘godsdienstig-examen’ naar tevredenheid doorstond.⁶⁰⁸ Het was de tijd van projecten en wedstrijden. In 1797 verscheen de ‘Schets tot het formeeren van een plan, om de arme kinderen een bestaan te bezorgen, de bedelarij te minderen, en hen tot bekwaame en nuttige leden der maatschappye te vormen’. De kans om later rijk te worden, bleef overigens klein. De armbezorgers bedachten uit ieder Blok twee of drie meisjes ‘die eenige vlugheid van Geest toonen’, op een school te plaatsen waar hen het kantwerken werd geleerd.⁶⁰⁹ De kantwerkerij was nu juist een bedrijfstak waarin de lonen zeer laag waren.⁶¹⁰

Zo voltrok zich aan het einde van de achttiende eeuw nog een scheiding in de ‘gemeenschap der heiligen’. In het centrum van de stad kwam een welopgevoede, brave en min of meer bemiddelde gemeente bijeen, aan de andere zijde van de stad zaten de armoedzaaiers bij elkaar. In 1825 – buiten ons tijdvak – werden de armen in de Geertuikerkerk verwacht ‘tot behoud der zindelijkheid en voorkoming van misbruik op zitplaatsen voor de arme lieden niet bestemd’.⁶¹¹ Ook de armen zongen de psalmen, vierden met elkaar het avondmaal en hoorden de preek die toegesneden was op de opvoeding tot brave medeburgers. Voor God waren armen en rijken gelijk, maar daarom hoefden rijk en arm nog niet bij en door elkaar te zitten in één ruimte, meenden de nette gereformeerden.

Koesterde iemand de illusie dat aan armoede ooit een einde zou komen? De arme werd in ieder geval op het hart gedrukt te berusten en dit werd hem in de kerk ook bijgebracht.⁶¹²

Arme mensch, maar ryk in God,
Laat uw staat u niet verdrieten.
Hebt gy hier een smaller lot,
’t Beste zult ge omhoog genieten.⁶¹³

De elite rekende op berusting, maar in ’s-Hertogenbosch kwam het in 1662, 1692 en 1740 tot hongeroproeren (zie het deel over de schutterijen) en ook in de persoonlijke sfeer zijn er voorbeelden te noemen van armen die weigerden zich neer te leggen bij hun ellendige situatie. Zoals Jan Wolfskuil. Deze diaconiearme kwam in 1745 om meer geld vragen bij de diakenen. Er zullen wel meer armen met de pet in de hand voor de diaconiekamer in de rij hebben gestaan. Jan werd te verstaan gegeven dat ook hij op zijn beurt moest wachten, alleen nam hij dit niet en begon te schelden. Het leverde hem slechts windeieren op: de diakenen trokken de steun voor twee maanden in.⁶¹⁴

608 AHG Diaconie 68 (z.d.).

609 AHG Kerkvoogdij 232.

610 Prak, Republikeinse veelheid, 1999, p. 113.

611 AHG 13, 1 augustus 1825.

612 Vgl. ‘t Hart, ‘Berustten de armen’, 1982, p. 151. Utrecht startte in 1802 een ‘armenkerk’.

613 Boddaert, Vervolg der Stichtelijke Gedichten, 1773, p. 264.

614 AHG Diaconie 4, 17 augustus 1745.

Religie: een drukmiddel?

De gereformeerde theologie stelde het 'sola gratia' voorop en wees dus het verwerven van een plaats in de hemel door het verrichten van goede werken af. Hulpverlening aan de arme was en bleef een bijbelse opdracht, maar niet als voorwaarde om in de hemel te komen. Wouters en Abels merken op dat diakenen en predikanten bij lidmaten en kerkgangers wellicht druk uitoefenden om in hun testament een clausule op te nemen waarin de diaconie-armen bedacht werden. Zou de bemiddelde Delftenaar op zijn ziekbed toch gedacht hebben dat hij door de hemel beloond kon worden met een testamentaire beschikking? De diakonie van Delft werd in ieder geval ruimschoots bedacht.⁶¹⁵ Uit de archieven is mij niet gebleken dat de gereformeerde ambtsdragers in 's-Hertogenbosch bij zieken of ouderen druk hebben uitgeoefend en een open hemelpoort beloofd.

Het was voor katholieken en voor gereformeerden een grote stap om over te gaan naar een andere kerk. Voor de katholieken was dit in sociaal opzicht wellicht nog groter, ook als zij dat vanwege diaconiesteun deden. In 1641 werd in de kerkenraadsvergadering geklaagd over het najouwen en uitschelden van katholieken die gereformeerde kerkdiensten bijwoonden. Zij gingen volgens de buurtbewoners naar de gereformeerde kerk 'om te leven van de brocke vande armen, om te hebben enige officien'; daarnaast liepen katholieke vrouwen de gereformeerde kerk in en trokken overlopers aan 'haere huycke' van hun stoel.⁶¹⁶

De diaconie was op haar qui vive wanneer steuntrekkenden naar de katholieke kerk dreigden over te stappen, maar ook wanneer lieden omwille van ondersteuning tot de gereformeerde kerk wilden overgaan. Bij gemengde huwelijken was de kans groter dan wanneer man en vrouw beiden gereformeerd waren. Bovendien speelde daarbij mee dat de katholieke man of vrouw dreigde de kinderen mee te nemen naar de katholieke kerk. In 1712 besloot de diaconie om de paapse vrouw van Dirk Ebbinghuizen geen steun (zes stuivers per week) meer te geven. De vrouw besloot haar vijf kinderen mee te nemen naar de katholieke kerk en daar hulp te zoeken. De kerkenraad berichtte de diaconie toen dat deze 'huishouding' bijzondere zorg verdiende. Met andere woorden de steun moest hervat worden.⁶¹⁷ Jenneke Jeronimus gebruikte de religie als drukmiddel. Zij was 'paaps' geworden 'uit misnoegen' over de steun van de diaconie. Nu wilde ze weer gereformeerd worden. De kerkenraad bespeurde wel erg weinig berouw en zond haar heen met de opdracht alles nog eens goed te overdenken en zich te laten onderwijzen in de 'gronden der waarheit'.⁶¹⁸ De gereformeerde man die om geld vroeg en daarbij vertelde dat zijn katholieke vrouw met de kinderen wellicht gereformeerd zouden worden kreeg geen warm welkom. De kerkenraad verwees hem naar het Geefhuis.⁶¹⁹ Elisabeth Schot diende zich in de vergadering van de diaconie aan met het verzoek om steun voor haar man en haar kinderen. De man was katholiek. Bij navraag

⁶¹⁵ Wouters en Abels, *Nieuw en ongezien II*, 1994, p. 237.

⁶¹⁶ OSA H/P 275, 2 september 1641.

⁶¹⁷ AHG 4, 22 maart 1712.

⁶¹⁸ AHG 4, 17 februari 1711.

⁶¹⁹ AHG 4, 25 mei 1715.

bleek de vrouw al tien jaar niet aan het avondmaal deel te nemen. ‘Dreijgementen’ van haar man hadden haar naar de katholieke kerk gedreven, verklaarde ze. De diaconie was niet onder de indruk. Omdat de vrouw ‘de Roomse gronden heeft ingesogen’ werd haar verzoek ‘geheel en al’ afgewezen.⁶²⁰

De vraag is herhaalde malen gesteld of diakenen de bedeling niet als middel gebruikten om katholieken naar de gereformeerde kerk te lokken.⁶²¹ Veel concrete aanwijzingen bestaan daarvan voor ’s-Hertogenbosch niet. Een ouderling drong in 1745 bij de diaconie aan op de bedeling van Elisabeth Palleine, een arme weduwe die haar zevende kind verwachtte. Haar overleden man was gereformeerd, maar weduwe Peijlsteecker-Palleine paaps. Bij haar huwelijk had zij beloofd alle kinderen gereformeerd te laten dopen. Nu het zevende kind in aantocht was hoopte de ouderling dat dit ook zou gebeuren. Zou een extra gift een middel kunnen zijn, ‘waardoor deze weduwe meede tot ’t Gereformeerd Gelooff zoude kunnen worden getrocken’, vroeg de ouderling zich in het college van diakenen hardop af.⁶²² In 1787 bleken ook niet-gereformeerden een beroep te kunnen doen op de diaconie, maar dan moesten zij hun kinderen wel naar het godsdienstonderwijs van de catechiseermeester sturen.⁶²³ Weliswaar was de gereformeerde behoeftige beter af dan de katholieke – de gereformeerde kon bij de ‘neutrale’ Blokken en het Geefhuis aankloppen en daarnaast ook steun krijgen van de diaconie – maar de diaconie trok er niet op uit om arme katholieke zieltjes te winnen.⁶²⁴ Integendeel. Johanna Reekom meldde bij het huisbezoek van de diakenen dat zij gereformeerd was. De diakenen vroegen haar toen het ‘Onze Vader’ op te zeggen. Dit deed zij op ‘zijn paeps met ’t Ave Maria daer bij.’ Een bedriegster, zo oordeelden de diakenen.⁶²⁵

Hilde van Wijngaarden constateerde dat de Zwolse armbestuurders slechts zelden tot sancties overgingen. De Bossche diakenen aarzelden echter niet rigoureuze maatregelen te nemen.⁶²⁶ In maart 1745 bezochten de diakenen weduwe De Haan, die weliswaar katholiek was, maar haar kinderen gereformeerd opvoedde, althans dat had zij haar overleden echtgenoot beloofd. Zelf dacht ze er niet over om gereformeerd te worden. De diakenen testten het ‘gereformeerde gehalte’ van de opvoeding en vroegen haar of de kinderen konden bidden. Jazeker, zei de weduwe. Maar de diakenen wilden dat wel eens van de kinderen horen en beloofden ieder van hen een stuiver. De kinderen, verlegen of door hun moeder geïnstrueerd, weigerden. De diakenen gaven de vrouw anderhalve gulden, maar in de vergadering besloot de diaconie hun in het vervolg niets meer te geven, omdat ‘het onmogelijk is dat een paepse moeder haere kinderen in ’t gereformeerde geloof zoude kunnen opvoeden’.⁶²⁷

620 AHG Diaconie 4, 10 januari 1741.

621 O.m. Rogier, ‘De protestantisering van het Noorden’, 1952, p. 332. De dwang die zou zijn uitgeoefend om zich tot de gereformeerde religie te bekeren bestreed Van Gelder onder meer in ‘Nederland geprotestantiseerd?’, 1968, pp 445-464.

622 AHG Diaconie 4, 22 februari 1745.

623 AHG 10, juli 1787.

624 Prak stelt dat door de bevoordeling van de gereformeerden het aantal lidmaten van de gereformeerde kerk mogelijk groeide (Prak, ‘Overvloed of onbehagen’, 1993, p. 16).

625 AHG Diaconie 4, 1 maart 1745.

626 Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 2000, p. 142.

627 AHG Diaconie 4, 1 maart 1745.

Een enkele keer, wanneer het om de opvoeding van wezen ging, brachten de diaconen de positie van de gereformeerde kerk ter sprake. In 1648 voerde de diaconie als argument om een soldatenweeshuis in de stad te krijgen aan dat daardoor ook 'de christelijke gemeente in dese stadt mettertijd sal worden voortgeplant'.⁶²⁸ Honderd jaar later gebruikte de diaconie dit argument ook, toen ter sprake kwam dat vondelingen meestal bij boeren in de omgeving van Den Bosch in de kost werden besteld. Over het algemeen voedden de Brabantse boeren de vondelingen in de 'Roomse Religie' op. Het Burgerweeshuis, in 1566 gesticht, was bestemd voor weeskinderen van wie de overleden ouders burger van 's-Hertogenbosch waren.⁶²⁹ Het weeshuis bestond onder andere dankzij afdrachten uit de opbrengsten van poortergelden en inschrijfgelden van de ambachtsgilden en – niet onbelangrijk – het sedert 1675 verkregen alleenrecht op de productie van doodskisten. Omdat na 1629 de wezen in de gereformeerde leer werden onderwezen, zullen kinderen van overleden katholieke burgers niet direct zijn aangemeld. Het Geefhuis bestelde katholieke kinderen vaak buiten de stad, waar zoals in de vergadering van het stadsbestuur werd opgemerkt, geen gelegenheid was om te leren lezen en schrijven. Bovendien was op het platteland nauwelijks gelegenheid een ambacht te leren. Het ergste wat een weeskind daar kon overkomen was echter wel een katholieke opvoeding, meende de kerkenraad. Het stadsbestuur trachtte het beleid van het Geefhuis ten aanzien van de wezen te ontmoedigen en het stadsweeshuis ook met deze wezen te laten bevolken.⁶³⁰ In 1749 drong de diaconie aan op het onderbrengen van vondelingen in dit Burgerweeshuis omdat zij daar in de gereformeerde leer werden grootgebracht en zo Gods (gereformeerde) kerk kon groeien. De diaconie meende daarnaast dat indien de vondelingen in genoemd weeshuis terecht kwamen en niet meer bij katholieke boeren, veel minder 'roomse kinderen' verlaten zouden worden.⁶³¹

Slechts een enkele keer sprak de diaconie openlijk over armenzorg als middel om de gereformeerde kerk te versterken. De gereformeerde arme ontving meer steun, maar zeker in de zeventiende eeuw moest hij daarvoor de smaad van katholieken op de koop toe nemen. In de achttiende eeuw zaten de Bossche gereformeerden kennelijk niet meer te wachten op een groei van de kerk dankzij de instroom van armen. Beter gezegd, armen die gereformeerd waren, kwamen meer en meer in een isolement. De diaconie hield geen toezicht op de leer, maar wel op het leven. De gereformeerde arme werd afgezonderd van de bemiddelde gereformeerde gemeenschap naast alle eisen die aan hem werden gesteld om te voldoen aan de normen van de kerkelijke elite.

De kerk was – in tegenstelling tot de ambachtsgilden en de schutterijen – geen organisatie die slechts voor leden van de middengroepen of bezitters van het burgerrecht toegankelijk of bereikbaar was. Het was een gemeenschap van mensen uit alle lagen van de bevolking die het geloof in God met elkaar gemeen hadden en op grond daarvan bij elkaar kwamen en activiteiten ontplooiden, een 'compagnie des fidèles', zoals

⁶²⁸ AHG Diaconie 1, 13 oktober 1648.

⁶²⁹ Kappelhof, 'Priester Frans van Uden', 2000, pp. 19–23.

⁶³⁰ OSA H/P 268, 15 maart 1642.

⁶³¹ AHG Diaconie 5, 13 september 1749.

Calvijn haar in 1559 omschreef.⁶³² Tot haar plichten hoorde naar Bijbelse opdracht, de zorg voor elkaar. Vanwege deze zorgplicht functioneerde binnen de gereformeerde gemeente een organisatie van gekozen 'vrijwilligers', de diaconie. De diakenen hadden tot taak het arme gemeentelid in materiële zin te ondersteunen.

In de jaren dertig van de zeventiende eeuw tastten de drie Bossche bedelingsinstellingen elkaars bevoegdheden af. De grenzen van wie tot het gereformeerde 'verzorgingsgebied' behoorden leken in grote lijnen vast te staan: het gereformeerde lidmaat en diens gezin en in mindere mate de behoeftige 'liefhebber'. Indien zij tot armoede vervielen, konden zij de diaconie om hulp vragen. De Bossche diaconie richtte zich dus op de behoeftige *huisgenoot des geloofs*. In de Republiek was dat geen vanzelfsprekende aangelegenheid. In Bergen op Zoom was de gereformeerde kerkenraad van mening dat 'men wel moet doen aan alle'. De diaconie ondersteunde daarom – zij het niet altijd van harte – ook katholieke armen. Maar in tegenstelling tot de Bossche diaconie was de diaconie van Bergen op Zoom dan ook geen zuiver gereformeerd armenfonds, 'maar een stedelijk armenfonds onder gereformeerd bestuur'.⁶³³ Parker schetst in zijn studie over de gereformeerde armenzorg in Holland drie 'modellen'.⁶³⁴ In steden waar de stadsbestuurders tot de rekkelijken kunnen worden gerekend – zoals in Gouda en Bergen op Zoom – stond de diaconie onder curatele van de overheid en werd een uitvoerend orgaan van de algemene stedelijke armenzorg (1).⁶³⁵ In Dordrecht, waar de stedelijke elite de gereformeerde orthodoxie omarmde, handelde de diaconie zonder inmenging van de overheid. Diaconale hulp was bestemd voor alle behoeftige stedelingen, maar de diaconie schonk speciale aandacht aan de gereformeerde armen (2).⁶³⁶ De organisatie van de armenzorg in 's-Hertogenbosch lijkt nog het meest op die te Amsterdam en Haarlem waar de diaconie voor 'de huisgenoten des geloofs' zorgde en naast de stedelijke armenzorg opereerde (3). De stadsbesturen beseften dat er geen sprake meer was van een ongedeelde samenleving. De stedelijke samenleving bestond uit verschillende groepen met verschillende geloofsovertuigingen die onder protectie van de stedelijke magistraten stonden.⁶³⁷

Hoewel de gereformeerde kerk de overheid buiten de deur wilde houden, schakelden de diaconie en de kerkenraad het stadhuis en hogere overheden regelmatig in om fondsen te werven. Uitgebreide landerijen en inkomsten op grond van testamentaire beschikkingen die veelal uit de middeleeuwen dateerden, zoals de Blokken en de Tafel van H. Geest deze hadden verworven, bezat de diaconie niet. Veel bezittingen van de katholieke kerk waren in 1629 door de Staten-Generaal genaast.

Of de steun van de diaconie armen deed besluiten om gereformeerd te worden is de vraag. Naarmate de tijd verstreek trachtte de diaconie de kring van hulpbehoevenden te beperken. Het gevolg van de veranderende kijk op de armenproblematiek in de zes-

632 Calvin, *Confession de Foi des Églises Réformées*, 1934, art. 27.

633 De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 1998, pp. 614-617.

634 Parker, *The reformation of community*, 1998, pp. 155-189.

635 Parker, *The reformation of community*, 1998, pp. 164-165.

636 Parker, *The reformation of community*, 1998, pp. 178-179.

637 Parker, *The reformation of community*, 1998, pp. 174-175.

tiende eeuw was reeds de uitsluiting van de klaploper. De 'eerlijke' gereformeerde arme bleef het voorwerp van zorg, maar werd in de loop van de achttiende eeuw naar de marge van de gereformeerde gemeenschap gedrongen. Hij diende dankbaar te zijn en niet te klagen over de in zijn ogen karige hoeveelheid steun. Er werd op gelet of de arme zich braaf gedroeg en of hij de godsdienstige bijeenkomsten wel bijwoonde die speciaal voor de armen werden belegd. Als hij dan ook nog luisterde naar de stichtelijke woorden die dominee op de situatie van de armen toepaste, dan sloot de diaconie hem niet uit van de bedeling. Arme gereformeerden en hun kinderen hoorden bij de gereformeerde gemeenschap, maar daar moesten zij wel hun best voor doen door een braaf leven te leiden.

Uiteindelijk moest de diaconiearme met zijn lotgenoten aparte kerkdiensten bijwonen en niet meer met het 'gewone' gereformeerde lidmaat aan één tafel het avondmaal vieren, de plaats bij uitstek waar de eenheid beleefd en beleden werd. De rijke scheidde zich van zijn arme 'broeder en zuster in Christus' af. De armen vielen buiten de 'onderlinge verbondenheid' waar de burgerij naar streefde.⁶³⁸ Ze ontvingen steun, maar werden als een last beschouwd. Zo bezien vielen zij buiten de gemeenschap van de 'nette' gelovigen.

KERK EN OVERHEID

De gereformeerde kerk kan het beste getypeerd worden als 'Kerk van den Staat'.⁶³⁹ De gereformeerde kerk was geen staatskerk, wel een bevoorrechte kerk. De toewijzing van de middeleeuwse katholieke kerkgebouwen was exemplarisch voor de privileges die de gereformeerde kerk zou gaan genieten. De gereformeerde kerk beschouwde de overheid echter niet als haar broodheer, wel als 'voedsterheer' die de gereformeerde kerk diende te beschermen en de leer moest helpen bevorderen.⁶⁴⁰ Dat was overigens geen uitvinding van de gereformeerden. De katholieke kerk die in het defensief was gedrongen, was al eeuwen subject van overheidsbemoeienis, sturing en bevoorrechting. 'Iedereen', zegt Van Rooden, 'katholieken en protestanten, was het er over eens dat alleen de overheid de kerk kon ondersteunen en creëren'.⁶⁴¹ Dat gold voor de Republiek en voor de omringende landen. Maar hoewel de overheid op velerlei wijze haar stempel op de gereformeerde kerk trachtte te drukken, vormden kerk en staat in de Republiek geen eenheid. Volgens de gereformeerde kerk diende de overheid complementair te zijn, maar zeker niet over haar te heersen. Voor de overheid was de kerk echter, zoals Van Deursen dat uitdrukt, 'te belangrijk om aan de dominees over te laten'.⁶⁴² De samenwerking tussen kerk en overheid was dus niets bijzonders. Voor de Bosschenaren

⁶³⁸ Haks, 'Een wereldbeeld uit de "middelmachtigen stant"', 1998, pp. 126 en 137. De 'middenstander' verzette zich overigens tegen de elite en haar levenswijze.

⁶³⁹ Huizinga, *Nederland's beschaving*, 1941, p. 78.

⁶⁴⁰ Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiek?*, 1999, pp. 195-196.

⁶⁴¹ Van Rooden, 'Over de kerk', 2002, pp. 61-79.

⁶⁴² Van Deursen, 'De Republiek', 1996, p. 32.

was het volstrekt normaal dat voor de Reductie de bisschop met het stadsbestuur overlegde,⁶⁴³ de schepenen in een processie meeliepen,⁶⁴⁴ dat de stedelijke overheid het altaar bekostigde dat jaarlijks op 1 juli op de Markt werd neergezet⁶⁴⁵ en de Minderbroeders houtskool schonk 'omme in de sacristie te bernen ende den priesteren, eer sij de misse celebreren, te wermen'.⁶⁴⁶

In veel gevallen sprak de overheid het laatste woord. De gereformeerde kerk was voor een groot deel afhankelijk van de overheid. Ze had weinig te zeggen over de financiën en mede daardoor lagen de conflicten tussen overheid en kerk steeds op de loer.⁶⁴⁷ Predikanten ontvingen hun traktementen uit de overheidskas, kosteren en ziekentrousters waren stedelijke ambtenaren en de overheid betaalde ook voor het onderhoud van de gebouwen.

Omdat de kerk er van overtuigd was dat zij het monopolie bezat op de verbreiding van Gods woord botsten de twee instanties regelmatig. De kerk riep de overheid op om met haar samen te werken aan een christelijke gereformeerde samenleving, maar wenste tegelijkertijd geen inmenging in kerkelijke aangelegenheden.⁶⁴⁸ Het stadhuis hield een waakzaam oog op het reilen en zeilen van de kerk. De schepenen waren ook prominent aanwezig in de kerk en in de kerkenraad.⁶⁴⁹ Aan eigenzinnige kerkbestuurders had de overheid een broertje dood. Anderzijds stelde de kerkenraad eisen aan de stadsregering die zij niet kon waarmaken.

De overheid was er voor de gehele stedelijke gemeenschap. Door tegen katholieken te hard op te treden kwam de openbare orde in gevaar. Een splijting in de stedelijke gemeenschap, de grote meerderheid van de bevolking was immers katholiek, zou rampzalig zijn.⁶⁵⁰ Zo balanceerde de stadsregering op een evenwichtsbalk. In de zeventiende eeuw was calvinisering van de samenleving geboden, maar het stadsbestuur diende dit voorzichtig aan te pakken. De overheid bleef de gereformeerde kerk bevoordelen, maar allengs ijverde zij voor een algemene christelijke publieke sfeer. Het was belangrijk dat de Bosschenaren, katholieken en gereformeerden, met elkaar in vrede samenleefden. Voor de stadsregering was het dan ook vaak geven en nemen, terwijl de kerkenraad maar één weg zag: hard optreden tegen de 'brutale papisten'. Daartoe bezochten dominees en ouderlingen met grote regelmaat de regeerders van de stad. De drempel van het stadhuis was daarvoor niet te hoog. Deze werd mede geslecht door de actieve aanwezigheid van gereformeerde ouderlingen die tegelijkertijd stadsbestuurders waren.

643 Tijdens het beleg van 1629 vond er geregeld overleg plaats tussen bisschop Ophovius, gouverneur Grobbendonck en de stadsregering (Frenken, 'Het dagboek van Michaël Ophovius', 1937-1938, pp. 1-340).

644 Zie beschrijving processie in: Van Lith-Droogleevers Fortuijn e.a., *Kroniek Peter van Os*, 1997, pp. 336-338.

645 Van Zuijlen, *Stadsrekeningen*, 1871, jaar 1583-1584.

646 Van Zuijlen, *Stadsrekeningen*, 1871, jaar 1526-1526.

647 Van Rooden, *Religieuze regimes*, 1996, p. 24. Processies waren eveneens een wereldlijke aangelegenheid, de stad betaalde mee (Van Zuijlen, *Stadsrekeningen*, 1871, jaar 1588-1589) en in 1628 betaalde de stad de miswijn (OSA 1479).

648 Vgl. Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwikt*, 1999, pp. 212-213.

649 Schrijnwerker Van Lith verdiende in 1630 honderden guldens met het vervaardigen van 'gestoelten' voor de schepenen in de Grote of Sint Janskerk. In de bijlagen bij de stadsrekeningen (OSA H/P 1522 en 1523) bevinden zich tal van kwitanties van Hendrik Gerritsen van Lith.

650 Vgl. Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 2001, p. 134.

In de kerkenraad

Sedert de instituering van de kerkenraad, in het najaar van 1629, bevonden zich onder de acht ouderlingen leden van de stadsregering.⁶⁵¹ Bij gebrek aan kader was de kerkenraad ook aangewezen op de bestuurlijke ervaring van de magistraten. Het mes sneed aan twee kanten: de kerk had op die manier gemakkelijk toegang tot het stadhuis en de stedelijke overheid was op de hoogte van wat in de consistoriekamer besproken werd. De ordening van de samenleving was zowel het oogmerk van de overheid als van de kerk.

In 1633 wenste de magistraat het advies van de kerkenraad over een te sluiten huwelijk. De kerkenraad meende dat hij 'liever in deze saecke ongemoeijt geweest was (...), de saeck was gantsch politique'. Toch meende de kerkenraad dat een advies aan de magistraat niet geweigerd kon worden.⁶⁵² Het huwelijk achtte de kerk wel een 'inzetting' van God en daarom bemoeide de kerk zich er mee. De kerkenraad wees de overheid voortdurend op haar plicht goede regelingen te treffen en om een commissie 'tot de huwelijkse zaken' in te stellen. Bij deze stedelijke commissie moesten paren in ondertrouw gaan en indien er na het doen 'van de geboden' – het drie maal proclameren van het voorgenomen huwelijk – geen bezwaren tegen het huwelijk waren ingediend, kon het paar voor de schepenen in het huwelijk treden.

Gereformeerde paren konden hun huwelijk door een gereformeerd predikant laten bevestigen. Beide varianten waren rechtsgeldig. Een huwelijk voor een pastoor was niet geldig. In 1634 vroeg de stadsregering de kerkenraad om advies. Kon een 'sekere' sergeant die met een vrouw uit Dordrecht verloofd was, wel met een andere vrouw, in dit geval een weduwe, trouwen? De kerkenraad liet weten dat de sergeant de belofte van trouw aan zijn verloofde in Dordt had verbroken. Dat keurde de kerkenraad af, maar hij wees er wel op dat de sergeant gehoord moest worden. De kerkenraad liet het stadsbestuur overigens opnieuw weten dat aangelegenheden die betrekking hadden op het huwelijk van 'politique' aard waren.⁶⁵³ In de jaren na de Reductie werd de stadsregering er met regelmaat op gewezen dat er een goede regeling moest komen.⁶⁵⁴

Gevraagd en ongevraagd benaderden stadhuis en kerkenraad elkaar, al nam de kerkenraad, zeker in de zeventiende eeuw, sneller en vaker het initiatief. Zo achtte de kerkenraad het ongepast om 'in bedroeffde tijden van oorlog, dierte der levensmiddelen en andere oordeelen Godts' komedianten in de stad te laten spelen. Maar hoe armzalig klonken in 1710 deze woorden vergeleken bij de felle wijze waarop de kerkenraad de overheid tachtig jaar eerder op de huid zat. Nu legde de kerkenraad zijn hoofd in de schoot toen de stadsregering meedeelde dat 'er bij provisie voor het Heilig Avondmaal niet soude worde gespeeld'.⁶⁵⁵ De kerkenraad verlangde dat het stadsbestuur alle katholieke uitingen bestreed en de uitoefening van de katholieke eredienst zonder meer

⁶⁵¹ In 1638 werd dit officieel vastgelegd (OSA H/P 265, 28 september 1638).

⁶⁵² AHG 1, februari 1633.

⁶⁵³ AHG 1, 25 januari 1634.

⁶⁵⁴ Vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 1998, pp. 257 ev. Voorts over het huwelijk in de Generaliteitslanden, de doctoraalscriptie van Lijten, *Rondom het Echtelement*, 1980.

⁶⁵⁵ AHG 4, 7 januari 1710.

verbod. De eerste decennia na de Reductie wees de kerkenraad het stadsbestuur op haar taak de gereformeerde leer te bevorderen en artikel 36 van de Nederlandse Geeloofsbelijdenis, waarin gesproken wordt van de uitroeiing van alle valse leer, onverkort toe te passen.⁶⁵⁶ Tot de calvinisering van de Meierij behoorde ook de benoeming van gereformeerden in overheidsfuncties. Toen de Bossche hondenslager in 1635 overging naar de katholieke kerk werd hier meermalen over vergaderd.⁶⁵⁷ In 1712-1713 stond maandenlang de benoeming van twee katholieke commiezen op de agenda van de kerkenraad.⁶⁵⁸ De Bossche kerkenraad wees het stadsbestuur regelmatig op handhaving van de Politieke Reformatie, het reglement van de Staten-Generaal uit 1660.⁶⁵⁹ De relatie tussen de gereformeerde kerk en het stadsbestuur kwam ook op geheel ander terrein tot uiting. Zo werd het vastleggen van het tijdstip van de predikatie als een punt van openbare orde beschouwd. De kerkenraad diende de magistraat te verzoeken wijzigingen toe te staan van het aanvangsuur. In december 1717 ging de stadsregering akkoord met twee uur als aanvangstijdstip op zondag. De koster diende daar natuurlijk van op de hoogte te worden gesteld, hij moest de klok luiden. De kerkenraad informeerde de man niet, aangezien de koster in dienst van de stad was.⁶⁶⁰

De oproep van overheidswege om bidstonden te houden, hield ook een duidelijke bemoeienis met de religieuze praktijk in. De Staten-Generaal schreven niet alleen dit religieuze ritueel uit, zij stelden ook zogenoemde biddagbrieven op met het onderwerp dat in de kerkdienst aan de orde moest worden gesteld.⁶⁶¹ Droeg de overheid de kerkenraad op om biddagen te houden, het verzoek om jaarlijks een dankdag voor de 'Victorie' van 17 september 1629 te houden kwam weer van de kerkenraad. Vanaf 17 september 1630 werd bijna honderd jaar lang een speciale kerkdienst gehouden om dit feit te herdenken. Het initiatief was weliswaar in de kerkenraad geboren, maar de magistraat diende toestemming te verlenen en bij de afschaffing was het eveneens de magistraat die de knoop doorhakke.⁶⁶²

Beroepingswerk

In de eerste kerkdiensten na de verovering van de stad werd God gebeden om predikanten die hun gaven in 'liefde, discretie ende sachtmoedigheid mogen mede-deelen' aan de bevolking.⁶⁶³ Voetius en zijn collega's togen met voortvarendheid aan het werk. De gereformeerde gemeente die zich kort na de Reductie in Den Bosch manifesteerde,

656 Vgl. Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt*, 1999, pp. 202-203.

657 AHG 1, 25 juli 1635.

658 AHG 4, 10 en 25 oktober, 20 en 27 december 1712 en 14 en 28 februari en 14 maart 1713.

659 Groot Placaetboek II, pp. 2605-2616.

660 OSA H/P 425, 8 december 1717.

661 Zie hierover o.m. Van Rooden, 'Dissenters en bededagen', 1992, pp. 703-712.

662 AHG 1, 12 september 1630. In 1724 besloot de stadsregering dat deze bidstond in 1729 voor het laatst zou worden gehouden (OSA H/P 348, 22 febr. 1724, fol. 107vo.). Dit eeuwfeest werd niet gehaald. Op 9 september 1726 besloot de kerkenraad dat het genoeg was (fol. 125 ro.). In de stad werden de klokken nog tot 1730 als herinnering aan de Reductie geluid (OSA H/P 351, 9 september 1730 fol. 17vo.). Op 5 september besloot de stadsregering dat het niet langer de plicht van de predikanten was in hun preek aan de inname van de stad te refereren (OSA H/P 351, 5 sep. 1731 fol. 198vo.).

663 Meindersma, *Gereformeerde gemeente*, 1909, p. 20.

stond sterk onder invloed van de beweging der Nadere Reformatie. De gereformeerde leer moest worden doorleefd en persoonlijk toegepast. Predikanten van deze richting legden in hun preken en catechese en in gesprekken de nadruk op een vrome levenswandel.⁶⁶⁴ Van de vijf predikanten op wie een beroep werd uitgebracht, behoorden er zeker drie tot deze beweging: Voetius uit Heusden, Spiljardus uit Gorcum en Udemans uit Zierikzee.⁶⁶⁵ Deze drie wilden zich echter niet blijvend aan Den Bosch verbinden. Ds. Voetius gaf te kennen in zijn Heusdense gemeente 'te leven ende te sterven, soo lange als sijnen dienst aldaer aengenaam soude sijn'.⁶⁶⁶ Enkele jaren later begaf hij zich desondanks naar Utrecht en werd de eerste rector van de Utrechtse Academie.⁶⁶⁷ Ds. Spiljardus wilde zijn Gorcumse 'cudde' door zijn vertrek in 'geen peryckel' brengen⁶⁶⁸ en Godefridus Udemans verklaarde dat hij na 'in de Vreese des Heeren overleijt (=overlegd) en alle vleeschelijcke bedenckinge besijden gestelt' had, niet te 'verstaen dat sijne comste hier meer profijt soude doen als sijn vertrec daer (=Zierikzee) soude schaden'.⁶⁶⁹

Belangrijk voor de gemeenteopbouw en met het oog op 's-Hertogenbosch als geheel waren de eisen die de kerkenraad aan de predikanten stelde. Ze dienden, evenals hun gezinnen, een voorbeeld te zijn voor de Bosschenaren en door 'een godtsalighen wandel, voorsichticheijt, sachtmoedicheijt en discretie de duysternisse des Pausdoms (te) beschaemen'. Voorts moesten ze dicht bij de hun toevertrouwde gemeente staan, getrouw zijn, de gemeente met 'grondighe predication' onderwijzen, arbeidzaam zijn in het bezoekwerk en veel aandacht besteden aan de catechese van de 'jeucht ende bejaerde onwetenden' en dit laatste 'volgens het exempel der Jesuïeten aldaer, de hemelsche waerheijt voortplanten'.⁶⁷⁰ De ijver van de Contrareformatoren gold als voorbeeld! Udemans voldeed kennelijk volledig aan de verlangens van de Bossche gereformeerde gemeente en aan die van de overheid. Kostte wat kost trachtte men hem voor Den Bosch te behouden.⁶⁷¹ In 1632 werd opnieuw een – vergeefse – poging ondernomen Udemans als vaste predikant aan te trekken. De Bossche kerkenraad en stadsregering schakelden zelfs de hulp in van de Leidse hoogleraar Polyander. Deze schreef dat zowel de Staten-Generaal als de Prins druk moesten uitoefenen op de kerkenraad van Zierikzee 'dewijle de Kercke Christi (...) door sijnen (= Udemans) gooden en getrouwen dienst hoe langer, hoe meer toeneemt ende door sijn vertreck sij in haere eerste beginselen merckelijcke schade soude lijden'.⁶⁷² Het lijkt er echter op dat naast Spiljardus en Voetius ook ds. Udemans in een stad waar de Contrareformatoren veel werk hadden verzet, voor zichzelf geen toekomst als succesvolle bekeerder meer zag.

664 Graafland, *Nadere Reformatie*, 1995, V3.

665 AHG 1, 18 juni 1630.

666 AHG 1, 24 juli 1630.

667 Over Voetius vooral: Duker, *Voetius*, 1897-1914.

668 AHG 1, 12 juli 1630.

669 AHG 1, 3 september 1630, fol. 45. In Zeeland woonden nauwelijks katholieken, maar van Zeeuwse predikanten als Maximiliaan Teellinck, eveneens een leidsman van de Nadere Reformatie, vernam men wel dat de katholieken onder de duim moesten worden gehouden (Israel, *De Republiek*, 1996, p. 668).

670 AHG 27, nr. 70, eind 1631. Ook Udemans stelde de ijver van de Jezuïeten ten voorbeeld. Zie: Vergunst, *Godefridus Cornelisz. Udemans*, 1970, p. 27.

671 AHG 1, 17 mei 1631. Gouverneur Van Brederode was bereid een jaar lang het traktement van Udemans te betalen.

672 OSA H/P 543, 12 februari 1632.

Ondanks de overeenstemming over een predikant als Udemans, kan de verhouding tussen overheid en kerkenraad op het gebied van het beroepingswerk gedurende lange tijd als moeizaam gekarakteriseerd worden en had deze veel weg van een machtsstrijd. Dominees oefenden vanzelfsprekend veel invloed uit op hun eigen gereformeerde gemeente. Zij wilden die invloed ook uitbreiden naar de stedelijke gemeenschap. Het stadhuis probeerde de macht van de predikanten te controleren. De overheid was daarom nadrukkelijk aanwezig. Soms als partner, vaker als heerser.⁶⁷³ De stadsregering oefende grote invloed uit op het beroepingswerk. De kerkenraad wenste slechts approbatie van de genomineerden door het stadsbestuur. De magistraat wilde niet alleen het recht bezitten voorgestelde kandidaten van de lijst te schrappen, maar daar ook namen aan toe te voegen. Daarnaast waren er de heren van de Staten-Generaal. Zonder goedkeuring van hen was het beroepen van een predikant niet eens mogelijk. Den Haag riep in het voorjaar van 1630 de kerkenraad op om namen door te geven van predikanten die 'wel geleert, goet van leven, wel begaeft en vriendelijck in de omgang sijn'.⁶⁷⁴ Uit een negental namen wilden de Hoog Mogende Heeren de vijf predikanten aanwijzen waaruit de kerkenraad mocht kiezen. De kerkenraad onder aanvoering van ds. Voetius wees Den Haag er op dat Den Bosch nooit een ijverig en consciëntieus predikant zou krijgen als er beroepen zou worden tegen 'de practijcke ende ordre van de gereformeerde kercke'.⁶⁷⁵ Tevergeefs, de kerkenraad boog.

Enkele maanden later sprak de kerkenraad over klachten die de stadsregering bij de Staten-Generaal had geuit over de geringe invloed die zij op het beroepen van predikanten had.

De kerkenraad was niet alleen bedroefd over de houding van de magistraat, die klaagde 'eer men ons gehooft heeft', maar bovendien gebelgd over de door schepen Pieck van Tienhoven ondertekende klaagbrief aan de Staten-Generaal. Pieck, een man 'die alnoch geene professie en doet ende daeromme nyet en staet onder onse vermaeningen! Een liefhebber – Pieck was de religie 'toegedaen' – diende te zwijgen over de inrichting van de kerk.⁶⁷⁶ Van 1631 tot december 1636 vonden ondanks talrijke verzoeken van de kerkenraad geen gesprekken over het beroepingswerk plaats. De kerkenraad deelde het stadsbestuur in 1633 nog mee dat in Holland en elders over de vreemde gang van zaken in Den Bosch gesproken werd.⁶⁷⁷ Het zou nog drie jaar duren voordat een akkoord werd bereikt.⁶⁷⁸

Ook de invloed van de gouverneur en de militairen, die een belangrijk deel van de gereformeerde gemeente uitmaakten, mag in een belangrijke garnizoensstad als Den Bosch niet onderschat worden.⁶⁷⁹ In 1637 deelden enige officieren de stadsregering na-

673 Vgl. Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwikt*, 1999, pp. 194–195.

674 AHG 1, 5 april 1630.

675 AHG 1, 5 april 1630. Voorts Meindersma, *Gereformeerde gemeente*, 1909, p. 61.

676 AHG 1, 21 augustus 1630 en Meindersma, *Gereformeerde gemeente*, 1909, pp. 73–74.

677 OSA H/P 270, 28 april 1633.

678 AHG, 27 december 1636. In het akkoord was opgenomen dat zowel de kerkenraad als de magistraat vier namen mochten noemen. De kerkenraad zou uit deze acht voorgestelde predikanten twee kandidaten voorstellen waarop een beroep kon worden uitgebracht, mits de magistraat met deze twee personen akkoord ging. Het akkoord bevatte nog allerlei 'mitsen en maren'.

679 Het eerste lidmatenregister (december 1629–april 1634) vermeldt beroepen van lidmaten. Er staan 1.161 lidmaten ingeschreven. Daarvan dienden 235 man in het leger: 20 % (AHG 55).

mens gouverneur Van Brederode mee dat ds. Streszo 'uytmuntende geleertheit, vroomheit van leven, suverheit in de leere' ten toon spreidde. Caspar Streszo diende daarom een van de twee te beroepen predikanten te worden. Zo niet, dan zou Van Brederode daarover in eigen persoon met de magistraat spreken. Het gesprek liep hoog op. De officieren dreigden zich van de kerk af te scheiden als Streszo niet ook bij de te beroepen dominees werd gevoegd.⁶⁸⁰ De magistraat trachtte 'de opkomende brant van on-eenicheit te blusschen'. De kerkenraad werd in een gesprek van 'vuyle cuyperijen' beschuldigd, maar ging uiteindelijk akkoord. Overigens zag Caspar Streszo zelf af van een beroep.

Opmerkelijk is de keuze van de magistraat voor de Delftse predikant Dionysius Spranckhuysen, die tot de Nadere Reformatie wordt gerekend. Abels merkt op dat ds. Spranckhuysen de regenten steeds opnieuw wees op hun roeping en de noodzaak om Gods geboden nauwkeurig te onderhouden.⁶⁸¹ Ds. Spranckhuysen moest de 'jonge teere kercke' in een stad waar 'so veel duysent ellendige sielen in de Duysternissen des pausdom versmoort liggen' helpen. Hij was volgens de Bossche kerkenraad de man die de meest geleerde katholieken die Rome naar Den Bosch zond van repiek kon dienen.⁶⁸² Spranckhuysen meende 'in zijn gemoet' dat het beroep 'een Goddelijck beroup was'. Toch zag de predikant van het beroep af. Spranckhuysens bezwaar tegen een predikantschap in Den Bosch richtte zich op het geruzie tussen het Bossche stadhuis en de kerkenraad en de kerkenraadsleden onderling. De predikant wenste niet 'uyt den roock inden brant' te komen en merkte op dat door het geruzie 'aenden vyanden van onse Religie niet dan een groot schandael ende ergernissen wierde gegeven'.⁶⁸³

De relatie tussen het stadhuis en de gereformeerde kerkenraad rond het beroepingswerk bleef gespannen.⁶⁸⁴ Gesprekken tussen het stadsbestuur en de kerkenraad over het beroepingswerk stokten, hoewel zich regelmatig kerkenraadsleden in het stadhuis lieten zien. Het stadsbestuur wilde zich graag laten overtuigen van de bekwaamheden van eventueel te beroepen predikanten. Maar ervaren predikanten reisden niet naar de stad af om hun 'gaven' te laten horen.⁶⁸⁵ 'De beste paerden vind men op stal' was dan ook het antwoord van de kerkenraad toen de magistraat in 1709 twee eventueel te beroepen predikanten naar de stad wilde gebieden.⁶⁸⁶ De kerkenraad onderstreepte nogmaals dat hij 'na ouder gewoonte'⁶⁸⁷ een predikant beriep en dat waren zeer bekwame en geleerde mannen: 'Ued. Agtb. weten dat de predikanten, welke zijn als een stad op een berg gelegen, die niet verborgen kan sijn, in Gantsch Nederland doorgaans worden beroepen enkele ende alleen op de reputatie die sij in de werelt hebben'.⁶⁸⁸ In 1714 beschuldigde

680 OSA H/P 272, 17 januari 1637.

681 Nauta e.a (red.), BLNP, dl. 5, p. 483. Spranckhuysen was gehuwd met de zuster van ds. Schulius.

682 OSA H/P 272, 21 maart 1637.

683 OSA H/P 264, 28 juni 1636.

684 AHG 3, 14 januari, 16 en 25 mei 1671. Toen ds. Hamerstede aan de magistraat werd voorgesteld om te worden beroepen, meende het stadhuis dat er sprake was van 'onordentelikheden'.

685 Vgl. Van Rooden, *Religieuze regimes*, 1996, p. 63.

686 AHG 4, 3 mei 1709.

687 Er werd bedoeld op Smetius, *Synodale ordonnantien*, 1699, art. 52.

688 AHG 4, 3 mei 1709.

de kerkenraad de magistraat opnieuw te ijveren ‘na eene magt en superioriteit’.⁶⁸⁹ Ten slotte werd weer eens een verklaring opgesteld waarin de rechten van het stadsbestuur en de kerkenraad werden vastgelegd.⁶⁹⁰ De conflicten waren daarmee niet voorbij, want tien jaar later beschuldigden de magistraten de vijf predikanten ervan dat deze hen bij de Raad van State hadden zwartgemaakt.⁶⁹¹

Dominees

De predikanten waren machtige mannen. Zij konden vanaf de preekstoel met de Bijbel in de hand het volk, lidmaat, liefhebber en nieuwsgierige, voor de boodschap winnen. ‘Men moet wel weten dat een predikatie van den predikstoel meer quaets kan doen dan hondert blauwe boekjes’, merkte een pamfletschrijver op.⁶⁹² De strijdbare dominee Leemannus preekte kort nadat hij in Den Bosch tot predikant bevestigd was over de tekst uit Psalm 51: ‘Doet wel bij Syon, nae uwer genade bouwet de muren Jerusalems’. De uitleg van de predikant ontstelde de magistraat, immers de stadsregeerders werden vergeleken met de mannen die de muren van Jeruzalem omverwierpen door oogluikend katholieke geestelijken in de stad toe te laten en niet onmiddellijk alle kloosters te sluiten. De magistraat waarschuwde Leemannus niet op deze wijze over de overheden te spreken.⁶⁹³ Enkele jaren later botste de predikant opnieuw met de magistraat. Ook toen was zijn preek de stadsbestuurders onwelgevallig. Leemannus weigerde zijn preek te overleggen. Hij verwees de regeerders naar de kerkenraad, die verantwoordelijkheid droeg voor het ambtelijke optreden van de predikant.⁶⁹⁴ Van Heurn schreef in zijn *Historie* dat de predikanten op 5 februari 1651 werd opgedragen dat zij ‘hunne texten en predikstoffen zo zouden schicken, dat daar aan de goede meningen der Staaten voldaan werd’.⁶⁹⁵ De vrijheid begon voor de kerk met de opdracht te luisteren naar ‘his master’s voice’. In 1685 ging ds. Eversdijck over de schreef. In zijn preek spreidde hij ‘merckelijck disrespect’ voor de heren schepenen ten toon. De schepenen, bang voor ‘groote commotie onder de gemeente’, deelden hem mee zich in de toekomst te onthouden van zulke uitingen.⁶⁹⁶ Pas eind achttiende eeuw deden zich weer ernstige conflicten voor. De stedelijke overheid wilde dat de predikanten op de kansel in het openbaar hun steun betuigden aan de zittende regering door God in hun gebed te vragen hen te gedenken.⁶⁹⁷ Met dit ‘bevel’ kon niet iedereen leven. Er ontstonden met name conflicten met de Waals gereformeerde predikanten, van wie dominee

689 AHG 4, 3 mei 1714.

690 AHG 4, 3 mei 1714.

691 AHG 4, 8 oktober en 18 november 1723.

692 Groenhuis, *De predikanten*, 1977, p. 31.

693 OSA H/P 270, 13 aug. 1632; Meindersma, *Gereformeerde gemeente*, 1909, pp. 89–90 en Hezenmans, ‘s-Hertogenbosch van 1629 tot 1798, 1899, pp. 47–48.

694 OSA H/P 266, 6 januari 1639.

695 Van Heurn, *Historie* III, 1777, p. 10.

696 OSA H/P 417, 7 juli 1685.

697 ‘Ordre volgens welke voor de Hooge Persoonen moet werden gebeden, conform de Resolutie van Heeren Schepenen, Gesworens en Raaden dezer Stadt, dato den 1 November 1787’. Voorin de *Catechismus ofte Onderwijsinge in de Christelijke Leere*, Amsterdam, 1754 (Bibliotheek GAHT).

Lafont in zijn 'honend nagebed' duidelijk blijk had gegeven van zijn voorkeur voor de 'democratische' patriotten.⁶⁹⁸ Ook zijn Nederlandse collega, Van Drunen, bezigde op de preekstoel 'zoodanige taal, dat men daarvan beeven moet'. Evenals zijn collega Haack Forsbergh werd hij ervan beschuldigd een opstand voor te bereiden tegen het gezag van de Staten-Generaal.⁶⁹⁹ De stadsregering vond gelukkig steun bij ds. Mobachius die een *Blijde Heilwensch* liet uitgeven, waarin hij de 'lommer van de altyd geurigen Oranje-boom' prees'.⁷⁰⁰

Het was van belang dat predikanten door hun gedrag de gemeente niet in opspraak brachten. Van predikanten werd verwacht dat zij van onberispelijke levenswandel waren. De overheid bemoeide er zich dan ook mee wanneer zij in opspraak kwamen en aanleiding konden geven tot verstoringen van de orde. Maria van Groeningen diende in 1634 voor de schepenen te verschijnen, omdat zij de predikanten ervan had beschuldigd hoeren te bezoeken: 'de heele stadt weet het wel, de kinderen op de straet die singen der lietjens van'.⁷⁰¹ Ds. Schulius' handel en wandel zou aanleiding zijn voor 'bespotting ende smaetheijt' door de katholieke ingezetenen.⁷⁰² In 1635 maakte de echtgenote van Schulius zo'n ruzie met de echtgenote van een zekere Jan David van Gevel dat 'selffs de papisten sulcx hoorende daer door geërgerd geweest sijn'.⁷⁰³ Bossche winkeliers klaagden bij de kerkenraad over de zakelijke activiteiten van de predikant en diens echtgenote:⁷⁰⁴ Schulius 'cruypt in de neeringe onder (...) ende onttrekt calanten'.⁷⁰⁵ Ouderling David de Weerd ergerde zich zo aan het gedrag van de predikant dat hij beloofde niet te zullen rusten eer hij Schulius 'soude geruïneerd hebbe'.⁷⁰⁶ Enkele jaren later raakte Schulius letterlijk slaags met diaken Van der Meer over het terugbetalen van geld dat hij waarschijnlijk uit de diaconiekas had geleend. Toen de kerkenraad Schulius de toegang tot de preekstoel ontzegde, greep de stadsregering in. Het gedrag van Schulius werd niet goedgepraat, maar dat de kerkenraad hem had verboden te preken was een uiting van 'cleijnachting' van het stadsbestuur.⁷⁰⁷ De magistraat gelastte Schulius weer te preken maar de kerkenraadsleden bleven uit de kerk weg wanneer

698 OSA H/P 442, 28 augustus 1787. Vgl. Van Sasse van Ysselt, 'Een patriottisch Waalsch', 1939, pp. 1-7.

699 Sassen, *Levensberichten*, 1969, p. 309.

700 Mobachius, *Blijde Heilwensch*, 1788.

701 OSA H/P 270, 26 maart 1634.

702 AHG 1, 5 april, 10 en 24 mei, 8 en 28 juni 1634.

703 Gemeentelid Jan Davids van Gevel kwam op voor zijn vrouw die in haar 'neringe' door de predikant en diens echtgenote was benadeeld (AHG 1, 20 juni, 18, 25 juli en 1 augustus 1635).

704 Vgl. Smetius, *Synodale Ordonnantien*, 1699, Cap. 1, art. LXXXVI: 'De huys Vrouw van een Predicant vermagh mede geen winkel neringe te doen'.

705 AHG 1, 5 april 1634. Of het traktement voor Schulius te laag was, is de vraag. Rond die tijd bedroeg het traktement van de Bossche predikant 900 gulden alsmede 200 gulden huishuur, de emolumenten en de gratis turf niet meegerekend (OSA H/P 272, 28 augustus 1636). In 1632 klaagde Schulius bij de Raad van State over zijn financiële positie (Res. Raad van State, fol. 107v-woensdag 10 maart 1632). In Schiedam, waar Schulius, voordat hij naar 's-Hertogenbosch werd beroepen, werkte, was hij ook medicine doctor waaruit hij ook een inkomen trok. Zijn artspraktijk oefende hij in zijn nieuwe standplaats naast het predikantschap niet meer uit. Heitink (2001) noemt een laag traktement als reden voor de bijbaan van Schulius en zijn vrouw (*Biografie van de dominee*, 2001, p. 66). Wellicht was de predikant gewend op grotere voet te leven. Schulius lijkt de enige Bossche predikant die over zijn inkomen klaagde.

706 AHG 1, 7 juni 1634.

707 OSA H/P 273, 26 september 1638.

Schulius voorging. Met alle macht werd geprobeerd dit ‘vuer van oneenicheden te blusschen’.⁷⁰⁸

Predikanten vervulden een publieke taak. In de kerkdiensten baden zij voor de overheid. Op biddagen gaven zij gehoor aan de bevelen van de Staten-Generaal en zonden zij hun gebeden op waarin de noden, gebreken en tekortkomingen van het gehele volk genoemd werden. Ook op feestdagen en gedenkdagen met een ‘nationaal’ karakter gaven zij acte de présence. Toen Prins Willem V achttien jaar werd en zijn ambt als stadhouder aanvaardde, vierde het stadhuis dit uitbundig. De kerk werd daar ook bij betrokken en de oudste predikant ds. Clemens hield bij die gelegenheid een toepasselijke leerrede.⁷⁰⁹ Bij droevige gebeurtenissen vervulden predikanten hun publieke taak. Wanneer misdadigers op de Markt voor het stadhuis werden terechtgesteld moest de predikant hen tot steun zijn en hen oproepen zich met de dood voor ogen alsnog te bekeren.⁷¹⁰

Kerkelijk werkers, overheidsdienaren

Functionarissen die kerkelijk werk verrichtten werden aangesteld en betaald door de overheid. Was er een vacature in het ambt van predikant te vervullen, dan was het de bedoeling dat het stadsbestuur en de kerkenraad nauw samenwerkten. Andere functionarissen, zoals de ziektentrooster, catechiseermeester, voorlezer en voorzanger, werden vaak zonder overleg door het stadsbestuur aangesteld. Deze wijze van handelen wekte veel irritaties bij de kerkenraad. De functionarissen stonden midden in de kerk en waren, en dat gold zeker voor de catechiseermeesters en ziektentroosters, nauw betrokken bij de gemeente.

Ziektentroosters

Eind 1671 benoemde de stadsregering Dirk Roessing, knecht van schepen Van Teffelen, tot ziektentrooster, zonder daarover met de kerkenraad van gedachten te wisselen.⁷¹¹ De kerkenraad voelde zich diep gekrenkt. Het college had de wens uitgesproken een ‘godvruchtig en ervaeren man’ te mogen begroeten.⁷¹² Dirk Roessing, ‘jonckman’, was niet eens lidmaat en om hem de eerste beginselen van het ‘pastoraat’, maar ook bijbelkennis bij te brengen, moest hij in een half jaar klaargestoomd worden voor zijn nieuwe ambt. De kerkenraad klaagde dat deze gang van zaken ‘tot ondiens van de gemeijnte ende bijsonderlijke vande krancke’ was.⁷¹³ De kerkenraad meende dat een ziektentrooster niet zomaar iemand was die een overheidstaak vervulde. Het zie-

708 OSA H/P 273, 9 november 1638 en 1 december 1638. Bij aanstootgevend gedrag van kerkelijke dienaren was de overheid geneigd in te grijpen (Van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt?*, 1999, pp. 201-202).

709 Van Heurn, *Historie IV*, 1778, p. 217. De rede werd op kosten van de stad uitgegeven.

710 Toespraak en gebed van ds. Mobachius bij de terechtstelling van drie joodse misdadigers werden gedrukt en uitgegeven (Mobachius, *Het vrye van gods genade*, 1745).

711 AHG 3, 11 november 1671; 6 januari 1672. In 1677 bedroeg zijn traktement 350 gl. per jaar (De Haas, *Bossche scholen*, 1926, p. 194).

712 AHG 3, 9 november 1671.

713 AHG 3, 12 april 1673.

kentroostersambt was 'in haer eijgen natuer kerckelijck'.⁷¹⁴ Anderzijds zagen we dat het werk van de ziekentrooster hem ook in overheidsinstellingen bracht, zoals op de gevangenpoort en in het Gasthuis. Ziekentroosters bezochten gevangenen en zieken, daaronder soldaten en niet-lidmaten. De magistraat verkeerde kennelijk in de veronderstelling dat een ziekentrooster niet geschoold hoefde te zijn, wat wellicht usance was in steden waar een ziekentrooster nauwelijks werd ingeschakeld,⁷¹⁵ doch de Bossche kerkenraad stelde eisen aan het ambt.

De kerkenraad was nauwelijks van de schrik bekomen of het college werd opnieuw gedwongen een besluit van de stadsregering te accepteren. Voorzanger en -lezer Daniël Sauvé overleed in 1674. Nog voordat de kerkenraad zich had uitgesproken ten gunste van een nieuwe kandidaat kwam de stadsregering al met een opvolger, Marcus Antonius, de zoon van Daniël Sauvé. Hij trad, op bevel van het stadhuis, onmiddellijk in dienst. De kerkenraad accepteerde dit niet en deed zijn beklag. De brief ving aan met verwijzingen naar het Oude Testament: 'Vrede ende eenicheijt tusschen Moses ende Aäron dat is tusschen de christelijke overheid ende diegene diewelcke God den Heere de opzicht ende regeeringe Sijner kercke heeft aanbevolen'.⁷¹⁶ Vrede en eenheid komt tot stand en wordt bewaard 'wanneer elck blijft in sijn beroepinge, waerinne de Heere hem gestelt heeft'. De stadsregering greep dus, in de optiek van de kerkenraad, op ongeoorloofde wijze in. Opnieuw ging het om de heerschappij over de kerk. De kerkenraad refereerde aan de aanstelling van de onbekwame ziekentrooster Roessing door het stadsbestuur en wees er op dat ook nu het stadhuis niet haar 'macht ende autoriteit' heeft willen 'gebruijcken', maar 'verbruijcken'. De kerkenraad stipte tevens aan dat de ouderlingen-stadsbestuurders bij de vraag om nadere uitleg hadden gezweigen. De brief van de kerkenraad ging vergezeld van een bezwaarschrift bij de Raad van State, dat overigens niets uithaalde.⁷¹⁷ In maart 1685 verzocht het stadsbestuur de kerkenraad om namen van mannen met een stem die klonk als een klok. De kerkenraad talmde niet en droeg twee mannen voor. De magistraat legde de kerkelijke keuze naast zich neer. Een slepende procedure was het gevolg.⁷¹⁸ In 1697 moest een commissie uit de Raad van State bemiddelen tussen de stadsregering en de kerkenraad. Bij het kerkelijke college waren de emoties hoog opgelopen omdat de magistraten opnieuw zonder de kerkenraad daarin te kennen een ziekentrooster hadden benoemd.⁷¹⁹

De kwestie over het recht op het voordragen van namen en/of het benoemen van

714 AHG 3, 12 april 1673.

715 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 1991, pp. 98-101 noemt in ieder geval voorbeelden waaruit blijkt dat de ziekentroosters niet aan hoge eisen behoefden te voldoen. Voorts Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz*, 1995, p. 521.

716 AHG 3, 12 april 1673. De analogie wijst op de parallel die met name de Nadere Reformatie trok tussen het Oudtestamentische Israël en de Republiek (Vgl. Huisman, *Neerlands Israël*, 1983). Van Rooden toont aan dat de voorstelling van een parallelie tussen Nederland en Israël zeker niet alleen door de gereformeerde orthodoxie werd aangehangen (Van Rooden, 'Dissenters en bededagen', 1992, pp. 703-712).

717 Als voorbeelden waar kerkenraden kandidaat-ziekentroosters en -voorlezers nomineerden, wees het Bossche college op de kerkenraden van Maastricht, Bergen op Zoom en 's-Gravenhage. Op steden als Amsterdam en Leiden werd niet gewezen. Juist in die jaren botsten daar stadsbestuur en gereformeerde kerkenraad heftig over identieke aangelegenheden. Zie: Schotel, *De openbare eredienst*, z.j., p. 315. Voor Amsterdam en enkele landsteden: De Niet, *Ziekentroosters*, 2006, p. 53.

718 AHG 3, o.m. 5 maart, 6 april, 27 april, 31 juli en 7 augustus 1685.

719 OSA H/P 325, 26 januari, 1 en 21 februari, en 11 maart 1697.

kerkelijk werkers speelde in 1752 opnieuw. De stadsregering meende het recht te hebben voorlezers te benoemen omdat deze in dienst van de stad waren, de kerk vond het bij uitstek dienaren van de kerk en meende daarom de laatste stem in het kapittel te hebben. De hele kwestie rond Roessing en Sauvé uit de jaren zeventig van de zeventiende eeuw kwam weer op tafel. Een commissie uit de stadsregering en afgevaardigden uit de kerkenraad spitten alle registers en correspondentie uit die jaren door. Uiteindelijk dachten de mannen een bevredigende oplossing te hebben gevonden. De tegen de wil van de kerkenraad benoemde voorzanger Nicolaas van Rooijen bleef in functie, maar vanaf 14 december trad de nieuwe regeling in werking. De ene keer zou bij een vacature de kerkenraad nomineren en 'begeven', de andere maal de stadsregering.⁷²⁰ Daarbij werd natuurlijk de vraag niet beantwoord of voorzangers, voorlezers, catechiseermeesters of ziekentroosters nu stedelijke ambtenaren waren of kerkelijke dienaren.

Het Bossche stadsbestuur schipperde, prees en keurde af, kondigde maatregelen af om de bevolking te disciplineren, won advies in van de gereformeerde predikanten maar vroeg vaak, en eiste soms, dat kerkenraden deden wat het stadhuis wenste. De samenwerking tussen stadhuis en kerkenraad verliep, zeker wanneer het om benoemingen en het beroepingswerk ging, moeizaam. Voor het stadhuis was godsdienst zoals reeds aangehaald, 'te belangrijk om aan dominees over te laten'. Reden voor de overheid de kerk naar haar hand te zetten.⁷²¹

Zowel kerk als overheid meenden het algemeen belang te dienen. In het eerste decennium na 1629 trachtte de kerk haar wil aan de gehele bevolking op te leggen. Dat mislukte door de geringe medewerking van de stadsregering. De regenten moesten laveren tussen de religieuze klippen om hun doel te bereiken. Het gouvernement, het garnizoen, Den Haag, en de kerkenraad hanteerden elk een agenda die soms haaks stond op de stabiele samenleving die de magistraat voor ogen stond en waarin ook de grote katholieke meerderheid haar plaats moest vinden. Misstappen van predikanten werden 'uitgebuit', vaak met het argument dat zo geen voorbeeld aan de katholieken werd gegeven. Om een stad als 's-Hertogenbosch, met zoveel katholieke inwoners die zich miskend voelden, te besturen en rustig te houden, was tact en diplomatie nodig. Toen de kerkenraad in 1637 een beroep wilde uitbrengen op de Delftse predikant Spranckhuysen ging de stadsregering daarmee akkoord en was zij enthousiast over de keuze voor deze bekwame dominee. Spranckhuysen was een man die geen blad voor de mond nam. Hij behoorde tot de piëtistische stroming van de Nadere Reformatie, bestreed de katholieken en in zijn standplaats Delft stelde hij de ondeugden van de regenten aan de kaak. Spranckhuysen kende Den Bosch.⁷²² De Delftse predikant had een veelzeggende loopbaan achter de rug. Voordat hij in Delft predikant werd, was onder meer Haarlem zijn standplaats.⁷²³ Waarschijnlijk had het Bossche stadsbestuur met de

720 AHG 6, 13 en 19 november, 4, 5 en 14 december 1752.

721 Vgl. Van Rooden, 'Over de kerk', 2002, pp. 61-79.

722 Hij was gehuwd met de zuster van ds. Schuius. Over Spranckhuysen verder: Nauta e.a. (red.), *BLNP*, dl. 5, 2001, pp. 483-484.

723 Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 1989, pp. 212-216. Zijn benoeming aan het Spaarne had nogal wat voeten in de aarde ge-

gretige keuze voor Spranckhuysen twee doelen voor ogen: een rechtzinnig predikant om de orthodoxe partijgangers tevreden te stellen en voor zichzelf een predikant die bewezen had loyaal te zijn aan de stad die hem verkoren had. Spranckhuysen was een man die in zijn loopbaan had geprobeerd de eenheid tussen kerkenraden en stadsbesturen te bevorderen.⁷²⁴ Hij zou de predikant kunnen zijn die verzoening uitstraalde en die zo een Bossche stedelijke cultuur zou kunnen bevorderen waarin twee varianten van de christelijke religie vreedzaam naast elkaar leefden en participeerden in de opbouw van een stedelijke gemeenschap.

Wellicht zijn er op deze plaats te veel woorden aan een predikant gewijd die tenslotte niet kwam. Hij wilde niet van de rook in de brand terecht komen en direct weer onderdeel van strijd worden tussen het stadhuis en de kerkenraad. Maar juist het voorbeeld van het beroep op ds. Spranckhuysen laat zien dat het beleid van het stadsbestuur gekenmerkt werd door geven en nemen. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw preekten de predikanten steeds meer voor eigen parochie en bleven zij het stadhuis met klachten over de brutaliteiten van de 'papen' bestoken. Dit vuur kon niet brandende gehouden worden, omdat de stadsregering steeds duidelijker liet blijken dat haar een gedoogbeleid voor ogen stond. De stadsregering streefde naar een stabiele samenleving waarin gereformeerd en katholiek met elkaar konden samenwerken. De kerkenraad zag zij vaak als een instituut dat haar beleid doorkruiste. Naarmate de achttiende eeuw vorderde namen de conflicten af. In de kerk verschoof de aandacht naar de bevordering van christelijke deugden in plaats van bestrijding van het katholicisme.

DE KATHOLIEKEN. BUITENSTAANDERS?

Calvinisering

Op de 16^e september 1629 hield de predikheer Hiacintus van Cham zijn gehoor in de Sint-Jan voor het laatst voor 'bij haer oudt, catolieck, Rooms, apostolieck gelooff te persisteren'. De dag daarop trokken de Jesuïeten, Minderbroeders en 'seven wagens met papen en monicken' uit de stadspoorten.⁷²⁵ Of veel Bosschenaren tranen vergoten bij het vertrek van de geestelijken is de vraag. Bij de verdediging van de stad had de clerus zich niet al te ijverig betoond. Het was merkwaardig om te zien hoe zij een verdedigingswerk versterkten, 'want waeren geen en arbijt gewoon'.⁷²⁶ De Jesuïeten hadden de inwoners op het hart gedrukt de stad tot de laatste man te verdedigen. De Bosschena-

had. In 1615 zei Spranckhuysen volmondig 'ja' tegen het beroep dat de Haarlemse stadsregering op hem uitbracht. Hij stond achter de kerkorde van 1591 die aan magistraten veel ruimte gaf in het beroepingswerk. Spranckhuysen liet zich inkapselen door de voorstanders van een 'stadskerk'. De meerderheid van de kerkenraad voelde zich gepasseerd. Zij wilden geen kerk die aan de leiband van het stadhuis liep.

724 Nauta e.a., red., *BLNP* 5, 2001, pp. 483-484.

725 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 260.

726 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 205.

ren antwoordden dat zij dan maar het voorbeeld moesten geven door vooraan te gaan staan. Dat gebeurde niet, zo werd gezegd, omdat 'sij (de Jezuïeten) daer niet van en hielden, want sagen daer geen rijkdom ofte schatte mede te winnen soo sij gewoon sijn'.⁷²⁷ De wanhopige Bosschenaren waren het maandenlange beleg, de vele beschietingen en de isolatie van de stad waardoor ziekten uitbraken en onder de inwoners doden vielen, moe en hadden de moed opgegeven. Er moest gewoon onderhandeld worden ondanks de diepgaande meningsverschillen tussen bisschop Ophovius en de Bossche gouverneur Grobbendonck, die gezegd had zich dood te willen vechten.⁷²⁸ Na de verpletterende nederlaag die de Staatsen met de inname van 's-Hertogenbosch aan Spanje toebrachten⁷²⁹ werd de murw gebeukte bevolking tot haar opluchting niet geconfronteerd met gewelddadigheden van Frederik Hendriks soldaten. Een ongebruikelijk tafereel: legeraanvoeder Montecuculi gaf zijn keizerlijke soldaten na de inname van Amersfoort drie dagen vrij spel: *Versaeght verlaetense Amersfoort, Geplondert tegens eer en woord*.⁷³⁰ Zijn superioriteit bewees Frederik Hendrik door in Den Bosch geen onderdrukking en knevelarijen toe te staan.⁷³¹ Integendeel, op alle hoeken van de Bossche straten hing een plakkaat van zowel de Prins als de Staten-Generaal dat de veroveraars verbood kloosters, kerken of geestelijke goederen aan te tasten. Op de geestelijken en de burgerij mocht niet geschimpt worden noch hun schade berokkend.⁷³² Voor de openbare uitoefening van de katholieke eredienst werd echter geen ruimte meer geboden.⁷³³ Vrijheid van geweten was tussen de partijen wel overeengekomen – een unicum in het Europa van die dagen.⁷³⁴ Het horen van de mis werd de katholieken moeilijk gemaakt. Katholieken werd ruimte geboden, maar toch vooral in de binnenkamer. Pollmann wijst op de krachtige traditie in de Nederlandse vroomheid die benadrukte dat een vrome levenswandel even belangrijk was als het ontvangen van de sacramenten. Katholieke leken vonden zo hun spirituele hulp in boeken en afbeeldingen van heiligen, in een gebedsleven en privé-devotie.⁷³⁵ Officieel was afgesproken dat de gereformeerde kerk de kerk van het volk zou zijn. De inwoners waren niet verplicht zich aan

727 Kroniek van Sint Geertruy, fol. 264–265; Over de antimonastieke traditie die niet met de Reformatie is begonnen vgl. Van de Sande, 'Decadente monniken en nonnen', 1993, pp. 239–260.

728 De Cauwer, *Tranen van bloed*, 2007, p. 145–147 en 270.

729 Israel, *De Republiek*, 1996, p. 562 en Beermann, *Stad en Meierij*, 1940, pp. 63 en 111.

730 Van den Vondel, *Zegesang*, 1629.

731 Hezenmans zet reeds aan het begin van zijn boek de toon: 's-Hertogenbosch werd door de Staatse troepen geplunderd. Daarvan was echter geen sprake (Hezenmans, 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1798, 1899, p. 22).

732 Kroniek van Sint Geertruy, fol. 266.

733 Capitulatieverdrag art. II.

734 Poelhekke, 's-Hertogenbosch in 1629', 1979, p. 21. Van belang is de toevoeging van Poelhekke: 'hier dringt zich de noodzaak op van een kanttekening. Courant historisch besef betekent onvermijdelijk oversimplificatie. Niets is dan ook meer voor de hand liggend, dan dat de Noordbrabantse bevolking betreffende de generaliteitsperiode in haar geschiedenis vóór alles de notie is bijgebleven dat het officieel verboden was de van ouds vertrouwde godsdienst uit te oefenen en dat, om dat toch te kunnen doen, regelmatig gepeperde boetes moesten worden betaald. Wat niet mee tot het courante besef is doorgedrongen, is die bepaling omtrent de gewetensvrijheid, laat staan de notie hoezeer de nadrukkelijke garantie daarvan iets vrijwel unieks was in het Europa van die dagen, en hoe zij met name nergens zo zeer gewraakt werd, als in het staatsbestel, waarvan Den Bosch in 1629 werd losgescheurd'. Zie ook: Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 1999, pp. 353–354 en Cloet, 'De gevolgen van de scheiding', 1988, p. 59.

735 Pollmann, *Een andere weg naar God*, 2000, p. 65.

te sluiten bij deze publieke kerk, elders eveneens een onbekende figuur. De gereformeerde kerk was en werd geen staatskerk, zij was slechts de bevoorrechte en door de overheid beschermde kerk.⁷³⁶ De overheid duldde katholieken en dissenters soms meer, dan weer minder, naar gelang de politieke omstandigheden. Van vervolging was geen sprake, in die zin dat katholieken om het leven werden gebracht zoals in Engeland, waar priesters soms alleen al om hun aanwezigheid werden opgehangen of gevierendeeld,⁷³⁷ wegwijnden op de galeien of moesten vluchten. In de oostelijke gewesten van de Republiek stonden de katholieken meer onder druk,⁷³⁸ maar vijftig kilometer ten zuiden van 's-Hertogenbosch bestond er geen enkele vrijheid voor protestanten.⁷³⁹ In Weert, even over de grens van de Meierij, achtervolgde de katholieke overheid gereformeerden. Nagelsmid Vreggen zong in zijn werkplaats hardop de berijmde Tien Geboden en de Lofzang van Maria. Daarom werd hij in 1651 voor het 'geestelijk Hoff van Roermond' gebracht. Hij weigerde zijn geloof af te zweren, waarop hij met vrouw en kinderen midden op de heide op de grens met de Meierij werd geparkeerd. Hij mocht niet naar zijn woonplaats terugkeren. Gereformeerden die in Weert stierven, werden 'op verachtelijke plaatsen off een peertskerckhoff' begraven.⁷⁴⁰ Zulke maatregelen waren in de Republiek ongekend.

De meeste van de Bossche stadsbestuurders die na de capitulatie tot dit ambt werden geroepen, waren gereformeerd, anderen sympathiseerden met de publieke kerk. Er waren ook nog 'blijvers', mannen die, hoewel zij rooms-katholiek bleven, niet hoefden op te stappen. Vijftientwintig jaar na de verovering van de stad telde de stadsregering nog steeds twee katholieken binnen haar gelederen.⁷⁴¹ De middeleeuwse kerkgebouwen werden evenals elders in de Republiek in beslag genomen en een aantal daarvan kreeg een bestemming als plaats voor gereformeerde godsdienstoefeningen. De staat kon niet zonder kerk en andersom kan religie in het ancien régime niet los worden gezien van de overheid die – volgens de algemene opvatting – van God gegeven was.⁷⁴² Het 'ghemeijne welvaren', vertaald als 'een gezonde maatschappelijke orde', was zonder kerk ondenkbaar.⁷⁴³ In de Republiek was echter geen plaats voor meerdere kerken naast de gereformeerde publieke kerk. Religieuze deviatie leidde, zo was de algemene opvatting, tot wanorde en moest wel de toorn van God opwekken.⁷⁴⁴

Voortvarend zetten predikanten als Voetius en Udemans na de inname van de stad de strijd voort tegen het katholicisme, zij het met geestelijke wapenen. De opdracht

736 O.m. Woltjer, 'De plaats van de calvinisten', 1994, pp. 16-17 en Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 1999, pp. 355-357.

737 Spaans, 'Violent dreams', 2002, p. 156.

738 Prak, 'Politics of intolerance', 2002, pp. 163-173.

739 Zie over de benarde positie van de protestanten in de zuidelijke Nederlanden: Marinus, 'Het verdwijnen van het protestantisme', 1997, pp. 261-271. Voorts: Cloet, 'De gevolgen van de scheiding', 1988, p. 59.

740 Attestatie voor Notaris Boons: NA. 2752, 25 juni 1704. Vgl. Biemans, "'Om Christi naeme verdreven'", 1992, pp. 55-68. Over de houding van katholieken t.o.v. anders-gelovigen, zie: Cloet, 'De gevolgen van de scheiding', 1988, p. 72.

741 OSA H/P 284, 15 september 1654: Van de Merendonk en Vloots. Gezworene Jacob Fierlants werd in 1654 niet meer genoemd, maar in 1650 was hij nog 'raad'. Fierlants was gereformeerd, maar keerde terug naar de 'moederkerk' (OSA H/P 283, 23 september 1650).

742 Romeinen 13.

743 Zie Augustijn, 'Ijkpunt 1550', 1998, p. 19.

744 Pollmann verwijst naar Justus Lipsius wiens denkbeelden Buchelius onderschreef: *Een andere weg naar God*, 2000, o.m. pp. 68 en 102.

om ‘met alle voorsichticheijt’ de gereformeerde zaak te bevorderen⁷⁴⁵ namen de predikanten serieus. Voetius en zijn collegae kregen in het voorjaar van 1630 toestemming om een manifest te vervaardigen en in de stad aan te slaan tegen de ‘paepsche leeraren’. De predikanten hoopten op een openbaar debat met de katholieke geestelijken waarin zij – zo verwachtten zij – hen zouden kunnen overtuigen.⁷⁴⁶ Levendige discussies over politiek, kerk, het gezag van de Bijbel en tolerantie door de vele traktaten en strijdschriften die uitkwamen, waren in de Zeven Provinciën niet ongebruikelijk en ook daarmee weken ze af van de naburige protestantse en katholieke gebieden.⁷⁴⁷ De opinie-leiders, in dit geval de Bossche predikanten, wilden iedereen bij de discussie betrekken. Het was een zaak van de gehele stedelijke gemeenschap. Voor een openbare ‘tsamen-spreekinghe’ tussen gereformeerde en katholieke theologen voelde de katholieke clerus echter niets.⁷⁴⁸ Maar ook de Staten-Generaal zagen er, wellicht bevreesd voor oproer, weinig in.⁷⁴⁹ Het debat kwam er dus niet; wel verschenen verscheidene traktaatjes zoals de katholieke *Preservatijf-dranck*⁷⁵⁰ en de *Catholijcke Uyt-Wis-Spons*.⁷⁵¹

Is het toevallig dat de kerkenraad in de eerste jaren na de capitulatie predikanten van de Nadere Reformatie aantrok? Er viel veel te winnen. 's-Hertogenbosch was voor de verovering een ‘brandpunt van de Contrareformatie’.⁷⁵² Naast Udemans en Voetius, diende Spiljardus de Bossche kerk en Van der Deliën werd door toedoen van Godefridus Udemans uit Nieuwerkerk – vlakbij Zierikzee – naar Den Bosch gehaald.⁷⁵³ Voorts werden gesprekken aangeknoopt met Schuttenius uit Zwolle, Spranckhuysen uit Delft en Damman uit Zutphen, allen behorend tot de beweging van de Nadere Reformatie. Onvermoeibaar brachten de predikanten in het raadhuis de gereformeerde belangen voor het voetlicht en drongen onverdroten aan op de bestrijding van het ‘pausdom’ en verwijdering van alles wat de Bosschenaar op de gedachte kon brengen dat de uitleg van het christelijk geloof door Rome en zijn priesters enige waarheid bevatte. Toch was een man als Godefridus Udemans vóór gewetensvrijheid omdat men anders in het door hem verafschuwde systeem van de Inquisitie vervallen zou.⁷⁵⁴

Het lijkt er echter op dat de Haagse en de Bossche overheden liever zelf hun agenda bepaalden. Wanneer het hen uitkwam traden zij op. Afgevaardigden van de kerken-

745 Meindersma, *Gereformeerde gemeente*, 1909, p. 11.

746 AHG 1, 1, 3 en 20 mei 1630. Zie voorts: Lamberigts, ‘Voetius tegen Jansenius’, 1989, pp. 148–167. De predikanten betoogden dat zij geen nieuwigheden brachten maar het ‘out Apostolisch, Catholyck en Christelyck geloove’ (p. 149).

747 Israel, *De Republiek*, 1996, p. 628.

748 In een gesprek tussen Voetius en de katholieke kanunnik Van den Leemputte, liet de laatste weten geen heil te zien in het geloofsgesprek (AHG 1, 22 mei 1630). Het manifest (mei 1630) en het antwoord (juni 1630) werden respectievelijk in Den Bosch en Brussel gedrukt: Tooneel vande Moedighedyt, 1630. Vgl. voorts: M. Lamberigts, ‘Voetius contra Jansenius’, 1989, pp. 148–167.

749 AHG 1, 22 mei 1630. Een voorstel van de Utrechtse kerkenraad om in 1651 een debat te organiseren tussen gereformeerde en katholieke geleerden haalde het evenmin (Broeyer, ‘Ijckpunt 1650’, 1998, p. 52).

750 Jansenius van Leerdam, *Preservatijf-dranck*, 1630.

751 Jansenius van Leerdam, *Catholijcke Uyt-Wis-Spons*, 1633.

752 Israel, *De Republiek*, 1996, p. 563.

753 Eind 1629 zag het er naar uit dat de geleende predikanten zouden vertrekken. De kerkenraad besloot toen een brief naar de Staten-Generaal te zenden met het verzoek in te stemmen met de poging ‘eenige andere kloecke ende bequame mannen bij leeninge te vercrijgen’. Genoemd werden: ds. Udemannus te Zierikzee, ds. Hoorenbeeck te Middelburg en ds. Jodocus Larenus te Vlissingen, drie Zeeuwse predikanten die tot de Nadere Reformatie kunnen worden gerekend (AHG 27, 17 december 1629).

754 Vergunst, *Godefridus Cornelisz. Udemans*, 1970, pp. 28–29.

raad reisden in juni 1630 naar Den Haag met het verzoek om maatregelen tegen het verblijf van de 'grote menichte priesters en monniken'. Den Haag hield het verzoek in 'advys'.⁷⁵⁵ In september sprak Udemans met prins Frederik Hendrik over de activiteiten van de katholieke geestelijken en opnieuw ging er een rekest naar Den Haag.⁷⁵⁶ Het gedwongen vertrek van mannelijke religieuzen uit de stad en daaraan gekoppeld het verbod om terug te keren, bleek een wassen neus.⁷⁵⁷ De vrijheid die katholieken in Den Bosch werd gegund, belemmerde, zo doet de kerkenraad ons geloven, de groei en de bloei van de Bossche gereformeerde gemeente. Niettemin verwachtte ds. Udemans, naar de resoluties van de Staten-Generaal meedelen, 'goede vruchten te cunnen doen onder de burgerie (...) om deselve voor een goet gedeelte van het Pausdom aff te brengen tot de waere Christelijcke gereformeerde religie'.⁷⁵⁸ Maar dan moest wel aan een aantal voorwaarden worden voldaan. Het 'swarmen van de priesters' diende afgelopen te zijn. Volgens Udemans konden zij ongehinderd de stad in komen. Udemans pleitte ook voor een verbod op bijeenkomsten van katholieken. Dat betekende dat de hoogschout moest afzien van 'conniventie', het tegen betaling een oogje dichtknijpen. Udemans en de kerkenraad waren met andere woorden tegen enig gedoogbeleid. Het antwoord van de Hoogmogenden luidde: 'te houden in bedenkinge'.⁷⁵⁹

De lijst met klachten en wensen die ds. Udemans in het najaar van 1630 aan de magistraat overhandigde, week nauwelijks af van de punten die hij in december 1631 met hen besprak. Het ging om de 'onderhoudinghe van de Sabbat', het weren van 'batiment en comedie-spelen' en de bevordering van de gereformeerde religie. De zorg om de vele soldatenwezen voegde Udemans als een extra aandachtspunt toe.⁷⁶⁰ De kerkenraad dacht de overheid tot optreden aan te sporen door de regenten er op te wijzen dat ook zij zelf mikpunt van spot waren. Geestelijken en paapse burgers 'varen grouwelijck uyt' tegen de prins, de Staten-Generaal en de religie. Deze paapse 'lastermonden' moesten gesnoerd worden.⁷⁶¹ Ds. Leemannus tikte in een preek de magistraat op de vingers omdat deze katholieke geestelijken in de stad duldde.⁷⁶² Eind 1632 wees Udemans de stadsregering er opnieuw op dat in de sermoenen de Staten-Generaal werden uitgescholden, ditmaal voor 'hoochmoedighe, die Lucifer gelijk zijn (..) en erger regeringhe als Duck d'Alba is geweest'. De predikant wees de heren er ook op dat katholieke geestelijken op wel tien plaatsen in de stad catechiseerden. Ze riepen dat het beter was om naar 'een Bordeel te gaen' dan naar de gereformeerde kerk. Het werd 'de Bossche jeucht in haer pap te eeten gegeven'.⁷⁶³ In 1637, nadat de kerkenraad opnieuw zijn beklag had gedaan over grote aantallen katholieke geestelijken in de stad, stelde de magistraat zich actie-

755 AHG 1, 4 juni 1630.

756 AHG 1, 13 september en eind september 1630.

757 Een aantal Jezuïeten bleef in de stad en bediende onder meer de schuilkerkjes in de Kerkstraat, Verwersstraat (2) en Achter de Tolbrug. Zie: Kleijntjens, 'De Jezuïeten te 's-Hertogenbosch', 1938-1939, p. 99.

758 AHG 27, nr. 52, 18 november 1630.

759 AHG 1, 8 januari 1631.

760 AHG 1, 12 september en 9 november 1630 en 2 december 1631.

761 AHG 1, 13 augustus 1631.

762 OSA H/P 270, 13 augustus 1632.

763 OSA H/P 270, 25 november 1632.

ver op en schreef de Staten-Generaal dat door de activiteiten van de papen de gereformeerde 'teere kercke (...) seer weynich is toeneemende'.⁷⁶⁴ In januari 1638 vaardigde Den Haag eindelijk een plakkaat uit tegen de 'paapsche stouticheden'.⁷⁶⁵

Afscheid van de Nadere Reformatoren

Het gevecht tegen de katholieke overmacht met een stadsbestuur en een Haagse overheid die de kerkenraad niet direct op zijn wenken bediende, moet voor de predikanten weinig bemoedigend zijn geweest. 's-Hertogenbosch kon hen niet behouden, anderen weigerden naar Den Bosch te komen. Tal van predikanten namen het beroep dat op hen werd gedaan niet aan. Het werd betreurd dat leenpredikant Spiljardus uit Gorinchem, 'met sijn edele goede predication, godtsaligen wandel ende stichtelijcken om-meganck' niet wilde blijven.⁷⁶⁶ In november 1630 nam Udemans afscheid van het stadsbestuur – hij zou niet lang daarna opnieuw enige tijd 'geleend' worden – en drukte daarbij de regenten op het hart toch toe te zien en te bevorderen dat op het 'point van de religie (...) alle ongeschickte ende ongebonden woorden ende andere ongeregelde actien mochten worden geweert die dickwils bij sommige worden onderdacht ende uuyt bitterheijt uutgesproocken'.⁷⁶⁷

Het vertrek van de Nadere Reformatoren en de weigering van anderen om 's-Hertogenbosch als standplaats te kiezen, roept vragen op. Van de 'overtuigde contraremonstrant'⁷⁶⁸ ds. Damman verwachtten de Bosschenaren dat deze 'metlijden met onse kerck soude gehad hebben'. De predikant voerde echter aan dat hij in Zutphen een 'eygen' huis had en predikantsweduwen hun hand niet bij de kerk van Zutphen hoefden op te houden, maar een goed pensioen genoten.⁷⁶⁹ Schuttenius – fel anti-papist⁷⁷⁰ – hulde zich in nevelen, net zo lang tot dat de Bossche kerkenraad humeurig werd en hem aanspoorde een besluit te nemen, dat uiteindelijk voor Den Bosch negatief uitviel.⁷⁷¹ De Delftse predikant Dionysius Spranckhuysen ging zelfs zo ver te bekennen dat hij 'de Swaren toorn Gods op sijnen hals sal laden' als hij het beroep niet zou aannemen.⁷⁷² Toch kwam hij niet naar Den Bosch. De predikanten van de Nadere Reformatie die kerkenraad en magistraat graag in 's-Hertogenbosch wilden hebben, bleven voor eigen parochie preken tegen zonden, verval en paapse 'superstitiën'. Het afhaken kan misschien wel gezien worden als een capitulatie voor de door het contrareformatorische werk herwonnen kracht van de katholieke kerk. Rogier ziet de periode 1594-1637 als de

⁷⁶⁴ OSA H/P 265, 21 november 1637.

⁷⁶⁵ OSA H/P 265, 3 februari 1638.

⁷⁶⁶ Duker, Voetius I, 1897, bijlage CXV.

⁷⁶⁷ OSA H/P 261, 9 november 1630. De magistraat overlaadde Udemans met dankbetuigingen voor de goede diensten 'tot contentement van de achtbare magistraat en de geheele gemeijnte'. Een 'kleijne vereeringe (...) tot gedachtenisse van de stad' werd zijn deel: een door zilversmid Aert van Meurs vervaardigde zilveren schaal met het wapen van de stad (OSA H/P 1482, *Stadsrekeningen* 1630-1631: schaal ter waarde van 58 gulden).

⁷⁶⁸ Nauta e.a. (red.), *BLNP* 2, 1983, pp. 154-155.

⁷⁶⁹ AHG I, eind augustus 1630.

⁷⁷⁰ Streng, *Stemme in staat*, 1997, p. 236 en Op 't Hof, 'Everhardus Schuttenius', 1988, pp. 35-60.

⁷⁷¹ AHG I, 21 mei 1631.

⁷⁷² OSA H/P 272, 21 maart 1637.

‘voor het bisdom Den Bosch beslissende tijd van een katholieke overwinning, die door geen eeuwen van vervolging en verdrukking kon tenietgedaan worden’.⁷⁷³

Bestrijding roomse religie

In 1582 wees de stervende Neeske de Greef de plebaan van de Sint-Jan de deur, toen deze haar wilde voorzien van het sacrament der stervenden. Op de opmerking van de plebaan dat Neeske de hostie ‘vastelijck’ moest geloven en dat de hostie ‘uw Heere Godt is met vlees ende bloet soo hij aent cruys voor u gehangen heeft’ antwoordde de hoogbejaarde vrouw: ‘Gaet wech, ick heb een levende Godt in den hemel’, waarmee ze precies weergaf wat Calvijn leerde, namelijk dat brood en wijn tekenen zijn en de tegenwoordigheid van Christus geestelijk.⁷⁷⁴ Na haar overlijden trokken de dienaars van de hoogschout de vrouw van het bed, groeven een gang onder de drempel van haar woning en sleepten het lijk daardoor naar ‘de Merckt voor de Colperstraet daer de galg stont’. Daar groef men een kuil ‘ende het lichaem als een hont seer verachtelijck daer in geworpen’.⁷⁷⁵ Nu de stad in gereformeerde handen was werd Neeske de Graaf uit de kuil gehaald en in het voorjaar van 1631 in de Sint-Jan, nu Grote Kerk, op het hoogkoor, begraven.⁷⁷⁶ De gereformeerde kerk en het stadsbestuur draaiden de rollen om. Het stoffelijk overschot van Neeske de Greef werd de tegenhanger van de katholieke heilige. Het leek er op dat overheid en kerk in de eerste jaren na de inname van de stad gezamenlijk optraden tegen de ‘afgodendienst’. Ds. Udemans spande zich in 1630 reeds in om ‘alle ornamenten ende superfluiteiten die onse religie in de kercke niet noodich en sijn te vercoopen ende tot gelde te maecken’.⁷⁷⁷ Maar de kerkenraad moest bij het stadhuis lang aandringen om de Grote Kerk van ‘de beelden waarmee vroeger afgoderie mede mochte gepleeght geweest sijn’ te zuiveren.⁷⁷⁸ In 1634 waren er nog steeds ‘afgodische reliquien’ en het Mariabeeld prijkte nog op het orgel.⁷⁷⁹

De kerkenraad wilde in 1635 een verbod op het branden van kaarsen en het knielen bij lijken die in de kerk begraven werden. Bij begrafenissen van ongehuwden liepen nog ‘maechdekens’ met witte hemden over hun kleren en met los hangend haar met linten en andere sieraden ‘opgepronckt’.⁷⁸⁰ Ds. Udemans maakte zelfs melding van een levendige handel in gewijde aarde. Katholieken die noodgedwongen in ongewijde grond werden begraven – alle kerken en kerkhoven in Den Bosch waren door de gereformeerden ‘ontwijd’ – konden een schep gewijde aarde in de doodskist mee krijgen.⁷⁸¹

Nadat de kerkenraad van de Waalse gemeente in november 1637 zijn beklag deed

773 L. J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl.5, 1964, p. 898.

774 Vgl. Polman, *Onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis* III, zj., pp. 234–242; Mc.Grath, *Johannes Calvijn*, 1994, pp. 207–209.

775 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 270 ro.

776 Archief Sint-Jan, Rekeningen Kerkmeesters, mei 1631; Van Oudenhoven, *Beschryvinge der stad ende meyerij*, 1649, aanhangsel p. 82; Peeters, *Sint-Janskathedraal*, 1985, p. 172.

777 AHG 1, 7 augustus 1630.

778 AHG 1, 21 april, 5 mei, 16 juni, 21 juli, 10 november, 4 december 1632.

779 AHG 1, 8 en 15 februari en 22 maart 1634.

780 AHG 1, 14 november 1635; AHG 1, 19 maart 1636.

781 Udemans, *De laetste Basyune*, Dordrecht, 1635, p. 583.

Halverwege de 17^e eeuw ontstond consternatie rond een vermeend mirakel. De overleden 'non van Oirschot' (Maria van Valckenisse) trok talloze katholieke bedevaartgangers vanwege de geneeskrachtige olie die uit haar dode lichaam zou vloeien. De gereformeerden waren ontzet. Een confessioneel gemengde commissie van deskundigen deed onderzoek en concludeerde na uitgebreid onderzoek dat er geen sprake was van geneeskrachtige olie, integendeel. De non werd in alle stilte in de Sint-Jan begraven (foto: Stadsarchief).

over het bidden voor 'affgestorven zielen', vaardigde de stadsregering een plakkaat uit tegen de katholieke ceremonieën rond begrafenissen.⁷⁸² In 1638 trof het stadhuis maatregelen tegen Bosschenaren die 'groente of andere superstitieuse teecken' aan hun huizen en winkels hingen.⁷⁸³ Pogingen om de schitterende doopvont van Aert van Tricht te verkopen stuitten echter op weerstand.⁷⁸⁴ De voortvarendheid waarmee het stadsbestuur de eerste jaren optrad, maakte plaats voor voorzichtigheid. Het sacramentshuisje trof een ander lot. De kerkenraad klaagde in het stadhuis over de katholieken die daarvoor knielden.⁷⁸⁵ Dat kon omdat de Grote Kerk een openbare ruimte was. Katholieken begroeven in de Staatse periode niet alleen hun dierbare doden in de kerk, maar gebruikten de kerk ook voor rituelen bij voor hen 'heilige huisjes'. Gereformeerden ergerden zich aan deze openbare manifestaties. De stadsregering voelde echter weinig voor afbraak, maar de kerkenraad had reeds gesproken met Van Brederode. De gouverneur verklaarde 'daer tegens niet te hebben, maer dat 't selve in alle stillicheit wech genomen soude worden'. De magistraat verlangde een nader onderzoek, doch

782 OSA H/P 272, 9 november 1637 en OSA H/P 449, 10 november 1637.

783 In 1630 wees de kerkenraad al op dit gebruik (AHG 27, brief 60, datum ws. 1630). In 1638 werd het hangen van 'groente van superstitieuse teycken' aan de huizen, in de vergadering van het stadsbestuur aan de orde gesteld en verboden (OSA H/P 449, 5 juni 1638). Met de 'groente' werd waarschijnlijk Sint Janskruid bedoeld, dat in het volksgeloof grote toverkracht zou bezitten: het bevorderde de vruchtbaarheid en weerde blikseminslag. Vgl. Knippenberg, *Devotionalia*, 1980, pp. 207-212.

784 OSA H/P 286, 14 april 1657.

785 OSA H/P 278, 8 december 1645.

ontving van de tolerant te boek staande Van Brederode⁷⁸⁶ als antwoord, dat hij niet alleen met Prins Willem II over de afbraak van het huisje had gesproken, maar ook met diens vader 'drie oft vier dagen voor zijn doot'. Frederik Hendrik had geen bezwaar gemaakt tegen het verwijderen.⁷⁸⁷

Het stadsbestuur ging ook zeer omzichtig te werk in de zaak van de in 1658 overleden Carmelites uit Oirschot, Maria van Valckenisse, die bij haar leven al pelgrims trok vanwege haar extreme verstervingspraktijken en haar bijzondere verering van het sacrament van de eucharistie.⁷⁸⁸ Na haar dood trok het opgebaarde lijk in Oirschot velen die wonderen verwachtten van de 'olie' die het stoffelijk overschot afscheidde.⁷⁸⁹ In 1663 werd het lijk door de Staten-Generaal in beslag genomen, nadat koning Lodewijk XIV ten behoeve van zijn zieke dochter in Den Haag een verzoek had ingediend om wat van de geneeskrachtige 'olie' uit het lijk van de non. Om de wonderlijke verering van het lijk en de 'olie' en dus deze 'toverie' een halt toe te roepen, liet de Bossche schepenbank het lijk in 's-Hertogenbosch onderzoeken door een commissie die onder leiding stond van de vermaarde anatoom Louis de Bils. De overheid was zo wijs om in de commissie naast gereformeerde 'medicine doctoren' en anatomisten, ook katholieke specialisten te laten plaats nemen. Het oordeel van de commissie was eensluidend. Het lijk verkeerde in verregaande staat van ontbinding. De zogeheten olie was iets anders ... Om een oploop te voorkomen werd het lijk in het bijzijn van enkele schepenen in de nachtelijke uren van 4 op 5 augustus 1663 in de Grote Kerk begraven.⁷⁹⁰

Het stadsbestuur moest een stedelijke gemeenschap die voor het grootste gedeelte katholiek was bij elkaar houden. In 1643, toen de spanningen rond de verandering van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap – waarover later – hoog opliepen, liet de stadsregering aan de kerkenraad weten dat zij zich 'laten gelegen wesen aende vrede ende ruste deser kercke ende de ingesetenen deser Stadt'.⁷⁹¹ Ook in andere steden manifesteerden stadsbesturen zich als regenten die er voor de gehele bevolking waren.⁷⁹² Voor 'pertubateurs vande gemeijne ruste' was geen plaats in een welgeordende samenleving.⁷⁹³ Het harde optreden van de onderschout tegen bezoekers van een schuilkerk in 1673 wees de stadsregering af, omdat dit de 'vrede' in gevaar bracht. Den Haag werd er nadrukkelijk op gewezen dat driekwart van de ingezetenen katholiek was. Het stadhuis beseftte heel goed dat een dergelijk ongelukkig voorval in een tijd dat stad en land door de katholieke Franse koning werd belaagd wel eens tot een opstand binnen de stadsmuren kon leiden.⁷⁹⁴

786 Leeuwenberg, 'De religiepolitiek van Johan Wolfert van Brederode', 1999, pp. 57-68.

787 OSA H/P 280, 29 en 30 maart 1647.

788 Het Concilie van Trente legde nadruk op de verering van de eucharistie (Margry, *Teedere Quaesties*, 2000, p. 172). Kroniek van Sint Geertruy, fol. 345: 'Eodem anno den 20 dito [20 juli 1670] is tot Brussell solemnelijck gehouden het drie hondert jaerige jubile van het Alderhijlgste Sacrament van Miraecel, daer wel vijftien hondert menschen uijt Den Bosch naer toe trocken'.

789 Margry en Caspers (red.), *Bedeplaatsen*, 1998, pp. 669-675.

790 Van Heurn, *Historie III*, 1776, pp. 106-131.

791 AHG 267, nr. 193 (16 maart 1643).

792 Vgl. Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 2001, p. 134 en Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 1989, p. 233.

793 OSA H/P 417, 18 december 1687.

794 Van Heurn, *Historie III*, 1777, p. 224-226 en Meindersma, 'Stooringe', zj., pp. 6-7.

Van openlijk gemor onder de katholieke bevolking werd eigenlijk weinig gehoord, afgezien van enkele hevige schermutselingen bij invallen in schuilkerken. Naarmate de tijd verstreek, werd de katholieken nog maar weinig meer in de weg gelegd, ondanks het geklaag van de kerkenraad. Beschuldigingen en pesterijen⁷⁹⁵ over en weer hadden vooral een ritueel karakter. Katholieke godsdienstoefeningen werden verstoord⁷⁹⁶ en katholieken maakten het de gereformeerden, door het werpen van stenen, schreeuwen in de kerk en het lastig vallen van kerkgangers, moeilijk om ongestoord de eredienst te vieren.⁷⁹⁷ De gereformeerde kerkenraad bleef met regelmaat klagen over het toenemend aantal katholieke geestelijken dat de stad bevolkte en zich aan de zielzorg wijdde. Katholieken die probeerden minderjarigen aan een gereformeerde opvoeding te onttrekken, konden op hartige woorden van de kerkenraad rekenen,⁷⁹⁸ evenals lidmaten die zich bekeerden tot het katholicisme. Tot diep in de achttiende eeuw kwamen 'bittere papisten' in de kerkenraad ter sprake die hun gereformeerde echtgenoot of echtgenote meetroonden naar de katholieke kerken.⁷⁹⁹ Bekeerlingen werden in de gereformeerde kerk omarmd. Kloosterlingen en andere geestelijken ontvingen geld en goed.⁸⁰⁰ De bekering van de provisor van de abdij van Averbode, Petrus Godefridus van de Leemputte, werd breed uitgemeten. Alvorens hij met een delegatie naar Den Haag vertrok, legde hij 'voor de volle kerkenraad' belijdenis van zijn nieuwe geloof af.⁸⁰¹ Opmerkelijk is dat in 1733 en nog in 1789 bekeerde monniken zich bedreigd voelden nadat zij het klooster hadden verlaten. Een kapucijn uit Aken werd in het laatstgenoemde jaar tot in Den Bosch achternagezeten en 'schrik aangejaagd'.⁸⁰²

De kerkenraad bestreed het katholieke zuurdesem dat via de paapse scholen haar werk deed nog lange tijd.⁸⁰³ In 1756 constateerde de kerkenraad dat circa vijftig kinderen de 'Paapse bijschool' in den Troon bezochten en wenste nader onderzoek.⁸⁰⁴ Nog in 1791 verzocht de kerkenraad maatregelen tegen een zekere Kleman die tegen de plakaten in, school hield terwijl hij rooms was.⁸⁰⁵

De meeste katholieken in de stad bleven trouw aan hun geloof. Het nieuwe bewind belette niet dat talloze katholieke geestelijken de stad bezochten, ondanks de verbodsbepaling uit het Capitulatieverdrag. Om enigszins controle te kunnen uitoefenen op de activiteiten van de geestelijken stond het stadsbestuur al in april 1630 Olivier Franken toe de 'geestelijke personen uyt het Pausdom' in zijn woning onderdak aan te bie-

795 Dat de begijnen te lijden hadden onder pesterijen bewijst het bevel van de stadsregering daarmee op te houden. De oproep was gericht aan zowel oud als jong, soldaat of 'borger' (OSA H/P 448, 13 oktober 1632 en herhaald op 12 december 1633).

796 Zie bijvoorbeeld OSA H/P 264, 19 juni 1636 en OSA H/P 268, 19 april 1641.

797 O.m. AHG 3, 19 november 1670; 5 december 1684.

798 Bv. AHG. 10, 6 september 1784.

799 Bijv. AHG 4, 5 juni 1731.

800 Zoals de ex-franciscaan Cornelis Majoli (AHG 1, 22 en 29 maart 1634).

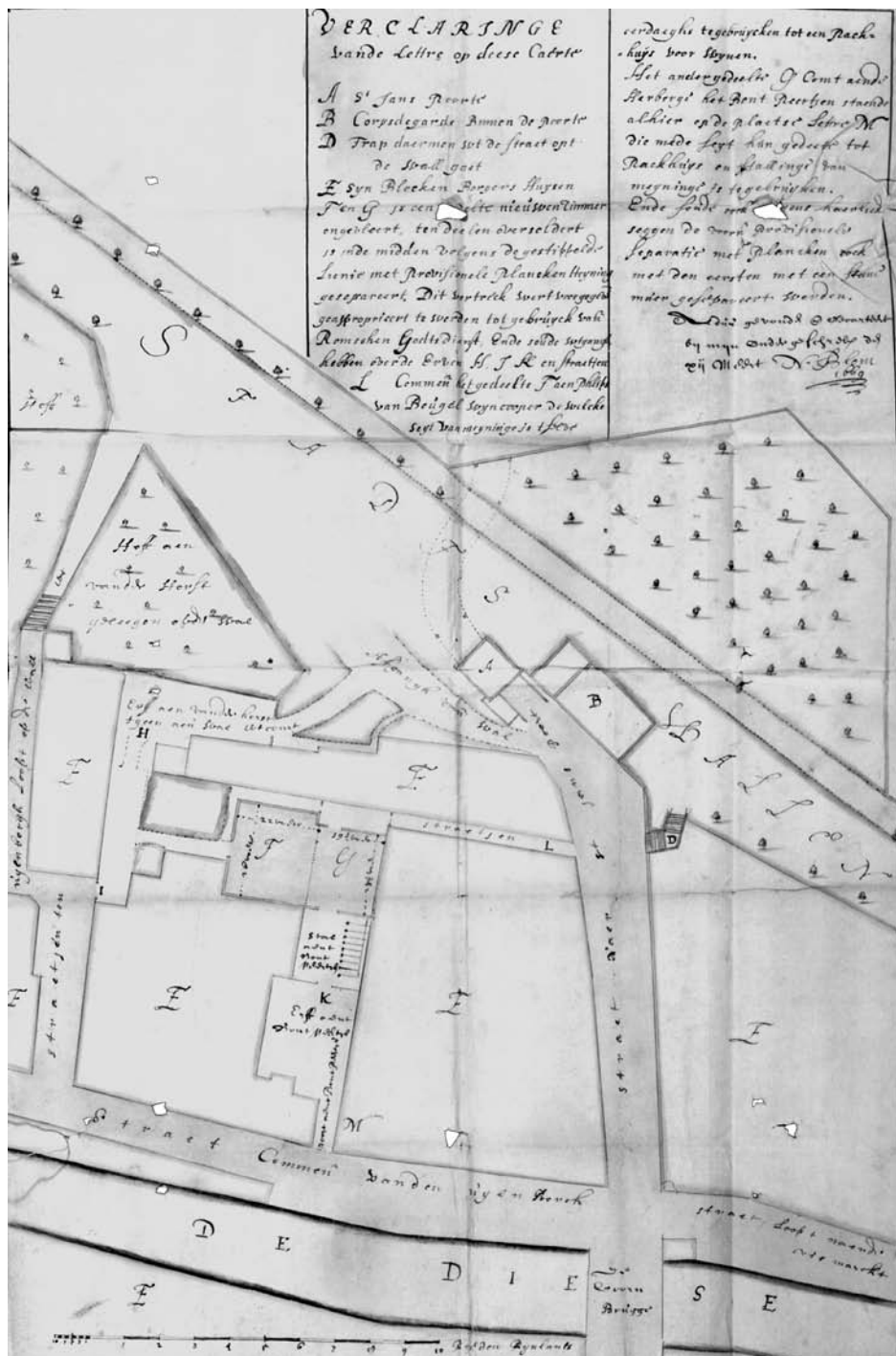
801 AHG 4, 1 augustus, 3, 6, 8 oktober en 24 november 1729. Op 3 januari 1730 ontving de kerkenraad een bedankbrief van de ex-Norbertijn uit Alkmaar waar hij tot preceptor van de Latijnse school was benoemd.

802 AHG 4, 1 september 1733 en AHG 10, 3 augustus 1789.

803 Volgens Roosenboom werd in het oostelijk deel van Staats Brabant na 1740 niet meer geklaagd over 'paapse bijscholen' (Roosenboom, *De dorpschool*, 1997, pp. 74-75 en 170-171).

804 AHG 7, 8 december 1756.

805 AHG 10, 5 november en 7 december 1791.

Plattegrond uit 1669 van een aantal panden met daaronder de sluipkerk bij de Sint-Janspoort met een 'vluchtgang' over het erf van herberg het *Bont Peertje* dat op de Uilenburg uitkwam (Nationaal Archief, Archief Staten-Generaal, 1.01.04, inv.nr. 50501, notulen Staten-Generaal 5 maart 1669).

den.⁸⁰⁶ Bisschop Ophovius had voor zijn definitieve vertrek uit de stad vele altaarstenen gewijd.⁸⁰⁷ In particuliere huizen, al spoedig verbouwd tot 'schuilkerken', kwamen de gelovigen rond deze altaarstenen bijeen. De term schuilkerk voor de plaats waar katholieken hun godsdienstoefeningen hielden, wekt de suggestie dat in het diepste geheim de mis werd opgedragen en dat slechts katholieken van het bestaan wisten. Doch evenals elders was het bestaan van bidplaatsen en schuilkerken ruimschoots bekend.⁸⁰⁸ In de privé-sfeer mochten katholieken geloven wat ze wilden – het geweten was vrij. Daarbuiten mochten ze geen aanstoot geven. In mei 1632 tekende de scriba van de kerkenraad aan, dat de katholieken van de hoogschout een 'licentie' hadden ontvangen om bijeenkomsten te houden.⁸⁰⁹ Onderhandelingen tussen katholieken en de hoogschout leverde de laatste een bedrag van 2.000 gulden op. Hoogschout Bergaigne moest voor zijn grote gezin zorgen, merkte Meindersma op.⁸¹⁰ De kerkenraad bleef aandringen op een verbod. Zo wenste hij in 1634 dat een eind werd gemaakt aan de 'paepse conventiculen' in het gasthuis bij een 'ergerlijk scilderie van de H. Drievuldigeyt'.⁸¹¹

Tweede Pinksterdag 1636 gaf de Bossche stadhouder, plaatsvervanger van de hoogschout, het bevel de deur van een katholiek bedehuis met geweld te openen. De kerk-gangers, geholpen door (katholieke?) soldaten, dreven de indringers terug.⁸¹² Het was immers volgens de 'costuymen' van de stad niet toegestaan een huis binnen te dringen dan met toestemming van een meerderheid van de schepenen.⁸¹³ Daarnaast was het betreden van huizen slechts geoorloofd 'met de meeste moderatie alst mogelijk is'.⁸¹⁴ De magistraat was huiverig voor inbreuken op oude rechten, doch wees op het plakkaat van Karel V uit 1533 dat het 'weeren en uytroyen vande heresie ende secte der Lutheranen' beval. Daarbij was huiszoeking, het hete hangijzer, toegestaan.⁸¹⁵ De inval in een bedehuis op tweede paasdag 1641 liep uit op een ernstige confrontatie tussen overheidsdienaren, inclusief een tweetal schepenen en de stadhouder, en stedelingen die, opnieuw, geholpen werden door soldaten. Stadhouder en schepenen konden ternauwernood aan een regen van stenen en modder ontkomen.⁸¹⁶ Dat zich onder het garnizoen veel katholieke soldaten bevonden, bleek niet alleen uit het openlijke verzet van de soldaten tegen het storen van katholieke godsdienstoefeningen, want in 1639 kreeg ritmeester St. Martin toestemming om katholieke godsdienstoefeningen in zijn huis te organiseren. Omdat deze bijeenkomsten ook veel Bosschenaren trokken, verplaats-

806 OSA H/P 261, 20 april 1630 (fol. 64ro.).

807 Kuijer, 's-Hertogenbosch ca. 1185-1629, 2000, p. 642.

808 In 1647 leverde de Utrechtse kerkenraad onder meer een lijst met 27 huizen waar katholieken bijeenkwamen. Ook de Amsterdamse kerkenraad leverde een lange lijst met vergaderplaatsen (Broeyer, 'Ijkpunt 1650', 1998, p. 44). Vgl. Kaplan, 'Fictions of Privacy', 2002, pp. 1030-1064.

809 AHG 1, 5 mei 1632.

810 W. Meindersma, 'Stooringe', zj., p. 2. Over 'conniventie': Kooi, 'Paying off the sheriff', 2002, p. 88. Zie voor 'gekochte tolerantie' in Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 1998, pp. 459-463.

811 AHG 1, 15 februari 1634.

812 Meindersma, 'Stooringe', zj., p. 2.

813 Van Heurn, *Historie II*, 1776, pp. 492-493.

814 OSA H/P 264, 19 juni 1636.

815 OSA H/P 449, 19 juni 1636, fol. 53r-54r.

816 Van Heurn, *Historie II*, 1776, pp. 510-511.

te de ritmeester de samenkomsten naar het voormalige klooster op de Windmolenberg, vlakbij de Sint-Jacobskerk.⁸¹⁷

In verhouding tot het veelvuldig gebruik van antipapistische taal door de kerkenraden, trad de stedelijke overheid met mate tegen de katholieken op. In 1650 wilde de kerkenraad een brief naar de Staten-Generaal schrijven. De magistraat, die de kerkenraad kennelijk verdacht van onplezierige aantijgingen, eiste inzage in de brief alvorens deze naar Den Haag ging. Na onderhandelingen tussen kerkenraad en schepenen besloten de regenten de Staten-Generaal te verzoeken een 'generael reglement' te maken 'over 't weeren van de paepen ende paepsche conventiculen'.⁸¹⁸ Veel hing af van inspanningen die individuen leverden. De komst, in 1651, van een nieuwe stadhouder, Martinus Ackersdijck, betekende voor de katholieken een dieptepunt. Het bewaard gebleven 'Memoriael' van Ackersdijck, bijgenaamd 'de papenjager', werpt licht op zijn handhaving van de plakkatens.⁸¹⁹ Het uiteenjagen van godsdienst oefeningen op feestdagen schijnt favoriet geweest te zijn, waarschijnlijk omdat op dat moment vele gelovigen present waren. Tijdens de kerstnacht in 1653 kwam de stadhouder voor het storen van de mis net te laat. Toen hij met zijn dienaren het Begijnhof binnenstormde vond hij de begijnen echter wel in een 'notoire verbodene paepsche exercitie', namelijk 'het wiegen van het kindeken'. Hij trof ook de os en ezel aan en 'Joseph met zijn gereetschap'. Kennelijk werd gemeenschappelijk gebed en het wiegen van het kindeken niet strafbaar gevonden. De mis was afgelopen en de stadhouder kon niet bewijzen dat deze had plaatsgevonden.⁸²⁰ In 1672 hadden de katholieke Bosschenaren bewezen 'goede vaderlanders' te zijn,⁸²¹ doch het jaar daarop joeg Martinus Ackersdijck de gelovigen uit elkaar die in de schuilkerk Achter de Tolbrug de mis bijwoonden die pater jezuiet Christoffel Dolre opdroeg. Ackersdijck liep verwondingen op bij de vechtpartij waarbij opnieuw soldaten betrokken waren die zich samen met de burgerij verzetten. In de *Kroniek van Sint Geertruy* staat dat de stadhouder hevig bloedend vluchtte, terwijl het volk hem met 'extraordinair geschreuw ende gejuigh volgde'.⁸²² De stadsregering schreef Den Haag dat dergelijke acties de vrede in gevaar brachten. Ze benadrukte de status van 's-Hertogenbosch als een 'grensvesting' en hield de Staten-Generaal voor dat driekwart van de ingezetenen katholiek was.⁸²³ Toen de storingen ophielden, ving het rituele geklaag van de kerkenraad overigens weer aan. De overval op de schuilkerk Achter de Tolbrug was niet alleen een dieptepunt in de verhoudingen, maar ook een laatste stuip trekking van een agressieve antipapistische methode van calvinisering.⁸²⁴ De hou-

817 OSA H/P 274, 27 december 1639.

818 OSA H/P 299, 11 maart 1650.

819 Het Memoriael bevindt zich in het zogenoemde 'Archief van de Hoogschout' en wordt, hoewel het een onderdeel is van het Bossche schepenbankarchief, bewaard in het BHIC.

820 Hezenmans, 'De kerstnacht van 1653', 1895, pp. 3-7.

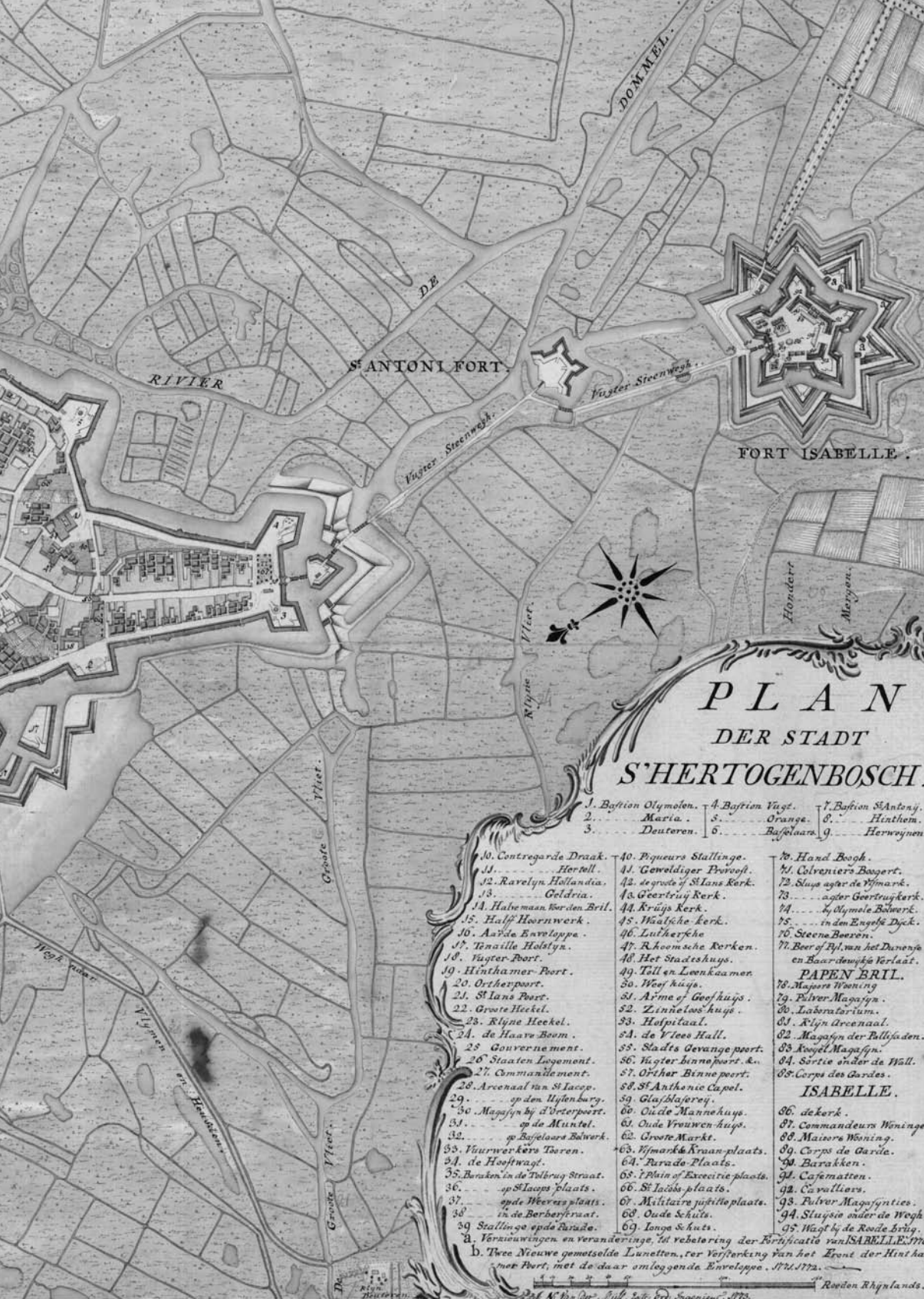
821 Zie hoofdstuk schutterijen.

822 *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 361.

823 Van Heurn, *Historie III*, 1777, pp. 224-226 en Meindersma, 'Stooringe', zj., pp. 6-7.

824 Zie over de ernstige verstoringen van katholieke bijeenkomsten in het Hollandse Gouda ook Van Eck, *Kunst, twist en devotie*, 1994, pp. 123-131. Ook daar hing de mate van storing af van de houding van de schout cq. baljuw. Eind jaren vijftig van de zeventiende eeuw kwam een einde aan het uiteenjagen van samenkomsten.

In 1773 door J.N. van der Mijl vervaardigde plattegrond van Den Bosch waarop de sluipkerken ('Rhoomsche Kerken', nrs. 47) staan aangegeven (Stadsarchief).

ding tegenover de katholieken normaliseerde. Verbouwden de katholieken tot hier toe woonhuizen tot schuilkerken, in 1696 werd een nieuwe kerk gebouwd. Vanaf de straat was deze niet zichtbaar. Het gebouw – ‘tamelijk groot en lugtig’ – kwam in de Vughterstraat in de tuin van ’t Zwart Beerke te staan.⁸²⁵ Maar al werd de bouw van deze kerk getolereerd, doordat ze uit het zicht bleef onderstreepte dit godshuis het monopolie van de gereformeerde kerk als publieke kerk.⁸²⁶

Antipapisme in preken

In de preken van de gereformeerde dominees werden vele parallellen getrokken met het oude Israël dat God op wonderbaarlijke wijze bevrijdde uit de handen van de Egyptische onderdrukker.⁸²⁷ In de preek van ds. Eijbergen, gehouden op 17 september 1696,⁸²⁸ vergelijkt hij het ongenaakbare en onneembare in de moerassen gelegen ’s-Hertogenbosch met het trotse Tyrus dat volgens de profeet Ezechiël ‘in het herte der zeeën’ lag. Prins Frederik Hendrik trok tegen ’s-Hertogenbosch op ‘als eertijds Josua’, tegen wie God sprak: ‘Ik hebbe haar stad (Jericho – av) en strijdbare Helden in uwe hand gegeven’. In de preek paste het zich af te zetten tegen de ‘Baäl Priesteren’ die de ‘lieve Sancten en Santinnen’ aanriepen. Waren deze priesters niet de paapse geestelijken die volgens het verhaal een zilveren Sint Jan de sleutels van de stad omhingen en daarmee het behoud van de stad voor de Spaanse koning afsmeekten? ’s-Hertogenbosch speelde een belangrijke rol in ‘Neerlands Israël’.⁸²⁹ De victorie zagen Eijbergen en ‘alle’ gereformeerden met hem, als het bewijs dat God met hen was en niet met de katholieken.

Ds. Cornelius de Witt mocht in 1741 een preek houden bij het honderdjarig bestaan van de Classis ’s-Hertogenbosch.⁸³⁰ Bij de gereformeerden zag hij veel lauwheid (p. 94) terwijl er zo veel was om dankbaar voor te zijn. De katholieken wees hij er op dat de ‘ware leden onser Hervormde Kerk’ op God vertrouwden, maar zij op ‘Sancten en Sanctinnen’ (p. 88). De katholieken verkeerden in het ‘geestelijk Babel’ (p. 89). In zijn terugblik liet De Witt niet na te wijzen op de verschrikkelijke wijze waarop gereformeerden door hen die ‘Babels-Hoere bleven aankleven’ (p. 50) werden vervolgd. De Witt wees de overheid er op dat zij moest optreden tegen ‘de gevaarlijkheit der Roomsche Kerk’ (p. 95). Ook ds. Joachimus Mobachius zette zich in zijn preken uit de jaren veertig tegen de katholieken af. Zijn aandacht richtte zich op de ‘beeldendienst en het aanroepen der heiligen’ door de roomsen die aldus ‘geestelijk hoereren met het beest’.⁸³¹ De

825 Verhees en Vos, *Historische atlas*, 2005, pp. 30–31.

826 Vgl. Kaplan, ‘Fictions of privacy’, 2002, pp. 1030–1064.

827 Vgl. Huisman, *Neerlands Israël*, 1983.

828 Eijbergen, *God met ons*, 1696. In het voorwoord beschouwde Eijbergen de preek min of meer als een wonder. Onverwacht en onvoorbereid werd hij als toehoorder uit de ene kerk gehaald om in een andere Bossche kerk te preken: ‘De Geest mij doe gav uit-te-spreken’.

829 Huisman, *Neerlands Israël*, 1983. De belegering en inname van ’s-Hertogenbosch is door menig dichter in en na 1629 bezongen. In Amsterdam, waar de predikanten volgens een vaste orde uit de Bijbelboeken preekten, kregen de voorgangers van de kerkenraad verlof om des zondags zelf een tekst te kiezen die op de inname van Den Bosch meer toepasselijk was (Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam II*, 1967, p. 25).

830 De Witt, *De volle uit-redding*, 1741.

831 Mobachius, *Basuine aan de Mond*, 1748, pp. 167 ev.

toon in de rede⁸³² die Mobachius in 1758 hield ter gedachtenis van de verovering van Den Bosch in 1629 is voorzichtiger. De katholieken zijn 'verblind' en vertrouwen op 'beelden' (pp. 43-44). Mobachius riep zijn gereformeerde gemeenteleden op veel te bidden 'voor uw Mede-burgers (...) dat het God behaage hen ook nog eens de oogen te openen'. Het is een soort meewarigheid: 'Drijft nooit de spot met hen en met hunnen Godsdienst, dat verbitterd meer dan het verbeterd, maar hebt veel eer een innig medelijden in uw hart met hen'. (pp. 50-51). Evenals Mobachius spreekt Johan Jacob van Drunen in 1774 zijn gereformeerde toehoorders nog aan als 'Gemeente van Israel'.⁸³³ De gemeente houdt hij haar 'afval' en 'lauwheid' voor (pp. 27-31). De toon bleef nog tot halverwege de jaren veertig onvriendelijk. De Witt hield zijn toehoorders voor het roomse gevaar niet te onderschatten en spoorde de overheid aan tot een straf beleid. Mobachius daarentegen liep over van mededogen en zag meer in opvoeding. Zijn nadruk op de beeldendienst liep in de pas met meer gereformeerde preken halverwege de achttiende eeuw. De klachten over de katholieken werden minder, maar de predikanten bleven wijzen op de katholieke 'afgodendienst'.⁸³⁴ Voor Van Drunen speelden de katholieken, in ieder geval in zijn gedrukte preek, nauwelijks een rol van betekenis. Kennelijk accepteerde hij het gegeven dat de katholieken het gereformeerde licht onder de korenmaat plaatsten.

Omgang tussen gereformeerden en katholieken

Als we predikanten als Udemans moeten geloven, was de verhouding tussen gereformeerden en katholieken omstreeks 1630 slecht. Mocht de magistraat soms denken dat de predikant verzinsels opdiste, dan waren 'liefhebbers van de ware christelijcke gereformeerde religie' bereid de waarheid te getuigen, zonder dat het 'haer intentie en es om haer mede borgers in swaricheijt te brengen, maer dat haer intentie streckt om de ware christelijcke religie voort te planten'.⁸³⁵ Van een vriendschappelijke omgang tussen aanhangers van beide religies getuigt het bovenstaande inderdaad niet. Niettemin zochten katholieken en gereformeerden na verloop van tijd toenadering. De jaren 1642-1643 markeren een omslag in de relatie tussen gelovigen van beide religies. De grote verandering was de toetreding van prominente gereformeerden – zelfs predikanten – tot de Illustere Lieve Vrouwebroederschap die, nota bene, als doelstelling had de verering van de Heilige Maagd. Het was een eerste stap waarmee gereformeerden en katholieken in het openbaar lieten blijken dat het alleszins de moeite waard was dat beide groepen gelovigen in de omgang met elkaar toonden christenen te zijn. Daarnaast kan zeker ook de heroprichting van de schutterijen worden genoemd, waarin nu gereformeerden en katholieken zij aan zij waakten over het welzijn van de stad.

⁸³² Mobachius, *Plegtige Rede-Voering*, 1758.

⁸³³ Van Drunen, *De Gemeente van Israël*, 1774.

⁸³⁴ Clemens, 'Ijkpunt 1750', 1998, p. 78.

⁸³⁵ OSA H/P 270, 25 november 1631.

In 1642 ondertekenden gereformeerden en katholieken uit de toplaag van de Bossche gemeenschap een overeenkomst waarin de overtuiging was vastgelegd dat 'de eenheid en vriendschap tussen Christenen centraal staat'. Beide partijen verenigden zich in de Illustre Lieve Vrouwebroederschap en zagen het als hun opdracht de vijandschap tussen rooms-katholieken en gereformeerden te doen verdwijnen.⁸³⁶ Nu was de omgang tussen katholieken en gereformeerden uit de elite eerder aanvaardbaar dan dat een gereformeerd of katholiek regent verkeerde met een arme drommel die dezelfde religie was toegedaan. Met hem had hij eigenlijk maar weinig gemeenschappelijks. De sociale gelijkwaardigheid won het van het religieuze onderscheid.⁸³⁷ Van Brederode en de zijnen, die tot de Vrouwebroederschap wensten toe te treden, kwamen met de katholieke broeders overeen dat zij met 'meerder betrouwen, correspondentie ende eenicheit moigen leven gelijk Innegesetenen van eenen Staet, Borgers van eene Stadt, Broeders van eene Broederschap behooren te doen'.⁸³⁸

Het is mogelijk dat de gouverneur ook andere bedoelingen had. De Van Brederodes waren ooit lid van de Illustre Lieve Vrouwebroederschap, het gezelschap van aristocratische katholieken. Wellicht wenste hij deze eerbiedwaardige traditie voort te zetten. Of dacht hij evenals de overige indieners van het verzoek dat gereformeerde invloed noodzakelijk was, wanneer de katholieke toplaag bijeenkwam in vergaderingen en bij maaltijden.⁸³⁹ Voorts is het niet ondenkbaar dat de gouverneur en zijn gereformeerde medebroeders wilden voorkomen dat een 'zuiver katholieke Broederschap zou uitgroeien tot een haard van pro-Spaanse samenzweringen'.⁸⁴⁰ In ieder geval is een brief bekend van de Bossche magistraat aan de Utrechtse vroedschap, waarin de Bosschenaren meedeelden dat door toetreding veel 'superstitien die noch bedectelijk inde voors. Broederschap in swang gingen doen cessen'. De schepenen waakten door toe te treden ook tegen de 'machinatie' van de 'voornaemste Papisten deser stadt'.⁸⁴¹

De belangrijkste activiteiten van de Illustre Lieve Vrouwebroederschap waren vanouds van religieuze aard.⁸⁴² Sedert de inname van de stad was hier echter officieel een einde aan gekomen. De leden schaarden zich aan rijk gedekte tafels – eenmaal per jaar nuttigden de leden ook een zwaan, vandaar de naam Zwanenbroeders – en de broeders zetten zich in voor steun aan armen. De Broederschap bleef echter gewijd aan de Heilige Maagd en het insigne dat de gezworenen op hun mantel droegen bleef een lelie tussen de doornen, bij uitstek een symbool van Maria.

De toetreding van de gereformeerde regenten, onder wie ook een ouderling, scheen het wezen van de broederschap aan te tasten. Immers, met de toelating van niet-katholieken stond de verering van de Heilige Maagd op het spel. De katholieke leden die

836 Van Dijk, *De Bossche Optimaten*, 1973, p. 320. Met de opmerking dat de overgave van de stad aan Frederik Hendrik 'voor het godsdienstig en kerkelijk leven desastreus was' (p. 317) zal de auteur wel bedoelen dat de overgave voor het katholieke 'godsdienstige en kerkelijke leven' desastreus was, hoewel zelfs dat gerelativeerd moet worden, gezien het geringe succes van de calvinisering.

837 Frijhoff, 'Ten Geleide', 1985, p. 95. Streng, *Stemme in staat*, 1997, p. 342.

838 AHG 27, nr. 181. Voorts Van Dijk, *De Bossche Optimaten*, p. 434.

839 Van Dijk, *De Bossche Optimaten*, 1973, p. 319.

840 Kappelhof, *De Illustre Lieve Vrouwe Broederschap*, 1985, p. 32.

841 Duker, *Voetius II*, 1897, p. 97.

met een geringe meerderheid akkoord gingen met de toetreding van gereformeerden, bedongen wel dat niemand van hen 'in haer gemoet ende prive exercitie van haer religie soude wesen ofte werden beswaert'.⁸⁴³ Maar vrijheid van geweten was met het capitulatieverdrag al gewaarborgd. De voorstanders moeten beseft hebben, dat zij op deze manier de Illustre Lieve Vrouwebroederschap van de ondergang redden.

In gereformeerde kring ontstond grote opschudding over de aansluiting van gereformeerden bij een katholieke broederschap, die jaren zou aanhouden en tot felle en bij tijd en wijle zeer scherpe polemieken aanleiding gaf. Dit was nog van een heel andere orde dan de inter-confessionele omgang in de schutterijen. De belangrijkste doelstelling van de Vrouwebroederschap, was het het vereren van de Heilige Maagd. Bij toetreding tot een van de vier schutterijen hoefde geen eed te worden afgelegd waarin Maria genoemd werd. De gereformeerde orthodoxie voelde zich gekrenkt en verward. Een hoofdrol in dit drama vervulde de Bossche predikant Leemannus.⁸⁴⁴ Hij, voetaan en oud-collega van ds. Udemans, raadpleegde de Zeeuwse predikant en de Utrechtse hoogleraar met de vraag of het toegestaan was dat een gereformeerd lidmaat toetrad tot een zuiver rooms katholieke vereniging. Zowel Udemans als Voetius wezen toetreding resoluut af. Udemans beschouwde de confraterniteit als strijdig met Gods woord ('ick segge, neen, absolute') en een 't samen-knoopinge der ongerechtigheyt'. Voor hem was daarmee de kous af. Voetius ging uitvoerig op de kwestie in en meende dat een gereformeerde die toetrad tot een dergelijke broederschap deelde in de zonde van afgoderij en zich zelfs overgaf aan het 'Antichristendom'.⁸⁴⁵

Op 1 december 1644 werd een jaar van woordenstrijd echter afgesloten met een broederlijke maaltijd. Aan de dis schaarden zich de Nederduitse predikanten Schulius, Conradi en Valkenaer alsmede hun Waals-gereformeerde ambtgenoot Cordier. De gereformeerde en katholieke elite zaten broederlijk naast elkaar. Twee Bossche predikanten ontbraken, Leemannus en De Wael. Dit belette ds. Schulius niet om een vriendschappelijke dronk uit te brengen op de man die tegenover hem zat: priester Van den Leemputte. De disgenoten waren blij. Een van hen merkte op: 'Siet daer twee confraters malkanderen tracteren'.⁸⁴⁶ In de kerkenraad bleef ds. Schulius fulmineren tegen de 'groote insolentien ende exorbitanten der papisten'.⁸⁴⁷

Toch werden de persoonlijke verhoudingen door dergelijke kwalificaties niet aan-

⁸⁴² Van Dijk, *De Bossche Optimaten*, 1973, p. 318.

⁸⁴³ Duker, *Voetius II*, 1897, p. 95.

⁸⁴⁴ Door Van Dijk, op grond van zijn polemische geschriften, omschreven als een 'querulant' met een 'bijzonder onaangename karakter' (Van Dijk, *De Bossche Optimaten*, 1973, pp. 322 en 335). Gezien de polemieken tussen gereformeerden en katholieken en de onderlinge polemieken moeten er zowel onder de katholieken als onder de gereformeerden talloze 'querulanten' zijn geweest. Katholieken en gereformeerden deden voor elkaar niet onder in de diabolisering van de tegenstander (vgl. Cloet, 'De gevolgen van de scheiding', 1988, p. 74).

⁸⁴⁵ Van Dijk, *De Bossche Optimaten*, 1973, pp. 323-325. Duker, *Voetius II*, 1897, p. 104. De eed die de nieuwelingen bij hun toetreding moesten afleggen, moet voor Voetius een gruwel zijn geweest: "Ick N.N. Sweere dat ick sal houden ende naekomen de erectie vande Broederschap vande heijlige Moeder ende Maget Maria, binnen Shertoigenbossche, nae alle sijne forme ende inhouden ende nae dit naerder reglement voor soo veel moigelijk ende mij bekend zijn. Soo waerlijck moet mij Godt helpen" (AHG 27, nr. 181. Duker, *Voetius II*, 1897, p. 96).

⁸⁴⁶ Kort ende oprecht verhael, 1645, p. 372 en Van Dijk, *De Bossche Optimaten*, 1973, p. 32.

⁸⁴⁷ O.m. OSA H/P 276, 26 januari 1643.

getast. Pollmann heeft aangetoond hoe de Utrechtse advocaat Arnoldus Buchelius (1565-1641), katholiek grootgebracht en van 'onbesliste' tot vurig volgeling van Gisbertus Voetius, fulmineerde tegen katholieken en Arminianen. Zij waren een 'pest' voor de Republiek. Toch onderhield Buchelius vriendschappelijke contacten met de katholieke edelman Johannes de Witt en met Caspar Barlaeus die sterk sympathiseerde met de remonstranten.⁸⁴⁸ Een hartelijke verstandhouding bestond er ook tussen de gereformeerde chirurgijn Henricus Billigius en diens vrouw uit Zaltbommel en het katholieke Bossche echtpaar Lauwerens dat handelde in lakense stoffen.⁸⁴⁹ Er bestond een band van 'christelijke vroomheid' die we ook kunnen bespeuren tussen de gereformeerde en katholieke broeders in de Illustre Lieve Vrouwebroederschap. Schepen Johan Gans beleed aan de tafel met Zwanenbroeders ook de eenheid tussen de christenen. Maar hij was tevens de man die zijn medestadsbestuurders voorstelde aan katholieken niet langer het burgerschap te verlenen.⁸⁵⁰ In de privé-sfeer werden katholieken geaccepteerd als vrienden, in het openbaar of binnen eigen gereformeerde kring was de houding intolerant.⁸⁵¹

Hoe gereformeerden en katholieken de praktijk van hun geloof inkleurden, blijkt in die zelfde jaren ook uit het benoemingsbeleid rond de organist van de Grote Kerk. De stadsregering pronkte graag met het orgel in de Sint-Jan en trok organisten aan die in vergelijking met organisten in andere steden flink werden betaald.⁸⁵² Op advies van een uitgebreide sollicitatiecommissie van tien personen, bestaande uit het 'college der musiciens', 'liefhebbers van de musicke' en enkele predikanten, werd na het vertrek van organist Heijnissen in 1640 de bekwame musicus Joannes Baptista Verrijt benaderd. De 'wijt-beroemde' Utrechtse musicus Jacob van Eyck, bij de sollicitatieprocedure betrokken, wees Coenraads Stroombergen uit Heusden aan als de beste organist. Niet dat Van Eyck de andere sollicitanten slecht vond, integendeel: zij allen waren hem 'lieff ende angenaem, ende tegens hunne conste ende weetenschap niet hadde te seggen'.⁸⁵³ Toch prefereerde hij de Heusdense organist boven Verrijt.⁸⁵⁴ De commissie, onder wie ook enkele gereformeerde dominees, gaf de voorkeur aan de katholieke Verrijt, omdat deze in het onderdeel 'zang en clavecimbelspel' excelleerde.⁸⁵⁵ Het stadsbestuur sloot zich bij de muziekliefhebbers aan en benoemde Verrijt, ook omdat van Stroombergen bekend was dat hij teveel alcohol tot zich nam. Een groot probleem was echter de katholieke status van Verrijt en zijn echtgenote. Een katholieke ambtenaar, een ka-

848 Pollmann, *Een andere weg naar God*, 2000, pp. 198-208.

849 Vos, 'Vrouwenarbeid en de gilden', 2003, p. 162.

850 OSA H/P 267, 2 maart 1641.

851 Pollmann, 'The bond of Christian piety', 2002, pp. 68-71. Vgl. Frijhoff, 'The threshold of toleration', 2002, pp. 40, 42 en 48.

852 Philip Heijnissen die in de jaren dertig van de zeventiende eeuw organist was in de Sint-Jan verdiende per jaar 600 gulden. In zijn studie, 'Music bridging diverse religions', memoreert Noske de studieuze arbeid van Vente en diens student Peeters. Vgl. Archief van het Stadsarchief, minuut van uitgegane brief van J. Hoekx aan M. Vente, 3 september 1965.

853 OSA H/P 274, 17 en 18 juli 1640.

854 Er waren nog twee andere kandidaten: Mr. Peter uit Dordrecht en Hendrik van der Elborg, organist in Gorinchem. Hendrik van der Elborg wordt genoemd in OSA H/P 266 (22 mei 1640), evenals in de bijlagen bij de stadsrekening 1640-1641 (OSA H/P 1532). Over Joannes Baptista Verrijt, een met Monteverdi vergeleken musicus: Noske, *Music bridging* 1, 1999, pp. 111-132. Noske, 'De organist en componist Verrijt', 1982, p. 78. Voorts: Vos, 'Muziek in 'gereformeerd' s-Hertogenbosch', 1998, pp. 118-143.

855 Het klavecimbel ('cauwecinghel') bevond zich in het stadhuis.

tholieke organist in een gereformeerde kerk? Maar beter een nuchtere katholiek dan een dronken calvinist, moeten de schepenen gedacht hebben.

De sollicitatiecommissie koos hem dus, maar op één voorwaarde: hij en zijn vrouw dienden gereformeerd te worden. Nu, het orgel van de Grote Kerk was Verrijt wel een gereformeerde belijdenis waard. Voor zover bekend is op de voorganger van Verrijt, Philips van Heijnissen, geen druk uitgeoefend om gereformeerd te worden. In 1629, bij de Reductie van de stad, bleef hij gewoon organist – in de nu gereformeerde Sint-Jan – en katholiek. Katholiek en gereformeerd stonden niet op alle fronten tegenover elkaar.⁸⁵⁶

De aanwezigheid in de stad van soldaten met verschillende geloofsovertuigingen zorgde er ook voor dat de gereformeerde leer niet overal kon doordringen. Regimenten namen hun eigen aalmoezeniers en veldpredikers mee. In 1672, toen de stad door Lodewijk XIV werd bedreigd, moest de stadsregering buigen voor de realiteit en bood zij commandant Schellart voor diens regiment de Begijnenkerk aan om katholieke godsdienstoefeningen te houden, 'so met luyen als andersints', en dat onder leiding van twee priesters – notabene Jezuïeten – die zich onder het regiment bevonden.⁸⁵⁷ Het vertrouwen in de katholieken moest onder gereformeerden nog wel worden aangeleerd. Bij politieke crises, zoals in 1672, laaide de discussie over de vermeende onbetrouwbaarheid van katholieken op. Uit een notariële akte uit december 1672 blijkt dat er katholieken waren die de verlossing verwachtten van de Franse koning. Willem Boons liet toen een akte opmaken waarin hij verklaarde dat hij op de Vughterdijk juffrouw Van Vlierden, 'een gewezen non van het Convent' ontmoette, die zich zeer verheugd toonde en Boons meedeelde dat deze binnenkort – Lodewijk XIV lag met zijn leger bij Boxtel – het *Miserere Mei Deus* moest zingen. Juffrouw Van Vlierden voegde daar aan toe: 'ghij verstaet dat niet, dat is te zeggen: Heer ontfermt U mijnder'. Katholieken hoopten op het herstel en hun gedrag droeg bij aan het wantrouwen van gereformeerden ten opzichte van katholieken.⁸⁵⁸ Magdalena Elisabeth, vorstin van Loewenstein, zorgde ook voor onrust. De echtgenote van de gouverneur trad in de schuilkerk van St. Pieter en Paulus op als meter bij de doop van Mustafa, Agamet en Meligom, drie jonge Turken die uit Hongarije waren weggevoerd naar 's-Hertogenbosch. Bij de doop die op Driekoningen 1690 plaatshad, kregen de jongens nieuwe namen: Caspar, Melchior en Balthazar.⁸⁵⁹

Dat gereformeerden bevoordeeld werden, wekte irritatie en agressie bij de katholieke Bosschenaren.⁸⁶⁰ Het leven van alledag werd echter over het algemeen niet beheerst door haat en nijd tussen stadgenoten. Behalve dat katholieken en gereformeerden gilden-

856 Vriendelijke omgang tussen katholieken en gereformeerden in de privé-sfeer blijkt ook uit opdrachten voor muziekcomposities. Bijvoorbeeld: Carolus Hacquart (1640-1701), een katholiek immigrant in Den Haag en afkomstig van Brugge, droeg zijn *Cantiones Sacrae*, een bundel motetten, op aan de zeer gereformeerde stadhouder Willem III. De carmeliet Benedictus Buns (1642-1716) uit Boxmeer vereerde de calvinistische advocaat Johannes van Tongeren met zijn bundel *Maria-antifonen* (Vos, 'Muziek in 'gereformeerd', 's-Hertogenbosch', 1998, p. 124).

857 Zie hoofdstuk schutterijen. Ook: *Kroniek van Sint Geertruy*, fol. 350.

858 NA. 2744, 8 december 1672. Vgl. Van Deursen, 'De actualiteit van het verleden', 1996, pp. 98-99.

859 Van Sasse van Ysselt, *De voornamen huizen III*, 1914, p. 565.

860 OSA H/P 275, 2 september 1641.

broeders waren en in de schutterijen samenwerkten en gezellig samenkwamen, ontmoetten zij elkaar op straat, op het werk en in de winkels. Bijvoorbeeld bij Elias Beuger. De winkelier verkocht rond 1690 'Neurenborgse Waren', maar ook letterlijk honderden paternosters in vele variëteiten en kwaliteit, vergulde 'kruyskens', 'agnus dei-en', koperen 'heijligdommen', en medaillons, naast de vele kaartspellen, het kinderspeelgoed en allerlei prullaria.⁸⁶¹ In de boekwinkel van de gereformeerde Hendrik van der Hoeven aan de Markt konden gereformeerden en katholieken terecht. De boekhandelaar bood godsdienstige werkjes van beide 'partijen' te koop aan: misboekjes en dagheiligingsboekjes als de *Cabinetten*, *Paradijskes* en *Palmhoffes* voor katholieken, avondmaalsboekjes, testamentjes en *Gereformeerde Zendbrieven* voor gereformeerden.⁸⁶² Verkoop van katholieke devotionalia was halverwege de zeventiende eeuw niet verboden en gereformeerden verdienden daar ook aan. Katholieken weigerden ook geen gereformeerde klanten, zelfs niet wanneer hun product bestemd was voor de gereformeerde eredienst.⁸⁶³ Gemengde huwelijken waren bepaald geen uitzondering, ondanks bezwaren – geen verboden – van gereformeerde kerkelijke zijde.⁸⁶⁴

De dagelijkse praktijk kenmerkte zich door omgangsoecumene. Maar niet tot ieders genoegen. Ds. Mobachius mopperde dat vele gereformeerden 'gemeenzaam met de Roomschegezinden verkeerden alsof het boezem-vrienden waren; die dezelve steeds nodigen en van hen genodigd en getraceerd werden'.⁸⁶⁵ Als bindmiddel in eigen kring hanteerden de predikanten het antipapisme; immers, door zich af te zetten tegen anderen kan de identiteit van de eigen groep versterkt worden. De stadsregering trachtte daarentegen een algemeen christelijke samenleving te creëren waarin, weliswaar met bevoorrechting van de publieke gereformeerde kerk, zowel katholieken, lutheranen⁸⁶⁶ en gereformeerden vreedzaam naast elkaar konden leven.⁸⁶⁷ Dit leidde er toe dat, ook toen katholieke vieringen in 'schuilkerken' van tijd tot tijd op gewelddadige wijze verstoord werden en katholieken predikanten bespotten en hatelijke versjes zongen, geen ernstige godsdienstrellen uitbraken.

De angst voor een katholieke machtsgreep stak van tijd tot tijd wel de kop op. Sommige katholieken betuigden in 1672 steun aan hun vermeende 'bevrijder', Lodewijk XIV. Gelukkig wisten de gereformeerden niet dat de apostolisch vicaris Johannes van Neercassel de koning van Frankrijk in een (toen geheim gebleven) brief vroeg om de

861 NA. 2749, fol. 316-356.

862 Strengers-Older, 'Van Boeken en Schrijfgerei', 1998, pp. 90-100. Inventaris in NA.2951, fol. 139-144.

863 In 1753 ontdekte de diaconie tot haar schrik dat het brood voor het avondmaal van een 'paapsche bakker' betrokken werd (AHG 6, 10 januari 1753).

864 Uit de (onder)trouwregisters is niet eenvoudig op te maken of er frequent 'gemengd' werd gehuwd. In de vergaderingen van de kerkenraad werd het thema regelmatig aangesneden, vooral wanneer een dergelijk huwelijk problemen gaf omdat de kinderen bijvoorbeeld katholiek werden opgevoed. Benjamin Kaplan doet onderzoek naar gemengde huwelijken in de vroegmoderne tijd (interview van Sabien Onvlee met Benjamin Kaplan in *Historisch Nieuwsblad*, mei 2003, pp. 16-17). Dat gemengde huwelijken als een probleem werden ervaren blijkt uit het Plakkaat van 3 juni 1750 dat het gemengde huwelijk met allerlei restricties omgaf (Groot Plakkaatboek VII, pp. 813-815). Zie voorts De Mooij, *Geloof kan bergen verzetten*, 1998, pp. 578-583.

865 Mobachius, *Basuine aan de mond*, 1748, p. 168.

866 Het duurde echter tot 1686, toen de lutheraan Walrad van Nassau-Sarbrücken-Usingen tot gouverneur van de stad werd benoemd, eer de lutheranen in het openbaar godsdienstoefeningen mochten houden (OSA H/P 318, 10 juni 1686).

867 Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 1989, p. 233.

katholieken toch van hun juk te bevrijden en het katholicisme weer te herstellen.⁸⁶⁸ Antipathieke sentimenten staken in het voorjaar van 1734 opnieuw de kop op. Justus van Effen signaleerde spanningen tussen katholiek en gereformeerd, toen werd rondgestrooid dat Sint Jansdag zou samenvallen met Sacramentsdag. De stad zou, te beginnen bij de Sint-Janspoort! – worden verwoest en de katholieken herkegen dan al hun rechten.⁸⁶⁹ Uit geen enkel Bosch archiefstuk blijkt echter enige onrust. De kerkenraad vond het niet nodig in de notulen een woord aan het gerucht te wijden en de stadsregering kwam noch voor noch na de datum bijeen om de vermeende omwenteling te bespreken. Op diverse plaatsen in Holland, Zeeland en Friesland, waar beduidend minder katholieken woonden, deden zich wel paniekverschijnselen voor.⁸⁷⁰ Toch vermoedden of wisten katholieken in en rond Den Bosch, dat zich ‘iets’ zou kunnen voordoen.⁸⁷¹ Daarop wijst een door de pastoor van Orthen, een dorp op een steenworp ten noorden van Den Bosch, ontvangen brief. De herder kreeg op 18 juni 1734 een waarschuwing van zijn collega in Heusden. Zijn informatie was afkomstig van de Heer Van Catwijk, drossaard van Stad en Lande van Heusden. Van Catwijk wees het verhaal naar het rijk der fabelen, maar waarschuwde de Heusdense pastoor wel zijn parochianen op deze bijzondere heiligendag in toom te houden. Zij moesten zich maar niet te buiten gaan aan ‘vrolijkheden’, de situatie was daar te gespannen voor. ‘Beuselachtighe en verfoeyelijke uytstroyselen’ meende de Heusdense drossaard en de pastoor van het stadje leek daar ook zo over te denken.⁸⁷²

Bij gereformeerden leefde de vrees dat katholieken nog eens de macht zouden grijpen. Frijhoff wijst er op dat juist in deze tijd de vervolging van protestanten in het buitenland – Polen, Oostenrijk, Frankrijk – en agitatie van prinsgezinden, zorgden voor een klimaat dat rijp was voor woelingen. Maar belangrijker nog dan deze redenen was de bij katholieken levende hoop op de bevrijding van gereformeerde repressie.⁸⁷³ De katholieken in Den Bosch gaven echter maar weinig blijk van deze toekomstverwachting.

CONCLUSIE

Het land van de synode van Dordrecht ontstond, zoals Schutte dit omschrijft, ‘in een wereld waarin de meeste theologen en politici zeer weinig tolerantie in hun optreden staken’.⁸⁷⁴ Toch waren er gereformeerden en katholieken die dertien jaar na de val van ’s-Hertogenbosch gezamenlijk opriepen ‘in alle Borgerlijke vriendschappen ende onderlinge liefde ende eenicheijt’ te leven. Men was toch ‘gehoorich onder eenen staet ende regeringe’?⁸⁷⁵ Ds. Leemannus verzette zich heftig tegen de toetreding van gerefor-

868 Frijhoff, ‘Religious toleration’, 2002, pp. 34–35.

869 *Hollandsche Spectator*, 18 juni en 9 juli 1734. Voorts Van Heurn, *Historie* IV, 1778, pp. 13–14.

870 Frijhoff, ‘De paniek van juni 1734’, 1977, pp. 170–233.

871 Zie de Eenvoudige zaamenspraaken, zj., p. 22 (Collectie Mattemburgh nrs. 135–137).

872 Archief parochie Orthen 31.

873 Frijhoff, ‘Katholieke toekomstverwachting’, 1983, pp. 430–459.

874 Schutte, ‘Gedogen als tolerantie’, 1999, p. 9.

875 AHG 27, nr. 181 (11 april 1642).

meerden – daaronder waren notabene collega's – tot de Illustere Lieve Vrouwebroederschap.⁸⁷⁶ Een anoniem 'libel' – van de hand van Leemannus – zette de verhoudingen op scherp. De Gelderse synode moest er aan te pas komen om de gemoederen te bedaren.⁸⁷⁷ De magistraat riep op tot vrede, rust en eenheid en benadrukte dat hij zich bekommerde om de vrede en rust 'deser kercke ende de ingesetenen deser Stadt'.⁸⁷⁸ Het stadhuis ondersteunde de nu gemengde Broederschap van harte en demonstreerde dit ook door in het stadhuis de jaarlijkse maaltijd te laten serveren.⁸⁷⁹ Deze demonstratie van eensgezindheid moest een gunstige uitwerking hebben op de onderlinge verhoudingen in de stad. Natuurlijk, er bestonden diepgaande meningsverschillen, maar er was een algemeen belang: het welzijn van de stad 's-Hertogenbosch.

Met name in de zeventiende eeuw bestreed de gereformeerde kerkenraad van 's-Hertogenbosch de katholieke kerk fel. De katholieke kerk was een geduchte concurrent en de katholieke parochianen waren getalsmatig ver in de meerderheid. De rooms-katholieke kerk claimde dat zij alleen de Kerk van Christus was en dat buiten haar geen zaligheid was te vinden.⁸⁸⁰ De gereformeerde kerk bestreed de katholieke cultus door er op te wijzen dat alleen het Woord – gepredikt in de gereformeerde kerk – en Gods genade toegang gaven tot het eeuwig heil. Door zich af te zetten tegen de katholieke kerk probeerde de kerkenraad te laten zien dat de waarheid zich aan gereformeerde zijde bevond. Zo stonden twee kerken van christelijke signatuur tegenover elkaar. In de gereformeerde kerkgebouwen vonden de gelovigen – lidmaten en belangstellenden – elkaar. Rituelen zorgden er ook voor dat er herkenning was en dat de gereformeerde kerkgangers beseften bij elkaar te horen. In de kerk beleefde de gereformeerden het anders zijn – het 'beter' zijn – dan de katholieken. De predikanten wazen op de geschiedenis. De eerste protestantse martelaar in de Nederlanden was een Bosschenaar, in 1523 in Brussel op de brandstapel om het leven gekomen. De herinnering aan onderdrukking en vervolging bleef leven, omdat daarover steeds nieuwe berichten werden gehoord, verhalen verteld en boeken gedrukt. Vervolgung, slachtofferchap en religieuze overtuiging vormden de identiteit.⁸⁸¹

Wordt niet vaak onderschat hoe diep vervolging – ten dode toe – ingrijpt in het menselijke bestaan? De houding van ds. Voetius is mede bepaald door de knechting van naaste familieleden.⁸⁸² Zou tolerantie geen verraad zijn van Voetius aan zijn eigen

876 Het was natuurlijk niet zo dat alle leden van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap instemden met de toetreding van gereformeerden. Een grote minderheid verliet de Broederschap die haar zuiver katholieke identiteit verloor.

877 AHG 27, nr. 186 (27 februari 1643). 's-Hertogenbosch en omgeving vormde een eigen Classis onder de Synode van Gelre. Er zijn pogingen ondernomen om tot een Brabantse Synode te komen, nadat 's-Hertogenbosch bij de Zuidhollandse synode was ingedeeld (Christ, *De Brabantsche Saecke*, 1984, p. 251).

878 AHG 27, nr. 193 (18 maart 1643).

879 Duker, Voetius II, 1897, p. 126, noot 3.

880 Cloet, 'De gevolgen van de scheiding', 1988, p. 70.

881 Van Meerkerk, 'Geweld, geloof, herinnering en identiteit', 2005, pp. 386–399. Bij de herdenking van het 300-jarig bestaan van de Bossche hervormde gemeente in 1929 sprak de kerkhistoricus Meindersma: 'Ja waarlijk, wij leven hier op grond gedrenkt door het bloed van talrijke martelaren der Hervorming' (Meindersma, *De hervormde gemeente*, 1929, pp. 5–7). Pathetisch, maar zeker de eerste generatie gereformeerden van na 1629 was zich van dat idee terdege bewust.

882 De Jong, 'Voetius en tolerantie', 1989, pp. 112–113. De oude Voetius was zeker niet de enige die vanwege zijn geloofsovertuiging op de Bossche gevangendoor werd vast gezet. Aart Matthijssen vermeldde in 1630 in een rekest aan de stadsregering dat zijn

verleden, familie en geloofsgenoten? Voetius was 'grenswachter voor de vrijheid van de kerk, voor de zuivering van het geloof'.⁸⁸³

Gereformeerde Bosschenaren waren niet vergeten dat hun voorouders moesten vluchten.⁸⁸⁴ De angst voor katholieken is voor een deel ook te verklaren uit de internationale omstandigheden.⁸⁸⁵ Gereformeerden werden met de regelmaat van de klok geconfronteerd met geloofsgenoten buiten de Republiek die in kommervolle omstandigheden leefden. Enkele maanden na de Capitulatie van 's-Hertogenbosch, stonden 'hondert huysgesinnen', verdreven gereformeerden, voor een van de Bossche stadspoorten.⁸⁸⁶ In 1655 collecteerde de diaconie voor de Waldenzen in Piëmonte die 'door de Papisten deerlijk zijn vermoort ende verjaecht'.⁸⁸⁷ Voor de gereformeerde vluchtelingen uit Frankrijk werd in 1699 in de stad ruim 2.000 gulden opgehaald.⁸⁸⁸ In 1720, zo deelt Van Heurn mee, verdrukte de vorst de protestanten in zijn Pfaltz. De Heidelbergse Catechismus werd verboden en verbrand.⁸⁸⁹ Ook individuele vluchtelingen deden hun verhaal en vroegen om een bijdrage in hun nood. Jan Stegers ontving van de stadsregering 12 gulden 'voor 't afbranden en 't verdrijven om de religie'.⁸⁹⁰ Deze voorbeelden kunnen met talloze andere worden aangevuld. In de zeventiende, maar ook in de achttiende eeuw, werd voortdurend gebeden en gecollecteerd voor vervolgte protestanten in Polen, Litouwen, Salzburg en Italië. Dit kwaad vond plaats buiten de Republiek. Alle reden om dankbaar te zijn aan die God die zijn vriendelijk oog op de Nederlandse Republiek had laten vallen. God had voor de Republiek, het Nieuwe Israël, gekozen. Daar was Gods vijand – de katholieke kerk – de macht ontnomen.⁸⁹¹ Het is dus niet verwonderlijk dat vele antipapistische uitingen in de eeuwen na de Opstand mede hun oorsprong vinden in de vervolging van medebroeders en -zusters in den vreemde.

Ondanks publieke oproepen – tot diep in de achttiende eeuw – om niet al te vriendschappelijk met hen te verkeren zijn er genoeg voorbeelden te vinden waaruit blijkt dat er tussen gereformeerden en katholieken 'burgerlijke' omgang was. In de schuttersijen, binnen de ambachtsgilden en in winkels.⁸⁹² De overheid initieerde en stimu-

vader 'om de religie' elf maanden op de Bossche gevangenpoort had gezeten en daar ook om het leven was gekomen (in: OSA H/P/1521). Wanneer we het procesdossier doornemen van Margriet van Schuitwijk raken we onder de indruk van wat deze weduwe moest ondergaan omdat zij verdacht werd aanhanger te zijn van de 'nije religie'. Ze werd 'ongenadelijcken gepijnicht ende mismaect, nyettegenstaende sij is een oude impotente vrouwepersoonne van ontrent tzeftich jaeren die welcke heeft gebaert wel een ende twintich kynderen' (RA 097-14, Vos, Dataschurk 1584). Briels merkte op dat in 1566, de stad telde toen ongeveer 20.000 inwoners, 'de helft van de bevolking min of meer met de nieuwe leer was besmet (Briels, Zuid-Nederlanders in de Republiek, 1985, p.74).

883 De Jong, 'Voetius en tolerantie', 1989, p. 113.

884 Div. verzoeken om poorterschap of een betrekking waarbij daaraan werd gerefereerd. Bijv. verwijzing van Jacob Laurens Pelgrom de Bie naar zijn vader die 'vermits de religie van hier verdreven' werd (OSA H/P 268, 7 november 1641), Johan de Hulter: 'Overmits sijnen vader was een poirter deser stad geweest ende om de religie voortijden uyt dese stadt was geweest' (OSA H/P 268, 27 september 1641), Adriaen Thielmans van Diepenbeeck, 'eertijds om de religie verdreven' (OSA H/P 1521, jaar 1630).

885 Bergsma, Tussen Gideonsbende en publieke kerk, 1999, p. 421.

886 OSA H/P 262, januari 1630, "Request off otmoedigh versoeck".

887 AHG Diaconie 1, september 1655.

888 OSA H/P, 420, 24 april 1699.

889 Van Heurn, *Historie III*, 1777, pp. 443-444.

890 OSA H/P 1748, bijlage stadsrekening 1715-1716, hfdst. 'Allerhande Zaken'.

891 Frijhoff, 'Religious toleration', 2002, p. 51.

892 Vgl. Pollmann, *Een andere weg naar God*, 2000, p. 208.

leerde de omgang tussen de twee groepen. Katholiek en gereformeerd behoorden tot een zelfde stad, die het waard was te verdedigen. De mannen werkten samen en vierden ook feest met elkaar. Men dronk uit hetzelfde glas en at aan dezelfde tafel.

Het stadhuis beseftte wel dat religie explosief materiaal was. Klachten van de kerkenraad werden beleefd aangehoord en van tijd tot tijd werd inderdaad een daad gesteld. Wanneer katholieken zich te nadrukkelijk manifesteerden als katholiek greep de schout in. Er waren enkele beruchte invallen in schuurkerken waarbij het tot schermutselingen kwam en soldaten van het garnizoen zich aan de zijde van de katholieke kerkgangers schaarden.

Wanneer het land en daarmee ook de gereformeerde kerk gevaar liepen, bijvoorbeeld door een inval van de Fransen, respectievelijk in 1672 en 1747, klonken er ongunstige geluiden over de katholieken. Er werd dan gewezen op de mogelijkheid van verraad door 'de papen'. Van gebleken onbetrouwbaarheid konden de Bossche bestuurders de katholieken niet betichten. Na de wederoprichting van de schutterijen participeerden katholieken, zij het niet in de rang van officier, tot tevredenheid in de korpsen. Als de stadsregering al reden had om te twijfelen aan hun loyaliteit liet zij dat niet blijken. De gouverneur/commandeur wel: hij drong er op aan de schutters bij de komst van de Zonnekoning buitenspel te zetten. Daar protesteerden de gereformeerde commandanten tegen en wezen op de trouw van hun katholieke wapenbroeders. Deze bewezen dit ook door Franse troepen te verjagen.⁸⁹³

Als er binnen één land meer dan één kerk bestond beschouwde men dat als gevaarlijk. Religieuze diversiteit ondermijnde de eenheid en dus de kracht van de staat.⁸⁹⁴ Het streven was gericht op religieuze uniformiteit.⁸⁹⁵ Meerdere godsdiensten maakten de kans op godsdienstoorlogen groot.⁸⁹⁶ De vrees voor deze oorlogen, die West-Europa in de zestiende en zeventiende eeuw teisterden, bleef er lang inzitten. Dat gereformeerd en katholiek in de Republiek en ook in 's-Hertogenbosch op enkele incidenten na betrekkelijk rustig en vreedzaam naast elkaar leefden, mag daarom misschien wel een wonder heten! Het stadsbestuur deed er alles aan om de inwoners te laten beseffen dat de stad van 'iedereen' was. Het streefde naar een vreedzaam samengaan van katholieke en gereformeerde Bosschenaren. Stedelijk welzijn en welvaart konden niet worden bereikt door de adviezen van de gereformeerde kerkenraad op te volgen en daardoor de katholieke bevolking te knevelen.

Wilde de stad niet aan haat en geweld worden prijsgegeven, dan was een 'geef' en 'neem' beleid noodzakelijk. Katholieken manifesteerden zich. Dat werd van tijd tot tijd fel bestreden, maar uiteindelijk gedoogd. Het stadsbestuur speelde in die bemiddeling een doorslaggevende rol.

893 Zie hoofdstuk schutterijen.

894 Israel, *De Republiek*, 1996, pp. 372-373 en Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 1972, p. 56.

895 Mörke, 'Konfessionalisierung', 1990, pp. 33-36.

896 Blockmans, 'Staatsvorming en persoonlijke vrijheden', 1972, p. 65.

Eindconclusie

Dit boek behandelt de gemeenschapsvorming zoals deze zich in het vroegmoderne 's-Hertogenbosch manifesteerde. Burgerschap en autonome collectieve organisaties waren verschijnselen die zich in alle West-Europese steden manifesteerden. In Den Bosch organiseerden inwoners zich onder meer in schutterijen, ambachtsgilden en de gereformeerde gemeente, corporaties die tot de belangrijkste instituties van de *middling sort* kunnen worden gerekend. De leden van de corporaties stelden hun diensten weer voor een groot deel beschikbaar aan de overkoepelende corporatie, hun woonplaats. Aan de hand van de casus 's-Hertogenbosch is getracht antwoord te geven op een drietal vragen: 1. hoe was in de Nederlandse steden in de zeventiende en achttiende eeuw het maatschappelijk middenveld (*civil society*) vormgegeven; 2. op welke wijze leverden corporatieve organisaties een bijdrage aan de lokale gemeenschapsvorming en 3. hoe ontwikkelden deze sociale verbanden zich in de loop der tijd?

Het is nog eens gebleken dat binnen het stedelijk 'patria' het ambachtsgilde, de schutterij en de kerk tussen mensen een band schiepen die hetzelfde werk deden, of hetzelfde geloof beleden, onderworpen waren aan dezelfde waarden en normen, dezelfde patroonheilige vereerden of aan dezelfde rituelen deelnamen. Door hun reglementen namen de leden van deze corporaties een juridisch duidelijk afgebakende positie in ten opzichte van de stedelingen die buiten de corporaties stonden en zeker ten opzichte van vreemdelingen. In de corporaties werd de individuele vrijheid niet als hoogste goed nagestreefd, maar juist het welzijn van het collectief. De corporaties boden hun leden waardigheid, sociale aanvaarding, participatie, sociabiliteit, bescherming in tijden van nood, en verantwoordelijkheid voor de inrichting van de stad.

Onderlinge saamhorigheid werd onder meer bereikt door begrafenisrituelen, betaling van contributie, bevordering van solidariteit (door uitkeringen in geld en natura, begrafeniskosten, onderstand nabestaanden, geestelijke steun, pastorale zorg), vergaderingen en samenkomsten, het organiseren van maaltijden (jaarlijkse 'teerdagen', avondmaal), kerkdiensten (zang, lezingen, preek) en vergaderingen; eigen rechtspraak, tucht, zuiver houden van de vereniging, uitsluiting van vreemdelingen, reglementen, catechese en prediking.

1 Vgl. Groenveld, 'Natie en patria', 1999, p. 61.

In dit boek is nadrukkelijk ook plaats ingeruimd voor het conflict. Een harmonieuze en welvarende samenleving ontstaat bij Putnam haast vanzelfsprekend uit de in verenigingen samenwerkende burgers. Het conflict vormt echter een wezenlijk onderdeel van de interactie tussen mensen. Ondanks conflicten tussen de leden onderling en tussen de organisaties en de leden, gingen de corporaties, dankzij hun interne cohesie niet ten onder. Niet alleen bleven de schutterijen en de gereformeerde gemeente bestaan, het aantal gilden breidde zich in de zeventiende eeuw nog uit. De corporaties waren er op gericht om de leden binnen boord te houden en het belang van het sociale verband voor het individu en voor de gemeenschap te onderstrepen.

De stadsregering, de koepel boven de corporaties, probeerde de belangen van de diverse sociale verbanden zoveel mogelijk aan te passen aan haar ideaal: een gemeenschap van burgers en ingezetenen die samenwerkten in een autonome stad. Het belangrijkste obstakel was de religie, explosief materiaal. Het beleid van het stadsbestuur was er op gericht om de verschillende confessies recht te doen binnen het raamwerk van het Capitulatieverdrag van 1629 en de “Haagse wetten”. Het stadsbestuur hield het algemeen belang voor ogen en wees de corporaties terecht die geneigd waren het eigenbelang voorop te stellen.

Het ‘burgerschap’ kan niet op dezelfde manier als de gilden of schutterijen als een corporatie worden beschouwd. Bij de verlening van het privilege werd een burger lid van het collectief, de stad. Voor dit lidmaatschap moest, evenals bij toetreding tot een ambachtsgilde, entreegeld worden betaald. Het verschil met een ambachtsgilde of schutterij, was vooral de schaalgrootte. Burgers kenden elkaar, door het grote aantal, niet.

In deze studie kwamen verschillende onderwerpen met betrekking tot de corporaties aan de orde. Een aantal thema’s keerde steeds terug. Alle corporaties hadden er mee te maken, ze beïnvloedden de gemeenschapsvorming waarmee elke corporatie op een verschillende manier omging.

INTERNE COHESIE

De socioloog Durkheim wees al in de negentiende eeuw op de rituele samenkomsten die net zo noodzakelijk zijn voor het goed functioneren van ons morele leven zijn als voedsel is voor de instandhouding van ons fysieke leven.² De samenkomsten vormen de kern van de sociale betekenis van de religie en bevorderen de cohesie en solidariteit. De kerkelijke rituelen vertonen veel overeenkomsten met de rituelen die in de andere corporaties voorkwamen. Zo is de bediening van de doop te beschouwen als een inwijdingsritueel, de maaltijd in de kerk fungeerde als samenbindend element op dezelfde manier waarop de teerdagen dat bij de gilden deden en de schuttersmaaltijden in de schutterijen. Het is typerend voor het probleem van de grootschaligheid bij het burgerschap, dat er geen ‘burger’maaltijden bestonden. Bij andere corporaties werd tij-

2 Durkheim, *Les formes élémentaires*, 1912.

dens de rituele maaltijden de broederschap 'beleefd'. Deze maaltijden verhoogden daarmee de saamhorigheid en vormden een concretisering van het ideaal van de gemeenschap.

De parade van de schutters en hun bijeenkomsten op de patroondag wanneer de kist met het vaandel en de privileges werd geopend, versterkten op een andere manier de saamhorigheid. Meer dan bij de andere corporaties was bij de schutterijen sprake van 'civic virtue'. Deze burger trots manifesteerde zich in uiterlijk vertoon zoals het dragen van uniformen en het optrekken met vaandel en tromgeroffel en in de idee dat schutters de stedelijke gemeenschap tegen aanslagen van binnen- en buitenlandse vijanden beschermden. De schutterstrots werd gevoed door woorden: complimenten van de stadsregering en 'gedichten' waarin naar heldendaden uit het verleden werd verwezen. In alle corporaties symboliseerden ideeën en beelden de eenheid. De schutterijen bezaten vlaggen en, evenals de ambachtsgilden, een schutspatroon. De gildenbroeders schaarden zich eenmaal per jaar rond hun heilige. Voor de gereformeerde gildenbaas misschien een 'totem', terwijl de katholiek in het beeld van Johannes in de Olie een heilige beschermer zag, maar voor beiden was de schutspatroon een referentiepunt. In de kerk ging het om God die aanbeden en vereerd werd, en waarin men elkaar als gelovigen herkende. De kerk was de voornaamste plaats in de stad waar ook gezamenlijk werd gezongen tot eer van God. Er zijn geen directe aanwijzingen dat de ambachtsmeesters op de jaarlijkse patroondag van hun gilde liederen zongen, maar de aanwezigheid van muzikanten zal naar alle waarschijnlijkheid ook gepaard zijn gegaan met gezang. En kan het marcheren van de schutters daarmee ook niet vergeleken worden? In ieder geval wijzen de gelegenheidsgedichten, die in het revolutietijdvak door de verschillende schutterijen als 'strijdlied' werden beschouwd, in een zelfde richting, namelijk de versterking van de onderlinge band.³

Kerkelijk pastoraat en armenzorg dienden om de gemeenschap bij elkaar te houden. Leden hoorden wat voor elkaar over te hebben in moeilijke omstandigheden. Het lijkt er echter niet op dat de binding tussen de gildenleden een impuls onderging door een zorgplicht. In tegenstelling tot de gangbare mening ontwikkelden de Bossche ambachtsgilden zich niet tot sociale instituties die oude, verarmde en zieke meesters een inkomen boden.

Dat de saamhorigheid tot over het graf reikte, blijkt uit de zorg voor de overledenen. Het met ceremonieel gepaard gaande ter aarde bestellen van leden behoorde tot de oudste taken van corporaties. Juist bij begrafenissen speelde 'eer' een voorname rol. Gildenleden en schutters bewezen de overleden broeder en zuster – ook echtgenoten van gildenbroeders werden naar het graf begeleid – alle eer met vaandel en tromgeroffel. In de gereformeerde kerk overheerste de soberheid en er werd gewaakt tegen een begrafenis met 'paapse' rituelen. Indien er al lijkpredikaties plaatsvonden, was daarin geen plaats voor loftuitingen op de gestorvene. God moest geroemd worden, niet de dode.

³ Denk ook aan de samenhang in voetbalstadions: 'Hand in hand, kameraden' bij Feyenoord, 'You'll never walk alone', Liverpool FC...

GEVESTIGDEN EN BUITENSTAANDERS

De rituelen dienden ter versterking van de interne cohesie, maar tegenover het 'wij' stond in het corporatieve vertoog onvermijdelijk de afwijzing van de buitenstaander. Een andere socioloog, Norbert Elias, wees erop dat het creëren van de buitenstaander niet zelden diende ter versterking van de interne samenhang. Dankzij de confrontatie met de buitenstaanders wordt een groep een echte en hechte groep. In 's-Hertogenbosch woonden en leefden twee bevolkingsgroepen: de burgers en de grote groep ingezetenen die niet in het bezit was van dit privilege. Hoewel niet iedereen poorter wilde worden, waren er ook mannen en vrouwen die geen poorter mochten worden. Zo werden joden over het algemeen van de gemeenschap van poorters buitengesloten. Het burgerschap bleef een aangelegenheid van christenen. In tegenstelling tot een aantal landsteden konden katholieke immigranten – behoudens een zeer korte periode – in 's-Hertogenbosch gewoon poorter worden.

Niet-burgers bezaten aanzienlijk minder rechten dan poorters. In de corporatieve wereld werd de buitenstaander apart gezet. De grenzen tussen wie wel en geen lid konden worden, werden over het algemeen streng bewaakt. Vooral de ambachtsgilden hamerden op het burgerschap. Voornamelijk mannen uit het 'eigen volk' konden meester worden. Wanneer de gildenbazen meenden dat de welvaart afnam, of dachten benadeeld te worden, lag de schuld bij de niet-burger, de vreemdeling die welvaart en welzijn ondermijnde.

Ook de gereformeerde gemeente kende deze problematiek. De grote groep buitenstaanders bestond in 's-Hertogenbosch in de eerste plaats uit katholieken. Tot aan het einde van de achttiende eeuw werden zij bestreden, al werd de toon naarmate de tijd voortschreed milder. Iedereen kon tot de 'ware christelijke gereformeerde' gemeenschap toetreden, maar dan moesten drempels worden genomen. Via catechese en beloftes werd de bekeerling toegelaten. Binnen de gereformeerde gemeente werd wel onderscheid gemaakt tussen gedoopten en leden die na de doop ook hun geloof hadden beleden en zo lidmaat waren geworden. In de corporatieve wereld telden vrouwen nauwelijks mee. Vrouwen konden het burgerrecht verwerven. Toch is gebleken dat slechts weinig vrouwen het privilege kochten, behoudens een aantal weduwen. Vrouwen konden van een enkel ambachtsgilde lid worden. Tot de schutterijen drongen vrouwen in het geheel niet door, behalve dat zij op bepaalde momenten mochten deelnemen aan festiviteiten. Het lidmaatschap van de kerkelijke gemeenschap daarentegen stond voor vrouwen open. Zij legden belijdenis van hun geloof af en namen deel aan het avondmaal en waren daarmee volwaardig lid. De ambten waren echter weer niet voor hen weggelegd. Vrouwen moesten de man erkennen als hun meerdere. Niet bijzonder, want aan vrouwen werd nergens een dergelijke rol gegund. Met name de schutterijen en de ambachtsgilden waren mannenbolwerken. Toch wezen niet alle gilden vrouwen af. Een aanzienlijke minderheid van het kramersgilde bestond zelfs uit vrouwen. Productiegilden accepteerden vrouwen vrijwel niet.

BIJDRAGEN AAN DE GEMEENSCHAP

Jonathan Israel wijst er op dat 'de democratische republiek in de Republiek' begon. Met democratisch bedoelden in de zeventiende eeuw denkers zoals Spinoza en de gebroeders De la Court een staat die in het belang van alle inwoners geregeerd werd.⁴ Op die manier kan naar de vroegmoderne stad worden gekeken. Het burgerschap was het meest 'democratisch'. Het was voor iedereen bestemd die, arm of rijk, katholiek of gereformeerd, in 's-Hertogenbosch gedoopt was. Er waren nauwelijks of geen verkiezingen waar stedelingen hun stem op de kandidaat van hun voorkeur konden uitbrengen. Men ging er vanuit dat de mannen op het groene pluche in het stadhuis er voor alle stedelingen waren. Een zelfde principe gold voor de corporaties. De ambachtsgilden lijken vanuit de huidige optiek het meest democratisch georganiseerd. De leden kozen een bestuur uit hun midden. De opperdekenen – het stadsbestuur – verleenden uiteindelijk hun fiat.

In de kerk werd God door hoog en laag geloofd en geprezen. Maar over het beroep van een nieuwe predikant, de inrichting van de kerk of de nieuwe psalmberijming praatte het kerkvolk niet mee. Het college van ouderlingen werd gevormd door mannen van aanzien, waaronder 'toezichhoudende' leden van het stadsbestuur. Ook diakenen moesten hun sporen verdiend hebben in de stad. Wie eenmaal diaken was, stond op de springplank naar het ouderlingschap, genoot meer aanzien en de invloed op het beleid werd groter. In de kerk kon niet iedereen gaan zitten waar hij wilde. De elite bevond zich in de herenbanken, het volk stond of luisterde gezeten in een gewone bank. En ook aan de avondmaalstafel zullen rijk en arm niet bij elkaar gezeten hebben. Men dronk echter wel uit dezelfde bekertjes.⁵ Aan het einde van de achttiende eeuw kwam het zover dat kerkgangers die bedeed werden niet langer met de meer welgestelde gemeentelieden mochten kerken en er voor hen afzonderlijke diensten werden belegd.

De schutterijen waren weer anders georganiseerd. De hoofdofficieren waren leden van de stadsregering en gereformeerd, evenals de luitenants. Sergeants en korporaals werden door de stadsregering uit de leden benoemd. Sinds 1783 mochten echter behalve sergeants ook luitenants en vaandrighs katholiek zijn. Van groot belang was dat de vier schutterijen sedert 1643 gemengd waren: katholieke en gereformeerde schutters stonden samen voor hun stad.

Met alle verschillen waren de corporaties zelfbesturend en ondanks de verschillen in de rekrutering waren de besturen van de ambachtsgilden en de schutterijen bereikbaar voor de gewone leden. Vooral bij de ambachtsgilden was sprake van regelmatige vergaderingen. Deze konden variëren van overleg over de belediging van de ene gildenbroeder door de ander, het standpunt dat tegenover het stadsbestuur moest worden ingenomen als over de controle op de uitgaven door de gildenbesturen. Ook de besturen van de schutterijen vergaderden en van tijd tot tijd werden de gewone schutters daarbij betrokken.

4 'Buitendijks. J.I. Israel over Holland', 2004, p. 111.

5 Zie o.m. Van Swigchem e.a., *Een huis voor het Woord*, 1984, p. 213.

Opnieuw lag dit in de kerk anders. Binnen dit domein bestond toch de idee dat mensen direct door God waren geroepen om een besturende functie te vervullen. Dit bracht het gevaar met zich mee dat een discussie met een beroep op deze uitverkiezing gesmoord werd en dat partijen zich buitengesloten voelden. Het stak het college van diakenen dat zij een trede lager in de hiërarchie stond dan de ouderlingen en over belangrijke aangelegenheden niet mocht meebeslissen. De gemeente accepteerde de door God gewilde orde. Er werd althans nooit tegen de samenstelling van de kerkenraad of de diaconie geprotesteerd, misschien ook wel omdat men wist dat het ambt van ouderling of diaken zeer tijdrovend was. De gemeente vertrouwde er op dat de belangen van de gereformeerde gemeente op een juiste manier werden behartigd.

In de eerste decennia na de Reductie zette de kerkenraad alles op alles om een gereformeerde stedelijke samenleving te bewerkstelligen. Ook de stadsregering koesterde deze wens. De realiteit haalde de wens in. De katholieken werden niet gereformeerd. Zij bleven een meerderheid vormen in Den Bosch. Wilde de stedelijke gemeenschap naar behoren functioneren, dan moest het vreedzaam naast elkaar leven van de gereformeerde minderheid met de sympathie van de gereformeerde overheid met de katholieken – in bezit van de macht van het getal – worden bevorderd. Indien er na ca. 1650 nog sprake was van verdrukking van katholieken, dan kan dit op het conto van 'Den Haag' worden geschreven. Zo was het optreden van de schout van 's-Hertogenbosch in 1673 een door Den Haag gestuurde actie. De schout was dienaar van de generaliteit en niet onderworpen aan de stedelijke autoriteiten.

De ambachtsgilden en schutterijen boden een omgeving waarin katholieke en gereformeerde Bosschenaren vreedzaam met elkaar konden omgaan. In de meeste ambachtsgilden gunden de leden elkaar de ruimte bij de viering van de patroondag. Behoudens een enkel incident richtten de schutters en gildenmeesters zich op de doelstellingen van de schutterijen danwel de ambachtsgilden en niet op de bestrijding van elkaars godsdienstige standpunten. Vanuit de gereformeerde kerkenraad gingen hier geen negatieve impulsen naar uit. Het stadsbestuur deed er alles aan om de inwoners te laten beseffen dat de stad van 'iedereen' was. Het streefde naar een vreedzaam samengaan van katholieke en gereformeerde Bosschenaren.

De ambachtsgilden dienden de publieke zaak met de vervaardiging van een eerlijk product. Of de ambachtsgilden met hun bestaan het algemeen belang op het oog hadden, is moeilijker hard te maken. Er blijven vragen over de stedelijke gemeenschap die de ambachtsgilden voor ogen stond. Het papieren vertoog laat daar geen misverstand over bestaan. De talloze rekesten van de ambachtsgilden waarin zij klachten uitten over de teloorgang van de koophandel, of de oneerlijke concurrentie die hen dreigde te ruïneren, doen sterk denken aan het rituele geklaag over katholieken en 'paapsche superstitieën' door de gereformeerde kerkenraad. Het standaard antwoord op de vraag wie daaraan schuldig waren, was snel gegeven: de vreemdeling, iedereen die niet tot gemeenschap van burgers behoorde. De ambachtsgilden stelden hun vertrouwen in de 'eerlijke' ingezetenen die 'borgerlijke lasten' betaalden. De vreemdeling paste niet in het vertoog. Deze werd gewantrouwd. Op papier sloten de gilden iedereen die niet in het bezit was van het burgerrecht, de meerderheid van de bevolking, buiten hun ideale

gemeenschap. Deze buitenstaanders belemmerden de gildenmeesters in het verwerven van een redelijk inkomen voor zichzelf en hun gezinnen.

De ambachtsmeesters vormden een groot deel van de middenklasse die, daar waren zij van overtuigd, garant stond voor het welzijn van de stad. Buitenstaanders werden niet uitgesloten, maar van hen werd wel geëist zich te certificeren. De ambachtsgilden profileerden zich het meest uitgesproken tegenover de buitenstaanders. Hun stedelijke gemeenschap kwam niet overeen met de stad waarover het stadsbestuur regeerde.

Beperkten de activiteiten van stedelijke corporaties zoals de ambachtsgilden en de schutterijen zich veelal tot het eigen stedelijke grondgebied en stelden zij hun werk in hun stad centraal, de kerk was niet plaatsgebonden. Zij keek over de grenzen heen, omdat haar boodschap verder reikte dan de stadsmuren. Bovendien was het lidmaatschap van de kerk niet gebonden aan de stad. Voor niet-poorters stond dit instituut ook open. Daar kwam nog bij dat de gereformeerde kerk in de behoefte aan eenheid in de Republiek voorzag, waar steden en gewesten vaak een eigen koers voeren.

De betekenis van de schutterijen voor 's-Hertogenbosch was tweeledig. De leden ontleenden hun identiteit en prestige aan de schutterij waarvan zij lid waren. De schutters vervulden een belangrijke taak in de stedelijke gemeenschap: het bewaken en bewaren van de stedelijke autonomie, de privileges en de gevestigde orde. Voorts representeerden de schutters de stad bij belangrijke gebeurtenissen. Hun vlaggen, uniformen en wapens verbeeldde de kracht en martialiteit van de stad. De stedelijke gemeenschap liet zich ook door de schutterijen representeren. Het was de trots van 's-Hertogenbosch zich te kunnen beroepen op de burgerij die haar 'goet ende bloed' voor de stad wilde offeren. Frederik Hendrik streefde bij de heroprichting van de schutterijen naar eenheid. Het godsdienstig verdeelde 's-Hertogenbosch kon in de schutterijen zien dat samenwerking mogelijk was tussen de godsdienstige gemeenschappen. Zonder noemenswaardige interne spanningen lieten de religieus gemengde schutterijen zien dat katholieken en gereformeerden een zelfde doel nastreefden.

Dat het publieke domein meer was dan een strijdperk waarin persoonlijk belangen werden nagejaagd, zien we met name in de schutterijen. De leden verzetten ook onaangenaam werk voor de stedelijke gemeenschap zoals het bijten van het ijs in de stadsgrachten, het helpen bij het blussen van brand en, vanzelfsprekend, het waken en wachtlopen bij nacht en ontij.

Daar kregen ze wat voor terug, namelijk niet-materiële goederen. Deze sociale ruil bestond onder andere uit aanzien, waardering, eer en vriendschap en niet in minst de zekerheid als volwaardig lid van de gemeenschap te worden beschouwd.⁶ 'Ergens bij horen' is en was belangrijk.

Schutterijen, ambachtsgilden en gereformeerde gemeente waren corporaties van leden met gezamenlijke waarden, die veelal door de traditie werden bepaald. Deze traditie schonk een gevoel van verbondenheid en veiligheid. In de oude reglementen, belijdenisgeschriften en de Bijbel stond wat lidmaten wel en niet mochten. Variërend in de tijd werd in meerdere of mindere mate toezicht gehouden op het naleven van de regels.

6 Nissen, 'Schuttersgilden en hun historische identiteit', 2000, p. 13.

De corporaties werkten aan de disciplineren van hun leden of oefenden sociale controle uit. Zo leverden zij een bijdrage aan de stabiliteit van de stedelijke samenleving. Eergevoel speelde daarbij een belangrijke rol. Met name in de reglementen van de ambachtsgilden wordt gewezen op eerlijkheid en trouw. Alle corporaties letten op het gedrag van hun leden. Bij overtreding van de regels konden sancties volgen. De corporaties moesten een voorbeeld van burgerzin zijn.

VAN 1629 NAAR 1795

Vanzelfsprekend maakten ook de corporaties een ontwikkeling door. In de eerste decennia na de capitulatie zette de kerkenraad alles op alles om een gereformeerde stedelijke samenleving te realiseren. Ook de stadsregering koesterde deze wens. Omstreeks 1640 kwamen de religieuze verhoudingen in een stroomversnelling. De Nadere Reformatoren vertrokken uit de stad, de kerkenraad gaf zijn pogingen om de gehele Bossche stedelijke samenleving te reformeren op. Stadhouder Frederik Hendrik verleende toestemming voor de heroprichting van de Bossche schutterijen – met een religieus gemengde samenstelling. Het stadsbestuur liet blijken geen heil te zien in straffe maatregelen tegen de katholieke geloofspraktijk. Van tijd tot tijd werden ter geruststelling van de gereformeerde kerkenraad plakaten uitgevaardigd, maar deze werden niet gehandhaafd. De zogenoemde ‘sluipkerken’ werden steeds meer zichtbaar en geaccepteerd. Het door Frijhoff geïntroduceerde begrip omgangsoecumene,⁷ het dagelijkse verkeer van mensen van verschillende confessie, kreeg binnen de schutterijen, maar zeker ook binnen de ambachtsgilden werkelijk gestalte. Katholieke en gereformeerde manschappen in de vier gemengde schutterijen verkeerden kameraadschappelijk met elkaar. Er groeide een gezamenlijk ideaal: het opkomen voor de stad 's-Hertogenbosch waarin men wortelde. Katholieke en gereformeerde schutters lieten zien dat het autonome 's-Hertogenbosch niet alleen de moeite waard was om desnoods met hun ‘goed ende bloet’ te verdedigen, maar lieten ook in parades zien dat stad van hen was.

Ook in de ambachtsgilden bestond deze omgangsoecumene. Over heikele religieuze vraagstukken werd niet gesproken en uit de archivalia is gebleken dat de katholieke gildenmeesters steeds openlijker de vrijheid namen en de ruimte kregen de patroondag van de ‘ambachtsheilige’ naar katholieke gewoonte te gedenken en te vieren. Slechts twee gilden beriepen zich op aloude privileges waaruit zij opmaakten dat gereformeerden geen lid van het slagers- respectievelijk het viskopersgilde konden worden. Of het verzet werkelijk uit religieuze overtuiging voortkwam is echter zeer de vraag. Katholieke en gereformeerde Bosschenaren realiseerden zo vanaf het midden van de zeventiende eeuw een vreedzame samenleving omdat zij geloofden in het ideaal van de stad als samenlevingsvorm waarin religie niet als een splijtzwam mocht werken.

Een belangrijke conclusie die uit het voorgaande getrokken kan worden is dat dankzij het actief gevoerde beleid van ‘geven’ en ‘nemen’ door het stadsbestuur een vreed-

⁷ Frijhoff, ‘The threshold of toleration’, 2002, pp. 40, 42 en 48.

zaam samenleven van katholieken en gereformeerde Bosschenaren kon worden gerealiseerd. Het stadsbestuur weigerde aan de hand van Den Haag te lopen en probeerde met een eigen actief 'gedoogbeleid' de corporaties mee te krijgen.

Het stadsbestuur opereerde daarbij tussen twee vuren: de centrale regeermacht in Den Haag, die in het bijzonder op religieus terrein hard wilde ingrijpen en stedelijke corporaties die vaak het eigen belang lieten prevaleren boven het algemeen belang. In de schutterijen en in de ambachtsgilden wierp interkerkelijke samenwerking vruchten af. De stadsregering stimuleerde nauwe samenwerking tussen de inwoners van de stad. De vele discussies in het stadhuis tussen vertegenwoordigers van de corporaties en het stadsbestuur over de talloze rekestten, zijn voorbeelden van de discussiecultuur waar de Nederlandse Republiek door werd gekenmerkt.⁸ Door gemeenzame omgang met elkaar groeide het ideaal: een stedelijk republicanisme waarin burgers met in principe gelijke rechten een ordentelijk bestaan konden opbouwen.

Zonder op de details in te gaan wees Robert Putnam op de corporaties in de Noorditaliaanse stadsstaten die de stedelijke gemeenschappen deden bloeien. Putnam trekt de lijn door naar de huidige – Amerikaanse – samenleving. Evenals Amitai Etzioni, een andere belangrijke gemeenschapsdenker, onderkent hij het belang van kleine sociale verbanden, waarin leden met elkaar samenwerken en discussiëren en zo de democratie levend houden. Daarnaast schenken *communitaristen* aandacht aan de overdracht van normen en waarden. Ook de corporaties in de vroegmoderne tijd hielden zich daar nadrukkelijk mee bezig. Wat voor Putnam's stadstaten uit de late middeleeuwen geldt, blijkt ook voor de corporaties in het vroegmoderne 's-Hertogenbosch op te gaan. De leden van de sociale verbanden konden invloed uitoefenen op het bestuur van de grote corporatie, de stad. De leden van de corporaties zorgden voor een levendige discussiecultuur, voorwaarde voor een zich democratiserende samenleving. Om met elkaar in overleg te treden is het van belang dat partners in het overleg elkaar vertrouwen schenken. Het met elkaar werken binnen sociale verbanden en het toevertrouwen van verantwoordelijkheden is pas mogelijk wanneer, en daar wijst Fukuyama op, er vertrouwen aanwezig is. Zowel binnen de ambachtsgilden als binnen de schutterijen kon dat vertrouwen ontstaan omdat al vrij spoedig na de Reductie katholieken en gereformeerden werkten aan de zogeheten omgangsoecumene. Schilling en Blickle constateren beiden, zonder in details te treden, dat veranderingen in democratische richting in de vroegmoderne samenleving juist van onderop, in kleine verbanden, werden geïnitieerd. De discussie die Tönnies aanzwengelde over *Gesellschaft und Gemeinschaft* blijkt nog springlevend, zeker ook wanneer we de 'gouden regels' van Etzioni ter harte nemen. Hij wijst immers ook op de kleinere verbanden – 'bemiddelende instellingen' – die een democratische communautaire samenleving – 'een gemeenschap van gemeenschappen' – nodig heeft, wil deze levend blijven.

⁸ Frijhoff en Spies, *Bevochten Eendracht*, 1999.

⁹ Etzioni, *Gulden regel*, 2004, pp. 26 en 185.

Summary

This book deals with community-building as it manifested itself in early modern 's-Hertogenbosch. Citizenship and autonomous collective organisations were phenomena that were present in all West-European cities. In Den Bosch inhabitants organised themselves in among others civic militias, craft-guilds and the reformed congregation: corporations that may be considered the most important institutions of the middling sort. The members of the corporate institutions rendered their services to a great extent to the master-corporation, the town itself. On the basis of the situation in 's-Hertogenbosch the following questions will be answered: 1. how was civil society organised in Dutch cities in the seventeenth and eighteenth century; 2. in what way did the corporate institutions contribute to local community-building; 3. how did these social connections develop in time.

Craft-guilds, civic militias and the church created a bond between the people. By their regulations members of these corporations took up a juridically clearly defined position vis-à-vis the inhabitants who did not belong, and especially foreigners. In the corporations individual freedom was not sought as its highest goal, but the welfare of the collective. The corporations offered their members dignity, social acceptance, participation, sociability and protection in times of distress, and they bore responsibility for the organization of the city.

In this book there is definitely a place for conflict as well. A harmonious and prosperous society is in Putnam's view almost the natural outcome from citizens cooperating in unions. Conflict forms an essential part of the interaction between people. In spite of the conflicts corporations did not collapse. Corporations underlined the importance of the social bond for the individual as well as the community.

The local government, in charge of the master-corporation, tried to accommodate the interests of the various social connections to its ideal: a community of citizens and inhabitants that worked together in an autonomous city. The main obstacle was religion. The policy of the town council was directed towards a fair and just treatment of the different confessions within the framework of the Capitulation Treaty of 1629 and the 'laws of The Hague'. The town council was the guardian of the common interest and it corrected the corporations that were inclined to serve their own ends.

In this study several subjects related to the corporations are presented. Some of these themes presented themselves regularly in all corporations. They influenced the community-building within the corporation, though each corporation dealt with them in a different manner.

INTERNAL COHESION

Already in the nineteenth century sociologist Émile Durkheim signalled how ritual meetings are as important for a good functioning of our moral lives, as food is for our physical existence. The meetings form the essence of the social meaning of religion and promote the cohesion and solidarity. So in the craft-guilds, brotherhood was 'experienced' during the ritual dinners. Dinners materialised the ideal of community. The parade of the civic militias and their convening on patron saint's day, when the chest containing the standard and the privileges was opened, reinforced the togetherness. More than other corporations the civic militias stood for 'civic virtue'. This civic pride manifested itself in a display of outward show. In all corporations ideas and images symbolised unity. Reformed deaconate and poor relief served to keep the community together. Members should care for one another in difficult circumstances. Contrary to common view, however, the craft-guilds in Den Bosch did not develop into social institutions that offered an income to the elderly, poor and sick masters. That the unity reached beyond the grave does become apparent from the care for the deceased. Burying members with ceremony and in full regalia was one of the oldest responsibilities of the corporations. Especially in burials corporate 'honour' played an important part.

THE ESTABLISHED AND THE OUTSIDERS

Rituals served to enhance the internal cohesion but the 'we' inevitably led to rejecting the outsider. Another sociologist, Norbert Elias, has pointed out that creating an outsider often served to strengthen internal togetherness. In 's-Hertogenbosch two groups of the population were present: the 'poorters' (citizens) and the large group of inhabitants who did not possess this privilege. Although 'poortership' was not sought by everyone, some men and women were excluded from this, e.g. Jews. Non-citizens had considerably less rights than 'poorters'. Entrance into the corporations was strictly guarded generally; especially the craft-guilds stressed citizenship. Mainly men from their 'own group' could become master. The reformed congregation had a similar policy. To them the large group of outsiders in Den Bosch consisted first of all of Catholics. These were opposed till the end of the eighteenth century, although in time opposition became milder. Women hardly played a role in the corporative world. Women could obtain 'poortership', but only a few did buy it. Women could become a member of only a few of the craft-guilds. Women did not enter the civic militias. Membership of the religious congregation was open to women but they could not take up offices.

Women should acknowledge men as their superiors. Especially civic militias and craft-guilds were male bastions. But not all craft-guilds denounced women. A considerable minority of the shopkeepers guild consisted of women.

CONTRIBUTIONS TO THE COMMUNITY

Jonathan Israel states that 'the democratic republic [started] in the Republiek'. To seventeenth century thinkers like Spinoza and the brothers De la Court the term 'democratic' meant a state that was governed in the interest of all inhabitants. In this way the early-modern city should be looked at. Citizenship was the most 'democratic'. It was for everybody baptised in 's-Hertogenbosch: rich or poor, catholic or reformed. There were no elections in which citizens could vote. It was felt that the men on the green plush in the town-hall were there for all inhabitants. The same principle applied to the corporations. From the present view the craft-guilds seem to be organised most democratically. In church God was praised by high and low – the mighty and the humble. But as to the appointment of a new vicar, the lay-out of the church-building, or the new psalm rhyming church-people were not consulted. In church one could not sit where one wanted: the elite was situated in the gentlemen's pews, the people listened standing or sitting in ordinary pews. And during communion the rich and the poor did not sit at the same table, although they drank from the same cups.

The civic militias were organised differently. The chief officers belonged to the town council and were reformed, as were the lieutenants. The sergeants and corporals were appointed by the town council from the members. Since 1783 the lieutenants and the non-commissioned officers did not need to be reformed anymore, but could also be catholic. It was very important that the civic militias had a religiously mixed membership since 1643: catholic and reformed citizen soldiers stood for their city together. The corporations were self-governing and in spite of the differences in recruiting the boards of the craft-guilds and civic militias were accessible for the common members. Especially the craft-guilds met regularly. The boards of the civic militia also met and occasionally the common soldiers were consulted.

Again in the church this was different. In this setting it was strongly felt that people were called by God to fulfil administrative functions. This obviously did not encourage discussion about the appointment and it could lead to parties feeling excluded. The congregation trusted that its interests were looked after correctly.

In the first decades after the 1629 Reduction the church council worked hard to establish a reformed community. The town council had the same ambition, but reality was stronger. Catholics did not become reformed. They constituted a majority in Den Bosch. If the community was to function properly the peaceful coexistence of the reformed minority (supported by the town council's sympathy) with the catholics – overpowering in numbers – should be promoted. If after ca. 1650 oppression of catholics occurred it was due to 'The Hague'. The craft-guilds and civic militias created a setting

in which catholic and reformed members cooperated peacefully. In most craft-guilds the reformed members accepted the celebration of patron saint's day by catholic members. Apart from the occasional incident the citizen soldiers and the guild-masters were focused on the goals of the civic militias and craft-guilds and not on the opposition of each other's religious beliefs. The reformed consistory did not interfere with these questions of celebrating patron saint's day and similar issues. The town council worked hard to make the inhabitants understand and feel that the city belonged to everyone. It explicitly tried to establish a peaceful coexistence of catholic and reformed inhabitants in Den Bosch.

The craft-guilds served the public cause by producing an 'honest' product. What kind of city-community the guilds envisioned is not too clear. Written sources however show clearly what the guilds were actually about. The numerous petitions of the guilds in which they complain about the destruction of the trade or about unfair competition that threatened to ruin them, has a remarkable likeness to the ritual complaints of the reformed church council about catholics and superstitious popish ceremonies. The standard answer as to who was responsible for this was easily given: the outsider, everyone not belonging to the community of citizens. Officially the guilds excluded everyone who did not possess formal rights of citizenship, ie. the majority of the population, from their ideal community. The guild-masters formed the greater part of the middle-class that, so they were convinced, guaranteed the welfare of the city.

The activities of the civic corporations, like the craft-guilds and civic militias, were mainly directed towards their own civic territory and their work in the city was central to them, but the church was not restricted to the city, on the contrary. Its message went way beyond the city-walls. Moreover, membership of the church was not related to the city. Non-citizens could also join this institution. And the reformed church contributed to the need for unity in the Republic, where cities and provinces often followed their own course.

The importance of the militias was twofold. The members derived their identity and prestige from the militia they belonged to. The citizen soldiers had an important task in the civil community: guarding and maintaining the city's autonomy, its privileges and the established order. Also the soldiers represented the city at important events. The religiously divided city of Den Bosch could learn from the militias that co-operation between the two religious communities was possible. Without ostentatious tensions the religiously divided militias showed that catholic and reformed members pursued a common goal; that the public domain was more than an arena in which personal interests were sought after. The town council held the same belief. The militia-members also performed unpleasant tasks for the civil community like cutting the ice in the moats, assisting in fighting fires and obviously guarding and watching at unseasonable times. They were rewarded for this with immaterial goods. This social exchange consisted among others of respect, esteem, honour and friendship, and not in the least the certainty to be considered a full-fledged member of the community. Belonging is and was important.

FROM 1629 TO 1795

In the first decades after the 1629 Reduction the church council tried hard to establish a reformed civil community. This was the aim of the town council as well. Around 1640 religious relations got into turmoil. The Dutch Reformed Puritans left the city, and the church council abandoned its attempts to reform the total community of Den Bosch. Stadholder Frederik Hendrik gave permission to reinstitute militias with a religiously mixed membership in Den Bosch. The town council abandoned strict measures against the religious practices of the catholics. To pacify the reformed church council, the town council at times announced anti-catholic edicts, but they were not upheld. The catholics' hidden churches, or 'sneak-churches' as they were called, became more visible and more accepted. The concept of ecumenicity of everyday life, introduced by Frijhoff, the ordinary day-to-day intercourse between people of different confessions was realised within the militias, but certainly also within the guilds.

There was comradeship between the catholic and reformed soldiers in the four militias. A shared ideal was developing: standing up for the city of 's-Hertogenbosch in which they were rooted. Catholic and reformed soldiers showed that an autonomous 's-Hertogenbosch not only was worth defending, if necessary with 'good and blood', but also in parades that the city was theirs. In the guilds this ecumenicity of everyday life also existed. Tricky religious disputes were avoided and from the records it becomes apparent that the catholic guild-masters in time took the liberty – and got it – to celebrate patron saint's day according to catholic tradition. Only two guilds referred to the old privileges on the basis of which they concluded that reformed citizens could not become members of the butchers- and the fishmongers-guilds.

WHETHER THIS OPPOSITION WAS RELIGIOUSLY DRIVEN REMAINS QUESTIONABLE.

From the middle of the seventeenth century in this way catholic and reformed citizens helped to create a peaceful society because they believed in the ideal of the city as a community in which religion should not be a disintegrating influence. An important conclusion to be drawn from this is that owing to the active policy of 'give and take' of the town council a peaceful coexistence of catholic and reformed inhabitants was realised. The town council refused to be kept on the leash of the government in The Hague and tried with an active policy of tolerance to get the corporations on its side. The town council did have to operate between two conflicting powers: the national government in The Hague which wanted to interfere, especially in religious issues, and the civil corporations of which the interests often prevailed over the public interest. The town council promoted a close cooperation among the inhabitants. The frequent discussions on the countless petitions in the town hall between representatives from the corporations and the town council are exemplary for the culture of discussion that characterized the Dutch republic. Through everyday intercourse the ideal developed: a civil republicanism in which citizens having equal rights, were able to create a proper living.

Robert Putnam has drawn attention to the corporations in North-Italian city-states that caused civil communities to bloom. Putnam relates this to the present American society. Putnam, like Amitai Etzioni, another important community-thinker, recognizes the importance of social connections in which members cooperate, have discussions and in doing so keep democracy alive. 'Communitarians' pay attention to the transmitting of norms and values. Corporations in early modern times also were emphatically engaged in this. What applied to Putnam's city-states in the late Middle Ages also applies to the corporations in early modern 's-Hertogenbosch. Members of the corporations created a lively culture of discussion, a necessary condition for a community on its way to democracy. In order to deliberate with one another it is important that the partners in deliberation trust one another. Cooperating within social connections and delegating responsibilities is only possible, as Francis Fukuyama points out, if there is trust. Both within the guilds and the militias this trust could grow because quite soon after the Reduction the catholic and reformed members started to work on the ecumenicity of everyday life. German historians Schilling and Blickle both ascertain that changes into a democratic direction in early modern times were initiated bottom-up in small connections. The discussion that Ferdinand Tönnies started on *Gesellschaft und Gemeinschaft* is still very much alive, especially when we take into account the 'golden rules' of Etzioni. He draws attention to the smaller connections – intermediary institutions – that a democratic communitarian society, a 'community of communities' needs if it is to stay alive.

Geraadpleegde archieven en collecties

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (GAHT)
Oud Archief gemeente 's-Hertogenbosch (OSA)
Aanvullingen Oud Archief
Doop-, Trouw- en Begraafboeken 's-Hertogenbosch (DTB)
Notariële Archieven 's-Hertogenbosch (NA)
Rechterlijk Archief (RA)
Archief Ambachtsgilden (AG)
Archief Schutterijen (AS)
Archief Hervormde Gemeente (Kerkenraad) (KKR)
Archief Hervormde Gemeente (Diaconie) (Diaconie)
Archief Gereformeerd Burgerweeshuis (GBW)
Doop-, Trouw- en Begraafboeken 's-Hertogenbosch (DTB Ht)
Doop-, Trouw- en Begraafboeken Engelen (DTB Engelen)
Archief Hervormde Gemeente Engelen (AHG Engelen)
Collectie Azijnman
Collectie Mattemburgh
Collectie Provinciaal Genootschap
Magistraatsbibliotheek
Collectie Bibliotheek GAHT

Brabants Historisch Informatie Centrum v/h Rijksarchief in Noord-Brabant (BHIC)
Archief Raad van Brabant (RvB)
Archief Classis 's-Hertogenbosch Nederlandse Hervormde Kerk (Classis)

Universiteit van Tilburg
Brabantica-collectie

Afkorting en geraadpleegde tijdschriften
Tijdschrift voor Geschiedenis (TvG)
Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis (TvSG)
Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis (TvSenEG)
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)
Bijdragen tot de Geschiedenis Bijzonderlijk van het Aloude Hertogdom Brabant (Bijdragen)

Gedrukte bronnen en literatuur

Aan de gezamentlyke exerceerende leden van de Edele Manhafte Oude Schuts of Den Voetboog binnen de Hoofd-Stad 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch 1785)
Anspraken en gedichten ter gelegenheid der eerste algemeene of gecombineerde Afvuuring der exerceerende leden uit de vier respective schutterijen binnen de Hoofdstad 's Bosch op vrijdag den 29 september 1786 ('s-Hertogenbosch 1786)

- P.H.A.M. Abels, 'Tussen gewetensvrijheid en kerkelijke dwang. Religie in Holland' in: T. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland II, 1572-1795* (Hilversum 2002) pp. 287-330.
- P.H.A.M. Abels en A.Ph.F. Wouters, *De Grote Kerkelijke Vergadering van 's-Hertogenbosch*, 2 dln. ('s-Hertogenbosch 1985)
- R. Aerts, H. te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur sinds de Middeleeuwen* (Kampen 1998)
- M. Agulhon, *Le cercle dans la France bourgeoise 1810-1840: étude d'une mutation de sociabilité* (Paris 1981)
- C. van Alkemade en P. van der Schelling, *Nederlandsche displegtigheden, vertoonende de plegtige gebruiken aan den dis (...) onder de oude Batavieren* (Rotterdam 1732)
- P. Altena, "'Gansch Nederland luisterde". Gerrit Paape als journalist in Den Bosch (1794-1795)', 's-Hertogenbosch. Driemaandelijks tijdschrift over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch II (1994) pp. 136-143.
- Ph. Ariès, *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken* (Amsterdam / Brussel 1987)
- P. Arnade, *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent* (Ithaca / London 1996)
- D. Aten, 'Als het geweld komt...'. Politiek en economie in Holland benoorden het IJ, 1500-1800 (Amsterdam 1995)
- C. Augustijn en E. Honnée (red.), *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000* (Nijmegen 1998)
- C. Augustijn, 'Ijkpunt 1550. Naar godsdienstige pluraliteit' in: C. Augustijn en E. Honnée (red.), *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000* (Nijmegen 1998) pp. 17-34.
- M. de Baar, "'Let your women keep silence in the churches". How women in the Dutch Reformed Church evaded Paul's admonition, 1650-1700' in: W.J. Sheils and Diana Wood, *Women in the church. Papers read at the 1989 summer meeting and the 1990 winter meeting of the Ecclesiastical History Society* (Oxford 1990) pp. 389-401.
- J. Bader, 'Uit stof en as'. Joden in Noord-Brabant in vroeger eeuwen. *De Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge 's-Hertogenbosch, 1799-1843* (Breda 1998)
- J. Barry, 'Bourgeois Collectivism? Urban Association and the Middling Sort' in: J. Barry and Ch. Brooks (ed.), *The middling sort of people. Culture, society and politics in England, 1550-1800* (Basingstoke 1994) pp. 84-112.
- J. Barry en C. Brooks (ed.), *The middling sort of people. Culture, Society and Politics in England 1550-1800* (Basingstoke 1994)
- J. Becker, 's-Hertogenbosch. De oudste Joodse gemeente in de noordelijke Nederlanden', *Studia Rosenthaliana XVI-II* (Amsterdam 1984) pp. 74-78.
- V.A.M. Beermann, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648: een episode uit het laatste stadium van den tachtigjarige oorlog Stad en Meierij* (Nijmegen 1940)
- P.L. Berger, *Sociologische denken. Een kennismaking met de sociologie* (Rotterdam 1969)
- F. Bergman, R. Giesberts en J. Kamermans, *De Bossche bedeeiden van 1775 en hun nakomelingen. Een onderzoek naar de sociaal-economische positie van drie generaties (ongepubliceerd eindverslag doctoraalwerkcollege, RUU 1989) aanwezig in bibliotheek GAHT.*
- W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland 1580-1650* (Hilversum/Leeuwarden 1999)
- F.C. Berkenvelder, *Stedelijk burgerrecht en burgerschap. Een verkennende inventarisatie in Deventer, Kampen en Zwolle, 1302-1811* (Zwolle 2005)
- H. Berkhof, *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer* (Nijkerk 1984)
- M. Berlin, "'Broken all in pieces": Artisans and the Regulation of Workmanship in Early Modern London' in: G. Crossick, ed., *The Artisan and the European Town, 1500-1900* (Aldershot 1997) pp. 75-91.
- A. den Besten, 'In de kerk zingen we niet alleen, maar als gemeente' (Trouw, 10 november 1987)
- A. den Besten, *Poëzie om te zingen* (Zoetermeer 1998)
- J. Biemans, "'Om Christi naeme verdreven". De grens tussen het Land van Weert en Staats-Brabant en haar betekenis op religieus gebied in de periode 1648-1700', *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde* 111 (1992) pp. 55-68.
- Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* dl. 1 (Kampen, 1978), dl. 2 (Kampen 1983) en dl. 5 (Kampen 2001)
- A. Black, *Guilds and civil society in European political thought from the twelfth century to the present* (London 1984)
- A. Black, 'Communal Democracy and its History' in *Political Studies* XLV (1997) pp. 5-20.
- A.S. de Blécourt en H.F.W.D. Fischer, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (Groningen 1959)
- P. Blicke, 'Die Reformation vor dem Hintergrund von Kommunalisierung und Christianisierung. Eine Skizze' in: P. Blicke und J. Kunisch (hrsgb.), *Kommunalisierung und Christianisierung. Voraussetzungen und Folgen der Reformation 1400-1600* (Berlin 1989) pp. 9-28.
- P. Blicke, 'The common people and the process of state formation: some conclusions' in: P. Blicke (ed.), *Resistance, Representation and Community* (Oxford 1997) pp. 325-338.
- P. Blicke, 'Einführung. Mit den Gemeinden Staat machen' in: P. Blicke hrsg. (red.) *Gemeinden und Staat im Alten Europa* (München 1998) pp. 1-22.

- P. Blickle, *From the communal Reformation to the revolution of the common man* (Leiden 1998)
- P. Blickle, "A great, unprecedented upheaval of the Common Man throughout the German lands" – the Revolution of 1525 as an Event" in: P. Blickle, *From the communal reformation to the revolution of the common man* (Leiden 1998) pp. 94–116
- P. Blickle, 'The Reformation in the city and territory of Erfurt: a paradigmatic case' in: P. Blickle *From the communal reformation tot the revolution of the common man* (Leiden 1998) pp. 129–148.
- P. Blickle, *Kommunalismus. Skizzen einer Gesellschaftlichen Organisationsform*. 2 bd. (München 2000)
- W.P. Blockmans 'Staatsvorming en persoonlijke vrijheden' in: W.P. Blockmans e.a. (red.) *Staat en religie in de 15e en 16e eeuw: handelingen van het colloquium te Brussel van 9 tot 12 oktober 1984 = État et religion aux XVe et XVIe siècles: actes du colloque du Bruxelles du 9 au 12 octobre 1984* (Brussel 1986) pp. 5–24.
- P.J. Blok, *De gilden* (Den Haag 1910)
- F. Blume (hrsgb.), *Die Musik in Geschichte und Gegenwart* (Basel z.j.)
- P. Boddaert, *Vervolg der Stichtelijke Gedichten* (Leiden 1773; tweede druk)
- K. Boeke, *Redelijke ordening van de mensengemeenschap* (Utrecht 1967)
- P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de School in Nederland* (Assen/Maastricht 1987)
- Boekzaal der Geleerde Wereld, dl. I (1797)
- L. Bogaers, 'Een kwestie van macht? De relatie tussen wetgeving op het openbaar gedrag en de ontwikkeling van de Utrechtse stadssamenleving in de zestiende en zeventiende eeuw', *Volkskundig Bulletin* 11 (1985) pp. 102–126.
- J.G.J. van Booma, *Onderzoek in protestantse kerkelijke archieven in Nederland. Handleiding, tevens beknopte gegevens over de geschiedenis van de kerkelijke instellingen, over het kerkelijk archiefrecht en het kerkelijk archiefbeheer* ('s-Gravenhage 1994)
- B. Boon, 'Joods leven in middeleeuws Brabant' in: J. Cahen en A. van de Sande, *Joods leven in Brabant. Bijdragen tot de geschiedenis van een minderheid* ('s-Hertogenbosch 1996) pp. 68–73
- S. Bos, 'Beroepsgebonden onderlinges 1500–1800: Gilden- en Knechtsfondsen' in: H. Neeleman e.a. (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risco's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) pp. 91–140.
- S. Bos, 'Uyt liefde tot malcander', *Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief, 1570–1820* (Amsterdam 1998)
- R.A. Bosch, *Het conflict rond Antonius van der Os, predikant te Zwolle 1748–1755* (Kampen 1988)
- R.A. Bosch, *En nooit meer oude Psalmen zingen. Zingend geloven in een nieuwe tijd 1760–1810* (Zoetermeer 1996)
- J.J. Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800* (Nieuwkoop 1997)
- H. Bots e.a., *Vlucht naar de vrijheid. De hugenoten en de Nederlanden* (Amsterdam 1985)
- H. Bots, 'Het Hugenotenonderzoek in Nederland' in *Gens Nostra XLIV* (1989) pp. 292–301.
- H. Bots, 'Tolerantie of gecultiveerde tweedracht. Het beeld van de Nederlandse tolerantie bij buitenlanders in de zeventiende en achttiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) pp. 657–669.
- P. Bourdieu, 'Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal' in: P. Bourdieu, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (Amsterdam 1989) pp. 120–141.
- L. Boynton, *The Elizabethan militia 1558–1638* (London/Toronto 1967)
- E. Brambilla, 'The Definitions of Citizenship and the Sacramental System of Churches' in: Ausma Cimdina (ed.), *Religion and Political Change in Europe: Past and Present* (Pisa 2003) pp. 75–85.
- A.H. Bredero, *Christendom en christenheid in de Middeleeuwen. Over de verhouding van godsdienst, kerk en samenleving* (Kampen/Kapellen 1986)
- F.A. Brekelmans e.a., *De archieven van het Gereformeerd Burgerweeshuis* ('s-Hertogenbosch 1952)
- Th. Brennan, *Public drinking and popular culture in eighteenth-century Paris* (Princeton 1988)
- J. Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie 1572–1630* (Haarlem 1978)
- J. Briels, *Zuidnederlanders in de Republiek 1572–1630: een demografische en cultuurhistorische studie* (Sint Niklaas 1985)
- T. Brienens e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie* (Kampen 1987)
- F.G.M. Broeyer, 'Ijkpunt 1650. "Andre gezinsheden met tolerantie getolereert"' in: C. Augustijn en E. Honnée (red.), *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550–2000* (Nijmegen 1998) pp. 35–68.
- J. Buisman, *Bar en boos. Zeven eeuwen winterweer in de Lage Landen* (Baarn 1984)
- ' "Buitendijks". J. Israel over Holland' in: *Holland* 36 (2004) pp. 106–114
- ' "Buitendijks". A.Th. van Deursen over Holland' in: *Holland* (38) 2006, pp. 38–47
- P. Burke, *Volkscultuur in Europa, 1500–1800* (Amsterdam 1990) deel 3: *Veranderingen in de volkscultuur*, pp. 195–262
- P. Burke, *History and social theory* (Cambridge 1992)

- L. van Buyten, 'De Leuvense staatsfinanciën onder het Oostenrijks Regiem (1713-1794)', *Arca Lovaniensis. Artes Atque Historiae Reserans Documenta*, Jaarboek 14 (Leuven 1985) 2 delen.
- P.J. Buijnsters, *Justus van Effen (1684-1735): leven en werk* (Utrecht 1992)
- Caerte zoo van de Timmerluijden, Metselaers ende Leydeckers Ambachten binnen deser stadt van s'Hertogen-Bosch ('s-Hertogenbosch 1675)
- J. Cahen en A. van de Sande, *Joods leven in Brabant. Bijdragen tot de geschiedenis van een minderheid* ('s-Hertogenbosch 1996)
- M. Calis, 'Schelm, schurk, schoolje': criminele procesdossiers wegens belediging voor de schepenbank van 's-Hertogenbosch en de Meierij van 1758-1803 (doctoraal scriptie UvA 1997)
- J. Calvin, *Confession de Foi des Églises Réformées de France, dite 'Confession de La Rochelle'* (Paris 1934)
- C.Y.A. Camphuis-Haakman, *De glascollectie van het waterschap IJsselmonde. Nederlands gegraveerd glas uit de 18e, 19e en 20e eeuw* (Barendrecht 1992)
- M. Carasso-Kok en J. Levy-van Halm, *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad* (Haarlem/Zwolle 1988)
- Catechismus of onderwijzing in de Christelijke Leer, die in de Nederlandse Gereformeerde Kerken en Scholen geleerd wordt* (zd.)
- M.P. Christ, *De Brabantsche Saecke. Het vergeefse streven naar een gewestelijke status voor Staats-Brabant 1585-1675* (Tilburg 1984)
- P. Clarke, *British clubs and societies, 1580-1800. The origins of an associational world* (New York 2000)
- Th. Clemens, 'Ijkpunt 1750. Op zoek naar nieuwe grenzen in het politiek-religieuze landschap van de Republiek' in: C. Augustijn en E. Honnée (red.), *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000* (Nijmegen 1998) pp. 69-101.
- M. Cloet, 'De gevolgen van de scheiding der Nederlanden op religieus, cultureel en mentaal gebied, van circa 1600 tot 1650' in: J. Craybeckx e.a. (red.), '1585: Op gescheiden wegen ...'. *Handelingen van het colloquium over de scheiding der Nederlanden, gehouden op 22-23 november 1985, te Brussel* (Leuven 1988)
- J. Coleman, 'Social Capital in the creation of Human Capital' in *American Journal of Sociology* 94 (supplement) pp. 95-120.
- J.P.A. Coopmans, 'Het Bossche recht van ingebod.' in *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyser* ('s-Hertogenbosch 1980) pp. 42-63.
- G. Crossick, *The artisan and the European town* (Aldershot 1997)
- G. Crossick, 'Past Masters: in search of the artisan in European history.' In: G. Crossick (ed.), *The artisan and the European town, 1500-1900* (Aldershot 1997) pp. 1-40.
- C. Cruson, 'Standvastig en frivool. De beeldvorming over hugenoten.' in: J.E. Dubbeldam en J. Tanja (red.), *Vreemd gespuis* (Amsterdam 1987) pp. 38-48.
- J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent 2002)
- J. Dambruyne, 'Corporative capital and social representation in the Southern and Northern Netherlands, 1500-1803', in: M.R. Prak e.a. (eds.) *Craft guilds in the Early Modern Low Countries* (Aldershot 2006) pp. 194-223.
- D. Damsma, *Het Hollandse Huisgezin, 1560-heden* (Utrecht/Antwerpen 1993)
- P. De Cauwer, *Tranen van bloed. Het beleg van 's-Hertogenbosch en de oorlog in de Nederlanden, 1629* (Amsterdam 2007; dissertatie; manuscript 3 mei 2007)
- P. De Cauwer, 'Droog brood en een lege kerk. De transitie van Spaans naar Staats bewind in 's-Hertogenbosch' (ter perse)
- B. De Munck, 'In loco parentis? De disciplineren van leerlingen onder het dak van Antwerpse ambachtsmeesters (1579-1680)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) pp. 3-30.
- J. Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen: geloof en heldenmoed* (Zwolle 2004)
- J. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen, 1520-1565 dl. 1* (Brussel 1975)
- H. Deceulaer, 'Stadsbestuur en buurtbewoners in Gent. Interactie, participatie en publieke opinie, 1658-1668', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 110 (1995) pp. 3-26.
- H. Deceulaer, *Pluriforme patronen en een verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformatie in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent* (Amsterdam 2001)
- D. Dekker, *Toestanden en gebeurtenissen uit de geschiedenis van Maarssen* (Alphen aan den Rijn 1986)
- P. Dekker en J. de Hart, 'Kerkgangers, investeerders in de civil society', in P. Schnabel e.a., *Investeren in vermogen* (Den Haag 2006) pp. 317-338.
- R. Dekker, *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten. Ooggetuigeverslagen van oproeren in de provincie Holland ten tijde van de Republiek, 1690-1750* (Assen 1979)
- R. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982)
- R. Dekker, 'Handwerkslieden en arbeiders in Holland van de zestiende tot de achttiende eeuw: Identiteit, cultuur en protest' in: P. te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel 1992) pp. 109-148.

- R. Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in ego-documenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Amsterdam 1995)
- M. Delen, *Het hof van Willem van Oranje* (Amsterdam 2002)
- R. Descimon, 'De officieren van de Parijse schutterij aan het einde van de zestiende eeuw; wisselwerkingen tussen corporaties en wijken', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) pp. 12-39.
- A.Th. van Deursen, *Het Kopergeld van de Gouden eeuw*, dln. 1-IV (Assen/Amsterdam 1978-1980)
- A.Th. van Deursen, 'De Statenvertaling in het dagelijks gebruik' in: *Opbouw* (1987) nr. 3, pp. 7-8.
- A. Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt* (Franeker 1991)
- A.Th. van Deursen, *De eeuw in ons hart* (Franeker 1991)
- A.Th. van Deursen, 'Rembrandt en zijn tijd: het leven van een Amsterdamse burgerman.' in: C. Brown e.a. (red.), *Rembrandt: de meester en zijn werkplaats* (Amsterdam 1991) pp. 40-50.
- A.Th. van Deursen, 'De dominee' in: H. Beliën e.a. (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1995)
- A.Th. van Deursen, 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1780)' in: A.Th. van Deursen, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996) pp. 13-88.
- A.Th. van Deursen, 'De actualiteit van het verleden. Europa, de Nederlanden en de Vrede van Westfalen' in: A.Th. van Deursen, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996) pp. 91-102.
- A.Th. van Deursen, 'Gereformeerd gemeentelijk leven in Graft in de tweede helft van de zeventiende eeuw' in: A.Th. van Deursen, *De hartslag van het leven. Studies over de republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996) pp. 282-293.
- A.Th. van Deursen en G.J. Schutte, *Geleefd geloven. Geschiedenis van de protestantse vroomheid in Nederland* (Assen 1996)
- A.Th. van Deursen, 'Lichaam en geest. Korte reflectie bij de geschiedenis van de Nederlandse tolerantie' in: A.Th. van Deursen, *In gemeenschap met de tijd* (Amsterdam 1997)
- A.Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de 17de eeuw* (Amsterdam 1998)
- A.Th. van Deursen, *De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland, 1555-1702* (Amsterdam 2004)
- A.Th. van Deursen, *Rust niet voordat gy ze van buiten kent. De Tien Geboden in de 17^e eeuw* (Kampen 2004)
- H. Diederiks, 'Strafrecht en stigmatisering. De joden in de achttiende-eeuwse Republiek' in: H. Diederiks en C. Quispel (red.), *Onderscheid en minderheid. Sociaal-historische opstellen over discriminatie en vooroordeel* (Hilversum 1987)
- G.C.M. van Dijk, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973* (Tilburg 1973)
- A. Doedens e.a. (bew.), *Het dagboek van Sir Matthew Decker. Een Nederlandse Engelsman over Nederland in 1748 en de buitens in de 18de eeuw* (Baarn 1987)
- H.G. van den Doel, *Daar moet veel strijds gestreden zijn. Dirk Rafaëls Camphuysen en de contraremonstranten. Een biografie* (Meppeel 1967)
- W. van Dongen, *Predikanten in de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648. Strijd tussen reformatie en contra-reformatie* (Ongepubliceerde scriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1979)
- B. Donker Curtius, *Memoires van Boudewijn Donker Curtius, 1746-1832* (typeschrift, bibliotheek GAHT)
- G. Dorren, *Het Soet Vergaren. Haarlems buurtleven in de zeventiende eeuw* (Haarlem 1998)
- G. Dorren, 'De eerzamen. Zeventiende-eeuws burgerschap in Haarlem' in: H. te Velde en R. Aarts (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) pp. 60-79.
- G. Dorren, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001)
- G. Dorren, '"Want noijt gebeurt is dat een vrouw meester is geworden ...": vrouwen en gilden in zeventiende-eeuws Haarlem' in: C. Lesger en L. Noordegraaf, *Ondememers & bestuurders: economie en politiek in de noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1999) pp. 139-152.
- M. Douglas (red.), *Constructive drinking. Perspectives on drink from anthropology* (Cambridge/Parijs 1987)
- J.D. Douglass, *Women, Freedom & Calvin* (Philadelphia 1985)
- L. Dresen-Coenders, 'De heks als duivelsboel. Over het ontstaan van de angst voor heksen en de bescherming tegen beheksing' in: *Tussen heks en heilige. Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw*: 59-82. (Nijmegen 1985) pp. 59-82. (Tentoonstellingscatalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Nijmeegs museum 'Commanderie van Sint-Jan')
- J.J. van Drunen, *De Gemeente van Israël tot het intreden voor Land en Kerke opgewekt* (Utrecht 1774)
- J.E. Dubbeldam en J. Tanja (red.), *Vreemd gespuis* (Amsterdam 1987)
- A.C. Duker, *Gisbertus Voetius, I-III* (Leiden 1897-1915)
- M. den Dulk, 'Tafelen in de kerk. Een opstandige avondmaalsliturgie', *De Zeventiende Eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* 10 (1994) pp. 24-28.
- J. Dumolyn, 'Marginalen of Radicalen? Het vertoog over de 'roepers en krijers' tijdens stedelijke opstanden, voornamelijk in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen', *TvSenEG* 2 (2005), pp. 29-53.
- P. van Dun, *Acht eeuwen uit 'n goei vat. De bier- en brouwerijgeschiedenis van 's-Hertogenbosch en omgeving* ('s-Hertogenbosch 1998)

- E. Durkheim, *Le suicide* (Paris 1897)
- E. Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (Paris 1912)
- P. Van Duyse, 'Het groot schietspel en de rederijkersspelen te Gent in mei tot july 1498', *Annales de la Société des Beaux-Arts et de Littérature de Gand* VI (1855-1856) pp. 296-314.
- H. Ebeling, 'Het kramersgild te 's-Hertogenbosch', *Taxandria* 14 (1907) pp. 16-21, 103-119 en 145-162.
- X. van Eck, *Kunst, twist en devotie. Goudse katholieke schuilkerken 1572-1795* (Delft 1994)
- I.H. van Eeghen, *De gilden. Theorie en praktijk* (Bussum 1965)
- Eenvoudige zaamspraken voorgevallen by gelegenheid van het Jubile van het H. Sacrament van Mirakel, Geviert te Brussel in den jaare 1735 (Antwerpen zj.)
- J. van Effen, *De Hollandse Spectator* (Amsterdam 1731-1735)
- F. Egmond, *Banditisme in de Franse tijd. Profiel van de Grote Nederlandse Bende 1790-1799* (z.pl. 1986)
- F. Egmond, *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden 1650-1800* (Amsterdam 1994)
- L. Eijbergen, *God met ons of der Protestanten, quasi St. Lambertsdag ('s-Hertogenbosch 1696)*
- J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum 2005)
- R.E.O. Ekkart, 'De schuttersstukken buiten Amsterdam en Haarlem' in: M. Carasso-Kok en J. Levy-van Halm, *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad* (Haarlem/Zwolle 1988) pp. 124-139.
- N. Elias, 'Een theoretisch essay over gevestigden en buitenstaanders' in: N. Elias en J.L. Scotson, *De gevestigden en buitenstaanders. Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten* (Utrecht 1991) pp. 7-46.
- N. Elias, *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd. Essay* (Amsterdam 1984)
- H.B.M. Essink, *Inventarissen van de archieven der Bossche Ambachts- en Schuttersgilden ('s-Hertogenbosch z.d.)*
- A. Etzioni, *The new Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society* (New York 1996)
- A. Etzioni, *De nieuwe gulden regel* (Kampen 2004)
- R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam. De kerk der hervorming in de gouden eeuw II* (Amsterdam 1967)
- R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam. De kerk der hervorming in de achttiende eeuw: de grote crisis IV* (Baarn 1974)
- M. Everard en M. Aerts, 'De burgeres: geschiedenis van een politiek begrip' in: J. Kloek en K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) pp. 173-229.
- S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811: de nieuwe menslievendheid* (Arnhem 1983)
- J.R. Farr, *Hands of honor. Artisans and their world in Dijon 1500-1650* (Ithaca/London 1988)
- J.R. Farr, 'Cultural analysis and early modern artisans' in: G. Crossick, *The artisan and the European town* (Aldershot 1997) pp. 56-74
- J.R. Farr, *Artisans in Europe, 1300-1914* (Cambridge 2000)
- De formulieren om de Heilige Sacramenten te bedienen, de oefening der Kerkelijke tucht, de bevestiging der Kerkedienaren, Ouderlingen en Diakenen en de inzegening des huwelijks: 1. Om den Heiligen Doop aan de kinderen te bedienen, 4. Om het Heilig Avondmaal te houden.*
- C. Free (samenst.), *De verschriklijke Plundering te 'sBosch. Voorgevallen in de nagten tusschen den 8, 9 en 10. November in de Jaare 1787 ('s-Hertogenbosch 1987)*
- A. Franken, 'Het dagboek van Michaël Ophovius 4 augustus 1629-einde 1631', *Bossche Bijdragen. Bouwstoffen voor de Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch* XV (1937-1938) pp. 1-340
- C.R. Friedrichs, *The early modern city, 1450-1750* (London/New York 1995)
- A. Frutiger, *Signs and Symbols. Their design and meaning* (London 1989)
- W.Th.M. Frijhoff, 'De paniek van juni 1734', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke Kerk in Nederland* 19 (1977) pp. 170-233
- W.Th.M. Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek: structuur, en grondlijnen tot een interpretatie', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983) pp. 430-459.
- W.Th.M. Frijhoff, 'Ten Geleide. Publieke beschavingsoffensieven in de vroegmoderne tijd', *Volkskundig Bulletin* 11 (1985) pp. 93-101.
- W.Th.M. Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf 1607-1647* (Nijmegen 1995)
- W.Th.M. Frijhoff e.a. (red.) *Een groot gedruis en eene onbesuisde vrolykheit* (Enschede/Leiden 1996)
- W.Th.M. Frijhoff, 'Feesten in de 18de eeuw' in: W.Th.M. Frijhoff e.a. (red.) *Een groot gedruis en eene onbesuisde vrolykheit* (Enschede/Leiden 1996) pp. 7-29.
- W.Th.M. Frijhoff en M. Spies, *1650 Bevuchten eendracht* (Den Haag 1999)
- W.Th.M. Frijhoff, 'Religious toleration in the United Provinces: from 'case' to model' in: R. Po-chia Hsia en H. van Nierop, *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) pp. 27-52.
- W.Th.M. Frijhoff, 'The threshold of toleration. Interconfessional conviviality in Holland during the early modern period' in: W.Th.M. *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum 2002) pp. 39-65.
- F. Fukuyama, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity* (London 1995)

- F. Fukuyama, *The Great Disruption. Human nature and the reconstitution of social order* (New York 1999)
- D. Garriouch, *Neighbourhood and community in Paris, 1740-1790* (Cambridge 1986)
- H.A. Enno van Gelder, 'Nederland geprotestantiseerd?', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 81 (1968) pp. 445-464.
- H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid: een verhandeling over de verhouding van kerk en staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs gedurende de 17e eeuw* (Groningen 1972)
- J. van Genabeek, *Met vereende kracht risico's verzacht: de plaats van de onderlinge hulp binnen de negentiende-eeuwse particuliere regelingen van sociale zekerheid* (Amsterdam 1999)
- P. Gerlach, 'Sint Audbertus, patroon der bakkers' in *Brabants Heem*, 1965, pp. 106-119.
- L. Geudeke, 'Mannenbastion of Vrouwenbolwerk? De positie van vrouwen in de gereformeerde kerk, 1566-1650' in: M. Cornelis (red.), *Vrome vrouwen betekenen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Hilversum 1996) pp. 72-86.
- Gildedag Oud Hertogdom Brabant ('s-Hertogenbosch 1985)
- A. van Ginkel, *De ouderling. Oorsprong en ontwikkeling van het ambt van ouderling en de functie daarvan in de Gereformeerde Kerk der Nederlanden in de 16^e en 17^e eeuw* (Amsterdam 1975)
- K. Goudriaan e.a. (red.), *De gilden in Gouda* (Gouda/Zwolle 1996)
- K. Goudriaan, 'Gilden en broederschappen in de middeleeuwen' in: K. Goudriaan e.a. (red.), *De gilden in Gouda* (Gouda/Zwolle 1996) pp. 21-63.
- C. Graafland, W.J. op 't Hof, F.A. van Lieburg, *Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling* (uitgave Stichting Studie Nadere Reformatie, 1995)
- T. Graas, 'Het protestantse verleden van de Sint Jan. Inrichting en inventaris van de Bossche "Groote Kerk" van 1629-1810' in: J.A.F.M. van Oudheusden e.a., (red.), *Ziel en zaligheid in Noord-Brabant* (Delft 1993) pp. 230-258.
- J.C. Grayson, 'The Civic Militia in the County of Holland, 1560-1581: Politics and Public Order in the Dutch Revolt', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 95 (1980) pp. 35-63.
- G. Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ca. 1700* (Groningen 1977)
- S. Groenveld, "'Speelstryt", Constantijn Huygens en het orgelgebruik in zijn tijd (1640/1641)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 79, 1966, pp. 260-278.
- S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuimd?* (Hilversum 1995)
- S. Groenveld e.a., *Wezen en boeffjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kindertehuizen* (Hilversum 1997)
- S. Groenveld, 'Natie en patria bij zestiende-eeuwse Nederlanders' in N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) pp. 55-75.
- F.W. Grosheide e.a. (red.), *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche Volk* dl. 4 (Kampen z.j.)
- F. Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989)
- F. Grijzenhout 'Het politieke feest in de 18de eeuw: kunst en propaganda' in: W.Th.M. Frijhoff e.a. (red.) *Een groot gedruis en een onbesuisde vrolijkheid* (Enschede/Leiden 1996) pp. 31-68.
- C.J. Guddé, *Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, zd.)
- G.J. van Gurp, *Migranten tussen uitwijking en reductie. 's-Hertogenbosch 1579-1629* (scriptie UU 1996)
- G.J. van Gurp, 'Bosschenaars in de verstrooiing. Emigratie tussen 1579 en 1629', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) pp. 401-427.
- G.J. van Gurp, 'De ontvolking van 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629', *Bijdragen tot de Geschiedenis Bijzonderlijk van het Aloude Hertogdom Brabant* 81 (1998) pp. 407-435.
- M. de Haas, *Bossche scholen van 1629-1795* ('s-Hertogenbosch 1926)
- D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht 1985)
- D. Haks, 'Een wereldbeeld uit de "middelmattigen stant". De aantekeningen van Lodewijk van der Saan 1695-1699', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24 (1998) pp. 113-137.
- J.H. Hale, *War and society in Renaissance Europe, 1450-1620* (London 1985)
- W.A. van Ham, 'Symbolen uit de Opstand in de Nederlanden. Vaandels, standaarden, pennoenen en uniformen van Nederlanders, Schotten, Fransen en Spanjaarden rond 1600, volgens het Manuscript - De Gortter', *De Nederlandsche Leeuw* xcv (1978) pp. 263-298
- G. Hamel, *De memoires van Gluk Hamel (1645-1724) door haarzelf geschreven* (Amsterdam 1987) en vertaald door Mira Rafalowicz.
- S. Hanewinkel, *Reize door de Majorij van 's Hertogenbosch in den jaare 1798-1799 (in brieven)* (Amsterdam 1799; reprint 's-Hertogenbosch 1973)
- J. Hanus, 'Over miserabele personen en rijke stinkerds. Bossche stadsrenten begin zestiende eeuw', *Bossche Bladen* 8 (2006) pp. 38-43.
- J. de Hart, *Landelijk verenigd. Grote ledenorganisaties over ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld. Civil society en vrijwilligerswerk* iv (Den Haag 2005)

- P.D. 't Hart, 'Berustten de armen in Nederland omstreeks 1800 eerbiedig in hun lot?', *Spiegel Historiael* 17 (1982) pp. 148-155.
- G. Heitink, *Biografie van de dominee* (Baarn 2001)
- A.C. van Helden en R.H. van Gent, 'The Lens Production by Christiaan and Constantijn Huygens', *Annals of Science* 56 (1999) pp. 69-79.
- C.R. Hermans, *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betreffende Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1848)
- B.H.D. Hermesdorf, *De herberg in de Nederlanden: een blik in de beschavingsgeschiedenis* (Assen 1957)
- B.H.D. Hermesdorf, *Rechtsspiegel. Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfstij (Nijmegen 1980)*
- J.H. van Heurn, *Historie der stad en meyerie van 's-Hertogenbosch, alsmede van de voornaamste daaden der hertogen van Brabant*, 4 dln. (Schoonhoven 1776-1778)
- 's-Hertogenbossche Schryf en Comptoir Almanak, 1782.
- A.H. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gilde. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gilde wezen*, 2 delen (Utrecht 1946)
- A.H. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629* (Nijmegen 1946)
- M. van der Heijden, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1550-1700* (Amsterdam 1998)
- P.J. van der Heijden, *De Oude Schuts: een van de Bossche schuttersgilden* ('s-Hertogenbosch 1992)
- J. Hezenmans, 'De kerstnacht van 1653 in Den Bosch', *Taxandria* 2 (1895) pp. 3-7.
- J. Hezenmans, 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1798. Historische studiën ('s-Hertogenbosch 1899)
- M.E. Hiemstra en B.C.M. Jacobs, 'Aan de grenzen van de samenleving. Criminaliteit en jurisdictiemacht in het grensgebied van Staats-Brabant en Holland in de achttiende eeuw', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 12 (1995) pp. 82-118.
- Chr. Hill, *The world turned upside down. Radical ideas during the English Revolution* (Harmondsworth 1978)
- J.A.M. Hoekx, 'De Bossche Ambachtsgilden na 1629', *Bossche Bouwstenen* III ('s-Hertogenbosch 1980) pp. 95-113.
- J.A.M. Hoekx, B.C.M. Jacobs en B. Looper, 'De 'Stadstaat'. Politiek, bestuur en rechtspraak' in: A. Vos e.a. (red.), 's-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990 (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997) pp. 95-122.
- J.A.M. Hoekx en V. Pacquay, *Inventaris van het archief van de stad 's-Hertogenbosch 1262-1810* ('s-Hertogenbosch 2004)
- J. de Hond, 'Saenredam tekent dominee Junius: prent uit Dresden nader bezien', *Bossche Bladen* 4 (2002) nr. 2, pp. 54-58.
- A.C. Honders, "'Zo doe hij ook aan mij ...". De psalmberijming van Datheen (1566) en de staatsberijming (1773)' in: J. de Bruijn en W. Heijting (red.) *Psalmzingen in de Nederlanden vanaf de zestiende eeuw tot heden. Een bundel studies* (Kampen 1991) pp. 201-213.
- M. Hooghe, 'Inleiding: verenigingen, democratie en sociaal kapitaal', *Tijdschrift voor Sociologie* 20 (1999) pp. 233-246.
- M. Hooghe, *Sociaal kapitaal en democratie. Verenigingsleven, sociaal kapitaal en politieke cultuur* (Leusden/Leuven 2000)
- M.C. Howell, 'Women's work in the new and light draperies of the low countries' in: R.S. Duplessis e.a., *The new draperies in the Low Countries and England 1300-1800* (Oxford 1997) pp. 197-216.
- R. Po-chia Hsia, 'Civic militia and urban liberties in early modern Germany', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) pp. 52-60.
- R. Po-chia Hsia en H. van Nierop, *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002)
- R. Huiskamp, 'Tussen centrum en periferie. Giften en corruptie in de vroegmoderne politiek', *Volkskundig Bulletin* 21,1 (1995) pp. 27-58.
- C. Huisman, *Neerlands Israël* (Dordrecht 1983)
- J. Huizinga, *Mensch en menigte in Amerika. Vier essays over moderne beschavingsgeschiedenis* (Haarlem 1918)
- J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets* (Haarlem 1941)
- M. Hulshof, 'De Goudse ambachtsgilden' in: K. Goudriaan e.a. (red.), *De gilden in Gouda* (Gouda/Zwolle 1996) pp. 87-148.
- A.H. Huussen jr., 'De joden in Nederland' in M. Gijswijt-Hofstra (red.), *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden* (Hilversum 1989) pp. 107-129.
- 'Invoering der Hervorming te Tilburg', *Taxandria* 15 (1908) pp. 200-220.
- A. Isings, *Brabantse schuttersgilden vroeger en nu* (Maasbree 1983)
- J. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996)
- J. Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism 1550-1750* (Oxford 1998)
- J. Israel, 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden tot omstreeks 1750' in: J.C.H. Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 2004) pp. 97-128.
- W. Iven e.a. *Schuttersgilden in Noord-Brabant* (Helmond 1983) Catalogus Noordbrabants Museum.

- B.C.M. Jacobs, 'De politieke rol van de ambachtsgilden', *Bossche Bouwstenen* III ('s-Hertogenbosch 1980) pp. 80-94.
- B.C.M. Jacobs, 'Hendrik Bergaigne contra het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch', *Varia Historica Brabantica* IX (1980) 77-136.
- B.C.M. Jacobs, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629: de bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (Assen 1986)
- B.C.M. Jacobs, 'Van Maintenuen en Poenalen. De zaak Van Beresteyn contra 's-Hertogenbosch en bevelschriften tegen de overheid (1741-1744)' in: Th.E.A. Bosman, *De Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze in tweede termijn* (Assen 1989) pp. 153-161.
- B.C.M. Jacobs, 'Rechtsculturen in Brabant en Brabantse rechtscultuur', *De Zeventiende Eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* 16 (2000) pp. 55-65.
- B.C.M. Jacobs, 'Schilderij "De Lakenmarkt". Handel en Marktwoezen in de Middeleeuwen', *Bossche Bladen* 2 (2000) pp. 126-130.
- M. Jacobs, 'Sociaal kapitaal, verenigingsleven en regionale geschiedenis', *Mores.Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen* 1 (2003) pp. 1-13.
- M. Jacobs, 'Sociaal kapitaal van burens. Rechten, plichten en conflicten in Gentse gebuurten (zeventiende-achttiende eeuw)', *Volkskundig Bulletin* 22 (1996) pp. 149-176.
- G.H. Jansen, *De eeuwige kroeg. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het openbaar lokaal* (Meppel 1977)
- Cornelius Janssenius van Leerdam, *Preservatijf-dranck aende Catholijcke Borghers van s'Hertogen-bosch Geschoncken tegens den Toover-Gift-Dranck vande gereformeerde Ministers aldaer (...)* (z.pl. 1630)
- Cornelius Janssenius van Leerdam, *Catholijcke Uyt-Wis-Spons over de aenmerckingen die Gisbert Voetius heeft uytghegheven teghen den Preservatijf-Dranck. Toe-geeyghent de Godt-vreesende ende mannelijcke Catholijcke Burgeren van den Bosch* (Antwerpen 1633)
- H. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad. Opgavingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983)
- J. Janssen-Breij, 'De deugd van broederschap. Sociaal kapitaal van gildenbroeders in heden en verleden', *Brabants Heem* 55 (2003) pp. 148-156.
- J. Janssen-Beij en A.J.A. Bijsterveld, 'Laat de gildenbroeder spreken', *Noordbrabants Historisch Nieuwsblad* 15 (2001) 2, pp. 1-3.
- J.A. Jolles, *De schuttersgilden en schutterijen van Noord-Brabant. Overzicht van hetgeen nog bestaat* (Arnhem 1974, herdruk)
- O.J. de Jong, 'Voetius en de tolerantie' in: J. van Oort e.a. (red.), *De onbekende Voetius* (Kampen 1989) pp. 109-116.
- J.A.F. de Jongste, *Onrust aan het Spaarne. Haarlem in de jaren 1741-1751* (z.p., 1984)
- B. J. Kaplan, 'Fictions of Privacy: House Chapels and the Spatial Accommodation of Religious Dissent in Early Modern Europe', *The American Historical Review* 107 (2002) pp. 1030-1064.
- A.C.M. Kappelhof, *Voorlopige inventaris van het Archief van het Blok van de Orthenstraat en het Ortheneinde* ('s-Hertogenbosch 1979)
- A.C.M. Kappelhof, 'Een blik op de Bossche wijkorganisaties: de negen Blokken' in: *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyser* ('s-Hertogenbosch 1980) pp. 119-136.
- A.C.M. Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis. Het inkomen uit het vermogen van de Tafel van de H. Geest van Den Bosch 1450-1810', *Varia Historica Brabantica* X (1981) pp. 1-54.
- A.C.M. Kappelhof, *Armenzorg in Den Bosch: de negen blokken 1350-1810* (Utrecht 1983)
- A.C.M. Kappelhof, *De Illustre Lieve Vrouwe Broederschap van 's-Hertogenbosch. De geschiedenis van een bijzondere broederschap* ('s-Hertogenbosch 1985)
- A.C.M. Kappelhof, *De Belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode, 1648-1730* (Tilburg 1986)
- A.C.M. Kappelhof, 'Niets menselijks was hen vreemd. Conflicten over het bestuur van het Geefhuis (1629-1652)', *'s-Hertogenbosch. Driemaandelijks tijdschrift over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch* 2 (1994) pp. 8-15.
- A.C.M. Kappelhof, 'Laverend tussen Mars en Mercurius' in: A.Vos e.a. (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997) pp. 55-78.
- A.C.M. Kappelhof, 'Priester Frans van Uden: stichter van een stedelijk weeshuis (1566)' in *Bossche Bladen* 2 (2000) pp. 19-23.
- A.C.M. Kappelhof, 'Vrouwen buitenshuis in Breda en omgeving (1550-1650)', *Jaarboek Centraal Bureau Genealogie* (2004) pp. 45-68.
- Kercken-orderinge Nationalen Synode 1618-1619.
- R.M. Kingdon, 'International Calvinism', in: Th. A. Brady Jr., H. A. Oberman and J. D. Tracy, *Handbook of European History, 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance, and Reformation* (Grand Rapids 1995) pp. 229-247.
- S.R.E. Klein, *Patriots Republikenisme. Politieke cultuur in Nederland, 1766-1787* (Amsterdam 1995)
- J. Kleijnjens s.j., 'De Jezuïeten te 's-Hertogenbosch 1609-1636', *Bossche Bijdragen. Bouwstoffen voor de Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch* XVI (1938-1939) pp. 98-115.
- P.M.M. Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant 1700-1900* (Nijmegen 1981)

- E.M. Klock, 'Vrouwenarbeid aan banden gelegd?' in: E.M. Klock, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990) pp. 48-77.
- E.M. Klock, 'De Vrouw' in: H. Beliën e.a. (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw: een Hollands Groepsportret* (Amsterdam 1995) pp. 241-279.
- E.M. Klock, 'Vrouwen in de publieke ruimte' in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) pp. 42-53.
- E.M. Klock, 'De geschiedenis van een stereotype. De bazigheid, ondernemingszin en zindelijkheid van vrouwen in Holland (1500-1800)', *Jaarboek Centraal Bureau Genealogie*, 2004, pp. 5-25.
- J. Klock en W. Mijnhardt, *Blauwdrukken voor een samenleving. IJkpunt 1800* (Den Haag 2001)
- W. Kloppenburg, 'Psalmlied en volkslied' in: J. de Bruijn en W. Heijting (red.) *Psalmzingen in de Nederlanden vanaf de zestiende eeuw tot heden. Een bundel studies* (Kampen 1991) pp. 223-244.
- J.H. Kluiver, *De soevereine en independente Staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek* (Middelburg 1998)
- P. Knevel, 'De kracht en de zenuwen van de Republiek. De schutterijen in Holland, 1580-1650' in: M. Carasso-Kok en J. Levy-van Halm, *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad* (Haarlem/Zwolle 1988) pp. 36-53.
- P. Knevel, *Wakkere Burgers. De Alkmaarse schutterij 1400-1795* (Alkmaar 1991)
- P. Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994)
- P. Knevel, 'Tot besluit: De Hollandse schutterijen in de Republiek' in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) pp. 368-385.
- W.H.TH. Knippenberg, *Devotionalia. Beelden, prentjes, rozenkransen en andere religieuze voorwerpen uit het katholieke leven* (Eindhoven 1980)
- A. Koenhein e.a., *Johan Wolfert van Brederode: een Hollands edelman tussen Nassau en Oranje, 1599-1655* (Zutphen/Vianen 1999)
- H.L. Kok, *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland* (Lochem 1970)
- A.M. Koldewey, *Zilver uit 's-Hertogenbosch. Van bourgondisch tot biedermeier. Catalogus ('s-Hertogenbosch 1985)*
- A.M. Koldewey (red.), *In Buscoducis 1450-1629. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van de late middeleeuwen en renaissance. Catalogus ('s-Hertogenbosch/'s-Gravenhage 1990)*
- A.M. Koldewey (red.), *In Buscoducis 1450-1629. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van de late middeleeuwen en renaissance. Bijdragen ('s-Hertogenbosch/'s-Gravenhage 1990)*
- A.M. Koldewey e.a., *Jheronimus Bosch. Alle schilderijen en tekeningen* (Rotterdam/ Amsterdam 2001)
- Chr. Kolman e.a. (red.), *Monumenten in Nederland: Utrecht* (Zwolle 1996)
- C. Kooi, 'Paying off the sheriff: strategies of Catholic toleration in Golden Age Holland' in: R. Po-chia Hsia en H. van Nierop, *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) pp. 87-101.
- Kort ende oprecht verhael van het oprichten ende invoeren der nieuwe Broederschap van onse Lieve-Vrouwe (soo genaemt) binnen 's-Hertogen-Bosch (zp., 1645)
- Kroniek van Peter van Os. *Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523*, ed. A.M. van Lith-Droogleevers Fortuijn, J.G.M. Sanders, G.A.M. Van Syngel (Den Haag 1997)
- Kroniek van het Sint Geertruyklooster te 's-Hertogenbosch: een tekstuutgave, ed. H. van Bavel, A.C.M. Kappelhof, G.M. van der Velden ('s-Hertogenbosch/Heeswijk 2001)
- Kroniek van Molius: een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad, ed. J.A.M. Hoekx, G. Hopstaken, A.M. van Lith-Droogleevers Fortuijn ('s-Hertogenbosch 2004)
- J. de Kruif, *Honderdvijftig jaar armoede en armenzorg in Den Bosch 1750-1900* (doctoraalscriptie RU 1990)
- B. Kruijsen, 'De Dordtse Kloveniers en hun schuttersketen. (Kunst) historisch speurwerk in Dordrecht en Antwerpen', *Ex Tempore* 14 (1995) pp. 5-19.
- K. Kumar, *Prophecy and Progress. The sociology of industrial and post-industrial society* (Harmondsworth 1987)
- P.Th.J. Kuyser, 'De interne organisatie der ambachtsgilden', *Bossche Bouwstenen* III ('s-Hertogenbosch 1980) pp. 18-47.
- P.Th.J. Kuijper, 's-Hertogenbosch aan de vooravond van de beeldenstorm' in: J.P.A. Coopmans e.a. (red.), *Van blauwe stoep tot citadel: varia historica Brabantica nova Ludovico Pirenne dedicata* ('s-Hertogenbosch 1988) pp. 107-118.
- P.Th.J. Kuijper, *'s-Hertogenbosch, stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* ('s-Hertogenbosch/Zwolle 2000)
- E. Kuipers en M. Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling: burgerschap in Amsterdam in de 17^e en 18^e eeuw' in: J. Klock en K. Thilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) pp. 113-132.
- C.A. Laan, *Drank en drinkgerei. Een archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek naar de alledaagse drinkcultuur van de 18de eeuwse Hollanders* (Rotterdam 2002)
- L. van de Laar, 'De opkomst van de reformatie in 's-Hertogenbosch c. 1525-1565', *Archieven voor geschiedenis van de katholieke kerk* 20 (1978) pp. 114-140.

- L. van de Laar, 'De katholieke restauratie te 's-Hertogenbosch ca. 1525-1625', *Noordgouw. Cultureel Tijdschrift van de Provincie Antwerpen XIX-XX (1979-1983)* pp. 171-234.
- R. van der Laarse, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad, Woerden 1780-1930* (Amsterdam 1989)
- M. Lamberigts, 'Voetius tegen Jansenius' in: J. van Oort e.a. (red.), *De onbekende Voetius* (Kampen 1989) pp. 148-167.
- C. A. de Leeuw, *De Patriottenbeweging in 's-Hertogenbosch 1784-1798* (scriptie, zpl., zd.)
- K. de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920* (Hilversum 1992)
- G. van der Leeuw, *Wegen en grenzen. Een studie over de verhouding van religie en kunst* (Amsterdam 1955)
- M.H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Zwolle/Amsterdam 1992)
- M.H.D. van Leeuwen, 'Amsterdam en de armenzorg tijdens de Republiek' in: *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 59, 1996, pp. 132-161.
- H. Leeuwenburg, 'De religiepolitiek van Johan Wolfert van Brederode' in: A.J.M. Koenhein e.a., *Johan Wolfert van Brederode: een Hollands edelman tussen Nassau en Oranje 1599-1655* (Zutphen/Vianen 1999) pp. 57-68.
- F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeeraadsacta* (Rotterdam 1989)
- F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816, 2 dln.* (Dordrecht 1996)
- F.A. van Lieburg 'Geloven op vele manieren' in: W.Th.M. Frijhoff e.a. (red.) *Geschiedenis van Dordrecht van 1572-1813* (Hilversum 1998) pp. 271-304.
- F.A. van Lieburg 'De Libanon blijft ruisen. Opwekkingen in Nederland in de gereformeerde traditie' in: J. Spaans (red.), *Een golf van beroering. De omstreken opwekking in de Republiek in het midden van de achttiende eeuw* (Hilversum 2001) pp. 15-38.
- C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen 1980)
- C. Lis en H. Soly, 'Beter een goede buur dan een verre vriend' in: B. de Vries e.a. (red.), *De kracht der zwakken: studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden: opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht* (Amsterdam 1992) pp. 81-107.
- C. Lis en H. Soly, 'Corporatisme, onderaanneming en loonarbeid. Flexibilisering en deregulering van de arbeidsmarkt in Westeuropese steden (veertiende tot achttiende eeuw)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 20 (1994) pp. 365-390.
- C. Lis en H. Soly, *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994)
- C. Lis en H. Soly, 'Ambachtsgilden in vergelijkend perspectief' in: C. Lis en H. Soly (red.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in Lage Landen* (Brussel 1997) pp. 11-42.
- C. Lis en H. Soly (red.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in Lage Landen* (Brussel 1997)
- Lof- en Eer-Gesang, op-gedragen aan de Schutterye van den Edelen Manhaftigen Handt-Boog ('s-Hertogenbosch 1744)*
- P. Lourens en J. Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland: een eerste inventarisatie', *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 57 (1994) pp. 34-62.
- P. Lourens en J. Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland, een beknopt overzicht' in: K. Goudriaan e.a. (red.), *De gilden in Gouda* (Gouda/Zwolle 1996) pp. 9-20.
- P. Lourens en J. Lucassen, 'De oprichting en ontwikkeling van ambachtsgilden in Nederland (13de-19de eeuw)' in: C. Lis en H. Soly (red.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel 1997) pp. 43-77.
- J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers. Immigranten en hun nakomelingen in Nederland 1550-1985* (Amsterdam 1985)
- J. Lucassen, 'Joodse Nederlanders' in: H. Berg e.a., *Venter, fabriqueur, fabrikant: joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland, 1796-1940* (Amsterdam 1940)
- J.R. Luth, 'Daer wert om 't eerste uytkreten...'. Bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse Gereformeerde protestantisme ca. 1550 - ca. 1852, deel I (Kampen 1986)
- J.R. Luth, 'Gemeentezang en orgelbegeleiding', *Kerk en Muziek*, sept/okt 1995.
- J.R. Luth, 'Communion in the Churches of the Dutch Reformation to the Present Day' in: Ch. Caspers e.a. (red.), *Bread of Heaven. Customs and Practices Surrounding Holy Communion. Essays in the History of Liturgy and Culture* (Kampen 1995)
- M.J.H.A. Lijten, *Het burgerlijk procesrecht in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch 1530-1811* (Assen/ Maastricht 1988)
- M.J.H.A. Lijten, *Rondom het Echttreglement* (doctoraalscriptie, Tilburg 1980)
- M.J.H.A. Lijten, 'Het Echttreglement en de naleving daarvan gedurende de periode circa 1700 - circa 1750 in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch' in: Th.E.A. Bosman e.a. (red.), *Brabands recht dat is ... Opstellen aangeboden aan prof.mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant* (Assen 1990) pp. 165-180.
- N. Machiavelli, *Discorsi: gedachten over staat en politiek*; vert. [uit het Italiaans] ingel. en toegel. door Paul van Heck (Amsterdam/Antwerpen 1997)

- N. Macchiavelli, *Il Principe en andere politieke geschriften*; vert. [uit het Italiaans], ingel. en van aant. voorz. door Paul van Heck (Amsterdam 2006)
- P.J. Margry en Ch. Caspers (red.), *Bedevaartsplaatsen in Nederland. II Noord Brabant* (Amsterdam 1998)
- P.J. Margry, *Teedere Quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19^e eeuw Nederland* (Hilversum 2000)
- M.J. Marinus 'Het verdwijnen van het protestantisme in de Zuidelijke Nederlanden', *De Zeventiende Eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* 13 (1997) pp. 261-271.
- G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool* (Amsterdam/Antwerpen 1996)
- A.E. Mc.Grath, *Johannes Calvijn. Verlicht hervormer of vormgever van een orthodox keurslijf?* (Baarn 1994)
- E. van Meerkerk, 'Geweld, geloof, herinnering en identiteit. Hollandse hugenoten en het 'trauma' van 1685', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) pp. 386-399.
- W. Meindersma, 'De Groote Kerkelijke Vergadering van Den Bosch in 1648. Bijdrage tot de geschiedenis der Gereformeerde Kerk in Brabant', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* VII (1909) pp. 134-165.
- W. Meindersma, 'Stooringe van R.K. bedehuizen', *Nieuw Theologisch Tijdschrift* IV (z.j.) pp. 1-9.
- W. Meindersma, 'De gereformeerde kerk in de stad en de Meierij van Den Bosch gedurende de XVIIe en XVIIIe eeuw', *Theologisch tijdschrift*, 1911, pp. 179-202.
- W. Meindersma, 'Het Bossche geschil in de achttiende eeuw over de rechtvaardigmaking', *Stemmen voor waarheid en vrede* (1910) pp. 1081-1096.
- W. Meindersma, 'Een Bosschenaar uit de zestiende eeuw Mr. Henricus Agyleus', *Taxandria* XVII (1910) pp. 235-246, 258-269 en 308-329.
- W. Meindersma, *De hervormde gemeente te 's-Hertogenbosch 1629-1929* (Huis ter Heide, 1929)
- Memorie ter adstructie van het recht der Schutterijen, 1787.
- F. Mehrrens, *Kerk & Muziek* ('s-Gravenhage 1961)
- A.P.B. van Meteren, "'Het ruysschen als de Libanon". De geestelijke beroeringen in 1752 in Bleskensgraaf. Een lokale benadering', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) pp. 257-277.
- J. Miggelbrink, *Serving the Republic: Scottish soldiers in the Republic of the United Provinces 1571-1782* (dissertatie European University Institute Florence 2005)
- J. Mobachius, *Het vrye van gods genade, en het gestrenghe van zyne regtvaerdigheid, in sig te ontfemen diens hy wil, en te verharden, diens hy wil, vertoont in een beknopt verhael nopens drie misdadigers, waer van twee zynde Jooden, ten eynde toe verhard zyn gebleven, en eene van een Jood een Christen geworden, de uytstekenste blyken van een waar berouw, en hartveranderende genade gegeven heeft; gepaerd met een bylage van de Sententie tegens den zelveu geveld, nevens een nadrukkelyke brief van hem aan syne huysvrouw, die nog Joodsch is, geschreven, en het gebed ter plaetse der Justitie by die gelegenheid gedaen, door Joachimus Mobachius, Predikant tot sHertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1745)
- J. Mobachius, *De Basuine aan de Mond of Geestelyk Alarm-Geschrey in tyden van drukkende en dreigende nooden* (Amsterdam 1748)
- J. Mobachius, *Plegtige Rede-Voering ter Gedagtenis-Vernieuwing van de merkwaardige, roemrugtige en zoo voordeelige Verooveringe der vermaarde Hoofdstad 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 1758)
- J. Mobachius, *Blyde heilwensch, aan de gezamenlyke inwoners van Nederland, wegens de heuchelyke en wonderbare omwenteling van zaken, in de Vereenigde Nederlanden, op hoop tegen hoop, voorgevallen, in de herfstmaand 1787* (Rotterdam 1788).
- O. Mörke, "'Konfessionalisierung" als politisch-soziales Strukturprinzip? Das Verhältnis von Religion und Staatsbildung in der Republik der Vereinigten Niederlanden im 16. und 17. Jahrhundert', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) pp. 31-60.
- J.R. ter Molen, *Brood: de geschiedenis van het brood en het broodgebruik in Nederland* (Rotterdam 1983) tentoonstellingscatalogus.
- A. Mommers, *Brabant van Generaliteitsland tot Gewest; bestuursinrichting en gezagsuitoefening in en over de landen en steden van Staats-Brabant en Bataafs Brabant, 1629-1796, dl. II* (Leiden 1953)
- Ch. de Mooij, *Eindelyk uit d' Onderdrukking. Patriottenbeweging en Bataafs-Franse tijd in Noord-Brabant, 1784-1814* (Zwolle 1988)
- Ch. de Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum 1998)
- Ch. de Mooij, 'Op bezoek bij de familie Copes' in: Ch. de Mooij en A. Vos (red.), *'s-Hertogenbosch binnenskamers* (Zwolle 1999) pp. 78-100.
- A. Mosmans, 'Varia betreffende de joodsche gemeente te 's-Hertogenbosch', *Taxandria* XLVII (1940) pp. 41-47 en 77-86.
- J. Mosmans, *De Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1931)
- J. Mosmans, 'De H. Leonardus van Vechel. Zijn familie en zijn geboortehuis, zijn portret en zijn zegel', *Taxandria* XLIV (1937) pp. 15-183.

- R. Muchembled, *L'invention de l'homme moderne: sensibilités, mœurs et comportements collectifs sous l' Ancien Regime* (Paris 1988)
- R. Muchembled, 'Omgangsvormen en rituelen' in: J. van der Stock red., *Stad in Vlaanderen. Cultuur en Maatschappij 1477-1795* (Brussel 1991) pp. 93-108.
- R. Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens. Collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelswereld van de middeleeuwen tot de Franse Revolutie* (Amsterdam 1991)
- E. Muir, *Civic ritual in renaissance Venice* (Princeton 1981)
- E. Muir, *Ritual in Early Modern Europe* (Cambridge 1997)
- P. Naerebout, 'Snoode exercitien. Het zeventiende-eeuwse Nederlandse protestantisme en de dans', *Volkskundig Bulletin* 16 (1990) pp. 125-155.
- D. Nauta, *Samuel Maresius* (Amsterdam 1935)
- E. van Nederveen Meerkerk, 'Het beeld bezien. Spinsters op de vroegmoderne arbeidsmarkt', *Historica*, juni 2003, pp. 19-21.
- S. Neill, *Het Anglicanisme* (Utrecht/Antwerpen 1970)
- H.F.K. van Nierop, 'Popular Participation in Politics in the Dutch Republic' in: P. Blickle, *Resistance, Representation and Community* (Cambridge 1997) pp. 272-290.
- J. de Niet, *Ziekentroosters op de pastorale markt 1550-1880* (Rotterdam 2006)
- P. Nissen, 'Schuttersgilden en hun historische identiteit. Een eerste kennismaking' in: Peter Nissen e.a., *Schuttersgilden en hun beschermheiligen* (Uden 2000) pp. 7-15.
- L. Noordegraaf, 'De Arme' in H. Beliën e.a. (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1995) pp. 315-348.
- F. Noske, 'De organist en componist Verrijt' in: G. Huybens red., *Muziek te Leuven in de zestiende eeuw* (Leuven 1982) pp. 77-79.
- F. Noske, *Music bridging divided religions. The motet in the seventeenth century Netherlands 1* (Wilhelmshaven 1991) pp. 111-132.
- H. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860* (Amsterdam/Dieren 1985)
- W. Nijenhuis, 'De grenzen der burgerlijke gehoorzaamheid in Calvijns laatstbekende preken: ontwikkeling van zijn opvattingen aangaande het verzetsrecht', in: *Historisch bewogen. Opstellen over de radicale reformatie in de 16^e en 17^e eeuw. Aangeboden aan A.F. Mellink* (Groningen 1984) pp. 67-97.
- E. Nijhof, 'Een 17^e eeuwse propagandapenning uit de Binnendieze', *Bossche Bladen* 3 (2001) pp. 21-22.
- S. Ogilvie, 'How Does Social Capital Affect Women? Guilds and Communities in Early Modern Germany', *The American Historical Review* (April 2004) pp. 325-359.
- H.J. Olthuis, *De doopspraktijk der Gereformeerde kerken in Nederland 1568-1816* (Utrecht 1908)
- W.J. Op 't Hof, *Engelse Piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622* (Rotterdam 1987)
- W.J. Op 't Hof, 'Everhardus Schuttenius (1595-1655). De eerste vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie in Zwolle', in: *Zwols Historisch Jaarboek V* (1988) pp. 35-60.
- W.J. Op 't Hof, 'De verschillen tussen voetianen en coccejansen in het licht van hun verklaringen van de Heidelbergse Catechismus', in: F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall (red.) *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en coccejansen 1650-1750* (Zoetermeer 1994) pp. 54-73
- J. Oomen, 'Iets over het Gildewezen in het algemeen en de Schuttersgilden van 's-Hertogenbosch in het bijzonder' in: *Gildedag Oud Hertogdom Brabant* ('s-Hertogenbosch 1985) pp. 22-38.
- Ordonnantie Provisioneel vastgesteld voor de Burgeren en Rotsgezellen der vier Compagnien binnen deze Hoofdstadt 's-Hertogenbosch waar na dezelve ingeval van Brand zig zullen hebben te reguleeren en gearresteerde bij den grooten Burger-krijgsraad den 6 juny 1744.
- J. van Oudenhoven, *Beschrijvinge der stadt ende meyerie van 's Hertogen Bossche* (Amsterdam 1649)
- J. van Oudenhoven, *Silva-ducis aucta & renata of Een nieuwe ende gantsch vermeerde beschrijvinge van de stadt van s'Hertogen-Bossche* ('s-Hertogenbosch 1670)
- E. Palmen, 'De gilden en hun economische betekenis' in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.), *De geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Dordrecht/Hilversum 1998) pp. 198-208.
- E. Palmen, 'De gilden en hun sociale betekenis' in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.), *De geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Dordrecht/Hilversum 1998) pp. 221-233.
- B. Panhuysen, *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden, 1500-1800* (Amsterdam 2000)
- V. Paquay, 'Het Rood Privilegeboek: kroonjuweel van de stad' (ter perse)
- Ch.H. Parker, *The reformation of community in Holland. Social welfare and Calvinist charity in Holland, 1572-1620* (Cambridge 1998)
- C. Peeters, *De Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* ('s-Gravenhage 1985)
- J. Peijnenburg, *Zij maakten Brabant katholiek. De geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch. Deel 1: van evangelisatie tot schuurkerken* ('s-Hertogenbosch 1987)

- L.P.L. Pirenne, 's-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht: staatkundige geschiedenis 1576-1579 (Tongerlo 1959)
- L.P.L. Pirenne en W.J. Formsma, *Koopmansgeest te 's-Hertogenbosch in de vijftiende en zestiende eeuw* (Nijmegen 1962)
- H. Pleij, *De Sneeuwpoppen van 1511: literatuur en stads cultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam/Leuven 1998)
- J.J. Poelhekke, 's-Hertogenbosch in 1629' in: *Het beleg van Den Bosch in 1629* ('s-Hertogenbosch 1979) pp. 11-24. Catalogus.
- L.C. van de Pol, *Het Amsterdams Hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1996)
- A.D.R. Polman, *Onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis. Verklaard uit het verleden, geconfronteerd met het heden* dln. III en IV (Franeker z.j.)
- J. Pollmann, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius, 1565-1641* (Amsterdam 2000)
- J. Pollmann, 'The bond of Christian piety: the individual practice of tolerance and intolerance in the Dutch Republic' in: R. Po-chia Hsia en H. van Nierop, *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) pp. 53-71.
- M. Portegies, *Dood en begraven in 's-Hertogenbosch. Het Sint-Janskerkhof 1629-1858* (Utrecht 1999)
- A. Portes en P. Landolt, 'The Downside of Social Capital' in *The American Prospect* 26 (mei-juni 1996) pp. 18-21.
- C.B. Posthumus Meyes, *Een dag van staken. Zuinig zijn op de zondag* (Zoetermeer 1995)
- P. Pot, 'Door honger gedreven? Voedseloproeren te Leiden in 1709 en 1740', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 17 (1991) pp. 147-171.
- M.R. Prak, 'Sociale geschiedschrijving van (het) Nederlands Ancien Régime' in: L. Noordegraaf (red.), *Ideën en ideologieën. Studies over economische en sociale geschiedschrijving in Nederland 1894-1991* (Amsterdam 1991)
- M.R. Prak 'Van stadsregering naar gemeentebestuur. De veranderende plaats van de stad in het staatkundig bestel 1770-1848' in: A. Vos (red.), *Bestuurders in het Archief* ('s-Hertogenbosch 1991) pp. 7-24.
- M.R. Prak, 'Een verzekerd bestaan. Ambachtslieden, winkeliers en hun gilden in Den Bosch (ca. 1775) in: B. de Vries e.a. (red.), *De kracht der zwakken* (Amsterdam 1992) pp. 49-79.
- M.R. Prak 'Identité urbaine, identités sociales : les bourgeois de Bois-le-Duc', *Annales ESC* 48 (1993) pp. 907-933.
- M.R. Prak, *Legio regio's. Een prehistorie van de Europese integratie* (Utrecht 1993)
- M.R. Prak, 'Overvloed of onbehagen? Armoede, armen en armenzorg in 's-Hertogenbosch, 1770-1850' in: J.A. van Oudheusden en G. Trienekens (red.) *Een pront wijf, een mager paard en een zoon op het seminarie. Aanzetten tot een integrale geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant 1770 - 1914* ('s-Hertogenbosch 1993) pp. 7-44.
- M.R. Prak, 'Ambachtsgilden vroeger en nu', *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniek geschiedenis* 57 (1994) pp. 10-33.
- M.R. Prak, 'De nieuwe sociale geschiedschrijving in Nederland', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 20 (1994) pp. 121-148.
- M.R. Prak, 'Goede burens en verre vrienden. De ontwikkeling van onderstand bij armoede in Den Bosch sedert de Middeleeuwen' in: H. Flap en M. H.D. van Leeuwen, *Op lange termijn. Verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen* (Hilversum 1994) pp. 147-170.
- M.R. Prak, 'Burgers onder de wapenen, van de zestiende tot de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) pp. 1-11.
- M.R. Prak, 'Burghers into citizens: Urban and national citizenship in the Netherlands during the revolutionary era (c.1800)', *Theory and society* 26 (1997) pp. 403-420.
- M.R. Prak, 'Een verbazende menigte armen. Zorg en samenleving' in: A.Vos e.a. (red.), 's-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990 (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997) pp. 79-96.
- M.R. Prak, 'Individu, corporatie en samenleving. De retoriek van de Amsterdamse gilden in de 18de eeuw' in: C. Lis & H. Soly (Eds.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel 1997) pp. 293-319.
- M.R. Prak 'Armenzorg 1500-1800' in: H. Neeleman e.a. (red.) *Studies over zekerheidsarrangementen, risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) pp. 49-90.
- M.R. Prak, 'The Carrot and the Stick: Social Control and Poor Relief in the Dutch Republic, Sixteenth to Eighteenth Centuries' in: H. Schilling (ed.), *Institutionen, Instrumente und Akteure sozialer Kontrolle und Disziplinierung im frühneuzeitlichen Europa* (Frankfurt/Main 1999) pp. 149-166.
- M.R. Prak, *Republikeinse veelheid, democratische enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999)
- M.R. Prak, 'Politik, Kultur und politische Kultur: die Zünfte in den Nördlichen Niederlanden' in: W. Reininghaus (red.), *Zunftlandschaften in Deutschland und den Niederlanden im Vergleich* (Münster 2000) pp. 71-83.
- M.R. Prak, 'Kommunalismus en de steden in de Noordelijke Nederlanden ten tijde van de Republiek', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 18 (2000-2001) pp. 10-44.
- M.R. Prak, 'Het oude recht der burgeren. De betekenis van burgerschap in het Amsterdam van de zestiende en zeventiende eeuw' in: H. Hendrix en M. Meijer Drees, *Beschaafde burgers. Burgerlijkheid in de vroegmoderne tijd* (Amsterdam 2001) pp. 23-42.

- M.R. Prak, *De Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Amsterdam 2002)
- M.R. Prak 'Politics of intolerance: citizenship and religion in the Dutch Republic (seventeenth to eighteenth centuries)' in: R. Po-chia Hsia en H. van Nierop, *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) pp. 163-173.
- M.R. Prak, 'Moral Order in the World of Work: Social Control and the Guilds in Europe' in: H. Roodenburg and P. Spierenburg (eds.), *Social Control in Europe, 1500-1800* (Columbus: Ohio State University Press 2004) pp. 176-199.
- M.R. Prak, 'De winkeliers van 's-Hertogenbosch in de tweede helft van de 18e eeuw' (ter perse)
- F. Prims, *Het herfsttij van het corporatisme te Antwerpen* (Antwerpen/Utrecht 1945)
- P. Prodi, 'Der Eid in der europäischen verfassungsgeschichte. Zur Einführung' in: P. Prodi (hrsgb.), *Glaube und Eid. Treueformeln, Glaubensbekenntnisse und Sozialdisziplinierung zwischen Mittelalter und Neuzeit* (München 1993)
- R. Putnam, *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy* (Princeton N.J. 1993)
- J. Quast, 'Vrouwen in gilden in Den Bosch, Utrecht en Leiden van de 14e tot en met de 16e eeuw' in: W. Fritschy (red.), *Fragmenten vrouwengeschiedenis deel I: Chronologisch* (Den Haag 1980) pp. 26-37.
- J. Quast, 'Vrouwenarbeid omstreeks 1500 in enkele Nederlandse steden', *Jaarboek Vrouwengeschiedenis 1980* (Nijmegen 1980) pp. 46-64.
- S. van Raaij en P. Spies, *In het gevolg van Willem III & Mary. Huizen en tuinen uit hun tijd* (Amsterdam 1988)
- R. Reeling Brouwer, *De handzame Calvinijn* (Amsterdam 2004) Reeks Denkers over religie.
- Reglement en ordonnantie voor het Gilde of Ambagt der Brood-Bakkers ('s-Hertogenbosch 1756)
- L.H. Remmerswaal, *Een duurzame alliantie. Gilden en regenten in Zeeland, 1600-1800* (diss. Universiteit Utrecht 2006)
- Request door eenige leden van de Schutterij, den Colveniers-Boogaard, binnen 'sBosch, ter Vergadering van Heeren Officieren, gedaen praesenteren, op den 3. May 1785 ('sHertogenbosch 1785)
- C. Reijnders, *Van 'Joodsche natien' tot Joodse Nederlanders. Een onderzoek naar getto- en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942* (Amsterdam 1969)
- C. Reijnders, 'Joden en overheid in 's-Hertogenbosch van de 18de tot de 20ste eeuw', *Varia Historica Brabantica* 5 (1976) pp. 195-218.
- C. van Rijswijk *De poorten Sions bemind boven alle woningen Jacobs. Iets over het wel en wee van het gereformeerde conventikel en zijn verhouding tot de kerk* (Zwijndrecht 1983)
- L.J. Rogier, 'De protestantisering van het Noorden' in: J.A. van Houtte e.a. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden v* (Utrecht 1952) pp. 326-364.
- L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw* (Amsterdam/Brussel 1964)
- C.W. Roldanus, *Zeventiende-eeuwse geestesbloeit* (Utrecht/Antwerpen 1961)
- R.N.J. Rommes, *Oost, west, Utrecht best? Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht, begin 16de-begin 19de eeuw* (Utrecht 1998)
- P. van Rooden, 'De scheuring van de christenheid en het confessionele tijdperk', in: H.L.M. Wessels e.a. (red.), *Het Ancien Regime. Europa in de vroegmoderne tijd 1450-1800. Deel 3: Culturele factoren. Van een gesloten naar een open wereldbeeld* (Heerlen 1991)
- P. van Rooden, 'Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107(1992) afl. 4, pp. 703-712.
- P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996)
- P. van Rooden, 'Over de kerk' in: A. Harskamp, *Het christendom voor dummys* (Zoetermeer 2002) pp. 61-79.
- H. Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum 1990)
- H. Roodenburg, 'De notaris en de erehandel'. Beledigingen voor het Amsterdamse notariaat, 1700-1710 in: A. Keunen en H.W. Roodenburg, *Schimp en schelden. Eer en belediging in Nederland, 1600-1850* (Volkskundig Bulletin 18.3, 1992) pp. 367-388.
- H. Roodenburg, 'Naar een etnografie van de vroegmoderne stad: de 'Gebuyrten' in Leiden en Den Haag' in: P. te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch antropologisch perspectief* (Meppel 1992) pp. 219-244.
- H. Roodenburg, 'Eer en oneer ten tijde van de Republiek: een tussenbalans', *Volkskundig Bulletin* 22 (1996) pp. 129-147.
- D.J. Roorda, *Partij en factie: de oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland* (Groningen 1961)
- D.J. Roorda, *Ambassadeur in de Lage Landen. William Temple* (Haarlem 1978)
- D.J. Roorda, 'De joodse entourage van de Koning-Stadhouder' in: D.J. Roorda, *Rond Prins en Patriciaat. Verspreide opstellen door D.J. Roorda* (Weesp 1984) pp. 143-155.
- H. Roosenboom, *De dorpsschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1648-1795* (Tilburg 1997)
- G. Rooijackers, 'Het uiteengroeien van clerus en kerkvolk in de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch', *Volkskundig Bulletin* 11 (1985) pp. 139-146.

- G. Rooijakkers, 'Confrontatie en accommodatie', *Brabants Heem* 43 (1991) pp. 1-7.
- G. Rooijakkers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994)
- G. Rooijakkers, *Eer en schande. Volksgebruiken van het oude Brabant* (Nijmegen 1995)
- G. Rooijakkers, 'Van ontaard broederschap naar katholieke voorhoede. Het Bossche bisdom en de Brabantse gildebroeders' in: P. Nissen (red.), *Schuttersgilden en hun beschermheiligen* (Uden 2000)
- P.T.E.E. Rosenberg, 'Doelengebouwen en doelenterreinen in Hollandse steden' in: M. Carasso-Kok en J. Levy-van Halm, *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad* (Haarlem/Zwolle 1988) pp. 54-74.
- E. le Roy Ladurie, *Le siecle des Platter, 1499-1628. I. Le mendiant et le professeur* (Paris 1995)
- G. Rudé, *The Crowd in history. A study of popular disturbances in France and England, 1730-1970* (New York 1964)
- M. Sabbe, 'Reis der Moretus door Hollandsch Brabant in 1668', *Taxandria* XXI (1924) pp. 33-40.
- A. van de Sande, 'Decadente monniken en nonnen. Aard en functie van een antipapistisch motief (ca. 1500-1853)' in: M. Monteiro e.a. (red.), *De dynamiek van de religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme* (Kampen 1993) pp. 239-260.
- A. van de Sande en A. Vos, 'De kerk in het midden. Godsdienst en cultuur' in: A. Vos e.a. (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997)
- C. Santing, 'Tegen ledigheid en potverteren' in: R. Aerts en H. te Velde *De stijl van de burger* (Kampen 1998) pp. 28-59.
- A.F.O. Van Sasse van Ysselt, 'Het vleeschhouwersgilde te 's-Hertogenbosch', *Taxandria* IX (1902) pp. 193-203 en 220-230.
- A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen: aantekeningen uit de Bossche Schepenprotocollen, loopende van 1500-1810*, 3 dln. ('s-Hertogenbosch 1910-1914)
- A.F.O. van Sasse van Ysselt, 'Het smadelijk einde van een roemrijk schuttersgilde', *Taxandria* XXX (1933) pp. 4-13.
- A.F.O. van Sasse van Ysselt, 'Mr. Johan Gans', *Taxandria* 42 (1935) pp. 217-228.
- A.F.O. van Sasse van Ysselt, 'Een patriotisch Waalsch-Hervormd predikant te 's-Hertogenbosch', *Taxandria* XLVI (1939) pp. 1-7.
- F.L.R. Sassen, *Het wijsgerig onderwijs aan de Illustre School te 's-Hertogenbosch* (Amsterdam 1963)
- F.L.R. Sassen, 'Levensberichten van de hoogleraren der Illustre School te 's-Hertogenbosch 1636-1810', *Varia Historica Brabantica* III (1969) pp. 187-334.
- J. Scharp en A. Vos, 'Ds. Scharp bezoekt Den Bosch op weg naar Spa (1804)', *'s-Hertogenbosch. Driemaandelijks tijdschrift over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch* 5 (1997) pp. 81-95.
- H. Schilling, 'Calvinistische Presbyterien in Städten der Frühneuzeit – eine kirchliche Alternativform zur bürgerlichen Repräsentation? (Mit einer quantifizierenden Untersuchung zur holländischen Stadt Leiden)' in: W. Ehbrecht (hg), *Städtische Führungsgruppen und Gemeinde in der werdenden Neuzeit* (Köln/Wien 1980) pp. 385-444
- H. Schilling, 'Das calvinistische Presbyterium in der Stadt Groningen während der frühen Neuzeit und im ersten Viertel des 19. Jahrhunderts. Verfassung und Sozialprofil' in: H. Schilling und H. Diederiks (red.) *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland. Studien zur Sozialgeschichte des europäischen Bürgertums im Mittelalter und in der Neuzeit* (Köln/Wien 1985) pp. 218-241.
- H. Schilling, 'Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen "Republikanismus"? Zur politischen Kultur des alteuropäischen Stadtbürgertums' in: H. Koenigsberger und Elisabeth Müller-Luckner (hg.), *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit in Europa* (München 1988) pp. 103-121.
- H. Schilling, *Civic Calvinism in Northwestern Germany and the Netherlands. Sixteenth to Nineteenth Centuries* (Kirkville 1991)
- H. Schilling, 'Confessional Europe' in: T.A. Brady e.a. (red.), *Handbook of European History 1400-1600* (Leiden 1995)
- H. Schilling, *Europa in der werdenden Neuzeit – oder: Was heisst und zu welchem Ende studiert man europäische Geschichte* (Amsterdam 2002) (Heineken lecture 2002)
- J.A. Schimmel, *Burgerrecht te Nijmegen 1592-1810* (Tilburg 1966)
- A. Schmidt, 'Na de "bleecke dood". De verandering van status van weduwen in de Republiek', *Historica* 1 (1998) pp. 12-14.
- A. Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001)
- P. Schnabel e.a., *Investeren in vermogen* (Den Haag 2006)
- G.D.J. Schotel, *De Openbare Eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk in de Zestiende, Zeventiende en Achttiende Eeuw. Tweede uitg.* door Dr. H.C. Rogge (Leiden z.j.)
- G.J. Schutte, 'Nederland: een calvinistische natie?' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) pp. 690-702.
- G.J. Schutte, 'Gedogen als tolerantie en verdraagzaamheid', *In de Marge* (1999) pp. 6-12.
- A.H. Schuttelaars, *Bossche beroerten. Beeldenstormen en troebelen in 's-Hertogenbosch, 1566-1567* 2 dln. (scriptie KUN 1991)

- A.H. Schuttelaars, *Heren van de Raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving, 1500-1580* (Nijmegen 1998)
- G. Schwartz en M.J. Bok, *Pieter Saenredam: de schilder in zijn tijd* (Maarssen / 's-Gravenhage 1989)
- G. Schwerhoff, 'Das Kölner Supplikenwesen in der Frühen Neuzeit. Annäherungen an ein Kommunikationsmedium zwischen Untertanen und Obrigkeit' in: G. Mölich und G. Schwerhoff, *Köln als Kommunikationszentrum. Studien zur frühneuzeitlichen Stadtgeschichte* (Köln 2000) pp. 473-496.
- E.L. Skip Knox, *Guilds of Augsburg*, diss. Boise University 1984 (elektronische publicatie)
- P. van der Sluys en Th. van Asperen, *Van stomme vertoning tot levend toneel: Bossche rederijkers in verleden en heden* ('s-Hertogenbosch 1978)
- J. Smetius, *Synodale ordonmantien ende Resolutien tot nut, dienst en gerief der Kercken, onder de Chr. Synodus van 't Hertogdom Gelre en Graef-schap Zutphen gehoorende, na Ordre van Hoogh-gemelde Christelycke Synode* (Nijmegen 1699)
- H. Soly, 'Kroeg lopen in Brabant en Vlaanderen', *Spiegel Historiae* 18 (1983) pp. 569-577.
- J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620* ('s-Gravenhage 1989)
- J. Spaans, 'De gift aan de armen in Friese steden in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Toegelicht aan het voorbeeld van Sneek', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) pp. 375-393.
- J. Spaans, 'Veranderende vroomheid' in: J. Spaans (red.), *Een golf van beroering. De omstreken opwekking in de Republiek in het midden van de achttiende eeuw* (Hilversum 2001) pp. 79-96.
- J. Spaans, 'Violent dreams, peaceful coexistence. On the absence of religious violence in the Dutch Republic', *De Zeventiende Eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* 18 (2002) pp. 149-166.
- J. Spaans, 'Weduwen, wezen en vreemdelingen, sociale zorg en tolerantie' in: T. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland 1572 tot 1795* (Hilversum 2002) pp. 255-286.
- J. Spaans, 'Early Modern Orphanages between Civic Pride and Social Discipline: Francke's Use of Dutch Models' in: U. Sträter & J. N. Neumann, ed., *Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit* (Tübingen 2003) pp. 183-196.
- J. Spicer, 'De renaissance-elleboog' in: J. Bremmer en H. Roodenburg (red.), *Gebaren en lichaamshouding van de oudheid tot heden* (Nijmegen 1993) pp. 98-144.
- P. Spierenburg, *Judicial violence in the Dutch Republic: corporal punishment, executions and torture in Amsterdam, 1650-1750* (Amsterdam 1978)
- P. Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preindustriële Europa* (Hilversum 1988)
- M. Spierings, *Het Schepenprotocol van 's-Hertogenbosch 1367-1400* (Tilburg 1984)
- M. Spies, 'Kunsten en wetenschappen op de troon. Culturele hoofdstad 1578-1713' in: W. Frijhoff en M.R. Prak, *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld, 1578-1650* (Amsterdam 2004) pp. 299-384.
- P. Stabel, 'Social Reality and Artistic Image: The Urban Experience in the Late Medieval Low Countries. Some Introductory Remarks on the Occasion of a Colloquium' in: M. Carlier e.a. (red.) *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij: handelingen van het colloquium te Gent, 22-23 augustus 1996* (Leuven/Apeldoorn 1996) pp. 11-31.
- L. Stapel, 'Haarlems welvaart: "de konst van Bier te brouwen" of "excellente stucken lijnwaets?" De beeldvorming rond het economische leven van Hollands tweede stad (1600-1650)', *De zeventiende eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* 18 (2002) pp. 167-183.
- F. Stark, *Proeven van de preek. Een praktisch theologisch onderzoek naar de preek als Woord van God* (Zoetermeer 2005)
- E. Steegen, 'Kleinhandel en kramers. De verkoop van genotsmiddelen in Maastricht in de achttiende eeuw', *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, deel 61 (1998) pp. 163-195.
- J.C. van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland. Een historisch-sociologische studie* (Hilversum 1995)
- J.C. Streng, 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* (Hilversum 1997)
- K. Strengers-Older, 'Van Boeken en Schrijfgerei. De achttiende-eeuwse boekhandel van 's-Hertogenbosch', *Brabants Heem* 50 (1998) pp. 90-100.
- G.J. Stronks, 'Het kerkvolk op de zondagen. De gereformeerde kerk en de sabbatsontheiliging, ca. 1580-1800' in: J.C.P.A. van Laarhoven, e.a. (red.), *Munire Ecclesia. Opstellen over 'gewone gelovigen'* (Maastricht 1990) pp. 139-152.
- A. de Swaan, *Zorg en de Staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 1996)
- A. de Swaan, *De mens is de mens een zorg* (Amsterdam 1997)
- A. de Swaan, *De Mensenmaatschappij. Een inleiding* (Amsterdam 2002)
- R. Sweet, 'Freemen and independence in English borough politics c. 1770-1830', *Past and Present* 1998, no. 161.
- C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord: het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* ('s-Gravenhage 1984)
- J. Tanja, 'Een zeldzaam volk genegen om te dwaalen' in: J.E. Dubbeldam en J. Tanja (red.), *Vreemd gespuis* (Amsterdam 1987) pp. 49-55.

- W.Ph. Te Brake, *Regents and Rebels. The revolutionary world of an eighteenth-century Dutch city* (Oxford 1989)
- J.L. ter Gouw, *De volksvermaken* (Haarlem 1871) p. 168.
- A.K.L. Thijs, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk. Maatschappelijke betekenis van de Kerk in contrareformatorisch Antwerpen* (Turnhout 1990)
- A.K.L. Thijs, 'Religieuze rituelen in het emancipatieproces van Vlaamse en Brabantse handwerksgezellen (zestiende-negentiende eeuw)' in: C. Lis en H. Soly, *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994) pp. 231-281.
- Tienmaal brood rondom het IJsselmeer (NOM, Arnhem 1979)
- E.M.A. Timmer, *Knechts gilden en knechtsbossen in Nederland. Arbeidsverzekering in vroeger tijden* (Haarlem 1913)
- A. de Tocqueville, *Democracy in America* (New York 1969; oorspr. 1832)
- Tooneel vande Moedigheydt van vier predicanten binnen s'Hertogen-bosch ende Cloeckveerdigheydt van twee Catholijcke professoren binnen Lueven aengaende een openbare wt-daginghe om op het stuck van 'twaarachtich gheloove een 'tsamen-spreekinghe ende oprecht ondersoek te doen ('s-Hertogenbosch en Brussel 1630)
- F. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie* (Darmstadt 1991)
- R.C. Trexler, *Public life in Renaissance Florence* (New York/London 1980)
- Chr. Tümpel, 'De Amsterdamse schuttersstukken' in: M. Carasso-Kok en J. Levy-van Halm, *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad* (Haarlem/Zwolle 1988) pp. 75-103.
- G.C. Udemans, *Practycke, dat is Werkelijcke oeffeninghe van de Christelijcke hoofd-deuchden, gheloove, hope ende liefde* (Dordrecht 1632)
- G.C. Udemans, *De laetste basuyne, dat is: ghetrouwe waerschouwinghe onses Heeren Jesu Christi aengaende des menschen uuterste, beschreven door den h. apostel ende evangelist Mattheum, capit. XXV: verclaert ende tot ontmuchteringhe van onse eeuwse toe-ghepast* (Dordrecht 1635)
- G.C. Udemans, *Belijdenis des geloofs voor hen die zich tot des Heeren Heilig Avondmaal willen begeven* in: C. Drellincourt e.a., *'t Recht gebruik des Heeren Heiligen Avondmaal enz.* (Rotterdam 1687)
- W. Ultee, W. Arts en H. Flap, *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen* (Groningen 1992)
- E. Van Autenboer, 'De schuttersgilden uit het oude hertogdom Brabant en de Contrareformatie' in: A. Jans e.a. (red.), *Liber amicorum dr. J. Scheerder: tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden, de Leuvense universiteit en historiografie* (Leuven 1987) pp. 87-94.
- E. Van Autenboer, *De kaarten van de schuttersgilden van het hertogdom Brabant, 1300-1800* (Tilburg 1993)
- P. Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur* (Berchem 1987)
- P. Vandenbroeck, 'Jeroen van Aken en 's-Hertogenbosch' in: A.M. Koldewij (red.), *In Buscoducis 1450-1629. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van de late middeleeuwen en renaissance. Catalogus ('s-Hertogenbosch/'s-Gravenhage 1990) pp. 394-402.*
- K. Van Honacker, 'De politieke cultuur van de Brusselse ambachten in de achttiende eeuw: conservatisme, corporatisme of opportunisme?' in: C. Lis en H. Soly, *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994) pp. 179-228.
- R. Van Uytven, "'Altyt siet dat eynde aen!'" Een gedicht over de Krijtersopstand te 's-Hertogenbosch in 1525' in: J. Andriessen s.j. etc. *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de renaissance naar de romantiek* (Leuven/Amersfoort 1986) pp. 337-355.
- M.A. Vente, 'Verrijt', in: F. Blume (hrsgb.), *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik* (Basel zj.)
- [Peter Verbruggen], 'Journaal van een Reys na Breda & 's Bosch tot het Verpagten der Tienden etc 1767' in: *Handelingen Provinciaal Genootschap ('s-Hertogenbosch 1943) pp. 69-91.*
- A. Vergunst, *Godefridus Cornelisz. Udemans en zijn 't Geestelijk Roer van 't Coopmans Schip* (zp. 1970)
- A. Vergunst, 'Godefridus Cornelisz. Udemans en zijn Coop-Mans-Jacht' in: W. Balke e.a. (red.), *Wegen en gestalten in het gereformeerd protestantisme* (Amsterdam 1976)
- J. Verhavert, *Het ambachtswezen te Leuven* (Leuven 1940)
- E. Verhees en A. Vos, *Historische atlas van 's-Hertogenbosch. De ruimtelijke ontwikkeling van een vestingstad* (Amsterdam 2005)
- J.B.A.J.M. Verheyen, *Bijdrage tot de geschiedenis der voormalige schutterijen te 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch 1857)*
- F. Verleysen, *Ambachten en Contrareformatie. Godsdienstige aspecten van de corporatieve wereld na de val van Antwerpen, 1585-1633* (lic.verhandeling Universiteit Gent 2000)
- B. Vermet, 'Van Thuldens historische allegorieën' in: A. Roy, *Theodoor van Thulden. Een Zuidnederlandse barokschilder 1606-1669* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1992) pp. 78-98.
- J. Verrips, 'De genese van een godsdienstige beweging: het Nieuwkerkse Werk', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 6 (1980) pp. 113-138.
- E. Vink, 'Laat-middeleeuwse stedelijke overheden ten aanzien van geboorte, huwelijk en sterven', *Volkskundig Bulletin* 15 (1989) pp. 43-49.

- E. Vink, 'Wonen ten noorden van de Sint Jan' in: H. W. Boekwijt en H.L. Janssen (red.), *Bouwen & wonen in de schaduw van de Sint Jan ('s-Hertogenbosch 1997)* pp. 20-47.
- M. Visser, *The rituals of dinner. The origins, evolution, eccentricities, and meaning of Table Manners* (New York 1991)
- I. van der Vlis, *Leven in armoede. Delfse bededen in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2000)
- J. van den Vondel, *Zegesang ter eere van Frederick Henrick, Boschwinger, Wezelwinner, Prince van Oranje ('tAmstelredam 1629)*
- R. van de Voort, 's-Hertogenbosch in de tweede helft van de achttiende eeuw. Enkele opmerkingen over de economische en sociale structuur van de wijk van de Markt (ongepubliceerde scriptie Universiteit van Amsterdam, 1977).
- A. Vos, *Zaltbommel, stadhuis en kerk* (doct. scriptie RUU 1989)
- A. Vos, *Dataschurk. Inventaris van de criminele processtukken van de schepbank van 's-Hertogenbosch, 1550-1803 ('s-Hertogenbosch 1993)*
- A. Vos, 'Hubertus de Clein, mandenmaker-profeet te 's-Hertogenbosch (1708-1734)' in: J.A.F.M. van Oudheusden e.a. (red.), *Ziel en zaligheid in Noord-Brabant. Vijfde verzameling bijdragen van de Vereniging voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft 1994) pp. 295-312.
- A. Vos, 'Hanske, "Rembrandts olifant", in 's-Hertogenbosch', 's-Hertogenbosch. Driemaandelijks tijdschrift over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch 2 (1994) pp. 163-168.
- A. Vos, 'Smakelijk eten', 's-Hertogenbosch. Driemaandelijks tijdschrift over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch 4 (1996) pp. 93-95.
- A. Vos, 'Vogelvrij of tweederangs? 's-Hertogenbosch en de joden in de achttiende eeuw' in: J. Cahen en A.F.M. van de Sande, *Joods leven in Brabant. Bijdragen tot de geschiedenis van een minderheid ('s-Hertogenbosch 1996)* pp. 74-85.
- A. Vos, 'Het muziekleven in een kleine Gelderse stad in de achttiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen Gelre LXXXVIII* (1997) pp. 81-101.
- A. Vos e.a. (red.), 's-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990 (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997)
- A. Vos, 's-Hertogenbosch in cijfers' in: A. Vos e.a. (red.), 's-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990 (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997) pp. 421-422.
- A. Vos, "'Looft Godt altijd uit Bommel.'" Brieven van de Bommelse chirurgijn en lakenkoopman Hendrick van Billich, zijn vrouw Neeske Jans van der Meulen en hun dochter Anna Maria (ca. 1632-1651), *Tussen de Voorn en Loevestein* 34 (augustus 1998) pp. 1-11.
- A. Vos, "'Muziek in" gereformeerd' 's-Hertogenbosch', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 15 (1998) pp. 118-143.
- A. Vos, 's-Hertogenbosch en de viering van de Vrede van Munster', 's-Hertogenbosch. Driemaandelijks tijdschrift over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch 6 (1998) pp. 41-47.
- A. Vos, "'Een casje met glaesen." Bosch glaswerk als cadeau', *Bossche Bladen* 1 (1999) pp. 96-101.
- A. Vos, "'Een tric-tracbort, de Razende Roeland en een gogeltas". Ontspanning en vermaak in de zeventiende en achttiende eeuw' in: Ch. de Mooij en A. Vos, 's-Hertogenbosch binnenskamers. Aspecten van stedelijke woon- en leefculturen 1650-1850 ('s-Hertogenbosch/Zwolle 1999) pp. 60-77.
- A. Vos, 'Verdwenen gildenaltaren', *Bossche Bladen* 3 (2001) pp. 86-90.
- A. Vos, 'Vrouwenarbeid en de gilden in vroegmodern 's-Hertogenbosch', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 20 (2003) pp. 148-176.
- A. Vos, 'Een veilig dorp? Misdaad in en rond Vught in de zeventiende en achttiende eeuw' in: O. Thiers (red.), *Vught Onvoltooid Verleden* (Vught 2003) pp. 43-68.
- A. Vos, "'Stadswelvaart' of principes. Perikelen rond het poorterschap van katholieken in 's-Hertogenbosch (1641-1645)', *Brabants Heem* 57 (2005) pp. 117-125.
- M. Vovelle, 'Les intermédiaires culturels' in M. Vovelle, *Ideologie et mentalités* (Paris 1982) pp. 163-176.
- J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995)
- F. N. de Wael, *De Lust-hof der geestelike gedichten ('s-Hertogen-Bosch, 1645)*
- H. de Waardt, 'De geschiedenis van de eer en de historische antropologie. Een voorbeeld van een interdisciplinaire aanpak', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) pp. 334-354.
- J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schut-terye, gilden en regeeringe* (Amsterdam 1760-1767)
- A. Walkart, 'Zakelyk bericht over de Natuurlyke gesteldheid der Hoofdstad 's-Hertogenbosch en de ziekten die er in het jaar 1779 zijn voorgevallen' in: *Verhandelingen van de natuur- en geneeskundige correspondentie-societeit in de Verenigde Nederlanden ('s-Gravenhage 1783)* pp. 268-297.
- M. Walker, *German home towns: Community, State and General Estate, 1648-1871* (Ithaca 1977)
- I. Weekhout, *Boekcensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag 1998)
- Ch.C. Wells, *Law and citizenship in early modern France* (Baltimore 1995)
- J. van der Werf, *Kerk en christelijke vereniging. Onderzoek naar de theologische motieven voor het ontstaan van de christelijke vereniging* (Amsterdam 1960)
- M. E. Wiesner, *Gender, Church and State in early modern Germany* (London/New York 1998)

- H. van Wijngaarden, *Zorg voor de Kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle, 1650-1700* (Amsterdam 2000)
- Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft: bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang, 1700-1800* (Hilversum 1987)
- M.F.M. Wingens, *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de 17e en 18e eeuw* (Nijmegen 1994)
- M.F.M. Wingens, 'De bedevaartoornden Handel en Uden omstreeks 1700. Mariaverering over de grenzen van de Republiek', in: L.B.C.M. van Liebergen (red.), *Volksdevotie. Beelden van religieuze volkscultuur in Noord-Brabant* (Uden 1990) pp. 49-61.
- J. Wisse, *Een korte verhandeling van de vestiging van het Protestantisme en het verhandelde in de vergaderingen van de Hervormde Gemeente van 's-Hertogenbosch en in verband daarmede enkele beschouwingen* ('s-Hertogenbosch 1959) typeschrift.
- C. de Witt, *Eerste eeuwfeest van de Bossche Classis 1741* ('s-Hertogenbosch 1741)
- C. de Witt, *De Volle Uit-Reddinge en Volmakinge van Gods Bedrukte Kerk* ('s-Hertogenbosch 1741)
- J.J. Woltjer, 'Kerkgeschiedenis en mensbeeld' in: H. ten Boom e.a. (red.), *Utrechters Entre-Deux. Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie, 1520-1620* (Delft 1992) pp. 3-9.
- J.J. Woltjer, 'De plaats van de calvinisten in de Nederlandse samenleving', *De Zeventiende Eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* 10 (1994) pp. 3-28.
- S. Woolf, *The Poor in Western Europe in the Eighteenth and Nineteenth centuries* (London/New York 1986)
- J.A. Worp (uitg.), *De briefwisseling van Constantijn Huygens, 1608-1687, derde deel 1640-1644* ('s-Gravenhage 1914)
- A.Ph.F. Wouters en P.H.A.M. Abels, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en delfland 1572-1621*. 2 dln. (Delft 1994)
- J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850* (Bergen 1991)
- J.L. van Zanden and M. Prak, 'Towards an economic interpretation of citizenship: The Dutch Republic between medieval communes and modern nation-states', *European Review of Economic History* 10 (2006) pp. 111-145.
- J.M. Zijlmans, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw. Verenigingsvormen van het informele culturele leven te Rotterdam* (Den Haag 1999)
- H.J. Zomerdijk, *Het muziekleven in Noord-Brabant 1770-1850* (Tilburg 1981)
- R. A. van Zuijlen jr., *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende (Stadsrekeningen van het jaar 1399-1800)* 3 dln. ('s-Hertogenbosch 1871)
- K. van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt? Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de spanning tussen overheid en religie. Een systematisch-historische interpretatie van een 'omstreden' geloofsartikel* (Heerenveen 1999)
- H.L. Zwitser, 'De soldaat' in: H. Beliën e.a. (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw: een Hollands Groepsportret* (Amsterdam 1995) pp. 157-184.

<http://www.catharina1480.nl/schutterij3.htm>

<http://www.deoudeschuts.nl>

Index van geografische namen

- Aken 49, 53, 360
Alkmaar 360
Amerongen 60
Amersfoort 352
Amsterdam 24, 33, 35, 36, 39, 41, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 67, 101, 109, 117, 127, 128, 142, 178, 182, 183, 186, 198, 199, 214, 215, 226, 227, 247, 284, 288, 303, 321, 327, 338, 349, 362, 366
Angola 279
Antwerpen 24, 76, 81, 103, 110, 200, 288
Arnhem 24, 45
Assendelft 276, 279
Asten 269
Augsburg 51, 90, 145, 243
Averbode 257, 360
Bad Kreuznach 64
Baltische landen 69
Bazel 76
Bemmel 36
Bengalen 279
Bergen op Zoom 24, 220, 237, 266, 284, 300, 322, 327, 338, 349, 362
Berlicum 84
Bokhoven 178, 179
Bommelerwaard 57, 220, 223
Boxtel 102
Brabant 23, 25, 45, 69, 71, 74, 75, 125, 130, 141, 205, 209, 222, 238, 252, 289, 360
Breda 47, 48, 64, 244, 320, 327
Breugel 269
Brugge 217, 311, 371
Brussel 76, 167, 231, 250, 251, 285, 354, 359, 374
Cadzand 238
Coevorden 60
Cormandel 279
Crevecoeur (fort) 96, 282, 306
Delft 59, 79, 104, 199, 255, 266, 284, 324, 345, 350, 354, 356
Den Briel 217, 282
Den Haag 76, 89, 104, 174, 190, 254, 305, 308, 314, 317, 349, 371
Denemarken 75
Deuterse Veer 214
Deventer 22, 45, 50, 59, 115, 167, 168
Dieden 82
Diest 41, 233
Dijon 145
Doornik 52, 74
Dordrecht 25, 38, 39, 74, 156, 158, 167, 168, 174, 192, 194, 202, 209, 281, 303, 338, 341, 370
Duitsland/Duitse Rijk 20, 21, 70, 75, 151, 217, 218, 226, 238, 308
Düsseldorf 33
Edam 258
Eersel 103, 104, 141
Eindhoven 103, 258, 294
Emden 266
Empel 75, 83
Engeland 151, 217, 219, 223, 231, 234, 306, 308, 313
Engelen 78, 251, 281, 285, 319
Erfurt 76
Franeker 256
Frankrijk 31, 49, 141, 238, 313, 373, 375
Friesland 304, 374
Gelre/Gelderland 53, 75, 125
Genève 261
Gennep 326
Gent 74, 159, 167
Genua 51
Goejanverwellesluis 135
Gorinchem 223, 253, 343, 356, 370
Gouda 59, 135, 170, 177, 193, 199, 227, 232, 303, 338, 363
Graft 24
Grave 33, 232, 244, 258, 300, 326
's-Gravenbrakel 74
's-Gravenmoer 102
Groningen 25, 178, 256, 266, 276
Gulik (Jülich) 15, 16, 53
Haarlem 24, 25, 42, 55, 79, 91, 101, 182, 214, 216, 217, 222, 226, 254, 258, 263, 276, 338, 350
Hapert 269
Heidelberg 261
Helmond 103

- Henegouwen 74
 Herpen 103
 Herpt 220
 's-Hertogenbosch, Den Bosch
 Achter de Drie Stokvissen (straat) 295
 Achter het Vuurstaal (straat) 256
 Achter het Wilt Vercken (straat) 58
 Barbarastraat (Berewoutstraat) 264
 Begijnenkerk 371
 Begijnhof 134
 Berewoutstraat 264
 Binnendieze 174, 212
 Breede Haven 168
 Clarissenklooster 322
 Colveniersbogaard 108, 110, 111, 112, 113, 116, 118, 121, 122
 De Blinde Spiegel (herberg) 196
 De Gaffel (stadsherberg) 120
 De Hollandsche Tuyn (herberg) 327
 De Korte Kamer 209
 De Paushoed (herberg) 162
 De Roomer (huis) 52
 De Troon (herberg) 229
 De Troon ('paapse bijschool') 360
 Dieze 139
 Fonteinstraat 108
 Geertruikerk 334
 Gereformeerd Burgerweeshuis 218, 319, 320, 327
 Gevangenpoort 100, 108
 Gewanthuis 225
 Grote- of Sint Janskerk (zie Sint Janskerk)
 Handboogbogaard 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 136, 164
 Haven, 207
 Havenkerk of Kleine kerk 284
 Het Bont Peertje (herberg) 361
 Het Paradijs (huis) 99
 Het Plein 134
 Het Vergulde Harnas (huis) 108
 Het Zwart Leeuwke (huis) 315
 Hinthamereinde 101, 108, 110, 116, 138, 275
 Hinthamerpoort 125
 Hinthamerstraat 108, 224
 Hoge Steenweg 111, 224
 Hoogveld 125
 In de Boerenmouw 224
 In den Troon (herberg) 229
 In het Molenijser (herberg) 87
 In Nijmegen (logement) 52
 In Sinterclaes (huis) 168
 Isabella (fort) 320
 Jonge Schutsbogaard 110, 111, 112, 113, 115, 116, 118, 121
 Karstraat 108
 Kerkstraat 100, 101
 Kleine kerk of Havenkerk
 Klooster Zusters van Orthen 260
 Kolperstraat 126, 357
 Korenstraat 108
 Kruisbroederklooster 322
 Kruisbroederkerk 300, 322
 Kruisstraat 204
 Lakenhal 81, 169
 Markt 81, 94, 99, 102, 108, 168, 169, 209, 227, 314, 348, 357
 Minderbroederstraat 108, 195
 Nieuwstraat 281
 Orthenbinnenpoort 168
 Ortheneinde 277
 Orthenpoort 108
 Orthenschans 96
 Orthenstraat 108
 Oude Dieze 108
 Oude Schutsbogaard 84, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116
 Papenbril, Citadel 26, 134, 238
 Parade 134
 Pensmarkt 61, 222, 224
 Petrus- en Pauluskerk 26, 277
 Pettelaer, De (fort) 239
 Predikherenklooster 158
 Proenegasthuis 295
 Putstraat 108, 319
 Schuilkkerk Achter de Tolbrug 355, 363
 Schuilkkerk Kerkstraat 355
 Schuilkkerk Sint Janspoort 361
 Schuilkkerk Sint Pieter en Paulus 371
 Schuilkkerk 't Zwart Beerke (Vughterstraat) 366
 Schuilkkerk Verwersstraat (2) 355
 Sint Antoniskapel 275
 Sint Eloyen-gasthuis 319
 Sint Jacobskerk 363
 Sint Janskerk 25, 36, 58, 78, 118, 123, 134, 167, 170, 172, 176, 250, 260, 270, 272, 273, 274, 278, 284, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 304, 312, 316, 333, 340, 357, 358, 359, 366, 370, 371
 Sint Janspoort 361, 373
 Sint Janskerkhof 101
 Sint Joriskapel 84
 Sint Jorisstraat 108, 110, 116
 Tolbrugstraat 108, 110, 111, 116, 136, 227
 Uilenburg 361
 Verwersstraat 108
 Vismarkt 204, 212
 Visstraat 204, 212
 Vleeshal, Vleeshuis 81, 169, 201, 234
 Vranckenhofstad 76
 Vughterbinnenpoort 110, 116
 Vughterdijk 65, 108, 110
 Vughterpoort 54, 76, 126
 Vughterstraat 101, 108, 366
 Wapen van Frankrijk 223
 Willem Maria (fort), zie: Papenbril
 Windmolenberg 363

- Heusden 114, 214, 220, 252, 290, 309, 343, 370, 373
 Hintham 125
 Holland 23, 24, 25, 42, 45, 74, 92, 95, 114, 115, 117,
 125, 156, 203, 207, 208, 209, 210, 211, 222, 230, 232,
 238, 251, 285, 292, 301, 304, 308, 311, 338, 344, 374
 Hongarije 371
 Hoogeloon 305
 Hoorn 104, 264
 Horst (Land van Kleef) 265
 Huis ten Bosch 114
 Ierland 288
 Italië 19, 20, 375, 391
 Kampen 22, 178, 238
 Kessel 161
 Keulen 148, 217
 Kevelaer 177
 Kleef 60
 Knegsel 103
 Leeuwarden 115, 238, 264
 Leiden 37, 101, 209, 256, 271, 305, 307, 316, 349
 Leuven 36, 76, 177, 222, 235
 Litouwen 288, 289, 375
 Lommel 269
 Londen 206, 231, 286
 Loon op Zand 102, 295
 Luik 178
 Maagdenburg 51
 Maarssen 62, 237
 Maas 32, 97
 Maassluis 292
 Maastricht 49, 82, 89, 221, 238, 326, 349
 Mechelen 74, 76, 177, 235
 Megen 33
 Meierij 38, 40, 65, 93, 103, 116, 238, 254, 257, 258, 269,
 314, 324, 326, 342, 353
 Memmingen 76
 Middelburg 284, 323, 354
 Nederhemert 294
 Neurenberg 76
 Nieuwerkerk 354
 Nijkerk 309
 Nijmegen 36, 45, 82, 220, 240, 244, 306
 Oirschot 129, 358, 359
 Oostenrijk 373
 Orthen 75, 277, 294, 309, 373
 Oss 258
 Oyen 82, 103
 Parijs 109, 119
 Pfaltz 289, 375
 Piëmonte 288, 375
 Pleinig 64
 Poederoyen 319
 Polen 288, 289, 373, 375
 Poortvliet 258
 Purmerend 277
 Ravenstein, Land van 103
 Rees 33
 Rijnland 69
 Roermond 353
 Rotterdam 33, 36, 42, 105, 174, 203, 209, 231, 284, 296,
 304, 305
 Sachsen-Gotha 312
 Salzburg 375
 Scandinavië 24
 Schagen 264
 Schiedam 59, 347
 Schotland 69, 238, 312
 Sedan 54
 Silezië 315
 Sint Oedenrode 103
 Sittard 53
 Sluis 319, 320, 322, 323
 Solothurn 76
 Spanje 24, 86, 215, 352
 Steenwijk 52
 Straatsburg 51
 Suriname 279
 Texel 264
 Tholen 238
 Tilburg 258
 Utrecht 37, 45, 50, 59, 61, 158, 159, 182, 192, 213, 214,
 217, 240, 253, 254, 256, 263, 270, 284, 299, 307, 343,
 354, 362, 368
 Buurkerk 167, 192
 Jacobikerk 192
 Valencijn 74
 Velp (Land van Ravenstein) 178
 Venetië 51, 129
 Verenigde Staten 17
 Vianen 231
 Vlaanderen 20, 69, 125
 Vlijmen 37, 251, 285
 Vlissingen 354
 Vught 32, 64, 65, 126, 127, 220, 258, 320, 326
 Waal 32
 Waverveen 305
 Weert 71, 309, 353
 Well 220
 Willemstad 300
 Woensel 37
 Woerden 24
 Worms 151
 Zaltbommel 33, 38, 53, 56, 60, 223, 232, 251, 253, 292,
 306, 370
 Zandschel 102
 Zeeland 45, 114, 115, 117, 125, 210, 232, 247, 292, 343,
 373
 Zierikzee 276, 299, 343, 354
 Zuid-Amerika 215
 Zutphen 59, 158, 214, 217, 354, 356
 Zweden 308
 Zwitserland 20, 51, 238, 312
 Zwolle 22, 25, 45, 47, 48, 59, 115, 199, 266, 284, 336,
 354

Index van persoonsnamen

- Aeltje ('oppaster' officieren Jonge Schuts) 140
Abbema, Pieter Pieterse 263, 264, 304
Abels, P. (historicus) 268, 335, 345
Ackersdijck, Martinus (stadhouder hoogschout) 363
Adrichem, Hendrik van (stadhouder hoogschout) 64
Aerts, M. (historica) 42
Agamet/Melchior (Turks dopeling) 371
Agneau, Jacques l' (soldaat, paukenist) 244
Agyleus, Hendrik (rechtsgeleerde) 250
Aken, Adam van (knecht van het Blok van de Vughterpoort) 190
Aken, Joseph van (schilder) 150
Akersloot, W. (graveur) 85
Alberts, Sophia (geschaakte jonge vrouw) 259
Albrecht (aartshertog van Oostenrijk) 125
Almaegniën, Jacob van (gedoopte jood) 58
Alphen, Johannes van (predikant) 265, 266, 271
Alva, Fernando Álvarez de Toledo, hertog van (landvoogd) 78, 79, 355
Amelsfoort, Quirinus van (schilder) 176
Amersfoort, Henricus van (brouwer) 156
Ammeloo, Jan van (kleermaker) 214
Andriessen, David (pistoolmaker) 53
Andriessen, Johanna (weeskind) 319
Andriessen, Johannes (weeskind) 319
Anna Maria (ter dood veroordeelde vrouw) 295
Antwerpen, Jacob Peters van (kruiwagenkruier, bezoeker conventikel) 304
Appeldoorn, weduwe 109
Arents, dochter van Johanna (diaconicarme) 332
Ariaens, Jan (leerling linnenwever) 151
Arleboutius, Paulus (predikant) 258
Arnold (hertog van Gelre) 75
Aryns, Hendrick (leerling linnenwever) 151
Asch van Wijk, Van (gedeputeerde Staten van Utrecht) 38
Aston, Thomas (handschoenmaker) 231
Augustijn, C. (kerkhistoricus) 283
Babstist, Marijke (leerling linnennaaiester) 219
Backer, de (diaken) 254
Bacx, Simon (commandant Schermersgilde) 79
Barent, meester 263, 264
Barlaeus, Caspar (humanistisch geleerde) 370
Batenborch, van (schrijnwerker) 206
Bedeker, De (rijnschipper) 33
Beelt, Cornelis (schilder) 152
Benedictus xvi (paus) 281
Berend (klapwaker) 264
Beresteyn, Cornelis Paulus van (landjonker) 32
Beresteyn, Christiaan van (pensionaris) 37
Berg, Josyna van den (vroedvrouw) 281
Bergaigne, Hendrik van (hoogschout) 47, 362
Bergena, Johanna (diaconicarme) 311, 330
Bergh, Jan Geert van den (schrijnwerker) 151
Berkenvelder, F (archivaris) 22, 60
Beugen, Hendrik van (messenmaker) 215
Beugen, Regina van (kwezel) 215
Beuger, Elias (winkelier) 372
Beusekom, Leendert Willem van (sergeant Oude Schuts) 91
Beusekom, van (diaken) 332
Bie, Jacob Laurens Pelgrom de 35, 36, 375
Billich/Billigius Hendrik van (chirurgijn, koopman) 223, 370
Bils, Louis de (anatoom) 359
Bitter, Herman de (schepen, ouderling) 254
Black, A. (politicoloog) 19, 20
Bladel, Helena, van (koopvrouw) 58
Blaeu, Johan (cartograaf) 26
Blancert (president-schepen van Rotterdam) 231
Blickle, P. (historicus) 20, 21, 29, 76, 385, 391
Bloemaerts, A. (schilder) 171
Blok, P.J. (historicus) 181
Blom, Frans (commies, stadstimmerman) 26, 140
Bogaert, gezusters Van den (knopenmaaksters) 221, 222
Bogerman, Johannes (predikant) 270
Bokhoven van (weduwe) 333
Bolsius, Antony (chirurgijn) 64
Bommel, Rogier Jansen van (catechiseermeester) 275
Bonhomme, Henri (glasfabrikant) 49
Boom, Cornelis (ziekentrouster, predikant) 295

- Boons, Daniël (notaris, stadhuisclerk) 353
 Boons, Willem 371
 Bor, Pieter (geschiedschrijver) 81
 Bos, Carel (kind, kramer) 230
 Bos, S. (historica) 181, 182, 198, 199
 Bosch, Jheronimus (schilder) 75, 171
 Botermans, weduwe (weduwe schrijnwerker) 225
 Bourgee, Arnoldus (zuigeling, kramer) 230
 Bourgondië, Anton van (hertog van Brabant) 75, 122
 Bourgondië, Philips van (hertog van Brabant) 58
 Boussu, Maximiliaan de Hennin, graaf van (Staats leg-
 eraanvoerder) 172
 Brecht, Jacob van (hoogschout) 78
 Bredero, A. (historicus) 389, 298
 Brederode, Johan Wolfert van (gouverneur) 47, 90,
 255, 300, 302, 315, 321, 322, 343, 345, 358, 369
 Bree, Willem van (koopman, glasfabrikant) 49
 Breugel, van (ouderling) 286, 287
 Briels, J (historicus) 250, 375
 Brocades (leider conventikel) 309
 Brueghel de Oude, Pieter (schilder) 158
 Bruggen, Johan van (notaris) 190, 208
 Bruijst, Anna (koopvrouw) 222
 Brussel, Van (ouderling) 46
 Bruyn, de (weduwe, diaconiarne) 332
 Bruysten (korpora al Jonge Schuts) 141
 Buchelius, Arnoldus (jurist) 263, 270, 353, 370
 Bultee, Laurentius (ex-minderbroeder) 309
 Buns, Benedictus (componist) 371
 Buren, Theodorus van (stovenmaker) 231, 232
 Burke, P. (historicus) 170
 Buschman (gerechtsdienaar) 191
 Buschman (diaken) 332
 Bushof, Bernard (predikant) 252, 299
 Buys, J. (graveur) 135
 Buyster, Everard (korpora al Jonge Schuts) 120
 Calvijn, Johannes (reformator, theoloog) 177, 250,
 261, 266, 268, 274, 280, 284, 285, 289, 290, 292, 315,
 338, 357
 Camphuysen, Dirk Rafaëlsz. (dichter) 295
 Cantelmo (Spaans legeraanvoerder) 88
 Canters, Joost 40
 Capellen, Joan Derk van der (politiek auteur) 131, 142
 Capiteyn, J. (predikant, zoon Afrikaans stamhoofd)
 295
 Cappadose, Joseph 60
 Casper de 'apostaat' 257
 Cassemajor, de (diaken) 332
 Casteren, Hendrik van (schepen) 89
 Catalijn (dopeling) 282
 Cats, Jacob (dichter, staatsman) 226
 Cats, Jan Claessen (kruiwagenkruier) 148
 Catwijck, Heer van (drossaard Stad en Land van Heus-
 den) 373
 Cham, Hiacintus van (predikheer) 351
 Chatelijn, Johan (viskoper) 225
 Chemin, Hendrik (ziekentrouster) 295
 Christaen, Isaac (dopeling) 279
 Christianus, Titus (dopeling, knecht) 279
 Claessen alias De Goudtse Bakker, Jan (schutter Hand-
 boog) 105, 106
 Clein, Hebal de 309
 Clein, Hubert de (schoolmeester, mandenmaker)
 259, 285, 301, 306, 307, 308, 309
 Clein, Nehemia de 309
 Clemens, Hermanus Gideon (predikant) 265, 266,
 271, 279, 296, 348
 Clercq, meester Le (comediant) 303
 Cleverlie, Robbert (handschoenmaker) 231
 Clocken, vrouw (kleermaakster) 221
 Cloeck, Jacob (korpora al Jonge Schuts) 139
 Cobbe, deken (chirurgijn) 201
 Coccejus, Johannes (theoloog) 301, 308
 Cocq van Kerkwijck, Christoffel de (hoogleraar
 medicijnen) 168
 Codde, Pieter (schilder) 117
 Coenen, Claes (schipper) 33
 Coenraedt, Ysack 59
 Coenraets, Jan (koopman in tabak) 47
 Coesvelt, Jacob Jansse van (linnenwever) 38
 Coetsveld, weduwe (diaconiarne) 330
 Comrie, Alexander (predikant) 295
 Conradi, Henricus (predikant) 37, 277, 303
 Conradi, Samuel (apotheker en kruidenier) 37, 38
 Coolen, Margareta (koopvrouw) 58
 Copes, Hendrik (schepen) 107, 322
 Copes, Otto (schepen, kapitein Jonge Schuts of Jonge
 Voetboog, ouderling) 89, 140
 Cordier, Pierre (Waals predikant) 49, 369
 Cornelis, Broer 295
 Cornelissen, Hendrik (linnen- en tapijtwever) 151
 Cosier, D. (graveur) 128
 Court, Jacob en Pieter de la (politieke auteurs) 381,
 388
 Cousijns, Steven (organist) 290
 Couwenberg (korpora al Jonge Schuts) 99
 Crossick, G. (historicus) 214, 223
 Cunet (schutter) 138
 Curtius, Boudewijn Donker (advocaat) 270, 271
 Dael, Paulus van (pastoor) 84
 Dalonne, weduwe (kleermaakster) 221
 Dambruyne, J. (historicus) 167, 170, 199
 Damman, Sebastiaen (predikant) 354, 356
 Daniels, Abraham (joods koopman) 61
 Dathenus, Petrus (dichter, predikant) 289, 291, 292,
 296
 De Cauwer, P. (historicus) 51
 Deckers, Dierick (schutter) 87
 Deckers, G.J. (blokmeester) 212
 Deccular, H. (historicus) 199
 Deliën, Nicolaes Antony van der (predikant) 354
 De Munck, B. (historicus) 146

- Derickx, Jacob (wever) 220
 Deursen, A.Th. van (historicus) 24, 271, 273, 276, 281, 285, 287, 297, 301, 318, 330, 339
 Diepenbeeck, Adriaen Thielmans van (vluchteling) 375
 Diest, Cornelis van (predikant) 250
 Dijk, Jan van (beenhouwer, schutter) 87, 88
 Dijkmans, Marinus 33
 Dillegris, Maria (bejaarde bedelares) 312
 Dockum, Jan van (drukker) 291
 Doedelet, Laurens (diaconiearme) 330
 Does, Johan Hendrik van der (kapitein schutterij, schepen) 130, 131
 Does-Doom, weduwe van der 268
 Dolloti, Luddeigh (Turkse jongen) 319
 Dolre, Christoffel (jezuïet) 363
 Donckers, Laurens (hoogleraar medicijnen) 168
 Doncq, François van der (velbereider) 149
 Doornik, Petrus (predikant) 258
 Dorren, G. (historica) 22, 24, 25, 216
 Dravers, Joseph 262
 Drunen, Johan Jacob van (predikant) 347, 367
 Duer, Joris 133
 Durkheim, E. (socioloog) 17, 378
 Dussimo (timmerman) 228
 Ebbinghuizen, Dirk (diaconiearme) 335
 Ebeling, H. (archivaris) 168, 177
 Effen, Justus van (spectator, schrijver) 62, 63, 67, 91, 119, 127, 128, 142, 196, 291, 308, 373
 Egberts, Adriaen (schutter) 87
 Egmond, Floris van (graaf van Buren) 75, 115
 Eijbergen, Lucas (predikant) 257, 265, 366
 Eijnatten, J. van (historicus) 282
 Elborg, Hendrik van der (organist) 370
 Elias, N. (socioloog) 32, 380, 387
 Endepoel, Jan Peters van de (schoenmaker) 202
 Engelen, Cornelis van (schoenmaker) 157, 190, 191
 Ephraïms, Salomon 60, 62, 236
 Eppings, Willem (kramer) 189
 Erasmus, Desiderius (humanistisch denker) 291
 Esch, Antonius Jansen van (molenaar) 49
 Esch, Jan van (schrijnwerker) 203
 Essen, Johannes van (Augustijner monnik) 250
 Essing, Jacques (auditeur, ouderling) 258
 Etzioni, A. (politiek filosoof) 18, 19, 29, 385, 391
 Everard, M. (historica) 42
 Eversdijck, Wilhelmus (predikant) 256, 346
 Everswijn, David (kapitein Jonge Schuts, schepen) 122
 Everts, J. (schilder) 81, 123, 169, 224, 273
 Eyck, Jacob van (fluitist, componist) 370
 Fabre, Jan (korporaal Handboog) 96
 Farnese, Alexander (prins van Parma) 80, 82
 Farr, J. (historicus) 145, 146, 200, 202, 226, 296
 Fenema, Marius (schutter) 109
 Fier, Johan (sergeant Jonge Schuts) 109
 Fierlants, Jacob (stadsbestuurder) 353
 Filips II (koning van Spanje, hertog van Brabant) 133
 Fletcher, Andrew (filosoof) 131
 Focanus, Jacobus (predikant) 258
 Forsbergh, Pieter Haack (predikant) 278, 347
 Fortuijn, Filippina Hendrietta Christina (dopeling) 279
 Francken, Olivier 360
 Frans I (koning van Frankrijk) 250
 Frederik Hendrik, Prins van Oranje 25, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 95, 106, 114, 126, 142, 253, 352, 355, 359, 366, 368, 383, 384, 390
 Frémery, Petrus Isaac de (predikant) 283
 Fresne, Adries du (schepen) 89
 Frijhoff, W. (historicus) 45, 50, 155, 238, 294, 307, 374, 384, 390
 Fukuyama, Francis (politiek filosoof) 17, 19, 29, 385, 391
 Gans, Cornelis (dopeling) 280
 Gans, Johan (schepen, pensionaris, kapitein Colveniers, ouderling) 26, 37, 44, 48, 51, 89, 93, 97, 140, 178, 280, 370
 Gelder, H. van (historicus) 336
 Gelder, Johanna de (viskoper-dochter) 226
 Gentman, Cornelis (predikant) 300
 Gerdijn (wafelbakker) 209
 Gevel, Jan Davids van 347
 Ghenen, van (pastoor) 176
 Ginkel, van A. (kerkhistoricus)
 Ginkel, weduwe van (catechiseer-juffrouw) 267
 Gloudi, Judik (diaconiearme) 329
 Gompers, Cosman Elias (bankier, boekdrukker) 60, 61
 Gompers, Elia 60
 Gon, Johan van der (kandidaat-diaken) 317
 Gortsenius, Cornelis (predikant) 258
 Graaff, kind van Isac Govertsen van de (ontvoerd kind) 259
 Graas, T. (kunsthistoricus) 290
 Graeff, Thomas Willem van de (tamboer Colveniers) 140
 's-Gravesande, Laurens van (luitenant Jonge Schuts) 97
 Greef, Joris de (groenroede) 43
 Greef, Neeske de (protestants martelares) 357
 Grindt, Jan van de 37
 Grobbendonck, Antony Schetz baron van (gouverneur) 83, 95, 253, 340, 352
 Groeneboom, Wouter (viskoper) 57
 Groeningen, Maria van 347
 Groeningen, Peter Jeroonen van (leerling bakker) 153
 Groenveld, S. (historicus) 155
 Groot, Hugo de (rechtsgeleerde) 51, 132, 222
 Groot, Piet de (timmerman) 197
 Guilbertus, David (leider conventikel) 305
 Haan, de (weduwe, diaconiearme) 336

- Hacquart, Carolus (componist) 371
 Haen, Peter de (schilder) 130
 Hagen, Joannes van der (dopeling) 282
 Hals, Frans (schilder) 71, 117
 Ham, Ansem van (slager) 189
 Ham, Ariaantje van (winkelierster) 230
 Hamel, Tsippora 60
 Hamers, Gerard (groenroede) 207
 Hamerstede, Johannes (predikant) 30, 345
 Hardy, Michiel le (schutter) 139
 Hartog, Simon (rabbi, bankier) 65, 66, 67
 Hasselt, weduwe van (koopvrouw) 227
 Hazard, Marie Hendrienne l' (soldatenvrouw, wollen naaister) 244
 Heeren, Johan (slager, schutter) 124
 Heesacker, Leonardus van den (smid, korporaal Oude Schuts) 91
 Heesbeen, Wouterina (weduwe metselaar) 225
 Heijman, Simon 62, 236
 Heijlmans, Anastasia (leerling linnenwever) 151
 Heijmans, Matthijs (schoenmaker) 157
 Heijmans, Simon Mozes 60
 Heijnissen, Philip (organist) 370, 371
 Heijnsbergen (sergeant Jonge Schuts) 124
 Hellenbroek, Abraham (predikant) 295
 Helmont, Peter van (leerling linnenwever) 151
 Henderson (kolonel) 325
 Henderson, William 262
 Hendricks, Amarens 256
 Hendriksen alias Vandt Veck, Hendrik (schutter Handboog) 105
 Hendrix, Jan (schoenmaker) 202
 Hermans, Matteus (turftonder) 52
 Hermesdorf, B. (rechtshistoricus) 298
 Herpen, Jan van (kuiper) 202
 Hessen-Philipstal, Prins van (legeraanvoerder) 244
 Heurn, Jan Hendrik van (geschiedschrijver) 34, 96, 97, 106, 111, 129, 142, 165, 174, 308, 346, 375
 Heuvel, A. van den (rechtshistoricus) 34, 55, 76, 181, 182, 183, 199, 223
 Heuvel, Jacobus (leerling slotenmaker) 151
 Hezenmans, J. (historieschrijver) 49, 352
 Hoekx, J. (archivaris) 29, 43, 370
 Hoenderbeek, kolonel (bezoeker conventikel) 305
 Hoeven, Hendrik van der (boekhandelaar/-drukker) 372
 Hoeven, Willem van der (schoenmaker) 202
 Hof, W. op 't (kerkhistoricus) 300
 Hoffmans, juffrouw (koopvrouw) 227
 Hogerbeets, Rombout (jurist, staatsman) 123
 Hohenlohe, Filips graaf von (legeraanvoerder onder Oranje) 94
 Hoijmaijer, Albert (bakker) 153
 Hollanders, J. (timmerman) 187
 Holstein, Antonis Guenther Prins van (gouverneur) 279
 Hondius, Ludovicus (predikant) 264, 289
 Honnée, E. (kerkhistoricus) 283
 Hooch, Dirk Janssen de (bakker) 47, 48
 Hooff, Lucas van (licentiaat in de rechten)
 Hoof, Cornelis (koopman) 33
 Hooft, P.C. (letterkundige) 295
 Hoorenbeeck, Johannes (predikant) 354
 Hoorn, Lieven Cornelis van (smid) 42, 231
 Hopman, Johan Gijsbert (advocaat, kapitein-luitenant Jonge Schuts) 119, 131
 Horenbeek, Jan Aartse van (luitenant Oude Schuts) 82
 Houten, Willem van (diaken) 317
 Hubert, Abraham (kapitein Jonge Schuts) 131
 Hubert, Thomas (schepen) 328
 Hugius, Simon ? (predikant) 258
 Huiskamp, R. (historicus) 205
 Huizinga, J. (historicus) 17, 18
 Hulsius, Antony (koopman) 33
 Hulter, Johan de (schepen) 38, 375
 Husvelt, Stephanus 333
 Huyberts, Thomas (drapenier) 151
 Huygens, Christiaan (wis- en natuurkundige) 49
 Huygens, Constantijn (secretaris Frederik Hendrik, letterkundige) 49, 88, 291
 Huijgermans, Jacob (schutter) 139
 Immens, Daniel (predikant) 269
 Irhoven, Nicolaas 264
 Irhoven, Pieter (ziekentrooster) 295
 Isacqs, Jacob (joods koopman) 61
 Isacqs, Salomon (joods koopman) 61
 Isler, Samuel 60
 Israel, Jonathan (historicus) 59, 381, 388
 Issink, Jacob (ziekentrooster) 295
 Jacob (bedelvoogd) 190
 Jacobs, Hartog 60, 61
 Jacobs, B. (rechtshistorica) 42
 Jacobs, M. (historicus) 161
 Jacobse, Sijmen (joods koopman) 61
 Jacobsen, Nicolaes (schutter) 88
 Jan III (hertog van Brabant) 103
 Jan IV (hertog van Brabant) 74
 Jans, Anna (soldatenvrouw) 323
 Janssen, Dierick (bakker, schutter) 87, 88
 Janssen, Jacob (schoolmeester, bezoeker conventikel) 304
 Janssen, Jan (leerling drapenier) 151
 Janssen, Jenneke (soldatenvrouw) 323
 Janssen, Jenneke (naaister) 222
 Janssen, Reijnier (kleermaker) 263
 Janssen, Sara (ev. Reijnier) 263
 Janssen, Steven (pellenwerker) 222
 Janssen-Beij, J. (historica) 23
 Jardin, Antoni du (leger-chirurgijn) 263
 Jellico (sergeant Jonge Schuts) 105
 Jeronimus, Jenneke (diaconicarme) 335

- Jissen, Cornelis van (diaken) 254
 Johannissen, Egbert (bezoeker conventikel) 304
 Jongh, Petronella 'de Vlieger' de (koopvrouw) 220, 221
 Jongheet, Jelger (busmaker) 180
 Jonkers (schoenmaker) 208
 Joosten, Jan ('werckbaes') 328
 Jorissen (kleermaker) 219
 Joseph, Samuel (joods slager) 237
 Josselin, Petrus (predikant) 269
 Junius, Johannes Petri (predikant) 276, 279, 280, 322
 Kann, Sara Rachel (ev. Hartog Simon) 65
 Kaplan, B. (historicus) 372
 Kappelhof, A. (historicus) 182
 Karel (prins van Lotharingen) 126
 Karel II (koning van Engeland) 126
 Karel V (keizer, hertog van Brabant) 21, 58, 76, 126, 133, 233, 235, 241, 311, 362
 Kars, Hendrik 47, 48
 Katelijnn (spinster) 220
 Keijser, Cornelis Janssen (ziekentrooster, schoolmeester) 294, 295
 Kennis, Aert Jansz. ('schrijver aan de boom') 251, 252
 Keppel, Johan Rabo van (hoogschout) 40
 Kerckhof, Adriaen van de (leerling chirurgijn) 153
 Kessel, Jacques van (oud-schutter) 119
 Kessel, Giliam van (schutter) 87
 Kien, Jacob (kapitein Handboog, schepen) 119
 Kievits, weduwe 168
 Kint, 'baas' (timmerman) 185
 Kirkpatrick, John (gouverneur) 96, 107, 134, 143
 Kleman (schoolmeester) 360
 Klock, E. (historica) 216
 Knevel, P. (historicus) 23, 114
 Koenen, Hendrik (oudekleerkoper) 222
 Koldewey, A. (kunsthistoricus) 174, 197
 Kolf (lintwerkersknecht) 223
 Kruif, J. de (historica) 312
 Kuchlinus, Cornelis (schepen, kapitein Handboog) 116, 154
 Kuijjer, P. (archivaris) 76, 78, 79
 Kuijpers, E. (historica) 22
 Kuysten, Frans (korporaal Colveniers) 82
 Kuysten, Gijsbert (schepen, kapitein Handboog) 104, 106
 Kuysten, Hendrik (schepen, kapitein Handboog, oudenling) 38, 46, 48, 89
 Laarse, R. van de (historicus) 24
 Labadie, Jean de (sectarisch prediker) 295, 305
 Lafont, Jean (predikant) 347
 Lagrant, Jan (schutter) 124
 Langhe, Johannes de (schilder) 167
 Larenus, Jodocus (predikant) 354
 Last, Boudewijn Philipsen van de (schutter) 87
 Laureijssen, Cornelis (leidekker) 37
 Laurentius, Nicolaas (catechiseermeester) 331
 Lauwerens, Jac (koopman) 223, 370
 Lauwerens, Maijke (koopvrouw) 223
 Leemannus, Cornelis (predikant) 46, 272, 346, 355, 369, 373, 374
 Leemput, Christina van de (bazin thuisspinsters) 220
 Leemput, Petrus Godefridus van de (provisor Abdi van Averbode) 257, 360
 Leemputte, Henricus van den (kanunnik Sint-Jan) 354, 369
 Leendert (dopeling) 282
 Leenderts, Maria 256
 Leiden, Filips van (rechtsgelerde) 216, 218
 Leijendekker, Johannes (predikant) 281
 Leonardus (dopeling) 282
 Leopoldus, heer (priester) 174, 176
 Levi, Gontje weduwe Mannes (gedoopte joodse vrouw) 259
 Levi, Marcus (joods slager, koopman in stro en hooi) 61, 236, 237
 Lieburg, F. van (historicus) 282
 Lier, gebroeders van (joodse kooplieden) 62, 237
 Lingen, Hendrikus van (schutter) 109
 Lipsius, Justus (rechtsgelerde) 353
 Lis, C. (historica) 23
 Lith, Dirck Hendrick Gerritsz van (schrijnwerker) 38
 Lith, Gerard van (ingebieder) 103, 104
 Lith, Hendrick Gerritsen van (schrijnwerker) 56, 219, 340
 Lode, Willem (schutter) 124
 Lodenstein, Jodocus van (predikant) 295
 Lodewijk XIV (koning van Frankrijk) 107, 142, 359, 371, 372
 Loewenstein, Magdalena Elisabeth vorstin van 371
 Lomans, Pieter (sergeant Jonge Schuts) 109
 Loode, Hendrick Janssen (bakker) 100
 Lottum, deken van (molenaar) 201
 Lourens, P. (historicus) 23, 178, 181, 182, 233
 Louwerens, Hans (herbergier, diaken) 284, 285, 300
 Lucassen, J. (historicus) 23, 178, 181, 182, 233
 Lullius, Stephanus (predikant, ziekentrooster) 294
 Luth, J. (liturgiewetenschapper) 289, 292
 Luther, Martin (reformator, theoloog) 250, 270
 Luytelaar, Simon Goverts (diaken) 254
 Macchiavelli, Niccolo (humanist, politiek denker) 86, 88
 Majoli, Cornelis (ex-franciscaan) 360
 Malebranc, Anthony (schilder) 147
 Mans, Philip (kandidaat-diaken) 317
 Maresius, Samuel (predikant, hoogleraar) 256
 Margaretha van Oostenrijk (landvoogdes) 75, 76
 Maria Anna (aartshertogin van Oostenrijk) 126
 Marnef, G. (historicus) 270
 Martens, Esaias 38
 Martens, Jan 38
 Martin, St. (ritmeester) 362

- Martini, A. (ouderling) 265, 291, 292
 Martini, Anthonie (predikant) 261
 Martini, Cornelis (zoon pensionaris) 113
 Marx, Karl (econoom) 20
 Masius, Gisbertus (bisschop) 121
 Matthias, Johannes (zilversmid) 174
 Matthijssen, Aart 374
 Maurits, Prins 94
 Meer, Van der (diaken) 347
 Meindersma, W. (kerkhistoricus) 315, 362
 Meligom/Balthazar (Turks dopeling) 371
 Merendonk, Van den (stadsbestuurder) 353
 Mertens, Jan (ouderling) 253
 Meulen, Daniel van der (ouderling) 261
 Meulen, Neeske van der (koopvrouw) 223
 Meulen, Van der (vaandrig schutterij) 104
 Meurs, Aart van (zilversmid) 356
 Mijll, J.N. van der (cartograaf) 365
 Minderbroeders 340, 351
 Mobachius, Joachim (predikant) 257, 270, 278, 293, 346, 348, 366, 367, 372
 Moelkom, Wilhelmus van (bakker) 226
 Molengraeff, Hendrick (chirurgijn) 153, 201
 Molesteen, Gerardus (molenaar) 201
 Montecuculi, Ernst graaf van (Spaans legeraanvoerder) 352
 Mooij, Ch. de (historicus) 24
 Moretus, familie (Antwerps drukkersgeslacht) 111
 Moringius, Gijsbertus (predikant) 253
 Moser, Justus 57
 Mosmans, J. (archivaris Sint-Jan) 172, 289, 290
 Mozes, Isaac 60
 Mulders, Jan (schutter) 124
 Musch, Cornelis (pensionaris) 37
 Mustafa/Caspar (Turks dopeling) 371
 Nassau, Maurits van (stadhouder van Kleef) 60
 Nathan, Levi 60, 64
 Nathan, Michiel 60
 Neel, kreupele vrouw 295
 Neercassel, Johannes van (apostolisch vicaris) 372
 Nicolson, Maria 328
 Nieuwenhuyse, Gerardus (korporaal Jonge Schuts) 124
 Nieuwenhuysen (leidekker) 204
 Nieuwentijt, Bernard (filosoof) 295
 Nijhof, E. (archeoloog) 174
 Noort, Gerard van (notaris) 220
 Noortberg, Daniël (ouderling, hoogleraar) 317
 Nouw, Tossin de (schipper) 33
 Oerle, Jan van (draaier) 203
 Oerlen, Jan Davids van (schutter) 130
 Ogilvie, S. (historica) 230
 Oldebarneveld genaamd Witte Tullingsh, Hendrik Justus van (advocaat-fiscaal) 133, 137
 Ophovius, Michael (bisschop) 133, 253, 340, 352, 362
 Opijnen, Berend de Kok van (ontvoerd kind) 259
 Oranje, Willem I, Prins van 70, 80, 250
 Orleus, Jacob (voorzanger) 273, 290
 Os, Antonius van der (predikant) 266
 Os, Peter van (stadssecretaris) 74
 Osch, Hendrik van 61
 Oudenhoven, Jacob van (predikant, geschiedschrijver) 78, 79, 110
 Oudenhoven, Nicolaes van (korporaal Jonge Schuts) 109, 139
 Outrein, Johannes d' (predikant) 278
 Paape, Gerrit (radicaal patriot) 228
 Paep, Jacobus de (bakker) 205, 213
 Pajmans, Baudewijn 172
 Palier, Hendrik (boekdrukker) 66, 272
 Palmen, E. (historicus) 174, 194
 Paludanus, Philippo (ex-dominicaan) 258
 Panhuysen, B. (historica) 55, 60, 157, 171, 217, 229
 Paquay, V. (archivaris) 29, 172
 Parker, G. (historicus) 338
 Pas, Diederik (zilversmid, korporaal Jonge Schuts) 139, 162, 163
 Pazy, Jenneke (leerling wollenweefster) 219
 Peijlsteecker - Palleine, Elisabeth (weduwe, diaconicarme) 336
 Pels, Martinus (bogaardmeester) 141
 Peter, Mr. (organist) 370
 Peters, Aert 35
 Peters, Gisbert (linnenwever) 151
 Peters, Goyaart (korporaal Colveniers) 82
 Peters, Jan (kleermaker) 52
 Pfalz-Neuburg, Wolfgang Willem hertog van 15
 Philips IV (koning van Spanje) 77
 Pieters, Joost (leerling schrijnwerker) 219
 Pieters, Louis (spijkermaker) 151
 Pietersse, Jacop (nagelsmid) 55
 Piket, Maria (kleermaakster) 226
 Piter, Servaes de (schutter) 102
 Ploos, Adriaen (schepen, ouderling) 89, 213, 214, 263
 Poederoyen, Cornelis van (ziekentrouster) 305
 Poelhekke, J. (historicus) 352
 Pouderoyen, Cornelis van (predikant) 282, 298
 Pol, L. van de (historica) 52
 Pol, van de (bezoeker conventikel) 309
 Pollmann, J. (historica) 263, 352, 353, 370
 Polyander, Johannes (hoogleraar theologie) 277, 343
 Pont, Jean Paul du (zwerfer) 52
 Portegies, M. (historicus) 194
 Post, Andries de (schutter) 87
 Pottey, Ygrom (luitenant Oude Schuts) 84
 Prak, M. (historicus) 22, 23, 24, 26, 31, 60, 66, 67, 132, 181, 186, 219, 227, 318, 336
 Prijn (weduwe, diaconicarme) 332
 Prims, Floris (historicus) 200
 Prins, Levi (joods koopman) 61
 Pronk, Cornelis (tekenaar) 99
 Prot, Van (legeraanvoerder) 100

- Putnam, R. (politiek filosoof) 16, 18, 19, 28, 29, 378, 385, 386, 391
- Pyl, Aart Janssen (herbergier) 52
- Quast, J. (historica) 218, 223
- Quinte, Teuntje (bordeelhoudster) 264
- Quivoy, Hermanus (timmerman) 54
- Raa, de (voorlezer, catechiseermeester) 309
- Reede, Godart baron van 60
- Reekom, Johanna (diaconicarme) 336
- Reijnders, C. (historicus) 60
- Reijns, Albert (schilder) 130
- Rentelo, 'baas' (slager) 201
- Requesens, Luis de (landvoogd) 79
- Ridderus, Franciscus (predikant) 295
- Rhijn, Rembrandt van (schilder) 313
- Robbeson, Jan Jacob (kramer) 189
- Robyon, J.J. (kramer) 189
- Roessing, Dirk (knecht, ziektentrooster) 348, 350
- Roijaarts (schoolmeester) 269
- Rooden, P. van (historicus) 339
- Roodenburg, H. (historicus) 118
- Rooijen, Nicolaas van (voorzanger) 350
- Rooijakkers, G. (etnoloog) 158, 306
- Roorda, D.J. (historicus) 96
- Rosmalen, gebroeders (bakkers) 194
- Rosmalen, Jan van (molenaar) 201, 202
- Rossem, Jan van (schilder) 321
- Rossum, Maarten van (Gelders veldheer) 76
- Rotarius, Marcilius (hoogduits predikant) 15
- Roy, Hendrik de (ziektentrooster) 294
- Royen, van (bakker) 240
- Rückert, geslacht (clavecimbelbouwers) 295
- Ruiers, Geertrui (dopeling, zadelmakers-vrouw) 279
- Ruysch, Geerling (stadssecretaris) 92, 129
- Ruysch, Johan Adriaan (schepen) 279
- Sael, Isabella (koopvrouw) 61, 67
- Saenredam, Pieter (schilder) 22, 260, 277, 279, 286
- Salomons, Levi (chirurgijn) 66
- Salomons, Rosetta (dochter van Levi) 66
- Sam, Hermanus (grutter, diaken) 317
- Santvoort, Lambertus van (timmerman) 186
- Sarragon, J. (portrettist) 299
- Sasse van Ysselt, A.F.O van (geschiedschrijver) 129
- Sauvé, Daniel (voorzanger) 274, 349, 350
- Sauvé, Marcus Antonius (voorzanger en -lezer) 349
- Schalx, kind van Samuel (wees) 319
- Scharp, Jan (predikant) 102
- Schellart (kapitein regiment Duitsers) 241, 371
- Schenkels, Theodorus (schutter) 109
- Schilling, H. (historicus) 21, 24, 276, 316, 385, 391
- Schimmel, H. (archivaris) 31
- Schoneus (chirurgijn) 201
- Schot, Elisabeth (diaconicarme) 335
- Schouten (ouderling) 256
- Schovers (bakker) 194
- Schrieck, Martien van (chirurgijn) 225
- Schuitwijck, Margriet van (protestants martelares) 375
- Schuring, Nicolaas (predikant) 265
- Schutte, G.J. (historicus) 373
- Schuttenius, Everhardus (predikant) 354, 356
- Schulius/Schuylius, Everhardus (predikant) 255, 258, 267, 347, 350, 351, 369
- Scorel, Jan van (schilder) 171
- Seelst, Jan van 35
- Siermans, Augustinus (viskoper) 57
- Simonis (schutter) 109
- Simons, Jan (koster) 261
- Skip Knox, E.L. (historicus) 145, 152, 211
- Smijtegelt, Bernardus (predikant) 295
- Smits, Jan (metselaar) 203
- Smits, Nicolaes (metselaar) 225
- Soemerens, Gerard van (jurist) 314
- Soly, H. (historicus) 23
- Somers, Jan (slager) 189
- Souben, Peter 41
- Souterius, Daniel (predikant) 276
- Spaans, J. (historicus) 24
- Speulman, Hendrik de 118
- Spicer, Joaneath (kunsthistorica) 116
- Spies, M. (letterkundige) 45, 237, 238
- Spiljardus, Johannes (predikant) 253, 343, 354, 356
- Spinoza, Baruch de (wijsgeer) 307, 308, 381, 388
- Spranckhuysen, Dionysius (predikant) 255, 345, 350, 351, 354, 356
- Staeck, Catharina van den 312
- Stanssen, Mayken 153
- Steen, Johan van der 41
- Steenhuysen, Johan (schoolmeester, ziektentrooster) 295
- Steenwijck, Albert van (schutter) 87
- Stegers, Jan (vluchteling) 375
- Steinholt, Christaen (dopeling, knecht) 279
- Sterk (diaken) 330
- Sterk (slager) 201
- Sterk, Jan 33
- Sterrenhoven (barbier, leider conventikel) 306
- Stooven, Laurens van der (molenaar) 158, 201, 202
- Storm, Peter (scharenmaker) 232
- Stoute, Philips de (hertog van Brabant) 75
- Streszo, Caspar (predikant) 345
- Stroombergen, François (organist, voorzanger) 274, 290, 370
- Swaan, A. de (socioloog) 198
- Swalmius, Henricus (predikant) 263
- Sweerts de Landas, Jacob 33
- Taffin, Jean (predikant) 118
- Tarante, Prins van (gouverneur) 116
- Teellinck, Maximiliaan (predikant) 343
- Teffelen, Pieter van (schepen) 96, 348
- Tetterooij, Pieter van (schutter) 139
- Thoir, Leendert van (bordeelhouder) 239

- Thomas, Jan (slager) 234, 235
 Thulden, Theodorus van (schilder) 114
 Thijs, A. (historicus) 172, 177
 Tiebos, Rudolf (korporaal Jonge Schuts) 102, 118, 124, 140
 Tielanus, Abraham (predikant) 269
 Tienhoven, Gijsbert Pieck van (schepen, kapitein Oude Schuts of Oude Voetboog) 89, 140, 344
 Til, Samuel van (predikant) 295
 Tilborch, Matthijs van (schutter) 87
 Timmer, E. (historicus) 181
 Tisot, Simon (voorzanger) 290
 Tocqueville, Alexis de (politiek en sociaal denker) 17
 Toebastius, Lodewijk (predikant) 258
 Tönnies, Ferdinand (socioloog) 16, 17, 385, 391
 Tongeren, Andries van (bakker) 207
 Tongeren, Johannes (advocaat) 371
 Tremouille, Henri Charles de la (gouverneur) zie: Tarante, Prins van
 Tricht, Aert van (geelgieter) 358
 Tubbergen, Matthijs van (schutter) 87
 Tuck, Johan (predikant) 305
 Tulleken, Rutger (schepen) 89
 Turnhout, Jan van (drukker) 258
 Udemans, Godefridus (predikant) 264, 274, 281, 293, 298, 299, 301, 302, 303, 310, 322, 343, 344, 353, 354, 355, 356, 357, 367, 369
 Uden, Willem van (schrijnwerker) 193
 Ursinus, Hermanus (predikant) 258
 Usingen, Walrad van Nassau Sarbrücken (gouverneur) 372
 Utenhove, Hendrik van (kolonel) 221
 Uytert, Jan van (wieldraaier) 206
 Valckenisse, Maria van (carmelites) 358, 359
 Valerius, Adriaen (dichter) 289
 Valkenaer, Isaac (predikant) 369
 Van Honacker, Karin (historica) 214
 Veghel, weduwe van 268
 Velingius, Abdias (predikant) 265
 Velsen, Lambert Woutersen van (marktschipper, bezoeker conventikel) 304
 Veltman, Hermanus (schutter) 109
 Ven, Van de (korporaal Jonge Schuts) 99
 Venrooij, Matthijs van (smid, schutter) 104
 Vente, M. (musicoloog) 370
 Vereijck, Arnoldus Josephus (koopman in zout, schutter) 132
 Verhagen, Dirk (schutter) 138
 Verheijen, J.B. (geschiedschrijver) 70
 Verheijen, Jan Hendrik (schilder) 275
 Verhellouw (stadsarchitect) 317
 Vermande, Nicolaes (schutter) 105
 Verrijt, Joannes Baptista (organist, componist) 370, 371
 Verschout, Jacob Willemse (glazenmaker) 154
 Versteinen (bakkersknecht) 64
 Verster, Abraham (schepen) 292
 Verster, Jean Louis (luitenant Handboogschutterij) 119, 133
 Vervorst, Johannes (zilversmid) 229
 Vesters (timmerman) 187
 Vinck, 'Vrouw' (herbergierster) 165
 Vink, Ester (historica) 196
 Visch, juffrouw 265
 Vives (Spaans humanist) 311
 Vlierden, juffrouw van (non) 371
 Vloots (stadsbestuurder) 353
 Voetius, Gisbertus (predikant, hoogleraar) 118, 252, 253, 256, 275, 290, 298, 301, 303, 305, 310, 342, 343, 344, 353, 354, 369, 370, 375
 Vogels, Guiliam (zilversmid) 196
 Vogelsangh, Reinier (predikant) 305
 Volck, Antony (schoenmaker) 190
 Volkers, Barbara (diaconiearme) 327
 Vondelina (vondelinge) 282
 Vos, Aelbertje 52
 Vos, Gerrit (metselaar) 203
 Vos, Hendrik (Augustijner monnik) 250
 Vos, Jacob 52
 Vreggen (nagelsmid) 353
 Vries, David de (ziekentrouster) 305
 Vries, J. de (historicus) 216
 Wael, Franciscus de (predikant) 291, 321, 369
 Waenen, van (schrijnwerker) 203
 Waldenzen 288
 Walkart, Abraham (chirurgijn) 215
 Wassenberg, Petrus (predikant) 303
 Waterbeek, Bernardus (predikant) 269
 Weerdt, David de (schepen, ouderling) 254, 272, 302, 347
 Weerd, Roeland van (chirurgijn) 148
 Weert, Jan van (schrijnwerker) 193
 Weesel, Jan van (zilversmid) 197
 Wemel, Jan van (loodgieter) 232
 Wendel, J.C. (schilder) 41
 Wesel, van (kandidaat-diaken, korenkoper) 317
 Wesel, Anselmus van 109
 Weyerman, Jacob Campo (satiricus, schrijver) 64
 Wicherts, Otto (organist, schutter) 118
 Wielich, Wilhelmus (predikant) 319
 Wijck, Leunis van (bakker) 231
 Wijgergang, Cornelis (viskoper) 201
 Wijngaarden, H. van (historica) 199, 336
 Wilhelmus (dopeling) 282
 Willem II (stadhouder) 126, 359
 Willem III, stadhouder-koning 60, 371
 Willem IV (stadhouder) 166
 Willem V (stadhouder) 93, 127, 348
 Witny, Thomas (slager) 235
 Witt, Cornelis de (predikant) 267, 277, 278, 366, 367
 Witt, Johannes de (edelman) 370
 Wittens, Jacob (slager) 233, 235

- Wittewrongel, Petrus (predikant) 118, 302, 303
 Wolf, Michiel de (soldaat, bezoeker conventikel) 304
 Wolfsbergen (diaken) 332
 Wolfsbergen, van (schrijnwerker) 203
 Wolfskuil, Jan (diaconiearme) 334
 Wolting, Adriaen (schutter) 109
 Woltjer, J. (historicus) 271
 Worms, Isaac 61
 Worms, Jacob (koopman) 59, 60, 61, 62, 236
 Worms, Josua 60
 Worms, Philippus 58
 Woude, A van der (historicus) 216
 Wouters, A. (historicus) 335
 Wtenbogaert, Johannes (predikant)
 Wulff, Catharina van der (e.v. Johan Gans) 280
 Wullen, Frans van (linnenwever) 219
 Zanden, J.L. van (historicus) 60
 Zomerdijk, H. (journalist) 289
 Zuerius, Marcus (belastingontvanger, dichter) 88
 Zuijlen, van R.A. (archivaris) 29
 Zutphen, dochter van Cornelis van (ontvoerd kind)
 259
 Zwitser, H. (historicus) 238

Curriculum Vitae

Aart Vos (Utrecht 1949) behaalde na de middelbare school het diploma Maatschappelijk Werker aan de Sociale Academie De Nijenburgh. Hij slaagde in 1981 voor de akte MO-1 geschiedenis in Amsterdam (VL-VU) en in hetzelfde jaar voor het diploma middelbaar archiefambtenaar. In 1990 legde hij het doctoraal examen geschiedenis af aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij was o.m. werkzaam als maatschappelijk werker te Laren, in de juridische bibliotheek van de Vrije Universiteit te Amsterdam, was verbonden aan de Werkplaats Kindergemeenschap te Bilthoven, het gemeentearchief Utrecht en de Rijksarchiefschool in Den Haag. Hij is thans wetenschappelijk medewerker van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch.